

АБДУЛЛА
ҚОДИРИЙ

Румонлар

NATLIB.UZ

Абдулла Қодирий

РЎМОНЛАР

ЎТКАН КУНЛАР
МЕҲРОБДАН ЧАЁН

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Қодирий, Абдулла.

Ўткан кунлар; Меҳробдан чаён: Рўмонлар. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994 —656 б.

Ҳурматли ўқувчи, мана, қўлингизга яна "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён" рўмонларини олдингиз. Бу сафар ҳам ушбу рўмонларни яна бир олам таассуротлар билан ўқиб тугатишингизга аминимиз. Чунки "Ўткан кунлар" 1926 йилги ва "Меҳробдан чаён" 1929 йилги илк нашрлари асосида босилди. Абдулла Қодирийнинг айтишича: "Бу икки китобни бир марта эмас, беш марта ўқиш керак. Шунда сиз турмушни, тарихни, сиёсатни, одобни, тилни ўрганасиз".

Кадыри, Абдулла. Минувшие дни; Скорпион из алтаря:
Романы.

Ўз2

Қ $\frac{4702620201 - 39}{М 352 (04) -94}$ 1994

© Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти,
1994 й.

ISBN 5-635-01388-0

ЎТКАН КУНЛАР

Ўзбекистон тўрашидаги тарихий ғўна

ЁЗГУЧИДАН

Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдиқ, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгариишга,¹ халқимизни шу замоннинг "Тоҳир-Зухра"лари, "Чор дарвеш"лари, "Фарҳод-Ширин" ва "Баҳромгўр"лари билан танишдиришқа ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Ёзмоқга ниятланганим ушбу — "Ўткан кунлар", янги замон рўмончилиғи билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси бир ҳавасдир. Маълумки, ҳар бир ишнинг ҳам янги — ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳлларининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомулга юз тутиши табиъий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечатурган қусур ва хатолардан чўчиб турмадим.

Мозийга² қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар. Шунга кўра мавзўни мозийдан, яқин ўткан кунлардан, тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги "хон замонлари"дан белгуладим.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой)

1 Янгармоқ—янгиланмоқ.

2 Мозий—ўтмиш, ўтган замон.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1. ОТАБЕК ЮСУФБЕК ҲОЖИ ЎҒЛИ

1264-нчи ҳижрия¹, далв² ойининг 17-нчиси, қишқи кунларнинг бири, қуёш ботқан, теваракдан шом азони эшитиладир...

Дарбозаси шарқи-жанубига қаратиб қурилган бу донғдор саройни Тошқанд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгалаганлар, саройдаги бир-икки ҳужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги иш кучларидан бўшаб ҳужраларига қайтқанлар, кўб ҳужралар кечлик ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлик: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хахолаб кулишишлари саройни кўкка кўтаргундек.

Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркамрак бир ҳужра, анови ҳужраларга кийиз тўшалгани ҳолда, бу ҳужрада қип-қизил гилам, утталарда³ бўз кўрпалар кўрилган бўлса мунда ипак ва адрас кўрпалар, наригиларда қора чароғ саसиганда, бу ҳужрада шамъ ёнадир, ўзга ҳужраларда энгил табиъатлик, серчақчақ кишилар бўлганида бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишда:

Оғир табиъатлик, улуг гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишкан қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва энди-гина мурти сабз урган бир йигит. Бас, бу ҳужра бино ва жиҳоз ёгидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни ўзига жалб

1 Мелодий 1845-46 йиллар.

2 Далв—22 январь-22февраль.

3 Утта—у ерда.

этарлик эди. Қандоғдир бир хаёл ичида ўлтурғучи бу йигит Тошканднинг машҳур аёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек.

Сарой дарбозасидан икки киши келиб киргач, улардан бирави дарбоза ёнидаги кимдандир сўради:

— Отабек шу саройга тушканми?

Бизга таниш ҳужра кўрсатилиши билан улар шу томонга қараб юрдилар. Бу икки кишининг биттаси гавдага кичик, юзга тўла, озроққина соқол-муртлик, йигирма беш ёшлар чамалиқ бир йигит бўлиб, Марғилоннинг бойларидан Зиё шоҳичи деганнинг Раҳмат отлиқ ўғлидир, иккинчиси: узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди. Бу йигит яхшигина давлатманд бўлса ҳам лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, "Ҳомид хотинбоз" деб шуҳратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг отиға тақилган лақабни қўшиб айтмасалар ёлғиз "Ҳомидбой" дейиш ила уни танитаолмайдилар. Ҳомиднинг Отабек билан танишлиги бўлмаса ҳам Раҳматка яқин қариндош — Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

Улар ҳужрага келиб кирдилар. Отабек келгучиларни улуғлаб қаршилади.

— Бизни кечирасиз, бек ака, — деб Раҳмат узр айтди, — вақтсиз келиб сизни тинчсизладик...

Отабек уларга юқоридан жой кўрсатар экан, ёқимлиқ бир вазиятда:

— Тинчсизламадингизлар, билъакс қувонтирдингизлар, — деди, — шаҳрингизга биринчи мартаба келишим бўлгани учун танишсизлиқ, ёлғизлиқ мени жуда зериктирган эди.

Шу орада ҳужрага бир чол кириб ул ҳам меҳмонлар билан сўрашиб чиқди. Бу чол Ҳасанали отлиқ бўлиб олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзлик, дўнгтироқ пешоналик, сариққа мойил, тўгарак қора кўзлик, оппоқ узун соқоллик эди. Соқолининг оқлигиға қарамасдан унинг қадида кексалик аломатлари сезилмас ва тусида ҳам унча ўзгариш йўқ эди.

Отабек меҳмонларни танчага ўтқузиб фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

— Тузикмисиз, ота?

— Худойга шукур, — деди Ҳасанали, — бояғидан бир оз енгилладим... Мазмуни ис теккан экан.

— Баъзи юмушлар буюрсам...

— Буюрингиз, ўғлим.

— Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берингиз-чи.

— Ҳўб, бегим.

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайта соғлиқ сўрашқандан кейин сўради:

— Бу киши кимингиз бўладилар, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб сўнгра жавоб берди:

— Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

— Қулингиз?

— Шундоғ.

Ҳасаналини болалиқ вақтида Эрондан киши ўғирлаб келгучи бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилло баробарига сотиб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида қулиқда бўлганига элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кетган. Ҳўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса хўжасидаси Отабекка итоат ва ихлоси том¹ бўлиб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва ҳурмат кўрар эди. Ҳасанали ўттуз ёшлиқ вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўгул-қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшлиқда ўлиб кетканлар. Шунинг учун бўлса керак, Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: "Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима қуръон ўқуса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя" деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипоришлар² бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юргучи оқ кўнгиллик бир қул эди.

Ҳасанали устида бўлган ҳалиги гапдан кейин Раҳмат сўради:

— Тошкандан нималар келтирдингиз, бек ака?

— Арзимаган нарсалар: газмол, қалапой афзали³ ва бир оз қозон.

— Марғилонда газмол билан қалапой афзалининг бозори чаққон, — деди Ҳомид.

Отабек миқрози⁴ билан шамъ сўхтасини кесиб тузатди.

¹ Том—тўла, тўлиқ.

² Сипориш—топшириқ.

³ Қалапой афзали—пошнаси баланд, рандли ковуш.

⁴ Миқрози—шам сўхтасини кесадиған қайчи.

Орада ётсирашка ўхшаш бир ҳол бор, нима учундир бир сўзлаб икки тўхтар эдилар. Бу ўнггайсиз ҳолатдан чиқиш ва сўзни сўзга улаб юбориш учун Раҳмат тиришкандек кўринар эди.

— Марғилонни қандай топдингиз, бек ака, хушландингизми, ё?..

Бу саволнинг жавобига Отабек иккилангандек ва ўнггайсизлангандек бўлди.

— Нима десам экан... Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим, Марғилон Туркистонимизнинг тўқуғучилиқ ҳунарида биринчи шахридир.

Иккиланиб берилган бу жавобдан Ҳомид билан Раҳмат бир-бирларига қарашиб олдилар. Отабек бу ҳолатни сезди ва ўзининг сўзини кулгуликка олиб изоҳ берди:

— Келган кунимдан Марғилонингизни хушламай бошлаган эдим. Чунки танишларим йўқ, мусофирчилик билиниб қолаётган эди... Энди бу соатдан бошлаб Марғилондан розиман, негаки, йўқлаб келгучи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан.

— Кечирингиз, бек ака, — деди Раҳмат, — мен сизнинг Марғилон келганингизни бу кун отамдан эшитдим. Йўқса, албатта сизни зериктирмас эдим.

— Аниқми?

— Тўғри гап, — деди Раҳмат, — отам Тошканд борганларида тўп-тўғри сизнинг эшикингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг. Бу тараф билан сиздан ўпкани биз қилсақ арзийдир.

— Ҳаққингиз бор, — деди Отабек, — аммо биринчидан сизнинг ҳавлингизни сўроғлаб топиш менга қийинроқ кўринди, ундан сўнг молимизни ортқан туякашлар шу саройга тайинланган эдилар.

— Ҳар ҳолда бу узр эмас.

Ҳасанали дастурхон ёзиб қумғон киргизди. Одатий такаллуфлар билан дастурхон ва чойга қаралди. Ҳомид нонни ширнига булғар экан, сўради:

— Ёшингиз нечада, бек?

Отабекнинг лаби қимирламасдан чой қуйиб ўлтурган Ҳасанали жавоб берди:

— Бекка худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўядирлар.

— Йигирма тўрт ёшга кирдимми, ота, — деди бек, — чиндан ҳам неча ёшга кирганимни ўзим билмайман.

— Йигирма тўрт ёшга кирдингиз, бек.

Ҳомид тагин сўради:

— Уйланганмисиз?

— Йўқ.

Ҳасанали Отабекнинг ёлғиз "йўқ" билан тўхташига қаноатланмади ва бу тўғрида ўз томонидан изоҳлар беришни лозим кўрди:

— Бек учун бир неча жойларга қиз айтдирмак исталинган бўлса ҳам, — деди, — аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишка бўлган қаршилиқларидан бу кунгача тўй қилолмай келамиз. Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйландиришди.

— Манимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир, — деди Раҳмат ва Отабекка юз ўғирди. — Уйлангач хотиннинг таъбингга мувофиқ келса бу жуда яхши; йўқса мунчалик оғир гап дунёда бўлмас.

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади.

— Сўзингизнинг тўғрилиғида шубҳа йўқ, — деди, — аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладирган хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида эр ҳам хотинга мувофиқуттаб¹ бўлсин.

— Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқни унча кераги йўқ, — деди Ҳомид эътирозланиб, — хотинларга "эр" деган исмнинг ўзи кифоя... Аммо жиян айткандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.

Раҳмат кулиб Отабекка қаради. Отабек ҳам истехзолик табассум ораси Ҳомидга кўз қирини ташлади.

— Уйланишдаги ихтиёримиз, — деди Раҳмат, — ота-оналаримизда бўлганликдан оладирган келинлари ўғилларига ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса бас. Бу тўғрида уйлангучи йигит билан эр қилгучи қизнинг лом-мим дейишка ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ² ишлардан эмасдир. Масалан, мен: ота-онамнинг ёқдиришлари билан уйландим... Аммо хотиним ота-онамга мувофиқ бўлса ҳам менга мувофиқ эмас, сиз айткандек, эҳтимол мен ҳам хотинимга мувофиқ эмасдирман... Сўзингиз жуда тўғри, бек ака.

Отабек Раҳматнинг сўзини ихлос билан эшитди ва "сен нима дейсан?" дегандек қилиб Ҳомидга қаради.

¹ *Мувофиқуттаб*—табга мос, муносиб.

² *Машруъ*—шаръий.

— Жиян, — деди Ҳомид Раҳматка қараб, — бошлаб уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлиб улардан ранжиб юришингни ўрни йўқ. Хотининг кўнглингга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб хотинни икки қил. Буниси ҳам келишмаса учунчисини ол. Хотиним мувофиқ эмас деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас.

Раҳмат Отабекка кулимсираб қаради-да, тоғасига жавоб берди:

— Хотин кўпайтириб, улар орасида азобланишнинг нима ҳикмати бўлсин? — деди. — Бир хотин билан муҳаббатлик умр кечирмак менимча энг маъқул иш. Масалан икки хотинлиқнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ.

— Сенингдек йигитлар учун албатта битта хотин ҳам ортиқчалиқ қиладилар, — деб кулди Ҳомид. — Кўб хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қилаоласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас.

— Сизга тараф йўқ, тоға.

Ҳомид мағрур бир тусда Отабекка қаради. Отабек унинг сўзидан кулимсираган эди.

Ҳасанали паловга урнаш учун ташқариға чиқди. Отабек меҳмонларга чой қуйиб узатди. Ҳомиднинг ҳалиги сўзидан кейин орадаги баҳс кесилган эди. Учавлари ҳам бир нарсанинг ҳаёлини сургандек кўринар эдилар. Бир неча вақт шу ҳолда қолишиб Раҳмат тоғасидан сўради:

— Мирзакарим ака қизини эрга бердимиз, эшитдингизми?

Бу саволдан нима учундир Ҳомиднинг чеҳраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди:

— Бундан хабарим бўлмади. Гумонимча, бермагандир...

Раҳмат сўздан четда қолдирмас учун Отабекни ҳам орага олди:

— Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, — деди, — шундоғ кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман.

Ҳомид бир турлик вазиятда ер остидан жиянига қаради. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этти:

— Шаҳримизда Мирзакаримбой отлиғ бир савдогар киши бор, бу шунинг қизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз, у бир неча вақт Тошкандда қутидорлиқ қилиб турган экан?

— Йўқ... Танимайман.

Ҳомиднинг юзидаги бояги ҳолат яна ҳам кучланиб гўё тоқатсизлангандек кўринар эди, Раҳмат давом этти:

— Унинг ҳавлиси пойафзал растасининг бурчагидаги иморатдир. Ўзи давлатманд бир киши; Тошканд ашрофларининг¹ кўблари билан алоқадор бўлганлиқдан балки отангиз билан таниш чиқар.

— Эҳтимол, — деди Отабек ва нима учундир ғайриихтиёрий бир тебрланди. Унинг юзида бир ўзгариш ва вужудида бир чайқалиш бор эди. Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди. Бу таъқиб Отабекдаги ҳалиги ўзгаришни пайқабми ёки тасодуфийми эди, бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш, албатта мумкин эмас. Яна бир неча вақт жим қолдилар.

— Энди бизникига қачон меҳмон бўласиз, бек ака?

Раҳматнинг бу сўзи билан Отабек хаёлидан бош кўтарди:

— Худо хоҳлаган вақтда бўлармиз...

— Йўқ, бек ака, — деди Раҳмат, — сиз аниқлаб бир кунни таъйин қилингиз, биз бу ерга сизни таклиф қилгани келганмиз.

— Овора бўлмоқнинг нима зарурати бор?

— Бунда овора бўлиш деган нарсга йўқ. Иложи бўлса сизни бу саройдан ҳавлига кўчираемиз. Ҳозирга бир кунни таъйин қилиб бизга меҳмон бўлинг-чи... Отам сизнинг билан ўлтуришиб Тошканд аҳволоти тўғрисида сўзлашмакка муштоқдирлар.

— Бу саройдан сизларникига кўчишим оғир, — деди Отабек, — аммо отангизнинг зиёратларига боришга ҳар қачон ҳозирман.

— Соғ бўлинг, бек ака, борадирган кунингизни таъйин қила оласизми?

— Маълумингиз, кечлари бўш бўламан, шунинг билан бирга отангиз қайси вақтнинг ихтиёр қилсалар ижобат этишдан ўзга чорам бўлмас.

— Саломат бўлингиз, — деди Раҳмат, — шуни ҳам сиздан сўрайин: ўлтуришка бегона кишилар ҳам айтилса мумкинми, озор чекмасмисиз? Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳл кишилар бўлур, масалан, Мирзакарим қутидор каби.

¹ Ашроф — эътиборли кишилар, улуғлар.

Бу вақт Отабекнинг тусига ҳалигидек ўзгариш чиқди эрса-да, лекин сездирмасликка тиришиб жавоб берди:

— Маним учун фарқсиз.

Ошдан сўнг меҳмонлар хайрлашиб чиқдилар.

2. ХОН ҚИЗИҒА ЛОЙИҚ БИР ЙИГИТ

Отабек ўзи билан кўришкан мундаги иккита ёт кишини танимаганлиқдан бир-икки қайта уларни кўз остидан кечирди. Бунни пайқаган Зиё шоҳичи уларни Отабекка танитди:

— Амакларингизни сиз танимагандирсиз албатта, — деди. — Бу киши отангизнинг яқин дўстларидан Мирзакарим қутидор. Бу зот Андижон савдогарларидан Акрам ҳожи.

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-элли ёшлар чамасида қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши бўлиб, Акрам ҳожи элли беш ёшлар орасидаги бир кекса эди. Отабек қайтадан Мирзакарим қутидорни кўздан кечирди:

— Ота қадрдонлари билан танишдирганингиз учун раҳмат, амак, — деди ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуъланди. — Отам сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга амонат топширган эдилар.

— Раҳмат, соғ бўлсинлар.

Мажлис Зиё шоҳичининг уйида Отабекнинг меҳмондорчилиғи учун йиғилган, юқорида исмлари ўткан зотлардан бошқа Ҳомид, Раҳмат ҳам Ҳасанали бор эдилар. Танишдиришдан сўнг Отабек билан Қутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошладилар. Қутидор ниманидир Отабекдан сўрамоққа оғзини жўплаб турса ҳам Акрам ҳожи билан Зиё шоҳичининг алла нарса тўғрисидаги гаплари кети узилмай давом этар эди. Уларнинг кўзи учунчи тўқнашишда қутидор кулимсираб қўйиб сўради:

— Мени эслай оласизми, бек?

Отабек диққат ва эътибор билан қутидорни кузатиб жавоб берди:

— Йўқ, амак.

— Неча ёшга бордингиз?

— Йигирма тўрт ёшга...

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди-да:

— Воқийъан сиз мени эслай олмасиз, — деди. — Мен Тошкандда қутидорлиқ қилган вақтимда тахминан сиз беш-олти ёшлиқ бола эдингиз... Гўёки, мен Тошкандда

кечагина турғандек ва кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлгандекман...Аммо ҳақиқатда орадан ўн беш-йигирма йил ўтиб сиз ҳам катта йигит бўлгансиз, умр — отилган ўқ эмиш.

— Сиз бизнинг ҳавлида бўлганмисиз?

— Кўб мартабалаб меҳмон бўлдим, — деди қутидор, — ул вақтида бобонгиз ҳам ҳаётда эдилар.

Бу иккисининг сўзларига қулоқ солиб четда ўлтурган Ҳасанали ҳам гапка аралашди:

— Амакингиз бизнинг ҳавлига келиб турадирган вақтларида сиз ёш бола эдингиз, бек, — деди. — Амакин-гиз сизни саройларга ҳам олиб тушар эдилар.

Отабек уялув аралаш кулимсираб қутидорга қаради:

— Таассуфки эслай олмайман, — деди. Қутидор тагин нимадир айтмакчи бўлган эди, Акрам ҳожи унга йўл бермади:

— Ҳожи акамиз бу кунда қандай иш билан машғул-лар?

Отабек:

— Тошканд беги ёнида мушовир¹ сифати билан тура-дирлар.

— Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимдир?

— Шундоғ.

— Сотқи бек кетсин, Азиз бачча денг, — деди Ҳомид ва Акрам ҳожига қараб кулди. — Яқингинада Мусулмон чўлоқнинг базими шу Азиз бачча билан қизир эди, — деди, улуғ бир нарса кашф эткандек мағрур, мажлиска қараб чиқди. Ҳомиднинг заруратсиз айб текшириши маж-лиска ётроқ туйилган бўлса керак бир-бирларига қарашиб олдилар. Бу ўринсиз текшириш мажлисни бир оз сукутка юборди-да, сўнгра Акрам ҳожи саволида давом этти:

— Ҳокимингиз жуда золим эмиш, бу тўғри сўзми?

— Тўғри сўз, — деди бек. — Азизбек зулмидан аҳоли жуда тўйган.

Отабекнинг бу жавобидан ёлғиз Акрам ҳожигина эмас балки, мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам ажабландилар. Отасининг валинъмати² бўлган бир бекнинг зулмини иқрор этиш ҳақиқатан ҳам таажжубка лойиқ эди. Азиз-бекнинг Туркистон хонлигининг энг золим ва мустабид

¹ *Мушовир* — маслаҳатчи.

² *Валинъмат* — хўжайин.

саналган бекларининг бири ва унинг ўз қарамоғида бўлган Тошканд аҳолисига қилган зулмлари Фарғонага дoston, ammo Акрам ҳожининг бу саволи Азизбекнинг энг яқини бўлган бир кишининг ўглини синаб кўришлик учун эди. Бу синаш натижаси Акрам ҳожининг таажжубини ортдирди ва бунинг сиррини билишка қизиқсинди:

— Отангиз Азизбекнинг мушовири экан, — деди Акрам ҳожи, — нима учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайдир?

— Кечирингиз амак, — деб Отабек кулмиради, — сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ онглаганга ўхшадингиз... Бизнинг бекларга ҳукм вақтида ҳам мушовир бўлмоқ имконсиз нарсадир. Отам Азизбекнинг мушовири ва яқин мусоҳиби¹ саналса ҳам ва лекин бу жузъий ишлардагинадир, бунинг учун сизга бир мисол келтурай, бу иш шу яқин оралардагина бўлди: Тошканддаги жумъалик гап мажлисларидан бирида бир киши Азизбекни махтар ва бу махтовга қарши иккинчиси "нега мунча махтайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да" дер. Уларнинг бу музокараларини четдан эшитиб турган хуфиялардан бири сўзни Азизбекнинг қулоғига еткузар. Эртасига Азизбек мазкур икки кишини ўз ҳузурига олдириб махтовчиға улуг мансаб ато қилар ва иккинчисини ўлимга буюрар... Бу ҳукм мажлисида ҳозир турган отам маҳкумнинг гуноҳини сўраганида Азизбек жаллодга бақирар: "Тезроқ олиб чиқ!" Отам тагин қўллик қилганида жаллодга буюрар: "Қўлингдагини бўшатиб, ўрнига ҳожини олиб чиқ!" — Мана кўрдингизми, отамнинг қадр у қийматини.

— Бўлмаса аҳоли хонга шикоятнома ёзмайдирми?

— Нечанчи шикоятномани сўрайсиз, — деди Отабек, — Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан бирликда энди ўнинчи шикоятномамизни юборгандирмиз...Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмда Азизбекдан неча зина баланд ўринни ишғол эткучи кимса бўлса, биз қандог қилайлиқ. Ammo шуниси ҳам борки, шу кейинги вақтларда Азизбек Қўқоннинг ёрлиғ ва фармонларини илтифотсиз қолдира бошлади. "Итоатдан бош тортмасин..." деган мулоҳазада ёзган шикоятномаларимиздан марказнинг кўз юмиши ҳам эҳтимолдир. Ҳар ҳолда Тошканд аҳолиси Азизбек истибдодидан ортиқ тўйинди, кимдан кўмак сўрашга ҳам билмайдир.

¹ Мусоҳиб — ҳамсуҳбат.

Юсуфбек ҳожининг қандай одам экани айниқса Акрам ҳожига онглашилиб бу тўғрида ортиқ баҳс қилинмади ва сўз бошқа хусусларга ўтди.

Зиёфат самимият билан чақирилганликдан дастурхон қадрлик меҳмонга махсус турланган эди. Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштиқоларини очишга сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар қилмас, хаёлланиб ўлтурар эди. Ул нима тўғрида хаёл суриб, қайси тўғрида ўйлар эди? — буни билиш қийин бўлса ҳам бироқ унинг ҳозирги баъзи ҳаракатлари диққатни жалб этарлик эдилар: хаёл сураётган экан унинг кўзлари ихтиёрсиз каби қаршисидаги қутидорга қарайдирлар, қутидорнинг кўзи ўзига тушди дегунча кўзини ундан олиб дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлайди.. Отабекнинг бу ҳолини мажлисдагилар сезмасалар-да, аммо Ҳомид уни таъқиб эткандек эди.

— Савдо билан қандай шаҳарларга бордингиз, бек? — деб қутидор сўради.

— Ўзимизнинг шаҳарлардан кўпини кўрдим, — деди бек, — ўрис шаҳаридан Шамайга¹ ҳам бордим.

— Ҳа, ҳа, сиз Шамайга ҳам бордингизми? — деб Зиё шоҳичи ажабланди.

— Ўткан йил борган эдим, — деди бек, — боришим ноқулай бир вақтга тўғри келиб кўб машаққатлар чекдим.

— Чин савдогар сиз эмишсиз, — деди қутидор, — биз шу ёшқа келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларимизни ҳам кўралмадик; сиз ўриснинг Шамайгача боргансиз.

— Юрган дарё, ўлтурган бўрё эмиш, — деди Акрам ҳожиди.

Ўрис шаҳарларига бориб савдо қилгучилар Туркистонда жуда оз ҳисобда бўлиб, чет элларни кўрган Отабек мажлиска тансиқланди. Ўрислар тўғрисида алла қандай хаёлий ривоятлар эшитиб юрган қутидор ва Зиё шоҳичиларнинг Отабекдан ҳақиқий ҳолни билгилари келиб, ундан Шамайда кўриб, кечирганларини сўрадилар. Отабек Шамай хотиротини сўзлаб берди. Ўрисларнинг сиёсий, иқтисодий ва

1 Семипалат шаҳри. Хон замонларида Туркистон савдогарларининг ўрис билан олиш, бериш—савдо шаҳарлари бўлгандир (*муаллиф*).

ижтимоий тараққиётларини эшиткучиларни тонгга қолдириб, ортиқ тафсилоти билан айтиб чиқгач:

— Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматдорлиғимизни кўриб; бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, — деди бек, — лекин Шамай маним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худда бир ўйинчиқ бўлганлигини иқрор этишка мажбур бўлдим...

Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кета-берса ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўриснинг идора тартибини дастуруламал этишка буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшиткучи бирав ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: "Сенинг орзунгни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?" деб мени маъюс қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам ҳам сўнггидан тўғри сўзни айтканларини билдим. Дарҳақиқат мазористонда "ҳаййя ала-фалаҳ"¹ хитобини ким эшитар эди.

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшиткан, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истиқбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари Отабекнинг даруни дилдан чиқариб айткан гапларидан ҳиссасиз қолмадилар.

— Амири Умархондек одил пошшо бўлса, — деди қутидор, — биз ҳам ўрисдан ошиб кетар эдик.

Зиё шоҳичи:

— Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли хуйимиздан.

Акрам ҳожи:

— Тўғри.

Ҳомид ҳам бошқалардан қолишмас учун: "Худо кофирнинг дунёсини берган" деб қўйди.

¹ Ҳаййя ала-фалаҳ — қутқарилишга шошилинглар, нажотга келинглар (азон чақириғи).

— Манимча, ўриснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак, — деди Отабек, — аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўз ора низоъимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил айтканда Зиё амакимнинг фикрлари қисман тўғри. Орамизда бу қўрқунч ҳолатка баҳаққи тушинадирган яхши одамлар йўқ, биль-акс бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадирлар. Бу кунги қора чопон¹ ва қипчоқ низоъларини сизга бир тим-сол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низоълардан бизга қанчалиқ фойда ва қипчоқ оғайниларга нима манфаат ҳосил бўлмоқда? Фақат бундан фойдаланғучилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юргучи бир неча эъвогар бошлуқларгинадир. Масалан, Мусулмонқулни ким холис одам, деб ўйлайдир? Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди? Мусулмонқул ўз ғарази йўлида орада йўқ низоъларни кўзгаб куяви Шералихонни² ўлдирди, гуноҳсиз Муродхонни шаҳид этти, қўй каби ёв-вош Тошканд ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгулади ва ўзини мингбоши эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни (Худоёрни) хон кўтариб эл елкасига минди. Тузик, агар Мусулмонқул бу ишларни бир яхши мақсадни кузатиб қилганда, золимларни ўртадан кўтариб, юртка осойиш берганда унга ким нима дея олур эди? Ҳолбуки, Тошканд тарихда мисли кўрилмаган Азизбек каби ваҳшийни фақат шу Мусулмонқул қўлидан олди. Башарти Мусулмонқул чин инсон бўлса, инсондан ваҳший туғилганини ҳеч ким эшиткан чиқмас. Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлғучилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни улар ким бўлсалар ҳам иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқузиш нажотимизнинг ягона йўлидир.

Отабек мажлиска тамоман янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетти, улар бекнинг оғзига анқайишиб

¹ Қипчоқлар ўзбекларни қора чопон, деб атаганлар (муал.).

² Шералихон Мусулмонқулнинг синглисига уйланган эди. Шералихоннинг ўғли Худоёрхон, шу Мусулмонқулнинг синглисидан туғилди. Мусулмонқул яхши иш кўриш учун жияни Худоёрга қизини бериб, ўзига куяв қилган эди. Шералихон Норбўтахоннинг акаси, Ҳожибекнинг ўғли (муал.).

қолган эдилар. Дарҳақиқат ўз ора битмас низоъларнинг асли маншаъини¹ ул яхши онглаб таҳлил қилар ва дуруст қиймат берар эди. Унинг шу йўсун мулоҳаза ва фикрлари мажлиска чувалган ипнинг учини топиб бергандек бўлиб, лафзан бўлмаса қам маънан уларнинг таҳсин ва олқишларини олди.

Отабек хуфтан намози учун таҳорат олишга меҳмонхонадан чиқган эди, унинг кетича:

— Отанинг боласи-да, — деб Зиё шоҳичи меҳмонларга қараб қўйди.

— Умри узоқ бўлсин, — деди Акрам ҳожи, — йигитларимиз ичида энг ақллиги экан... Агарда хон кўтариш маним кўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим... Узи ўқуганми?

Бу махтовлар билан терисига сигмай кеткан Ҳасанали жавоб берди:

— Тошканд Беклар беги мадрасасининг² пешқадам муллабаччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олиб савдо ишига қўйдилар.

— Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан, — деди қутидор.

Аҳли мажлис Отабекни кўкларга кўтариб махтар эди, лекин Ҳомид бу махташларга иштирок этмас ва нимадан-дир гижингандек кўринар эди. Шу орада қутидорнинг "уйланганми?" деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. Ҳасаналининг сўрағучига бекнинг қиз ёқдирмаслигини сабаб кўрсатиб шу кунгача уйланмай келганлигини тафсили билан ҳикоя қилиб беришидан сўнг ул тоқатсизлангандек бўлди:

— Балки бегингизнинг тамаълари хон қизидадир, — деди истеҳзо билан Ҳомид, — бундоғ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар...

Сабабига тушиниш қийин бўлган бу истеҳзога қарши Ҳасанали сукут қилолмади:

— Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлигини билмайман, — деди кулимсираб, — бироқ ул хон қизини

¹ *Маншаъ* — бошланиш, келиб чиқиш жойи.

² *Беклар беги* — Тошкентнинг олди мадрасаларидан, Эскижўва майдонида бўлган. 1923-1924 йилларда бузиб юборилган.

олса арзимайдирган йигит эмас... Ҳатто зархарид¹ қули бўлганим ҳолда менга ҳам қаттиғ сўз айтишдан сақланган бир йигит ўз никоҳида бўлган озод бир қизга албатта заҳмат бермас, деб ўйлайман. Баъзи хотин урадирган ва хотин устига хотин олиб, хотинлариға зулм қиладирган ҳайвонсифат кишилардан бўлиб кетиши менимча эҳтимолдан жуда узоқдир, иним мулла Ҳомид...

Ҳасанали ўткан фаслда Ҳомиднинг ўз оғзидан хотинлариға қарши қамчи ишлатканини эшиткан эди. Шунга биноан унинг бу охириги жумласи Ҳомидни ерга қаратиб, лом дейишка мажол бермай қўйди. Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга "тузатилдингми?" дегандек қилиб қаради ва Ҳасаналидан афу сўради:

— Кечирасиз, ота, — деди, — бизнинг Ҳомидбой шунақа қўланса гаплар учун яратилган одам.

Қутидор ҳам Ҳасаналининг кўнглини кўтариб тушди:

— Гапингиз тўғри, ота, — деди, — Отабек хон қизига лойиқ бир йигит экан.

Баҳслашиш учун Ҳомидга йўл қолмаган эди. Бир турлик илжайиб ер тегидан Ҳасаналига кўз ташлади.

Ошдан кейин бошлаб Ҳомид, сўнгра бошқа меҳмонлар тарқалишдилар. Отабек билан қутидорнинг йўллари бир бўлганлиқдан биргалашиб кетдилар. Қутидор ҳавлисига қайрилуру экан, бек билан хайрлашди:

— Албатта бириси кун бизникига марҳамат қиласиз, тузикми?

— Ҳўб, амак.

— Бизники мана шу бурчакдаги эшик... Қайтага бу кун бизникида қолсангиз бўлмасми-а?

— Раҳмат... Хайр, саломат бўлингиз.

Улар тўхтаб сўзлашқан ўринларидан хайрлашиб узоқлашгач шундаги бир бурчакдан чопониға бурканган бир киши чиқиб, ҳалигилар келган томонга қараб юрди...

3. БЕК ОШИҚ

Сарой тинч уйқуда, тун ярим. Ҳасанали ҳужраининг узун бурама қулуфини очиб ичкарига шамъ ёқди ва бекнинг тўшагини ёзиб унинг кириб ётишини кутиб

¹ *Зархарид*— тилла баробарига сотиб олинган.

турди. Аммо Отабек нима учундир тез кира бермади. Ҳужра эшигини очилганидан, шамъ ёқилиб, ўрин ёзилганидан гўё хабарсиз каби устунга суялганча қотиб турар эди.

— Ўрнингизни ёздим, бек.

Отабек бу сўз билан ҳужрага кирди ва бориб тўшаги ёнига ўлтурди. Ҳасанали бекнинг ешиниб ётишини кутиб турар, чунки уни ётқузиб ёқилган шамъни ўзи билан нариги ҳужрага олиб чиқмоқчи эди. Бироқ Отабек тўшаги ёнига ўлтурди-да, яна ўйлаб қолди...

Отабек бир неча кунлардан бери Ҳасаналининг кўзига бошқача кўринар эди.

Ҳасанали Отабекда шу кунгача кўрилмаган қизиқ бир ҳолатка беш-олти кундан бери ажабсиниб юрар эди. Ҳасаналини ажабсиздирган ҳолат ҳам бекнинг шунинг сингари хаёл ичида барчани унутиб қўйиши ва бошқа ишларга эътибор ва парвосизлиги эди.

Ҳасанали бекнинг ҳозирги ипидан-нинасигача бўлган қизиқ ҳолини узоқ кузатиб турди. Лекин Отабек хаёл суришдан зерикмаса ҳам Ҳасанали кузатишдан зерикди:

— Менда юмишингиз йўқми?

Отабек бу гапни онгламади шекилли Ҳасаналининг юзига кўтарилиб қаради-да, яна кўзини бир нуқтага тикиб қолди. Бу ҳолатдан Ҳасаналининг андишаси ортиб, бекнинг бунчалик ангравланишига қандай маъно беришни ҳам билмас эди. Отабек шу ҳолда тагин қанчагачадир ўлтурди, ниҳоят уйқудан уйғонган кишидек сўчиб ўзини кузаткучига қаради:

— Чиқиб ётмайсизми?

— Менда юмишингиз йўқми?

— Нима юмишим бўлсин, шамъни ҳам олиб кетинг.

Ҳасанали шамъни олиб, ўз ҳужрасига чиқди. Унинг ҳужраси Отабекники билан бир қаторда бўлиб, газмол, пойафзал ва шунинг сингари моллар ила тўлган ва Отабекдан бошқа, алоҳида ҳужрада туриши ҳам шу молларни сақлаб ётиш учун эди. Ҳасанали ўрнини ёзар экан "тавба" деб қўйди.

Юқоридан сўзланганидек Отабекдаги бу ҳолатни бирар ҳафталардан бери пайқаса ҳам ҳозиргидек андишага тушмаган ва бунчалик диққат этмаган эди. Хўжазодасидаги бу ҳолат уни ҳар турлик мулоҳазаларга олиб кета бошлади. Тўшаги устига ўлтуриб, оқ соқолини ўнг қўли билан тутамлаб ўйлар эди: савдо тўғрисида бирар хато қилдим,

Зиё шоҳичиникида таомдан тузукроқ тотинмади, бирар оғриғи бормикин... Мусофирчиликда оғриси... Аммо бу мулоҳазаларининг биттасига ҳам ўзи қаноатланмади. Зеро савдо тўғрилари ундан яширин эмас, оғриганда ҳам албатта шикоят эшитар эди.

Ўйлаб-ўйлаб бир нарсага ҳам ақли еталмагач, ўрнидан туриб тоқчада ёниб турган шамъни ўчирди. Ҳужра орқа-ўнгини ажратиб бўлмаслиқ қоронғуланди. Қоронғуда турганиб ҳужра эшигига келди-да, авайлаб гижирлатмай эшикни очди ва секингина ташқарига бош чиқариб саройни кузатди. Киши йўқлиққа қаноат ҳосил этиб, маҳсичан оёғини оҳиста қўйиб Отабек ҳужрасининг ёнида тўхтади, саройни яна қараб чиқди. Сарой қоп-қоронғи тинч уйқуда, аммо бу тинчликни сарой отхонасидаги отларнинг карт-курт хашак чайнашлари ва атрофдаги хўрозларнинг қичқиришларигина бузар эдилар. Ҳасанали секингина дарича остига ётиб ҳужра ичига қулоқ солди. Ҳужра ичи тинч эди. Орадан уч-тўрт дақиқа фурсат ўтиб ҳужрадан шип эткан товуш эшитмади. Тагин бир неча дақиқа қулоқ узмай туриб, сўнгра ўрнидан қўзғалмоқчи бўлган эди, ичкаридан "уффф" деган ихраш эшитди. Ҳасаналининг қулоқлари тиккайиб ўрнидан турди, кўзи олаланган эди:

— Бек оғриқ, — деди кўнгилдан ва жазмланиб ҳужра эшигига юриб келди. Эшикни очиб Отабек ёнига кирмакчи эди. Эшикни итаришка борган қўлини қолдириб "балки оғриқ эмасдир" деб тўхтади. Яна кирайми, йўқми, деб иккиланиб тургандан кейин юриб ўзининг ҳужрасига келди. Аммо Отабек тўғрисидаги ташвиши бояғидан ўн қайта ортқан эди. Ешиниб ухларга ётқан бўлса ҳам бекнинг хусуси уни кўз юмғали қўймади. Бек тўғрисида ҳар турлик хаёлларга бормоқда эди. Юсуфбек ҳожининг: "Ўғлим ёш, сен дунёнинг иссиқ-совуғини татиған ва маним ишонган кишимсан. Ўғлимнинг ҳар бир ҳолидан хабар олиб туриш сенинг вазифангдир", деб таъкидлаши, Отабекнинг онаси — Ўзбек ойимнинг ёшлиқ кўз билан: "Сени худоға, Отамни сенга топширдим!" — деб ёлборишлари, зориллашлари унинг қулоқлари остида такрорлангандек бўлар эдилар. Ухлаб кеталмади. Кўйнакчан энгига чопонини ёпиниб ўрнидан турди, ҳужрадан чиқиб Отабек даричаси остига яна келиб ўлтурди.

Тун аёз, изғириқ ел тўрт тарафка югуриб жон ачит-

макчи бўлар эди. Ҳасанали ярим яланғоч ҳолда жунжайиб дарича остида, изғириқ қучоғида ўлтурар эди. Ул еган совуғиға илтифот этмас, вужудини изғириққа топшириб, фикрини ҳужра ичига юборган эди. Ҳужра ичига бир мунча қулоқ солиб ўлтургандан кейин, узун тин олиб бошини тирқишдан узди, Отабекнинг пишиллаб ухлаган товшини эшитиб бир даражада тинчланди. Васвасадан ари-ёзган бўлса ҳам ўрнидан қўзғалмади, нима учундир тагин ҳам совуққа жунжиб ўлтура берди. Орадан яна бир неча дақиқа фурсат ўтиб, Ҳасанали тамом тинчланди, ҳам туриб кетмакчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди:

— "...қора кўзлари, камон қошлари..."

— А-а-а, — деди Ҳасанали ва қайтадан қулогини тирқишқа олиб борди. Энди унинг бутун борлиги қулоқ бўлиб айланган, ўзини унутиб барча диққати ҳужра ичига оғқан эди. Ўртадан кўб фурсат ўтмади, бояғи уйқусираш яна такрорланди:

— "Ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар... Уфф".

Ҳасанали учун биринчида онглашилмай қолган маънолар бу кейинги гап билан ешилди. Ҳасанали эндиги ўлтуришни ортиқча топиб ўрнидан турди, ҳужрасига кира экан бошини чайқаб ўзича сўзланди:

— Бек ошиқ.

Ўрни устига чопонини ёпди-да, кўрпаси ичига кириб ўлтурди ва "чиндан ошиқми?" деган саволни кўнглидан кечирди. Таниш бўлмаган бир шаҳарда кимнинг бўлса ҳам қизига учрашсин, беш-олти кун ичида бу янглиг уйқуда ҳам... масалага бу жиҳат билан қараб бекнинг ишқиға ишонгуси келмас эди. Аммо иккинчи томондан қулоғи остида бекнинг ўз оғзидан эшитилган — "кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар..." жумлалари такрорлангандек бўлиб хўжазодасидаги бир неча кунлик ўзгаришка муҳаббатдан бошқа ҳодиса, деб маъно бералмас эди. Бу икки турлик масалаларнинг ўнг-терсини айландириб муҳокама қилди ва ўлчади. Ҳасаналининг ўзи тарозунинг ишонмаслиқ палласида бўлса ҳам — "кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар" ҳамон қулоқлари остида такрорланар эдилар. Тун тонг отарға яқинлашқан, унинг уйқулик мияси ҳеч бир турлик бу муаммони еша билмас эди. Кўб ўйласа ҳам бир қарорға кела олмади. Аммо эртага бекнинг ўзини синаб кўрмакчи бўлиб кўзи уйқуға кетди.

4. МАРҒИЛОН ҲАВОСИ ЁҚМАДИ

Эрталабки чой ҳозирланган, Отабек хомуш ўлтуруб Ҳасанали эрса унинг ҳолини таъқиб этмакда эди. Орадаги сўзсизлик бир пиёладан чой ичкунча бузилмади. Охирда Ҳасанали Отабекнинг тусига бир неча қайта кўтарилиб қўйди.

— Бир неча кундан бери хомушроқ кўринасизми?

Отабек савол ташлагучига қараб олди ва тасдиқ ишорасини бериб:

— Билмадим, — деди ва бир оз тўхтаб изоҳ берди. — Хомушлигим сизга ҳам сезилдими, билмадим... Марғилон ҳавоси мизожимга тўғри келмаганга ўхшайдир...

— Айтканингиздек, — деди Ҳасанали. — Марғилоннинг ҳавоси бузиқ экан, бир-икки кундан бери маним ҳам аҳволим ўзгариб бошлади. Марғилондан тез жўнамасақ мен ҳам ишдан чиқадиранган ўхшайман...

Бу гапдан кейин Ҳасаналининг кўзи бекка тикилган эди, агар тундаги уйқусираш Ҳасаналининг ўйлаган эҳтимолига тўғри келса ўзининг ҳалиги сўзи Отабекка бир ўзгариш беришида шубҳа қилмас эди.

Отабек боши берк кўчада қолгандек бўлди, жавобга қийналди:

— Кетамиз... — деди бир оз ўйлагандан кейин, — мол баҳолари тўғрисида битиша олмай турамиз — олғучилар арзон сўрайдишлар. Шунинг учун тагин бир неча кун қолишимизга тўғри келармикин... Билмадим...

Ҳасаналининг синаши ниҳоятига еткандек бўлди, ҳатто юқоридаги жавобни эшиткан вақтида нима учундир ўзини бир турлик кулгидан аранг тўхтатиб қолган эди. Яна ўртада хомушлик ҳукм суриб, Ҳасанали ишни тузик-рак очиш ва ё шу кўйи қолдириб кетабериш талаша эди. Ҳасанали бекнинг ҳар бир сиррига ўзини маҳрам ҳисоблаганлиқдан, дарҳақиқат Отабекка маҳрам бўлишга лойиқ бир меҳрибончиликка эга бўлганлиқдан ҳўжазодаси билан очиқ сўзлашиш фикрига келди. Бир неча дақиқа муқаддима учун режа қуриб ўлтургандан сўнг тилга келди:

— Ўғлим, Отабек.

— Сўзлангиз.

— Айтингиз-чи, мен сизнинг кимингиз?

Отабек Ҳасаналининг мақсадига тушинолмай мажҳул унга назар ташлади:

— Сизми? — деб кулимсиради. — Отам бўлмасангиз ҳам мени оталиқ муҳаббати билан суйган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз — яъни маънавий отам.

— Баракалла, ўғлим, — деди Ҳасан, — жавобингиз ўз ўйлаганимчадир. Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасига содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча маънавий бир падар ўз ўғлига ёмонлиқ соғинарми, бу тўғрида жавоб берингиз-чи?

Отабек кутилмаган бу саволдан ажабланди:

— Сўзингизга тушинолмадим, ота, — деди, — шундоғ бўлса ҳам жавоб бераман: бу кунгача сиз ёлғиз менга эмас — бизнинг оиламизга оталиқ мавқийида туриб, яхшиликдан бошқани соғинмай келасиз.

Ҳасанали тусини бузмади:

— Илгарироқ балки шундоғ бўлгандир, аммо энди, айниқса сиз...

— Айниқса мен... очиб сўзлангиз.

— Айниқса сизнинг менга сақлаган ишончингиз тугалганга ўхшаб, ўзимдан қандоғ камчилик ўтканига ҳайратдаман.

— Қизиқ гаплар сўзлайсиз, — деди Отабек, таажжуби ортқан эди. — Менга қандоғ ёмонлиқ соғиндингизки, сизга ишончим битсин? Васвасаланишнинг ўрни йўқ, мундан сўнг ҳам сизнинг хайрихоҳона кенгашларингизга, ҳам вужудингизга муҳтожман, амонатим, бошқам мундан кейин ҳам она қорнида сақлагандек сизда сақланишига ишонман ва бунга сизнинг ҳам амин бўлишингиз керак, ота.

— Лекин... тил билан кўнгил бошқа-бошқадир, ўғлим...

Отабек бу терс ва қўрс муқобаладан тоқатсизланди:

— Янглишасиз, ота.

— Янглишмайман, бильакс билиб, қаноатланиб сўзлайман.

— Тилим билан кўнглимнинг бошқалигини исбот қилингиз.

Ҳасанали гиналик қиёфада қошларини чимирди ва:

— Мендан яшириб юрган бир сиррингиз бор, — деди.

— Сиздан яширган бир сиррим бор?

— Бор ўғлим, бор, — деди Ҳасанали, — агар даъвонгиз тўғри бўлса, менга чиндан ўз кишим деб қарасангиз ўша сирни яширмангиз.

Отабек тўсатдан ўзгариб, бояғи асабийлик ҳолатини йўқотти, шундоғ бўлса ҳам ўзини йиғиб кулган бўлди:

— Ҳали шунақа сиздан яширин сиррим борми?

— Бор.

— Бўлса марҳамат қилиб кашфингизни сўзлангиз.

Ҳасанали пиёлани оғзига кўтариб, чойни ҳўплади, кашфини очти:

— Марғилонга келган кунлардан бошлаб сизда қизиқ бир ҳолат бор, — деди, — сиз бу ҳолатни "Марғилон ҳавоси ёқмади" деб таъбир қилсангиз ҳам мен мундан бошқа нарсалар пайқайман...

Отабек ўзига қаттиг тикилиб турган Ҳасаналидан юзини четка буришқа мажбур бўлди. Гўё бу сеҳрғар чол ҳамма сирни бетдан ўқуб олар эди. Ҳасаналини ҳамон ўзига тикилиб турганини билиб манглайини қашиган бўлди:

— Ҳўш, давом этингиз...

— Бу сиррингизни мендан яширмоқчи бўласиз, — деди тамом қаноат билан Ҳасанали, чунки, энди ўз кашфига жуда ишонган эди. — Хайр, яширмоққа ҳам балки ҳаққингиз бордир... Аммо шу кўйи сир сақлаш билан бирар натижага етиш мумкинми?

— ...

Отабек қип-қизил қизариб гуноҳкорлардек ерга қараган эди. Ҳасаналининг юзига падарона тараҳҳум¹ туси кириб, кексаларга махсус оҳангдор бир товуш билан бекнинг устидаги оғир юкни ола бошлади:

— Айби йўқ, ўғлим, — деди, — муҳаббат жуда оз йигитларга муяссар бўладирган юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирга кўб вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлиб чиқадир. Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унитиш, кўб ўйламаслиқ керакдир.

Бу кейинги гап билан Отабек кўтарилиб Ҳасаналига қаради ва узоқ тин олиб яна ерга боқди. Гўё бунинг ила "унитиш мумкин эмас" деган қатъий сўзни айткан эди. Орага сўзсизлик кирди. Иккиси ҳам фикрга толган эди. Ҳасаналининг ортиқча берилиб ўйлаган кезде соқолини қайириб тишлайдирган бир одати бўлиб, ҳозир ҳам соқолини ямлаш билан машғул эди. Узоқ ўйлагандан сўнг ишнинг очилмай қолган қисмини ешишни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди. Чунки Отабек шунинг ўзига яхшигина қизариниб, бўртинган эди.

1 Тараҳҳум—раҳм, шафқат.

5. КИРОЙИ КУЯВИНГ ШУНДОҒ БЎЛСА

Пойафзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳавли... Ўқуғучи албатта бу ҳавлининг эгаси билан таниш чиқар. Кўрмисиз, чирк босиб қорайган, жуда кўб хизмат қилиб кексайган, очиб-ёпқанда анвоъи — турлик доди-фарёд қиладирган, будда саналган сифатларини бир ерга жамълаб натижа чиқарганда "шарти кетиб, парти қолган" бир дарбозанинг оstonасидан уч-тўрт қадам ичкарига кирилса Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этилур ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятдаги, ёруғлиққа томон ошиқилур. Қоқилиб, суқилиб йўлак зиндонидан қутилингач, бир улуғ ариқ ёқасига, ўрдадек ҳавлига чиқилур ва роҳат тин олинур. Ҳавлининг кунчиқарида кунботишга қаратиб солинган, унча махтарлиқ бўлмаса ҳам аммо замонасининг одинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушадир. Саҳн ва бинолар киши зотидан бўш, шунинг учун бу ҳавли оиланинг ташқариги қисми — меҳмонхона эканлиги онглашилур. Саҳннинг тун ва кунботар жиҳатлари кичкина ҳужралар билан ўралган ва бу ҳужраларнинг барча эшиклари ёпиқ ва қулуфланган ҳолда бўлиб моллар билан бандлиги ва уй эгасининг давлатлик киши бўлганлиги билинур. Ҳавлининг жануб тарафи дўконлар орқаси, аммо катта туп гилос ёғочлари қоплаб ётадирлар.

Энди биз ташқари ҳавлини қўйиб меҳмонхонанинг ёнидан ичкарига кирамиз. Ичкари ҳавлининг йўлаги ҳам наригисидек усти ва бағри ёпиқ — қоронғу, йўлакнинг ниҳоятига бориб ўнгга юрилса ахтахонага, чапка юрилса биринчи мартаба кирганимиздек улуғ бир ҳавлига чиқармиз. Ҳавлининг тўрт тарафи турлик эҳтиёж бинолари билан ва тўрдаги бинонинг икки биқини катта уйлар билан ўралган бўлиб шу икки уйнинг орасига ўлтурган кошинкор ва нақшин чорхари айвон бу ҳавлининг биринчи мартаба кўзга чалинадирган ортиқликларидандир. Шу чорхари айвоннинг ўрта бир ерида, устига атлас кўрпалар ёпилган танчанинг тўрида деворга суяниб, аврасига қора мовут сирилган совсар пўстин кийиб бир киши ўлтурадир. Бу киши билан иккинчи мартаба танишиб ўлтурмаймиз, чунки, бу одам ўқуғучи билан танишқан — Мирзакарим қутидор. Танчанинг икки биқинида икки хотин: булардан биттаси ичидан атлас кўйнак, устидан одими хон атлас гуппи кийган, бошига оқ даканани хом ташлаган, ўттуз

беш ёшлар чамалиқ гўзал, хушбичим бир хотии. Юзидан мулойимлиқ, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турған бу хотин қутидорнинг рафиқаси — Офтоб ойм. Иккинчиси етмишлардан ўткан бир кампир, Офтоб оймнинг онаси — Ойша биби. Ўчоқ бошида қўполгина, қирқ беш ёшлар чамалиқ яна бир хотин чой қайнатиб юрадир. Бу хотин эрса оиланинг чўриси — Тўйбека. Биз булар билан танишишни шу ерда қолдириб айвоннинг чап тарафдаги дарича орқалиқ уйга кирамиз, ҳам уйнинг тўрига солинған атлас кўрпа, пар ёстиқ қучоғида совуқдан эри-нибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ ётқан бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томониға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила кипрак остидаги тимқора кўзлари бир нуқтаға тикилған-да, нимадир бир нарсени кўрган каби...қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилған-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлған ойдек губорсиз оқ юзи бир оз қизилликға айланған-да, кимдандир уялған каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаған оқ нозик қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиъатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилған қора холини қашиди ва бошини ёстикдан олиб ўлтурди. Сарик рупоқ атлас кўйнакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач бошини бир сил-китди-да, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиған соч толалари ўраб олиб жонсўз¹ бир суратка киргизди. Бу қиз суратида кўринған малак қутидор-нинг қизи — Кумушбиби эди.

Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегди-риб, бош оғриғи ва кўз тинишка ўхшаш оғриқлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси "тинч ухласин, ортиқ уринмасин" деб бу кун намозга ҳам уйғотдирмаған эди.

Кумуш кийиниб уйдан чиқди, Тўйбека томонидан ҳозирланиб берилған иссиғ сув билан юзини ювди. Уйига кириб артиниб, тузатингач айвонга чиқди. Айвондагиларга салом бериб отасининг ёниға келиб ўлтурди.

Қутидор қизини кузатди:

— Тузикмисан, қизим?

— Йўқ отажон, бошим ҳамон оғриб турадир.

¹ Жонсўз—жон ўртовчи, азоб берувчи.

Қутидор қизининг пешонасини ушлади:

— Эй-ҳа, Кумуш, ҳали иссиғинг бор, — деди. — Ўзингни тежа қизим, ўрнингни қалин қилиб бурканиб ёт, терласанг ёришарсан, қизим. Тўйбека, Кумушнинг чойини оқлаб берчи.

Офтоб ойим эрининг сўзини кучлаб тушди:

— Иссиғи бор, юзи ҳам қизариб, бўртиб турибдир.

Ўзининг руҳсиз товши билан Ойша буви ҳам гапка аралашди.

— Нах кечаси билмапсиз, нах мени қўрқутиб энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланучка сўзларни айтиб чиқди...

Кумушбиби ялт этиб бувисига қараб қўйди.

— Ўша ҳарорати гаризаники ҳаммаси,¹ — деди қутидор. Мен бу кун бирар ҳақимдан сўраб қарайчи... Ол қизим, шу пиёладаги чойингни иччи, — деди ва тагин бир қайта қизини кузатди.

Чойни ичиб бўлгандан кейин қутидор фотиҳа ўқуб ўрнидан турди.

— Мен сенга айтиб қўяй, Кумуш, — деди турар экан қутидор Офтоб ойимга, — бу кунга бир меҳмон айткан эдим. Чўрингни чиқариб меҳмонхонани тозалат. Анови янги қоплаган кўрпаларингни бер, танчага ўшани ёпсин. Катта гиламни ҳам чиқар, уйингда меваларинг бор эди-ми?

— Бор.

— Бор бўлса яхши. Бир оздан сўнг эт олиб киргузарман, варақи пишириб қўйингиз.

Офтоб ойим варақи пиширишдан бу кунги меҳмоннинг унча-мунча киши бўлмаганлигини билди.

— Қанақа меҳмон эди?

— Сен танимассан, тошкандлик бир йигит, тағи шу ердаги уч-тўртта оғайнилар. Тузикми, айтқанларимни уқдингми?

— Уқдим-уқдим.

Кумушбиби отасининг сўзига илтифот қилмади. Қутидор дўконига жўнагандан кейин Офтоб ойим Тўйбекани меҳмонхонага буюрди ва ўзи хамир қилишга ўлтурди. Кумушбиби хомуш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғиси кучликмиди, ҳар ҳолда на-

¹ Ҳарорати гаризи—табиий ҳарорат, иситма.

мозшом гул каби ёпиқ эди. Қаршисида ўлтурған бувисининг ўткан-кеткандан қилған ҳикояларига эринибгина қулоқ берар ва кўнглини очиш учун айтилган қизиқ сўзларига илжайиш билан жавобланар эди.

Кумушбиби ўзининг бир соатча вақтини шу кўйи кечирди, сўнгра ўрнидан туриб кичкина латиф оёқларига отасининг яқиндағина олиб берган қала кавшини кийди ва ошхона юмиши билан қоришиб ётқан онасининг олдиға борди.

Кумушбиби энди ўн еттини қўйиб ўн саккизга қадам босқанлиқдан бўйи ҳам онасиға етаёзган, аммо жуссаси онасиға кўра тўлароқ эди. Онасининг юмишиға бир оз қараб турғандан кейин ташқарига томон кетди. Айвоннинг бир четидан меҳмонхонада гилам тўшаб уринган Тўйбекаға қаранган бўлди-да, айвоннинг ўрта устунига келиб суянди. Энди бояғига қараганда бир оз енгиллангансумон, жон олғучи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, бўғриққан қизил юзлари очилинқираган эдилар. Айвон устунига суянгач, қора қийиғ қошларини чимириб кўча йўлак томонға қаради, бир оз қараб турди-да, айвондан ерга тушиб йўлак томонға, ариқ бўйиға кетди. Сув бир дўконнинг остидан чиқиб, бу ҳавлида уч-тўрт қулоч чамаси очиқ ҳавода оқар ва кўприк-том остиға кетар эди. Кумушбиби ариқ бўйидан бир ўринни кўзладида, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари мулойимғина сув устиға оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошғина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки, унинг таъзими учун секинғина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурған соҳиранин¹ сихриға мусаххар² бўлган каби тағи бир каттароқ доирада айлангач, оқиस्ताғина кўприк остиға оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... иккинчи, учунчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...

Нозик оёқлар толдилар шекиллик, садаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди.

1 Соҳира — сеҳричи қиз.

2 Мусаххар — сеҳрланган, таслим бўлган, бўйсунган.

Бояғига қараганда анчагина енгилланиб ичкарига кирди, ҳаракатлари ҳам бир мунча ўзгарган эди. Ойша буви ундаги бу ўзгаришдан сўйинди:

— Енгил тортдингми, қизим?

— Шукур...

— Энди ортиқ уринма қизим, тинч ўлтур.

* * *

Қиш кунлари бир тутам, "ҳа дегунча" кеч бўладир. Бу кун ҳам "ҳа дегунча"га ҳам қолмай кеч бўлган, меҳмонларнинг келишканига ярим соатлаб вақт ўткан эди. Қутидор меҳмонларни ихлос ва самимият билан кутар, зиёфат қуюқ-суюқлари билан тўла-тўкис давом этар эди. Тўйбека ичкари билан ташқарига¹ югуриб дастурхон янгилар, чой ташир эди. Хизмат тугала ёзгандан кейин Тўйбека ўзининг совуб қолган ошини емак учун Офтоб ойимлар ёнига ўлтурди.

Сўздан сўз чиқиб Офтоб ойим Тўйбекадан сўради:

— Меҳмонлар қанақа кишилар экан, танидингми?

— Нах сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз, — деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб, — бир чиройлик, бир ақллик, тагин ўзи ҳаммадан юқорида ўлтурадир; ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлаби ҳам эндигина чиқа бошлаган... Нах бизга куяв бўладирган йигит экан, — деди ва Кумушка қараб кулиб қўйди. Бу сўздан Офтоб ойим ҳам кулимсираб қизига қаради:

— Ана Кумуш, — деди, — эшитдингми, опангнинг сўзини. Тўйбека сенга эр топқан, сен бўлсанг бошим огрийдир, деб ётасан.

Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёқутдек иринлари остидаги садафдек оқ тишлари кўриниб кетди эсада, бироқ унинг бу ҳоли тезлик билан тундликқа алишинди.

— Қолган хизматларингизнинг биттаси энди менга эр топиш эди.

Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

— Эй... синглим, ҳали сен билмайсан, — деди, — у йигитни бир кўргин-да, ҳу деб кетабергин... сен тугил, шу

¹ Чўри хотинларда кишидан қочиш расми йўқ эди (муал.).

ёшим билан меним ҳам унга текким келди, — деди ва хахолаб юборди.

Кумушбиби чирт этиб юзини Тўйбекадан ўгирди.

— Тезроқ тегиб қолинг.

— Кошки эди тегалсам, — деди Тўйбека, мен унинг бир тукига ҳам арзимаيمان. Аммо сен бўлсанг унинг билан тенглашар эдинг. "Тенг-тенги билан, тезак қопи билан" ха-ха-ха!..

Тўйбеканинг шунингдек ҳангамалари бошқа вақтларда Кумушни яхшигина кулдирса ҳам ҳозир унга ётишиб келмади шекиллик, аччигланган кўйи ётиш учун уйига кириб кетди. Офтоб ойим "бачча-маччадир" деб ўйлаган эди. Шунинг учун бу тўғрида сўз очмади.

— Ташқаридан хабар олингиз-чи, опа, — деди Офтоб ойим, — чой керак бўлдимикин.

Тўйбека нари-бери ошини сб ташқарига чиқиб кетди. Орадан дақиқа вақт ўткан ё ўтмаган эди ҳовлиқиб айвонга келди:

— Туф-э, қуриб кетсин, жоним чиқиб кетди-я!

Бир соатдан бери жойнамоздан қўзғалмай тасбиҳ ағдариб ўлтурган Ойша буви Тўйбекани бошдан-оёғ кузатиб яна ишига машғул бўлди. Офтоб ойим илтифотсизгина кулимсираб танчадан сўради:

— Нима бўлди, нега мунча қўрқиб?

Тўйбека дамани ростлаб устуннинг тегига ўлтурди:

— Поччамдан дастурхонни олиб қоқиш учун гилоснинг ёнидан ўтарманми, аллаким балага туртиниб кетдим. Қўрққанамдан оз қолдики, додлаб юборсам... Чамаси меҳмонларга қараб турган экан.

— Кимбало экан?

— Қоронғуда яхши ажратолмадим, тусини ғира-шира анови қора Ҳомидга ўхшатдим. Тағи уми, бошқами худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чиқиб кетди.

* * *

Қутидор меҳмонларни жўнатиб ётиш учун чешинар экан, Офтоб ойим сўради:

— Чиройлик йигит, ақллик йигит, деб махтий-махтий Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

— Меҳмонимиз ўша эди, — деди қутидор, — тошкандлик Юсуфбек ҳожи отлиғ яқин ошнамининг ўғли.

— Тўйбеканинг махтаганича борми, ўзи?

— Бор, — деди қутидор ва ғиталанди,¹ — худо кишига ўғул берса шундайини берсин-да.

Офтоб ойим кула-кула Тўйбеканинг Отабек тўғрисида сўзлаган гапларини ва Кумуш билан бўлган можаросини сўзлаб чиқди. Қутидор ҳам кулгидан ўзини тўхтатолмас экан:

— Тентагинингнинг ақли баю, киройи куявинг шундоғ бўлса, — деди.

6. ТОШКАНД УСТИДА ҚОНЛИҚ БУЛУТЛАР

Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди: "Тошканд ҳоқими бўлган Азизбек Қўқонга қарши бош кўтарган. Хон томонидан хирож (закот, солиқ) учун юборилган девон бекларини ўлдирган!" Иккинчи кун бу хабар тағи ҳам бошқача тўн кийди: "Мусулмонқул Нормухаммад қушбегига беш минг сипоҳ қўшиб, Тошканд устига жўнатқан!"

Бу хабарлар халқ томонидан жуда оддий, ортиқча совуққонлилик билан қарши олиндилар. Бу воқияга ҳеч ким ажабсинмади ва бунда фавқулоддалиқ кўрмади. Халқ бунга ҳақли эди, чунки, бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, бу кун бўлмаса эртага ўзининг ботирбошисининг, офтобачисининг, хуллас ким бўлса ҳам бекларидан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига "мумкин ва бўладирган иш" деб қарар эди. Аммо биз Отабекни бу тўғрида халқ билан биргалаштира олмаيمиз. Чунки ул бу хабарга совуққонлилик билан қарай олмас эди ва қарай олмади. Бу хабарни эшитар экан, еб тургани оғзида, юткани бўғзида қолди: бундай ўзбошимчалиқ орқасидан ўзининг очиқ кўзи, ўткир зеҳни орқалиқ мудҳиш, фалокатлик манзаралар кўрар, миллатини — халқини — мусулмонини кўркунч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилнш олдида топар эди-да, сесканиб "ўзинг сақла танграм!" дер эди. Бу хабарни эшиткандан сўнг гангиб эсини йўқотди, яраси янгиланди:

Оқ билан қорани ажратолмаган фуқаронинг бир неча гаразгў мустабидлар кайфи йўлида бир-бирисининг қониға ташна бўлишлари ва натижада истиқболнинг ваҳим кўринишлари!

¹ Ғиталанмоқ — жонивимоқ.

Шундай қайгулар ичида бўкиб ўлтурар экан Ҳасанали қўлида бир мактуб билан ҳужрага кирди. Мактубни Отабекка узатиб — "Тошканддан эмиш, отангиздан бўлса керак" деди. Отабек хатни очди: катта қоғозда, йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактуб эди. Ҳуқуди (айнан):

"Ҳувалбори¹ ... кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси ўғлимиз мулла Отабекка етиб маълум ва равшан бўлғайким, алҳамдулilloҳ биз дуоғуё падарингиз, муштинпар онангиз ва яқин дўстларингиз мунда ҳақ таолонинг ҳифзи ҳимоятида сиҳҳат ва саломат бўлиб кўз нуримизнинг дуоёи жонини субҳи шом, балки аладдавом² раббулоламиндан ражо³ ва таманно⁴ этмакдамыз. Жаноби ҳақ бод фурсатларда⁵ яқин ва савид⁶ соатларда тўқис-туғаллик бирлан дийдор кўришмакка насиб ва рўзи қилсин, омин ёраббулоламин. Баъда⁷ сўзимиз: ўғлим, Марғилонға сиҳҳат ва саломат етиш мактубингни олиб ҳақ таолоға шукурлар қилдиқ. Бизнинг Тошканддан аҳвол сўрасанг, балки Марғилонға ҳам эшитилгандир, мунда Азизбек қандоғдир бир кучка таянб Қўқонға исён этди. Хазина ҳисобини олиши учун келган девон бекларини ўлдириб ўрда дарбозасига осди, бунга қарши Қўқон ҳам тинч ётмаган бўлса керак. Бу кун Кировчидан⁸ беш минг сипоҳ ила Нормуҳаммад қушбегини Тошканд устига букрилганлигин эшитдик. Фуқаронинг тағин қандоғ кўргуликлари бор экан, ўғлим!

Кечагина қонлиқ қиличинини фуқаро устида юргузиб турган Азизбекка унинг тиғи зулми билан қора қониға беланилган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб бу кун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга ўз қони билан ямин⁹ этди; Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолғунчалиқ ҳимоя қилмоққа онд ичди. Азизбекнинг буйруғи билан кеча ўрда тегига барча Тошканд халқи

1 Ҳувалбори — ул тангри, ул яратгучи.

2 Аладдавом — доимо, ҳаммиша.

3 Ражо — умид, тилак.

4 Таманно — истак, хоҳиш.

5 Бод фурсат — тез вақтда, тезликда.

6 Савид — бахтли.

7 Баъд — кейин, сўнг.

8 Кировчи — Қурама билан Телов орасида катта бир қишлоқдир (муал.).

9 Ямин — онт, қасам.

йиғилган, бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузалолар ҳам бор; хулоса, шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳозир эди. Азизбек ўрда қоровулхонасидан туриб фуқарога салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлғучиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди. Уғлим, сен бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқи.

Азизбек ўрда дарбозасига осилган икки гавдани кўрсатиб сўради:

"Фуқаро! Кўрасизми бу икки гуноҳкорни, нима учун бу жазога мустаҳиқ¹ бўдилар?"

Халқ:

"Билмаймиз, тақсир!"

Азизбекнинг ўзи жавоб берди:

"Булар Муслмон чўлоқни саркардаларидан, қипчоқларнинг йўлбошчиларидан ва қора чопоннинг душманларидан бўлган икки тўнғизнинг гавдалари! Мен буларни сиз қора чопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қора чопон оғайниларнинг қипчоқ қўлида шахид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодландирмоқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро?"

Халқ жавоб берди:

"Адолат! Хўб қилгансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!"

Азизбек мақсадга кўчди:

"Сиз қора чопонлиқларга ҳолисона қилган бу хизматимга қарши албатта қипчоқлар қасдимга тушарлар, мени Тошканд ҳокимлигидан азл² этмакчи ва қўлларидан келса ҳатто ўлдирмакчи бўлурлар! Сиз бу эҳтимолга қандоғ қарайсизлар?"

Халқ ўзининг қўидағи жавоби билан кўкни кўтарди:

"Бир томчи қонимиз қолгунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлғаймики, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсинлар!"

Азизбек халққа ташаккур айтиб ярасини ёрди:

"Раҳмат фуқаро! Эшитаманки, қипчоқлар Нормуҳаммад қушбеги қўл остида Тошканд устига ҳаракат бошлаган эмишлар. Бунга қарши бизнинг ҳозирланишимиз керакми, йўқми, фуқаро?"

1 Мустаҳиқ — муносиб, лойиқ.

2 Азл — бўшатиш, мансабдан тушириш.

Халқ:

"Керак, албатта керак, тақсир! Агар рухсат берсангиз бу кундан бошлаб қўрғонларни тузата берамиз!"

Азизбек:

"Раҳмат фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турғанда менга ҳеч бир қайғу йўқдир!"

Халқ:

"Сиз омон бўлиб осойиш ўлтурсангиз қипчоққа йўл бермаймиз, тақсир! Қўрғон тузатишка фотиҳа берингиз тақсир!"

Азизбек фотиҳа берди. Халқ уруш ҳозирлиғига киришди. Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам! Ҳар ҳолда Тошканд устига яна қонлиқ булутлар чиқди, ишнинг охири нима билан тинчланар — бу бир худоғағина маълумдир. Бошқа сўзлардан ҳам ортиқроқ эсингга шуни солиб ўтайки, сиёсат тўғриларида ўйланиброқ сўзла! Арзимаган сабаблар билан талаф¹ бўлган жонларни ҳамиша кўз олдинда тут! Сен билан меним кўнгилларимиздаги яратғучиғағина маълум бўлиб, аммо Фарғонада мени Азизбекнинг шерикидир, деб ўйлашлари ва сени бир фитначининг ўғли, деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмасдир, шу жиҳатларни мулоҳаза қилиб оёғ вос! Бу тинчсизлик вақтида сен билан меним ҳаётимизнинг таҳлика остида бўлганлиғини унутма! Шуни ҳам айтиб қўяйки, бу тинчсизлик босилмағунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир. Тошканд тинчлангандан кейин (агар саломат бўлсам) ўзим хабар юборурман. Мунда барча ёру дўст саломат, мендан Ҳасаналига салом айт! Аддои² отанг Юсуфбек ҳожи. Тошканд, 27 дав ойида 1264-нчи йилда ёзилди".

Отабек мактубни тугатиб, тушунмай ўткан жумлаларини қайтадан кўздан кечирар экан, Азизбек воқифаси устига келганда ихтиёрсиз "тулки" деб юборди.

"...босилмағунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир!" — бу жумлани ўқуғанда, — ундоғ бўлса сира тинчмангиз, — деди-да, ёвошгина илжайиб қўйди...

1 *Талаф* — нобуд бўлиш.

2 *Аддои* — дуо қилувчи.

7. МАЖБУРИЯТ

Қўқондан ҳар кун деярлик хабарлар келиб турар эди. "Қўқон сипоҳи томонидан Тошканд ўралди" деган хабарга энди ўн беш кунлаб вақт ўткан эди. Аммо ҳануз — "Тошканд олинди" деган гап йўқ эди.

Кечадан бери кишилар оғзида: "Нормуҳаммад қушбеги яраланган, Қўқон йигитидан бир ярим мингги қирилган" деган хабар юриб кетди. Чамаси Азизбек осонлиқ билан жон берадирган кўринмайдир.

Анови ярасининг устига Тошканд фожиъаси келиб қўшилгач, Отабек тагин ҳам хаёлчанланган, тагин ҳам хомушлигини ордирган эди. Ҳатто баъзи кунлар ҳужрасидан ташқарига чиқмас, кишилар билан сўзлашмас, бошқача айтканда кундан-кунга гўшанишинликка яқинлашиб борар эди.

Бу кун эрталабки чойдан сўнг Ҳасанали кечаги фикрини чинлаб амалга оширмақчи бўлди. Чунки Отабекдаги ўзгариш — кундан-кунга рангининг синиқиб бориши, ҳужрадан четка чиқмаслиги, хомушлиги ва бошқалар Ҳасаналини яхшигина қўрқўвга солган, ўзининг фақат томошачигина бўлиб юришидан ризосизланган эди. Дуруст, ул Отабекнинг муҳаббатига воқиф бўлганидан бери бир дақиқа ҳам уни ўзининг кўз ўнгидан узоқ тутмаган: маҳбубаси ким, кимнинг қизи, бирар эбини қилса мумкинми? — Мана шунингдек масалаларни текшириб, билиб ҳам ўйлаб келган эди. Аммо бу тўғрида Отабекнинг кўмагига чинлаб бел боғлашдан уни баъзи эҳтимоллар тўхтатиб: "Отабек ёш, ёшлар муҳаббати учар қуш, балки, бу кун-эрта унутиб ҳам юборар" каби мулоҳазаларда бўлинган эди. Ниҳоят Отабекдаги ўйчанлиқ ва ўзгача ҳолларнинг кундан-кунга кучайиб бориши Ҳасаналини ҳалиги мулоҳазадан воз кечдириб, бошқа йўсуларни қаратмоққа мажбур этди.

Гарчи унинг қарори бир нуқта устида тўхтаган бўлса ҳам шу ҳолда тиниб турмади, яна юз турлик бошқача йўсуларни ўйлади, минг турлик ҳаёлларга бориб қайтди, аммо уларнинг биттасини ҳам Отабек оғригига эм деб топмади ва ниҳоят:

— Кўрайчи, қадамин муборак бўлармикин, — деб қўйди.

Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз ҳужрасидан кийиниб чиқди-да, Отабек ёнига кирди. Отабек "Бобурнома"

мутаолааси билан машғул эди. Бъъзи бир эҳтимолларга қарши ўзининг ниятини билдирмай:

— Менда юмишингиз йўқми, бек? — деб сўради Ҳасанали. — Ҳаммомга бормоқчи эдим...

Отабек кўзини китобдан узмай жавоб берди:

— Юмишим йўқ, боравсрингиз.

Ҳасанали чиқди. Қош қорайиб, қоронғу тушасъзган эди. Ҳаво булут, аччиғ, совуқ ел тўрт томонга югурар, онда-сонда қор учқунларини қувалаб зириқтирар эди. Эрув вақтида ярим белдан лой кечишка тўғри келадирган кўчаларнинг лойи қатқалоқланган, шунинг учун юргучи қийналмас, аксича ола-чалпоқ қор пағаларини босишдан вужудка келган оёғ остидаги "гарч-ғурч" товушлари кишига бир турлик кайф, мусиқавий енгиллик берар эдилар. Дўконлар ёпиқ бўлсалар ҳам чойхоналар очиқ, кишилар ўртага гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи "хон қизи" деб ҳам ҳўядилар. Хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллалик мултанамолар, стмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадилар... Қиш кечалари жуذا узун, шунинг учун чойхоналар обод; халқ лаззатланиб баччанинг табаррукланган чойини ичадир, ҳуснига тамошо қилиб худонинг қудратига ҳайрон қолади...

Ҳасанали Зиё шоҳичининг ташқарисига келиб кирди-да, меҳмонхона даричасига қаради. Дарича тирқишидан кўрилган ёруғлиқ меҳмонхонада киши борлиқни билдирар эди. Ҳасанали тузатиниб олди ва ичкарига кирди. Зиё шоҳичи намоз ўқумоқда бўлиб, меҳмонхона чет кишидан ҳоли эди. Бу тасодуфдан Ҳасанали сўйинди ва Зиё ака-нинг намозни битиришини кутиб ўлтурди. Зиё шоҳичи ёнига салом бериб жойнамоздан орқасига қараб қўйди. Фотиҳага қўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг келиб Ҳасанали билан сўрашди:

— Келинг ота, тинчликми?

— Шукур, тинчлик.

Танча теварагига ўлтуришдилар. Бир мунча вақт сўзсиз эдилар. Зиё шоҳичи бу вақтсиз ташрифка тушуна олмай "нима қилиб юрасан?" дегандек этиб, бир неча қайта Ҳасаналига қараб олди.

— Ажабланмангиз, бой ака, келишимда бир мажбурият бор.

— Сизни Отабек юбордими?

— Йўқ, ўзим келдим, бой ака.

Зиё шоҳичи яна тушина олмади. Тўғриси ҳам Ҳасаналининг бу келиши Зиё ака учун ёт бир иш эди. Чунки, Ҳасанали Отабекнинг қули. Қуллар билан жиддий муомалада бўлинмоқ айниқса Зиё шоҳичилардек одамларга фавқулодда бир иш. Бунинг устига мажбурият остида ўзича келиши...

Зиё аканинг боши қотиб охирда сўради:

— Мажбуриятингиз?

Ҳасанали кулимсираб олди:

— Мажбуриятимни эшитсангиз балки ишонмасиз.

— Ҳўш.

— Ўзингизга маълумки, — деди тузикланиб Ҳасанали, — Марғилон келганимизга йигирма беш, бир ойлар чамаси фурсат ўтди. Шундан бери Отабек дардманд.

Зиё ака ажабланган эди:

— Қандай дардмандлик, Отабек соғ-ку?

— Тўғри айтасиз, — деди Ҳасанали, — аммо мен ҳам унинг дардига бир неча кунлаб тушинмай юрган эдим.

— Ҳўш, дарди?

— Муҳаббат.

— Муҳаббат?

— Муҳаббат, — деб такрорлади Ҳасанали. — Шу йигирма беш кунлик бир муддатнинг ичида ул бутунлай одамгарчиликдан чиқаёзди. Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим, сўрасангиз.

— Кимга муҳаббат қўйган, хабарингиз бўлдими?

— Бўлди. Қутидорнинг қизига.

— Ҳа-ҳа-а! — деб юборди Зиё ака ва бир оз ўйлангандан кейин сўради, — буни сиз аниқ биласизми?

— Аниқ биладим.

— Ўзи айтдими?

— Ўзи айтмаса ҳам шунга яқинлашдирди.

— Отабек қизни қаерда кўрган?

— Афсуски буни биладим.

Ҳасаналининг келиш мажбурияти ва нима учун келганлиги Зиё акага яхши онглашилди эрсада, яна шундай бўлса ҳам сўради:

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Ҳузурингизга келишимнинг бош сабаби ҳам шундир, — деди Ҳасанали. — Бу тўғрига сиз қандай йўллар кўрсатасиз ва нима кенгашлар берасиз, албатта шунга қараб бир иш қиламиз, деб хизматингизга келдим.

Зиё ака ўйлаб қолди. Қизик гап, деб бир-икки қайта

нос отиб олди. Бу орада Ҳасанали бошдан-оёқ ҳикояни сўзлаб чиқди.

— Нозик гап, — деди охирда Зиё ака, — агар биз Отабекни бу ердан уйландириб қўйсақ, ҳожи биздан хафа бўлмасмикин?

— Кўб яшанг, бой ака. Қулингиз ҳам бу тўғрида кўб ўйладим. Хафа бўлса нима чораким, биз шу ишка мажбур бўлган бўлсақ. Шунинг билан бирга Юсуфбек ҳожи ҳам унчалик ақлсиз кишилардан эмаски бу гапка хафа бўлса. Аммо мен қутидор кўнадим, йўқми, деб бу томонни ўйлаб турибман?

Зиё ака яна ўйланиб бош қашинди:

— Айтганингиздек масаланинг бу тарафи ҳам нозик, — деди, — аммо қутидорнинг Отабекка қарашини яхши билсам ҳам ўртада йироғлиқ масаласи бор... Қизимни мусофирга бермайман, деб қўярмикин, билмадим...

— Менимча қутидорнинг олдидан бир йўли ўтилсин, — деди Ҳасанали, — агарда кўниб хўб деса-ку хайр, кўнмаган тақдирда бу хабарни Отабекка еткузсак зора шунинг билан кўнгли совиб тушса.

Ҳасаналининг бу сўзи Зиё акага ҳам маъқул бўлиб тушди:

— Бўлмаса, қутидорникига қачон борилсин, дейсиз?

— Бундаги ихтиёр сиздадир.

Зиё ака ўйлаб турди-да, юзига кулги чиқарди:

— Ҳозир борамиз, — деди, — биз ҳам умрда бир совчилик қилайлик.

Зиё ака кийиниш учун қўзғалган эди, Ҳасанали ундан сўради:

— Маним ҳам бирга борганим маъқулми ёки ёлғиз ўзингиз?

Зиё ака қўл силкиб:

— Сизнинг боршингиздан зарар йўқ, — деди.

8. ҚУТЛУҒ БЎЛСИН!

...Зиё шоҳичининг кулиб айткан сўзларига қутидор сира ҳам тушинмас ва кутилмаган меҳмонларнинг келиш сабабини сўрамоқдан ийманар эди.

— Оловни қўятуриб, қудаларга дастурхон олиб чиқингиз.

Зиё шоҳичининг бу кулгулигидан сўнг қутидор танчага олов қалашни қўйиб дастурхон буюриш учун ичкарига

қўзгалди. Унинг кетидан Ҳасанали: "Тақдир биткан бўлсин-да" — деб қўйган эди, шоҳичи қатъий қилиб: "Иншооллоҳ битар, шундоғ йигитни куявликка қабул қилмаган бир кишини биз одамга санамаймиз", — деди.

Қутидор қайтиб чиқди... Зиё ака билан Ҳасанали маънолиқ қилиб бир-бирларига қарашиб олмоқда эдилар. Қутидор айниқса Зиё аканинг оғзини пойлаб, кўнгли чақирилмаган меҳмонлардан тушинмоғи қийин бўлган бир маънони сезинмакда эди. Орадағи сўзсизлик узоққа чўзилабергач, қутидор Ҳасаналидан сўради.

— Бек саломатми?

Зиё ака сўз ўнқови келганини пайқаб Ҳасаналининг жим туришига ишорат қилди ва ўзи жавоб берди:

— Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиғи учундир.

Қутидор бу жавобдан бир нарса тушинолмади ва шунинг учун қайталаб сўради:

— Отабек соғми?

— Бу кунгача Отабек саломат, — деди Зиё ака салмоқлаб, — аммо бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг қўлингизда қолганга ўхшайдир.

Қутидор яна тушинолмамай таажжуб билан меҳмонларга қараб олди.

— Тушинолмадим...

— Яъни Отабек бу кунгача саломат, — деди Зиё ака яна. — Аммо мундан кейинги соғлиғи сизнинг қўлингизда...

— Меним қўлимда?

— Сизнинг ихтиёрингизда.

— Отабек каби бир йигитнинг соғлиғи ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам, — деди таажжуб билан қутидор, — лекин сўзингизнинг шуниси қизиқдирким, бир йигитнинг соғлиғи иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин.

Зиё ака бояғи вазиятини бузмади:

— Ажабланмангиз, ўртоқ, — деди, — бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг ихтиёрингизда; бу ўйин эмас — тўғри гап.

Қутидор тўсиндан муддаонинг ким ва нима тўғрисида бўлганлиғини пайқаб қолди ва ўзида бир турлик ўнғайсизлик сизди. Зиё ака Тўйбеканинг ёзган дастурхонини тузатиб, кулчаларни синдирди. Ҳасанали билан қутидорни нонга таклиф қилиб ўзи мақсадни очикроқ онғлатмоқчи бўлди:

— Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладирган бир дурри бебаҳодир, — деди Зиё ака. — Қадрдонингиз Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек — бир неча кунлардан буён пинҳоний бир дард билан оғрир эди. Кўринишда унинг қули, аммо ҳақиқатда Отабекнинг маънавий падари бўлган Ҳасанали ота унинг махфий дардининг асли омилни излайдир, бекнинг ўзи бўлса ўз ҳоли тўғрисида ҳеч нарса сездирмай дардини яширадир. Шундоғ қилиб ҳўжасига ихлослик Ҳасаналининг тажрибалик кузатишидан бекнинг махфий дарди узоққа қочолмай натижада сир очиладир... Шарият ишига шарм йўқ, дейдирлар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бир мунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадирда бир кимсанинг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобни кўтариб иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага¹ рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғуладир...

Зиё шоҳичи ўз тонидан ҳам яна бир мунча гапларни қўшиб чатиб, сўзини тугатди. Қутидор яхшигина ўнггайсизланган эди. Қутидоргина эмас, совчилар ҳам ўнггайсизланган эдилар. Масаланинг нозиклигига учавлари ҳам тушинарлар ва шунинг учун иттифоқ қилгандек чуқур бир сукутка кеткан эдилар.

Гарчи муддао кун каби ошкора бўлган бўлса ҳам нима учундир қутидор яна ўзини тағофилга солиб сўради:

— У кимнинг қизи эмиш?

Зиё шоҳичи қутидор тарафидан ўзига бериладирган шу саволни кутиб турган эди.

— Сизнинг каримангиз, — деди.

Қутидор ўзининг жойсиз саволидан ўкиниб ерга қаради. Ўртада тагин сўзсизлик, ўнггайсизлик бошланди. Бир неча фурсат шу йўсун жимгина ўлтуришкандан кейин яна Зиё шоҳичининг ўзига гапиришка тўғри келди:

— Биз ўлимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга орзуғулик бир ўғул ҳадия этканимиздек, иншооллоҳ қайтишимизда ҳам Отабек учун мужассамаи иффат бўлган бир рафиқа туҳфа қилармиз.

Бу сўздан кейин Ҳасаналининг юраги безиллай бош-

¹ *Афифа*—покиза қиз.

лади. Чунки шу дақиқа қутидор оғзидан ё рад ва ё қабул жавоби эшитар эди. Иккинчи томонда, кутилмаган бу совчиликқа ишонишни-да, ишонмасни-да билмай шошиб ўлтурган қутидор ҳам ўзининг оғзига тикилиб тургучи икки кишига қандай жавоб айтиш учун гарангсиган эди.

— Отабек каби бир йигитни ўғул қилиш шарафига ноил бўла олсам ўзимни энг бахтлик оталардан санар эдим, — деди ниҳоят қутидор, — аммо бу тўғридаги ҳамма ихтиёр ўз қўлимда бўлмай орада кўкрак сути бериб ўсдирган хотин ҳам бор... Бу иш учун ёлғиз ўзим қабул жавоби берсам-да, онаси бир чеккада қолдирилса эҳтимол пухта иш қилмаган бўлармиз. Агар маслаҳат кўрсаларингиз бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўрар эдим...

Қутидорнинг жавобидан самимият ва ихлос маънолари томиб турар эди. Жавобни эшиткан совчиларнинг томирига умид қонлари югуриб кетди.

— Бу от савдоси эмас, умр савдоси буродар, — деди Зиё ака, — янгамиз билан кенгашингиз, Отабек ва отаси тўғриларида билганларингизни сўзлангиз, шундан кейин хўб ўйлашиб бизга жавоб берингиз.

Шу гапдан кейин қутидор меҳмонларни қолдириб ич-карига кирди. Кумушбиби ухлашқа ётқан эди. Тўйбека бўлса ўзининг ўчоқ боши ёнидаги уйчасини титратиб хуррак отар эди. Қутидор уй эшигини очар экан айвонда ўзини кутиб ўлтурган Офтоб оймға деди:

— Шамъни олиб кирчи олдимға.

Уй жиҳозга гоятда бой, гўё музахона тусини берар эди. Тахмонда турлик рангда атлас ва шоҳилардан қопланган кўрпалар, тахмон тоқчалариға уйилган пар ёстиқлар, қатор-қатор хитойи жононлар: косалар, кўзалар, чинни чойдишлар, лаганлар, кумуш қинлик ханжар ва қиличлар, қалқон ва сипарлар, дорға солинган турлик-турлик эр ва хотин кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар, қип-қизил гилам ва шоҳи кўрпачалар киши кўзини қамашдирар даражада эдилар.

Ошиқиб оғзини пойлаған Офтоб оймға қутидор бир илжайиб қўйди-да:

— Хотин, сен ҳали эшикдаги совчилардан хабарсиздирсан? — деди.

Офтоб ойм эрининг "совчи" хабарини оддийгина қаршилади, чунки энди икки-уч йилдан бери уйларига кун сайи совчилар жамоаси ёгилиб ётқанликдан бу совчилар ҳам ўшаларнинг бирисидир, деб ўйлаған эди:

— Хайрлик бўлсин, кимлар совчи?

Қутидор яна бир кулиб қўйди:

— Зиё шоҳичи, тагин сенга номаълум бир киши.

Офтоб ойим бу кунги совчиларнинг қутидорга бошқача-роқ ўзгариш берганларини пайқади ва буни эрининг санимият ҳам ошиқишидан сезди:

— Ким учун келганлар?

— Бундан ўн беш кунлар илгари биз бир Тошкандлик савдогар йигитни меҳмон қилган эдик, балки эсингдадир?

— Эсимда бор, Тўйбека махтаб кирган йигит.

— Ўлма хотин, — деди қутидор, — ана шу йигит учун келганлар.

Бу сўздан Офтоб ойим безонглаб тушти ва эрига қарши ризосизлик вазиятини олди:

— Мусофир-ку?!

Офтоб ойимнинг бу сўзи билан қутидор бош қашиниб олди ва умидсиз бир товушда:

— Мен ҳам шунисига ҳайрон бўлиб қолдим, — деди. — Йўқса ўзи айни биз қидирган, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит эди.

Офтоб ойим бошқа хотинларимиздек эрининг раъйи ва хоҳишини, умуман бутун шахсини эҳтиром қилғучи бир хотиндир. Шунинг учун эрининг ҳозирги раъйини гарчи ўз тилагига бус-бутун зид топса ҳам ёлғиз "мусофирлик" масаласи билангина гапка хотима бермай, бошқа тарафлардан ҳам камчиликлар топиб асослик суратда қутидорнинг Отабекка томон ҳароратланаёзган юрагига совуқ сув сепмакчи бўлди:

— Ўзи қандай кишининг ўғли, отаси сизга танишми?

Офтоб ойимнинг бу саволи ўзи учун зарарлик бўлиб чиқди. Чунки қутидор, Юсуфбек ҳожининг қандай киши бўлганлигини, бу кунда қайси ишда эканлигини ва ўзига бўлган муносабатини майда-чуйда тафсилотлари билан сўзлаб чиқиб, сўзи охирида: "Йигитнинг наслини айбситиб бўлмайдир, тўғрисига кўчканда бу йигит наслан биздан аллақанча юқорида турадир", — деб қўйди.

Офтоб ойим энди иккинчи турлик йўл билан кетди:

— Уйланганми, йўқми?

— Уйланмаган. Буни қайсидир бир мажлисда унинг қулидан эшиткан эдим.

— Ёши нечаларда бор?

— Кўб бўлса йигирма беш ёшларда бўлур, бўлмаса йигирма икки-йигирма учлардан ошқан эмас.

— Нима мажбуриятда бизга куяв бўлмоқчи, Тошкандан қиз топилмаганми?

— Топилса ҳам ёқтирмас экан, — деди қутидор ва ўнгайсиз ҳолатда воқияни шипшитиб чиқди. Масаланинг бу янглиғ бошланишига ва бунинг устига эрининг мойилланишига Офтоб ойим нима дейишни билмай қолди. Тузик, эрининг майлини анчагина далил ва сабабларга суяниб бўлган бир майл эканини онглаган, куяв бўладирган йигитни ўзларига ўғулликқа лойиқ бир кимса эканини ҳам яхши тушинган эди, аммо ҳозир бу гаплардан ҳам илгарироқда "мусофирлик" масаласи турар; бир неча йиллардан бери мувофиқ куяв излай-излай ниҳоят Тошкандлик бир мусофирга бериш хўрлиғи Офтоб ойим учун оғир эди.

— Энди қандай кенгаш берасан, хотин?

Офтоб ойим ўз фикрини очиқ айтишқа юраксина олмас, эрининг кўнгли олинанидан қўрқар, аммо — "мусофир" масаласига жону дилдан қарши эди.

— Сиз мувофиқ кўрган бир ишқа қарши тушиб, раъйингизни қайтаролмайман, — деди кўб ўйлагандан кейин Офтоб ойим, — чунки нима бўлганда ҳам сизнинг оталиқ исмингиз бор, ҳам кўброқ ихтиёр сизнинг қўлингиздадир. Мен албатта кўзингизнинг оқу қораси бўлган ёлғиз қизингизни ярамас, бўлмағир кишига тутиб берарсиз, деб билмайман. Бу жиҳат билан бу ишқа ризолигим билинса ҳам бироқ қаршилигим шундадирки, куяв тошкандлик бўлгандан сўнг қизингизни ўзи билан бирга олиб кетар ва сиз билан мени ёлғиз боламиздан айирар... Бунга қолганда сизни билмасам-да, аммо менинг бундай жудоликқа сира тоқатим йўқдир... Мана шу тарафни енгилроқ ўйлаганга ўхшадингиз, жоним.

— Сўзларинг тўғри, хотин, — деди ўйлаб қутидор, — лекин тақдир битканданми, нимадан бўлса ҳам бу йигитқа қарши кўнглим жизиллаб турадир. Бу фикрим сенга маъқул тушадими, йўқми, ҳар ҳолда биз энди узоқ ўйлашиб ўлтурмайлик-да, ўз хоҳишимизча қилиб жавоб берайлик: масалан, совчиларга ризолигимизни билдириб, аммо Кумушни Марғилондан олиб кетмасликни шарт қилайлик. Агар шартимизни қабул қилсалар ёлғиз боламиз икки бўлиб — айна бизнинг муддаомиз; йўқ, қабул қилмасалар ул вақтда киналари ўзларидан бўлсин, мана бу маслаҳатқа нима дейсан, хотин?

— Мусофирлиғи?

— Биз таънани куяв қилмаймиз, — деди қутидор, —

бизга чин йигит керак, халқ "мусофирга берди" деб сўз қилса — қилсин.

Офтоб ойим эридаги майлни бошдаёқ пайқаган эди, шунинг учун тилар-тиламас "ўзингиз биласиз" жавобини берди. Жавобни олиб қутидор совчилар олдига чиқди ва маълум шартни уларга эълон қилди. Бу шартни Отабек исмидан Зиё шоҳичи қабул этиб қутидорни Отабекдек бир йигитни куяв қилиши билан табриклади ва шу тақаллуфсиз совчилик ила умр савдоси биткан ҳисобланди. Икки ёшнинг муҳаббатлик, увалик-жувалик бўлишларига дуо қилинган совчиларга заррин тўнлар кийдирилди. Ҳасанали қутидорга ўзининг миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, сўз ораларида уни дуолар билан фарқ этмакда эди.

— Тўнлар муборак бўлсин.

— Сизга куяв ўғул муборак бўлсин.

Қутидор ихлос ва самимият билан:

— Қутлуг бўлсин, — деди.

9. ҚАРШИЛАШ

Бу кунги кутилмаган тун Ҳасанали отани гангиткан, унинг кекса кўзлари уйқу билан тамом чаплашиб олган эдилар. Ул бу хабарни эртага эрталаб қайси йўсун билан бекка билдириш йўлларини ўйлар эди. Бу фавқулодда сўйинч хабарни бекнинг қайси йўсунда қаршилашини ўйлар эди. Бу хабарни эшитиш билан Отабекда кўриладирган ўзгаришларни, ҳолларни, ҳаракатларни... барчасини бирма-бир кўнглидан кечирар эди. Бу гапни эшиткач, ҳафталаб ҳужра ичидан чиқмай ётқан бекни кўчаларда, бозорларда, қутидор уйларида шодланиб, руҳланиб юрганни кўрар эди. Бу ўйларни тугаткандан кейин унинг кўзлари уйқу сари юмила бошлаб, қаршисига Отабек келиб тўхтар эди: "Ота, мен сизнинг бу қилган яхшилигингизни сира унутмасман" деб миннатдорлик қилгандек бўлар эди. Ҳасанали уйғониб кетар ва қайтадан шу тўғрида ўйлаб бошлар эди: "Бечора. Суйганинг тўғрисида ўйлай-ўйлай бошларинг оғриб, оҳлар тортиб ётадиргандирсан... Ёрдмчинг йўқлигидан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмайдиргандирсан. Қайғирма бегим. Ҳасанали отанг у тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча сенинг қайғулик кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинлик ҳам шъэриятлик тунларингнинг арафасидир, бегим".

Ҳасаналининг кўзлари тагин уйқуға кетар, қаршисига

Отабек билан кўхлик, кўркам бир қиз келиб чиқар ва иккиси унга қараб илжайишар эдилар: "Бизнинг чин отамизсиз" дегандек бўлар эдилар. Ҳасаналининг яна уйқуси қочар эди.

— Ёшим олтмиш тўртка етди, ўғул-қизим бўлмади... Дунёдан чароғчисиз бораман... Дарвоқиб Отабек менга ўғуллик қилмасми, хотини менга қиз бўлмасми, уларнинг болалари мени "бобо" деб кетимдан югурмасмикинлар? Тупроқ остларида унутилиб ётқан кезларимда: "Бир вақт Ҳасанали отамиз ҳам бор эди", деб ёдласалар, яхшилиқ билан эсласалар стар менга шу.

Тунлар узоқ, тонгни отдириб, Отабекни қувондиришгача сабр чидамас, кўз юмишга ҳалигидек хаёллар монёв бўлар эдилар. Шу йусун ярим ҳолатда тонгни отдириб сўйинтириш соатлари ҳам етди.

Чойдан кейин ҳужрасига чиқиб кеткан Ҳасанали қўлтуғида бир нарса билан кириб бек қаршисига ўлтурди. Отабекдаги сукут, хаёл, фикр каби ҳолатларни юлиб, юлқиб олиб, улар ўрнига чечак доналари экиб, умид сувлари сепмакчи эди — Ҳасанали:

— Энди муборак бўлсин, сизга, — деди.

Отабек тушинолмай Ҳасаналига қаради. Ҳасанали илжайган кўйи қўлтуғидаги заррин чопонни олиб сандал устига қўйди.

— Бу қандай чопон? — деб сўради бек.

— Муборак бўлсин, дедим-ку.

— Нима муборак бўлсин?

— Сизга ифбатлик ва севимлик рафиқа билан қутидордек қайин ота, Ҳасаналига келин.

Отабек қизиқ ҳолатда қолди: бир турлик титраб кетди, кўзлари қинидан чиқар даражага етди. Файриихтиёрий қўзғалиб ўлтургандан кейин сўради:

— Бу нима деган сўзингиз?

— Нима деганимни сўрамангиз ва деганимга ишонаб-рингиз, — деди кулиб Ҳасанали, — мен сизни қутидорнинг қизига уйландиришқа қарор қилиб, қароримни ҳам бу кун кечаси Зиё шоҳичи билан амалга оширдим... яъни қутидорнинг қизига сизнинг учун унашиб келдик.

Отабек гангиб, шошиб сўради:

— Қайси қизига унашиб келдингиз?

— Қутидорнинг ёлғиз қизига, — деди Ҳасанали, — бундан хотиржамъ бўлингиз, бек. Зиё шоҳичи эрталабки чойни ичиб борарман деган эди, биз унинг билан ҳали тўй кенгашларини қиламиз.

Отабекнинг тусида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашиш масаласига қарши тушмаганидек, сўйинчини ҳам ошкор қилмади...

* * *

Кумушбиби уйқудан туриб, фавқулодда бир ҳолга учрайдир:

Бир кечада ҳамманинг тушига "тўй" кириб чиқган. Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўладирлар, пар тушаклар олмоқчи бўладирлар, куяв учун қандай кийим ярашмоғи ҳам баҳс қилинадир, Офтоб ойим эрига олтин камар олмоққа буюрадир... Тавба, демай чора йўқ: Офтоб ойимларнинг куявлари ким, қайси қизларини эрга берадилар, уларнинг Кумушдан ҳам бошқа қизлари борми? — Уларнинг қизлари ёлғиз, демак Кумуш эрга бериладир... Тушинарлик гап эмас:

— Эрга ким тегадир?

— Кумуш.

— Кумушбиби куявни ёқтирадирми, йўқми? Бу тўғрида унинг фикрини билиш керакми, эмасми?

— Сўзлаш ҳам керак эмас, билдириш ҳам.

— Негга?

— Чунки одат шу! Кумуш ота-она ёқтирган кишига рози бўлиш учун мажбур!

Кумушбиби куявнинг ким бўлганлигини Тўйбеканинг шу сўзларидан сўнг пайқаб олди:

— Мана бекачим, — деди кулиб Тўйбека. — Тўйбека опангни сен ҳеч нарсага санамайсан. Бироқ унинг нафсиламрда каромати бор. Опанг бир нарсани тилига ва ё кўнглига олдим, даррав фаришталар "омин!" дейдилар. Анови кунги ёш меҳмонни сенга махтасам аччиғландинг, аммо келиб-келиб бу кун сени ўшанга бердилар... Энди мундан кейин Тўйбека опангга ихлос қўй, бекачим!

Бу хабарни эшиткучи Кумушбибининг қора кўзлари жиқ ёшга тўлиб, кипраклари ёш билан беландилар.

— Йиғлама бекачим, — деди Тўйбека, — биз биламиз сизнинг кўз ёшларингизнинг нимага эканин: эрлар сўйинганда кулсалар, сизга ўхшаш қизлар йиғлайдилар; сизнинг йиғлаганингиз — қувонганингиз... Мени эрга берганларида сенга ўхшаш мен ҳам йиғлаган эдим, аммо ичимдан никоҳ кунининг тезроқ келишини кута-кута ўлган эдим.

— Тоқатим тугади, опа, — деди Кумуш, — ортиқ сўзламангиз!

— Сўзламайман, — деди Тўйбека, — лекин сирасини сўзлайман... Оҳ, кўрсанг эди бир куявни. Қандай чиройлик, қандай ақллик эканини билар эдинг, бсқачим. Юлдузингиз нах бир-бирингизга тўғри тушкан экан, иккингиз ҳам бир-бирингиздан камлигингиз йўқ.

Кумушбиби ортиқ чидалмади, қўрқунч бир товуш билан ҳайқирди:

— Оҳ, ўламан, кўб сўзлама!

Кумушнинг бу товшига Офтоб ойим билан Ойша кампир уйдан югуришиб чиқдилар:

— Нима бўлди, нима бўлди?

Кумушбиби онаси билан бибисининг уйдан чиқишлари ила бошини сандалнинг кўрпасига бурқаб, ётиб олди. Тўйбека жуда қўрққан эди:

— Қаллиғи тўғрисида сўз очқан эдим, мен билан уришди.

Офтоб ойим Тўйбекани қарғаб берди:

— Сен ақлсиз ўлгур, Кумушни уялтиргансан! Тинч юрсанг сени бирав бир нима қиладими? Бор, ишингга бор!

Оналар Кумушнинг бу ҳайқириғини уялганга йўдилар-да, яна уйга кириб бисот кавлашка, тўй ҳозирлигини кўришка машғул бўлдилар.

Кумушбиби бир неча фурсаткача шу кўйи бурканиб ётди. Сўнгра ўрнидан туриб ташқари ҳавлига қараб кетди. Кўб йиғлаганликдан кўзлари қизарган, қовоқлари шишкан, юзлар бўрткан эди. Аммо бу ўзгаришлар унинг ҳуснини, латофатини бир зарра ҳам камитмай балки, ўн қайта оширган эдилар. Ташқарига чиқгандан кейин айвоннинг тумшугига келиб ўлтурди ва ўнг қўлининг кафтига юзини олиб фикрга толди. Шу ҳолда узоқ қолди. Шундан кейин ул қўлини юзидан бўшатди-да, энтикиб дам олди ва кимнидир излагандек, кимнидир куткандек теварагига қараб қўйди...

— Ариқ бўйи, сирлик ариқ бўйи.

Ёшлиқ кўзлар ариқ бўйига тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи томонга ҳаракатландилар. Ул ариқ бўйига етқач, маълум ўринга сакраб ўтди-да, чўнқайди. Бир ҳовуч сув олиб юзидан тўкиб туширди ва оҳистагина йўлак томонга қараб олгандан кейин сувнинг оқишига кўзини тикди. Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушинмас, магар шу ариқ бўйи тушингандек, билган-

дек... Сирлик ариқ бўйи унга нималарнидир сўзлар,ундан нималарнидир тинглар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўлаолмайдир-да, бўлмоғи ҳам мумкин эмас.

Кўзларидан оққан марварид томчиларини шу сирлик ариқ суви билан ювди, бир мартабагина ювди эмас — қайталаб-қайталаб ювди. Бояғи аччиғидан бир мунча тинчланиб, кўз қизиллиқлари кеткан ҳолда битта-битта босиб ичкарига қайтди.

10. ТҶЙ, ҚИЗЛАР МАЖЛИСИ

Қутидорнинг ташқарисиға эр меҳмонлар, ичкарисига хотин меҳмонлар тўлганлар, улар қуюқ, суюқ ошлар, ҳолва, нишолдалар билан иззатланадирлар. Ташқарида бир қўша созандалар дутор, танбур, ғижжақ, рубоб, най ва амсоли¹ созлар билан дунёга жон суви сепиб шаҳарнинг машҳур ҳофизлари ашула айтадирлар. Тўй жуда ҳам руҳлик...

Ичкарида хотинлар мажлиси: оналарча айтканда, улар қумтупроқдек кўб, бироқ мажлисининг боришида тартиб йўқ, ҳавли юзи ва уйлар хотинлар билан тўлган, қайси ҳавли юзида бир товоқ ошни еб ўлтурадир, ким йиғлаган боласини овитиш билан овора, бирав ёр-ёр ўқуб, тагин биттасининг қувончи ичига сиғмай хахолаб дунёни бузадир, хуллас бағ-буғ етти қат кўкдан ошадир...

Офтоб ойим қайғулироқ, туси бир оз синиқғансумон... Меҳмон кутиб чарчағаниданми, нимадан бўлса ҳам жуда калавлаган, баъзан қиладирған ишидан ҳам янглишиб кеткани, масалан, уйга кирмакчи бўлиб таванхонага кириб қолгани кўриладир. Тўйга келган хотинларнинг "Тўйлар муборак, куяв муборак!" деб сўрашлариға ҳам ишончсиз бир оҳангда "Қутлуг бўлсин", дейдир.

Офтоб ойим донхонанинги эшигидан туриб хотинлар орасидан кимнидир ўз ёниға чақирди. Ёши элидан ошқан, кулгуси ичига тўлиб тошқан бир хотинни дувурдан чиқиб, ўзига қараб юрганини кўргандан кейин донхонаға кирди. Хотин ҳам ичкарига киргач, Офтоб ойим эшикни қия беклади-да, қайғулиқ бир боқиш билан хотинға қаради.

1 Амсал—ўхшашлар, кабилар.

2 Дувур—хотинлар ва болаларнинг гала-говур суҳбати ва ҳаракати

— Нега қайгулиқ кўринадан, Офтоб?

Офтоб ойим узоқ тин олиб эшикка қаради ва ярим товуш билан:

— Шу чоқда ичимга чароғ ёқсалар ҳам ёримайдир-да, эгачи, — деди ва кўзига жиқ ёш олди.

— Нега?

— Қизим тўғрисида...

— Қизингга нима бўлди?

— Унашилганига бу кун еттинчи кун, — деди Офтоб ойим, — шундан бери Кумушингиз тун ҳам йиғлайди, кун ҳам, сабабини сўрасам сира жавоб бермайдир-да, дўлонадек кўз ёшисини оқиза берадир. Бу кун тагин йиғиси ошиб тушди. Ҳайтовур ялиниб, ялпоғлиниб аранг ҳаммомга юбордиқ.

Хотин Офтоб ойимнинг бу гапидан ҳайрон бўлди ва ўйлаб сўради:

— Нимабало, куявинг кўркисми?

— Ўзим кўрмадим, — деди Офтоб ойим, — аммо кўргучиларнинг сўзларига қараганда ўхшашсиз кўркам, тенгсиз ақлли бир йигит эмиш... Отасининг ўзи йигитни яхши кўриб куяв қилган эди.

— Кумушнинг ўзи йигит тўғрисида ҳеч нарса билмайдирми?

— Биладир, — деди ойим, — унинг олдида биз жўрттага куявни махташамиз, лекин бу махтовларни эшитгуси келмай, қайтага йиғисинигина ортдирадир.

Хотиннинг ҳам бу гапдан ҳайрати ортди ва бунда қандай сир борлиғига ақли етмади. Офтоб ойимни юпатиш учун ўткан кеткандан ва бошда йиғлаб эрга теккан қизларнинг чимилдиқда йигит билан апоқ-чапоқ бўлишиб кеткандаридан ҳикоя қилди:

— Қайғирма, Офтоб, — деди, — куявинг бунчалик сулук бўлса, гап-сўзда тенги бўлмаса, ҳали чимилдиқда қизингнинг печак гулдек (чирмович ўти) бўлиб эрига чирмашқанини кўрармиз.

— Оҳ, опажон, — деди, умидсизча ойим, — маним бунга кўнглим чопмайдир.

— Чопсин, Офтоб. Мен бундай йиғлоқ қизларнинг кўпини кўрдим, шундай қизларнинг уялмай-суялмай чимилдиқда ҳатто йигитдан ҳам ортдириб ҳаракат қилганларини ҳам кўрдим, сенинг қизинг ҳам шуларнинг биттаси, қайғирма, Офтоб.

— Илоҳи шундай бўлсин-да.

— Бўлади-бўлади, — деди кулиб хотин, — шошма-чи, Офтоб. Агар қизинг мен айткандек ўзгариб кетса менга нима берар эдинг?

— Сизга бош-оёғ кийим.

— Сўзингдан қайтма, Офтоб. Печак гулдек бўлиб эрига чирмашқанини кўрармиз ҳали, худо кўрсатса, бор, ўйнаб-кулиб меҳмонларингни кут!..

Шундан кейин икави донхонадан чиқиб хотинлар орасига кирди.

* * *

Қизлар мажлиси — гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси! Бу уйда — Кумушбибининг тоғасининг уйида қизлар мажлиси, гуллар мажлиси!

Бу уйга ўттуз-қирқ чамалиқ қизлар йиғилганлар, йиғилишдан мақсад: қизлар ўзларининг энг латиф, энг гўзал бир аъзоларини бу кун хотинлик оламига узатмоқчидирлар. Бу узатиш мажлисини жонлик, руҳлик ўтказмак учун барча қизлар ўзларининг энг асил, энг нафис кийимларини кийиб, фавқулодда ясаниб, ҳусн оламини яна бир қат, яна бир қайта бежабдирлар. Агар бу уйга кириб, бу мажлис аъзоларини бир мартаба кўздан кечирсангиз, ҳозирданоқ айтиб қўйиш мумкинки, албатта эсингиз чиқиб кетар:

— Бу гулми, кўҳлик? Йўқ, наригиси! Ундан кўра буниси! Барисидан ҳам ўттаси!.. Ана шундай қилиб эсдан ҳам ажрасиз, гул танлашда бир қарорга келалмай эл ичида кулгига ҳам қолурсиз, расво ҳам бўлурсиз.

Мана, мажлис аъзолари шунақангги бир-биравидан ўтоқ малаклар, парилар эдилар. Мажлиснинг шоиралари, ўйинчилари, чилдирма ва дуторчилари — барчаси ҳам ҳозир бўлиб фақат Кумушбибигина ҳаммомдан қайтмаган эди. Шунинг учун мажлис очилмаган, очилса ҳам руҳсизроқ, Кумуш келгач, мажлиска руҳ киришига барча ишонадир ва уни тўзимсизланиб кутади.

Кимдир, орадан биттаси "келишди!" деб юборди. Барча қизлар уйнинг даричаси ёнига уймалашиб ҳавлига қарадилар. Чиндан ҳам ул ёнида икки янгаси билан келган эди. Шу чоқда бизга Отабек керак эди! Нега десангиз ул келсин эди-да, суйганини бир кўрсин эди: ҳаммом билан ул... фақат жонгина сўрайдир, мажруҳ кўксларга ўққина отадир... Бошдаги оқ шоҳи рўймол, ичдаги оқ шоҳи

кўйнак, устдаги оқ кумуш заррин сирилган пўстин, бағбақаларни ўраб ўпиб турган ёқа қундузларининг келишкани, солиниб тушкан қора жинггила сочларнинг бўйин теварагига чирмашқани, хом нуқра юзларнинг бўғриққани...

Янгалар Кумушни ҳавлидан туриб қизларга топширдилар:

— Мана Кумушбиби — сизларга, қизлар! Кумушнинг кўнглини яхшилаб очинглар, қизлар!

Икки-уч қиз чопиб ҳавлига тушдилар-да, Кумушбидан паранжини олиб уйга бошладилар. Янгалар Кумушни қизларга топшириб кетдилар. Ҳавли эр ва хотиндан бўш, ёлғиз қизларгагина хосланиб қолди.

Кумушбиби бошлагучи қизлар билан уйга кирди, ундан онгқан атир ислари билан уй тўлди. Қизлар ўзларининг бир турликкина сўзлашишлари билан Кумуш ила кўриша бошладилар:

— Эсонмисиз, саруполар муборак?

Кумушбидининг қизларга берган жавоби эшитилар, эшитилмаслик эди:

— Қутлуғ...

Кумушбиби уйнинг тўрига ўтқузилди. Қизлар уйнинг теварагига ўлтуришиб олгандан кейин орага нима учундир бир жимжитлик кирди. Қизлар маънолиқ қилиб ер остидан Кумушка қарайдирлар. Мажлисда бир хил маъюсият. Қизлар нимани ўйлайдирлар ва нима тўғрисида маъюсланадирлар, бу эрса қизларнинг бизга номаълум бўлган ички сирларидир.

Қизлар ипка чизилган гулдек уй теварагини олганлар, бунинг устига ёвошлиқ, ўйчанлиқ уларнинг тусларига маънавий бир ҳусн ва жиддият бериб, бирга юз ҳусн қўшқан эди. Агар биз шу кезде заршунослиқ учун енг шимарсак, яъни гулни — гулдан ажратадурган бўлсақ бояғидек эсанкираб, мутараддид¹ қолмаймиз, чунки Кумушбиби долалар ичидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги тўлган ой эди.

Орада ҳамон бояғи жимжитлик ҳукм сураар эди.

Ҳар бир мажлисининг жонландиргучи, идора қилгучи бир-икки қаҳрамони бор бўлганидек, бу қизлар мажлиси ҳам шундай қаҳрамонлардан ҳоли эмас эди. Мажлисни

¹ *Мутараддид* — таратқуланиш, иккиланиш.

бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишига Гулсин-биби чидаб туролмади:

— Биз нима учун йигилдиқ-да, нимага ер чизишиб ўлтуруамиз! — деди. — Биз бу ерга аза очқали келдикми?

Гулсиннинг ёнига Хонимбуш қўшилишди:

— Кўб ўйлашманг, ўртоқлар! — деди, — барибир бу гап ҳаммамизнинг ҳам бошимизда бор! Тур Савра! Ҳавлига олов ёқиб чилдирмангни қизит! Аноргул, сен дуторингни ол! Кумушбиби, сиз унча хаёл сурманг, кулиб ўлтуринг. Барибир эртага жойсиз чеккан қайгингиздан ўкинарсиз! — деди-да, мажлисни ост-уст кулдириб юборди. Кумушбиби ҳам ихтиёрлик, ихтиёрсиз бу кулгуликка тортилиб, унинг ёвошқина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир оз кўриниб қўйдилар.

Шу гапдан кейин мажлиска кутилмаган бир руҳ кирди. Аноргулнинг қўлидаги дутор "Ўртоқлар" куйини танларга ларза бериб, тарона қилди. Хонимбиби қизларга қистатиб ўлтурмай ўрнидан сакраб турди-да, ўйнаб ҳам кетди. Дутор ёнига чилдирманинг чертмаги келиб қўшилгандан кейин базм тагин ҳам жонланди. Чапаклар ҳам кўтарилди. Ўйин қизиб борар эди, уйнинг дарича эшиклари беқланиб тоқчаларга шамъ ёқилгандан сўнг, базмнинг руҳи яна ошди. Ел билан ўйнашиб ёнган шамъ нури қизларни алла қандай ажиб ҳолатқа қўймоқда, мажлис эрса "Алиф лайло" ҳикояларидаги "парилар" базмини хотирлатмоқда эди. Дутор "Ифор" куйини чалиб, чилдирма ҳам нозик йўл билан унга қўшилиша борди. Ўйин ҳам бир турлик назокат касб этиб, Гулсинбиби йўргалай кетди. Дутор кўнгилнинг алла қандай ингичка жойини қитиқлайдир, чилдирма юракни нимагадир ошиқдириб, Гулсин қизнинг йўргалаши борлиқ аъзони зириллатадир. Базм жуда қизиқ, жуда кўнгиллик эди.

Кумушбибинини ҳам бу қизиқ базмдан бошқалардек ҳисса оладир, сўюниб қувонадир, деб ўйланмасин, чунки унинг вужуди қизлар базми ичида бўлса ҳам хаёли алла қайларда учиб юргандек, кўзлари ўйнағучи қизларда бўлса ҳам, аммо ҳақиқатда бошқа бир нарсани кўргандек... Кўринишдан натижа чиқариб айтканда, бу қизиқ мажлис унинг учун базм ўрнини эмас, аза жойини тутқандек...

Икки соатлик қизиқ бир базмдан сўнг қизлар чарчадилар-да, ўйинни тўхтатдилар. Гулсин билан Хонимбиби

энди дотор билан қўшиққа ўлтурдилар. Гулсин ўзининг қўнғуроқдек товши билан "Йиғларман" куйидан бошлади:

Ўртоқларим, қўлга олсам торимни,
Беихтиёр ёдлайдирман ёримни!

Иккинчи қайтариб айтишда унга Хонимбиби қўшилишди. Бир турлик, бир оҳанглик нафис, мусиқавий товушлар кишининг борлиқ вужудига, қон томирларига ажойиб бир ўзгариш берган эдилар. Шу чоққача мўлтайиб, хаёл ичида шўнғиб ўлтурган Кумушбиби бир сесканди-да, қўшиқчи қизларга қаради. Қизлар иккинчи байтка ўтдилар:

Бир кўриниб яғмо¹ қилган кўнглимни,
Қайтиб яна кўралмадим норимни!

Шу вақт кутилмаган жойда Кумушнинг икки кўзи жиқ ёшқа тўлган эди. Учунчига ўтдилар:

Агар кўрсам эди яна ёримни,
Бағишлардим ҳама йўқу боримни!

Тўртинчи:

Билурмикин, билмасмикин у золим:
Кунлар-тунлар тортқан оҳу зоримни!

Кумуш тоқатсизлангандек эди...

Бешинчи:

Чинин айтинг ўртоқларим менга сиз,
Қайта бошдан кўрарманми ёримни?

Кейинги:

Кетди тоқат, кетди сабрим...кетдилар...
Синдирарман уриб ерга торимни!

Бу кейинги байтка қулоқ солгучи қолмади. Чунки ёнидаги қизга осилиб йиғлай бошлаган Кумушбибига ҳар ким таажжубда, ҳар кимнинг кўзи, қулоғи шунда эди.

— Нима бўлди, Кумуш?

¹ Яғмо—асир, талон-гарож.

— Нега йиглайсиз, Кумуш опа?

— Бирар жойинг оғрийдирми, Кумуш?

Кумушбиби ўз устига дув йигилган қизларга кўзини очиб қаради-да, ҳушёр тортқанлардек бир ҳаракат қилиб қўйди ва тез-тез чўнтагидан рўймолини олиб кўз ёшисини қуритди.

— Нега йиглади-а?

Бу саволни бергучи Гулсинга Кумуш куч билан илжайиб қаради-да:

— Ўзим... — деди.

— Вой шўргинангга шўрва тўкилсин, Кумуш! — деди Гулсин, — мен шундай эрни топиб тексам бошим кўкка стар эди!

Гулсиннинг гапига қизлар кулишдилар. Кумуш жуда хафа кўринганликдан унинг кўнглини очмоққа тўғри келар эди. Шунинг учун бошқа ўйинларни қўя туриб мажлиснинг энг қизиқ тарафи бўлиб саналган лапар айтишка кўчдилар. Гулсин куяв рўлини ўйнар, Хонимбиби Кумуш рўлида, иккисининг бир-бирисига қараб ўқишқан лапарлари барчани кулдириб, ичакларни узар даражада. Бироқ Кумушнинг тишининг оқини кўриш жуда қийин, унинг ҳамма иши фақат мунггайиб хаслланишқина...

Қизларга тўйхонадан ошлар, таванлар келиб тортилди. Ошдан кейин янгалар келиб, қизлардан Кумушни сўрадилар. Қизларнинг "Йўқ, биз Кумушбибини сизларга бермаймиз!" деб ўйнаб айткан сўзлари Кумушбибига чиндек бўлиб эшитилар, янгалар билан уйдан чиқар экан, кўмак сўрагандек қизларга термулиб қарар эди. Шу йўсун қизлар ўзларининг бир ўртоқларини хотинлик дунёсига узатиб, мажлисдан тарқалишдилар.

II. КУТИЛМАГАН БАХТ

Кумушбибидан ваколат олиш ҳам жуда қийин бўлди. Домланинг: "Сизким Кумушбиби Мирзакарим қизи нафсингизни тошкандлик мусулмон Отабек Юсуфбек ҳожи ўглига бағишламоқ ваколатини амакингиз Муҳаммадраҳим Йўлдош ўглига топширдингизми?" деган сўроғи олти, етти қайтарилгандан кейин, шунда ҳам янгалар қистоғи остида аранг унинг ризолиғи олинди.

Кечки соат бешларда қутидорнинг ҳавлиси тўрт кўз билан куяв келишини кутади. Куяв учун паловлар, қуюқ-сууюқ ошлар, неча турлик неъматлар ҳозирланиб,

булар ҳам куявнинг интизориди турадирлар. Ниҳоят соат беш яримларда куяв келди. Йигирма-ўттуз чоғлиқ ёш йигитлар — Раҳматнинг ўртоқлари, улар орасида Отабек — куяв кўринди: бошида симоби шоҳи салла устидан қора мовут сирилган совсар пўстин, ичида ўзининг Шамайда тиктиргани осмони ранг мовут камзул, мовут шим: оёғида қалапой афзали, белида Кумушбининг уста қўли билан тикилган шоҳи қийиғ... Юзлар қизил, оғиз ирпайган, кўзлар ўйнаб аллакимни қидирадир. Ошларини еб бўлсалар ҳам жўрттага куяв кўриш учун ўлтурган маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб: "Тузик-тузик, куявликка арзигундек, чаки чаккига тушмапти, ол-маю-анор" дейишдилар. Томда куяв кутиб ўлтурган хотинлар ичидан Офтоб ойимнинг эгачиси ошиқиб синглиси ёнига тушди-да: "Офтоб, даррав исериқ ҳозирла, куявнинг ёмон кўздан ўзи асрасин!" деди. Қутидор эшик остида қўл қовиштириб меҳмонларни кутиб оладир, ер остидан куявга кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб қўядир. Меҳмонхона айвонида оқ соқоллиқ, кўркам сиймо оғиртабиъалик домла билан Зиё шоҳичи, Ҳасанали, қиз вакили ва тагин бир неча кишилар ўлтурадирлар. Йигитлар куявни домлалар қаршисига келтуриб тўхтақандан кейин Отабек вакили бўлган Зиё шоҳичи билан Кумуш қиз вакили Муҳаммадраҳим ораларида маҳр масаласи очиладир. Кўб тортишқандан сўнг қуйидаги маблағлар маҳр қилиб белгуланадирлар: уч юз олтин пул, мундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрдадек бир ҳавли, соғиш учун сигир, асбоби рўзгор... Бунга Отабек ҳам ўз ризолиғини билдирадир. Домла хутба бошлайдир. Форсийча ўқулган ҳамд, салавот ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга келиб тўхтайдир: "Сизким Отабек Юсуфбек ҳожи ўгли Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаръий хотинлиқга қабул қиласизми?" — форс тилида сўралган бу савол Отабекнинг кулгусини кистатиб, кўнглидан кечирадир:

— Қабул қиласизми-я?

Ул биринчи сўроқдаёқ — "учиб, қўниб қабул қиламиз" деб жавоб бермакчи бўлса ҳам бироқ халқнинг — "ўлиб турган экан" деб қиладирган таънасидан чўчиб, жавоб бермайдир. Яна бир қайта юқоридаги "сизким фалончи..." жумласи домла тарафидан такрорланадир. Куявларга учунчи сўроқда жавоб бериш одат ҳукмида бўлса ҳам, Отабек бу такаллуфка чидалмайдир. Гўё учунчи сўроқ

ўрнига "Энди олмас экансиз Кумушбидини..." деб мажлис бузиладиргандек сезиладир-да, ҳамма товшини қўйиб, барчага эшитдириб "Қабул қилдиқ!" деб юборадир.

Домла алҳамдулиллоҳ алҳамдулиллоҳ... билан никоҳни тугатиб мажлис томонидан келин билан куявнинг ҳақларига дуо бошланадир, ҳамма дуога қўл кўтариб, ҳатто томдағи томошачи хотинларгача "омин" кўмаклашадирлар ва шундан кейин никоҳ мажлиси ёпиладир. Йигитлар куявни меҳмонхонага олиб кирадирлар, зиёфат бошланадир.

Отабекда бир дақиқага бўлсин тўзим бўлмаган бир вақтда бир неча соатларга қараб чўзилган бу томоқ мажлиси билан албатта ул яхши чиқиша олмайдир. Хуфтанга яқин банаъжи¹ бир иштиҳо билан сйилиб бўшатишга лаган, товоқлар олиниб дастурхонлар йиғилди. Бизнингча бир ярим соат, Отабекча аллақанча йил ҳисобланган бир фурсат ўтиб, ниҳоят янгалар куяв сўрадилар. Икки сўра муҳаббатлик умр сўраб фотиҳа ўқилгандан сўнг Отабек ичкарига узатилди.

Ҳасанали меҳмонхона айвонида бекни кутиб турар эди:

— Энди куявлик муборак бўлсин, бегим?

— Қутлуғ бўлсин.

Ҳасанали бошдан-оёқ бекни кузатди, оталиқ муҳаббати билан бекнинг орқасини силади ва ёшлик кўзлари билан дуо қилиб унга рухсат берди. Отабек янгалар кутиб турган тарафка юрди. Ул ҳозир қизиқ ҳолатда эди: бу нима гап, тушими, ўнгими, нима гаплар ўтиб, нималар бўлмоқда, бўлиб турган иш ҳақиқатми?

Биз ичкарига кирамиз: ҳавлининг икки томони то Кумушбидининг уйигача қатор куяв куткан хотинлар, болачақалар билан тўлган. Баъзан куткучи хотинларнинг қўлида ёниб турган шамъ. Куяв тушадирган уй тўй моллари билан жуда ҳам бежалган. Юқорида ёзилиб ўтилган қутидор уйининг аксар жиҳозлари шу уйга, Кумуш қиз уйига кўчирилган. Бир буларгина эмас хотин-қизлар қўли билан чатиб ишланган турлик зийнат чодирлари билан ҳам бежалган, шипда катта қандил, қандилда ўттузлаб шамълар ёниб уйни сирлик бир ҳолатқа қўядирлар. Бурчакда қизлар мажлисида кўрилган оқ кийимлар билан Кумушбидини турадир... Унинг ҳусни бежалган уйнинг оқлари, кўклари, сариқлари ва қизиллари билан товланиб

1 Банаъжи — ниҳоятда, беҳал.

хаёлий бир сиймода... Кўз ёшларини оқузиб янгасининг сўзига қулоқ осмайди. Ташқаридан эшитилган "куяв! куюв!" сўзи билан тагин ҳам унинг кўз ёшиси кўпайиб туси ҳам ўзгарди. Янгаси Кумушми шу ҳолда қолдириб ўзи югирганича эшикка чиқди. Куюв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исириқ тутатар эди. Хотинлар қўлларида шамъ билан унга қарар ва уза-тиб қолур эдилар. Куюв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятдан жуда қизарган, қочқали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

— Кирингиз, бек.

Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди... Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарлик қия қилиб ёпди... Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб рўймолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби туради ва ким келди, деб ёнига қарамайди. Рўймол туги билан машғул латиф қўлларини чет қўл келиб сиқди:

— Жоним.

Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини қутқазмоққа тиришиб:

— Ушламангиз, — деди ҳам сиқувчи қўлдан қутилиш учун орқага тисланди.

Титраган ва қовжираган бир товушда:

— Нега қочасиз? Нега қарамайсиз? — деди бек. Кумушбиби шу чоқгача қарамагач ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бир мунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва санкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз ўшамиз?

— Мен ўша, — деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар.

Кумушбиби оғир тин олиб:

— Кўзларимга ишонмайман, — деди.

Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

— Мен ҳам, — деди.

Шу вақт икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовишди... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучлик қўллар қўлтиқ остига ёпишдилар.

Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ тикилиб турди-да:

— Кутилмаган бир бахт, — деди ва ўзининг отидек бир нарсанинг товши каби қилиб кулиб юборди. Бу кулиш ҳавлиларгача эшитилди. Қия очилиб турган уй эшиги ҳам қаттиғқина бекланди. Кумушбиби Отабекнинг қўлидан ушлаб қуйида ёзиб қўйилган дастурхон ёнига бошлади:

— Сиз бўлганлигингизни илгаридан билганимда бошқача қаршилар эдим, — деди.

— Бошқа деб ўйладингизми?

— Ўйлаш қаерда, сиз бўлурсиз, деб кўнглимга ҳам келмаган эди, — деди-да, тагин кулиб юборди.

Дастурхон ёнида Кумушбибининг латиф билагига Отабек олтин узук солур экан, ул ерга қараган ҳолда эди.

— Мен сизга ҳеч нарса ҳам ҳозирламаган эдим...

— Ҳозирламаганингиз учун ўкинасизми?

— ...
— Ўкинмангиз, — деди бек, — сиздан бир нарсани сўрасам аямасиз?

— Аямайман.

Отабек Кумушбибининг лаблари устидаги қора холига ишорат қилиб:

— Шу ердан бир ўпиш берсангиз сиз ҳам катта эсдалик ҳозирлаган бўлур эдингиз, — деди.

Кумушбиби қизаринди.

* * *

Отабек Марғилон келганининг иккинчи куни пойфзал бозорида бўлган эди. Аср намознинг вақти ўтиб борганликдан ул шундаги дўкандорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тегидан — сой оқар, шунинг учун ундан фойдаланиш қулай эмас эди. Дўкандор унга сувнинг қулай ўрнини кўрсатди: "Мана шу бурчакдаги дарбозадан ичкарига кирсангиз ариқнинг юза жойини топиб таҳорат олурсиз" деди. Отабек дўкандорнинг кўрсатишича қутидорнинг ташқарисига кирди. Шу вақт тасодуфан нима юмиш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасига келиб тўхтаган чингилин¹ йигитка беихтиёр қараб қолди. Ихтиёрий эмас, ғайри ихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бир мунча вақт кўз ололма-

¹ Чингилчин — ихчам, бежирим.

дилар. Охирда Кумуш нимадандир чўчигандек бўлди, енгилгина бир ҳаракат билан ўзини ичкари йўлак томонга бурди. Бу бурилишдан унинг орқа ўнгини тутиб ётқан қирқ кокиллари тўлқинландилар. Кумуш ичкарига қараб чопар экан, йўл устидан ариқ бўйида қотиб турган йигитка яна бир қараб қўйди ва бу қарашда унга енгилгина бир табассум ҳам ҳадея қилди... Кумуш ичкарига кириб кўздан ғойиб бўлди, лекин Отабек яна бир неча дақиқа ерга михлангандек қотиб турди... Охирда кўзини катта очиб ўткан дақиқада учрашкани хаёлий гўзални истаб хаёлланди. Бироқ ҳақиқат бошқача эди. Таҳорат олмоқ учун ариқ бўйига ўлтурди. Аммо кўзи хаёл яширинган йўлакда эди. Таҳоратланиб бўлди, яна кўзини ўша тарафдан узолмади. Артиниб олгандан кейин яна оёғ устида тўхтаб қолди. Яширинган гўзал иккинчи қайта кўринмади, эҳтимолки, Отабекни ипсиз боғлаб, ўзи қайси бурчакдан бўлса ҳам асирига томоша қилар эди.

Кўб кутди, аср намозини қазо қилиб куч билан қутидор уйдан чиқди ва шу дақиқадан бошлаб унда муҳаббат можароси туғилган эдиким, бу ёғи ўқуғучимизга маълумдир. Кумушбининг юқорида "Сиз ўшами?" деб сўраши шунга биноан бўлиб, аммо унга масаланинг онглашилмай қолиши ва чин бахтни билъакс кутиб олиниши қизиқ эди. Шундай қилиб икки ёшнинг биринчи ҳам соф муҳаббатлари қовишиш билан натижаланди.

12. ЧАҚИМЧИЛИҚ

— Бу кун етти кун... Отабек қутидорнинг қизига уйланди.

Ул бу хабарни Қўқондан қайтишда эшиткан эди. Ўзининг қисфатига яраша қўрқунч йўллар излар экан, қулоқлари тегида "...қизига уйланди" — жумласи такрорланиб тургандек бўлар эди.

Унинг Қўқондан қайтиши иккала хотини учун ҳам улуг бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшигина таёқ еб олди. Шунинг учун икки кундаш унинг олдига киришдан қўрқиб, яна тўғриси унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб ҳавлининг чет-четида юрарлар, икки кундаш билиттифоқ унга ўлим сўрарлар: "Қўқонда ўлса, ўлугини итлар еса биз ачинарми эдик" деярлар эди.

Ул ўлтурган кўйи нима тўғрида бўлса ҳам жуда бош

оғритиб ўйлар эди. Шу чоқда унинг тусидан йиртқичилик, бир гуноҳсизнинг устига ҳужумга ҳозирланган ваҳшийлик белгулари кўрилуру эди. Ҳар ҳолда ул яхшилиққа эмас, қандоғ ҳам бўлса бир ваҳшийликка йўллар, режалар излар эди. Охири унинг юзида истеҳзолик бир илжайиш кўрилди-да, бир нарсага қарор қўйгандек бир ҳаракат ясади ва ўрнидан сакраб туриб қозиқдағи кирлаб кеткан салласини қўлига олди ва ҳавлига чиқди. Ташқарисида беш дўконлаб иш тўқиб турган халфа, шогирдларига баъзи таълимотларни бергач, бир улуғ дарбоза орқалиқ кўчага юрди. Ўралиб битмаган салласини тузата-тузата тор, кирди-чиқдилик кўчалар билан шаҳарнинг кунботар томониға, беклар маҳалласига қараб кетди.

Беклар маҳалласининг бошланишида, жанубга қаратиб қурилган улуғ бир дарбозанинг ёнида икки нафар милтиқ ва қиличлик йигит сўзлашиб турар эдилар. Буларнинг ёнига бизга маълум киши келиб тўхтади ва улардан сўради:

— Бек уйдадилар?

Сўзнинг белига тепкани учун йигитнинг бириси ўшшайиб сўрағучига қаради, иккинчиси қўллари орасидағи милтиғи билан ичкарига ишорат қилиб жавоб берди:

— Бор!

Дарбозадан ичкарига кирилгач, сарой каби бир ҳавли, айвонда ўн бешка яқин яроғлиқ йигитлар тўнкалардан гулхан солиб, исиниб ўлтурмакда эдилар. Ул тўрдағи айвон орқалиқ юриладирган уйнинг эшигида турғучи йигит оғасининг ёниға борди ва қўрбоши билан учрашмак орзусида бўлганлиғини айтиб ундан киришка ижозат сўради. Йигит оғасининг раҳбарлиғи билан ичкарига кирди: бошиға кўк салла чулғаган, эғниға ўратепанинг босмасидан чакман, белига кумуш камар боғлаб кумуш қинлик қиличини тизасига босқан, қора танлик бўлса ҳам кўкнорими, тарякми истемъолидан юзи сарғайган қирқ-элли ёшлар чамалиқ бир киши ёрлиқсумон бир ёзўвни ўқуб ўлтурмоқда эди. Қўрбоши келгучининг саломига эътиборсизгина жавобланган бўлди-да, руҳсиз бир товуш билан:

— Нима қилиб юрибсан? — деб сўради.

— Тақсир, сизга арз бор.

Йигит оғаси келгучини қолдириб чиқди. Келгучи эшик ёнида оёғ устида қўл боғлаб турар эди.

— Қандай арзинг бор?

— Тақсир... ижозат берсангиз ўлтурсам...

— Ҳўб, ўлтур.

Келгучи кўб тутулиб туси ўнгган гилам устидан юриб бориб, қўрбоши қаршисига тавозиъ билан ўлтурди. Қўрбоши қўлидаги ёзувни буклаб қўйнига тикди-да, келгучини ер остидан кузатди:

— Қаерликсан?

— Тақсир... шу ерлик, Марғилонлик.

— Отинг нима?

— Тақсир... Ҳомид.

— Нима касб қиласан?

— Устакорлик.

— Яхши, арзингни гапир?

Ҳомид ўзининг товшига ясама бир оҳанг бериб арзини бошлади.

— Жаноби падари арус¹ шаҳаншоҳи Мусулмонқул баҳодир замони адолатларида ҳам, — деди Ҳомид, — қора чопонлиқлар ҳануз тинч ётмай юртни қипчоқ оғаларга қарши оёғландирмоқчи бўладирлар, ишни яна тадбирсиз қора чопонлар қўлига олиб мамлакатни бузғунлиққа солмоқчи бўладирлар Биз бундай бузуқилар ёлғиз Тошканддаги Азизбек билан унинг йўлбошчиси бўлган Юсуфбек ҳожи, деб билар эдик. Бироқ уларнинг уруги бизнинг Марғилонга ҳам сочилган экан.

Қўрбошининг кўзи ола-кула келди:

— Нима дейсан? У ким экан Марғилонда?!

— Биттаси машҳур бузуқи тошкандлик Юсуфбекнинг ҳозирда Марғилонда турғучи ўғли — Отабек исмлик йигит, иккинчиси унинг ҳаммаслаки ва қайинотаси бўлган Мирзакарим қутидор.

— Ҳали-я?

— Шундоғ, тақсир.

— Сен бу гапни қасгдан билдинг?

— Шу кунларда уларнинг бир мажлисларида бўлган эдим, тақсир...

— Ҳўш, хўш, мажлисда?

— Мажлисда кўб гаплар ўтди, тақсир, — деди Ҳомид, — мажлиснинг бошлуғи бўлган Отабек қипчоқларнинг зулм ва таъаддисини², қипчоқлардан ишни олмоқ учун Тошкандда Азизбек ва ўз отаси бошлиқ билфсъл иш бош-

¹ Падари арус — қайнота.

² Таъадди — адоват, зўравонлик.

лағанларини сўзлаб, Марғилоннинг ҳам мундан сўнг оёққа қалқиши кераклигини айтди... Мажлис аҳли, айниқса Мирзакарим унинг сўзини кучлаб тушди. Агар бу ишнинг олдини олинмаса, ҳукумат ва мамлакат учун натижа қўрқунчдир, тақсир.

— Мажлис кимникида эди?

Ҳомид тарафидан кутилмаган бир савол. Ҳомид ўзига берилган бу савол қаршисида тарадудланиб қолди. Чунки мажлис ўрнини айтса поччаси билан жияни Раҳматнинг ҳам қўлга тушишлари аниқ ва бунинг билан ул ўз оёғига болта қўйган бўлар эди. Шу мулоҳаза юзасидан ул тутилиқди:

— Мажлис ўрни ёдимда йўқ, тақсир.

Мантиқсиз бу жавобга қарши қўрбоши аччиги билан бақирди:

— Ёдимда йўқ?!

Ҳомид гарангиси ва бир хил синиқ товушда:

— Эсимда бўлса ҳам нозик бир жой эди, тақсир, — деди.

— Нозик бир жой эдимми! — деб қўрбоши заҳарханда қилди, — агар айтмасанг ўша муттаҳамлар тиқиладирган чуқурга сен ҳам ташланасан.

— Кечирингиз, тақсир.

Қўрбоши йиртқиқлардек бўкирди:

— Кечирингиз йўқ!

Ҳомид учун энг кейинги чорадан бошқа илож йўқ эди — чўнтак кавлашқа тутинди ва юз машаққат билан ёнчигини чиқарди. Ёнчиқдан ўнга яқин олтинларни саноқсизча олиб, қўрбошига узатди:

— Тақсир... сизга атаган назримиз эди...

Ҳомид кавлана бошлаганданоқ қўрбошининг устидан совуқ сув сепилган эди. Ул олтинларни ёнига солиб жойлагач товуш ҳам эски ҳолига қайтиб, сўзлар ҳам мулойим тортди.

— Демак, нозик жой эди, дегин Ҳомидбой.

— Тақсир...

— Бадбахтлар шундай маслаҳат қилдиларми ҳали?

— Тақсир... Бу ишнинг олдини олинмаса натижа ёмон албатта.

— Албатта биз ўша бузуқиларнинг жазоларини берармиз... Мен ҳозир бориб бекка арз қилай, шу кечадан қолдирмай қўлга оламиз муттаҳамларни, — деди қўрбоши.

Ҳомиднинг чеҳраси очилиб кеткан эди. Қўрбоши ўзининг имо ва ишорасига ўтканликдан унинг кўзида ўч олиш қувончлари ва ундан кейинги Ҳомиднинг ўзига маълум бўлган бир бахт умидлари ўйнар эдилар. Қўрбоши

тоқчадан давог, қалам олиб олдиға қўйди-да, ёзувға ҳозирланиб сўради:

— Айтчи Ҳомидбой, муттаҳамлар кимлар эди?

— Биттаси тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўгли — Отабек.

Қўрбоши ёзди:

— Ҳа-ҳа! Ҳали Юсуфбек ҳожининг ўгли дегин. Бизнинг Марғилонни ҳам қонға ботирмоқчи экан-да, муттаҳамлар, иккинчиси?

— Шу кунларда Отабекка қизини берган марғилонлик Мирзакарим.

— Пес-песни қоронгида топқан экан, учунчиси?

— Отабекнинг қули — Ҳасанали.

— Тўртинчиси?

Ҳомид бир оз ўйлаб жавоб берди:

— Билмадим... Ҳозир Марғилондами, йўқми андижонлик Акрам ҳожи.

Қўрбоши ёзди:

— Иш катта экан, тагин?

— Энди йўқ, тақсир, — деди Ҳомид ва сўзига шуни ҳам қўшди, — Отабек билан Мирзакарим қўлга олинсалар илоннинг боши янчилган ҳисобланиб, ўзгаларининг қўлидан иш келадирган одамлар эмас, тақсир.

Қўрбоши ёзувни битириб қўйнига тикди — “Бўлмаса иш битди, эртага эрта билан можарони эшитарсан” — деди. Ҳомид ўрнидан туриб қўрбошига қўллик қилиб чиқди.

13. ҚАМОҚ

“Ёрмозор” мавзёида шаҳар қўрғониға тиралиб солинган ўрда. Ўрда дарбозасининг саҳни ботмонлаб ҳисобланган мевазор бўлиб, бунда олма, ўрик, нок ва тут ёғочлари хилигина бор эдилар. Дарбозанинг икки биқинини ўраб олган, лойиға гуллар, нақшлар туширилиб ишланган саккиз газлар юксакликда ўрда қўрғони, дарбозанинг икки бурчида¹ алачами, бўзданми узун чопонлар кийиб, бошларига қўлоқчин қўндирган, қайиш камар устидан қилич тақиниб милтиқларига суянган икки йигит кўринадирлар — булар навбатчи ўрда қоровули, қоронги тушишка яқин-

¹ Бурч—қалъа ва қўрғон деворининг бурилиш жойларига ва дарбоза ёнларига қурилган соқчилар турадиган қоровулхона.

лашқанлиқдан қия ёпилиб турған дарбозани кимдир, ичкаридан биттаси зичлаб ёнди-да, куч сарф қилиб дарбозанинг зўр занжирини шарақ-шуриқ этиб боғлади. Ҳозир бизга ўрда ичига кириш мумкин бўлмагани учун қўрғоннинг ташқари теграсида айланиб турайлик: дарбозанинг сўл биқинига қараб икки юз адим кетсак қўрғон дсвори тугалаб, бурчка этиладир. Қўрғон бурчига қоровул туриш учун махсус манора шакилли жой ясалган бўлса ҳам ҳозирда навбатчидан холидир. Шундан кейин бир бўшлиқ ер билан қўрғоннинг жанубига қараб кетиладир. Тўрт юз адимлар борилғач, қўрғоннинг шарқи-жануби бурчига этилиб, бу бурчни ҳам ановисидек қоровулсиз топиладир. Бу бурчдан қараган кишига қўрғоннинг ғарби-жануби бурчи ҳам кўриниб, шу йўсунда ўрданинг тўрт бурчини айланиб чиқилса бир минг олти юз адим босилган бўлиб ўрданинг ғарб томонидан биз танишқан ўрда дарбозасига келинадир.

Ҳозир қоронғи ҳам ўбдан тушканлиқдан киши-кишини танимаслиқ даражада эди. Бояғи дарбоза устида кўринган қоровуллар ҳамон қора ҳайкал каби қотиб турар эдилар.

Шаҳар ичидан ўрда дарбозасига қараб келмакда бўлган бир неча от оёғларини эшитиб қоровуллардан биттаси — "туёқ товшими?" деб иккинчисига савол ташлаб қўйди. Иккинчи қоровул мўралаб-мўралаб йўлга қаради:

— Уч отлиқ кўринадир.

— Вақтсиз келгучи ким экан?

— Бундай вақтда қўрбошидан бошқа киши келмас эди, эҳтимол ўшадир.

Дарвоқиб қўрбоши ўзининг икки йигити билан етиб келди ва отидан қўниб жиловини йигитининг қўлига берар экан, қоровулларга буюрди:

— Дарбозани очсинлар!

Қоровуллар ичкарига хабар бергандан сўнг дарбоза очилиб, қўрбоши ичкарига кирди. Ўрданинг теварак ма-соҳатини¹ биз чамалаб кўрган эдик, шунинг учун ўрданинг қай даража кенг бўлиши ҳам бизга қиёсан маълум. Аммо ўрданинг кўпроқ қисми дарбоза томонида қолдирилиб, жанубга тортилган хатти мустақим² бир девор

1 *Масоҳат*—сатҳ, юза, майдон.

2 *Хатти мустақим*—тўғри чизиқ.

билан бўлинган эди. Нариги томон ўрданинг ичкари қисмини ташкил этиб, унда бек — ҳоким оиласи турар эди. Ўрданинг ташқариги қисмининг уч тарафи (жануб, шарқ, ғарб) биносиз, фақат қўрғон деворларининг зиналари эди. Аммо иморат қисми дарбоза билан бир қаторда бўлиб, сўл биқинида девонхона, унинг қаторида бўйига қирқ, энига йигирма олчин жой олган ўн беш даричалик каттакон соҳари уй, ичида элли чоғлиқ бек йигитлари гулхан солиб ўлтурар эдилар. Бу уйнинг қатори ошхона, отхона ва шунингдек ҳожат уйларини ташкил этар эдилар.

Қўрбоши дарбозабон ёнида тўхтаб, ундан сўради:

— Бек ичкаридамилар?

Дарбозабон дарбозани кучаниб ёпар экан, жавоб берди:

— Билмадим, тақсир.

Ўрданинг чароғчиси дарбоза яқинидаги машъала ёғочига ўт бериб, бутун ўрда ичи ёриб кетди. Қўрбоши дарбозанинг ўнг тарафига қараб юрди. Бу томонда ниҳоятда зийнатланиб бино қилинган олий иморатлар бўлиб, шаҳар усталарининг ҳамма санъат ва маҳоратлари шу биноларда гавдаланур эди. Қўрбоши биринчи эшик ёнида турган яроғлиқ қоровулдан ўтиб, кичикрак, нақшлиқ бир уйга кирди. Иккинчи эшикдан ўтиб, улғу бир золга чиқди. Зол жуда нафис ишланган эди: олтин қандилдаги элликлаб шамъларнинг нури билан мунаққаш деворларнинг олтин, кумуш, кўк-қизил, оқ-пушти, сариқ-қора гуллари юлдузлардек яшнаб, уйга бир хаёлийлик берар эдилар. Уйнинг остига тўшалган қизил лола гуллик гилам кишини гўё бир чаманда ҳис этдирар эди. Золнинг тўрида, кичкина ҳалдор бир эшикча ёнида, атлас кўрпача устида ўн беш ёшлар чамалиқ, қизил духобадан кийинган кўркам бир ўғлон палов еб турар эди.

Қўрбоши эшикдан кирар экан, ўғлонга қараб кулимсиради:

— Ҳа, Аҳмадхон, сиз шу ерда экансиз, — деди.

Аҳмадхон жойидан қўзғалмади:

— Мен ҳамиша шу ерда, қани ошга.

— Раҳмат. Қушбсги ичкаридадирлар?

— Ичкаридалар, — деди Аҳмадхон, — мен тўйиб қолдим, келсангизчи.

— Бўлмаса табаррук қўлингиз билан битта ошатингиз.

Аҳмадхон қўлига сиққунча ош олиб қўрбошига тутти, қўрбоши ихлос билан Аҳмадхоннинг қўлидан ошади... Ул

ошнигина эмас, ҳатто Аҳмадхоннинг қўлини ҳам ошай-дирган эди.

Кўб фурсат ўтмади. Тўрдаги кичкина эшик очилиб ичкаридан тўла юзлик, ўсиқ қошлиқ, оғир қарагучи кўзлик, сийрак соқол, ўрта бўйлиқ, устидан кимхоб тўн кийиб, белига қилич осқан қирқбеш ёшлар чамасида бир киши кўринди. Аҳмадхон билан кўрбошининг ўринларидан туриб таъзим қилишларидан бу зотнинг ким эканлиги билинар эди. Бу киши келиб атлас кўрпача устига ўлтурди ва ўзининг салмоқ товши билан:

— Қалай, Холиқбек, — деди, — юртларингиз тинчликми, ўлтуринг.

— Худойға шукур, давлатлари кўланкасида, — деб кўрбоши тавозиёланди ва қўл қовиштириб қушбегининг яқинига чўккалади. Аҳмадхон бўш лаганни дастурхони билан кўтариб қушбеги кирган эшикдан чиқди.

— Кечаги ўғрилар бўлди, қўлга туширдингизми?

— Давлатлари кўланкасида...ўғрилардан биттаси тутилди, давлатлари ёри¹ берса қолганлари ҳам ушланур, деб ўйлайман.

— Бошқа нима хабарлар бор?

Кўрбоши юзига жиддийлик ҳолати берди:

— Давлатлари ёри берса ҳукуматимиз учун кўрқунч бўлган бузуқилар уясини топқандекман, — деди.

Қушбеги ўзига ўнггайсизлиқ бермакда бўлган қиличини тизасига олиб ҳамон совуққонлиқ билан сўради:

— Қандай бузуқилар уяси?

— Қандай бузуқилар уяси бўлсин, тақсир, — деди кўрбоши, — дунёда қора чопонлиқлардан ҳам кучлирак бузуқилар бўладими?..

Қушбеги кўтарилинқираб олди ва кўзлари бир оз каттароқ очилди:

— Хўш?

— Маълумингиз улардан Азизбек билан Юсуфбек Тошкандда билфёъл исён чиқариб ётадирлар. Бироқ улар шунинг ўзигагина қониқмай Марғилонни ҳам бузиш фикрига тушканлар ва шу мақсадда бу ерга одам ҳам кўндирганлар.

— Одами ким, танидингизми?

— Танидим, тақсир, — деди кўрбоши мағрур бир оҳанг-

¹ Ёри—кўмак, ёрдам.

да, Юсуфбек ҳожининг ўгли ва ўзимизнинг Марғилондан ҳам яна бир неча бузуқилар.

— Юсуфбек ҳожининг ўгли?

— Тақсир... исми Отабек.

Қушбегининг кўзи ёнди... Манглай этлари тиришиб, сўл қўл билан соқолини тутамлаб фикрга кетди. Бу хабар унга бошқача таъсир берган эди: Тошканднинг Қўқонга қарши исён қилган бир замонида, исёнчилардан бири ҳам биринчиси бўлиб танилган Юсуфбек ҳожидек бир кимсанинг ўз ўғлини Марғилонга юбориб, бунда ҳам исён чиқариш қасдида бўлмоғи унингча жуда яқин ва шубҳасиз эди.

— Ул ҳозир қаерда турадир?

— Мирзакарим қутидор исмлиқ бир кишиникида.

— Мирзакарим билан қандай алоқаси бор эмиш?

— Баракалла, тақсир, — деди қўрбоши, — Отабекнинг Марғилондан топқан энг яқин кишиси шу қутидордир. Мундан бир неча кун илгари Отабекка ўз қизини бериб куяв ҳам қилибдир. Айтишларича Отабекнинг барча режалари шу қутидор билан кенгашиб бўлар экан.

— Уларнинг теварагига кимлар йиғилган?

Қўрбоши қўйнидаги ёзувни олиб қушбегига узатди:

— Ҳозирча менга маълум бўлган бузуқилар шунда.

Қушбеги ёзувга кўз югуртиб рўйхатдаги кишиларни дарҳол келтиришга буюрди. Қўрбоши қуллик қилиб чиқғач, яна бир қайта ёзувни ўқуб фикрга толди.

* * *

Ўтаббой қушбеги¹ ҳозиргина ичкари ўрдадан қайтиб чиқган эди. Шу орада қўрбоши кириб унга қуллик қилди:

— Келтирдим, тақсир. Бироқ иккисини тополмадим.

Қушбеги чидамсизлик билан:

— Отабекни-чи? — деб сўради.

Қўрбоши музаффарона жавоб берди:

— Тутдим, тақсир, қутидорни ҳам.

— Олиб кирингиз.

Қушбеги тинчланди, қўрбоши даҳлиздан ташқарига ишо-

¹ Ўтаббой қушбеги қипчоқ бекларининг тузуқларидандир. Бу киши Марғилонда 1263-67 ҳижрий йиллар орасида бек бўлиб турди. Мусулмонқулнинг азлидан сўнг унинг ўрнига мингбоши (ҳарбия ва бош вазир) бўлиб белгуланди. Марғилонда Ўтаббойдан қолган осор ҳам бор. (муал.)

рат берди ва қайтиб қушбегига рухсат қуллиғи адо қилди ва ундан изн олиб ўлтурди. Эшикдан икки қуроллик йигит муҳофазатида Отабек ва қутидор кўриниб бекка қуллиқ қилдилар. Қушбеги яроғлиқ йигитларни қайтишга буюриб, гуноҳкорларни ёвошгина қилиб ўз олдига чақирди. Отабекда тушинмасликдан бошқа ўзгариш сезилмаса ҳам қутидор жуда кўрққан, ранги ўчкан эди. Иккиси тенгликда қушбегига қарши чўккаладилар. Отабекни ортиқча бир диққат билан кўз тегидан ўтқаргач, қушбеги сўради:

— Отабек деган сизми?

— Тақсир, ман.

— Тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғлисиз?

— Тақсир.

— Ҳозир Марғилонда турасизми?

— Тақсир.

— Марғилон келганингизга кўб бўлдимми?

— Қирқ кунлар чамаси.

— Марғилонга нима юмиш билан келган эдингиз?

— Савдогарчилик билан, тақсир.

— Ўзингиз ёлғизми?

— Бир кишим бор эди.

Қушбеги қўлидаги рўйхатка қараб олди ва давом этди:

— Ҳасанали ким бўладир?

Отабекдаги бояғи тушинмаслик бир шубҳага алишинди.

Аммо парвосизча жавобини бераверди:

— Қулимиз бўладир, Тошканддан келгандаги йўлдошим шу сиз айткан Ҳасанали эди.

— Ҳасанали бу кунда қаерда?

— Марғилонда.

— Сиз билан бирга турадимми?

— Йўқ. Саройда бир мунча молларимиз бўлар эди, саройда молларга қараб турадир.

— Бу киши кимингиз?

— Қайин отамиз.

— Кўбдан берими?

— Бу кун саккизинчи кун...

— Илгари ўзингиз уйланган эдингизми?

— Йўқ.

— Ўзингиз тошкандлик бўлатуриб нима мажбурият остида Марғилондан уйландингиз?

Бу саволдан Отабек бир оз ўнғайсизланиб тўхтади. Аммо бу ўнғайсизланишдан қушбегининг олдига бошқа бир ҳақиқат очилгандек бўлди:

- Жавоб берингиз.
— Тақдир, тақсир.
Қушбеги бир оз ўйлаб олиб яна савол берди:
— Марғилонда кимларни танийсиз?
— Марғилонда уч-тўрт кишидан бошқа одамни танимайман.
— Акрам ҳожини танирсиз?
— Танийман. Унинг билан бир неча мажлисларда ўлтурушкан эдим.
— Бу кунда Акрам ҳожи ошнангиз қаерда?
— Билмадим, тақсир, — деди ва қайин отасига қаради.
Қутидор жавоб берди:
— Акрам ҳожи бу кунларда Андижонда бўлса керак, тақсир.
— Ҳўб. Отабек, сиз жавоб берингиз: Акрам ҳожи билан бўлган мажлисингиз кимникида эди?
Отабек бундай сўроқларнинг бекорга эмаслигини пайқаб, бунинг тегида қандай бўлса ҳам бир гап борлигига ишонди:
— Бириңчи мажлисимиз мундан бир ой чамаси бурун Зиё ака деганнинг уйида, иккинчиси (қутидорга имо қилиб) бу кишиникида бўлган эди. Шу мажлисларда Акрам ҳожи ҳам бор эди.
— Зиё аканикида бўлган мажлисингизга кимлар иштирок қилди?
— Мен, Зиё шоҳичи, бу киши (қутидор), — деди ва бир оз ўйланиб олди, — Зиё ақанинг ўғли — Раҳмат, Акрам ҳожи, Ҳасанали, Ҳомид исмлик яна бир киши.
Ҳомид исмини эшиткан қўрбоши тасдиқ қилгандек бир ҳаракат ясаб қўйди. Қушбеги қўрбошига ер тегидан кўз юбориб олди-да, давом қилди:
— Иккинчи мажлисингизда кимлар бўлди?
— Иккинчи мажлисимизда бояғи кишиларгина бўлди.
Фақат Ҳомид йўқ эди.
— Боя, Марғилон келганимга неча кун бўлди, дедингиз?
— Қирқ кунлар чамаси.
— Яхши, — деди қушбеги, — айтингиз-чи, қирқ кунлаб Марғилонда қолишингизнинг сабаби нима эди?
— Маълумки, ҳозир Тошканд қамал (муҳосара) ҳолатидадир. Шундай вақтда Тошкандга қайтиш ўзи ақлсизлик бўлар эди.
— Қорачопончи бўлганингиз учун, — деди истеҳзо қилиб қушбеги, — қилчоқ оғайнилардан қўрқдингизми?

— Сўзингизга тушинолмайман, — деди кулиб Отабек. Бу гапни оддий кишига айткандек қилиб сўзлади. Қутидор унинг бу айткан гапидан эмас, кулишидан ниҳоят даражада қўрқувга тушиб ўзида иссиғлиқ-совуғлиқ бир ҳолат ҳис эткан эди. Ҳокимларга гарчи тўғри бўлганда ҳам дағалроқ сўз айтиш ўлимни тилаш билан тенг эди. Ўтаббой қушбеги замона ҳокимларининг тузуғи бўлса ҳам, кўб бўлмаса озроқ уларнинг таъсири бунда ҳам бор эди. Отабекнинг бу гапидан қизишди:

— Қипчоқ душмани бўлган отангиз Юсуфбек ҳожини унутдингизми. Отангизнинг сизга берган ваколоти қаерда қолди?

— Қипчоқ душмани ким, отам кимга қандай ваколат берган, худо ҳаққи учун очиб сўзлангиз, йўқса ёриламан, тақсир!

— Ўзингизни тағофулга¹ солмангиз, бек йигит, — деди қушбеги, — отангизни ким эканини, сизни Марғилонга нима учун юборганини, қутидор билан мунда қандай ишлар қилмоқда бўлганлигингизни, барчасини ҳужжатлари билан биламиз. Сиз марғилонлик оғайниларни қипчоқларга қарши оёқландирмоқчи бўласиз, бунга ҳам яхши биламиз!..

Отабек }
Қутидор } — Ё олло!

Отабек азбаройи бўғилиб кетканидан кўкимтил товланган, қутидор безгақлардек титрай бошлаган эди. Отабек ўзини куч билан йигиштирди:

— Бунда зўр тўхмат бор, тақсир, — деди, — отамни қипчоқ душмани ва мени Марғилон оғайниларини исёнга ҳозирлаш учун келган, деб ўйлайсизми?

— Ўйламаймиз, аммо яхши биламиз. Қутидорнинг сизга нима учун қизини бериб, куяв қилганига ҳам яхши тушинамиз.

Қутидор суратдек қотиб қолди, Отабек бўлса ўзидаги ҳаяжонни куч ҳол билан тарқатишга тиришар эди. Қушбеги билан қўрбоши бу икки гуноҳкорни таъқиб этар, улардаги ҳар бир ҳаракатни ўзларича бир нарсага йўяр эдилар.

Уч-тўрт дақиқалик сукутдан кейин Отабек тилга келди:

— Биз бу дақиқада сизнинг фикрингизча гўё бир эъвогар, гўё бир исёнчи бўлиб танилиб турибмиз, — деди бек, — чиндан ҳам шундоғ кишилармизми, йўқми бунга албатта

¹ Тағофул—билиб билмасликка олиш.

сизнинг текширишларингиз, ҳақиқатларингиз кўрсатар. Мен сизнинг қиличингиз остида ўлимдан қўрқиб ёки сизга хушомад учун сўзламай ҳукумат кишиларимиз орасида тушинадирган бир одам бўлганлигингиз важдан отамнинг ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигини айтиб ўтмакчи бўламан: биз на қипчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарлик оғайниларга. Бу икки фирқа¹ бизнинг назаримизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишида бири биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунга биноан Туркистон халқларининг истиқболларини бу икки фирқанинг биттасига ҳавола қилиш баайни қўйни бўрига топшириш қабилидан бўладир. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошига интилган кишиларининг кўкрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг фақат эл таламоқ, бойлиқ ортдирмоққагина бўлган ғаразини, иккинчисининг кўркли хотинлар, юқори турмишлар учун бўлган мақсадинигина кўриб, икки орадан "элни тинчитай, эл ҳам роҳат тирикчилик қилсин" деган учунчи бир олий мақсадни чароғ ёқиб ахтарсангиз ҳам тополмасиз. Мана биз, тақсир, шу кейинги ишда кўрилмаса ҳам фақат ширин хаёллардагина юрган олий фирқага ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз. Отамнинг Азизбекка яқин туриши қипчоқ душмани, қорачопон тарафдори бўлганидан эмас, балки бояғи маслакка бир хизмат қилмоқ учундир. Таассуфки, отамнинг Азизбекдан бўлган умиди бўшқа кетди: бу кун ул ўзининг ярамас хаёли йўлида хондан юз ўғирди ва бу орада қанча гуноҳсизнинг қони тўкилишига сабаб бўлмоқдадир. Маним бу сўзларимга ишонинг, ишонманг ихтиёр албатта сиздадир. Аммо бундоғ энг жўн бўҳтон билан қораланишимга виждоним қаршисида сўнг даража муаззабман², тақсир!

Қушбеги Отабекнинг бу гапларидан яхшигина тараддудга тушкан эди, аммо — "Азизбекнинг оталиги ва кенгашичи" бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши унинг миясини қотирган, балки, бу гаплар шундай эҳтимолларга қарши дастур қилиб берилган бўлмасин, деган фикрга келган эди. Отабекнинг юқоридаги гапларидан сўнг бўлган ундаги ўзгариш ҳам фақат бу ишни яхшилаб текшириш ва ҳозирдан бир ҳукм бермасликкина бўлди.

¹ Фирқа—гурӯҳ, бўлак.

² Муаззаб—азобламан.

— Ҳар ҳолда сизнинг яхши ниятлики кишилар бўлмаганлигингиз кўзимиз ўнгидадир, — деди қушбеги, — шунинг учун то ҳақиқат ошкор бўлгунчалик ҳар иккинги зиндонда қоларсиз.

Отабек бир сўз айтмай сукут қилди. Қутидор "чора йўқми?" дегандек қилиб куявига қаради. Қушбегининг ишорати билан йигитлар ҳозир бўлиб, гуноҳдорлар зиндонга жўнатилдилар. Қушбегининг — "Эртага уйда мажлис қурилганларни ва бу мажлисда иштирок қилган бошқаларни ҳам қўлга олиб, ҳузуримга келтирингиз!" деган амридан сўнг қўрбоши ҳам рухсат олиб чиқди.

14. НАЖОТ ИСТАБ ТОШКАНДГА

Бу кун саккиз кундан берига — "кутилмаган бир бахт" эгаси бўлиб олган Кумушбиби учун бу ҳол кутилмаган бир бахтсизлик, кутилмаган бир фалокат эди. Эндигина "Бекни уйлантирдим, суйганига қўшиб қувонтирдим" деб бу уйлантиришнинг ҳусни ва қубҳини¹ тузукраккина ўйлай олмаган Ҳасанали учун ҳам бу воқеа кичкина гап, озгина қайғу эмас эди. Кўзининг оқу қароси, ёлғиз қизини махтовлик куявга бериб, қизи билан куявининг бир дақиқа ҳам бир-бирларидан ажраша олмаганларини кўриб кўйнагига сиғмай юрган Офтоб ойим учун куявигина эмас ҳатто эрининг ҳам бу вартага² тушмоғи чидай оларлиқ бир ҳол эмас эди. Кумушбиби ўзининг "кутилмаган бир бахти" учун ишонмагандай бўлиб юрар эди. Чиндан ҳам мундан кейин қайтадан қовишмоғига ишонмай қўйди. Ҳасанали "кутилдим" деган эди, яна тоғдек қайғуга тутилди, Офтоб ойимнинг сўйингани ичига тушди.

Кумушбиби билан Офтоб ойимнинг бу фалокатка қарши топқан-гутқанлари ёлғиз кўз ёши тўкишкина бўлди. Бу фалокатнинг оғирлиғи яна ўзининг тоғдек катталиғи билан Ҳасаналининг устига тушди. Кумушбиби эри билан отасининг нажотларининг кимдан кутишни билмас эди-да, қора кўзларини жиқ ёшга тўлатиб — "энди нима қиламиз?" дегандек Ҳасаналига термулар эди. Қутидор оила-сида бошқа эр зоти бўлмаганликдан Офтоб ойим қарин-

¹ Ҳусни ва қубҳи — яхши ва ёмон томони.

² Варта — гирдоб, ҳалокатли жой.

дошларидан "жонкуяр" деб танилган киши Кумушнинг тоғаси Аҳмадбек бўлиб, ул ҳам умрининг кўпини Қўқондами, Хўжанддами ўтқарар, шунинг учун ундан ҳам ёри кутиш узоқ гап эди. Мана бу жиҳатдан ҳам Кумуш ва онасининг бирдан бир ишонганлари яна Ҳасаналининг ўзи эди.

Барча оғирлиқ Ҳасаналининг устида. Ўзининг туғилиб ўсқан ерингда оға-иниларинг, билиш-танишларинг бўлиб ҳар нуқидда улардан шунингдек оғир кунларда сўз билан, иш билан бир ёрдам ола биласан. Аммо бизнинг Ҳасанали Тошкандда эмас — Марғилонда, мусофаратда, кишиларини танимаган бир шаҳарда. Бошда Ҳасанали Зиё шоҳичи билан унинг ўгли Раҳматдан яхшигина умид туткан, ҳар ҳолда улардан бошқа таянарлиқ кишим йўқ, деб ўйлаган эди. Бахтка қарши бу фикридан ҳам тезда қўл ювди: Зиё ака билан Раҳмат ҳам қўлга олиндилар ва Ҳасаналининг ўзи ҳам қидирила бошланди. Ҳасанали ва Кумушбиларнинг қайгулари яна бир қат ошти, қўрқунчи устига қўрқунч қўшилди. Ҳасанали ҳам Отабеклар билан бирликда биринчи кун қўшилиб қамалган бўлар эди, бироқ унинг саройда бўлиши улардан ажралиб қолишига сабаб бўлган эди. Қўрбоши йиғитлари томонидан Ҳасанали ҳам қидирилиб бошлангач, улардаги "балки бу кун, эрта бўшатиб юборарлар" деган умид ҳам бўшга чиқди. Бошда Ҳасанали ўз эрки билан ҳукуматка топширилиб, маҳбусларга жазо келса бирликда тортиб, қутилиш муяссар бўлса бирга қутилишга ўйлаб қараган эди. Унинг бу фикрига Кумуш билан онаси қарши тушдилар: "Сизнинг озод юришингиз маҳбуслар учун балки фойдалиқ бўлар" дедилар. Ҳасаналининг ўзи ҳам уларнинг раъйини мувофиқ топди. Бироқ унинг ташвиши икки қат ошди: ҳар дақиқа ҳадудда, қўрбоши йиғитларидан қочиб яширинишга, ҳар соат жой янгилашка мажбур эди.

Ҳасанали кунларини томоқсиз, тунларини уйқусиз кечира бошлади: "Отабеклар нега қамалдилар, қандай гуноҳлари бор экан? Отабекнинг ипидан-нинасигача бўлган сирри унга маълум эмасмиди?" — Бу жиҳат билан ўйлаганда — "Қутидорларнинг бирар ишлари балосига қолди-ёв" — деб фикр қилар эди. Бу фалокатни умумийроқ текшириб бошласа, халқ оғзида мақол ўрнида истъомол қилинган "Ажалингниг етиши қилган ёзиғингдан¹ эмас —

¹ *Ёзиқ*—гуноҳ, айб.

бек акангнинг қонсираши" деган гап кўнглига тушар эди-да, беихтиёр уфлаб юборар эди.

Орадан беш кунлаб ўтди, маҳбуслар зиндон балосидан қутила олмаганларидек, уларнинг қамалиш сирлари ҳам ҳеч кимга билинмади. Ҳасанали шу беш кун ичида маҳбусларнинг нажотлари йўлида қора пуллик иш чиқара олмаганидек, бундан кейин ҳам бир иш қила олишига кўзи етмай қолди. Чунки қўрбоши йигитларидан сақлана олишнинг ўзи ҳам унга катта вазифа даражасида эди.

Ниҳоят Марғилонда туриш фикридан қайтиб, Тошканд жўнаш хаёлига тушди. Бу кунларда ҳам Тошканд тинч-сизлиги бир тарафлик бўлмаган, ҳануз Тошканд Қўқон сипоҳлари томонидан муҳосара ҳолатида эканлиги тўғрисида хабарлар келиб турмоқда эди. Ҳасанали бу гаплардан хабарсиз эмас, Тошкандга кириб олишнинг қай даража қўрқунч бўлганлиги ҳам унинг кўз ўнгида эди. Иш шундоғ бўлса ҳам ул Тошканд жўнаш учун ўзида бир мажбурият ҳис этар, нажот йўлларини энди Тошканддан изламаса бошқа чора йўқ эди. Қарорни шунга бериб, бу фикрини Кумуш билан Офтоб ойимга сўзлади. Уларда эпақалик бир мия, Ҳасаналига йўл кўрсатадирган ихтиёр қолмаган, топқанлари фақат йиги эди. Ҳасаналининг "Сиз билан маним қўлларимиздан бир иш чиқадирган ўхшамайдир. Нима бўлса ҳам мен Тошканд бориб, нажотни ўша ердан изламасам бўлмас" дейишига қарши Кумуш-биби бир хил синиқ товушда:

— Марғилондан топилмаган нажот Тошканддан топилсинми? — деди.

— Биз энди шунга мажбурмиз, қизим, — деди Ҳасанали, — қайин отангиз эҳтимол бунинг бирар чорасини топар.

— Биз энди шундай қолаберамизми, агар золимлар... — деди-да, Кумуш сўзининг охирини айталмай ўкраб юборди. Ҳасанали ҳам ўзини куч ҳол билан йиғидан босар экан, Кумушни юпатди:

— Ундай бўлмағир хаёлларга тушманг, қизим, — деди, — кушбеги бошқаларга қараганда инсофлик ҳокимдир. Худо хоҳласа, мен Тошканддан қайтқунча улар ҳам зиндондан қутилувлар.

Бу кун кечаси ул йўл тайёрлиқларини кўрди. Миниб кетиши учун қутидорнинг саман йўргасини белгулади. Эртаси эрталаб Марғилоннинг Қўқон дарбозасидан биринчи галда чиқғучи Ҳасанали бўлди.

15. ТОШКАНД ҚАМАЛДА

Бу кун Тошканд қамалининг элли биринчи куни. Совуқ бир оз юмшаб тушкан, қуёш очиқ ҳавода ҳаракат этмакда эди. Ерлар эриб, ҳамма ёқ шилт-пилт лой, қўрғон кунгираларидаги қировлар буғқа айланиб кўкка кўтарилмакда эдилар.

Бу кун тонгдан бошлаб, Тошканднинг Самарқанд дарбозаси томонидан бўлган қўқонлиларнинг ҳужумлари ўзлари учун сўнг даража ҳалокат билан тугалган. Қўқон сипоҳлари эндиги ҳужумгача шикаст-рехтларини тузатиш, яраларини боғлаш, дамларини олиш учун қўрғон ёнидан қаёққадир—қўшларига¹ кетканлар. Қарамоққағина эмас сўзлашка ҳам даҳшат: Камолон дарбозаси билан Самарқандгача бўлган қўрғон остлари (бу икки дарбоза оралари беш юз адим келадир) бошсиз ва иштондан бошқаси туналган инсон гавдалари билан тўлибдир. Бу очиқ мозористонни қўрғон кунгиралари устида мудофаъадан сўнг чарчаб, қуёшда жилиниб² ўлтурган саллалик, қалпоқлик ва попоқлик Тошканд мудофиълари минг турлик шодлиқлар ичида томоша қиладирлар. Бу икки дарбоза орасида икки хил ҳолат ҳукм суради — қўрғон остларида жаҳаннам даҳшати билан яланғоч, боши танидан олиниб қора қониға беланган одам гавдалари ётиб, қўрғон устида иккинчи кишилар дунё шодлиғи ичида сузадирлар.

Қўрғон устидаги қаҳрамонлардан биттаси кула-кула бир саркардани отиб ўлдирганлигини сўзлаб: "Падар лъанатини ўзим хўбам отдим-да, отининг устидан уч газ кўтарилиб йиқилди!" дейди. Тағин биттаси ўликлар ичидан кимнидир кўрсатиб: "Ана, ана, ҳов ана! Ўша қипчоққа ўқ тегиб ўлиб ўлалмай, юриб юралмай инграб ётқан экан. Қиличим билан бошини шартта кесиб, белидаги олтин камари ва устидаги кимхоб пўстунини олиб чиқдим!" дейди. Ҳар ким бу кунги урушдаги ўзининг эрликлари билан, қўлга туширган олтин камари, ёқут кўзлик узуги, совсар пўстунни, кумуш қинли қиличи ва бошқа ўлжалари билан махтанадир.

Шу вақтда қўрғон устидан қўшиқ товши эшитиладир:

¹ Қуш— вақтинча қўниш жойи.

² Жилиниб — исиниб.

Замонинг замон бўлсин — ёр,
Азиз бегинг омон бўлсин — ёр.

Дардига даво топмай — дўст,
Норматинг ёниб ўлсин — ёр!¹

Биз энди шу ўликлар ёни билан қўрғон бўйлаб бир оз илгарига юрсак олти газ юксакликда, беш газ кенгликда, икки ёни саккиз газлик қўрғон девори билан ўралган, кунботарга қаратиб қурилган Самарқанд дарбозаси ёнида тўхтармиз. Теварагимиздан душманнинг ҳужум қилиш қўрқунчи бўлганликдан биз ортиқча чидамсизлик билан дарбозани қоқа бошлармиз:

— Очингиз бек ака, тезроқ очингиз!

Дарбоза беклари бизга илтифот қилмай ўлтураберадирлар. Бизнинг ўн беш дақиқалиқ жон аччигида қаҳшаганимиздан кейин дарбозабонлардан биттаси зерикиб секингина қўрғон деворига чиқадир-да, мўралаб бизга қарайдир. Ул бизни аниқ тошкандлик бўлганимизга ишонса дарбозага солинган нортуянинг бошидек қулфни минг машаққат билан очиб, занжирини тушурадир. Биз ўзимизни ичкарига олғач, дарбозабон ўзининг ҳазми кўтарган қадар бизга пўнғиллайдир-да, дарбозани берклаш ҳаракатига тушадир. Энди биз дарбозабоннинг ҳайъатига қараймиз: ошланган қўй пўстагидан пўстун кийиб, белига бутун бир бўздан белбоқ боғлаган ва белбоғига ярим газ чамалиқ калид осқан, туркман попоқлик бир киши. Шундан кейин биз дарбозанинг ўнг томонига қараб юруймиз. Дарбозадан ўн беш адимлар нарида, шийпонга ўхшаш тўрт тарафи очиқ бир бинода дарбоза беклари гулхан солиб, чилим чакиб ўлтурадирлар. Биз қўрғоннинг ости билан илгарилашда давом этамиз. Энди биз бояғи мудофиъларни² ичкаридан кўрамиз: мудофиълар қўрғоннинг энг юқориғи поғонасида ўзларининг турлик тус ва бичикдаги кийимлари билан қайсилари шашвар тутиб,

¹ *Нормат*—Нормуҳаммад қушбеги: Тошкандни муҳосара қилгучи қўқонлилар—қипчоқлар амири лашкари (*муал.*).

² Мудофиълар халқ ичидан чиққан мергандар бўлиб, шунинг учун уларнинг ёши ва кийимлари ҳам турличадир. Урда йиғитлари ёлғиз бекнинг муҳофазатида эдилар. Қўрғонлар муҳофазати халқ қўлида эди (*муал.*).

қайсилари милтиқ ушлаб, қўрғон кунгирасига суяниб, бошларини қуёшга бериб ўлтурадирлар. Қўрғоннинг Камолон дарбозасигача бўлган қўруқ¹ ўринлари шунингдек мудофиълар билан тўлган бўлиб, ўзига бир турлик кўриниш ташкил этадир.

Камолон ва Самарқанд дарбозаларининг ўрта бир ери бўлган қўрғон остида кимхоб тўн кийиб, симоби салла ўраган, белига кумуш камар боғлаб, қилич тақинган бир бек олдидаги бир уюм нарсага ишорат қилиб ёнидаги бир йигитка ниманидир уқдирмоқда эди. Биз яна элли-олтмиш адим юриб ҳалиги сўзлашиб турган беклар яқиниға борсақ, кўрғон ташқарисида кўрган даҳшатларимизни ўзининг кўлагасида қолдиратурган яна бир "даҳшатлар тепаси"га кўзимиз тушадир-да, қўрқувимиздан соатлаб ҳушимизни йўқотиб қўйишға мажбур бўламиз.

Уч-тўрт юз инсон бошидан турғузилган бир тепа!

Қаричға келадирган узун соқоллар, бошдаги хун олуд² сийрак сочлар, бўзарган юзлар, қонга беланиб, ярим очиқ ҳолда қорачиқ ўрнини бир оқлиқ босқан кўзлар дунёга ва шу ҳаётка лаънат уқуғандек қарайдирлар. Айниқса бир бош, эҳтимолки ҳали йигирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаган. Хун олуд қуюқ қошлари остидаги ярим очиқ кўзлари кимнидир излагандек қарайдир...Ярим очиқ иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаган-да, гўё шу турмишда, шу бесар³ халқ ичида туғилгани учун "аттанг" ўқуйдир.

Бу бошлар уюми устида турган қўрғон бегиси ёнидаги йигитка бошлар орасидан бирини кўрсатиб, ўз танишларидан бир бекнинг боши бўлганлигини сўзлайдир. Шу пайтда Камолон дарбозаси томонидан яроғланган учта отлиқнинг от чоптириб келганлари кўрилиб, қўрғон устида ўлтурган мудофиълар ичида олағовур қўпти:

— Ҳудайчи, Сулаймон ҳудайчи!⁴ — дейишдилар.

Ҳудайчи қўрғон беги қотиға⁵ етиб, бек ҳазратларининг

¹ Қўруқ — мудофиълар қўриғида сақлаб туриладиган жой.

² Хун олуд — қонга беланган.

³ Бесар — боши айланган; ақлсиз.

⁴ Ҳудайчи, удайчи — адютант маъносида бўлиб, одатда хон келиш олдидан халқни огоҳландириб ўткучи бекдир. Азизбек ўзига ҳудайчи белгулаган эди (муал.).

⁵ Қот — ҳузур, олд.

ҳозир етиб келишларига башорат берди, яна отининг бошини буриб йигитлари билан орқага қайтди. Ҳудайчибошининг хабаридан бу кунги улуг музаффариятни қутлағали Азизбекнинг келиши маълум бўлар эди.

Ҳудайчи жўнағач, қўрғон бегининг пайтавасига қурт тушиб, типирчилаб қолди ва у ёқдан-бу ёққа югира бошлади:

— Ҳой қўрғон устидаги азаматлар! Ҳозир бўлингиз, ясов тортингиз, бек келадирлар! Ҳой Ҳусайнбек, дарбозабонларга югир, ҳозир турсинлар! Ғанибек юзбоши, сиз йигитларингизни тартиблангиз! Ясовулбоши, ҳозир бўлингиз!

Қўрғоннинг қўруқ ўрнидаги қаҳрамонлар ҳаракатка келдилар, юқори қўруқдан бир поғона қуйиға тушиб саф-ясов тортдилар. Шовқин-сурон орасида қўрғон беги от устида қўрғоннинг у бошидан-бу бошиға чопиб:

— Ҳозир бўл, йигитлар! Тартибингни тузат, саломга тайёрлан! — деб қичқириб юрар эди. Қаҳрамонлар қўллариданги милтиқ, шашвар, ойболта, қилич ва найзалари билан тизилишиб олдилар. Сафнинг ўрта еридан яшил байроқ кўтарилди. Шунинг билан Азиз парвоначининг истиқболиға лозим ва вожиб¹ бўлган барча тартиб ва тантанаға ҳозирланилган бўлинди.

16. АЗИЗБЕК

Орадан уч-тўрт дақиқа ўткандан кейин Камолон тарафидан бир юз чамалиқ саркарда ва йигитлари билан Азизбек кўринди. Тилла жабдуқли қизил айғирға минган, қуёш ёғдуси билан турлик туска кириб товланадирган, ёқа ва этакларига олтин уқа тутилган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарға кумуш қинли жазоири қилич осқан, бошиға оқ шоҳидан салла ўраб, оёғларини кумуш узангига тираган, сийрак қошлик, чўққи соқол, бугдой ранглик, қирқ беш-элли ёшлар чамалиқ бир киши эди. Унинг орқасидан қора отға отланиб, зангори мовутдан уқалик тўн кийган, кумуш камарнинг ўнг томониға қилич, сўлиға тўфангча қистирган, бошиға барра попоқ кийиб, жин ялаган деганларидек қошсиз, қорамтил юзлик, икки чакагининг устида бир оз, нягида бир оз сийрак,

¹ *Вожиб*—бажарилиши мажбурий, фарз.

кўримсиз қора соқоллиқ, кўзлари ичига ботиғроқ, аммо қон қуйилгансумон бир киши келар эди. Бу киши Азизбекнинг амири лашкари ва ўнг қўли бўлган Райимбек додхоқ эди. Унинг қаторидаги иккинчи киши кичикрак саман отка отланиб, устига Бухоронинг ола байроқ мата-сидан чопон кийиб, камар ўрнига чопонини тугмалаган, бошига катта салла ўраб, қамчи сопи билан эгарнинг қошига така қилган; тўла кўркам юзлик, катта малла кўзлик, узун мош-гуруч соқоллиқ мулланамо бир зот бўлиб, бу киши яроқсиз эди. Азизбек орқасидан келгучи бу икки отликдан сўнг сипоҳлар туржуми бошланиб, зангор мовутдан тизагача тушкан калта камзул, қизил мовутдан шим, оёғда сағри этик, бошда Райимбек додхоқнинг бошидагидек попоқ, аммо уст томони қизил мовутдан, оқ қайишдан камар, сўлига қилич осилиб, ўнг томонига тўфангча қистирилган қар қаторда тўрттадан отлик келмакда эдилар. Сипоҳларнинг кексаликлари тўғрисидаги нуқсонни эътиборга олинмаса, кўриниш мунтазам эди.

Кўрғон устида ясов тортқан қаҳрамонлар қўл боғлаб икки букилгансумон таъзим билан Азизбекни илгарига ўткази бошладилар. Азизбек уларга қарши олтин соплик қамчисини кўкрагига кўндаланг қўйиб боши билан ҳам жавоб ишораси бериб олдинлар эди. Шу кезде бошлар уюми ёнида турган кўрғон бегиси отидан ерга тушиб жиловини қовиштирилган қўллари орасига олди. Бошлар уюми билан Азизбек ораси қирқ-элли от адими қолган эди. Азизбек қаҳрамонларнинг саломларига жавоб қайтаришни ҳам унутиб, кўзини кесик бошларга тикди. Азизбекнинг орқасидаги саркарда ва сипоҳлар ҳам бу даҳшат уюмига эгарга қийшиқ ўлтуруб томоша қилиб келар эдилар. Азизбек кишилари билан бошлар ёнига келиб тўхтади.

Азизбек бир мунча вақт бошларга томоша қилиб турди-да, қаршида қўл боғлаган кўрғон бегига қараб илжайди:

— Баракалла ғайратларингизга, — деди Азизбек, — бу кун қипчоқларга рустамона жавоб бериб, ўзларини ҳам итдек қиргансиз. Бунчалик ғайрат кўрсаткан фуқароларга раҳмат, дунё тургунча турсинлар!

Азизбек ташаккурини битиргач, ҳудайчи кўрғон устидаги қаҳрамонларга ҳамма товшини қўйиб қичқирди:

— Бек жаноблари бу кунги рустамона ғайратларингизга раҳмат айтиб, ҳақларингизга дуо қиладишлар!

Мудофиълар дунёни бузиб жавоб бердилар:

— Куллиқ тақсир, куллиқ! Тақсиримиз дунё тургунча туриб, сояи давлатлари бошимиздан кам бўлмасин!

Азизбек қамчисини кўндаланг қўйиб мудофиъларга куллиқ қилди ва ҳудайчига буюрди:

— Қўрғон бегига кимхоб тўн, юзбошиларга атлас чопон, бошқа йигитларга уч тангадан пул инъом берилсин.

Ҳудайчининг хабаридан сўнг мудофиълар жавоб қайтардилар:

— Давлатлари зиёда бўлсин!

Ҳазиначилар сипоҳлар орқасидан икки отни етаклашиб ҳудайчи ёнига етдилар. Бир отнинг устига чопонлар ортилган, иккинчи отдаги катта хуржиннинг икки кўзи лиқ танга эди. Бошлаб ҳудайчи от устидан бир кимхоб тўнни олиб, қўрғон бегига кийдирди. Қўрғон беги тўнни кийиб Азизбек ҳақиға узун дуо қилди. Сўнгра ҳудайчи бир йигитка тўн қўлтиқлатиб, иккинчи йигитка тангалардан олдириб қўрғон беги билан бирга қаҳрамонлар ёнига чиқди. Қўрғон бегининг кўрсатишича кимга уч танга пул, кимга адрас чопон улашилиб бошланди.

Азизбек от устида бошлар уюми теварагида айланиб Райимбек додхоҳ ва ола-байроқ тўнлик кишига ўзининг таниш саркардаларидан бўлган кимларнингдир бошларини кўрсатмакда, тирик вақтларида нима ишларда бўлиниб ва қора чопонлиларга қандай зулмлар қилганларини сўзламакда эди. Азизбекнинг бу гапларини Райимбек додхоҳ самимий эшитса ҳам ола-байроқ тўнлик одам "тақсир, тақсир" билан жавоб бериб, бошлар уюмидан жирканган-сумон эгарининг қошига кўзини тикиб турмоқда эди.

Ярим соатлик бир фурсатдан кейин қўрғоннинг бошдан-оёқ ясов тортқан қаҳрамонларига инъомлар улашилиб битди-да, ҳудайчи ўзининг қуруқ хуржини билан Азизбек қотиға келиб куллиқ қилди. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган қўрғон бегидан сўради:

— Йигитларингизнинг барчаси ҳам қуруқ қолмади-ми?

— Давлатингиз соясида, тақсир.

— Қипчоқларнинг бу кунги ҳужуми қай вақтда бўлди?

— Тонг ёрир-ёримас Оқ тепа¹ томонидан тўп ота бош-

¹ Оқ тепа—Самарқанд дарбозасининг ғарбида бир мавзиф исми (муал.).

ладилар, — деди қўрғон беги, — ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас отлик қипчоқ қўшинлари кўриниб Самарқанд дарбозасига югирдилар. Шунгача мен ҳам давлатингиз соясидида икки дарбоза ораларига мерганларни яйратқан эдим. Бошлаб Самарқанд дарбозаси қўругидан отишга буюрдим. Мерганлар ўн беш дақиқа орқасини узмай милтиққа ўт бериб турдилар. Қипчоқлар бизнинг томондан отилган милтиқ ўқларига чидалмай, Самарқанд дарбозасини ташлаб, Камолон дарбозасига юзландилар. Сўнгра давлатлари кўланкасида Камолон қўругидаги мерганларни ишқа қўйдим. Бир соат чамаси отишқандан сўнг ёв бизнинг ўқимизга чидалмай, икки дарбоза орасида уч-тўрт юз ўлик қолдириб, қочишга мажбур бўлди. Биздан ёлғиз беш киши ўлиб, тўққиз киши яраланди.

Азизбек жуда завқланган эди, яна бир қайта баракалла ўқуб, сўради:

— Нормат қипчоқ кўриндимми?

— Йўқ тақсир, қўрғон яқинига йўламади, йўлағанда...

— Ушанга ҳозир бўлмоқ керак.

— Давлатлари ёри берса, албатта бизнинг муддао ҳам шунда...

Азизбек ўз оғзи билан мудофиъларга "Мен сизлардан рози!" деб қичқирди ва мудофиъларнинг қий-чув дуолари остида сипоҳлари билан Самарқанд дарбозасига томон ҳаракат қилди.

Бу кун Азизбек ғолибият далдасида қўрғонлардан бир айланиб чиқмоқчи эди. Шунинг учун Самарқанд дарбозасидан ўтиб қўрғон ости билан Чақарга қараб юришдилар. Қўрғон Чақарнинг чуқур жарлик ариғига тақалиб тугалар эди. Чақар суви устига қўрғон тиклаш мумкин бўлмай, жарнинг усти қўрғондан табиъий бўш эди. Аммо жарнинг нариги томони бир тепадан иборат бўлиб, жануб биқини маълум Чақар суви билан, ғарби Бўз сув ва Кўкча ариғи билан ўралган бурун каби бу тепа қўрғонсиз ҳам душманнинг ҳужумига ўнггайсиз эди. Тепа устида сипоҳ турши учун бир неча бинолар солинган, жануби-ғарбига қаратиб бир, ғарбга қаратиб бир ва шимоли-ғарбига қаратиб яна бир; бариси учта тўп қўйилган эди. Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар.

Азизбек сипоҳлари ила жарга тушди ва сув кечиб ҳалиги тепага юзланди. Тўпчи, қоровуллар кўздан кечирилиб, уларга бир неча тангадан инъом берилди. Шундан кейин тепанинг кун чиқишига қараб қайтдилар. Чунки

тепанинг бошқа томонлари юқорида айтилгандек бир неча терак бўйи жарлик бўлганлиқдан Кўкча дарбозасига ўтиш учун Сузук ота мозори яқини билан Кўкча ариғига тушилур ва ундан кейин Кўкча қўрғонларига қайтиб келинур эди. Кўкча қўрғонлари қўруғида анови қўрғонларникидек мудофиълар кўб бўлмаса ҳам, йўқ ҳам эмас эдилар. Ҳудайчи Азизбекдан илгарироқда қўриқчиларни огоҳландириб борар, милтиқ, шашвар туткан ёш ва кекса муҳофизлар уни саломлаб қарши олар эдилар ва Азизбекнинг "Раҳмат фуқароларим!" сўзини эшитиб яхшигина талтайишиб қолар эдилар. Шу равишда Кўкча, Чигатой, Сакбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзах дарбозаларини ўтиб, энг кейин Қашқар дарбозасига етдилар.¹ Қашқар дарбозаси ўрдага яқин бўлгани учун мунда муҳофиз ва сипоҳлар талайгина бор эдилар. Уларнинг саломларига кўмилиб, Азизбек Қашқар дарбозасининг муюшига еткан ҳам эди, ташқаридан кимнингдир дарбозани ошиғич тақ-тақ ургани эшитилиб, Азизбекнинг оти ҳуркибми, қўрқибми кетига бурулиб тўхтади. Бошқалар ҳам тўхташга мажбур бўлдилар. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган дарбоза бегига бақирди:

— Нега қараб турасан, дарбоза устига чиқ, ким экан у ит?!

Дарбоза беги югуриб қўрғон деворига чиқди:

— Тақсир, бир чол!

— Дарбозангни очиб, ичкарига ол! — деди Азизбек. Дарбоза очилди. Ташқаридан саман отини етаклаб Ҳасанали кирди-да, кутилмаган иш устидан чиқгани учун қўрқиб, Азизбекка салом берди.

17. ЮСУФБЕК ҲОЖИ

Райимбек додхоҳнинг ёнидаги бизга таниш ола-байроқ тўнлик киши Ҳасаналини кўриши ҳамону:

— Ҳа-а-а, бизнинг Ҳасанали-ку! — деди, — кел, Ҳасан кўришайлик, Отабек эсонми?

Ҳасанали келиб кўришди, Юсуфбек ҳожи кўришар экан, Азизбекка деди:

¹ Тошканднинг булардаи бошқа яна Кўқон, Қаймас ва Бешёғоч исмлиқ дарбозалари бўлиб, ҳаммаси ўн икки дарбозадир. Қаймас дарбозаси бу кунги Тупроққўрғоннинг эски шаҳар муюшида (*Уқчи маҳаллада*) (*муал.*)

— Бу бизнинг кишимиз тақсир, Марғилондан келади.
Азизбек лабини тишлаб қолди. Чунки тақиллатиб, отини ҳуркиткан Ҳасаналини жаллодга топшириш нияти, албатта йўқ эмас эди. Юсуфбек ҳожининг сўзига жавоб бермай йўлида давом этди. Ҳасанали сипоҳлар орқасидан, Юсуфбек ҳожи Азизбек кетидан ўрдага қараб юрдилар. Ўрда дарбозасига еткандан кейин кутиб турган ўрда беги Азизбекнинг қўлтигидан олиб отдан туширди. Азизбек ўрда ичига кирмакда экан, Юсуфбек ҳожи отдан қўниб сўради:

— Менга рухсатми, бек?

Азизбек йўл устидан ҳожига қаради:

— Рухсат, эртага чойни ўрдага келиб ичинг.

— Яхши, тақсир.

Юсуфбек ҳожи сипоҳлардан бирининг қўлтиқлаши билан отига миниб, нарида кутиб турган Ҳасаналига қараб юрди. Сипоҳлар ҳам ўрда ичига от етаклашиб кира бошладилар.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналининг вақтсиз ҳам Отабексиз қайтишидан ташвишланган ва қандай бўлса ҳам бир фалокат юз берганига ишонган эди:

— Нега вақтсиз келдинг, Отабек соғми? — деб сўради.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналига етмасданоқ бу саволни берди, Ҳасанали эшитмадими ёхуд эшитса ҳам эшитмаганга солиндими, ҳар нучук жавоб бермади.

— Нега индамайсан?

— Отабек саломат...

— Бўлмаса нега вақтсиз келдинг, Отабек қани?

Отабекнинг қамалишидан хабар бериш Ҳасанали учун жуда оғир туйилган эди. Ниҳоят кўзидаги ёшини артди-да:

— Отабек Марғилон ҳокими тарафидан қамалди, — деди.

— Нега, нега? — деди ҳожи, отидан сачраб йиқилишга еткан эди. — Сабаби нима?

— Сабаби маълум эмас.

— Астағфируллоҳ, — деб қўйди ҳожи, ўзини бир оз тўхтатқан эди.

Ҳасанали Отабекнинг Марғилон борганидан тортиб, қамалишигача бўлган ҳикояларини сўзлаб кетди. Юсуфбек ҳожи бекнинг уйланишини ҳам оддий гаплар қаторида эшитиб ўткарди.

— Марғилонда туриб бир иш чиқаришга кўзим етмагандан кейин Тошканд келишка мажбур бўлдим, — деди Ҳасанали ва шу гап билан можарони сўзлаб тугатди.

Ҳожи воқияни эшитиб, чуқур бир мулоҳаза ичида борар эди. Унинг қандай киши бўлганини Тошканднинг етти ёшаридан етмиш ёшаригача билганликдан гузар ва маҳаллаларда унга дуч келган кишилар жойларидан туриб салом берарлар, ҳожи бўлса жавоб қайтаришни билмас, гўё кишиларни ҳам кўрмас эди. Ниҳоят шу ҳолда кўб юргач, орқасида келмақда бўлган Ҳасаналига қараб отининг бошини бурди ва:

— Отабек билан бирга қамалганларни неча киши дединг? — деб сўради.

— Уч киши: бири Мирзакарим қутидор, иккинчи Зиё шоҳичи, учунчи Раҳмат.

— Яхши, сен бу тўртавининг ўлтуришларида бўлганмидинг?

— Бўлган эдим.

— Нима ва қайси тўғриларда сўзлашдилар, Отабек қипчоқларга қарши сўзламадимми?

— Сўзламади. Бошқаларнинг ҳам бу тўғрида сўзлари бўлмади.

— Уларнинг мажлисларида бўлмаган вақтинг ҳам бўлдимми?

— Ҳар бир ўлтуришларида мен ҳозир эдим.

— Яхши, сен улар билан қай ерларда ўлтуришдинг?

— Биринчи мартаба Зиё аканикида бўлдиқ, иккинчи...

— Тўхта, Зиё аканикида меҳмонлар неча киши эдилар?

— Қутидор, Отабек, андижонлик Акрам ҳожи, мен, Зиё аканинг қайниси — Ҳомид деган бирав. Зиё ака ва унинг ўғли... Ҳаммаси етти киши.

Юсуфбек ҳожи отининг ёлини қамчиси билан тарар экан, уч-тўрт дақиқа ўйлаб қолиб, сўнгра сўради:

— Иккинчи ўлтуриш қаерда бўлди?

— Иккинчи ўлтуриш Зиё аканикидан икки кун сўнгра қутидорникида бўлди. Бу мажлисда ҳам ўша биринчидаги кишилар эдилар. Ёлғиз Ҳомид йўқ эди.

— Тагин қаерда ўлтуришдингиз?

— Бошқа жойда ўлтуришмадиқ...Мундан йигирма кундан кейин тўй бўлди. Тўйда албатта бундай сўзлар гапуришилмайди.

— Иккинчи мажлисингизда ким ҳали, Ҳомид дедингми, нега йўқ эди?

— Билмадим, нега йўқ эди...Қутидор айтмаган бўлса керак.

— Қамалғучилар: Отабек, қутидор, Зиё ака, Раҳмат; шундоғми?

— Шундоғ, ҳожи.

— Сени ҳам қўрбоши йигитлари қидирдилар?

— Қидирдилар.

— Акрам ҳожи Андижон кеткан эди. Шунинг учун уни тополмадилар, шундоғми?

— Шундоғ.

— Ҳомидни-чи?

— Уни қидирмадилар шекилли... Отабек қамалгандан сўнг алла қаерда кўргандек бўламан.

— Бизга келин бўлмишни, гўзал, дедингми?

— Илоҳи Отабек саломат қутилсин, муҳаббат қўйганича бор...

— Келиннинг сулувлиги Марғилонда маълум эканми?

— Маълум экан, тилларда дoston экан.

— Ҳомид уйланган йигитми, билдингми?

— Уйланган. Бизнинг ҳужрага келганда, икки хотини борлигини ўз оғзидан эшиткан эдим.

— Ҳомид сизнинг ҳужрага нима учун келган эди? — деб сўради ҳожи, нега бунга боя сўзламаган эдинг?

— Эсимдан чиқибдир, — деб узр айтди Ҳасан, — Ҳомид Раҳмат билан бирга Отабекни Зиё аканикига таклиф қилгани келган эди ва биз уларга ош-сув қилиб жўнатқан эдик. Аммо уларнинг ундай-бундай сўзлари бўлмаган, тўғрилиқча келиб кеткан эдилар.

— Яхши, ўша Ҳомидни сен қандай одам, деб ўйлайсан?

— Қўланса сўзлик, ичи қорароқ бир йигит эди, — деди Ҳасанали, бир оз боргач сўради: — Отабекнинг ишини оғир, деб ўйламасиз?

Ҳожи жавоб бермади. Ул жавоб бергани ҳам қўрқар эди. Унингча иш жуда нозик, гоҳида қўрқунч эди. Чунки, Марғилон зиндонида ётғучи қипчоқ душмани бўлган Азизбек оталигининг ўғли эди. Тошканднинг исён чиқарган бир замонда Отабекдек бир йигитнинг Марғилонда қандай гуноҳ билан бўлса-бўлсин ушланиши ҳар жиҳатдан ҳам мудҳиш эди.

Ул ўғлининг қутилиши йўлида ҳар бир мулоҳаза кўчасига кириб чиқмоқда, аммо ҳар бирисидан ҳам бўш ва умидсиз қайтмоқда эди. Энг сўнг ўғлига ҳужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ақли ожиз қолди, мияси иш-лашдан тўхтади ва шундан сўнг — "Парвардигоро, кексай-

ган кунларимда доғини кўрсатма” деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди.

— Ҳасанали, зинҳор унинг қамалганини онаси билмасин.

— Албатта.

Шундан сўнг отларини етаклашиб ичкарига кирдилар.

18. ЖАР

... Бу кун соат ўн иккида Отабек ила қутидорнинг исёнчилик гуноҳи билан дорға осилишларини жарчи шаҳарга хабарлаб юрар ва халқ оғзида Отабекларнинг эмиш-мемиш ҳикоялари эди.

Ҳомид ила биргалашиб кирган миршабни қўрбоши ташқарига чиқмоқға буюрди-да, Ҳомидни ўлтуришка имлади.

Қўрбоши ниманидир сўзламоқчи бўлса ҳам, негадир унинг тили осонлиқ билан ҳаракатка келмас ва ўзи ҳам бир турлик ўнғайсизликда эди. Ниҳоят қўрбоши ўзига бир турлик жасорат берди:

— Боболар: “Дунёники мири кам икки” деганлар, — деди, — тўғриси ҳам шундоғ: ўзингни юз ёқға урсанг ҳам тирикликнинг яна бир бошқа ямоғи чиқиб турадир...

Туйғун¹ Ҳомид қўрбошининг нима мақсади борлигини пайқади:

— Тўғри сўзлайсиз, тақсир, — деди, — дунёники ҳаминша мири кам икки, шу етишмаслик балосидан тўйиб, баъзи вақтларда кишининг дунёдан чиқиб кеткуси келиб қоладир. Яхшиким, дунёда ошна, оғайни деган кимсалар бор... Агар шулар бўлмаса-чи, киши алла қачон дунёдан чиқиб кетадир. Шунинг учун мен оғайниларни кўзларим устида тутаман, уларни муҳтожлиқ чоғларида кўрсам, ўзимни гарав қўйиб бўлса ҳам эҳтиёждан чиқаришга тиришаман.

Қўрбоши тизаси устига кўндаланг қўйган қиличининг икки тарафидан босиб, бир қўзғалиб қўйди:

— Бали, бали, мулла Ҳомид, мундай оғайниларнинг са-

¹ Туйғун—сезгир.

дақаси кетсанг ҳам арзир, — деди, томоқларини қириб қўйди. — Шу кунларда ўғилчаларнинг ёши етиб, суннати набиюнани¹ бажо келтириш тақозо этадир... Тўй керакларидан кўпини тадорик қилган бўлсам ҳам, етишмаган ерлари ҳам кўб. Шунини сизнинг келишингиз олдида ўйлаб ўлтурар эдим...

— Бек ака, — деди Ҳомид ва тусига ясама кулиш чиқарди, — сиз аччиғлансангиз ҳам айтай: беклар зоти кишига сира ҳам ошна бўлмас эканлар. Айниқса сиз ҳамон ўзингизнинг беклигингизга бориб, истиғнонги² эскича олиб борасиз... Бошингизда шунчалик қайғингиз бўлур эмиш-да, бир оғиз менга айтмас эмишсиз?

Қўрбоши Ҳомиднинг заковатига қойил бўлиб илжайди:

— Йўқ, йўқ, мулла Ҳомид, — деди, — бу ёқда гап бор: қукумат хизматида турганингдан кейин юз ёқнинг мулоҳазасини қилар экансан...

— Тузик, бек ака, аммо маним ошначилигим тамом бошқачадир, — деди Ҳомид ва ёнчилигини чиқариб бир қўлидан иккинчи қўлига олтинларини санаб тушира берди. Қўрбошининг кўзи олтинлар устида ўйнаб булар баракасида қиладирган суннат тўйисини, Марғилон беклари олдида ортдирадирган обрўсини ўйламоқда эди. Олтинлардан йигирматаси ажратилгач, саноққа ишонмай кўриб турганим тушми, деб уйқусиради. Ҳомид олтинларни узатди, — мана, бек ака, бу арзимаган олтин холис ошна-лиғимизнинг боғланишидир, яна етмагани бўлса қараб турмасмиз.

Қўрбоши титраб, қахшаб олтинларни жойлади. Ҳомиддан ниҳоятда хурсанд эди:

— Хўш, мулла Ҳомид, энди бу кунги қангамалардан сўзлашайлик, — деди бек. — Поччангиз ила жиянингизнинг бу ишка оралашиб қолганлари ёмон бўлди-да.

Бу сўздан Ҳомиднинг юзига қайғириш аломати чиқди ва эътибор билан қўрбошининг оғзига қаради.

Қўрбоши давом этди:

— Бу икки бегуноҳнинг қамалишлариға ҳам ўша ярамас сабаб бўлди. Йўқса уларни қамоққа олишға қушбеги буюрмас эди. Аммо кечаги қушбегиға сўзлаган сўзингиз

¹ Суннати набиюна—пайгамбарнинг йўл-йўриги.

² Истиғно—эътиборсизлик, кибрланиш.

Отабек ила қайин отасини ўлимга маҳкум қилганидек, поччангиз ила жиянингизни бир қадар оқлайдир. Шунинг учун ҳам мен борган сўнг бўладирган ҳукм мажлисида эҳтимол қариндошларингизни қутқазिशга муваффақ бўлурман. Ҳар ҳолда қариндошларингизнинг қаттиғ жазо тортишлари шубҳалиқдир, сиз пайқадингизми, йўқми кеча мен жарчиға бу кунги осилғучиларни Отабек ила Мирзакарим бўлганлигини таъйинлаган эдим.

— Марҳаматингизга қуллиқ, — деди Ҳомид, — аммо шундоғ бўлса ҳам қариндошларим тўғрисида хавфдаман... Бунинг бошқачароқ бир эбини топиб бўлмасмикин?

Бояғи мукофотлар қўрбошини чинлаб бош оғритишга мажбур этар эди. Бу тўғрида ул анча ўйлаб олди:

— Кеча қушбеги олдида Отабекларни қай равишда айблаб сўзлаган эдингиз, тагин бир эшитиб ишнинг режасини олай-чи?

— Қушбегига сўзлаганим шундай эди — "Отабек айтди: энди бизнинг Тошканд халқи қипчоқларнинг жабру зулми ва тадбирсиз идораси остида ётиб жуда тўйди. Бошлаб Тошканддан қипчоқ балосини йўқотиш учун Азизбек ва отам бошлиқ исёнга тайёрландилар. Шу мақсадда Марғилон оғайнилари ҳам қипчоқларга қарши оёқландирмоқ учун мени бу ерга юбордилар. Биз тоқай қипчоқлар қўл остида эзиламиз ва бир ҳовуч даладобларга бош эгамиз, деди. Отабекнинг бу сўзига қутидор ва Акрам ҳожилар қўшилишиб, унга бу йўлда ёрдамлашмакчи бўлдилар. Аммо мен бўлсам бу гапка қарши тушиб: сизларнинг бу фикрларингиз янглишди, биз уч йил бўйи жаноби Ўтгабой қушбегининг қўл остларида яшаб ҳеч бир зулм кўрмадик. Шу ҳолда ҳукумат устига иқдомимиз¹ куфрони неъмат² бўлур, дедим. Отабек менга қаттиғ сўзлар айтди. Поччам ила жияним бўлса маним фикримда эдилар, аммо уйимизга келган меҳмон, деб уларга очиқ қаршилиқ қилмадилар. Бу мажлисдан кейин мен бир неча вақт Отабек ва йўлдошларининг қонлари тўкилмасин, деб бу гапни ичимга солиб юрдим. Бироқ Тошкандда Азизбек ва Юсуфбек ҳожилар исёни бошлангандан сўнг, ўзимнинг бу ишимни ҳукуматимиз учун хиёнат билиб, қўрбоши

¹ Иқдом—қадам босиш; оёқ ости қилиш.

² Куфрони неъмат—қадрини билмаслик, кўрнамаклик, онкўрлик.

жанобларига хабар бердим. Ҳазимнинг содиқона бу хизматим эвазига жанобларидан ожизона ўтинчим шулки, бу сирни сизларга билдиргучи мен бўлганлигимни ўзларидан бошқа кимарса билмасин, ҳатто муттаҳамлар ҳам сезмасинлар” — мана, фақирнинг Отабекларни айблашим ва қариндошларни оқлашим ҳулосаси шундан иборатдир.

— Баракалла, — деди қўрбоши, — сизнинг бу гапларингиз жуда ҳам ўринлик тушкан, мен ишонаманким, Зиё ака билан Раҳмат қутилулар.

— Буни нимага суяниб айтасиз?

— Суянчиғимиз маълум, — деди қўрбоши, — қушбегига Отабек ила қутидорни осмоқ фикрини берган бу сўз, поччангиз билан жиянингизни нучук қутқармасин.

— Поччам билан жияним илгариги сўроқда қандай жавоб берган эдилар, буни хотирлай оласизми?

— Уларнинг жавоблари кечаги сизнинг оқлашингизга сира ҳам қарши келмайдир. Чунки улар мажлисда бундай сўз бўлмади, деб тондилар. Бу эрса ўз уйларига келган меҳмонларни риоя¹ қилишлари бўлиб чиқади-да, яна иш сизнинг оқлашингизга ёпишиб келади.

Ҳомид тағин бир мулоҳазага тушкан эди. Унинг бу ҳолини кузатиб турган қўрбоши:

— Энди ортиқ ўйламангиз, мулла Ҳомид, — деди, — орада сиз қўрқарлиқ ҳеч бир иш йўқ.

Ҳомид нимадир айтмакчи бўлар эди-да, ўнғайсизланиб тўхтар эди. Бир, икки қайта оғзини жўплаб қараса ҳам яна сўзлай олмади. Қўрбоши унинг бу ҳолидан хабар топди:

— Гапуринг, гапуринг, мунда ёт киши йўқ.

Қўрбошининг бу сўзи далдасида Ҳомид жасоратланди:

— Бу кун ҳукм мажлисида поччам ила жияним сўзларидан янглишиб кетсалар нима бўлади?

— Нега янглишсинлар, улар билганларидан ортиқни албатта сўзламаслар. Ўлим деган нарса кўз ўнгига келиб тўхтагандан кейин Отабекдек меҳмонлар риояси кўнгилдан ювилур, сўзнинг тўғриси айтишка мажбур бўлулар ва иш ҳам сизнинг айблаш, оқлашларингиз руҳига келиб тўхтар.

Ҳомид яна ҳам ўнғайсизланиб тушди, ўзининг ички

¹ Риоя—ҳурматлаш; андиша.

сиррига шу чоқгача тушина олмаган қўрбошига лаънатлар ўқур экан:

— Айблаш, оқлаш сўзаларимнинг руҳини сиз бир ёққа қўяберинг-да, ишнинг ички томонини мулоҳаза қилинг, қўрбоши ака, — деди.

Хоин ила сотилган кўзлар тўқнашдилар-да, бир-бирисидан маъно олишдилар ва орага бир неча дақиқа сўзсизлик, жимжитлик кирди. Қўрбоши чиндан ҳам бу ўрингача Ҳомиднинг ички сиррига мутталиъ¹ бўлмаган, кўлига кирган олтинларни ҳам ёлғиз унинг қариндошларининг қутилишлари йўлидаги чойчақалар, деб билар эди. Аммо энди илгари ва ҳозирда киссасига тушкан олтинларни Отабек ила қутидорнинг қон баҳолари эканлигини сезиб виждони тўлқинланаёди ва мутараддид бўлди. Қўрбошининг бу ҳоли Ҳомидни маълум икки йўл устида қолдирган эди. Бу икки йўл устида қолган Ҳомид саросима эди. Узини жаҳаннамга юбориш ва нажотка чиқариш ихтиёри қаршисидаги бекнинг кўлида эди. Унга тез-тез қарар ва ҳол тили билан унга яна кўб олтинлар ваъда қилар эди. Бу ваъдаларни Ҳомиднинг юзидан ўкуган қўрбоши — "икки кишининг хун баҳолари!" деб қичқирмоқда бўлган виждон садосини эшитиб ўлтурмади:

— Энди бунга қарши қандай йўллар кўзлайсиз?

Ҳомид ўзининг нажот томониغا оғишқанини сезиб энтикди:

— Қушбегига қилган айблаш, оқлаш йўлларимни поччам ила жиянимга тушиндириш керак, деб ўйлайман.

— Тушиндирсак тагин яхши.

— Раҳмат, бек ака, ундоғ бўлса вақт қочирмасдан уларнинг ёнлариға тушиб, то ҳукм вақтигача уқдира оласизми?

— Мумкин, ўзингиз тушсангиз яна яхши.

Ҳомид бошини чайқади:

— Отабек ила қутидорларнинггина эмас, ҳатто поччам ила жиянимнинг ҳам маним бу ишларда иштироким борлигини билмасликлари керакдир.

— Маъқул. Аммо бунда сизнинг мақсадингизга қарши бир гап борким, ҳукм чоғида қушбегини сизни йўқласа нима бўлади? Бу тақдирда улар сизнинг бу ишни омили бўлганлигингизни билмасларми?

Масаланинг бу томони ҳам Ҳомид учун ёмон эди.

¹ Мутталиъ — хабардор, огоҳ.

Фариштадек соф қолда қолмоқчи бўлган Ҳомиднинг бу ҳол сиррини очар, юзидаги ниқобини олишга, рақиблар ила юзма-юз келишка мажбур этар эди:

— Ҳукм мажлисида бўлмаслигимни уҳдангизга ололмайсизми?

— Уҳдага олмоқ қийин, — деб бош чайқади қўрбоши, — аммо бу бир эҳтимолгинадир, чунки, қушбегининг бир нарсага қарор бергач, ортиқ текшириб ўлтуруадирган одати йўқдир.

Ҳомид узоқ ўйлаб турмади, юзидаги совуқ бир ўзгариш ичида:

— Майли, башарти юзлашмоққа тўғри келганда ҳам мен ҳозир, — деди, шундан сўнг ажралишдилар.

19. ҲУКМНОМА

Ўтқир, қонсираган ханжарини белига осиб, ойболтасини кўтарган жаллод қушбегининг ҳукмига мунтазир эди. Қушбегининг ўнг томонида қўрбошидан тортиб шаҳар аъёнлари, қаршисида Отабек, қутидор, Зиё шоҳичи ва унинг ўғли Раҳмат — гуноҳкорлар ва уларнинг орқасида муҳофиз йигитлар.

Отабек билан қутидорнинг гуноҳлари улуғ бўлгандиқдан қўлларида кишан, Зиё ака билан Раҳматнинг қўлларида бу нарса йўқ эди. Қутидорнинг юзига ўлик туси кирган, Отабек бўлса гарангсиган қиёфатда. Анови-лар ўзларини бир мунча тетик тутмоқда эдилар.

Қушбеги ўзининг ёзилиб қўйилган ҳукмномасини қўлига олиб ўқишга ҳозирланди. Ҳамма тип-тинч, ерга қараган эди:

“Менким Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбеги ўз ҳукминни хоқон ибни хоқон жаноби олий Худоёрхон исми шарифларидан эшитдираман...”

Худоёр исминини эшиткучи аъён унинг таъзими учун ўринларидан туриб яна ўлтурдилар.

Қушбеги ҳукминини ўқуди: “Эътимодлик¹ бир кишининг шаҳодатига биноан тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли —

¹ Эътимод — ишонч.

Отабек, бу кунда хонимизга қарши бош кўтарган Азиз парвоначи ва ўз отасининг ваколатлари билан Марғилон келиб, бу ердаги фуқароларни ҳам хон жанобига қарши оёқландирмоқчи бўлган. Отабекнинг бу ҳаракати улуламир¹ бўлган жанобга боғийлиқ² бўлиб, уни, яъни Отабек Юсуфбек ҳожи ўглини ўлим жазоси билан жазолаш тақозо этадир. Иккинчи, Отабекка бу йўлда кўмакчи бўлиб юрган Марғилон фуқароси Мирзакарим қутидор ҳам шу жазога сазовор тугиладир. Зиё шоҳичи билан ўгли Раҳмат бу боғийликдан хабардор бўлатуриб, вақтида ҳукуматка маълум қилмаганлари учун бир йилдан зиндон жазосига маҳкум бўлурлар!"

— Ҳақсиз жазо, — деб Отабек кулимсираб қўйди... Қутидор бўлса чин ўлик тусига кирган эди.

Зиё ака билан ўгли зиндонга жўнатибдилар ва Отабек билан қутидор жаллод қўлига топширилдилар-да, шунинг ила ҳукм мажлиси тамом бўлди.

Орадан ўн дақиқа чамаси фурсат кечкан эди, қушбегининг аёнга сўзлаб ўлтурган ҳикоясини тезроқ битишини кутмакда бўлган қўрбоши ниҳоят чидалмай ўрнидан турди ва:

— Дор остига бориб ҳукм ижроси вақтида ҳозир туришимга ижозатлари бўладирми? — деб сўради. Ул бу сўзни тугатар-тугатмас ўрда қоровули Пирмат кўринди-да, қушбегига қуллик қилди:

— Бир хотин киши арзим бор дейдир, кирсинми?

Қушбеги қўрбошига рухсат ишорасини бериб, Пирматка деди:

— Кирсин.

Ўхшамаган ерда бир хотиннинг арзга келиши қўрбошининг кўнглига шубҳа солди. Мажҳула³ хотиннинг қандай арзи бўлганлигини билиб кетишга тиласа ҳам қушбегидан рухсат олиб қўйгани учун маҳкамадан чиқишга мажбур эди. Қўрбоши маҳкама эшигидан даҳлизга чиқар экан, эскигина паранжига ўралган бир хотин қушбеги тўғрисига тўхтаб, букилиб таъзим қилди. Хотинда ҳаяжон ва энтиқиш ҳолатлари бор эди. Шунинг учун қўрбошининг бояғи шубҳаси яна кучайди, қушбегининг кўзидан

¹ Улуламир — буюк амир.

² Боғий — исёнчи.

³ Мажҳула — нотаниш, номмаълум.

йўқолиб туриш мақсадида ўзини эшикнинг орқасига олиб кетмай тўхтади.

Хотин шошилиб кавшини ешди-да, эшик остида нима-нидир паранжи ичидан охтаринди. Хотиннинг бу ҳарака-тига тушинолмаб ажабланган қушбеги:

— Ичкарига кириб арзингизни сўзланг, опа, — деди.

Хотин ичкарига кирди ва қушбеги олдиға бориб унга нимадир берди-да, орқасига қайтиб эшик ёниға келиб турди. Хотиннинг бериб кеткан нарсаси уч, тўрт буклан-ган бир қоғоз эди. Қушбеги секин-секин қоғоз тахларини, оча бошлади...

— Худо ризоси учун тезроқ. Йўқса... икки гу-ноҳсизнинг қонларига ботарсиз!

Хотиннинг бу сўздан аён бир-бирларига қарашдилар. Қушбеги тез-тез қоғоз тахларини очиб битирди ва йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактубни ўқумоққа олди. Мактубни ўқуб чиқиш узоққа чўзилганликдан хотин ниҳоятда тоқатсизланган эди. Охирда қушбеги мактубнинг сўнроғига келиб тўхтади-да, чақирди:

— Пирмат, Пирмат!

Пирмат югуриб кирди.

— Лаббай, тақсир!

Қушбегининг товшида шу чоқғача эшитилмаган бир ҳолат бор эди:

— Даррав ҳалиги осилиш учун юборилган гуноҳкор-ларнинг орқасидан от билан югир! Дор остидан бўлса ҳам қайтариб кел! Буйруғимни қўрбошиға айтсанг унар!

Пирмат қуллик қилиб даҳлиз томонға қаради:

— Қўрбоши ҳам шу ердалар, — деди.

— Чақир!

Даҳлиздан қўрбоши кириб қуллик қилди.

— Хизмат, тақсир.

— Яхши, сиз кетмаган экансиз, — деди қушбеги, — Пирмат билан бориб, дарҳол бояғи гуноҳкорларни қайта-риб келингиз.

Шубҳасини бекорға бўлмаганини сезган қўрбоши ёнида тик турғучи хотинға қараб олди:

— Сабаб, тақсир?

— Сабабини суриштирадирган вақт эмас, чоп дедим, чоп!

Қўрбоши қуллик қилиб Пирмат билан чиқди. Унинг кейинидан қушбеги "падар лаънат" деб сўкиниб аёнларға қаради. Энди хотиннинг ҳаяжони бир оз босила тушкан эди. Қушбеги қўлидағи хатни яна ўқушға тутинди. Аёни

шаҳар бунчалик ишка яраган қушбегининг қўлидаги мактубга ва уни келтиргучи хотинга қарашмоқда эдилар. Қушбеги мактубни иккинчи мартаба ўқуб чиқиб хотинга қаради:

— Ўлтурингиз, синглим, — деди.

Хотин ўлтурмакчи бўлган эди паранжи ичидан унинг атлас қўйлаклари ва нафис оқ қўллари кўриниб кетди. Қушбеги ер остидан хотинни кузатди-да, қўлидаги мактубнинг орқа, ўнгини текшириб қаради. Мактуб анчагина уринган, қоғози шалоқланган эди. Сўнгра хотиндан сўради:

— Қутидор билан Отабекнинг кими бўласиз, синглим?

— Қутидорнинг қизи, Отабекнинг хотини.

Бу сўзни эшиткучи аён бир-бирларига қарашиб қўйдилар.

— Буни нега илгарироқ олиб келмадингиз?

Қушбегининг бу саволидан Кумушбиби қўрқунч бир маънони онглади. Гўё "иш ўткан сўнг келибсан" дегандек тушинган эди. Шунинг учун ул титроқ бир овоз билан сўради:

— Энди ярамайдими?

— Йўқ, йўқ, қизим, — деди қушбеги, — мен нега кеча ва ўткан кунларда олиб келмадингиз демакчиман.

Кумушбиби бир энтикиб қўйди ва ўзини тўхтатиб:

— Ўзим ҳам бу мактубни шу бу кун кўрдим, — деди.

— Мактубни илгари кўрмаган эдингизми?

— Кўрмаган эдим.

— Мактуб қаерда экан?

— Унинг эски камзулининг чўнтагида экан¹.

Шу гапдан кейин қушбеги мактубни ўзига яқин ўлтурган Азим понсад бошига узатди:

— Сиз ҳам ўқуб кўринг-чи, понсад, — деди ва Кумушдан сўради, — ўқуганмисиз?

— Ўқуганман.

— Эрингизнинг ҳукуматка қарши ҳаракатини илгари ҳам билар эдингизми?

— Қанақа ҳаракатини?

¹ Бу мактуб ўткан фассларнинг биттасида ёзилиб ўткан эди. Ўқугучи Юсуфбек ҳожининг Тошканд тинчсизлиги чоғида Отабекка ёзган хатини хотирласа керак (муал.).

— Масалан, биз отангиз билан эрингизни нима учун осмоқчи бўлдиқ?

— Ҳақсиз, гуноҳсиз!

— Бу мактуб билан эрингизни ўлимдан қутила олишини сизга ким айтди?

— Ўзим билдим.

— Бўлмаса илгаридан эрингизнинг ўша ҳаракатини ҳам билар экансиз-да?

— Йўқ, тақсир, — деди Кумуш. Қушбегининг мақсадига энди тушиниб олган эди, — мен онам билан то шу кунгача уларнинг нима гуноҳ билан қамалганларини билалмай ҳасратда эдик. Фақат бу кун кишиларнинг оғзидан эшитиб билдикки, сиз уни Тошкандан исён чиқарғали келгучи, деб гуноҳкор қилур экансиз. Онам билан маним бахтимга кутмаган жойдан мўъжизадек бу мактуб топилди-да, мен хизматингизга югурдим... — Кумуш сўзини тугата олмади, чопишидан ҳаллослаган Пирмат даҳлиздан кўриниб, бека қуллик қилди:

— Дор ёнидан қайтишдилар!

Кумушбиби сачраб Пирматнинг юзига қаради ва узоқ тин олиб қўйди. Шу чоқгача хат ўқуб ўлтурган понсадбоши мактубдан яхши асарланган эди. Мактубни ёнидағига берар экан, қушбегига деди:

— Бу хат тошкандлик Юсуфбек тўғрисидағи фикримизни тамом ўзгартадир, тақсир! Унинг Азизбек томонлик бир киши эканлиги Фарғонанинг ҳар бир хос¹ ва оми оғзида нақл қилинса ҳам аммо ҳеч кимса унинг ичига кириб чиқмагандир. Ҳар кимнинг кўнглидагини ёлғиз бир худодан бошқа ким билсин!

"Ёв қочса ботир кўпаяр" қабилидан шу чоқгача лом демай ўлтурган шаҳар аъёнлари ҳам масалани онглаб, сўзга аралаша кетдилар:

— Худо ҳақни ноҳақ қилмади, бечора ёш йигитнинг ҳақсизга қони тўкилмади.

— Қутидордек қўймизож бир одамнинг бундай зўр иш-ка оралашқанлиғига ақл ҳам бовар қилмас эди.

Гўё бу сўзлар Кумушбибининг ўчкан чароғини қайтадан ёқарлар, умид осмонининг йўқолиб, яшириниб кеткан юлдузлари яна қайтадан ўз ўринларига келиб қўнғандек

¹ Хос — юқори табақа, амалдорлар.

бўлурлар, унинг кўз ўнгида жой олган қоралиқлар шу ёқила бошлаган нажот шамълари партави билан ўз-ўзларидан йўқолгандек кўринарлар эди.

Даҳлиз эшиги остида бир дуркум оёқ товушлари эшитилиб қўрбоши кўринди.

— Келишдилар, тақсир, кирсинларми?

Қушбеги жавоб бериш ўрнига мактубни олиб кўрпача остига яширди ва Кумушбибни танбиҳлади: "Мажлисда маним рухсатимдан бошқа сўзлашингиз отангиз билан эрингизнинг ўлимларини тилашингиздир, тушиндингизми?" Кумуш қабул ифодасини бергандан сўнг қушбеги даҳлизда қараб турган қўрбошига "Кирсинлар" деди.

Кумушбиби уларни боя йўл устида, йигитлар орасида кўрган бўлса ҳам бироқ даҳшат ичида фақат ўрдага қараб югура берган эди. Энди "Кирсинлар" жумласини эшиткач, юраги ортиқча шопириниб кетди, унинг истиқболига туришни ва бўйнига осилиб йиғлашни тиласа-да, қаршисидаги "олабўжилар" бунга моний эдилар. Шу вақт йигитлар олдида, қўлларида кишан бўлгани ҳолда Отабек билан қутидор кирдилар.

— Йигитлар, сиз чиқингиз! Қўрбоши, сиз кишанларни ешингиз! — деб буюрди қушбеги.

Ўзининг мундан кейинги кўргуликларини фожиалар водийсида кўрган қўрбоши бошлаб кишан калидини қутидор қўлига солди. Калидни бурар экан, унинг қўли дир-дир қалтирамоқда эди. Ҳомиднинг номаълум бир ғарази йўлида қурбон қилинаёзган ва бу ғаразда ўзининг ҳам иштирокининг борлиғига қойил¹ бўлган қўрбоши ишни бу янглиг аксланишидан сирнинг очилганини муқаррар билиб, ўзини шу соёт жаллод қўлига топширилишини аниқ кутмакда эди. Минг бало билан қутидор қўлини бўшатиб, гал Отабекка етди. Отабек қўлларини бўшатгучи қўрбошининг бунчалик титраб, қалтирашидан ўз рақибларидан биттаси шу киши бўлганини ўйлади. Гарчи ўзининг нажоти ҳали қоронғу эрса-да, қўрбошини бир синаб куриш учун ҳамма кучини икки кўзига йиғдида, унга қаради. Фавқулодда даҳшат касб эткан унинг кўзлари қаршисида қўрбошининг гуноҳкор кўзларини чидай олмадиларда ерга боқдилар. Отабекнинг бу синаши ўз фикрининг тўғри бўлиши билан натижаланди.

¹ Қойил — иқдор.

Қушбегининг буйруғи билан икки гуноҳкор тиз букиб ўлтурдилар. Қўрбоши ҳам тўрбасини йўқотқан гадейдек қушбегининг чап ёнига, Кумушбибининг юқорисига бориб ўлтурди. Отабек ва қутидорнинг кўзлари Кумушбибига тушкан бўлса ҳам ўз қайгулари билан бўлиб унга илтифот қилмаганлар, ҳоким маҳкамасида паранжилик хотиннинг нима қилиб юрганлигидаги фавқулоддалик ҳам эсларига келмаган эди. Дор остидан қайтиш сирри, қўлдаи кишанларни олиниш сабаби уларни жуда шоширған, шунинг учун қушбегининг оғзига қараган эдилар. Қушбеги бўлса негадир узоқ ўйлаб ўлтурар, тезда гап очмас эди. Бу ҳолдан бутун мажлис аҳли қабзиятда,¹ қирқ қулоқ бўлиб унинг оғзига тикилган эдилар. Аммо бу ҳолга қўрбоши жону дилдан тарафдор, шу ҳолда бир неча кунлаб эмас, йиллаб сўзсиз қолишни тилар эди.

— Отабек, — деди қушбеги сўз бошлаб, — қўлга олинган кунингиз, менга ўзингиз билан отангизнинг қандай кишилар бўлганингизни, яъни маслакингизни сўзлаган эдингиз. Аммо биз ўшал сўзларингизга далил ва исботсиз ишона олмаймиз. Сизни дор остидан қайтариб келишимиз ҳам ўшал даъвонгизга бирар исботингиз борми ёки қуруқ бир гапми, деб ҳукмининг ижросини бир оз фурсатка тўхтатишдир. Энди сиз ўшал даъвонгизни исбот қила оласизми?

— Ўшал кунги маним сўзлаганларим, отам билан маним ички сирларимиз эди, — деди бек, — албатта бунга гувоҳ ва исбот топиш қийиндир. Агарда отам келиб маним сўзимни қувватлаганда ҳам бари бир сиз, ўғлини қутқазिश учун сўзлайдир, дер эдингиз-да, эъвогарларнинг гапига ишониб ўз ҳукмингизни қила берар эдингиз.

Яшиндек сўққан унинг бу сўзларидан қушбеги ўзини аранг тўхтатди:

— Демак, ўша сўзларингизни исбот қилиш учун ҳужжатингиз йўқ?

— Йўқ... Исбот учун виждонимдан бошқа шоҳидим йўқ.

— Яқин орада Тошканддан бирар нарса олганмидингиз?

— Яъни нима?

— Масалан хат.

Отабек кўб ўйлай олмади, бутун борлиғи билан ҳаракат қилиб қичқирди:

¹ *Қабзият* — диққат бўлиш, дилгирлик.

— Олдим, олдим! Исботим ҳам бор!

Аъёи шаҳар унинг бу ҳолига чидаб туролмай кўзларига ёш олдилар.

Отабек яна деди:

— Одам қўшсангиз мен келтурай гувоҳимни!

— Тинчланингиз, Отабек, — деди қушбеги, Отабек бир оз ўзини йиғиб олгандан кейин сўради, — нима олган эдингиз?

— Мактуб.

— Кимдан?

— Отамдан.

— Қачон?

— Тошкандда исён бошланиш олдидан.

— Ундан кейин-чи?

— Олмадим.

— Тангиз ўша хатида нималардан баҳс қилар эди?

— Тушунмаган Тошканд халқини Азизбекнинг макрига учканидан, энг охирда... — асарланиб тўхтаб олди, — маним шу ҳолга тушмоғимни каромат қабилидан сўзлаб, менга бир мунча насиҳатлар ҳам қилган эди.

Отабекнинг бу сўзидан кейин понсадбоши — “энди бўлар” дегандек қилиб қушбегига қаради. Қўрбоши эрса Отабекнинг устида ҳали бунчалик тергашлар борлиги учун ўзини бир оз тўхтатиб қолди. Қушбеги кўрпача остидан хатни олиб Отабекка кўрсатди:

— Бу қанақа мактуб, танийсизми?

Отабек кўргучи кўзларига ишонмагандек:

— Танийман, — деди, — таърифини сизга сўзлаганим, отам мактуби! Таажжуб, буни сизга ким келтирди, тақсир?

Қушбеги енгилгина илжайиб Кумушбегига ишорат қилди:

— Нажот фариштаси, — деди. Қутидор билан бек ялт этиб Кумушка қарадилар. Энди Кумуш ортиқ чидаб туролмади:

— Отажон, мен қизингиз!

Отабекнинг қулоғига эшитилган бу товуш унинг юрагини ингичка ерига бориб теккан эди. Эсини йўқотиб турган қайин отасига қарамай:

— Сизми, Кумушми? — деб сўради.

— Мен, мен!

Бу савол-жавоб ила икки вужуднинг ҳамма ҳасратлари, аламлари бир-бирларига онглашилган, икки товушнинг

бир-бирисига келиб қўшилишидан иккисига ҳам тил билан онглашиб бўлмаслиқ бир ҳол юз берган эди.

— Бу сенми, қизим?

— Мен, отажон!

Бу ўрингача бошқа бир мулоҳазада ўлтурган қушбеги уларнинг сўзларини бўлиб, Отабекдан сўради:

— Қўлингиз Ҳасаналини нега шу кунгача топиб бўлмади?

— Қамалган кунимдан берига ундан хабарим йўқ, тақсир, — деди-да, Отабек Кумушка қаради.

— Бу кун ўн икки кун; Ҳасанали ота Тошканд кетмишдир, шундан бери ундан дарак бўлмади, — деди Кумуш.

— Тошканд кетишка уни нима мажбур қилди? — деб ўринсиз бир савол берган эди қушбеги, Кумушбиби унинг нима учун кетканлигини айтиб қаноатлантирди.

Масала яна хат устига ўтиб, Отабек қушбегидан сўради:

— Қўлингиздаги мактуб билан эҳтимол биз оқланган чиқармиз? — Қушбегидан тасдиқ ишорасини олиб давом этди. — Ҳозир биз сизнинг адолатлик ҳукмингиздан бир нарсани сўраймиз: ул шуддурким, бизнинг тўғримизда ёмон мақсад билан сизга чақимчилик қилғучи эъвогар ва ғаразгўлар бу мажлиска ҳозирлансинлар-да, ўзларининг машъум кашфларини ва ё кўрган-эшитканиларини исбот қилиб бизни қайта бошдан дор остига юборсинлар. Билъакс исбот қилолмас эканлар, бизга қазиган чуқурларига ўзлари йиқитилсинлар! Адолатингиздан бизнинг талабимиз шу! — деди ва қўрбошига қаради. Унинг юзида қўрқиш ва изтироб аломатлари кўрди.

— Талабингиз ўринлик, — деди қушбеги, — аммо хасмингизни¹ бу мажлиска ҳозирлаш учун вақтимиз оздир ва лекин бу кун уни қўлга олармиз ва бириси кун бешовингизни бир ерга жамълаб ўз ҳукмимизни берармиз, — деди. Кумушбибига юзини ўгирди. — Қизим, сизнинг бунчалик заковат ва жасоратингизга отангиз билан эрингиз ҳар қанча ташаккур айтсалар ва ўзларининг мундан сўнгги умрларини сизнинг бахшишингиз², деб билсалар

¹ *Хасм* — душман, рақиб.

² *Бахшиш* — карам, марҳамат.

арзир. Мен ҳам сизнинг бу хизматингиз эвазига эрингиз билан отангизни ҳозирдан бошлаб озод қилдим. Аммо Отабек иш бир тарафлик бўлгунча ўзининг қочмаслиги учун кафил беришка мажбурдир.

Ҳамма мол ва мулки билан қутидор Отабекка кафил бўлди ва қушбегининг ҳақиға дуо қилиб, учавлари маҳкамадан биргалашиб чиқдилар.

— Зиё ака билан ўгли Раҳматни бўшатиш, сўнгра ановини қўлга олингиз! — деган амрни олиб, қўрбоши ҳам силжиди. Шунинг ила бу кунги ҳукм мажлиси тамом бўлиб, шаҳар аёнлари таажжуб ичида тарқала бошладилар.

20. ИСТИҚЛОЛ¹ ДАРДИ

Етмиш кунлик бир муҳосарадан кейин уч минг сипоҳни бир ярим мингга тушуриб, бир ярим минг сипоҳни Тошканд қўрғонлари остида қурбон бериб, Нормуҳаммад қушбеги қуруқ қайтишга мажбур бўлди.

Бу етмиш кунлик қамал вақтида Азизбекнинг содиқ фуқаролари бўлган тошкандликлар аздаҳидил унга хизмат қилиб, жонбозлик кўрсатиб, ниҳоят қипчоқларни умидсиз Қўқонга қайтаришга ноил бўлдилар. Ноил бўлдилар, аммо ўзлари ҳам яхшигина бўлиб қолдилар. Етмиш кунлик бир қамал, етмиш кунлик четдан ва энг ози қишлоқлардан муносабатни узиб туриш, албатта Тошкандни бўлдириб қўйган эди. Бу етмиш кунлик бир қамал Тошканднинг ҳали йиғиштириб кира олмаган донларини, экинларини ёв қўлида қолдирди. Савдо ишлари бутунлай тўхтаб, савдогарлар зўр фалокатка учрадилар. Косиб, фақир халқнинг ҳоли жуда ёмон эди: нонсиз, донсиз, кийимсиз, сувсиз,² алоҳозал-қиёс³ сиз, сиз бўлиб энг охирги чекка еткандина қамал балосидан "ялтирасин, қалтирасин" музаффарият билан қутилдилар. Халқ ўзининг бу етмиш кун ичида тортқан машаққат ва азобларини қипчоқлар устидан чалган галабаси билан бир даража ювди-да, касбига, экин-ткининига уриниб кўришни ўйлади, тўғриси ўйлай ҳам

¹ *Истиқлол* — мустақиллик

² Тошкандга сув берадирган "Солор" ариги қипчоқлар тарафидан бўғилган, ҳатто тегирмон ишлари ҳам ёргучоққа қолган эди (*муал.*).

³ *Алоҳозал-қиёс* — шунга ўхшаш, шунга мувофиқ.

олмади... Азизбек, мундан кейинги Тошканднинг мустақил ҳукмдори Азизбек! Қипчоқларга чалган ғалабаси учун ул терисига сиғмайди... Ул энди "Қипчоқлар Тошкандни олиб қолсалар..." деган мудҳиш хавфдан қутилган, ул энди Тошканд ва атрофининг хони, хоқони! Энди духоба ва атласлар устидагина ўлтурмоққа қаноатланмай ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясамоқчи. Ўзининг эски махрамига кўнгли тўлмай бошқа бир ўйинчи, ашулачи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига (Туркистон ва Бухорога) донғ, шуҳрат чиқармоқчи!

Азизбек энди жуда хотиржамъ эди. Қипчоқларнинг қайтадан Тошканд устига келишларини эҳтимол ҳам тутмас эди. Чунки ўзининг қипчоқларга берган зарбасини уларга юз йилсиз ўнғалиш бермас, деб билар эди.

Ҳамма иш жойида, лекин бир нарсасига кўнглининг ничка, ингичка ерини жароҳатлайди. Азизбек кўзига ҳозир ёруғ дунё қоронғу, бу қоронғулик ичида бояғи ширин хаёллар, ишлатиладирган тожу тахтлар ва бошқалар кўринмай қоладирлар: етмиш кунлик қипчоқ уруши минг турлик йўллар билан йиғилган хазинани барбод берган, хазина қипчоқлар устидан ғалаба ва истиқлол мастликлари йўлида қуриган, фуқаронинг жон отиб, қипчоқларни қириб йўйганлари учун инъомларга, эҳсонларга ва озиқ-овқатларга қурбон қилинган.

Мана шу эди Азизбекнинг кўз ўнгларини қоронғуладирган жароҳат!

Бу ишнинг кенгашига эмас, берилган қарорни амалга ошириб беришлик учун Юсуфбек ҳожига йигит юбориб, ҳозир уни тўрт кўз билан кутиб ўлтурар эди. Ниҳоят ярим соатлик бир кутишдан сўнг Юсуфбек ҳожи эшик остидан кўринди. Азизбек одатий қаршилаш ёнига бир навозиш¹ ҳам илова қилиб, ҳожига юқоридан жой кўрсатди. Бу фавқулодда навозиш сабабини ўйламоққа ҳожининг вақти йўқ, чунки ўзининг қайғуси ўйлашқа, фикрлашқа етарлиқдир. Кўзининг оқу қораси бўлган Отабекнинг ҳоли нима кечти, қоронғи зиндонларда, рутубатлик, зах ер остларида очлиқдан, ташналиқдан, совуқлиқдан азиз кўкрагини ерга бериб жон бердимикин? —

¹ Навозиш — сийлаш, марҳамат.

Золим беклар, қонхўр ҳоқимлар, раҳмсиз жаллодлар, машғум дорлар ва қўрқоқ халқлар орасида кекса отасини, муштипар онасини кўралмай дунёдан кетдимикин? — Мана шундай минг турлик васвасалар ичида қаршисидаги Азизбекни ҳам унутмоқда эди. Азизбек бўлса — "жавоҳир қадалган тожлар, олтин тахтлар, нозанин паривашлар, донғдор маҳрамлар" ҳақидагина ўйлар эди.

— Ҳожи, — деди Азизбек сўз очиб, — маним сизни ўрдага чақирганим сабабини албатта билмагандирсиз?

Юсуфбек ҳожи хаёлидан кўз очди:

— Тақсир... чақиришингиз албатта фуқаронинг тинчлиги раёнинг¹ роҳати, ҳукуматнинг барқарор турмоғи учундир.

Ҳожининг бу сўзи Азизбекни яшиндек урди. Унинг кўз ўнглари қоронғиланиб, ҳалиги ширин хаёллар тағи қоронғиликда яшириндилар. Ул ортиқча ўнггайсизланди ва тилар-тиламас:

— Шундоғ... — деди ва бир оз ўйланиб қолгандан кейин, етмиш кунлик қамал билан хазинамиз жуда ғарибланди, ҳатто шу кейинги кунларда сипоҳларнинг озиғи учун ҳам қийналиб қолдиқ. Мана шу тўғриларда сизни кенгашка чақирган эдим.

— Маъқул, тақсир.

— Мен бу тўғрида бир қарорга ҳам келиб қўйдим.

— Қарорлари муборак бўлғай.

— Қарорим шундан иборатдирким, эртадан бошлаб юртка ўттуз икки тангадан солиқ сочасиз.

Юсуфбек ҳожи юрт бесаранжомлиғи ва ўғул қайғуси билан асабийлашкан эди. Азизбекнинг бу аблаҳона қарорига қарши қизишди. Азизбекнинг бу золимона буйруғига қарши қаттиғ сўзлар айтишка ўйласа ҳам аччигини қандай кишига айтилишини ўйлаб, ўзини бир оз йиғди.

— Тақсир, амрингизга қарши тушадирган жойим йўқ, — деди, — лекин шунисини бир оз ўйламоқ керакки, юрт етмиш кун қамал кечирди. Онадан туғма азоблар, очлиқлар ўткарди ва ўткармакда. Менга қолса бу кунларда ўттуз икки танга эмас, ўттуз икки қора пул солиш ҳам оғирдир. Юрт беш-ўн кун орқа-ўнгини олсин, сўнгра... — Ҳожи сўзини тугата олмади, ҳожининг терс сўзига чидалмаган Азизбек ваҳшийларча ҳайқирди:

¹ Раё — бир ҳукмдорнинг қўл остидаги халқ.

— Нима дейсан?!

Хожи ишнинг бунчалик ёмонга кетишини ўйламаган эди. Шу дақиқада ишнинг олдини олмаса, энди гап фақат Азизбекнинг жаллод чақиришига келиб қолди:

— Тақсир, сиз йиғ, дер экансиз эртага эмас, бу кунданоқ йиғга бошлайман. Юрт қани бермасин-чи? Фақат менга сизнинг буйруғингиз кифоядир.

Бу сўз Азизбекка сиҳр каби таъсир қилди, даҳлизда турғучи йигит орқалиқ жаллод чақиришга жўбланган тили ўз зарарига ҳаракатланди:

— Ўрда бегига айт, ҳожига бир кимхоб тўн чиқариб кийдирсин! — деди.

* * *

Юсуфбек ҳожи эғнида кимхоб чопон билан ўрдадан чиқди. Ўрдадаги "Чопон муборак бўлсин!" деб сўрагучиларга истеҳзо илжайиши остида бир турлик муҳмал жавоб берар эди. Ул ўрда кўпругидан ўтар экан, бояғидек қилиб ўзича яна бир кулимсираб қўйди ва телбаларча ўз-ўзига сўзланиб кетди: "Ўттуз икки тангадан солиқ йиғ, эмиш... Бир ҳафтадан кейинга қолмасин эмиш... Солиқ йиғишда қаршилиқ қилганни даррага ётқизиш, мувофиқ кўрилганда осдириш ҳаққи ҳам менга берилган эмиш... Гўё Юсуфбек ҳам ўзидек бир қонхўрға, бир золимга айлансин эмиш... Мен қонхўрлиқ учун худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим; олдимда ўғлум бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадирган виждон бор, дин бор, диёнат бор. Бизнинг халқни ер ютсин. Азизбекнинг тулкилигига учди-да, унинг кечаги зулмларини унутди, етмиш кунлаб бир замон жон бериб, жон олиб ниҳоят хизмат ҳаққи учун ўттуз икки танга мукофот, энг кейинги бурда нонингни ҳам бер!"

21. ИНҚИЛОБ

Юсуфбек ҳожи устида бояғи кимхоб тўни билан Шайхантаҳурнинг Занжирлиғига етиб, гузарда йиғилиб ўлтурган ва ўзига салом бериш учун ўринларидан турган халққа хитоб қилди:

— Уйинг куйсин, мусулмонлар! Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек, бу кун сенларга яхшилигингни ўттуз икки танга солиқ билан қайтармоқчи бўлди. Ҳозир сен-

ларга икки йўл: ўғул, қизингни сотиб бўлса ҳам ўттуз икки тангани Азизбек хазинасига тўлаш ёки эс борида этакни ёпиб Азизбекни орадан кўтариш... Уйнинг куйди, мусулмонлар!

— Ўттуз икки танга!

Халқ Юсуфбек ҳожидан бир зарра ёмонлиқ ёки бўлмағир бир кенгаш эшитмаган ва шунинг учун ул қаёққа юрса, шу ёққа боришқа ҳозир турар эди. Айниқса ўттуз икки танга довруғи гузар аҳлининг юракларини уюштириб, буни эшитиш биланоқ исёнга қўл қўйдилар.

Бошлаб Занжирлиқ халқи кўчаларга чип¹ ташлаш, Азизбекка қарши уруш ҳозирлиги кўриш хаёлига тушди. Юсуфбек ҳожи то Эски жўвага еткунча ўзининг юқоридаги сўзини кўй, гузар халқига такрорлаб келмакда эди. Эски жўвада азим бир жамоат йиғиб, Азизбек билан бўлган можаросини сўзлади ва устидаги кимхобни кўрсатиб истеҳзо тариқасида:

— Солиқни бермангиз демайман, чунки сизнинг итоатингиз менга бундоғ тўнлар берар! — деди.

Халқ ниҳоятда қизишди. Гўё бириси қувраган тўқайга ўт туртди. Ҳўлу қуруқ деганларидек катта-кичик баробар ёнмоққа олди.

— Яхшилигимизни унутди, тўнғиз! Ўттуз икки тангани яхшилаб берайлик биз унга! Ози бир ой ўтмасданми, андишасиз?! — деган сўзлар эшитила бошлади. Даррав уч кишини Себзор, Кўкча ва Бешёғоч даҳаларига хабар учун жўнатилди. Ё қирилиб битиш ва ё Азизбекни орадан кўтаришқа фотиҳа ўқулди.

Орада бир соат ҳам ўтмади, бутун дўконлар ёпилиб, Тошканд кўчалари чиплар билан тўлди. Барча яроғланган, урушка ҳозир эди. Шақарнинг олаланиш хабари ўрдага ҳам эшитилди. Ишни кичкина деб ўйлаган Азизбек шақардан аҳвол олиш учун Райимбек дотқони элли чоғлиқ йигит билан буюрди. Аҳвол олгучилар Занжирлиққа етиш билан нақ ишнинг қай даражага етганини пайқадилар: кўчалар чип билан тўлган, чип орқалари шашвар, милтиқ, ханжар, найза ушлаган оломон билан лиқ эди. Райимбек дотқонинг "Чипларни йиғиштирингиз, ўзларингиз тарқалишингиз!" деб айткан яхши сўзига қулоқ солгучи бўлмади.

¹ Чип — гов, баррикада маъносида (муал.).

Дотқо дағаллик қилган эди оломондан биттаси милтиқ отиб, икки сипоҳни йиқиб ҳам қўйди.

Кечки соат тўртлар, асрдан бир оз эртароқ ҳукумат аскарлари билан халқ орасида уруш бошланди. Ярим соатлик отиш, чопишдан сўнг сипоҳлар Занжирлик оломонларини қочириб, Баланд масжид чипига етдилар. Жон аччиғига учраган Азизбек ўрдага бир мунча сипоҳ қолдириб, бутун кучини йиғиштирган ҳолда Райимбек дотқо кўмагига етишди. Бунинг ила сипоҳлар тагин ҳам кучайиб, оломонни Хадрага қараб суришка муваффақ бўлдилар. Хадра чипида қонлиқ урушлар бошланди. Ўттуз икки танга солиқ хавфида оломон ҳам Бешёғоч, Себзор, Кўкча даҳаларидан ўзига ҳар замон яроғлиқ ёрдамлар олиб турмоқда эди.

Бу кун кечаси Тошканд қон ичида, маҳаллаларда бўлган ҳукумат кишилари халқ томонидан ўлдириладилар, уйларига ўт қўйилиб моллари талонга тушадилар. Шаҳарнинг юраклик йигитлари Хадра чипига қараб чопадилар, юраксиз ва кексалар гузар ва маҳаллаларга тўнкалардан гулхан солиб, "ўттуз икки танга" қайғусида оломонга музаффарият тилайдилар.

Ярим кечалар вақти оломон Хадрадан Эски мискарликка қараб сурилишка мажбур бўлди. Кутилмаган бу сурилишлар Юсуфбек ҳожини катта ташвишка солиб қўйди. Мундан сўнг халқнинг ўзига ишониб туролмай Тошкандни ололмай қайтқан Нормуҳаммад қушбегига ёрдамга етиб келиш учун чопар югуртирди.

Эски мискарликда икки тараф ҳам тонг отдирдилар. Эрталаб яна қонли урушлар бошланди. Аммо халқ энди ўзини анча тутиб қолган ва ҳар дақиқа тўрт тарафдан янги кучлар олиб турар эди. Шунинг учун сипоҳлар бир адим илгари босолмай қолдилар. Аммо халқ сипоҳларни босса босқундек товранар¹ эди. Бу ҳолдан ниҳоятда бўғилган Райимбек дотқо қилич яланглаб, сипоҳлар олдида оломонга қараб югурди. Бироқ унинг бу ғайрати ўзи учун ҳалоқат билан натижаланиб, Уста Мўминжон исмлиқ бир милтиқ устасининг отқан ўқи билан кўкрагидан яраланиб йиқилди.²

¹ *Товранмоқ* — ҳаракат қилмоқ, тиришмоқ.

² Райимбек Қозоқбойбий ўғли. Бешёғоч даҳа, Лаклакхона маҳаллалик (муал.)

Райимбек дотқо Азизбек ҳоқимиятининг тирағи эди. Унинг қатлидан сўнг сипоҳлардан руҳ тушти. Ҳатто Азизбекнинг буйругиға ҳам қулоқ солмай, тўс-тўска қочиб бошладилар. Ниҳоят Азизбек ҳам ёнидағи қирқ, элли содиқ кишилари билан қочиб, ўрдага қамалишға мажбур бўлди. Юсуфбек ҳожи бошлиқ ер ва кўкка сигмаған музаффар халқ ўрда теварағини қуршаб тушди. Азизбек тезда берилмагани учун минглаб халқ ўрда атрофидан силжимай, ҳатто ош-сувларини ҳам шунда еб хотиржамъ ётиб олдилар.

Азизбек учун кутилмаған фалокатлар юз берған эди. Қочиб қутилиш мумкин бўлғани ҳолда тузоққа тушкандек ўрдага ҳам қамалиб берған эди. Нима қилсин, қаноти йўқки учиб қутилса... Қамалишининг иккинчи куни ўрда томига чиқди, энг кейинги, ҳам энг пастарин чорани кўрмакчи эди бу хоқон. Бошлаб фуқароға салом берди, сўнгра синиқ ва ожиз қолған бир товуш билан халққа узр айтди:

— Энди мен ўзимнинг қилмишларимдан пушаймон бўлдим... Мен сизларнинг қилған яхшилиқларингизни унутқан эканман... Сизлар ўзларингизнинг бу ишларингиз билан маним кеткан ақлимни яна миямға ўрнатдингиз... Раҳмат фуқаро... Гуноҳимни кечирингиз, қилмишларимдан пушаймон бўлдим, фуқаро!

Аммо халқ бундай ёлборишларға, тавба-тазарруъларға қулоқ солмади, чунки иш ўткан, гишт қолипдан кўчкан эди:

— Энди эсинг кирдими, ўғри? Бурундан ўйлаб иш қилсанг бошингда бу балолар йўқ эди! Сен бизларга нима ишларни қилмадинг? Кун сайин неча гуноҳсизларни осдирған, кесдирған, болаларимизни ятим, оналаримизни қон йиғлатқан сен эмасмисан? Ханжарингни хайф кўриб маҳалларға¹ чаён солиғи солған, оғаларимизни чаён заҳри билан ўлдирған ким эди? Кет тўнғиз, кет, тавба қилиш замони ўтди, тақдирингта сен ҳам тан бер! — дер эди халқ.

Халқ шунингдек гаплар билан юз ёқдан унга ҳужум қилиб, ҳатто адабсиз сўзлар билан ҳам сўкар эди. Азизбек ҳамон "Тавба қилдим, фуқаро!" жумласи билан узрини айтиб турар эди:

¹ Маҳал — жой, маҳалла.

— Сиз яхшиларим, бў қисқа ўйлашингиз билан ўз оёгингизга ўзингиз болта уриб, яна қипчоқлар қўлига қарам бўласиз! Маним тавбамни лоақал ўзларингиз учун қабул қилингиз!

Азизбекнинг бу сўздан кейин оломон тағи қизишиб, қуйидаги сўзлари билан кўкни кўтарди:

— Икки қайта алданиш йўқ! Сендек итдан бизга қипчоқ яхши!

Халқнинг бу жавоби ишнинг не даражага етганини онг-латарлиқ эди. Шу гапдан кейин Азизбек тамом умидсизланиб, дунёларча маъюсият ичида томдан тушиб кетди.

Юсуфбек ҳожининг Нормуҳаммад қушбегига юборган чопари Кировчи яқинида унга еткан ва қушбегини тамоми сипоҳлари билан Тошкандга қайтарган эди. Аламзада қушбеги бу сўйинч хабардан учиб-қўниб Азизбекнинг ўрдага қамалишининг учунчи кунни карнай-сурнай билан етиб келди. Оломон ёнига қипчоқ сипоҳлари келиб қўшилгандан кейин ўрдага босиб кирдиларда, Азизбекни ушлаб ҳам олдилар.

Етмиш кун бир муддат овора қилиб, минглаб киши қонини тўкишка сабаб бўлган Азизбекни Қўқонга олиб бориб топшириш Нормуҳаммад қушбеги учун қийматли эди. Ул ўрдада ўлтурар экан, бундай улуг душманни қўлга туширишнинг бош омили бўлган Юсуфбек ҳожига ўз миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, унинг бу хизматини хон билан Мусулмонқулга сўзлаб, унга катта бир мартаба олиб беришка ваъдалар берар эди. Албатта Юсуфбек ҳожига бу ваъдаларнинг ҳеч аҳамияти йўқ, фақат ул ўглининг соғлигини билса ва Марғилон зиндонидан унинг учун қутқарилишига ваъда олса, унинг учун дунёларча мартаба ва ҳурмат эди. Қушбегининг ваъдасига илтифотсиз қулоқ бериб турди-да:

— Илтифотингиз учун раҳмат, қушбеги, — деди. — Мен энди дунёдан ўтаётган бир киши: эндиги мансабларга унча қизиқа олмайман. Агар маним қилган хизматим шундай илтифотларга лойиқ кўриладирган бўлса, хон жанобидан сўрайдирган бир неча тилакларим бор.

— Сўрангиз ҳожи, хон бермаганда ҳам олиб беришка мен кафил.

— Маним биринчи холис тилагим, албатта мазлум халқ тилидан бўладир: мундан сўнг Тошканд ҳокимлигига ҳар қандай бўлмағир одам қўйилмасин.

— Хон жанобининг ҳамма мақсади ҳам шунда. Чунки,

биз Азизбек кабилардан халқнигина эмас, балки, ўзимизни ҳам қийнатдирмоқдамиз.

Тошканд беклиги тўғрисида кўб музокара ва мусолаҳадан¹ кейин Юсуфбек ҳожи ўз яраси устида тўхталди. Ул биринчи мартаба ўлароқ ўзининг ички касалини ҳозиқ² деб Нормухаммад қушбегига очди. Сўзлар экан, юраги машъум бир эҳтимолнинг даҳшатидан титрар, тили ҳам осонлиқ билан ҳаракатланмас эди. Зеро ўзининг бу ўтинчини қуш учкан сўнг отилмоқчи бўлган сопқон қабилидан ҳисоблар ва фойдасиз бир илтимос деб чўчир эди.

— Агар маним бу хизматим хон жанобининг марҳаматига лойиқ кўрилуру экан, — деди ҳожи, — менга энг манзур бўлган мукофот — ўғлимнинг озод қилинишидир. Дунё можаросидан қўл ювмоқчи бўлган бир отага кексайган кунларида фарзанд доғини кўрмасликнинг ўзи ҳам улуғ мукофотдир, — деди ва кўзига ёш олди. Бундан қушбеги ҳам насибасиз қолмай мутаассир³ Юсуфбек ҳожига тасалло берди:

— Қўрқмангиз ҳожи, — деди, — Марғилон ҳокими ўринсиз қон тўкувчи киши эмасдир. Қўқонга борғач, биринчи ишим ўғлингизни қутқариш бўлсин, жойсиз қайгуланмангиз, ҳожи.

— Қуллиқ, қушбеги, агар бу хизматни ўз зиммангизга олур экансиз, устимга катта миннат қўйган бўласиз... Бироқ мен қўрқаманким, сиз Қўқонга бориб еткунча иш вақтидан ўтсин...

Қушбеги ҳам бу тўғрида ўйлаб қолди ва ҳожининг эҳтимолидан чўчиб, шу соатда бир мактуб билан Қўқонга чопар юбормоқчи бўлдилар, бу ишнинг мувофиқ кишиси албатта Ҳасанали бўлганлиқдан чопар бўлиб белгуланди. Ун беш кунлардан берига шундай хизматни кутиб ётқан Ҳасанали отнинг бошини Қўқон томонга қараб қўйди-да, дақиқа ичида кўзларга кўринмас бўлиб кетди.

Бир кун кейин Нормухаммад қушбеги ҳам бир мунча сипоҳни Тошкандда қолдириб, Қўқонга жўнаш ҳаракатига тушди. Тошканд оломонининг талаблари билан Азизбекнинг икки оёғидан арқон билан боғлаб отнинг човига судратма қилдилар.

1 *Мусолаҳа* — сулҳ тузиш, келишиш.

2 *Ҳозиқ* — билувчи, тушунувчи.

3 *Мутаассир* — таъсирланган.

Сипоҳлар Қўқонга қараб ҳаракат қилар экан, Қўқон дарбозасига тўлган халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишига ҳузурланиб томоша қилар эди.

22. "БИР ҒАРИБИ БЕЧОРА"

Бу тарихдаги хон ўрдаси Қўқоннинг бу кунда Хода бозор аталган ўрнида эди.¹ Рўмоннинг ўн учуичи фаслида Марғилон ўрдасининг таърифи ёзилганликдан ва бу ўрданинг ҳам ташқариғи айланаси ўша ўрда қабилидан бир тусда, бир услуб ва бир вусъатда² бўлганликдан бу ўринда яна қоғоз қоралаш ортиқчадир. Ўрда дарбозаси, навбатчи қоровул, дарбоза саҳнининг кенглиги — барчаси ҳам ўшал ўрда сингари, аммо бунинг ташқариғи кўринишидаги ортиқлиги тўрт бурчида қадалиб тўрган навбатчилари эди. Ўрда дарбозасидан ичкарига кирилгач, бундаги тузилиш Марғилондағидан тамоман деярлик бошқача бўлиб чиқар, шунга биноан бу ер билан танишмоқ эҳтиёжи тушар эди.

Ўрданинг ичкариғи ўнг, чап биқинлари сипоҳ туриш учун солинган бинолар ва саҳнида биз Тошкандда кўриб танишқан равишча кийимлик сипоҳлар (йигитлар) турким-турким бўлиб, понсадбошилар қарамоғида қилич уриш машқини таълим олмоқда эдилар. Ўрданинг белидан, яъни шимолдан шарққа қараб бир хатти мустақим билан девор ва бул деворнинг икки тарафини баробар — линг³ ташланиб, ўрданинг ичкари қисмига хон саройига кириладирган дарбоза қурилган эди. Бу дарбоза эскиргансумол кўринса ҳам асли яратилишидаги нафислик, меъморий санъаткорлик ўчаёзган бўлса ҳам, бироқ ундаги ивир-живир сирлар, ўйма нақшлар ҳали ҳам кишини ҳайрон қолдирарлиқ эдилар. Айниқса дарбозанинг икки биқинидаги "ўгирмагул" тарзи билан ишланган гулдасталар, дарбоза равоқидаги ганчдан қабартирилиб ясалган бўртма нақшлар, гуллар ҳали ўзларининг нафосатларини унчалик йўқотмаган эдилар. Қуёш ғарбга қараб оғқан, гулдасталар устига қўндирилган олтин ҳилол аломатлари қуёш нури

¹ Бу кунги маълум ўрдани Худоёрхон ўзининг иккинчи хонлиқ даврида бино қилдиргандир, эски ўрдани ҳозир нишона йўқ (муал.).

² Вусъат — кенглик.

³ Линг — арк, равоқ, тоқ.

билан кўзни элитарлик даражада яшнар эдилар. Дарбозанинг икки ёнидаги махсус ишланган қоровулхона — суфачаларда икки нафар навбатчи турар эди. Навбатчидан ўтиб, дарбозага кирилса гумбаз равишида йўлак, ўнгга юрилса девонхонага, сўлга кетилса хон маҳкамасига чиқиладир-да, маҳкама бўсағасида яна ҳалигидек икки нафар навбатчига учрашиладир. Марғилон ўрдасида кўрганимиздек бир даҳлиз, аммо бу ўзининг нақшлари, гуллари, анвоёи сирлари, олийлик ва кўркамлиги билан Марғилонникини кўлагада қолдирарлиқ эди эрса-да, эскирганлиги унинг ортиқлиғига халал бермакда эдилар. Даҳлиздан ичкарига қаралса бир мунаққаш ва музайян зол, икки томонида хоннинг шоғовулбошилари, ясовулбошилари дастурхончи ва офтобачилари, тунқотар ва парвоначилари оталиқ ва меҳтарбошилари ва тағи алла қанча вазир-вузаролари қатор тизилишиб ўлтурмакда эдилар. Золнинг учунчи даричасидан нариги томон бир юпқа мунаққаш девор билан ажратилган бўлиб, ичкарига кириладирган эшиксиз бир йўл, бу йўл билан ҳалиги девор иккига ажралиб, ҳар бир бўлим деворнинг ўртасида киши боши сиғарлиқ бир туйнук, бу туйнуқлар ёнида қўлига ойболта ушлаган икки нафар жаллод қотиб турар эдилар. Шу жаллодлар орасидан ўтиб учунчи бўлимга кирилса, қаршида ярим газлар юксаликда тўрт оёқлиқ оқ мрамрдан ясалган тахт устида олтин камарга тақилган олтин соплиқ қиличини тизаси устига кўндаланг қўйиб, қизил духобадан тикилган пўстун камзул устидан адрас тўн кийган, бошига симоби шоҳи салла ўраган ўн саккиз ёшлар чамалиқ, чўзиққина юзлик, буғдой ранглик хон ўлтурар эди. Бу Худоёр¹ эди. Хоннинг сўл томонидаги олтин ҳаллик курси кишидан бўш, ўнгдаги — ички саройга кирадирган эшикча ёнидаги курси устида Ўратепа чакмани устидан қайиш камар боғлаб, соддагина қилич тақинган, бошига оқ барра попоқ кийиб, башарасидаги бурни юзи билан бир қаторда деярлик текис яратилган, ўртача соқол, қисик кўз, буғдой ранг, ўрта ёшлиқ бир қирғиз — Мусулмонқул ўлтурар ва ҳозиргина ҳудайчи тарафидан ўзига

¹ Саййид Муҳаммад Худоёрхон (1829—1879) 1845—1858; 1862; 1863—1875 йилларда Қўқон хони бўлган.

топширилган ариза ва мактублардан очиб ўқур эди. Ўқуб турган аризаси аҳамиятсиз бўлса керак қоғозни иккинга йиртди-да, оёғининг остига ташлади ва иккинчи мактубни очди. Буниси Ўш ҳокими тарафидан ёзилган эди:

"Давлатимиз стунни, падари арус¹ шаҳаншоҳи Муслмонқул баҳодир ҳузурларига номаи ҳумоюн² баробари Ўш мадорисотида таҳсилда бўлинган фақир қирғиз туллобига³ марҳамат буюрганлари ҳадоё⁴ туллобнинг даражаи илмияларини имтиёзан тақсим қилдилар. Ашадду⁵ фақир ва эҳтиёжда авқоти⁶ талх⁷ мурурига⁸ махбур ва масбур⁹ ўлган қирғиз муллалари падари арус шаҳаншоҳининг алтофи¹⁰ шоҳоналаридан рикҳатка¹¹ келиб обидийда¹² қилдилар ва ҳақтаоло даргоҳи васиъасидан¹³ адуви¹⁴ бадқирдорларига¹⁵ зафарёб¹⁶ бўлмоқларини ва Золона¹⁷ яшаб Амир Темур Кўрагондек жаҳонгир бўлмоқларига дуо ва ниёз этдилар. Баъда хотири отир¹⁸ олийларига махфий қолмағайким шаҳар ва атроф элларимиз давлати азимаи қавиялари¹⁹ сояи ҳимоятида нобоб бадъаҳдлар хавотир ва хавфидан тинчдир. Нома охирида ёш шоҳимиз жаноби хоҳони хавоқин, султони салотин ҳазратларига падари арус шаҳаншоҳининг па-

1 Падари арус — қайнота.

2 Ҳумоюн — муборак, қутлуг.

3 Туллоб — талабалар.

4 Ҳадоё — ҳадялар, совғалар.

5 Ашадду — ўта, ниқоятда.

6 Авқот — вақтлар.

7 Талх — аччиқ, ёмон.

8 Мурур — ўтказиш, кечириш.

9 Масбур — сабр қилувчи.

10 Алтоф — лутфлар, қарамлар.

11 Рикҳат — кўнгли бўшлиқ, кўнгли юмшоқлик.

12 Обидийда — кўз ёши.

13 Васиъа — кенг.

14 Адув — душман, ёв.

15 Бадқирдор — ёмон ниятли.

16 Зафарёб — галаба қилувчи, ғолиб.

17 Золона — "Шоҳнома" асаридаги 100 йилдан ортиқ яшаган Зол образига нисбат берилиб — узоқ вақт яшамоқ мазмунида.

18 Хотири отир — дили равшан, бегубор.

19 Азимаи қавия — кучли ва қудратли.

ноҳи ҳимоятларида кўб йиллар давру даврон, офият¹ ва саломатлик тилаб навкарлара...”

Мусулмонқул Худоёрға Уш аҳволини сўзлаб, учунчи мактубни очди, бу мактуб хусусий бир кишидан бўлса керак, муҳр ва ўзга такаллуфлардан холи эди:

“Мазлумлар додиға, мақҳурлар² фарёдиға ўзининг адолатлик қиличи билан етишғучи Мусулмонқул қипчоқ хизматларига... кўзларим зулм ёши билан жиқ, кўнглим давлат хоинлари қўрқунчидан титраган бир ҳолда қалам тебратаман. Давлатнинг содиқ бир фуқароси, ихлослик бир йигити давлат устига ўзининг мудҳиш зарбасини ташлаб турган бир бадъаҳд ўғлини ўшандоғки отасининг ваколоти бирлан иккинчи бир тинч, улуғларға мутеъ, фармонбардор³ бир шаҳар аҳлини оёғландирмоқ бўлган эди. Уни исботлари, шоҳидлари бирлан дор остиға тортқучи содиқ бир қулни кўкларға кўтариш ўрнига қамамоқ ва оёғиға зулм занжирини урмоқ бўладирлар... Мусулмонқул жанобидек бир баҳодирдан андиша қилмай унинг душманларини сарфароз⁴ айлаб дўстларини ғамкин қиладирлар”.

Мактубнинг туманлик маъносига тушина олмаган Мусулмонқул бу ўринда тўхтади-да, мактубнинг охириға кўз ташлаб олди:

“Бунгача маним ҳаяжон ва қайғу орасида ёзган йўлларимға балки тушунмагандирсиз, бунинг учун ғазабланмай бу гуноҳимни сизға содиқ бир қуллиғим йўлиға кечирурсиз. Бу кундаги Тошканд исёнининг бошлиқларидан бўлган Юсуфбек ҳожи Азизбек нонкўрнинг машварати⁵ бирлан марғилонлиқларни ҳам жанобингизға қарши оёғландирмоқ мақсадида ўз ўғлини мунда юборган экан. Фақир содиқ қулингиз бу эъвогар йигитнинг теварагига ўз тарафдорларини йиғиб қурган бир мажлисларига рост келиб ва унинг Марғилонга нима учун келганлигини пайқаб, ниҳоятсиз хавфка тушдим. Унинг сўзлари қипчоқларни

1 *Офият* — тинчлик, омонлик.

2 *Мақҳур* — қаҳр-ғазабға дучор бўлган.

3 *Фармонбардор* — буйруқни бош товланмасдан бажарувчи.

4 *Сарфароз* — хурсанд, юксак.

5 *Машварат* — кенгаш, маслаҳат.

йўқотиб, ҳукуматни шаҳарликлар қўлига олиш эди. Қипчоқлар хайрихоҳи камина қулингиз бу сирни ичимга ютолмай, бир неча воситалар бирлан Марғилон ҳоқими Утаббойга билдирдим. Утаббой қушбеги Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлган мазкур Отабек билан унинг тарафдори ва қайин отаси Мирзакарим отлиқ кишини қўлга олиб зиндон қилди. Қушбегининг чақирishi бирлан ҳузурига ҳозир бўлиб, Отабек оғздан нимаики эшитқан бўлсам бир-бир сўзлаб бердим. Холис шаҳодатим сўнггида Отабек билан қайин отаси Мирзакаримни қушбеги осиб ўлдирishка буюрди. Аммо Утаббойнинг кисаи хиёнатига Мирзакаримнинг ҳавлисидан келиб тушкан бир халта олтинлар баробарига дор остига еткан эъвогарларни ўлимдан озод қилди, давлатнинг содиқ қулларидан бўлган каминаи холисни муттаҳамлар ерига зиндон қилмоқ ва осиб ўлдирмоқ бўлди. Чунки камина қулингизнинг сизга шикоят қилишимдан бениҳоят қўрқар эрди. Аммо давлатлари ёри бериб, садоқатлик хизматкорларингиздан бўлган Марғилон қўрбошисининг ёрдами бирлан Утаббойнинг чангалидан аранг қутилишга муваффақ бўлдим..”

Мактубнинг шу ерига етканда Мусулмонқул хатдан бош кўтарди. Ҳозир унинг кипраксиз қисик кўзларида ўтлар ёнмоқда эди. Қичқирди:

— Чилим!

“Шундоғ қилиб сизнинг ўз кишингиз бўлган Утаббой туз ҳақингизни унутди. Бир ҳамён олтин деб душманларингиз тарафига ўтди. Сизнинг хайрихоҳ қулларингиздан бўлган бири ўз шаҳрини ташлаб Қўқон қочмоққа ва улуг даргоҳингизга сиғинмоққа мажбур бўлди. Мен, холис қулингиз ўзимнинг садоқатим эвазига бундай мукофот олганим учун қайғирмайман ва лекин Утаббой ва Отабек каби хоинларни кундан-кунга куч олиб давлати шаҳриёрига даҳшатлик бир фалокат туғдирishларидан қайғираман. Бу мактуб содиқ бир қулнинг холис садоқатидан бир намунадир. Мен шунинг ила шояд ўз бўйнимдаги вазифани адо эткан бўлурман. Шояд давлат душманларини ўз оёғларидан йитиб¹ кетишларига сабаб бўлган бўлурман.

Ўзимнинг бу хизматим эвазига бир мукофот олиш муддаосида бўлмаганимдан ва нимаики жаноблари йўлида машаққат чеккан бўлсам ўзимнинг бир виждоний вазифам

¹ Йитмоқ — йўқ бўлмоқ.

деб билиб, бу мактубда ўз отимни ёзишга ҳам тиламадим. Ёш хонимизга тинч ва шавкатлик давр, давлат хошларига ўлим тилаб бир ғариби бечора”.

Мусулмонкул ниҳоятда туюққан эди. Ҳозирги борлиқ аламини тамакудан оладиргандек ҳудайчи келтирган чилимга ёпишди-да,шиғ-ғ этдириб, сархонани синдириш даражасига еткузиб тортди. Оғзидан паға-паға тутун чиқарар экан, хатнинг мазмунини Худоёрга сўзлади. Тошканд устига юборган сипоҳлари билан Нормухаммад қушбегини ниҳоят Тошкандни ололмай қайтиш хабарини эшитиб, сўнг даражада маъюсият ичида ўлтурган Мусулмонкул учун бу мактуб яра устига туз сепиш қабилдан тагин ҳам аламлик бўлиб тушкан эди.

— Ҳудайчи!

— Лаббай тақсир!

— Мирзани чақир! — деди Мусулмонкул, сўнгра қўлидаги мактубни таҳиға солар экан, Худоёрга деди: — Эшитдингизми, ўғлим! Азизбек билан Юсуфбек бизга нималар қилмоқчи бўладирлар? Ўзимизнинг содиқ кишимиз, деб ўйлаган Ўтаббой ҳам душманларимиз билан биргалашиб бошлаган... Хайр, қўлларидан келганни қилиб кўрсинлар-чи, биз ҳам мундан кейин ўшандоғ кўрнамаклар билан қиладирган муомаламизни билармиз.

Ўз салтанатига рахна солишдан иборат бўлган бу хабарлардан Худоёрхоннинг мутаассир бўлганлиғи белгусиз, ул бу гапни эшитмасдан илгари қандай бўлса, ҳозирда ҳам шу ҳолда ўзгарилмас эди. Мусулмонқулнинг ёниб турган, ўтдек туюқиб сўзлаган гапини сукут билан кечирмаслик учунгина бўлса керак қуруқ ва ширасиз қилиб:

— Ҳаммадан ҳам Ўтаббойни айтингиз, аблаҳ бир одам экан, — деди, — мени сийламаганда ҳам сизни риоя қилса керак эди.

— Яхшилиқ қилган кишингдан ҳеч бир яхшилиқ қайтмас экан, — деди Мусулмонкул. — Жумладан биттаси кўз ўнгимизда — Азизбек. Мен уни ёшлиғидан бошлаб ўз қўлимда ўстирдим, Тошканд ҳокимлигидан Салимсоқбекни олиб¹ унинг ўрнига ҳоким тайинладиқ. Бироқ шунча-

¹ Салимсоқбек Шералихоннинг катта ўғли, Худоёрнинг ўғай акасиدير. Унинг тахт даъво қилишидан кўрқиб, Мусулмонкул ўлдиртирган эди. Чунки ёш Худоёр хон бўлиб турган фурсатда Мусулмонкул ўз билигича иш қилабилар, ловақал Худоёр эсини танигунча давр сура олур эди (муал.).

лик яхшилиқларимизга қарши натижада бизга ёғий¹ бўлди, бўлсин: ул Тошканднинг ўзигагина қаноатланмай Марғилон билан ҳам иш қилмоқчи бўлса, бунисини ҳам биз кўрайлик.

Мирзабоши кириб хонга қуллик қилди ва Мусулмонқулга қараб қўл боғлади. Мусулмонқул яна хумори бўлган эди — “Чилим!” деб ташқарига қичқирди, сўнгра мирзабошига деди:

— Ҳозир Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбегига бир хат ёзиб, чопар билан юбор. Хатни олган замон Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек деганни олиб ҳузуримизга келсин!

Мирзабоши қуллик қилиб орқаси билан юриб чиқди.

23. МУСУЛМОНҚУЛ

Аркони давлат² йигилиб Худоёр тахтига минган, Мусулмонқул хон бўлмаса ҳам хонликдан-да юқори бир кучка молик бўлган сиёсат курсисига ўлтурган эди. Бошлаб оталиқ кириб хонга салом берди ва унинг ҳақиға узун дуо қилиб чиқди. Оталиқдан сўнг ўзга аён бирма-бир кириб, дуо қилиб чиқа бошладилар. Дуохонларнинг энг сўнггида ҳудайчи кўринди, салом ва дуодан кейин юзини Мусулмонқулга ўгуриб:

— Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбеги қузури олийларига кириш учун изн сўрайдир! — деди.

Ҳамма фикри-зикри Ўтаббой устидагина қолган Мусулмонқул бу хабарни эшитиш билан кучлик бир тин олиб ҳудайчига қаради:

— Ёлғиз ўзимни ёки ёнида кишилари ҳам борми? — деб сўради.

Ҳудайчи яна бир қуллик қилди:

— Ўн чоғлиқ яроғлиқ йигитлари ҳам бор.

— Тагин-чи?

— Яроғсиз яна бир йигит ҳам кўринди.

— Ўтаббойнинг ўзини ҳузуримизга киргиз, — деди Мусулмонқул, қуллик қилиб чиқа бошлаган ҳудайчини яна тўхтатиб сўради: — Ўтаббойнинг йигитлари ўрданинг ташқарисидами, ичкарисидами?

¹ Ёғий — ёв.

² Аркони давлат — давлат арбоблари.

— Тақсир, ичкарисида.

— Яхши, қушбеги бизнинг ёнға киргандан сўнг ўрда йиғитлари уларга ҳозир бўлсинлар!

Худайчи қуллик қилиб чиқди. Унинг кетидан Муслмонқул товшига музаффарият оҳанги бериб хонга деди:

— Ўғриларнинг иккиси қопқонга тушди, хон!

— Толъемиз.

Қушбеги кирди. Хонга икки букилиб таъзим қилғач, келиб унинг қўлини ўпди. Ўтаббойнинг мулоқоти учун Муслмонқул ҳам гўё қеч нарса кўрмагандек ўрнидан туриб унинг билан кучоқлашиб кўришди. Ўтаббой Муслмонқулнинг кўрсатиши билан хоннинг чап томонидаги курсига ўлтурди. Ул Муслмонқулнинг самимий мулоқотидан қўрқувлик юрагини бир қадар тўхтатиб олган эди. Курсидан яна туриб хонга қуллик қилиб боз² ўлтурди. Муслмонқул қушбегини ер тегидан кузатар экан сўради:

— Юрларингиз тинчлиқми, ўзингиз ҳам соғмисиз?

— Алҳамдуллиллоҳ, ёш шохимизнинг давлатлари ва ҳусни таважжуҳлари³ соясида юртимиз тинчлик, фуқаромиз жаноби олийнинг дуойи жонлари билан машғуллар.

Худоёр озгина ишорат билан унга ташаккур билдирди. Бунга қарши қушбеги курсидан кўзғалиб қуллик қилди. Муслмонқул муртини силаб ниманингдир мулоҳазасида эди. Унинг бу ҳоли бирар дақиқага чўзилганликдан Худоёр билан қушбеги унинг оғзига тикилган эдилар.

— Сизнинг хабарингиз бўлдими, йўқми биз Тошканд устига юборган Нормухаммад қушбегидан жуда ярамас бир хабар олдиқ, — деб Муслмонқул Ўтаббойга қаради, ундан хабарсизлик жавобини олғач, сўзида давом этти, — Нормухаммад қушбеги уч минг сипоҳ билан етмиш кун Тошкандни қамаб ётиб, ниҳоят бир иш чиқара олмай одамлари билан қайтмоққа мажбур бўлибдир. Азизбек билан Юсуфбек ҳожиларнинг аздаҳидил қаршилиқлари бизнинг кишиларни қуруқ қайтишга мажбур қилибдир. Мана шунинг учун мундан кейин бизнинг бошқа бир йўл билан иш кўрмагимиз тақозо қиладир... Кеча биз кимдандир Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлган Отабек деганни сизнинг Марғилонда деб эшитдик. Мундан сўнгги Тошканд

1 Мулоқот — учрашиш, кўришиш.

2 Боз — яна.

3 Таважжуҳ — юзланиш, хайрихоҳона қараш, гамхўрлик.

тўғрисида кўрадирган тадбирларимиз учун унинг кераги бўлур, деб ўйлаб сиз билан бирга уни ҳузуримизга чақирган эдик... — Бу жойда қушбеги Мусулмонқулни тўхтатди-да, кулди, сўнгра Худоёрга деди:

— Отабек устида анча можаролар бўлиб ўтди. Бунинг қикояси узун, алҳол мингбошининг раёйларини эшитайлик... давом қилингиз-чи.

— Отабек ўзингиз билан биргами? — деб сўради Мусулмонқул, биргалик жавобини олиб, тамом хотиржамъ бўлган ҳолда давом этти: — Юқорида айтканимдек минбаъд¹ тадбир йўли билан Азизбекни йўқотишдан бошқа чорамиз йўқдир. Бизнинг бу кейинги режамиз йўлида иш берадирган киши бўлса ул ҳам менга қолса шу Отабек бўлур. Чунки бошқаларга қарағанда унинг Тошканд бориши ва Азизбекнинг яқин одамининг ўғли бўлгани учун унинг билан алоқада бўлиши, заҳар бериш ва ё бошқача бир йўл билан уни орадан кўтара олиши, унга энг қулай бир ишдир. Оғриқнинг тузаласи келса эмчи ўз оёғи билан келур, деганларидек, Отабекни Марғилонда бўлиш хабарини эшитиб хон билан мен жуда қувонишдиқ... Мана сизни чақиришдан бўлган мақсадимиз шудир. Яна сизнинг бу ҳақдағи раёингиз нима бўлса эшитамиз.

Мусулмонқулнинг бу сўзларига Ўтаббой қушбеги тамом ишонган, аммо Худоёр эрса унинг илгариги мақсадини яхши билганликдан бу сўнғги гаплар билан ниҳоятда тараддудга тушкан эди. Тўғриси ҳам Мусулмонқулнинг бу кейинги гапи кишини мутарадид² қилмай қўймас эди.

— Бу фикрингиз манимча ҳам маъқул, — деди қушбеги, — аммо бунда бир гап бор, ул ҳам: Отабек бу вазифани ўз бўйнига оладими, йўқми масаласидир. Чунки Отабекнинг Азизбек тарафдори бўлганлиғига шу ўртада ўзим текширган бир иш мени шубҳага тушурадир. Шундоғки, мундан йигирма беш кунлар илгари, қўрбошимнинг хабар бериши билан Азизбек тарафидан Марғилонда тўполон чиқарғали келгандир, деб ўйлаб, ёнидағи бир неча кишилари билан зиндонга солдирдим. Унинг Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши ҳам ўша мулоҳазамнинг тўғрилиғига мени ишонтирар эди. Яна қўрбошига Отабек устидан ши-

1 *Минбаъд* — бундан кейин.

2 *Мутарадид* — ўйлаиб қолмоқ, иккиланмоқ.

коят қилгучининг шаҳодати билан бу шубҳамга ишониб, мундан беш кун илгари Отабек билан унинг қайин отаси Мирзакарим деган марғилонлиқни ўлим жазосига ҳукм қилдим. Гуноҳкорларни дор остига олиб кетганларига бир мунча фурсат ўткан эди, маҳкамага бир хотин ҳозир бўлиб, қўлимга бир мактуб берди. Уқуб қарасам, Азизбек Тошкандда Қўқонга қарши исён чиқармоқчи бўлиб юрган фурсатда Юсуфбек ҳожи томонидан ўғли Отабекка ёзилган бир мактуб бўлиб маним қўл, оёғимни бўшашдирди. Чунки бу мактуб Юсуфбек ҳожининг Азизбекка тамоман қарши бир киши бўлганлигини онглатар эди. Гуноҳкорларни дор остидан қайтаришга мажбур бўлдим. Мен фақат шу мактуб далолатига бовар қилиб, гуноҳкорларни бўшата бермай, қўлимдан келганча яна текшириб тергадим. Отабекнинг сўзлари кишини тамом ишонтирарлиқ даражада мактубга мувофиқ эди. Шундоғ бўлса ҳам фақат Мирзакаримни озод қилиб, кейинги тергашлар тамом бўлгунчалиқ Отабекни кафилга бердим. Ўзининг бирар адовати учун бундай гапларни қўзғатиб юрган бўлмасин, дсб ҳалиги менга шаҳодат бергани ушлаб Отабек ва бошқалар билан юзлашдирмоқчи бўлганимда нима сабабдандир ул қочди. Шу кунгача уни топиб бўлмади. Мунинг қочиши гарчи бу шаҳодатнинг бирар адоват юзасидан бўлган сийоят¹ эканини онглатар эди эрса ҳам мен яна ҳануз Отабекни кафолатда сақлар эдимки, жаноби олийдан бу хабар етди. Дарҳол Отабекни йигитлардан ўратиб саодатхонаи шаҳаншоҳига жўнадим. Отабекнинг Марғилон можароси шундан иборат бўлиб, манимча Отабек устида ҳали шундай тергавлар бораётқан бир вақтда унга бундоғ жавобгарлик вазифани топшириш қалай бўларикин, дейман..:

Мусулмонқулдек маккор тулкининг ўйлаганларини қушбегининг тўғри сўзлари ост-уст қилиб, Утаббой тўғрисидаги суи занлари бир мунча озайиб тушди. Аммо Мусулмонқулнинг икки киши устига йўналган қаҳру газаби ўзининг борлиқ даҳшати билан фақат Отабек устига тикилди ва Тошканд қўрғонлари остида қурбон бўлган сипоҳларининг қонини Азизбекнинг ўнг қўли бўлганнинг ўғлидан олмоқчи бўлди.

¹ Сийоят — чақимчилик.

— Юсуфбек ҳожининг мактуби ёнингиздадир?

— Тақсир, — деди қушбеги, мактубни олиб Мусулмонқулга узатди. Мусулмонқул ўнда-сўнда мактубка кўз югуртириб чиқди-да, заҳарханда ичида Утаббойга қаради:

— Юсуфбек ҳожининг қурган ҳийлаларига тушинмагучи эҳтимол Марғилондан топилмагандир! У тулки ўз ўғлини Марғилонда тўполон чиқариш учун, деб юборишдаёқ ҳар бир эҳтимолга қарши бу мактубни ёзиб берган, бунга Марғилон калваклари тушинмасалар ҳам биз тушина оламиз! — деди ва мағрур бир тусда Худоёрга қараб қўйди. Қушбеги унинг бу истеҳзосини ютшшка мажбур эди. Чунки озгина тилдан тойса ўзининг ҳам Отабек қаторига киритилишини яхши онглар эди. Сукут қилди:

— Худайчи!

— Қулингиз!

— Ҳалиги қушбеги билан бирга келган йигитни ҳузуримизга ҳозирла!

Мусулмонқулнинг апти ортиқ даҳшатлик бир ҳолга кирган, тахт устига қўндирилган жонлик Худоёр ҳайкал ҳам сукутда, ўзининг нима бўлишига тушинмаган Утаббой ҳам борлиқ, йўқлиқ ҳолатда...

Отабек худайчи орқасидан кириб хонга таъзим қилди ва қўл боғлаб тўхтади. Отабек Мусулмонқул отини, унинг йиртқичилигини яхши билса ҳам, аммо шахсан ўзини кўрмаган, шунинг учун хоннинг ёнидаги хоқонга илтифот этмади. Унинг бу илтифотсизлиги Мусулмонқулга асарсиз қолмади-да, аччиғи устига аччиғ, кек устига кек қўшилди ва шулар ичида ясаиб чиққан бир истеҳзо илжайиши ва бир товуш билан:

— Манга қаранг, бек йигит, — деди. Отабек ўзига қарагач: — Сиз ким бўласиз? — деб сўради. Ул ҳануз бояғи масхара ҳолатда эди.

— Мен Отабек.

— Дунёда Отабекдан кўпи борми, сиз қандай Отабек?

— Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

— Ҳа-а-а, шундоғ денг-чи... Тошкандлик Юсуфбек ҳожиким, Азизбегимизнинг гумаштаси бўлган зоти шарифнинг ўғиллари?

Отабек бу чўлтоқ супургини таниди ва унинг истеҳзоларини пайқади. Ул бундан сўнгги кўргулигини тамом маъноси билан онглаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб ўлтуришдан сукутни хайрлик топди. Гўё ўзининг бу сукути билан Мусулмонқулга маънолик бир жавобни ифо-

да қилар эди. Чиндаи ҳам Мусулмонқул бу сукутдан таққирланди, тутуни кўкка кўтарилар экан бақирди:

— Нега жавоб бермайсан?!

— Сиз мени қандай таниган бўлсангиз-бўлингиз, мен ўшандоғ кишининг ўгли, — деди бек. — Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турлик бўлиб танилсақ-да, ўз виждонимиз олдида бир турликкинадирмиз! Шунинг учун сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингиз-да, буйруғингизни бераверингиз!

Мусулмонқулнинг юзидаги бояғи аччиғлар ерини бир завқланиш вазияти олди. Кулимсираш ичида Отабекни кузатар экан:

— Дав юрагинг бор экан, йигит... Ҳайфки, гуноҳинг бўйнингда¹, — деди ва чақирди: — Жаллод!

Эшик ёнида кутиб турган ойболталиқлар ҳаракатландилар:

— Ханжаримиз қонсираган!

Жаллодларнинг олдида кирган ҳудайчи хонга арз қилди:

— Тошканддан бир чопар бор, ҳузурингизга кириш учун изн сўрайдир!

Худоёр Мусулмонқулга қаради. Мусулмонқул эрса Отабекни жаллодга топшириш учун ўнганган тилини қисишга мажбур бўлди. — Кирсин! — деди ва ўзидан амр кутиб турган жаллодларга: — Бир оздан сўнг, — деди, чиқиб турмоққа ишорат қилди. Негаки, чопарнинг Тошканддан бўлиши бу ҳукмда бир оз шошмаслиқни истар, чопар воситаси билан ҳам бу ҳукм эҳтимол ҳақлик бир ҳукм бўлиб чиқар ва Мусулмонқул ҳам лоақал ўз умрида бир мартаба бўлса-да, ўринлик қон тўккан бўлар эди.

Отабек гарангсигансумон деворга суянган, мундаги аллақандай маъноларни онглатқан тахт, тож, хон, бек каби лаш-лушлар унинг кўз ўнгида қора пуллик қадр қийматсиз... Тўғриси ул ажиб бир табиъатка кирган, унинг вужуди қуруқ ва ҳиссиз... Йўқ, ул сезса-да, билса-да, гўё

¹ Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқулодда юраклик эди. 1853 м. тарихида Мусулмонқул қўқонлиларга асир тушиб, уни тўпдан отиб ўлдириш учун дордек бир нарсанинг устига ўтқузалар. Иккинчи томондан тўпка ўт бериш кутиладир. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайдирилар: "Энди қалайсан, чўлоқ?" Мусулмонқул кулибкина жавоб берадир: "Алҳамдулиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўлтурибман!" (Муал.).

оёғ, қўли боғланиб бўғизланишга ҳозирланган бир қўй каби қайралаётқан пичоққа бутунлай парвосиз, қўрқувсиз томоша қилар эди. Бу турмиш, бу ҳокимият, чеки кўринмаган бу қоронғилиқ... унинг учун сира қизиқарлиқ эмаслар: ул йўқ эди — тинч эди, ул келди — тинчимоди, ул яна йўқ бўлса эҳтимол яна тинчир эди. Мана шунинг учун ҳам ул безрайган эди. Фақат... фақат шу турмишдаги биравгина унинг кўнглидан тезроқ ювилмас ва ювилиши ҳам қийиндек... Ниҳоят бундан ҳам қутилгандек бўлди. Аммо... сўнг нафасида унинг билан видоълашса, бўғозига ханжар ботар экан, унинг юзига қарабқина кўзи нурсизланса... Унинг ҳамма орзуси шу эди ҳозир.

Худайчи чопарни бошлаб кирди. Чопар номани тиз букиб Худоёрға топширғач, орқасига қайтиб, кўзини девордаги безрайганга ташламасунми... Ул ўзининг хон ҳузурида бўлганини ҳам унутди-да, ўзини Отабек устига ташлади, Тошканд чопарининг бу кутилмаган ҳаракати хонни, Муsulмонқулни, қушбеги ҳам худайчини ва олдинги золда ўлтурган аённи бир ҳайратда қолдирган эди. Отабекнинг тасалло бериши билан Ҳасанали ундан қўл тортди эрса-да, бироқ ундан ҳаяжон, йиғи ҳали аримаган эди.

— Адаб! — деб қичқирди Муsulмонқул, сўнгра ўзига қараб қўл боғлаған Ҳасаналидан сўради, — сен кимнинг чопари?

— Нормухаммад қушбегининг.

— Қасрдан?

— Тошканддан, тақсир.

Муsulмонқул таажжуб ичида ўзига Худоёр томонидан узатилған номани олди. Очиб киши эшитарлик қилиб ўқуди:

"Ёш хонимизға ва падари арус шаҳаншоҳи Муsulмонқул баҳодир ҳузурларига. Ёш шохимизнинг бахт ва толеълари руҳсиз танларимизга қайта бошдан руҳ, маънос кўнгилларимизга қайтиб чиқмаслиқ умид бағишлади. Фақир қуллари мундан тўрт кунлар илгари Тошканддан сипоҳлар билан умидсиз қайтишға мажбур бўлиб, ул тўғрида ҳузурларига хабар ҳам юборған эдим. Шу ҳолда биз сипоҳлар билан Кировчи яқиниға еткан ҳам эдик, орқамиздан бир чопар етиб Тошкандда Азизбекка қарши исён бошланганини, бизни кўмак учун Юсуфбек ҳожининг Тошкандга чақирғанлигини сўзлаб, унинг исмидан бир мактуб берди. Мен дарҳол сипоҳларни Тошканд қайтишға буюрдим-да, хабар олғани иккинчи кун Тошкандга етдим.

Биз Тошкандга кирганда Юсуфбек ҳожи бошлиқ оломон Азизбекни ўрда ичига қамаб ётар эканлар. Оломон, айниқса Юсуфбек ҳожи бизни жуда яхши қаршиладилар. Биз боргандан кейин ўрдага босиб кирдик-да, Азизбекни ушлаб олдиқ. Бошда мен Юсуфбек ҳожини балки, Тошканд беклиги учун таъмаланур деб ўйлаган эдим. Аммо унинг бутун ўрда ва хазина, ашё ва яроқларини маним қўлимга топшириши бу фикримни бўшка чиқарди. Юсуфбек ҳожи ниҳоятда таъмасиз, халқ манфаатини кузаткучи бир одам экан. Биноан алайҳи¹ унинг тўғрисидағи бизнинг суи занларимиз² хато бўлиб чиқади. Унинг Азизбекка қарши халқни оёғландириши ҳам бизнинг Тошканддан жўнашимизнинг иккинчи куни Азизбекнинг нечоғлиқ сиқилган халқ устига ўттуз икки тангадан чочкан солиғи бўлибдир. Тошканд халқи Азизбекнинг ҳийласига алданиб, бизга ёғийлиқ қилгани учун пушаймон ва унинг зулмидан қутилгани важдан хурсанддир.

Мен Юсуфбек ҳожининг бунчалик катта хизмати эвазига, хон ҳазратидан улуғ бир мартаба олиб беришка ваъда берган эдим, ул бунга қарши узр айтиб, Тошкандга инсофлик бир бек белгуланса, маним учун кифоя, деди. Унинг хон жанобидан куткан бир марҳамати бор экан-ким, шу яқинда савдо билан Марғилонда юрган ёлғиз ўғлини номаълум бир сабаб ила Утаббой қушбегининг қамағанлиғини эшитибдир. Унинг бу хизматини бирар мукофотка арзигулук кўрсалар, ўшал қамоқда бўлган ўғлини озод этмак учун хон ҳазратларининг қиладирган иноятлари ҳар бир нарсадан ҳам унга азизроқ бир мукофот бўлур. Фақир қулингизча ҳам Юсуфбек ҳожининг давлатимиз устига, қўйган бу миннати кичкина гап эмасдир. Биноан алайҳи унинг ўғли гарчи ўлим жазосига сазоор бўлса ҳам, марҳамати шоҳонанинг жўшға келтирилиши биз навкарларича ҳам мувофиқ кўриладир. Вақтинча Тошканд беклигига Қўшоддони белгулаб, ёнига бир мунча сипоҳлар бердим. Ўзим Азизбекни олиб тезда хизматларига юрсам керак, Нормуҳаммад қушбеги, муҳр”.

Мусулмонқул мактубни тугатди-да, уяtsiz равишда Отабекка қараб илжайди ва ҳудайчига буюрди.

¹ Биноан алайҳи — шунга биноан.

² Суи зан — гумон, тахмин, шубҳа.

— Иккита заррин тўн келтир!

Отабекнинг мўъжиза қабилидан сўнг дақиқаларида иккинчи қайта қутилишини кўрган Утаббой қушбеги беихтиёр ёқасини ушлади. Худоёрхон ҳам йиртқич қайин отасининг чангалидан қутилганини табрик қилгандек Отабекка кулиб боқди.

Мусулмонқул оқсоқланиб, ўз қўли билан Отабекка заррин тўн кийгузар экан:

— Отангизнинг катта хизмати соясида ўлимдан қутилганингиздек заррин тўнлиқ ҳам бўлдингиз, — деб яна бир қайта уятсизланди.

Тагин бир неча кун туриб қайтмоқ учун Отабек Марғилонга, Ҳасанали ота Юсуфбек ҳожини тинчителиш учун Тошкандга жўнадилар.

(Биринчи бўлимнинг сўнгги)

Рўмон, деб сизга тақдим қилинган бу нарса дунёга келиши биланоқ бахтсизликка учрай бошлаган эди: беш йиллаб босила олмай ётди. Ниҳоят бу кун босилиш муряссар бўлганида ҳам турлик зарабаларга учради; имлоси уч-тўртта имлочиларимиз томонидан тузатилиб (!) ажойиб бир қуроқ ҳолига келди, мусаҳҳихларимизнинг мусоҳалалари² орқасида техника жиҳати кўз кўриб қулоқ эшитмаган бир йўсунда чиқди. Буларнинг сабаби босилиши чоғида ўзимнинг ҳозир бўла олмаганлигим бўлди. Аммо бу ўринда ўзимнинг жаҳолатим тўғрисида айтиб туришни лозим кўрмайман-да, фақат ўқуғучиларнинг афвларини сўрайман.

Рўмоннинг иккинчи бўлимини бундай хатолардан соф бўла олишига ваъда бери олмасам-да, аммо босилиш тақдири ношир қўлида бўлганлигини билдириб қўяман.

Абдулла

¹ Рўмоннинг биринчи ва иккинчи бўлими 1925 йилда, учунчи бўлими 1926 йилда алоқиди муқомаларда нашр этилиб, ўшбу узрнома 1925 йилда чиққан биринчи бўлимига илова қилинган эди. Бу бўлим 1926 йилда қайта нашр этилади. Қўлингиздаги китобга биринчи бўлимининг 1926 йилдаги қайта нашрини олдик.

² Мусоҳала — бенарво, бештибор қараш.

* * *

Азизбек Тошкандан жўнатилди. Унинг срига Қўқондан Нормуҳаммад қушбеги белгуланиб келди.

Азизбекни қўлга тушириб бериш билан қипчоқлар наздида ҳам Юсуфбек ҳожининг қадр қиймати юқориланган эди. Аммо ўзининг мансаб суймаслиги вазҳидан яна эскича "Юсуфбек ҳожи" бўлиб қола берди. Шунинг билан бирга Азизбек ёнида қандай мавқий туткан бўлса, Нормуҳаммад қушбеги олдида ундан ҳам юқориқ ва маънолироқ эътибор қозонди. Унинг ҳар бир раъйига Нормуҳаммад қушбеги қонунан мажбур бўлмаса-да, аммо маънан бир мажбурият ҳис этар эди: ўринсизга киши ўлдиришлар, вақтсиз ҳам ўринсиз солиқ солишлар, беҳуда ўрда исрофотлари, бўлмагур тақиқлар ва ортиқча диний тақаллуфотлар бир мунча эбқа олиндилар.

Уч йиллаб Азизбек истибдодида эзилган Тошканд халқи эркин нафас олди: савдо-сотик, экин-тикин ва касбикор кўтарилиб бошлади. Одамлар жонланғандек бўлиб бу ҳолни:

"Замон-замон дориламон,
Нормат тўрам бўлсин эсон!" —

деб бошлаган уларнинг ашулалари ҳам ифода қилар эди.¹

¹ Нормуҳаммад қушбегининг Тошканддаги беклик даври тахминан 1270 дан 73 йил ҳижрийгачадир. Замопа бекларининг ҳушёрроғидир. Отам хон замонларида ўзи кўриб кечирган ўнлаб беклар ичидан шу Нормуҳаммадни чиқариб: "Юртни тинч тутти, қўб яхши одам эди, худо раҳмати" деб қўяр эди (муал.).

1. ОТА-ОНА ОРЗУСИ

Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалиқ, чала-думбул табиъатлик бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машҳур эди. Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотинларига ҳам ом эди. Ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб тўйларида, азаларида, қисқаси тиқ эткан йиғинларидаги уйларининг тўрини Ўзбек ойимга атаган эдилар. Бир бугина эмас, қиз чиқаратурган, ўгул уйлантирадирган, суннат тўйи қиладирган хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари жўната олмас эдилар. Ўзбек ойим аралашқан тўйлик хотинларнинг кўнгилларидаги орзу-ҳаваслари ҳам эрлари томонидан камчиликсиз бажарилар, чунки "Ўзбек ойим шундоғ буюрдилар" деган сўз эрлар учун ҳам фарз каби эшитилиб, Ўзбек ойимнинг айтканича ҳозирлик кўрила бошланар эди. Бу томондан қараганда Ўзбек ойимнинг ўткирлиги эрлар томонидан ҳам тасдиқ этилганлигини иқроф қилишга тўғри келадир.

Ўзбек ойим унча-мунча тўю азаларга "кавшим кўчада қолган эмас" деб бормас эди. Шунинг учун хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим иштироки билан ўтказиб олсалар, ўзларини шаҳарнинг энг бахтлиқ хотинларидан санаб "ма-нинг тўйимни бек ойим ўз қўллари билан ўтказдилар" деган жумлани мажлисларда ифтихор ўрнида сўзлаб юрар эдилар. Ўзбек ойимнинг обрўси ёлғиз шулар билангина чекланиб қолмас, уни ўрда хонимлари ҳам эҳтиром қилиб ўзларининг "онахонлари" деб билар эдилар. Шунга кўра қайси бир вақтларда ўрда ясовуллари Юсуфбек ҳожининг эшигига арава кўндаланг қилиб "ўрда беги ойим буюрди-лар" деб Ўзбек ойимнинг ясаниб чиқишини кутар эдилар. Бу томон билан қайси бир мажлисларда Ўзбек ойим хотинларнинг эсларини ҳам чиқариб юборар эди: "Кеча ўрда бек ойимдан менга арава келган экан феълим айнаб турган эди, бормаи аравани бўш қайтардим... Бо худо, ўрда бекачи бўлса ўзига, дедим" дер эди. Иккинчи вақтда: "Ўткан кун ўрдага борган эдим: хонимлар ётиб қоласиз деб қўймадилар, ноилож бир кеча ётиб келдим" деб сўз орасига қистириб кетар эди. Бу сўзларни эшиткучи хотинлар ўзларининг қандоғ бир хотиннинг суқбатиغا ноил бўлганларини ўйлаб, Ўзбек ойимнинг эҳтиромини тагин ҳам кучайтирар эдилар.

Ул ўз уйида ўлтурганида ҳам устидаги атлас кўйнак

билан адрас мурсакни, оқ шоҳи дакана билан қаҳрабо тасбиҳни қўймай, қиш кунлари танчада пар ёстиққа суялиб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёсланиб Ҳасаналининг хотини бўлган Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага хамирни ачитмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбиҳлабкина ўлтурар эди.

Отабекнинг Марғилондан уйланиб қўйиши отаси учун унча ризосизликка мужиб¹ бўлмаса ҳам, аммо унинг ўғул тўйисидан бошлаб, Тошканд қизларини ост-уст қилиб у "бунинг қизи яхши бўлса ҳам, уй-жойлари ярамас экан; бунинг уй-жойлари тузик бўлса ҳам, қизи кўркисиз экан; бунинг қизн-да, уй-жойлари-да тузик, бироқ зоти пас экан" деб қиз, қуда, уй, жой, насл ва насаб текшириб юрғучи Ўзбек ойимнинг Отабекни уйландириб бунинг орқасидан кўратурган орзу-ҳавас, тўю томошаларини шартта кесиб қўйган бу уйланишқа нима дейиши ва қандай қарашини албатта маълум эди. Битти-битти ўгли Марғилон деган жойда, аллакимларнинг қўлида, асли номаълум кишиларнинг қизига уйлансин-да, бу кун-эрта ўғлумнинг орзу-ҳавасини кўраман, деб энтикиб ўлтурган ва ўғул боқиб катта қилган она — Ўзбек ойим икки қўлини бурнига тиқиб қараб қолаберсин...

Бу хабарни Ҳасаналидан эшиткан кунлари ул бу ишқа чидаб туrolмади: "Энди менга мундоғ ўғул керак эмас... Оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкандга келмасин ул ўзбошимча бетиюқ!" деб бақариб-чақариб, йиғлаб-сихтаб, дарду ҳасратни бошига кийиб олди. Орадан ўн беш кун ўтар-ўтмас Марғилондан Отабек келди. Уч ойлаб кўрмаган ўғлини қучоғига олиб кўришмак ўрнига ундан юзини ўгуриб, сам кимсан, келдинг-ми, деб сўрамади ва саломига алик ҳам олмади. Гўё ухламоқчи бўлган товуқдек ҳурпайиб олди. Отабек онасининг аразига алла қачон тушунган, ҳам шу ҳолни Марғилондаёқ куткан эди. Бир-икки қайта узр айтиб кўргандан сўнг Ўзбек ойимнинг эпақага келишига ишонмай қолди ва шунинг учун ул ҳам гўё билмаган, тушунмаган кишидек юрй берди.

Турган гап, Отабекнинг Марғилонга узоқ бормай туруши мумкин эмас эди. Ўртадан икки ҳафта ўтар-ўтмас

¹ Мужиб — сабаб.

отасига аллақандай баҳона кўрсатиб, йўл ҳозирлигини кўра бошлайдир ва онасига билдирмаёқ Марғилон жўнайдир. Ўзбек ойим ўглининг "ўлганни устига чиқиб тепиш" қабилидан бўлган бу ҳаракатидан тутуни кўкка чиқиб, борлиқ қаҳру ғазабини эри устига тўкадир: "Сиз қариб эсингизни сб қолибсиз, ўглингизни марғилонлиққа топшириб қўйиб, яна эл ичида бошингизни кўтариб юрмакчи бўласизми?.." дейдир.

Юсуфбек ҳожининг қизиқ бир табиъати бор: хотини билангина эмас умуман уй ичиси билан ҳар қандай масала устида бўлса бўлсин узоқ сўзлашиб ўлтурмайдир. Отабекми, онасими, Ҳасаналими, ишқилиб уй ичидан бир-бирасининг сўзлари ва ё кенгашлари бўлса, келиб ҳожининг юзига қарамасдан сўзлай берадирлар; мақсад айтиб биткандан сўнг секингина кўтарилиб унинг юзига қарайдирлар. Ҳожи бир неча вақт сўзлагучини ўз оғзига тикилтириб ўлтургандан сўнг, агар маъқул тушса "хўб" дейдир, гапка тушунмаган бўлса "хўш" дейдир, номаъқул бўлса "дуруст эмас" дейдир ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса бир илжайиб қўйиш билан кифояланиб, мундан бошқа сўз айтмайдир ва айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайдир. Уй ичи унинг бу феълига жуда яхши тушунганликларидан кўпинча бир оғиз жавоб олиш билан кифояланадирлар. Аммо Отабек билан бирар тўғрида сўзлашмакчи бўлса, уни аксар меҳмонхонага чақириб ёки чақиртириб оладир. Ўзбек ойим юқоридаги ўзининг итоб¹ ва хитобига эридан бир илжайиб қўйиш жавобини олиб дами ичига тушадир ва чор-ночор ўттуз кунлаб бир замонни ўзича марғилонлиқни қарғаш билан кечирадир. Отабек Тошкандга қайтиб келиб, "энди араз биткандир" деган ўйда онасига салом берадир. Араз битиш қаерда, Ўзбек ойимнинг ўғлига қарши кинаси тагин бир неча қат ортқан, аммо бу гал салом бергучига бир қарайдир-да, "ўғлим, менга салом бериб нима қиласан, марғилонлиқ онангнинг дуосини ол!" деб юзини четка ўгурадир. Ул онасининг бу киноясини кулгулик билан кечириб, яна эскича аразда қолаберадирлар. Отабек яна ўн беш кунни ўтказиб, тагин бир нозик сабабни ўртага ташлаб онасининг рухсатисиз Марғилонга жўнаб соладир. Тагин Ўзбек

¹ *Итоб* — таъна, маломат.

ойимнинг ранги ўчкан, қони қочқан; товоқни косага, чўмични пиёлага уриб доди фарёд: "Сиз отамисиз, нима-сиз ахир, ўғлингизни тийиб олиш сира эсингизга келадими? Ўғлингизнинг бу иши бечиз эмас: марғилонлиқ сиҳр қилдими, жоду қилдими ҳайтовур сиз шу йўсунда юрўй берсангиз эрта-индин ўғулдан ажраласиз. Бу калвак ўғлингиз марғилонлиқнинг эшигида қул бўлиб ётиб олади-р..." Аммо Юсуфбек ҳожи хотинининг сўзини бу гал ҳам эламайдир, фақат "Қўябер, хотин, ўзи соғ бўлса, бир кун эсини топар", деб қўядир. Бир ярим ойлар вақтни Марғилонда ўтказиб, тагин Отабек Тошкандга келадир. Тагин она-бола ораларида кина-кудурат... Тагин араз... Ўн беш кун ўтмасдан яна Андижон сафари, яна Ўзбек ойимнинг фигони фалакка... Марғилонлиқнинг сиҳрчи-жодучисига ўлим тилаш; мени ўғлимдан ажратса ўзи ҳам суйганидан ажрасин, қарғиш...

Ниҳоят орадан бир йил чамаси вақт ўтиб Марғилонга қатнаш етти-саккизга етказ, Ўзбек ойимнинг гиди-гидиси билан бўлса керак Юсуфбек ҳожида ҳам бир ўзгариш кўрила бошлайдир. Хотинининг: "Ўғул ўсдиришни, ўғул тийишни билмайсиз" деб шилталашига: "Нима қил, дейсан энди?" деб сўрайдир.

— Биз Отабекни Тошканддан уйландириб бошини боғламасгч, кун сайин унинг Марғилон югуришидан қути-ла олмасмиз. Тошканддан уланса сув қуйгандек тинар-қолар; Марғилон балосини эсидан ҳам чиқарар... — дейдир Ўзбек ойим. Яъни ҳамиша юрагини шопиртириб, миясини машғул қилган муддаони айтиб солиш фурсатини қочир-майдир.

— Ўғлинг қайтсин-чи, бўлмаса...

Эрининг бу сўзига Ўзбек ойим ортиқча қизишадир, лаби-лабига тегмай бобиллаб берадир:

— Сиз шу кунгача барча ихтиёрни ўғлингизга топ-шириб, болани бола қилмадингиз, бир худбин қилдингиз... Ўғул ўсдириш бу турда бўлмас; ул тиласин-тиламасин шартта-шартта тилаганингизча қилингиз-да, қараб турабе-рингиз. Сиз ўзингизнинг шу "ўғлинг билар" деган гапин-гиз билан қанча яхши жойлардан қолиб, ниҳоят марғилонлиқ балосига йўлиқдингиз... Эндики ихтиёр ман-да: ул келгунча бир яхши жойга унашайин-да, келгандан сўнг тўйни ҳам жўнатиб юборайлиқ!

— Туратур-чи...

Ҳожининг бунчалик бўш келиши Ўзбек ойимга қанот -

қуйруқ бергандек бўлди ва мундан сўнг тиниб-тинчиб туролмади. Шу гапнинг иккинчи куни Ҳасаналини қўярда-қўймай арана қўшдириб шаҳарнинг тўрт томониға қиз кўриш учун юриб кетди. Маргилонлиқ келиннинг таърифини Ҳасаналидан кўб эшиткан эди. Отабекнинг кўнглини ўша гўзал маргилонлиқдан совитиш йўлида ундан ҳам кўҳлик, ундан ҳам сулук қиз топиш кўйинға тушди. Шунга кўра унга унча-мунча қиз ёқмай, шаҳардаги кўб эшикларни санашға тўғри келди. Еттинчи мартаба кўчаға чиқишда Олим понсад деганнинг қизи ёқа тушиб ҳожига арз қилинди. Ҳожи бошда хотинининг бу гапига кулди, ундан кейин "туратур, ўғлинг келсин" деди. Ўзбек ойимнинг бобиллаши кучаябергач: "Нима қилсанг ўзинг бил, башарти ўғлинг кўнмаса мен зўрламайман" деди. Ўзбек ойим эриға ялиниб бошлади:

— Бир сўзлигингизни қўйинг, эр; ўзи аслзода, лоақал бир оғиз ўғлингизға айтиб ўтишқа ваъда беринг-чи, — деди.

— Яхши. Ваъда ҳам берайин, аммо сан унашмай тур.

— Унашмайман, лекин ўғлингизға унашдиқ, деб эшитдирармиз... Тузикми?

— Маъқул.

Шу ўлтуришдан сўнг Ўзбек ойим жуда ҳам жонланиб кетди ва эртасига Олим понсадникиға қараб яна арана қўшдириди. Бу иккинчи совчиликда гўё қудачалардек қарши олинди. Олим понсадбошилар: Юсуфбек ҳожига қуда бўлар эканмиз, деб жуда ҳам типирлашиб қолган ва иззат-икромни ҳаддан оширган эдилар. Еган оғиз уялар қабилидан Ўзбек ойим ҳам муомалани қудаларча қилди, ҳатто: "Бек отангиз билан мен сўзни бир жойға қўйдиқ. Фақат иш Отабекнинг келишиға қолди" деб қўйди. Кечқурун уйға қайтиб бу айткан сўзини ҳикоя қилган эди, ҳожи лабини тишлаб қолди ва "Санға сира ақл битмай кетар экан-да", деди.

Бир ойлаб кечиккандан сўнг Отабек қайтиб келди ва бу келишининг виждон азоби ва тиламаган бир таклифни эшитиш учунгина эмас, балки қабул қилиш учун бўлганлигини пайқади. Ул бу гапни онасининг илгари ачимсиқ сўзларини ва аразларини тугалганидан ва ўрниға сучук сўзлар, силлиқ муомалалар битиб "эсон-соғ келдингми, болам"лариданоқ сезган эди. Бундай бўлмагур таклифни эшитмас учун ўзини четка олиб, отаси, айниқса онасиға йўлиқишдан қочиб юришқа мажбур бўлди. Икки

орадаги бу қочиш-қувиш иши узоққа чўзилмай, бир кеч меҳмонхонада ота-ўғул сўзлашиб ўлтурганнинг устига Ўзбек ойим келиб кирди ва ўлтурмасданоқ ҳожига имлаб қўйди. Бу имқўқни Отабек пайқаманган бўлса ҳам лекин анув гапни аниқ шу мажлисда очилишига кўзи етиб, чиқиб кетишнинг иложини қилолмади. Ўзбек ойим келиб киргандан сўнг Юсуфбек ҳожи бир неча вақт ўйлаб қолди. Ўзбек ойим депсиниб-депсиниб эрига қараб олар эди. Анчагина сўзсиз ўлтургандан сўнг ҳожи мулойимона сўз очди.

— Ўғлим, ҳали сан эшитдингми, йўқми, ҳайтовур биз санинг устингдан бир иш қилиб қўйдиқ...

Отабек маълумки, уларнинг "қилиб қўйган ски қилмоқчи бўлган ишларини" албатта билар эди. Шундоғ ҳам бўлса билмаганга солинди:

— Ақллик кишиларнинг ўғуллари устидан қилган ишлари албатта номаъқул бўлмас, — деди.

Ҳожи ўғлининг бу жавобидан ерга қаради ва нима деб давом қилишни билмай қолди. Истеҳзо аралаш хотинига қараб олди. Яна орага жимжитлик кирди. Бу сўз сизлик маъносига Ўзбек ойим тушуна олмаган эди. Бир оз қараб ўлтурғач, юраги қайнаб кеткандек бўлди:

— Биз санинг учун Олим понсадбошининг қизиға унашиб қўйдиқ... Энди сан билан тўй маслаҳатини қилишмоқчи эдик...

Отабек онасиға бир оғиз сўз демай, маънолик қилиб отасиға қараб олди. Ҳожи уятликсумол "шундоқ" деб қўйди.

— Сизларни ранжитиб бўлса ҳам бир мартаба уйланган эдим-ку? Энди...

— Сан уйлансанг биз ранжирмидик? — деди кулиб ҳожи.

— Ранжимасаларингиз...

Ҳожи тузукланиб ўлтуриб олди:

— Бу ранжишдан эмас, ҳожатдан ўғлим.

— Нима ҳожат?

— Ҳасаналининг сўзига қарағанда, қайин отанг қизини Тошкандга юбормас экан. Ўғул ўсдириб катта қилган онангнинг бўлса олдиға келин қўйғуси келади...

Отабек онасиға қаради:

— Бу кунгача келинсиз ҳам яшаб келдингиз, бундан кейин ҳам шусиз туриб бўлар-ку, — деди.

Ўзбек ойим марғилонлиқ томонидан сиҳрланган ўғлиға

қарши қизишиб кетди. Бир йиллардан бери ичига йиғиб келган кинасини тўкиб берди:

— Мен сани бу умид билан боқиб катта қилмаган эдим... Сан бизнинг наслимизни кўтариш ўрнига, ерга уриб булгадинг. Биз сани Марғилон андисига бунчалик муккадан кетишингни ўйламаган эдик, адабсиз... ўзингга қолса шу марғилонлиқни хотинга ҳисоблаб кетаберар экансан-да, уятсиз!..

Отабек ҳам қизишди:

— Хотин бўлмаса нима, ахир?!

— Қошлиқ, кўзлик бир анди!

— Анди деганингиз нима ўзи?

Юсуфбек ҳожи ўғлини босиш ўрнига жавоб бер, дегандек қилиб илжайган ҳолда хотинига қаради. Ўзбек ойим "анди" маъносини билдириб, андиларнинг сихрини рад қилиш учун бир оз тутилиқиб қийналди:

— Анди... анди... ўзи хитойми, нима бало... ўзи қалмоқдан тарқаган бўладир... Тушунмаган бўлсанг, лўлиларнинг бир тойифаси...

Бу жавобга Юсуфбек ҳожи ўзини хахолаб кулишдан тўхтата олмаганидек, Отабек ҳам кулиб юборди. Хотинининг тирноқ остидан кир излаб ва даъвосининг исботи учун гўлдирашидан ортиқча кулиб кайфланган Юсуфбек ҳожи кўзига чиққан ёшларни артар экан, жиддият билан ўғлига деди:

— Ўғлим, сан онангнинг гапига аччиғланма. Ул ҳар нарса деса фақат Марғилондан уйланганингга қаршилигидан айтадир. Аммо мендан сўрасанг, Марғилондаги на қудамиз ва на келинимизни ҳеч бир важҳ билан камсита олмайман, балки бизга қуда бўлмоққа энг мувофиқ кишилар эди, балли ўғлим, дейман. Санинг тиниб-тинчишинг, ўсиб-унишинг учун қувонмаган ота-она соғқа ҳисобланмайдир. Сан бунга яхши ишон. Аммо бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйларимиз санга ётишиб келмас экан, бунга ҳаққинг ҳам бор, лекин иккинчи тарафдан бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма. Ўғлим, бизнинг сандан бошқа умид нишонимиз, ҳаёт қувончимиз йўқ. Дунёда кўриб ўтатурган барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сангагина қараб қолган. Биз худои таолоға минглаб шукур айтагимизким, сан бошқаларнинг фарзандидек эслик-ҳушлик бўлдинг; кишилардек сан билан ифтихор қилолмасақ-да, сан орқалиқ хижолат чекмасимизга ишондиқ. Айниқса онангнинг санинг туфайли кечиратурган умидлари тобора

ортиб борди. Бу кун онанг санинг олдингга тиз чўкиб ва онанг кўнгли учун мен ҳам орага тушиб сандан сўраймиз: сан ўз хоҳишинг йўлида уйланган экансан, рафиқанг санга муборак бўлсин. Эслилик даъвосида юрган ота-онанг тилаги албатта шундан бошқа бўлмас. Шу билан бирга санинг сабаби вужудинг бўлган бир киши ўз ҳаёти ичида боласи орқалиқ бир орзу-ҳавас кечирмакчи... Унинг бу орзусига ҳақ берасанми, йўқми яна ихтиёр ўзингда...

Ҳожининг бу сўзи Ўзбек ойимга нечоғлиқ ёққан бўлса, Отабекни шу қадар ерга қаратқан эди. Ҳожи ўзидан ошириб сўзлаган бу сўзларини шу гап билан тамомлади:

— Билган топиб сўзлар, билмаган қопиб, деганларидек онангнинг айтмакчи бўлган сўзи фақат шу эди. Бояғи гаплари бўлса ўз ҳаққини ҳимоя йўлида унинг пописаларигина бўлиб, мендан ҳам кўра онангнинг феълени ўзинг яхши биласан...

Отабек ҳамон сукутда, а Ўзбек ойим бўлса боши билан "шундоғ" ишорасини берар эди. Юсуфбек ҳожи юқорида ўткан гапларни қуруқ ва асоссиз сўзламаган, балки шу турмишнинг рух ва асосини бир даража айтиб ўткан, Отабек эса бунини шу муҳитнинг бир ўғли бўлиб эшиткан эди. Тўғриси ҳам ул дадаси томонидан сўзланган ҳалиги қонунга қарши чиқиш учун лозим бўлган кучча молик эмас; бас, кучсизликнинг натижаси эса сукут эди. Ул бир томондан шундай орзу-ҳавас учун бола ўсдирган ота-онани мукофотландирмакчи ва отаси айткан хижолат чекдирмайтурган ўғуллардан бўлмақчи эди эрса ҳам, иккинчи ёқдан ўзини асир эткан шаҳло кўзлар унга нафратланиб қарағандек бўлурлар, гўёки, вафосиз, ваъдасиз, деб қичқирарлар эди. Тўғриси ҳам уни ота-она мукофотиға қарши оёқландирмақчи бўлган нарса ҳалиги кўзларгина, аммо унинг бу исеннамо ҳаракатидан бошқа унсурлар қидириш ва чиқариш албатта ўринсиз тушар эди. Ота-она орзусини ифо этишдан¹ бир сония ҳам ўзининг кўз ўнгидан ҳаёли кетмаган анув илоҳий муҳаббат учун ҳеч бир турлик камчилик келмасига ишонса ҳам ҳозир унинг юрагини бошқа бир ҳақиқат тирнай бошлаган ва виждонини фақат шу масалагина ўраб олган эди. Отабекча энг нозик саналган бу масала қаршидағи жавоб кутиб ўлтурғучиларни ниҳоят зериктирди.

¹ *Ифо этмоқ* — адо этмоқ, бажармоқ.

— Бизни кутдирма, ўғлим.

Отабек мағлуб бир боқиш билан бу сўзни айтқучи отасига қаради ва ялинчоқ бир оҳангда жавоб берди:

— Мен сизларнинг орзуларингизни бажаришка — агар хурсандчилигингиз шу билан бўлса — ҳар вақт ҳозирман. Аммо бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат...

Ҳожи ўғлининг мақсадига даррав тушина олмади ва сўради:

— Кимга, хотининггами?

— Йўқ, сизнинг оладирган келинингизга. Ўғлингизнинг вужуди билан орзуингизни қондириш осон бўлса ҳам келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз.

Юсуфбек ҳожи ялт этиб хотинига қаради. Ўзбек оймининг бўлса оладирган келинига эътимоди юқорилигидан ўйлаб-нетиб турмади:

— Майли, болам; буёқни ҳозир сан ўйламай қўй, — деди.

Отабек бир оғиз сўз айтмай сукут қилди. Юсуфбек ҳожининг эса ўғлининг сўзини тўғрилигига, кейиндан юз кўрсататурган кўнгилсиз ишларга ақли етса ҳам, аммо бир мулоҳаза юзасидан истиқболнинг қоронғи ишларини ҳозир унча мулоҳаза қилиб кўрмади:

— Жуда тўғри айтасан, ўғлим; бироқ онангининг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолган эдим. Ҳозирда ҳам шу ҳолда қолмоққа мажбурман, — деди ва: — Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас онанг бирравни ишондириб қўйган; бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайдир.

Отабек ота-она орзусига ўз таъбирича жонсиз ҳайкал бўлиб ризолик берди. Аммо ўз ризолигининг шартини қилиб тўйдан илгари Марғилон бориб келишни ва бир даража уларга айтиб ўтишни, шундан сўнг тўй бошлашни аҳд қилди. Ишнинг энгил кўчишига сўйинган она Отабекнинг бу шартига лом демасдан кўнди ва орзулик тўйни тез бошлаш учун ўғлини Марғилон кетмакка қистай бошлади.

2. УНУТМАЙСИЗМИ?..

Унинг бу галги Марғилон йўлига қўзғалиши ортиқча бир оғирлиқ билан, иккиланиш билан ўралган эди. Қумушбиби учун дунёга сигмаслик бир шодлиқнинг, кўргучи кўзларига ишона олмаслик бир бахтнинг бу гал кўтариб

бўлмайтурган бир қайғу, чидаб бўлмайтурган бир ҳасрат бўлиб боришини ул яхши тушунар эди. Ҳар бир гал Марғилон борганида олиб боратурган нафис совғалари бу гал жуда заҳарлик, ортиқча аламлик бир совғага айланган, Кумушбиби бу совуқ кундаш совғасини кўрганда эҳтимол... нималар бўлар ва қандоғ ҳолларга тушар эди. Бу мудҳиш совғани эҳтимолки унинг ота-оналари ҳам қабул қилмаслар: бирдан-бир ёлғиз қизлари учун бундай гапнинг ярашмасини айтиб: "Совғанг ҳам керак эмас, ўзинг ҳам" деган жавоб билан юзига ҳам урарлар. Мана, унинг бу галги оғир ҳаракати ва қўзғалишига нималар сабаб эди.

Бу оғриққа орзу эгаларининг қистоқлари ниҳоят берди. Яъни чор-ночор бу тутуриқсиз совғани кўтариб йўлга тушишга мажбур бўлди.

Отнинг бошини ўз ихтиёрига қўйган, илгаригидек юрак ошиқишлари ичида отни тез юришга қистамай сувга тушкан нондек бўкиб-бўшашиб, юз хил совуқ, ярамас хаёллар қўлида эзилиб, ўзининг дунёда борми-йўқмилигига ҳам тушунмай кета берадир.

Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар; кўк-қизил, оқ-қора, сариқ-занғор, пушти-гўлас ва тагин алла қанча ранглик чечаклар билан устларини бежаб, қиши билан тўнгтиб¹ аранг стишкан ошиқлариға янги ҳаёт, янги умид берадирлар. Қиш бўйи алла қайси гўр остларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа алла қанча қуш дуркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб куладирлар, ер юзини туткан чечак гиламлари устини ўпиб ялайдирлар, ётиб чўқийдирлар, сапчиб учадирлар...узоқ-узоқдан какку қуш ҳам арзи вужуд қиладир: "какку-какку".

Поёнсиз қирларнинг ниҳоятсиз бижир-бижир кўриб тўймаслиқ кўк гиламлари ва уларнинг димоғларга мажбурий искаткан даво ислари, ёқимлиқ ҳидлари ҳам қандоғ ишдан чиқаёзган ҳаёт эгасини озгина бўлса ҳам эпка ола биладирлар. Шунингдек бу чечак қирлари ўз бағрида сузиб борган бизнинг Отабекни ҳам ўзига қаратмай

¹ Тўнгмоқ — муздамоқ.

қўймайдир. Унинг фикри анув қоронгуликлар ичида сузса ҳам кўзи чечак ва сабзалар томошасида, димоғи ҳидлар истишмомида,¹ қулоғи қушлар нағмасида бўладир. Нима бўлса ҳам теварагидаги кўклам бежақларини кўздан кечи-ра борадир. Бора-бора фикри ҳам шу кўринишлардан ҳисса олмоққа бошлайдир.

— Ҳов ана бир қалдирғоч. тўғрига қараб ўқдек отилиб борадир, учкан йўлида вижир-вижир сайраб ҳам қўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, суйганининг олдига тезроқ этиш учун шошадирғандир: сайроғи ҳам суйганининг кўриш шодлиғи учундир... Бахтлиқ қалдирғоч: олган совғаси ҳам қўрқунч эмасдир, ота-онасининг ҳам орзу-ҳаваслари йўқдир. Уларнинг турмиш қонунлари жуда си-гил, икав-икав, суйган-суйганни оладирлар-да тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юруйберадирлар. Мен ҳам шу қалдирғочдек унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим...

Унинг қалдирғочлик қаноти ота-она мукофоти билан қайрилган. Унга учкали эрк бермайдирлар. Лекин ҳайвон унинг қайрилган қанотиға қарамасдан ўзининг эски адим ташлашида қирлар, тоғлар ошиб, сувлар кечадир; етти-саккиз қайта бориб келган таниш шаҳарига интилгандан интила берадир. Бу ошишлар, бу кечишлар ўзга вақтларда Отабек учун ҳузур ва ошиқиш бағишлаган бўлсалар, бу гал уни нафратландирадирлар, бормай қайтиш фикри ҳалидан-ҳали кўнглига келиб турадир.

Узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитила-дир: "Икки ерни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!" Руҳлик, кучлик кўкрақдан чиққан бу ашула теваракни зир-р этдириб юборғандек, Отабекка ҳам бошқача бир таъсир бе-радир. Гўё бу деҳқон унинг истиқболидан ҳикоя қилгандек бўладир. Бу байт деҳқоннинг оғзидан яна такрорланиб тагин теваракни снғиратадир.² Энди Отабекнинг кўнглидан бир гап ҳам ўтиб кетадир: "Икки ерни ажратқучи бу фалакнинг гардиши эмас, ота-онанинг орзуси!" Узининг сирлик маъно-сига Отабекнинг истиқболини олиб кўринган бу байт ниҳоят уни йиғлатадир. Кўз ёшлари юзи орқалиқ эгарининг қошиға ва отининг ёлиға тома бошлайдир...

¹ *Истишмом* — ҳидлаш, искаш.

² *Енгирамоқ* — инграмоқ.

Марғилонга тўрт қўниб кирар эди, бу гал олтинчи қўнишда етди. Теваракдан аср азони эшитилган вақтда отдан қўнди. Отини қутидорнинг йўлагига етаклар экан, негадир юраги ўйнаб кетди. Бу гал ўз одатидан ўн кунлар чамаси кечиккани учун "балки кутиб ўлтурғандир" деб ўйлаб ҳалиги юрак ўйноғиси тагин ҳам кучайди ва йўлакдан меҳмонхона ҳавлисига чиқғач, ихтиёрсиз отининг бўйнига суялиб тўхтамоққа мажбур бўлди.

Чиндан ҳам ул айвоннинг олдида кутиб ўлтурган эди. Хаёлот ичида Отабекнинг келиб кирганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят қора оҳу кўзларни тўлдириб бунга қаратиб олғач, ўрнидан турди-да, ичкари ҳавлисига бурилиб кета берди. Бу бурилиш маъносига Отабек алла қачон тушиниб қолган, бу ўзининг кечикиб уни зориқдиргани учун... Кечикиш учун бунчалик араз қилган бу гўзалнинг кундаш учун қандоғ ҳолга тушмоғи маълум эди. Отабек тамом бир эсанкирашда қолди. Отини ахтахонага боғлаб, совғасалом тўлдириб келган ипак хуржинни кўтариб ичкарига кирди. Суюкли куявни йўлакда кўрган Офтоб ойим қилиб турган юмишини улоқтириб Отабекнинг олдига югурди, жонини минг тасаддуқ қилиб кўришқач, кечиккани учун нечоғлиқ ташвишлар тортиб ва қандоғ тушлар кўрганини лаби-лабига тегмай сўзлай кетди. Аллақаёқларда юрган Тўйбека ҳам югура келиб сўрашмоққа уялса ҳам, аммо "чиройлик йигит"нинг қўлидаги хуржинни олди.

Офтоб ойим югура-югура қат-қат кўрпачалар солиб, куявни ўлтуришқа таклиф қилди ва қаршилашни ҳар галгидан ҳам ошириб юборди. Лекин Отабек бу қарши олинишларга жуда ишончсиз қарар, бу кун бўлмаса эртага "ота-она орзуси" билан бу сийланишларни бирдан ўзгариб кетмагига имон келтуриб, қайси йўсунда ўлтуриб олганини ҳам пайқамас эди. Офтоб ойимнинг бир қанча яхши тилаклар билан бўлган дуосига ҳам ишончсиз қўл кўтарди ва машъум "орзу"нинг бундоғ яхши дуоларни ост-уст қилишини ўйлади. Фотиҳадан кейин Офтоб ойим товоқни хурмага, хурмани товоққа урушдириб куявга қатиқ олиб чиқди ва Отабекнинг ичмаганига ҳам қўймай "ичингиз, йўл ғуборини оладир" деб қистай бошлади. Сўнгра Тўйбекани чой қайнатишга буюриб ўзи куяви билан сўрашди:

— Отангиз, онангиз саломатларми?

— Шукур, сизга салом айтдилар.

— Ҳасанали отам соғми, нега сиз билан келмади?

— Шукур, соғ, баъзи ишлар билан бўлиб келолмади, — бу жавобни бериш ҳамано кўнглидан кечди: "Нега ёлгон гапирасан, Ҳасанали тўй ҳаракатлари билан машғул эмасми ..."

Отабекнинг кириб ўлтурганига бир неча дақиқа фурсат ўткан бўлса ҳам ҳамон Кумуш уйдан чиқмади-да, аразини қаттиг ушлаганча ўлтуриб олди. Офтоб ойим куяви юзида кўрилган уйчанлиқни Кумушнинг уйдан чиқмаганлиғига йўйиб қизини чақирди:

— Кумуш! Қаллиғинг келдила-я, чиқиб сўрашишни ҳам билмайсан!

Офтоб ойимнинг шу йўсун чақириши уч-тўрт қайталаб бўлса-да, Кумуш эшитмаганга солиниб арзимаган нарсалар билан шуғулланган бўлиб чиқа бермади. Отабекнинг юзидаги уйчанлиққа разм қўйган сайин Офтоб ойимнинг ҳалиги шубҳаси улғая борди, куявнинг кўзини шамғалат қилиб қизининг олдига кирди ва шивирлаб Кумушни уриша бошлади: "Эсингни едингми қизим, эринг сани деб Тошканд деган шаҳардан келса-ю, сан ким келди деб олдиға чиқмасанг. Тур, чиқиб сўраш, аразлаб кетиб қолса нима қиласан?" Офтоб ойимнинг бу кейинги сўзи чиндан ҳам Кумушни ўйлатиб қўйди: "...Кетиб қолса нима қиламан?" деган жумлани кўнглидан кечирди-да, онасидан илгарироқ гўёки, айвон тоқчасидан бир нарса оладиргандек бўлиб, ўзига термулиб турган Отабекка ер остидан секингина бир кулиб боқди ва тоқчадаги кераксиз бўлган бир пиёлани олиб, яна уйга кириб кетди.

Ўзбек ойимнинг сиҳирчи-жодучи деб қарғаши ҳам ҳикматсиз бир гап эмас. Кумушбибининг бу кулиб қараши Отабекка ажиб бир инқилоб ясаган эди. Ундаги оний бу ўзгариш жуда қизиқ ва сира ишонмаслиқ эди. Ул бу ер теғидан бир кулиб боқиш таъсири билан устидаги тоғдек босиб ётқан "орзу"ни ағдариб солган ва қушдек енгил тотқан эди. Унинг оний бу ўзгариши шундан иборат эди: "Уларнинг орзу ва ризолиқлари, бу ризолиқ шарофати билан топиладурган савоб, юртнинг юқори-қуйи гаплари — барчаси ҳам Кумушнинг ёлғиз шу биргина кулиб қараши олдидан ўтаберсин!"

Оний бу ўзгаришдан сўнг тараддудсиз шу қарорни кўнглидан кечирди: "Уларнинг орзуларини буларга сўзламайман-да, Тошкандларига ҳам бормайман".

Ундаги бу ўзгариш оний бўлганидек жуда жиддий ҳам эди. Кўнглига неча кунлардан бери узала тушиб ётқан бу чигил "бир кулиб боқиш" сиҳри билан ешилган ва Марғилонда доимий тургунлиққа деб тугилган эди... Бу ўзгаришдан кейин онадан туғма бўлиб енгил тортди, гўёки мундан сўнг ўзиники бўлгандек қилиб ишонч ва сокит¹ кўзлари билан уйга қаради. Шу вақт уй ичидаги ситамгар пари ўзининг сиҳирлик кўзлари билан Отабекка яна кулиб қараб турар эди-да, гўёки шу кулиш билан ўз сиҳрининг қайси даражаларда кучлик бўлганини сўзлаб фахрланар эди.

* * *

Ўртадан ўн беш кунлар вақт ўтди. Кумушнинг қайталаб сўрашига:

— Чиндан-чиндан: мундан сўнг Тошканд бормайман, — деган жавобни берар эди. Кумуш бу гапка ажабланар, тўғриси, шодланар эди.

* * *

Марғилон келганнинг йигирманчи куни. Отабек ҳозиргина қаёққадир чиқиб кеткан эди. Қутидор одатиға қарши бозордан кундуз соат учларда қайтиб келди-да, Отабекни сўради, йўқлигини билгандан сўнг хотинини меҳмонхонага бошлаб чиқди.

— Тинчликми? — деб сўрагучи Офтоб ойимга сўйинч ва ё қувончлиги билинмаган бир вазият билан жавоб берди:

— Тинчлик.

Меҳмонхонада эру хотин ёнма-ён ўлтуришдилар. Офтоб ойим бу боши-оёғи йўқ ишдан ёрилар даражасига етаёзган эди.

— Отабекдан ҳеч сўз эшитдингми? — деб сўради қутидор.

— Қандай сўз эштай, ҳар қачон сўзлайдир, албатта мен эштаман.

— Тошканд тўғрисида ҳеч гап айтмайдими?

¹ *Сокит* — тинч, осуда, хотиржам.

— Тошкандга бир гап бўлганми?

— Тошкандга ҳеч гап бўлмаган, — деб кулимсиради қутидор. — Маним муддаом бошқа тўғриларда. Қизингдан ҳам ҳеч гап эшитмадингми?

— Ҳеч гап... Ҳа, айткандек кеча, эрининг мундан кейин Тошканд бормаслигини сўзлагандек бўлган эди.

Қутидор бир ишка тушунгандек кўзини ўйнатиб олди ва сўради:

— Энди Тошканд бормас эмишми?

— Билмадим; чинми, чин эмасми, ҳайтовур қизингиздан эшиткандек бўлган эдим. Нима, ота-онаси билан уришиб келганми?

— Йўқ, — деди қутидор ва чўнтагидан бир нарсани ола-ола айтди, — мен бу кун Тошканддан қизиқ бир хат олдим.

— Кимдан?

— Қудангдан, — деди қутидор ва хатни оча-оча, — шуни санга ўқиб бермакчиман, — деди.

— Ахир ўзи нима гап? — деб сўради Офтоб ойим.

— Эшитсанг биласан.

"Қудамиз Мирзакарим қутидорга ва қудачамиз хонимга етуб маълум бўлғайким, бизлар мунда соғ-саломатдирмиз ва ул жонибдаги¹ сиз ҳурматлик ва иззатликларни парвардигори оламдин сиҳҳатларингизни салоти хамса² олдида сўраб турмоқдамиз. Баъда махфий қолмағайким, куяв ўғлингиз хизматлариги юборилган эрди. Иншооллоҳ саломат еткан бўлса керак. Аммо сиз ҳурматлуларга маълумдир, бизнинг шул Отабекдан ўзга фарзандимиз бўлмай, дунёда ўзимиздин кейин қолдиратурган туюқимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз, умид ҳадафимиз³ фақат шул Отабекдир. Муҳтарам сиз буродаримизнинг шул ягона ўғлимизни фарзандликка қабул қилиб, аммо бизнинг келин боламизни Тошкандга юбормаганлари бизнинг жанобларидин бўлган миннатдорлигимизни ва яна ўғлимизга бўлган марҳаматларини бир оз тугаллай олмадилар. Аммо каминалари бу хусусдаги айбни сизнинг устингизга бутунлай юклай олмаймиз, зероки бизнинг бошимизда бўлган "ёлғиз туюқлик" савдоси сизнинг ҳам бошингизда

¹ Жониб — томон, тараф.

² Салоти хамса — беш вақт намоз.

³ Ҳадаф — нишон.

бордир. Начуқким, Отабекнинг кўб умри Марғилонда ўтиб, бизларни ҳам сиз ўйлаган оғирликқа солмоқдадир. Буродари азиз, сиз маним бу сўзларимдан хафа бўла кўрмангиз, зероки фақирингиз бу сўзларни бир йўсуни келиш важҳидин ёзиб ўтдимиз. Дунё орзу-ҳавас уйи дерлар. Юқориди баён қилинғанидек ва ўзлари билганларидек, айниқса қудачаларининг дунёга келиб куткани шу ёлғиз ўғулнинг орзу-ҳавасидир. Жаноблари бул ишқа ҳақ берурларми, йўқми, аммо азизларнинг рухсатларини олмасданок Отабекни Тошканддан ҳам тааллуқдор қилмоқчи бўлиб, бул маънига баъзи бир ҳаракатларини қилиб қўйған эрдик. Аммо бизларнинг бул раъйимизга ўғлингиз қарши тушиб ҳарчанд рад қилса ҳам ниҳоятда онасининг сўзини ерда қолдирмаслиқ учун қабул қилған эрди. Аммо бул тўғрисидағи сиз жанобларининг рухсатларингиз баъдида жавоб бермакчи бўлиб, хизматларига кеткан эрди. Сиз ҳурматлулар бу маънани савоб топарсизларми йўқми, бу жиҳати яна марҳаматларингизга боғлиқдир. Бу мактубни ёзишдан қасдимиз¹ шулким, Отабекнинг бу иккинчи тааллуққа асло раъйи бўлмай ва яна сизларга айтмай бул тарафда бизларни хижолат чекдириб қўярми, деб ўйладиқ. Буродари кироми, сиз дунё кўрган бир кеши-сиз. Ота сининг талабини хўб мулоҳафза қилиб кўрингиз, бу тўғридағи раъйи ўғлингизга қарағанда ҳам фақирларича сизларда бўлғани важҳидин албатта кўндиришқа саъй ва кўшиш² қилурсиз, деб ишонамиз Отабекнинг иккинчи тааллуқи тўғрисида келин боламизга билдирилмаса хўб эрди. Бизларнинг хурсандчиликларимиз йўлида Отабек билан бирга Тошканд тушиб, ўз қўллари билан тўйимизни ўтказишингизга ишониб Юсуфбек ҳожи ва қудачалари. 17-нчи савр³ ойида 1265-нчи ҳижрияда ёзилди."

Қутидор хатни ўқуб битирди-да, хотинига қаради. Офтоб ойимга бу хат музлик сувга шўнғутиб олиш таъсирини берган ва ўлтурган ерида сирра бўлиб қотиб қолған эди. Оталар учун бундоғ гаплар унчалик ёмон таъсир бермаса-да, хотинларга қандай асар қилиши билгулукдир. Офтоб ойим учун гўёки қизининг бирар айби учун бу ишқа мажбур бўлинғандек, Кумуш эса энди эрига суюмсиз,

1 Қасд — мақсад, ният.

2 Саъй ва кўшиш — ҳаракат қилмоқ.

3 Савр — 22 апрель-21 май.

ишдан чиқган ва бурчакка тиқилган увададек бўлиб кўрина бошлаган эди. Мактубни эшиткан қулоқлари янглиш эшиткандек бўлар эди.

— Тагин ўқуб кўрингиз-чи...

Қутидор хотинининг сўзидан кулди:

— Қайтариб ўқушнинг фойдаси йўқ, хатнинг мақсади сан онглагандек, — деди.

Офтоб ойим боши янчилган илондек тўлғанди:

— Қизим устига кундаш?!

Қутидор қафаска янги солинган қушдек уринмакка олган хотинини босмоқ бўлди:

— Ортиқча уринма, илгари ҳақиқатка тушун-чи...

— Ҳақиқати нимаси?

— Бунда гап бор.

— Нима гап бор?

— Агар бу ишда куявингнинг ҳам изи сезилганда эди, сан эмас ман ҳам бу гапка чидамас ва қизим устига тушкан бу огир масалани тинчлик билан қарши олмас эдим. Аммо бунда куявингнинг иштироки кўрилмай шунинг ила маним дамим кесилиб қолди. Ҳали унинг қизингта: "Мундан кейин Тошканд бормаيمان" деб айтканини сўзлаб эдинг-а?

— Ёлгонми, чинми, — деди Офтоб ойим тилар-тиламас, — эшиткандек бўлган эдим.

— Эшиткандек бўлган бўлсанг ҳам бу сўз чиндир, — деди қутидор, — нега десанг, хатнинг мазмунидан ҳам онглашиладирким, бу иккинчи уйланишка Отабек бутунлай қарши бўлиб, фақат бу гап қудаларингнинггина ишларидир. Шунинг учун куявингнинг уйланишини қизинг устига чин маъноси билан кундаш деб бўлмайдир.

Офтоб ойим кутмаган жойда қутидор тамоман Отабекни иккинчи уйлантириш тарафида туриб сўзлар ва ўлганнинг устига чиқиб тепар эди.

— Агар Отабек бу иккинчи уйланишка ризо бўлса эди, биринчидан рухсат олиш учун Марғилонга келиб юрмас...

— Шошманг-чи, — деди Офтоб ойим, — ўзингизча нимани сўзлай ётибсиз?

— Бу иккинчи уйланишда Отабекнинг ризосизлигини.

— Куявингизнинг ризолиги бўлмаса худо хайрини берсин, вассалом.

— Гап унда эмас-да, — деди кулиб қутидор.

— Нимада? — деди қизишиб Офтоб ойим. — Қизингиз

устига кундаш балосини ўз қўлингиз билан юкламакчи бўласиз шекиллик!

Қутидор совуққина қилиб кулиб қўйди:

— Тушинмай ётибсан, хотин.

— Ҳамма гапка тушиниб турибман.

— Тушинган бўлсанг бу хатка нима деб жавоб бера-миз?

— Бизга маъқул эмас, денг.

— Маъқул эмас, дейиш билан иш битмайди, бирарта далил кўрсатиш керак.

— Топарсиз, ахир далилини.

Қутидор тамоман тўнни тескари кийиб олган хотинига қараб бошини қашиб олди:

— Хатда иккинчи уйлантириш учун бўлган сабабни қизимизни Тошканд юбормаганлигимизда кўрсатилади, — деди қутидор. — Сан айтканча куявинг Тошканддан иккинчи уйланмасин-да, Кумушни қудаларинг олдига тургун қилиб юборайлиқ, тузикми?

— Нега мен ёлғиз қизимни Тошкандга юборай, — деди кўзини олаландириб, — биз қизимизни беришда Марғилондан ташқариға олиб кетмас ваъдаси билан берганмиз.

— Бу гапинг тўғри-я, — деди қутидор, — мен ҳам Кумушни Тошканд юбормоққа қаршиман. Гап бу ёрда: биз Отабекдан бу ваъдани олган чоқда, "Ота-онангдан кечасан, иккинчи уйланмайсан" деган ваъдани ҳам олганми эдик?

— Бундай ваъдани берган бўлсин-бўлмасин, — деди энтикиб, — суюб олгандан сўнг иккинчи уйланиш сўзини ҳам оғзига олмасин.

— Ким айтди санга, оғзига олди, деб?

— Ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам сиз ораға тушманг дейман, ўз оёғингизга ўзингиз болта қўйманг, дейман.

— Пичоқни ўзингга ур, оғримаса бошқага, деган бир гап бор, — деди жиддий вазиятда, — мендан ҳам сан яхшироқ тушиниб турибсанки, агарда бизнинг ризолигимиз бўлмас экан, Отабек сира ҳам иккинчи уйланмайди. Масалан биз икав — қудаларнинг ўрнида бўлиб, ёлғиз ўғлимиз бошқа бир шаҳарда, биз танимаган бир қизга уйланиб қолганда — ўйлаб қара, чндай олурми эдик. Ўғлимиз кўнмаганда ҳам ўз шаҳримиздан иккинчи уйлантиришқа киришмасми эдик. Бу тилагимизга қарши тушиб ўғлимизни ўз шаҳри ва ўз уйида олиб ўлтурғучи қудаларимизга лаънат ўқуб, ўлим тиламасми эдик?

Бу сўз Офтоб ойимни бир оз ўйлатиб қўйди. Лекин ҳали ҳам оёқ узатмаган эди.

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Нима қилар эдим, — деди қутидор, энди ҳамма ихтиёрни ўз қўлига олиб қўйган эди, — Отабек кўнмаганда ҳам кўндириб, ўзим биргалашиб Тошканд тушаман...

— Қизингиз бечорага...

— Қизимга ҳеч гап йўқ. Ҳали ҳам иззати, ҳурмати ўз қўлида.

— Қуриб кетсин шу дунёнинг ишлари!

— Қизингни Тошканд жўнатишка кўн бўлмаса.

Офтоб ойим жавоб бериш ўрнига ўкраб-ўкраб йиғлади.

* * *

Қайин ота, қайин она, куяв... Бу уч бурчаклик ўлтуришдан Отабек кўнглида неча турлук шубҳа туғилмоқда эди. Бу одатдан ташқари чақириқ нега меҳмонхонага бўлди? Нега Кумуш бу ўлтуришка чақирилмади? Қайин онаси нега унга термулиб боқадир? Қутидор томонидан шу орада ул кутмаган бир савол ҳам ташланиб қўйилди.

— Отабек, уялмай, тортинмай жавоб берингиз; бу гал Тошканддан чиқишингиздаги асл мақсадингиз нимага эди?

Отабек тарафидан кутилмаган бу савол уни шоширди ва нима деб жавоб беришни билмай қолди.

— Ўзим... сизларни кўриш учун.

— Тўғрисини сўзлангиз, бек, — қутидор бу гапни ярим жиддий қилиб кулиб айтди. Чунки Отабекни шу йўсун баъзи ёқлардан таъмин этмакчи ва унга бу тўғрида жасорат бермакчи эди.

— Айтдим-ку.

— Тўғри айтмадингиз...

Отабек шошқан ҳолда эди:

— Тошканддан чиқганимдаги мақсадни сўзлаш сизларга бир беҳузурлик берганидек ўзимга ҳам оғир... У тўғрида қатъий бир қарорга келганим учун сизларга сўзлаб ўлтуриш ҳам фойдасиз, — деди.

Офтоб ойим эрига қараб олди, қутидор ёвошқина бир товуш билан сўради:

— Сўзлаш оғирми?

— Менгагина эмас, ҳаммамизга ҳам оғир...

— Агарда биз ризолиқ берсамиз-чи?

Эрининг бу жасоратига қарши Офтоб ойимнинг юзига ризосизлиқ белгуси чиқди. Отабек эрса сесканиб уйқудан уйғонгандек бўлди ва иккиланиб сўради:

— Сиз нимага ризолиқ берасиз?

— Бу гал Тошкандан нима мақсадда чиқган бўлсангиз — ўшанга.

Отабек хижолат билан тер чиқарди:

— Тошкандан нима мақсадда келганимни биласизми?

— Биламиз, — деб кулди қутидор.

— Сизни бундай ишка ризолиқ учун ким ва нима мажбур этадир?

— Ҳеч ким мажбур қилмайдир, — деди кулиб қутидор, — мажбур қилган нарса: шундай кунлар учун ўғул ўсдирган ота-онанинг ризолиқларигина, балки сизни ҳам шу гап мажбур қилар.

— Отам билан онамнинг ризолиқлари учун шундан бошқа сабаб қуриб қолганига нима дейишимни ҳам билмайман. Гарчи Тошкандда экан чоғимда бу ризолиқ йўлига бел боғлаган бўлсам ҳам, энди бу бел боғлашни бутунлай ўринсиз бўлганига тушиндим...

Офтоб ойим оз қолдики, "тўғри!" деб қичқирсин. Аммо қутидор хотинига хўмрайиб қаради.

— Қисқароқ ўйлайсиз, Отабек, — деди, — отангиз бизга мурожаат қилмаганда эди, биз бу ишда бетараф қолсақ бўлар эди. Ҳозирда биз ҳам сизнинг сўзингизга қўшилсақ сиз эмас, ёмон отлиқ биз бўламиз.

— Унинг мулоҳазасини қилманг.

— Нега қилмайлиқ?

— Ҳамма айбни маним устимга юклаб жавоб ёзингиз.

Қутидор кулди ва сўради:

— Тошкандда экан чоғингизда отангизнинг таклифини қабул қилган эдингизми?

— Қабул қилган эдим.

— Бизнинг рухсатимизни олгали Марғилонга ҳам келган эдингиз, шундоғми?

— Шундоғ...

— Баракалла, Марғилонга келиб бу гапдан айнадингиз-а?

— Айнадим...

— Энди Тошкандга Марғилондан айнаб борасиз?

— ...

— Мана кўрдингизми, фақат бу ишда бизгина ёмон отлиқ бўламиз. Ўзингизнинг шу хатонгиз учун ҳам бу гапни қабул қилмоққа мажбурсиз.

Отабек нима деб айтишдан ожиз қолди ва ўзининг болалиқ ҳаракатидан сесканди ва хижолат орасида сўради:

— Отам сизга қачон хат ёзган эди?

— Кеча олдим. Демак, кўндингиз?

— Мен бу гапка дурустлаб ўйламасдан жавоб бералмайман.

— Қанча ўйласангиз ҳам жавобингиз биргина бўлиши керак; яъни ризолиқ.

Қутидорнинг бу сўзи жуда ҳам қатъий эди. Бу қатъиятни онглағучи кўнгилдан чиқараёзган бу масалани чинлаб ўйламоққа мажбур эди. Нима бўлганда ҳам кўнгилнинг бир чеккасини кирлатиб ётқан бу "ота-она орзуси" бир томондан қаралганда жуда энгил кўчкан эди. Аммо иккинчи томондан масаланинг ешилмаган ўринлари ҳам бор эди.

— Яхши, — деди, — мен сизнинг таклифингизга кўнайин, аммо кўнишнинг ва ризолиқнинг зарури қизингизда эмасми?

Шу чоққача мунггайиб ўлтурган Офтоб ойим ялт этиб эрига боқди, яна чексиз бир меҳрибончилик назари билан Отабекка қаради.

— Сиз қизимизнинг андишасини қилиб ўлтурмангиз, бек, — деди қутидор, — бу ишни энг яхшиси унга билдирмасликдир, кейинроқ ўзи кўникиб кетар, бу тарафлардан ташвиш лозим эмас.

— Йўқ, — деди бек, — мен бу ишка башарти кўнганимда ҳам қизингиздан яширмайман.

— Нега?

— Негаки унинг ризолиғини олмасдан туриб, бу ишка оёғ қўйишим мумкин эмас.

— Агар кўнмаса-чи?

— Кўнмаса, мен ҳам кўнмасликка мажбурман.

Бу узил-кесил сўздан қутидор ўйлаб қолди. Офтоб ойим бўлса, қизининг қадрини бунчалик аршларгача кўтармакда бўлган йигитка ўзида чексиз муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезмакда ва нима учундир йиғлағуси ва куяви юзидан ўпкуси келмакда эди.

— Тузик, — деди қутидор, — унинг ризолиғини ўзингиз олмоқчимисиз?

— Йўқ, негаки қизингиз учун ҳақорат бўлган бу сўзни айтиш маним қўлимдан келадирган иш эмас, — деди. Эру хотин бир-бирларига қарашиб қўйдилар. Кейинги сўзни айтиб битиргач, Отабекнинг кўзига ёш келган эди. Ўзининг ҳолидан уялди шекилли, уларнинг олдидан ту-

риб ташқариға чиқди. Ул чиқгандан сўнг эру хотин яна ярим соатча жанжаллашиб ўлтурдилар.

* * *

Хуфтан намозидан сўнг яңгиланган ташвишларни бир оз унутдирар умиди ила пойчароғ ёниға ўлтуриб, Фузулий девонини варақлар эди. Аммо Фузулийнинг ранг-баранг шеърлари устида қаноатланиб тўхтамас, ҳамон варақлағандан-варақлар эди. Шоирнинг нафис шеърлари ҳозир унинг учун тузсиз сўзлар йиғиндисидан бошқа бир нарса ҳам эмас эдилар. Ул шу вақт тўсиндан китобни ёпди-да, айвонга қулоқ солди. Чунки ҳозиргина сўзлашиб ўлтурган Кумуш билан онасининг товушлари ўчкан эди. Ул бу ҳолдан шакланди. Айвондан она-боланинг қасқ-қадир йўқолганларини пайқағач, тусида ўзгариш бўлгани ҳолда қайтиб келиб ўлтурди. Нима учундир ҳозир унда бирар фожияга тушкучининг ҳолати бор эди. Киши изтиробка тушкан кезларда тилаб эмас, ихтиёрсиз баъзи бир йўсунсиз ишларга уринадир. Шунингдек ул ҳам жиддий бир равишда Фузулий мутолаасига берилди.

Ул ўзининг шубҳасидаги гапка қониё¹, орадан ярим соатлаб эмас, бир соатлаб вақт ўтиб борган бўлса ҳам бу унга зерикарлик эмас, тез келгандан келмагани яхши; яхшилиқми, ёмонлиқми ҳайтовур бўладирган кўнгилсиз гапни кечиккани яхши... Фузулийни яхшилаб ўқуш керак. Шунинг учун ҳам маънолик шеърлардан бошини кўтармайдир-да, гўёки айтарсиз китобка михланган...

Кумушнинг уйга келиб киргани ҳам унга сезилмай қолди. Ул қушлар каби латиф товуш чиқармаслиқ қилиб гилам устидан юриб келди-да, секингина шамъ ёниға — Отабек қаршисиға ўлтурди. Унинг кўйнагининг чиқарган енгилгина шамоли билан ёниб турган шамъ "лоп" этди-да, кўришкандек, ўйнашқандек бўлди. Бу ҳолдан китоб устига муккадан кетиб ўлтурғучи чўчиб кўтарилиб қаради. Қаршисида: Фузулий таъбирича себи занахдон² негадир қизариб, новаки мижкони кўз ёшлари билан жуфталанган

¹ Қониё — қаноат қилган.

² Себи занахдон — бағбақа.

ҳалиги пари эди... Биринчи қарашдаёқ куткан ишининг тўғрилиғига инонди ва осийлар¹ каби кўзини ерга тикди. Ул Кумушдан итобомиз сўзлар, аччиг хитоблар кутар; биринчи итобдаёқ ота-она гуноҳига таваба қилишга ҳозирланар эди. Аммо иш ул куткунча чиқмади. Кутилмаган жойда, гўёки уни бу оғир ҳолдан қутқармоқчи бўлгандек:

— Фузулий яхши китоб, — деди Кумуш, — мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизамми?

— ...
Отабек гарангсиб қолган, ўзини овутмоқчи бўлган бу олий жаноб гўзалга нима дейишни билмас, қаердан сўз бошлашқа ҳайрон эди:

— Ким йиғлатди сизни?

— Йиглабманми?

— Кўзингиз, кипракингиз...

— Ўзи шунақа...

— Йиғлатган мен эмасми?

— Китобни нега ёпдингиз? Очиб ўқунг, мен эштай.

— Ота-она ризолиғини бир томчи кўз ёшингизга арзитдимми?

— Мен рози, мен кўндим, — деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир қўрқгандек шошиб айтди.

— Кўндингиз...нега, а?

Отабек таажжуб ва ҳайрат ичида эди.

— Негаки, — деди Кумуш, — мен сизга ишонаман...

— Шунинг учун...

— Шунинг учун кўндим...

— Кўнглингиз фаришталар кўнглидек.

— Сизнинг ҳам кўнглингиз...

Икки жон, икки юрак гўёки биттадек бир-бирисини онглар, бирисидан-бирисига ўтиб юрар эди шу вақт.

— Бўлмаса нега йиғладингиз?

Бу саволдан Кумуш бир мунча ўнглайсизланиб, уят аралаш бир табассум билан:

— Ўзим... — деди ва кейинидан ўзининг ҳамма тилак ва шартлари маъносини жамъи бўлган, — мени унутмай-сизми? — деган сўроғини берди. Ул нима деб айтишқа сўз

¹ Осий — гуноҳкор.

тополмай қолди. Чунки юрак сирина ифода қиларлиқ жумла топиш мумкин эмас эди. Жавоб бериш ўрнига ўзича сўзланди:

— "Ота-она орзуси..."

— Биладан, — деди овутқучи товуш билан Кумуш.

— Маним орзумни ҳам биласизми?

Кумуш Отабек яқинига сурилди ва тирсаклари билан унинг тизасига ёнбошлаб эркаланди...

* * *

Қутидор тарафидан эртага Тошканд жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақтлари шамъ ёнида сўзлашиб кечди...

3. ҚОВОҚ ДЕВОНАНИНГ БЕЛБОҒИ

Оч қоринга салимсоқ еб, кўкчой ичишдан зериккан кишилар чойхонага Қовоқ девонанинг кириши билан унга сўз қота қолдилар:

— Келинг-келинг, девона!

— Бир коса чойларинг борми, хўвари?

— Бор-бор, авлия, битта бачча бўлсангиз идиши билан сизники.

Қовоқ девона деганимиз ўрта ёш, сийрак соқол, қотма, кун иссиғлиғига қарши ўчакишкандек бошига эски телпак, эгнига пахтасидан бошқаси тўзиб кеткан гуппи чопон кийиб, янги бўз белбоқни беш-олти айландириб боғлаган ва унга беш олтита чилим қовоқдан тортиб то сув қовоқ, носқовоқ ва томоша қовоқларғача осқан; қовоқларнинг оғирлиғидан аранг ҳаракат қиладирган ўз замонасининг машҳур бир девонаси эди. Бу девона Тошканднинг барчасига маълум; беклардан, бойлардан; қисқаси шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар ортдирган ва кўбларнинг тарафидан қилган кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди. Шаҳардаги ҳар ким унинг ошнаси, каромати билан бепарво бўлганлар ҳам унинг қизиқ ҳаракатларига ва тутал сўзларига қизиқар эди. Бу чойхонадагилар ҳам шу кейинги синфдан эдилар.

Бирарта ихлосманд қўлидан бошлаб томоқ еган бўлса керак, ҳозир ўшанинг чанқовини босмоқ фикрида эди.

— Баччанг ким, баччанг? Онам мени баччалик учун туғмаган... Чойингдан бер — чойингдан!

— Онангиз сизни нима учун туққан?

— Хоннинг қўйини боқиш учун, қовоқларни белга тақиш учун; чойингдан бер-чи, хўвари!

Девонага бир пиёла чойни ичишка ҳам тинчлик бермадилар. Улардан биттаси кўзни шамғалат қилди-да, белдаги қовоқдан биттасини юлиб ҳам қочди. Иш ёмонга айланди. Қувлаб туюлмади. Сўнгра келиб яна бир коса чойни ичди ва унга-бунга қовоғи тўғрисида алтимос қилиб қаради. Бўлмагач, қовоғини қўмсаб ҳўнгир-ҳўнгир йиғламоққа олди. Эрмакчиларнинг куткани ҳам фақат унинг ёши мишиғига, мишиғи тупугига қўшилиб йиғлаши эди.

Қовоқни юлиб қочқан томдан келиб суфанинг устидаги сўрига қовоқни осди ва ўзи тушиб девонанинг ёнига келди:

— Қовоқ ўғриси ушладингизми, девона?

— Йўқ, ука! Қовоғимдек шишиб ўлсин, қочқанча кетди!

Бирав Эски жўвада кўрганлигини ва қовоққа миниб кетаётганини сўзлади. Иккинчиси "зап қовоқ эди-да" деган эди, учунчиси "аттанга" деб қўйди. Девонанинг ўпкаси шишиб кетди. Эрмакчилар унинг юрагига галма-гал ўт ёқар эдилар.

— Қовоғингизнинг ўзи бу иқлимда йўқ нарса эди-да, — деди бирав. Девона қовоғининг таржумаи ҳолини сўзлаб берди:

— Дадам мусаллас қовоқ, ойим мош қовоқ, мен бел қовоқ... — деди. Кулишдилар. Эрмакчилардан биттаси юқорида осилган қовоқни кўрсатиб ажабланди:

— Ийи-ийи, анув кимнинг қовоғи-я?

Девона сўюкли қовоғини сўрида кўриб қувона кетди:

— Вой хўварингни... жиннилар, вой эси йўқ хўварилар! Қовоғимни бер, жиннилар!

— Тузик-тузик, авлия. Қовоғингизни тушириб берсам нима берасиз?

— Сўраганингни ол, жинни... Ойим қишлоғига бек бўл, тентак: тилла жабдуқлиқ от мин, жинни...

— Мен Ойим қишлоғининг беклиги уҳдасидан чиқолмайман. Қовоқларингизнинг касбини айтиб берсангиз бўлади манга.

Девона бу шартка кўнди, қовоқ туширилиб, девонанинг қўлига эсон-омон тегди. Маҳбуба ортиқча бир эҳтиёт ва эътибор билан белга — бошқа йўлдошлари ёнига тугилди.

— Қани, энди бўлсин, девона!

Қовоқ девона белидаги қовоқлардан битта эгри май-

моғини кўрсатиб: — Манов Мукулмон чўлоқ, — деди, унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни туртиб: бунов, Худойбачча (Худоёрбачча,) — деди, сув қовоғини эркалаб "Нор калла" — (Нормухаммад қушбеги), — деди. Қолган иккита силлиқ қовоқчаларни "носқовоқ, юпқа томоқ", — деб қўйди. Эрмакчилар кулишдилар. Бу қовоқ ўғрилари ичидан тезроқ қочиб қутилиш учун кетишка интилган эди, бирави ушлаб қолди.

— Тўхтанг ҳали, гап бор! — девона сўкиниб тўхтади. — Манави белингиздаги белбоғни қаердан ўғирлаб олдингиз?

— Қўй, жувонмарг бўғур!

— Ўткан куни ўғирлатқан белбоғинг шу эмасми, Каримқул? — деб ёнидагига қаради эрмакчи.

— Ҳа, ҳа, худда ўғирлатқан белбоғим, тутдик ўғрини!

Қовоқ девона худда белбоғидан ажрайтургандек икки қўли билан белига ёпишди.

— Саники бу эмас, тентак!

— Йўқ, худда маники шу, еш, бўлмаса миршаб чақираман.

— Хўварингни... нима дейди бу!

— Тўғри айт, буни қасрдан ўғирладинг?!

Девона белбоғининг тугунига аздақидил ёпишқани ҳолда:

— Ўғирламадим, тентак, ҳожи поччангни тўйидан олдим, жинни! — деди.

— Ҳожи поччанг ким? Ёлгон сўзлама, ўғри!

— Ҳожи поччангни танитайсанми, тентак?

— Тошкандда ҳожи поччадан кўпи борми, ўғри?

— Эсинг кетибди, жинни... Юсуфбе ҳожинг-чи. Ахир, тўй бўлди, базм бўлди, ўгул уйланди... қўй, жувонмарг бўғур!

Девона эрмакчилар қўлидан аранг қутилиб чиқди. Аммо уларнинг ичидаги кўзини боғлаған бир киши нима учундир девонанинг орқасидан эргашди. Чойхонадан анчагина узоқлашқан эдилар.

— Девона! — деб чақирди ҳалиги эргашкувчи.

Девона ўзига қараб келгучи бу кўз оғригини таниди. Сўюкли қовоқлар устига келган бало бўлмасин учун, кетар экан, қовоқларини эҳтиётлаб ушлади:

— Нима дейсан, кўз оғриги?

— Қўрқмангиз, девона! — деди кўз оғриги ва адимларини тезлатди.

— Нима ишинг бор?

— Тўхтанг.

Девона аранг тўхтади. Кўз оғриғи уни чўчитмас учун наридан туриб ёнчигини кавлий берди.

— Сизга назрим бор.

Бу сўзни эшитиб, девона йўлга тушди. Кўз оғриғи унинг кетидан югурди ва:

— Манг! — деб пул кўрсатди. Девона илтифотсиз кета берган эди: — Тўхта дейман! — деб дўқ урди. Девона нарида тўхтади:

— Келма, келма, кўз оғриғи!

Кўз оғриғи ўн адимча нарида турди:

— Ҳали, ким ўглини уйлантирди, дединг?..

— Ким уйлантирди, дединг?

— Айтинг-ку чойхонада!..

— Айтинг-ку чойхонада...

— Белбоғни қасрдан олдинг?

— Бувинг берди.

— Тўғри айт!

— Тўйга келдингми?

— Тўйга келдим...

— Юсуфбеникигами?

— Юсуфбеникига.

— Белбоғинг йўқми?

— Йўқ.

— Тўй ўтканда келибсан.

— Юсуфбе қайси ўглини уйлантирди?

— Нечта ўгли бор?

— Нечта ўгли бор!

— Битта... Қоратсгиндан келдингми, опанг омонми?

— Омон... қачон уйлантирди?

— Ўзинг уйланганмисан?.. Қоратсгиндан неча кунда келдинг?

— Беш кунда. Қачон уйлантирди?

— Эшакка минибми, яёв?

— Эшакка миниб.

— Нашанг борми?

— Бор.

— Қитта бер-чи.

— Бераман, олдин айт; қачон уйлантирди?

— Тўй ўтканда келибсан, тентак... Манга-чи, бир тоғора ош тегди.

— Бозордан ош олиб берсам сйсанми?

— Юзингга қачон чечак чиқди?

Кўз оғриғи бу тутал сўзлардан асабийлашиб кетди:

- Қачон уйлантирди дейман?
 - Тўй ўтканда келибсан дедим-ку... Бир ҳафта бўлди, ўн кун бўлди, бир ой бўлди. Ҳа, ҳа, чарлари энди бўлар эмиш... чарларга бор, Қоратегин.
 - Тошканддан уйлантирдими?
 - Хи, хи, хи, аҳмоқ. Тошканддан бўлмай, Қоратегиндан уйлантирсинми?
- Шундан кейин кўз огриғи чойхонага қайтди...

4. ЖОДУГАР ҲИНДИ

Қайин отасининг огриган касалидан тузала олмай ва ё тезроқ ўлиб тирикларни қутултирмай "чарлар" балоси билан ўзини ипсиз боғлангани учун сўнг чекда сиқилган, шунга кўра онасиға ачитиб сўзламакда эди:

— Ўйлаб-боқинг онажон! Бир бечора сизнинг орзуингизни деб, қизи устига кундаш юклади ва биргалашиб тўйингизни ўтқузишди. Иш кучидан қолиб, ўн кунлаб Тошкандда юрди. Нима бўлганда ҳам биравнинг яхшилиғини билиш керак эди.

Ўзбек ойим ўзининг бир ҳафталик сўзини такрорлар эди:

— Энди нима қил дейсан болам, ўтқузмай кетишинг уят.

— Уят дейсизда, уятка ўзингиз тушинмайсиз.

Ўзбек ойим ўғлининг терс сўзидан қизишди.

— Жуда ҳовлиқа берма, ўғлим. Чарлар ҳам ўтар, андининг юзини ҳам кўрарсан!..

— Онажон, — деди Отабек, — сизнинг заҳарлик сўзларингизга нима дейишка ҳам ҳайронман... Биллоки, манинг ҳовлиқишим сиз айтканча бўлса... хотинимниғина эмас, унинг ота-оналарини андишасида шошаман. Уларнинг кўнгилларига гап келмасин деган мулоҳазада ҳовлиқаман. Мен сизнинг орзунгизга бутунлай қарши тушиб, Тошқандингизни тилга олмаслиққача борганимда ўша бечоралар сизнинг риоянгиз билан мени бу ерга судрағандек қилиб олиб келдилар... Уятни билсангиз, энг ози шунинг андишаси керак эмасми?

— Бўлмаса чарларни кутмагин-да, югира қол, — деди Ўзбек ойим, — маргилонлиқнинг ўкчангдан¹ урганлиғи аниқ экан.

¹ Ўқча — хаёл, ўй, фикр.

Отабек камоли бўғилганидан сукут қилишга мажбур бўлди, чунки бу орзу-ҳавас онаси ярани ҳар замон каттароқ оча боришга жуда ҳам уста ва бу усталиқ унинг барча кутканларининг кундан-кунга бўшка чиқа борганлигидан эди. Айниқса унга ҳозир бутун маъноси билан сир онглашилиб, марғилонлиқнинг жодусини жуда ҳам кучлик эканига имон келтирди. Ўғлининг орзу-ҳавасини кўрди — кўриш бўлса — орзулағандан ортиқ. Бироқ бу орзу-ҳавас орқасидан кутилган марғилонлиқ балосидан ўглини қутқариш масаласи унинг тилагича бўлиб чиқмади-да, яна марғилонлиқнинг сиҳри ўткирлик қилди... Никоҳ куни Отабекнинг кийимларини жуҳуд домладан ўқутишлар, марғилонлиқдан совитиб тошқандликка иситишлар — барчаси ҳам ҳозир ўз ажзларини¹ унга иқрор қилар эдилар. Кейинги "беш-бош" домланинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо ва туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар...

Ўзбек ойим марғилонлиқнинг домласини кучлик эканида шубҳа қилмаса ҳам аммо бир ишқа жуда ҳайрон эди: жуҳуднинг қилган жодусини — жуҳуд, мусулмон домланикени — мусулмон дафъ қила олур эди; нега булар асар қилмайди сира? — Ҳозир Ўзбек ойим бунинг сиррини ўйлаб тополмас эди. Бу боши берк кўчада ул узоқ қамалиб қолмади — бунинг сиррини дафъатан топди, ҳам жуда тўғри топди: "Марғилонлиқнинг домласи жуҳуд ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас — ҳинди! Ҳиндиларнинг ҳам ҳанноси², бас, ҳанноснинг сиҳрини на мусулмон домласи қайтарсину, на жуҳуд. Ўшал ҳиндининг ўзи қайтармаса, ўзга иложи йўқ!"

Нима қилмоқ керак? Тошқандда бирарта ҳинди домласи йўқки, иложини қилиб берса... Энди хотин боши билан марғилонга мурожаат қилсунми?

Бошка тушканни кўз кўрар, деган сўз бор. Ўзбек ойим ҳам бошига тушкан бу кулфатни кўришқа мажбур эди: "Шу галдан қолдирмай Отабекнинг ёнига Ҳасаналини қўшиб Марғилонга юбораман, Ҳасанали у ердаги ҳинди домлага учрашиб, Отабек устидаги сиҳр-жодуларни ешдирсин... Ҳинди ҳар қанча олса ҳам майли, бисотдан у-бунни сотиб пул қилиб бераман".

¹ Ажз — ожиз, кучсиз.

² Ҳаннос — худодан ҳам қўрқмайдиган, қасамдан қайткан, маккора.

Отабек онасининг қаршисида боғи сукутка кетканича жим ўлтурар эди. Ўзбек ойим ҳалиги кашфиётдан қутилиб бу тўғрида сўнгги қарорини қам бериб бўлгач, Отабекка деди:

— Ўғлим... янги уйланган отинг бор. Маним олдимда ўлтуриб нима қиласан? Бечора ёлғуз ўлтурибдир.

Отабек онасига бир қараб олди-да, жавоб бермади.

— Бор, болам, бор. Яхши эмас бу ишинг... — Ўзбек ойим сўзини бўлиб дарича ёнига келиб тўхтаган Ойбодоққа қаради.

— Сутчой тайёр бўлди, сузиб кирайми?

— Икки косани келинлик уйга бер, мен билан Ҳасаналиникини шу ерга келтир.

Ойбодоқ кета бошлаган эди, Отабек уни тўхтатди:

— Маникини ҳам шу ерга олиб кир, — деди. Ойбодоқ Ўзбек ойимга қаради. Ўзбек ойим ўғлига хўмрайди. Отабек хўмрайишга илтифот қилмай, Ойбодоққа "шундоқ қил" ишорасини берди.

— Бўлмаса келинникини ҳам шу ерга бериб, ўзини чақир. Ҳасанали уйда ичсин, — деди Ўзбек ойим. Ойбодоқ кетгач, ўғлидан сўради, — бу нима қилиқ, болам?

— Қилиқ эмас.

— Келин билан бирга ичсанг нима бўлар эди? Биравнинг боласини мунчалик хорлаш яхши эмас.

— Бундан хорлаганлиқ чиқмайдир. Ўзини шу ерга чақирдингиз — иш битди.

Ўзбек ойим тагин нимадир айтмакчи эди, Ойбодоқ дастурхон кўтариб кириб қолди.

— Келинга айтдингми?

— Айтдим.

Дастурхон ёзилиб, тушлик чой келди. Ўзбек ойим косасига нон ташлаб кўзи эшикда, яъни келинни кутар эди. Келин эшикдан кўрингач, ўғлига "қарши ол" дегандек қилиб қараб қўйди. Ун етти ешлар чамалиқ, кулчалик юзлик, оппоққина, ўртача ҳуснлик Зайнаб қайин онасининг тилак ва шаънига лойиқ тавозий — одоблар билан битта-битта босиб дастурхон ёнига келди. Қайин она томонидан "ўлтуринг" рухсати берилганидан сўнг, қисилиб-қимтиниб товуш чиқармайгина ўлтурди. Ўзбек ойимнинг кўзи ўғлида. Ўғли бўлса чойга нон ҳўллаб смоқда эди. Бир-икки қайта хўмрайиб-хўмрайиб ўғлига қаради-да, унинг кўзини учрашдира олмағандан кейин, унга сўз қотишга мажбур бўлди:

— Чарларинг ҳам бўла қолмадики, қайин отангни бо-
риб кўрсанг. Ёки чарларсиз ҳам кўра қоласанми?¹

Зайнаб кўзини эрига тикиб қолди. Отабек салқингина онасига жавоб берди:

— Кўрсам бўладир... — деди ва кулимсираган сумол Зайнабқа қаради. Зайнаб ҳам кулган бўлди. Шу кичкина-гина кулимсираш Ўзбек ойимни анча тинчитди. Аммо мусоҳаба шунинг билан тўхталиб, орага яна бояғи жим-житлик кирди. Ўғлининг миридан сирини ажратиб ўлтурғучи она яна олазарак огриғига йўлиқди. Зайнабнинг кўзи тез-тез Отабекка тушар, у бўлса хўр-хўр чойни ичар эди. Бу ҳолдан Ўзбек ойим ич-этини еб, юткан луқма-сининг мазасини ҳам билмас, қисқаси, ўлтуриш сўзсиз, гўё тузсиз ва маъносиз эди. Бу маъносизлик тадбирини кўриш яна Ўзбек ойим устида:

— Келин пошшога тилла узук буюрдингми?

— Буюрдим. Эрта-индин битиб қолар. — Отабек сўзни чўзмоққа йўл қўймади. Аммо онаси гапдан гап чиқариб, сўзга сўз уламоқчи эди:

— Тилла чочпопугингиз бор эдими?

Зайнаб эрига қаради ва ийманибгина жавоб берди:

— Йўқ.

— Йўқ бўлса олиб бераман, — деди Отабек. Ўзбек ойим анчагина жонланиб олди. Тағин ундан-мундан сўз уринтирмоқчи бўлган эди, унча муваффақиятлик чиқмай боштади. Сутчойдан сўнг қумғонда чой келди. Зайнаб биринчи пиёлага қуйиб ўрнидан турди ва қайин онасига икки қўллаб узатди, иккинчи пиёлани тўлдириб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, уни Отабек тўхтатди.

— Мундан кейин чой беришда ўрнингиздан туриб ўлтурманг, — деди. — Ўлтурган ерингиздан берсангиз ҳам бўладир.

Лекин бу гап қайин онага ёқмади, эътироз қилди:

— Нега ундоғ дейсан, бола. Ўриндан туриб чой бериш одамзоднинг зийнатидир, келинларнинг бор-йўғи келинлиги ҳам шунда-ку!

— Сизнинг учун ҳам ўлтуриб чой берсин, демайман, аммо бу такаллуфнинг менга кераги йўқ, — деди ва қўлидаги чойни тез-тез ичиб бўшатди. Фотиҳа ўқуб

¹ Тошканд одатича "чарлар" бўлмасдан туриб, куяв қайин ота, қайин онага кўринмайдир (муал.).

ўрнидан турар экан: — Албатта сизга ўрнидан туриб чой бериши лозим... — деди ва чиқди. Бу гапни Зайнаб чинга ҳисоблагани учун бошқа нарса пайқаманган, аммо Ўзбек ойим бўзариб қолиб даррав эсига ҳиндининг жодуси келиб тушкан эди.

Шу ўлтурушдан бир соатча кейин Ўзбек ойим уйни холилатиб Ҳасаналини ўз олдига чақиртириб кирди. Ҳасанали бу чақиртириқдан бир нарса ҳам сезмаган, чунки хўжабекасининг ички сиррига унча ошно эмас, чарлар маслаҳатидир, деб ўйламоқда эди. Ўзбек ойим уйнинг эшигини беқлаб келди-да, Ҳасаналининг яқин-роғига ўлтурди ва ярим товуш билан муддаони оча бошлади.

— Энди иш Тошканд домлалари билан битатурганга ўхшамайди... Ўйлаб қарасам, Марғилонлиқнинг домласи ҳинди экан. Шунинг учун ноилож сани олдимга чақиртирдим. Сан ҳам одамсумол гапимга тушиниб, бу тўғрида ақлинг етканча зеҳнингни югиртиргин... Ўзингга маълумки кундан-кунга марғилонлиқни унутиш ерига ҳар соат унга эси борадир. Бу ҳолларнинг барчаси ўша ҳиндининг жодусидан бўлиб, муаккиллар¹ Отабекнинг бўйнидан сиртмоқ солиб Марғилонга тортадирлар...

Ҳасанали хўжабекасининг кўбдан бери домла-хўжа билан саргардон бўлиб юришини билса-да, аммо унинг "ҳинди, сиртмоқ солиб тортиш" каби сўзларига тушинмади. Бекасининг феъли хуйини яхши билгани учун, яъни унинг қарғашидан қўрқиб тушинмаганлигини билдирмади-да, "қани гапнинг теги қаерга борар экан", деб жим, қулоқ солган бўлиб ўлтура берди. Аммо Ўзбек ойим сўзини ҳалиги ерда тўхтатиб: "Сан шунга нима кенгаш берасан?" деган саволни берди.

— Мен нима дер эдим... Сиз нимани маъқул кўрсангиз шу-да, — деди. Ҳасаналининг тушинмаслик орқасида берган бу жавоби Ўзбек ойимга ниҳоятда ётишиб келди:

— Баракалла, Ҳасан. Ана шунинг иложини ўзинг қиласан.

— Яхши...

— Эрта-индин чарлар бўлиб ўтса, албатта Отабек

¹ Муаккил — фаришта.

Марғилонга югирадир. Шу вақтда сан ҳам бир нарсани баҳона қилиб бирга Марғилон борасан-да, қаердан бўлса ҳам ўша ҳиндини топасан ва назрини бериб яхшилаб қайтартириқ қилдирасан...

— Кимни?

— Кимни бўлар эди, Отабекни-да.

— Нега?

— Тушинмадингми?

— Тушиниш бўлса — тушиндим... Шунчаки аниқлаб олмоқчиман-да.

— Марғилонлиқ-ку Отабекни ҳинди домладан ўзига боғлатиб қўйибдир. Ана шуни сан ҳам пайқаб юргандирсан-ку?

— Пайқамаган бўлсам ҳам, аммо мақсадингизга энди тушиндим,— деди кулиб Ҳасанали. — Ниятингиз Отабекни марғилонлиқ келиндан совитиш.

— Баракалла, — деди Ўзбек ойим, — совитишқина эмас, унинг чангалидан Отабекни узил-кесил қутқариш.

Ҳасанали ҳайрон бўлди. Чунки хўжабекасининг марғилонлиққа мунчалик адовати бор деб ўйламас эди.

— Нега энди?

— Ўғлимни марғилонлиқларнинг қўлига бериб қўймайман-да, ахир. Бурун Тошкандда хотини бўлмаган бўлса — энди бор, мундан кейин анди келинга бизнинг муҳтожлигимиз йўқ...

— Хайр, энди нима қилмоқчисиз?

— Нима қилишим кундан ҳам равшан, — деди Ўзбек ойим ва тамом қаноат ва ишонч билан бояғи мақсадни такрорлади: — Ўзингга айтганимдек Марғилондаги ҳинди домланинг ўзидан бир мартаба қайтариқ қилдирсақ марғилонлиқнинг сиҳр-жодулари ботил¹ бўлиб, Отабек ўз-ўзидан андини талоқ қилиб юборадир...

— Сиз марғилонлиқ ҳинди домланинг ўғлингизга қилган жодусини қаердан билдингиз?

Ўзбек ойим бу савол билан ўзининг кашфидан бир оз шубҳаланди-да, ишончсизроқ қилиб:

— Ўзим билдим, — деди.

— Ўзингиз қаёқдан биласиз, ахир бирав айткандир сизга?

¹ Ботил бўлмоқ—бузилмоқ, бўшашмоқ.

— Ўз ақлим билан топдим.

Ҳасанали ўзини тутолмай кулиб юборди:

— Лекин шунга қолганда ақлингиз бир оз янглишиб-дир...

— Нега?

— Негаки икки ўртада сиҳрчи ҳинди ҳам йўқ, сиҳр қилдирғучи марғилонлиқ ҳам, Отабек ҳам сиҳрланган эмас.

— Нега бўлмаса Отабек ҳадеб уйланса ҳам Марғилонга ошиқаберадир?

— Бунинг сабабини ҳали ҳам билмайсизми?

— Биладан, сиҳр-жоду қуввати.

— Жодуни ким қилдирадир?

— Қайин отаси, қайин онаси, қолаберса хотини.

— Янглишасиз, ойи.

— Нега янглишаман?

— Сиҳр-жоду қилишдан уларнинг мақсади нима, деб биласиз?

— Калвак ўғлимнинг ақлини ўғирлаб, пулини емакчилар.

— Пулини емакчилар? — деб кулди Ҳасанали. — Марғилонлиқ қудаларингизнинг давлати олдида бизникини йўқ, деса бўладир. Ундан кейин мен яхши биладанки, улар Отабекка уч пуллик ҳам рўзгор қилдирмайдирлар. Буни ўзим яхши билганимдек ўғлингизнинг ўзидан ҳам "уларнинг рўзгор қилдирмаганларидан жуда сиқиламан" деган сўзини неча қайта эшитдим. Шунини ҳам яхши билмоқ керакким, ўша жодугар қудаларингиз ёмон кишилар бўлганларида Отабекни Тошкандан уйлантириш сиз ўйлаганча қулай иш бўлмас эди. Ўғлингизнинг Марғилон боргандан сўнг ваъдасидан айнаганини албатта ҳожидан эшиткан бўлсангиз керак...

Ўзбек ойим енгиллаёзган бўлса ҳам, айниқса Ҳасаналидан тил қисиб қолғуси келмас эди. Гўёки шунча ўткан гапларга қиймат бермагандек:

— Мен бунинг сиррини энди хўб билиб олдим, — деб қўйди.

Ҳасанали кулди.

— Билсангиз ҳам янглиш онглабсиз, чунки бунинг сирри сиз ўйлаганча эмас.

— Қандоғ?

— Ўғлингизнинг ҳар замон Марғилонга ошиқмоғи... айниқса бу гал қайин ота, қайин оналаридан андиша қилибдир. Ундан кейин...

— Ундан кейин?
— Ундан кейин катта келинингиз ўглингизнинг кўз очиб кўргани.

— Кўз очиб кўргани? — деди Ўзбек ойим ва истеҳзоланиб кулди. — Зайнаб ўша марғилонлиқча бўлмапти, дегин?

— Мен қаёғдан билай... Эҳтимол ўглингизча шундай-дир...

— Ўзинг уларнинг иккисини ҳам кўргансан, индалло¹ сўзла: улардан қайси бирисининг ҳусни ортиқ?

Ҳасанали бу савол қаршисида нима деб айтишка билмай қолди...

— Муҳаббат деган нарса ҳуснга қарамайди...

— Қарайдирми, йўқми, сандан уни сўраётқаним йўқ. Қайси бириси кўҳликрак деб сўрайман?

Ҳасанали қийналди ва гапни бошқага чалғитиш учун:

— Энди маслаҳат нима бўлди? — деб сўради.

— Олдин сўзимга жавоб бер-чи, ер юткур!

— Саволингиз қизиқ, нима деб жавоб беришка ҳайронман... Тўғрисини айтайми?

— Тўғрисини!

— Тўғрисини индалло сўзласам, — деди ва қийналиб тўхтади, — ҳар бир гулнинг иси ўз йўлига.

— Тўғрисини дейман!

— Анув келинингиз ўлса — ўлиги ортиқ...

— Гапирма-гапирма, — деди Ўзбек ойим, — бошда шу марғилонлиқ балосига ўзинг сабабчи бўлганмисан, ҳали ҳам ўшанинг томонини олиб сўзлайсан! Сандек соқоли узун, ақли қисқадан кенгаш сўраб ўлтурган мен ҳам аҳмоқ!

Ҳасаналининг чалғитиши ва ҳайрон бўлиши Ўзбек ойимнинг табиъатини яхши билгани учун эди. Ул ўз хоҳишига тескари келган ҳақиқатни кўрмайдирган қизиқ бир табиъатка молик эди.

— Ўзингиз тўғрисини сўзлатиб, тагин нега мендан хафа бўласиз, ойи, — деб муқобала қила бошлаган эди, Ўзбек ойим яна гуруллаб кетди:

— Бўлди-бўлди... тузингни ичиб, тузлигингга тупурганни худой кўтарсин, — деди.

¹ Индалло — худо ҳаққи, рост.

Ҳасанали хўжабекасининг қарғиш ва койиши остида кула-кула уйдан чиқди.

Бу мусохаба кўринишда Ўзбек оймга унча ўзгариш бермагандек сезилса ҳам, лекин руҳан уни анча бўшашдирган эди.

Шу гапдан бир ҳафта чамаси кейин ва чарлар кутишнинг ўн бешинчи кунлари эди. Отабек меҳмонхонада тоқчадаги китоблар орасидан қандайдир бир китобни ахтарар экан, Ҳасанали унинг ёнига кирди.

— Панжшанба кун чарлар эмиш, хабарини бериб кетди.

Отабек китоблардан бирини суғуриб олди ва варақлар экан, "чарлари ҳам қурсин" деб қўйди. Кўнглидан кечирди: "Бу кун душанба бўлса, тагин орада тўрт кун бор".

— Мана бу хат ҳам сизга эмиш, — деди-да, Ҳасанали унга бир мактуб узатди, — боя бирав бериб кеткаи эди, — деди ва шошиб-пишиб қазо бўлаёзган аср намозини ўқуш учун жойнамоз ёзди. Отабек мактубнинг унвонига кўз ташлади: "Тошкандда... маҳалласида турғучи Отабек Юсуфбек ҳожи ўглига тегсин". Ким томондан ёзилганлиги унга маълум бўлиб, қўлидаги китобни тоқчага қўйди ва шоша-пиша хатни очди.

Катта қоғозда тусизроқ сиёҳ билан ёзилган узун бир хат. Унинг кўзи ёзув устида сузди. Сузган сайин негадир унинг тусида улуг бир ўзгариш, вужудида бир титроқ воқия эди. Бу хат унга сўйинч берар эдими, даҳшатми — ўзидан бошқага мажҳул эди. Шу мажҳул ўзгаришларнинг сўнг чекига бориб еткандан кейин хатдан кўзини олди ва ихтиёрликми, ихтиёрсизми, ҳайтовур бор товшича "қўрқутмоқчи!" — деб юборди. Бу сўз билан Ҳасанали ҳам нари-бери намозини битирди-да, жойнамоздан бурилиб қаради:

— Нима гап?

— Ҳеч гап йўқ, — деди Отабек ва эсанкираш вазиятида унга қаради:

— Қўрқутмоқчи, дедингиз-ку, хат кимдан?

— Хатми? — деди ва шунинг ила бир оз эсини ўзига йиғиб олгандек бўлди, — хат келинингиздан... Қўрқутмоқчи бўлиб баъзи бир кинояларни ёзибдир.

Бу гапни айткандан сўнг хатни буклай берди. Ҳасанали фотиҳа ўқуб Отабек ёнига келди.

— Киноялар ёзиши кечикканингиз учундир, — деди. Отабек тасдиқ ишорасини бергандек бош силкиб қўйди.

— Айниқса шу гал кечикишингиз бечора келинга оғир тушиб киноялар ёзишга мажбур бўлган, — деди Ҳасанали: — Аниги ҳам бечорага жуда оғир, "кундаш — хотин зотининг ўлуми" деганлар. Энди, нима бўлганда ҳам орангизда оз қолди, чарларни ўтказга жўнайсиз-да. — Отабек жавоб бермади, чунки Ҳасаналининг кейинги сўзидан ризо бўлмаган эди. Ҳасанали уни тинчителиш учун: — Агар кўнглингиз тинчимаса, — деди кулиб, — сиз ҳам киноялик бир хат ёзиб берингиз. Хат келтургучи эртага хабар олиб ўтишини билдирган эди.

Отабек бу сўздан бир оз жонлангандек бўлди. Чунки унинг кўнглига бу киноялик мактубни жўрттага ёзилган бўлганлиги келиб тушкан эди.

— Бу гап тўғрими? — деб сўради.

— Тўғри. Эртага эрта билан келиб, хат бўлса олиб кетмакчи эди.

— Яхши, — деб кулимсиради Отабек, — эрталаб келса хат бераман.

Ҳасанали меҳмонхонадан чиқгач, ўзини тўхтатиб олгани ҳолда иккинчи қайта хатни кўздан кечирди:

"Вафосизга. Мен ўзимнинг бу мактубимни кўз ёшларим билан ёзаман. Негаки ҳозирда маним ёлғиз кўз ёшларимгина эмас, бутун борлигим сиёҳдир. Мен энди оғизлардаги "вафо" сўзига ишонмайман. Чунки мен ўзимнинг вафосига ишонганим бир йигитдан улуғ вафосизлик кўрдим. Уятимдан кўзларимни очолмайман. Негаки еру кўклар, тоғу тошлар ва дунёдаги барча нарсалар манинг алданганим учун кулиб масхара қилгандек қарайдирлар... Бу кунимдан, бу ҳасратимдан қутилиш учун ўзимга ажал чақираман. Лекин ажал ҳам мен шўрликдан нафратлангандек, гўё ул ҳам менга вафосизлик қиладир.

Бегим, гарчи аччиғлансангиз ҳам айтишқа мажбурман: сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшиликни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш. Билъакс сиз: ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит!

Сизни ҳийлакор дедим: эсингизда борми, сода отамни, гўл онамни қандоғлар қилиб алдадингиз? Ёдингизда борми, шамъ ёнида мени алдаб айткан сўзларингиз, берган ваъдаларингиз, "маним орзум" деб қилган хитобларингиз,

тўккан кўз ёшларингиз?.. Бас, бу ҳийлалар, бу макрлар сиздан бошқа кимда топилсин?

Сизни оғзи қон бир бўри дедим: чунки сизда раҳм йўқ. Сиз ўзингизнинг заҳарлик тишларингиз билан мазлумлар кўксини, баёвлар бағрини чок этасиз; янги очилган гулларни, энди бош тортқан лолаларни вақтсиз сўлдирасиз, очилиб битмай ўлдирасиз!

Сизни уятсиз дедим: илгари ваҳшатингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай-қизармай виждонсизлар амрини берасиз ва уятсизлигингизни яна бир қат ортдирасиз!

Мен сизнинг баъзи бир даъволарингизга ҳайрон қолман: отам Тошкандда экан чоғда бу гапни айтишқа уялган эмишсиз... Гўё бунинг ила номуслик бўлиб кўринмакчисиз шекиллик?!

Онам баъзи вақтларда:

Янги ёр топқанда, дўстлар, эскидан кечмоқ керак,
Эскини ўлган санаб, латта кафан бичмоқ керак. —

байтини ўқуб қўяр, мен бўлсам ул вақтларда бунинг маъносига тушинмас эдим. Аммо... энди бу байтни кимга айтилганига ва унинг маъноларига хўб тушинмакдаман. Ташландиқлиқнинг сўнг ўтинчи қилиб сиздан шуни сўрайман: учунчи ёр топқанда иккинчи бечорага ҳам шундай уятсизлик қилинмаса эди. Бу тилагим учун ажабланмангиз, чунки, "пичоқни ўзингга ур, оғримаса ўзгага сол", дейдирлар.

Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак. Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим. 17-нчи жавзо, 1265-нчи йил, Марғилон".

5. ХИЁНАТ

Қутидорнинг Тошканддан ёлғиз қайтиб келиши Кумушни анча энтиқдирган эди. Аммо Отабекка воқиф бўлган узр масаласи бир қадар уни тинчитди. Ишонаришонмас шубҳа ва васвасалардан бир оз ариди: "Ул мени унутмаган, ваъдалари чин, сўзлари тўғри... Ул ҳам мени суяр экан..." деб бурунги одати билан гоҳи эрининг йўлига чиқиб кутмакка ҳам бошлади.

Отасининг келишининг саккизинчи куни эди. Ул бу кечаси кўрган баъзи бир тушларини унинг бу кун кели-

шига йўйди-да, эрталабдан туриб сочларини ешди. Сочлари орасидаги чигилларини диққат билан тараб, жом ёнига ўлтурди. Унинг нафис қора сочлари орқа-ўнгига тўзғиб ажиб бир манзара бердилар. Сочини қатиқлаб ва совунлаб ювгач, онасидан иккита қилиб ўрдирди. Офтоб ойимнинг: "Нега қирқ кокил қилмайсан?" деб сўрашига: "Қизингиз энди қизлик давридан ўтиб, келинлик даврига кирди. Қизингизнинг муидан сўнг куявингиздан бошқа совчилари ҳам йўқ", деб кулди. Аммо бу икки ўрим соч қирқ кокилига қараганда жуда ҳам ўзига келишиб тушиб, унга яна бир қайта улуғворлик ва олийлик бағишладилар. Сочини ўрдиргандан кейин уйига кирди-да, кийимлар тахланган тоқча ёнига тўхтади. Равоқлик тоқчада унинг ўн беш чамалиқ асл кўйнаклари уюлган эди. Сарик рупоҳ атласини кийишка чоғлаб кўрган бўлса-да, бироқ кўйнакни олган ерида бу фикридан қайтди. Қизилни... кўкни... олма гулини... қисқаси, қайси бирисини кийишка тарадудланди. Кўйнаклар ичида ўзига ярашмайдигани йўқ: оқ олма учун барги ҳам, гули ҳам бир... Унинг ўзига сариқ атласи хуш келса-да, бироқ ҳозир ўз хоҳишини бир ёққа қўятуриб Отабек кўнглича кийинишка қарор берди. Чунки Отабек кўпинча қора кўйнак кийишка қистар эди. Совсар гули қора атлас кўйнагини кийиб, бошига зангор шоҳи рўймолини солди ва марварид кўзлик кичкина олтун ҳалқани қутидан олиб қулоғига тақди. Шу соддагина яса-нишдан сўнг, иккинчи тоқчада тироғлик турган кўзги ёнига борди. Кўзги ичидан тўзғиб, чувалиб кўринган соч толаларини тўғрилаб ўзини кузатди. Кўзги ичидан кўринган малак ўз эгасини ҳам кайфландириб секингина илжайиб қўйган эди, нариги ёқдаги фитнаи даврон ҳам садафдек оқ тишларини ёқут каби иринлари орасидан кўрсаткандек бўлди. Бу ҳуснга оталиқ вазифасини ўтагандек кўринган латиф бурни ёнидаги қора холини табиъийлигига ишонмагандек қашиб кўрди ва кўзги ёнидан жўнади. Жўнар экан: "...чиройлик бўлса ҳам меникидек холи йўқдир" деб кўнглидан кечирди.

Кечки олов вақтида ташқари ҳавлисига у-буга овора бўлиб юрар эди. Бу кунги кўрган туши уни ортиқ ишонтирган, шунинг учун Тўйбеканинг ташқари ҳавлида қиладирган юмишини ҳам ўзи бажармоқда, Тўйбекадан сув сепдириб ўзи ер супурар экан, қулоқлари йўлак томондан эшитиладирган оёқ товушларида эди.

Ҳавлидаги икир-чикир ишларини тамомлагач, айвон-

нинг олдиға ўлтуриб тузатинди, тузатиар экан, йўлакдан юриб келмакда бўлган бир оёқ товшини эшитиб юраги нима учундир ошиқиниб, шопириниб кетди. Оёқ товши ичкарига яқинлашган сайин ул ўзида титроқ аралаш бир ҳол сезар эди. Ниҳоят йўлакдаги оёқ товши тугалиб, Кумуш кутмаган жойда паранжилик бир хотин келиб чиқди. Кумуш узоқ бир энтикиб қўйди.

Хотин Кумушка қараб келар эди. Ул ердан бичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан баробар деярлик теп-текис, кўзи қоққан қозиқ ўрнидек чуп-чуқур, оғзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик оғриқларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин эди. Кумушбиби ўзига томон келгучи бу даҳшатлик хотинни умрида биринчи мартаба кўрар эди. "Нима қилиб юрибти бу оч арвоҳ", деб ўйлади. Хотин ўн адимлаб узоқдан юзига совуқ ва тушда қўрқарлиқ бир кулги туси берди. Димоғи билан "қих" этиб қўйди.

— Хи-хи-хи, айланай сиздан, пошша қиз! Мирзакаримбойнинг ҳавлилари шуми? — деб сўради. Кумуш "шу" жавобини бергандан сўнг ўзи билан кўришмакчи бўлган бу хотин олдиға икки адим юриб тилар-тиламас елкасини тутди. Унинг тўғри мавзун¹ қоматига ердан бичиб олинган мудҳиш хотиннинг қўллари зўрға етди-да, "эсонмисиз, пошша қиз" деб сўрашди. Хотин паранжиси билан айвоннинг олдиға ўлтуриб олғач, "уфф" деб чайқалди ва "анча йўл экан, тинкаларим қуриб кетди-я?" деб шикоятланди.

— Мирзакаримбойнинг ҳавлилари аниқ шуми?

— Шу.

— Сиз қимлари бўласиз бойнинг?

— Мен қизлари.

— Қих... сизга берсам ҳам бўлар экан, — деди хотин ва ёнчигидан бир хат чиқарди. — Ўғлим Тошканд билан Марғилон орасида қатнаб олиқ-сотиқ қиладир. Бу гал Тошканддан қайтишида бирав унга шу хатни бериб, Мирзакаримбойнинг ҳавлиларига тез еткузиб берасиз, деб илтимос қилубдир. Қих, хи-хи, айланай сиздан, пошша қиз, қих... Махтангулиқ бўлмасин, ўғлим ҳам ўзимга ўхшаш биравнинг хизмати йўлида ўлиб қутиладир: бу кун туш вақтида Тошканддан келди-да, онаси билан сўрашишни

¹ Мавзун — бенуқсон, хушбичим.

ҳам билмай шу хатни қўлимга тутқизди. "Жон она, ўзим йўлда жуда уриниб келдим, санга адабсизлик бўлса ҳам даррав Мирзакаримбойникини сўроглаб шуни элтиб бер, бергувчи тез берасиз деб ўтинган эди", деди. Мен ҳам кўнгилчангман, айланай пошша қиз, касалдан яқинда турганим учун бир қадам босишга тоқатим бўлмаса ҳам савобдан қуруқ қолмайин, деб сургала-сурғала ҳавлингизни сўроглай-сўроглай топқунимча ўлиб бўлдим... қих... — деди. Кумуш хатни хотиннинг қўлидан олиб раҳмат айтди ва хатнинг унвоига¹ кўз ташлади: "Марғилон шахрида сокин² Мирзакарим қутидор ҳавлисига".

— Янглишмабсиз, ойи.

— Нега янглишай айланай сиздан, пошша қиз. Улуғ даргоҳларингизни кўчадаги ҳар ким билар экан, — деди хотин ва ялтоқланиб ўрнидан турди. — Энди мен кетақолай, болағинам йўлдан оч келиб, бир қошиқ иссиққа зориқиб ўлтургандир.

— Ичкарига киринг, чой қайнатайлик.

— Раҳмат, пошша қиз. Анчон ичармиз чой бўлса... қих. Бир кўрган билиш, икки кўрган таниш, дейдирлар...

Кумушбиби хотинни ортиқча қистаб ўлтурмади-да, йўлаккача кузатиб борди. Хотин йўлакка бурилар экан қайрилиб тўхтади:

— Бу дуиёда шунақа ҳожат чиқаришлардан топқанмиз, агар Тошкандгами, Қўқонгами отангизнинг хат-патлари бўлса ўғлим бажонудил олиб кетадир. Шу ўрталарга келиб қолсам ҳабар олиб ўтайми? — деб сўради. Кумушнинг "йўқ" дейишга оғзи бормай "майлингиз, оғир келмаса" деб жавоб берди. Хотин йўлакка бурилди. Кумуш айвон томонга қайтар экан ошиқиб хатни очти. Хат кичикроқ қоғозда ўлчавлик сўзлардан иборат эди.

"Кумушбиби бинти³ Мирзакаримбойга — завжи⁴ тошкандлик Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлидан. Отангиз Тошкандда экан вақтида мен бу ишни очмоққа оғирсинган, тўғриси уялган эдим. Маълумингиз, Тошканддан уйланганимдан сўнг елғиз бошимга ҳам Тошканддан, ҳам Марғилондан икки хотин ушлаб туриш оғирлиқ қила

¹ Унвон — адрес.

² Сокин — турувчи, яшовчи.

³ Бинт — қиз.

⁴ Завж — куёв.

бошлади. Шунинг учун бу икки хотиннинг бирисидан кечишга тўғри келиб, ниҳоят турмишим учун енгил ва орзумга мувофиқ бўлган бир нарсага қарор бердим. Ул ҳам тошкандлик хотиним билангина қолиб, сизни талоқ қилиш эди. Мактубни олган кунингиздан бошлаб ўзингизни мендан бегона ва никоҳимдан ташқари ҳисобласангиз бўладир. Маним бу талоқ хатимни албатта шариат пешволари шаръий ҳисоблаб иддангиз¹ битиши билан сизга бошқа эр қилмоққа ихтиёр берсалар керак. Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

13-нчи жавзо², 1265-нчи йил, Тошканд³.

...Ул бу мактубни ўзининг сўнг томчи кучи билан ўқуб тамом қилди-да, жонсўз³ бир товуш ила "уятсиз!" деб қичқирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди... Йиқилишда қўлидан чиққан қоғоз парчаси шамол билан учиб бориб боши ёнига тушди. Йўлак панасидан мудҳиш башара чиқиб бир-икки қайта унга кулиб қарағач, йўқолди...

Бозордан қайтқан қутидор ерда ҳушсиз ётқан қизи устига даҳшат ичида югуриб келди. Чаккасини зах ерга бериб йиқилган ва кесак каби ҳиссиз қизини жонҳолатда қучоғига олди. "Қизим... Кумуш... кўзингни оч!" Аммо Кумушдан жавоб йўқ эди. Даҳшати юз даража ортқан ҳолда Кумушни кўтариб олиб ичкарига юрди. Уйда Офтоб ойим билан Тўйбека қий-чув кўпордилар. Айвонга ётқизган бўлсалар ҳам Кумушни ўзига келтириш чорасини билмай, тўғриси, нима чора кўришини эслари топмас эди. Баракат берсинки, эси ярим бўлса ҳам Тўйбека умрида биринчи иш қилди: совуқ сув келтириб Кумушнинг манглай ва кўксига сепкан эди, сесканиб ўзига келди. Ҳушдан ажралаётган бечоралар бу ҳолдан сўнг бир оз жонлангандек бўлдилар. Кумушни совуқ тер босиб, бир неча вақт жим ётди, шундан кейин оҳистагина ўнгланиб ётиб олғач, кўзини очди.

— Нима бўлди, қизим, кўзингга бир нарса кўриндими?

Кумуш кўзини юмди-да, энтикиб қўйди. Жавоб бермади. Бу савол отаси томонидан ҳам берилгандан сўнг.

1 *Идда* — эрдан ажраган ёки эри ўлган хотинга ҳомиладорлиги аниқлангунча шариат бўйича эрга тегиш ман қилинган юз кунлик муддат.

2 *Жавзо* — 22 май-21 июнь.

3 *Жонсўз* — жон ўртовчи, азоб берувчи.

— Мени ташқаридан ким олиб келди? — деб сўради.

— Мен, қизим!

— Ёнимда ҳеч нарса кўрмадингизми?

Қутидор бу саволдан бошқа гап тушинди:

— Йўқ, қизим, сен ўзинг ёлғиз ётар эдинг.

— Шундоқ ё... — деди. Сўзининг сўнггини айталмади.

— Гапур, гапур, қизим.

— Ёнимда бир хат бор эди... мени бу ҳолга қўйгучи шу хатдир, — деди, бу сўзни ниҳоятда кучланиб айтди.

Вақт хуфтанга яқинлашқан эди. Қизининг ҳалиги жавоби билан сабрсизликка тушкан қутидор қўлига шамъ олиб ташқарига чиқди ва ердан хатни олди. Қизини бунчалик фалокатка солган хатни олган еридан қўзғалмаёқ ўқуб чиқди. Хат ҳақиқатан жонсўз эди. Қутидорнинг ҳам оз қолдиким, ҳуши бошидан учсин... Сўнг чекда хўрланган ва фавқулодда чайқалган юраги билан ихтиёрсиз "маккор, инсофсиз!" деди. Кўз ўнглари қоронгуланиб бир неча вақт серрайганча қолди. Яна "яхшилиқни билмаган ҳаромзода" деб қўйди. Боя бу хатдан хабарсиз эди. Энди қизининг олдига кириб, унинг бетига қараш унга жуда ҳам оғирлашқан, чунки бу фожиъанинг бош омили деб ўзини таниган эди. Бориб айвоннинг олдига ўлтурди ва бошини қўллари орасига олди. Бу хўрлик, бу одатдан ташқари уятсизлик бечора қутидорни жуда эзган; нима қилмоққа, хўрланган, таҳқир этилган қизини не йўсунда юпатишка, бу қора кунларни қандоғ қилиб ўтказишка билмас эди. Шу ҳолда не вақтгачадир қолди. Эрининг кечикишидан хавфка тушиб, Офтоб ойим унинг ёнига чиққанда ҳам ул бояғи ҳолда эди.

Эру хотин қизларининг ёнига кирдилар-да, унинг оёқ томонига ўтиб секин-секин ўлтуришдилар. Анчагина бир-бирларига қарашиб қолгач, Офтоб ойим олган таассуротини ичига ютаберишка чидалмади-да, ёғмурдек кўз ёшини тўка берди. Қутидор ҳам хотинини кутиб тургандек кўз ёшлари билан соқолини ювмакка олди. Кўзи юмуқ бўлса ҳам уларнинг ҳозирги ҳолларини сезиб ётган Кумушнинг-да қайнаб чиққан кўз ёшлари икки чаккасидан ёстиққа оқиб туша бошлади. Шу чоқда на учундир тоқчада ёниб турган шамъ ҳам лип-лип қилди-да, ўчди... Шунинг ила бу ҳавлини чин маъноси билан қоронғулик босди.

Бу воқиъанинг учунчи куни Кумушбиби йиллаб ётғучи оғриқлардек сарғайиб озган, эндигина гунчадан чиқаёзган бу ёсиман гулни хоин қўлларнинг захри сўлиткан, фасод ўчоғининг уятсиз муфсидлари¹ ҳусн боғининг бу янги эркасини ишонган ва кўз тиккан жиҳати исмидан таҳқир қилдириб, умидсиз бир вужуд ёки жонсиз бир ҳайкал ҳолига қўйган эдилар. Унинг кўзларида доимий бир маъюсият, аримас бир ҳузн,² ҳар онда бир энтикиб чайқалиш эди. Офтоб ойим ҳам сўнг чекда хўрланган эса-да, лекин унга бу хўрлиқдан бурун у-бу билан қизини овитиш, унинг кўнглини очиб бу совуқ, уят гапни унутдириш, ҳар ҳолда кўзининг оқу қораси бўлган Кумушни бирар касалга чалинмаслиғи йўлида тиришиш муҳимроқ эди. Ва икки гапнинг бирида "Ортиқ ўйлама, қизим... Эсингдан чиқар, энди хафа бўғанинг билан сира фойдаси йўқ", дер эди. Кумуш бўлса ҳушсизларча онасининг оғзиға ағраяр ва ҳар қачон маъюс эди. Кумушнинг бу ҳоли бечора онанинг юрагини узар, юз хил васвасаларга солар эди.

— Кумуш, — деди Офтоб ойим тушлик чойдан кейин, — қайтаға тоғанникига бориб келмаймизми?

— Нима қиламиз тоғанникида?

— Нима қилар эдик. Ўйнаб-куламиз, қайғуларингни кўчага ташлаймиз.

Кумуш онасининг сўзига нима учундир кулди ва "майли" деди.

— Тур бўлмаса, юз-қўлингни ювиб отлан, худо ўлим берсин уятсиз эрингга.

Кумуш мулойимгина қилиб онасиға қараб олди. Ўрнидан туриб Тўйбека ҳозирлаб берган обдаста ёниға ювиниш учун ўлтурди.

Улар тамоман йўлга ҳозирланган эдилар, йўлак томондан ўткан кун хат келтирган хотин кўринди. Кумушнинг кўзига бу хотин офат каби кўринса ҳам, аммо иккинчи тарафдан ул сўйинди. Онасини келгучи хотин билан танишдириб, ким бўлганлиғини сўзлади.

¹ *Муфсид* — фасод қилувчи, бузуқчи.

² *Ҳузн* — ҳазин, мунг.

— Хи-хи, айланай бойбуччалардан... Шундоғ қизимни-кига ўткан эдим, қих... алваддайн¹, деб йўл устидан бурилиб кирдим... —деб пучуқ хотин сўзланиб келар эди. Она-бола қўлга олган паранжини ерга қўйишга мажбур бўлдилар. Хотин Кумуш билан кўришкач, ачингансумон сўради: — Ҳа, айланай, пошша қиз, сизга нима бўлди, жуда ўзингизни олдириб қўйибсиз?

Пучуққа жой кўрсатиб, Офтоб ойим жавоб берди:

— Бир-икки кундан бери тоби йўқ.

— Худой сақласин, худой сақласин, — деди хотин, — қих... бевақт келиб сизларни йўлдан тўхтатдимми... хайр, худо синглимни ёмон кўздан асрасин, — деб фотиҳа ўқуди.

— Хуш келибсиз, — деди Офтоб ойим...

— Хушвақт бўлинглар, айланай, қих... — деди хотин ва Кумушка қараб давом этди, — анув кунги сўзингиз билан йўлдан қайрилиб кирган эдим. Эртага ўғлим Тошканд жўнамоқчи, отангизнинг хат-патлари бўлса... қих.

Кумуш жавоб бериш ўрнига онасига қаради. Қизининг қарашадаги маънога тушинган Офтоб ойим "юборатурган хатимиз йўқдир" деб жавоб берди. Бу сўз билан пучуқ хотин гилт этиб Кумушка қараб қўйди. Кумуш онасини унга хабарсиз кўрсатиб жавоб берди:

— Отамнинг хатлари йўқ, меники бор, озгина кутишка вақтингиз бўлса, ёзиб берар эдим.

Пучуқнинг келишидан мақсади фақат шу ёзиб бериладирган хатгина эди. Кумушнинг ўтинчи унга мой каби ёқиб тушди:

— Ёзиб беринг айланай, пошша қиз, боратурган жойимдан кечиксам-да, савоби бор-ку, қих... — деди. Кумуш хотиндан миннатдор бўлиб уйига хат ёзиш учун кирди.

* * *

Юқорида Отабек томонидан олинган мактубнинг ҳақиқати мана шу йўсун хиёнатнинг натижаси эдиким, биз энди хиёнат қаҳрамонлари билан ўқуғучини танишдирамиз.

¹ Алваддайн — ваъдасиз бўлмайин.

6. ИСИТМА ОРАСИДА

Саратоннинг иккинчи куни... Марғилоннинг шимолида бўлган Б... маҳалласининг кунчиқар томонида жанубга қараб бурулган тор кўчанинг юқориғи бурчагида отининг тизгинини ушлагани ҳолда бир йигит кийимига ўлтурган чанг-тўзонларини қоқар эди. Йигитнинг узоққина йўлдан келганлиги, унинг кипрак ва қошларига, ҳам эндигина чиқа бошлаган соқол-муртларига ўлтурган тўзонлардан билгулик эди. Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сариқ танлик, уккининг кўзидек чақчайиб, ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзлик, юзига парчинлангандек юза (пучуқ) бурунлик, манглайи қанча ташқарига ўсиб чиқган бўлса, юзи ўшанча ичкарига кеткан, қисқаси вақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ эди. Бурчакда ердан икки ярим газлар юксакликда кунботишга қаратиб қурилган иккита кўримсиз бир бетлик эшиклар юзларига ёпиқ ҳолда эдилар.

Маълум йигит бошидаги қалпоғини қўлига олди-да, ҳалиги эшикларнинг ўнг томонидағисини очиб, оти билан ичкарига юрди. Эшик ортиқча тор бўлгани учун от сиқилибкина ўтди-да, энди узунгина усти очиқ йўлак бошланди. Йўлакдан сўнг ҳавли эди. Ҳавлининг шарқ ва жануб томонлари бузилиб-ёрилиб ётқан эски хароба иморатлар бўлиб, ҳавли юзи турлик ахлатлар билан булганч, гўё йиллардан бери тозаланмаган, супурғи кўрмагандек эди. Ҳавлининг ўрта ерида паканагина балиқ тут ўсиб, остига кул ва бошқа ахлатлар тўпланган эди. Ҳавлининг кунботар томонида харобалиқдан озгина берида бўлган, бояғи йўлакка тиралтириб солинган икки даричалик бир уй, бу уй қаторида бир айвон бўлиб, шунинг ила бу ҳавлининг тиккайган биносининг ҳисоби тамом эди. Бу хонадоннинг ошхонаси бўлмагани учун бўлса керак ҳалиги айвоннинг бир бурчагига ўчоқ қурулган. Тутунлар билан айвон деганимиз қоб-қора ис, айвон бўлганига онд ичмакда. Бунинг устига ўчоқ бошидаги товоқ-қошиқлар, тоғора ва қозонлар тартибсиз равишда ифлос ётарлар, қозон те-варагида уймалашмакда бўлган уч-тўртта товуқлар мунда-ги ифлосликни яна бир қат оширмакда эдилар. Айвоннинг нариги ёнидаги дарича орқалиқ уйга кирилур эди. Уйнинг ярмиси қуруқ ер — қоро шибдан иборат бўлса-да, аммо тўрида чақич боғлаб йилтирамакда бўлган — кир, юлдуз каби илма тешук жафокаш оқ кийиз, ҳам тахмондаги эски

сандиқ устига йигиб қўюлган бир тўда пахтаси чиқган увадалар кўрпа-ёстиқ отини ўз устиларига олур эдилар. Битта тоқчадаги чети учкан, қони қочқан уч-тўртта пиёла ва бир қора қумғонни, иккинчи тоқчадаги умрида ювиниб кўрмаган қора мис баркашни, бўш қозиқлар кўнгли учун осилган биттагина кир дастурхонни тилга олиш билан бу ҳавлининг бутун жиҳоз амлоки рўзгорини¹ ёзиб чиқилган бўлинув, бурчакдаги тоқчада қаттиғ нон мужиб ўлтурғучи сичқонни кўрсатиб ўтилмаса, бу уйда бошқа жонлиқ зот ҳам кўринмас эди. Қаршидаги бўғоти тушиб ўртаси емирилган, деворларидан бақа салласи униб чиқган хароба биноларнинг ўнда-сўнда кўрилмакда бўлган эски нақшларидан ва сирларидан бу оиланинг илгарида давлатлик бир хонадон бўлганлиғи, аммо бу кунда ортиқча фақирликда яшаганлиғи онглашилур эди.

Йигит отини тут ёғочиға боглаб уйга томон юрган ҳам эди, бурчакдаги хароба уйдан ўзини тузатиб ўқуғучининг қутидор ҳавлисида кўргани пакана хотин гўё оналарнинг "зиёндоз албасти"ларидек хунук қиёфатда йигитка қараб югуриб кела бошлади. Хотин йигит билан эсон-соғлиқ сўрашқач, иккиси уйга кирдилар. Йигит тўнани ешиб уйнинг тўрига иргитди, бошидан қалпоғини олиб қозиққа илди. Шундан сўнг иккиси ҳам ўлтуришдилар.

— Қалай, — деб сўради хотин, — ишинг ўнгиданми?

— Чакки эмас.

— Ўзи ҳозир шу ерда эди. Эплаб келса шу эди, деб ташвишланиб ўлтурди. Сан келур олдиндагина чиқуб кеткан эди

— Уйига кетдими?

— Билмадим, келиб қолса керак. Ўзи ҳам қатнай-қатнай ўлаётибдир, кеча уч қайта келиб-кетди, қих...

— Нимадан ташвишланадир?

— Ишни айтқанимдек қилолмаса, ҳамма меҳнат тўрт пул, дейдир.

Йигит кулимсираб олғач сўради:

— Ўзимизнинг ишлар қалай?

Бу саволдан хотиннинг юзига умидсизлик туси кирди:

— Билмадим, дўстанми, душманданми ҳайтовур ол-

¹ Амлоки рўзгор — рўзгор бойликлари.

динг очилмай турадир, совчиликқа чиқмаган куним йўқ, қих... Ёмон қўшнини ер ютсин; Марайим кудингчи¹ бўшашқандек бўлган эди, уни ҳам қўшнилар ўлгур айна-тибдирлар... Ҳомидбой бўлса бу кун унашсаларинг эртага тўйни бошлаймиз дейдир, қих... — Бу сўздан йигитнинг кўзлари олайиб алланучик туска кирди.

— Қайси қўшни экан, у?

— Қуриб кетсин, ёмон қўшнилар, қих... Ман санга қайси бир қўшнини тутиб берай, ҳаммаси ҳам айнатар эмиш.

— Сан манга ўша... ни кўрсатиб бер, тобини олиб қўяй ўша онангни...

Иккиси шу можарода эдилар. Йўлақдан киришидаёқ тутка боғланган ўзининг отидан одамнинг келганини билган Ҳомид айвондан айланиб киришга сабри чидамай, даричадан ошиб уйга кирди-да, йигит билан қучоқлашиб кўриша кетди. Ўлтурар-ўлтурмас Ҳомид ундан сўрай бошлади:

— Хў-ў-ўш, Содиқ полвон, ишлар қанақа, Тошкандда нима гаплар бор?

— Нима гаплар бўлсин. Тошкандда тинчлик. Баҳона билан Тошкандни ҳам кўриб олдиқ.

— Эшигини топа олдингизми?²

— Топдим. Айтканингиздек унинг эшигини Тошкандда ҳар ким билур экан.

— Бўлмаса, хатни ҳам топширғандирсиз?

— Топширдим.

— Бали, шер, хатни қўлингиздан ким олди?

— Бир чол.

— Юзи чўзиқроқ, чаккаси сиқиқроқ чолдир.

— Худда ўзи.

— Хатини ҳам ололдингизми? — деди ва сабрсизланиб Содиқнинг оғзига тикилди. Содиқ юзига мағрур бир тус ва овозига музаффарият оҳанги бериб "хатини ҳам олдим" жавобини айтди. Бу жавобдан сўнг Ҳомиднинг оғзининг таноби жуда қам қочқан ва Содиқнинг елкасига қоқа бошлаган эди. Содиқ қўйнидаги хатни олур экан, ишлаткан ҳийласини ҳикоя қилди:

— Хатни чолга бердим-да, эртага Марғилон кетаман, хат берсаларингиз бемалол, дедим. Чол бир оз ўйлаб

¹ Кудинг — матони уриб текислаш.

² Фарғонада ҳавлиини эшик дейдилар (*муал.*).

олгандан кейин, ҳозирга хатимиз йўқ, сизга малол кел-маса эрта билан бир хабар олиб кетмайсизми, ўзингиз ҳозирда қаерда турибсиз, деб сўради. Ман огирсинган-сумол ўйланиб олдим ва хўб, дедим, қўшхонам узоқ бўлса ҳам бир хабар олиб ўтарман, дедим. Ишнинг ўнглинишига қувониб, бир кечани чойхонада кечириб эртасига ваъда вақтига яна бордим, имон топкур отам хатни муздак қилиб тайёрлатиб қўйган экан. Марғилон қаердасан, деб бир от, бир қамчи жўнай солдим.

Ҳомид хатни олур экан, Содиқнинг елкасига қоқиб "раҳмат, раҳмат" деб қўйди ва: "Биз ҳам сизнинг ҳаракатингизда", деган сўзни ҳам қўшди. Хатни очар экан, Ҳомиднинг юзида қувонч аралаш бир жиддият мушоҳада этилар эди.

"Умидим юлдузи, орзум чечаги, ҳаётим тираги Кумушимга! Киноя ва аччиғлар билан тўлиқ бўлган мактубингизни олдим. Хатни ёзган чоғингизда тамом бир ўт ичида, ғазаб денгизда сузганлигингиз гавдаланиб кўз ўнгимдан ўтдилар. Ўтдиларгина эмас, ҳатто менга шунчалиқ таъсир этдиларким, гўё маликасининг ғазабига учраган қул қай даражада эс-ҳушидан айрилса, қилар ишидан, ўйлар ўйидан янглишса маъингда ҳозирги ҳолим бунинг юз даража юқорисига етди. Туғриси заҳар олул мактубингизга одамларча тушина олмадим ва тушиниши-ка ҳам лузум кўрмадим, чунки ғазаб устида айтилган сўзлар ақлли кишиларча лойиқи муҳокама ва мутолаа бўлмас, гулхандан сўнг аланга ҳисобини ҳеч бир вақтда олинмас. Лекин мактубингизнинг бир ўрнига нима маъно бериш учун тамоман ожиз қолдим: "Илгариги сўзингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай, қизармай виждонсизлар амрини бериб қўясиз-да, уятсизлигингизни яна бир қат оширасиз..." ва "Отам Тошкандда экан кезде бу гапни айтишқа уялган эмишсиз", "гўё бунинг билан номуслик, уятчан бир йигит бўлиб кўринмакчисиз шекиллик?!"

— Бу сўзларингиз билан нима демакчи бўласиз, танингиз соғми? Дуруст, маъ отангизга бирга кеталмаслигини, чарларни уч-тўрт кун кутиб қолишимни бир неча вақт айтмай юрдим ва ниҳоят отангиз кетишқа руҳсат сўрай бошлағач, отам орқалиқ узримни айтдирдим, бас, бунда қандай уятсизлик бўлсин, гумонимча иситмангиз қаттиғ ушлаган кўринадир ва бу телбаларча мактубингизни иситма орасида ёзган ўхшайсиз..."

Ҳомид мактубнинг бу ўрнига етканда ихтиёрсиз хахо-
лаб юборди-да, "вой аҳмоқ" деб қўйди. Пучуқ хотин билан
Содиқ кулиб унга қарасалар ҳам ул илтифотсиз ўқушида
давом этди:

"Мактубни иситма орасида ёзганингизга тамоман қано-
ат қилдим. Шунинг учун сизни айблашқа ҳаққим йўқ, ҳам
сиз маъзурсиз.¹ Бу киноя ва заҳарлик мактубни ёзишга
сизни мажбур эткан, мени ҳийлакор тулки, оғзи қон бўри,
уятсиз йигит... ва тагин алла қанча мартабаларга мин-
дирилишларимнинг бош омили албатта отангиздан ҳам
эшиткан бўлсангиз керак, шу кунгача чарлар балоси билан
тутқун бўлишим орзу-ҳавас қайин отасининг оғриб ётиш
шумлигидир. Ниҳоят сизнинг аччиғ хатингиз баракасида бу
кун чарлар хабари ҳам келиб қолди. Сиз манинг бу хатимни
ўқуб гуноҳларимни ярлақаб² турган кезларингизда албатта
ман Марғилон йўлида бўлсам керак. Онангизнинг
ўқуйтурган байти манинг шаънимга тамоман тескари,
чунки ота-она орзуси ҳеч бир вақт янги ёрлик вазифасини
ўтай олмас ва ҳамиша бошқаларнинг орзу-ҳаваси бўлиб
қола берар. Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглашдирмакчи
бўлгансиз, лекин ман ҳозир Кумушка ҳам қаноатланмай
Олтунбиби деб атамоқ фикрига тушдим...

Борлиғим муҳаббатингиз алангаси билан туташқани
ҳолда завжингиз Отабек. 26-нчи жавзо, 1265-нчи йил.
Тошканд.

Мактубнинг бош томонини ўқуғанда Ҳомиднинг юзида
кўрилган шодлиқ ўзгаришлари хатнинг охири билан нега-
дир ювилгандек ва шодлиқ ўрнини чуқур бир мулоҳаза
олгандек бўлди. Бир-икки дақиқалиқ фикрдан сўнг Ота-
бекнинг "Сиз манинг бу хатимни ўқуб гуноҳларимни яр-
лақаб турган кезларингизда албатта ман Марғилон йўлида
бўлсам керак..." жумласини кўзидан ўтказди-да, Содиқдан
сўради:

— Тошканддан чиқганингизга неча кун бўлди?

— Олти кун.

Содиқнинг жавоби унинг устидаги юкни тагин ҳам
оғирлашдиргандек сезилиб ул бошини қуйига энгашдирди
ва чувоқ соқолини тузатиб фикрда қолди. Ҳомиддаги ке-

¹ Маъзур — узрли, кечирарли.

² Ярлақаш — кечирмоқ, афв этмоқ.

йинги ўзгаришдан хабарсиз тахмондаги увадаларни тузатиш билан овора бўлиб юрган пучуқ хотин Ҳомиднинг ёнига ўлтуриб, хунук бир илжайиш орасида сўради:

— Қалай, Ҳомидбой, ишлар ўнгиданми? Пошшанисага энди совчиликқа бораверамизми?

Ҳомид умидсизча бошини чайқади ва салмоққина қилиб жавоб берди:

— Ишимиз ҳали у даражага еткан эмас, биз ҳозир фақат совчининг йўлидаги биринчи говнигина буздиқ.

Ҳомид пучуқ хотин орқалиқ Кумушнинг хатини олдириш билан ўзининг биринчи мартаба юборган хиёнатномасини фавқулодда бир муваффақият билан натижаланганлигини сезиб Отабек кўкрагига ҳам қўл солиб кўрмак ва унинг Кумушбигига бўлган муносабатини билиб, ҳам шунга қараб иш юритмак учун Кумушнинг мактубини Содиқ орқалиқ Тошкандга юборган. Содиқ эса ўқугучига маълум мактубни Отабекка топшириб, Отабекнинг Кумушка ёзган мактубини ҳам олиб келган эдики, юқорида бу хат Ҳомид томонидан ўқулиб ўтди.

Отабекнинг бу мактуби ортиғи билан ўзининг Кумушка бўлган муносабатининг ҳамон эски ҳолида боқийлигини эълон қилар ва ўзининг осонлиқ билан рақибка берилмаслигини сўзлар эди. Бу йўлда биринчи қадамини муваффақият билан босқан Ҳомид кейингиларини биринчидек кетиши учун қайғуланар эди. Бу кун-эрта Отабек келарда, Кумуш билан топишар, хиёнатноманинг ўзиники бўлмаганлигини исбот этиб, Ҳомиднинг ўйлаган ишини яна кейинга силтар ёки бутунлайга Ҳомиднинг умидини узар — мана бу очиқ, кўриниб турган эҳтимол эмас ҳақиқат олдида ул ҳайрон ва бунга қарши тадбир ўйлаш билан гаранг эди. Ул бу тўғрида узоқ ўйлаб турмади, бир нарсга қарор қўйган каби фикрдан кўзини очди ва пучуқ хотинга деди:

— Жаннат опа, бир чилим берингиз-чи, — Жаннат опа чилим солиш учун қўзғалғач, Содиққа деди: — Иним Содиқбой, ишимиз жуда хом ҳали.

Содиқнинг қизил укки кўзлари ўйнаб жавоб берди:

— Ғам еманг, ака, хом бўлса ўбдан пишитармиз, ўлмасак.

Содиқнинг бу жавоби Ҳомиднинг ишончини мойлағандек бўлди, тўпписини бошидан олиб намотка ташлағач, миннатдорлик оҳанги билан:

— Сан билан Жаннат опам тирик бўлсаларингиз пи-

шитармиз албатта, — деди ва Жаннат опа қўлидаги чилимни олиб такир-тукир қилиб пишитди ва ши-ғ-ғ-ғ этдириб сархонани синдириб юборар даражада ичига торғач, оғзидан чиққан паға-паға тутуялар орасида чилимни Содиққа узатиб, Жаннат опага деди:

— Опа, сиз тагин бир мартаба қутидорнинг уйига хат олиб боратурган бўлдингиз...

— Қих, жоним билан айланай, Содиқ олиб келган хатними?

Ҳомид кулди.

— Йўқ, опа, агар бу хатни олиб борсангиз, шунчалик қилган ишларимиз бир пул деган гап бўлади. Илгари гал ёздириб берганимдек ўз режамизга мувофиқлаб Отабек тилидан яна бирини ўмартириб бераман.

— Хи-хи-хи, айланай, қих... Ман бу ишларни қаёқдан билай, Ҳомиджон.

— Албатта билмайсиз. Лекин мундан сўнг яхши билмоғингиз керак, оғзина янглишиб кетсангиз ҳам ҳамма қилганларимиз шамолга учадир, ундан сўнг... — тўсатдан бу ўринда Ҳомиднинг эсига ўзининг бир хатоси келиб тушди: биринчи гал Отабек тилидан ёзган сохта хатини унинг қўл ёзувини мулоҳаза қилмасдан юборган ва бу кунгача бу сирни қутидор, Кумушбибилар томонидан сезилиб қолишидан қўрқиб келмакда эди. Энди бу иккинчи сохта хатни ёздиришда гарчи ҳозир Отабекнинг қўлёзмаси ўз қўлида бўлса ҳам яна қўрқунчи йўқ эмас эди. Эндиги хатни ниҳоятда эҳтиёт билан нусхага қараб ёздиришни кўнглидан ўтказди-да, яна қайси тўғридадир узоқ ўйлаб олғач, Содиққа деди:

— Иним Содиқбой, сизга ҳам яна катта хизмат бор, башарти...

— Кишининг хизматидан қочқан йигит эмасман!

Ҳомид Содиқ билан Жаннат опага қараб олди ва: — Шундоқми? — деб ишонмагансумол такрор сўради, ундан ижобий жавоб олғач, ёнини кавлашдира бериб: — Жаннат опа, — деди, Содиқ ҳориб қорни очиб келган кўринадир, ман ҳам эртадан бери томоқ еган эмасман, биз Содиқ билан сўзлашиб ўлтурсак-да, сиз мана шу пулга гузардан чиқиб бир чорак¹ эт келтириб, шўрба қилиб берсангиз. —

¹ Бир чорак — уч ярим-тўрт қадоқ чамаси тошдир (муал.).

Жаннат опа паранжисинн ёпиниб этка кетди, сўнгра Ҳомид Содиқдан такрор сўради:

— Кишининг хизматидан қочқан йигит эмасман, денгчи? — негадир Ҳомид Содиқнинг такрор-такрор: "Қочқан одам эмасман, синамасдан хизматни айтаберинг" дейишига ишонмас эди. Ниҳоят:

— Башарти сизга буюрадирған хизматим бу кунгача қилган ишларингиздан тамоман бошқа ва оғир бўлса-чи? — деди. Содиқ Ҳомиднинг мақсадига тушунгандек бўлди ва ўйланиб турмай:

— Одам ўлдиришми? — деб сўради. Ҳомид Содиққа ишонмагани ҳолда бир дақиқа чамаси қараб турди, сўнгра теварагига аланглаб олғач, ҳазил тариқасида:

— Башарти одам ўлдириш бўлса-чи? — деб сўради.

— Бу кунгача иккитасини жойлашдирдим, учунчига ўтса нима қилади? — деди Содиқ ва мағрур кулиб қўйди. Бу сўздан сўнг Ҳомид устидаги юкни отқандек сўлиш олиб қўйган эди.

— Ман кишининг хизматини унутатурған йигит эмасман, — деди Ҳомид ва давом қилди, — ўғул бола учун ўғул болалиғим, ёмон учун ёмонлиғим бор, башарти шу хизматни бажариб беришни бўйнингга олсанг, онд билан айтаманки, давлатимнинг ярмиси саники бўлсин!

Содиқ ўлтурган жойдан қўлини Ҳомидга узатиб "қайтмайсизми?" деб сўради. Ҳомид қўлни олиб "сўз қам бир, худо ҳам бир" жавобини берди.

Шу куннинг эртасидан бошлаб, Содиқ қутидорнинг эшик олди теварагида Отабекни кутмакчи, ул келиб йўлакка кирди дегунча орқадан бориб унинг ишини саранжомламоқчи эди. Содиқнинг фикрича бу ишни дарбозадан ташқарида бажариш мувофиқ бўлса ҳам, нима учундир Ҳомид бунга кўнмай қутидорнинг узун қоронғи йўлагини қулай билмиш эди. Содиқнинг "қай вақтда келар экан?" саволига:

— Албатта, шаҳарнинг дарбозаси эрталаб очилиб, шом билан ёпиладир, гумонимча эрталаб Қўқондан чиқса, аср вақтларида Марғилонга кирадир, — деди ва сўз охирида орада сўзланиб ўтилган шартни яна таъкидлади.

— Яхши ўйла, Содиқ. Олам ҳодис қўлга тушиб қолсанг, сўроқ кезида айбни фақат ўз бўйнингга олиб праға мени қотиштирмайсан.

— Хотиржамъ бўлинг, Содиқ деганингиз бундай хумсаликни жаллоднинг қўлида ҳам қилмас, азбаройи худо.

— Ундан сўнг иккинчи шарт: бу сир фақат иккимизнинг орамиздағина қоладир, ўзинг ҳам сезган бўлсанг керакким, Жаннат опани этка овора қилишим уни ҳам бу сирдан ташқарида тутиш учун эди.

— Кўнглингизни мендан жуда тўқ тутабериңг, ака! Авғони ханжарингизни бераман деган эдингиз-а?

— Шўрба пишкунча келтураман, — деди Ҳомид ва кетди.

7. ҚУВЛАНИШ

Учунчи кундан буёққа қутидорнинг эшиги теварагидан Содиқ айрилмас эди... Ҳозир кечки соат еттилар бўлиб қолгани учун бу кун ҳам унинг келмаслигига қарор берган ва кетишни чоғлар эди, лекин узоқдан келгучи бирар отлични кўрса балки шу бўлмасин, деб яна кутиб қолар эди. Аҳвол билиш учун бўлса керак, Ҳомид ҳам отиға қийшиқ миниб ўтиб кетди. Савол назари билан қараган эди, Содиқ бошини чайқаб жавоб берди. Ниҳоят қутидор ҳам кундаги вақтда бозордан қайтиб уйига кирди. Вақт шомға яқинлашиб қолганлиқдан битта-яримта дўконлар ҳам ёпилиб, ўткунчилар ҳам сийраксиб қолдилар. Шунча кутканининг ўн дақиқаси деб бўлса керак, ул ҳамон шу ўртада айланиб юрар эди.

Пойафзал растасининг шарққа қараб тортилган кўчаси бошидан бир тўда йигитлар мунга қараб келар эдилар. Бошда ул келгучиларни танимаган эди, йигитлар яқинлашиб келгач, ўзининг ўртоқлари эканини билиб ўнггайсизлана бошлади. Ўзини улардан яшириш учун қутидорнинг йўлагини жўблаған ҳам эди, йигитлардан биттаси: "Бу ерда Содиқ нима қилиб юрибдир" деб юборди, иккинчи йигит "Содиқбой, Содиқбой!" билан чақирришға тутиниб, шунинг ила Содиқ бурилган жойида тўхтаб қолишға мажбур бўлди.

— Нега бу ерда тегирмончининг ишсиз қолган эшагидек жўнжайиб ўлтурибсан, Содиқ? — деди бир йигит. Бошқалар бунинг сўзига кулишдилар. Содиқ ҳам кулгига иштирок қилиб, йигитларнинг яқиниға келди.

— Биравда ишим бор эди, шуни кутиб ўлтурибман.

— Содиқ! — деди ҳалиги йигит ва Содиқдан "ҳа" жавобини олғач, — бурнингми Рисолат холамининг рақидаси? — деди. Йигитлар тағин кўчани кўтариб кулишиб юбордилар.

— Жур, базмга!

— Қанақа базмга?

— Шамшодбекнинг базмига, ҳали Шамшодбекнинг тўйдан хабаринг йўқми? Жур, Содиқ жияним, башарангми дўлда қолган таппими?

Содиқ иккиланиб жавоб берди:

— Ман кейинроқ бораман.

— Эҳ хумса, — деди йигит ва ариқдан сакраб Содиқнинг ёнига ўтди. Андижондаги Қаймоқхон ҳам келипти, базми жамшид десанг-чи, жур! — Йигит Содиқни судрай бошлади. Бошқалар ҳам унинг орқасидан итара кетдилар. Содиқ ўртоқларининг жабри остида иложсизгина борса ҳам лекин иккинчи томондан кутканини бу кун ҳам келмаслигига қарори ҳам йўқ эмас эди. Ўн-ўн беш отладан сўнг ўртоқлариға итартириб ўлтурмасдан ўз ихтиёрича юруй бошлади. Кўчанинг жанубига қараб борар эдилар. Орадаги ғарбга қараб тортилган кўчани ҳам босиб тўғриға ўта бошлаган эдилар, узоқдан от елдириб тўғриға келгучи отлични кўрган Содиқ кўчанинг ўртасида тўхтади. Ҳалиги муштумзўр йигит уни бир туртдида: "Юр, юр, итбачча, жинни-минни бўлдингми?" деб судрай бошлади, бошқалар ҳам унга тўрт томондан чугурчиқдек ёпишдилар. Шундай қилиб бечора Содиқни ўз холиға қўймай кўчадан анчагина нариға сургаб кетдилар. Улар бу кўчадан ўттуз-қирқ адимлаб узоқлашган ҳам эдилар, ҳалиги узоқда кўрилган отлич тўриқ йўрғасини қарсиллатиб катта кўчага чиқди ва йигитлар келган томонға — шимолға бурилди. Содиқ кетар экан, отличқа бурилиб қаради. Ҳасаналидан хат олгани борганида отхонада кўрган қора тўриқ отни танигани он қўлтуғиға кириб олган рўдаподан қутилшиға тиришиб боқди, лекин уҳдасидан чиқолмағач, кўзини йиртқишларча чахчайтириб "ит эмган даъёс!" деди қўлтуғидаги жонлик кишанга...

* * *

Уёқ-буёқдан шом азони эшитила бошлаган эди. Маълум отлич қутидорнинг дарбозасида отини тўхтатди-да, ўнг оёгини узангудан узди. Шу вақтда шом намозидан қолмас учун шошилишиб қутидор ҳам йўлақдан чиқиб келди. Отини кўчанинг ўртасида қолдириб, қайин отаси билан кўришмак учун югурган куяви олдида намозини ҳам унуткан қутидор дағ-дағ титраб тўхтаган эди. Кўришмак учун ўзига узатилган қўлни бўш ҳавода қол-

дириб, дарбозаси ёнига борди. Бундай муомала олдида Отабекнинг қандай ҳолда қолиши изоҳқа унча муҳтож бўлмаса керак. Ул турган жойида қозикдек қоқилиб қолган эди. Қутидорнинг олдига юришнида билмас, сўзлашка ҳам тили келмас эди.

— Бу қандай ҳаракат, ота?

Қутидор титроқ ва ҳаяжонли бир товуш билан:

— Уятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишқа ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, манинг эшигим ёнида тўхтамангиз! — деди-да, ўзини ичкарига олди ва дарбозани ёпиб шилдир-шилдир занжирини боғлай бошлади...

Отабек эсини бошига йиғиб михланган еридан қўзгалганда шом намози ўқулиб биткан, кишилар уйлари-га қайта бошлаганлар эди. Ул мошинавори келиб отиға минди ва "чуҳ" деди, лекин от қўзгалмади. Икки-уч қамчидан сўнг толға боғланган тизгин шарт этиб узилиб кеткач, боя юриб кеткан отини ўткунчилардан биттасининг боғлаб турганини эслади. "Чуҳ" деди. От кўчанинг шарқиға қараб кетди.

Бу кетишда унинг ҳуши ўзида деб айтиш қийин, шунинг учун отнинг бошини қаёққа қараб солгани ҳам белгулук эмас, эҳтимолки унга ҳозир от юрса бас бўлғай. От кўчанинг айрилишиға етиб "энди қаёққа юрамиз" дегандек тўхтаган эди, эгаси яна "чуҳ" деб жавоб берди. От шимолга қараб бурилди. Бу кўча билан узоқ юргач, олтинчи фаслда ўқуғучи билан танишдирилган Б... маҳалласига чиқиб, от яна қай томонға юришни сўраб тўхтади.

— Чуҳ.

От кўчанинг шарқиға юриб ўқуғучиға маълум бурчакдаги иккита эшикдан ҳам яна шимолга бурилиб, тор кўча бўйлаб узоқ кетди. Вақт ҳуфтанга яқинлашиб қолганликдан қоронғи ўбдан тушкан эди. От ўзининг бу галги тўхташида эгасининг чуҳ-чуҳиға ҳам сирт бериб туриб олди ва Отабек кўзини очиб йўл қарашға мажбур бўлди. Отнинг тор кўчанинг ниҳоятиға етиб йўлсизликдан тўхтаганини онглағач, ўткан ишлардан ўзига ҳисоб бера бошлади. Қайин отаси эшигида отини йўлга солганини бир оз эсласа ҳам бошқасини билмас эди. Ҳар ҳолда Марғилоннинг четроғидаги боши берк бир кўчада ва катта бир дарбоза ёнида турганлигини тушинди. Отнинг бошини буришни-да, бурмасни-да билмай бир оз ўйлаб тўхтади. Ул ўйлаб турганда дарбоза ичкарисидан икки кишининг хайр-

лашиб ажралишқанлари сезилар эди. Ичкаридаги оёқ товши дарбозага яқинлаша бергач, ул чиқғучига ҳалақит бермас учун отининг бошини четка бурди. Отабек тўхтаган ўрин тўрт томондаги иморатлар билан ўздан қоронғи, шунинг учун дарбозадан чиқғучининг фақат бошидаги оқ салласидан ўзгаси кўзга илинмас эди. Чиқғучи дарбоза ёнида турган отлиқдан чўчибми ва ё ўзичами сўради:

— Ким отда турган?

— Ман, — деди Отабек ва ўзининг мантиқсиз жавобидан ўнггайсизланиб тузик жавоб беришка оғзини жўблаган ҳам эди, чиқғучи "сиз кимсиз?" деган саволи билан уни тўхтатиб қўйди.

— Ман... бир мусофир гариб, — деб жавоб берди-да, негадир томишка интилган кўз ёшидини куч билан тўхтатиб қолди. — Марғилонга шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адашдим...

— Қани бўлмаса, журунг бизникига, меҳмон, — айтқучининг сўз оҳангидан ўртоқлиқ бўйи келиб Отабекнинг димоғига урса ҳам:

— Раҳмат сизга ака, — деди, лекин унинг бу сўзи ҳам ўринсиз кеткан эди.

— Ўзингиз адашдим, дедингиз-ку, тагин қаёққа бормоқчи бўласиз?

— Сизга оғир келмаса...

— Оғирлиги йўқ, юрингиз, — деди ва олдинга тушиб Отабекка йўл бошлади: — Ман ҳам сизга ўхшаган бир гариб.

Отабек киши орқасидан кетди, олдинма-кейин сўзлашмасдангина кўчанинг оёғига қараб борар эдилар. Анчагина юргач, бошловчи "отингизга ҳам жой бор" деб қўйди. Отабек жавоб бермади. Шу кўйи сўзсизгина кўчанинг бурилишига етдилар-да, киши Отабекни тўхташга буюрди, ўзи шошилиб ўқғучига маълум Жаннат опа эшигининг чап томонидаги иккинчи эшикни очиш учун қулфни тимишкилади. Эшикни очиши билан:

— Отдан кўнингиз, меҳмон, — деди, отни Отабек қўлидан олгач, — сиз хуржинингизни олиб йўлақдан тўғрига кираберингиз, — деди. Отабек хуржинни кўтариб эшикка кирди, усти ёпиқ қоп-қоронғи йўлақдан ўтиб каттагина бир ҳавлига чиқди ва хуржинни ҳавлининг ўртасига элтиб қўйди. Киши отни бурчакдаги усти ёпиқ охиргами, суфагами боғлағач, келиб хуржинни олди.

— Қани айвонга, — деб йўл бошлади. Киши Отабекни ўтқузғач, тоқчадан сопоя лаган билан қовуқни олиб чақмоқ суртди. Шамъ ёқилди. Бу киши қирқ ёшлар чамалиқ, қонсиз юзлик, сийраккина соқоллик, қўй кўз, кўб вақт мадраса риёзатини чекканнамо, қотма, узун бўйлик бир одам эди. Айвоннинг полос ва асбобларида унча бойлик кўрилмаса ҳам пухта, озода, чирк юктурулмаган йўсунда йиғиштирилганлигидан эгасининг ринд¹ табиъатлик эканига шаҳодат бермакда эди. Айвоннинг сўл томонида кўрилган бир эшик ила уйми, ҳужрами, борлиги билинар эди.

Уй эгаси Отабекни яхшилаб кўз остидан ўтқузғач сўради:

— Қорнингиз албатта очдир, меҳмон? — Отабекдан жавоб кутиб турмай ўзи ҳукм ҳам бериб қўйди. — Йўл билан албатта очиққансиз, савзи-пиёз ва гўштларим ҳаммаси тайёр, фақат ўчоққа олов ёқсам, холос, ўзим ҳам ҳали хўрак қилганим йўқ, кўб эмас озгина, бир чимдимгина қиламан. — Отабекнинг узрига қулоқ бермай ошга урнаш-ка олди. Отабек энди ўтқан ишларни кўз ўнгидан ўтқуза бошлаган эди. Бу кунги беш дақиқа орасида бўлиб ўтқан воқияни ҳеч бир йўсун билан миясига сиғдира олмас, чиндан бўлган иш деб ўйлашга ақли бовар қилмас эди. Лекин қулоқлари остида ҳозиргина айтилган “Уятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!” сўзининг садоси қандай бўлса ҳам унга бир ҳақиқатни очиқ сўзлар ва нафсида сезилган хўрланиш ва ҳаяжон бунга тасдиқлар, бугина эмас юзига ёпилган дарбозанинг, шилдир-шилдир қилиб боғланган занжирнинг садоси ҳам бу ҳақиқатни таъкидлар эди. Бундан сўнг Кумушнинг заҳарлик муаммо мактуби бир сидира кўз ўнгидан ўтиб кетди. Мактубдаги тушиниши қийин бўлган нукта² ва ишоратлар яна бир қайта заҳар сочиб ўткандек бўлдилар. Лекин буларнинг барчасининг йиғиб очиқ-ойдин бир натижа чиқариш кучидан ожиз, гўё иситма вақтида бўлатурган тутуриқсиз, боғланишсиз алжи-билжи ҳолатни кечириб, ипни бир-бирисига боғлай билмас эди. Аммо ҳозирги дақиқада унга энг очиқ таъсир эткан нарса:

1 Ринд — нозик, синчиков.

2 Нукта — сир, сирли ибора.

"Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!" жумласи бўлиб, тўлқинланган иззати нафси ҳамиша "қора оҳу кўзларни" кўришга ўрганмиш юрак кўзини хўрлик пардаси билан яширишга тиришар эди. Воқиядан туғилиб эркаликдагина ўскан, ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона, фақат унинг сучук сўзларинигина тинглаб келган Отабекка бу хўрлик турмишдан биринчи зарба эди. Шунинг учун Кумушка бағишланган юрак тугунини ешилган ҳолда кўрар, гўё марварид тугилган ҳарир рўймол ўғирликдан сўнг оёқ остларида бўб-бўш ётқандек ва эгаси шу ўғирланган жавоҳиротининг аламини чекиб турғандек эди.

Уй эгаси ошга савзи босиб Отабек ёнига келди, ул бошқа ҳиссиёт ва фикрларини вақтинчага унутиб, ўзини тетикликка олди. Уй эгаси Отабек ёнига ўлтурар экан, сўради:

— Сизники қаердан, меҳмон?

— Тошкандан, мулла ака.

— Исмингиз?

Отабек манглайини қашиб олғач, жавоб берди:

— Шокирбек...

— Марғилонга биринчи келишингизми?

— Биринчи келишим...

— Савдо важҳи билан келгандирсиз? — уй эгаси Отабекнинг қиёфат ва уст-бошидан савдогарга ўхшатқан эди.

— Йўқ... Ман асли Қўқонга келган эдим, аммо Марғилонда отам танишларидан биттасида озроқ оласимиз бўлиб, шу кишига учрашиб кетайин, деб Марғилонга ўткан эдим, — Отабек ўзининг ёлғонлашидан ўнггайсизланиб бир оз тўхтаб олди, — бу кишининг қаерда туриши менга очиқ маълум эмас эди ва Марғилонда бошқа танишим бўлмаганлиқдан ва вақтнинг кечлигидан адашиб қолдим...

Уй эгаси кулди:

— Насибдан қочиб бўлмайди, Шокирбек; бу кун кечаси менга меҳмон бўлишингиз бор экан. Учрашатурган кишингизнинг оти нима?

— Комилбой...

Уй эгаси ўйлаб турди-да:

— Бизнинг бу яқинларда бундай киши йўқ, эҳтимол нариги даҳададир, — деди ва туриб ошига қараб кетди. Отабек ўзининг қипқизил ёлғонлашидан виждони олдида қизаринди. Аммо ул бир томондан бунга мажбур ҳам эди, чунки унинг қутидор билан қамалиш ва ўлумга ҳукм

этилиш тарихи бутун Марғилонга машхур бўлиб ҳақиқий исмини яширмай айтканда, эҳтимолки бошқа сирларни ҳам очмоққа тўғри келар эди. Уй эгаси қозон ёнига кеткач, ул ҳам ўрнидан туриб ҳавлига тушди. Айвоннинг нариги ёни билан шарққа қараб кирилатурган бир йўлак орқалиқ бир боқчагами, майдонгами чиқилишини билиб шу ёққа юрди ва кичикрак бир мевазорга чиқди. Кечанинг қоронғилиги устига меваларнинг қуюқ япроқлари қўшилишиб, бу майдон айниқса Отабекнинг ҳозирги кўнглига яқинлашиб келар эди. Унинг кўнгил меваси бу кўнгли қора воқия билан қандай ўралиб, йўқолиб кеткан бўлса бундаги дарахтлар ҳам ўз меваларини кеча ранги билан бўяб, яшил япроқлари ила кўмган эдилар, яъни бунда ўскан дарахтлар қандай мева берадир — ажратиш қийин эди. Ул шу қоронғизор билан қўшилишиб кеткандек ва қоронғилиқнинг қучоғига кира боргандек мевазорнинг ичкари-сига юруй борди. Ва ниҳоят бутуқлари багрига солиниб тушкан бир дарахтнинг остига ўлтурди ва бу ўлтуришда узоқ фурсат қотиб қолгандек ҳаракатсиз эди. Ун беш дақиқалардан сўнг ичига ел қамалган пуввакдек уффф этиб юборғач, ўрнидан турди. Боқчанинг кунботари билан харобазор иморатларни ёнлаб юрди.

Отабек айвонга қайтиб келганда, уй эгаси ошни дамлаб бўлиб, айвонда уни кутиб ўлтурмакда эди.

— Отингизга озроқ жоҳори бериб қўйдим.

— Раҳмат, мулла ака, — деди Отабек, уй эгаси нимадир сўзламакчи бўлса ҳам ўнггайсизлангансумон Отабекка тикилиб-тикилиб қўймоқда эди.

— Касбим тўқуғучилиқ, Шокирбек, — деди уй эгаси. Отабек сўзни тугалмаганлигини билиб, унинг оғзига қараб турар эди:

— Доим захда ўлтуриб ишлаганданми ёки ўзимнинг табиъатимда заифлик борми, ишқилиб нима бўлса ҳам кўб вақтдан бери бедармон тортиб юрибман, — деди ва давом этди, — гоҳо кўкрак ҳам оғриб қўядир. Яқинларда табибларга кўрсаткан эдим, қонингиз оз, қимиз ичинг, хўрак олдидан мавиз¹ истиъмол қилинг, деб кенгаш бердилар. Уларнинг кенгаши бўюнча уч-тўрт кун қимиз ва мавиз истиъмол қилиб боққан эдим воқияъан бир мунча фойдаси

¹ Мавиз — майиз (узумдан ясалган май).

ҳам маълум бўлди. Сизга буни сўзлаб шуни айтмакчиманки, ош олдидан бир-икки пиёла мавиз ичиб юборсам, албатта бунга сизнинг қаршилигингиз бўлмас-а? — деди ва кулди.

— Қандай қаршилигим бўлсин, сиз маъзурсиз.

Уй эгаси илжайган ҳолда ҳужрага кириб, ўзининг таъбирича май эмас бир кўвача мавизни олиб чиқди, тоқчадан пиёла олгач келиб Отабекнинг ёнига ўлтурди. Мавизни пиёлага чулдиратиб қуяр экан, меҳмонига ер остидан мўралаб кулимсираб қўйди.

— Сизнинг ҳам ичканингиз борми?

— Йўқ.

Тўгриси ҳам Отабек ичкулукдан қаттиғ ҳазар қилар ва бу кунгача майни ўзига душман каби кўриб келар эди. Уй эгаси қуйган пиёласини сибириб юборгач, сездирмаслик қилиб сесканиб қўйди ва:

— Аниқ ичмаганмисиз? — деб яна сўраган эди, Отабек бошини чайқаш билан кифояланди.

Қаттиғ уэр бўлмағанда ичмаган ҳам маъқул, — деди ва иккинчи пиёлани тўлдирар экан, давом қилди, — лекин бу нарса бир томондан кишининг саломатлигига фойда берса, иккинчи жиҳатдан тирикликнинг қайғу ва аламларини-да унутдириб турар экан. Бошимга ўлгунча унута олмаслиқ қайғу-ҳасратлар тушди, Шокирбек. Айниқса кейинги йилларда ўзимга ҳеч бир қаердан овинчоқ тополмай, ниҳоят шу аччиғ сув билан овинатурган ҳолга келиб қолдим, — деди ва узоқ тин олиб тўлғизган пиёласини олдиға қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт сукутда қолдилар. Ул иккинчи пиёлани ичкач, Отабекни диққат билан кузатиб чиқди.

— Агар янглишмасам, сиз ҳам бир оз қайғулироқ кўринасиз меҳмон, бир пиёлани ичиб юбормайсизми?

— Раҳмат, мулла ака, — деди Отабек, аммо ўзида таърифи сўзланиб ўтилган нарсага бир эҳтиёж сеза бошлаган ва ўзини ҳам маъзурлар қаторига қўязган эди. Унинг бу ҳолини уй эгаси сездими ёки синаб кўрмакчи бўлдими ҳайтовур учунчи пиёлани тўлдириб Отабекка узатди:

— Қўлимни қайтарманг меҳмон. Иккимиз ҳам маъзур кўринамиз.

Отабек узрини айтиб, пиёлани олмай турган эди, ул ҳам пиёлани узатқанча кулиб тураберди.

— Ман мавизни тамом шаръий қилиб тайёрлайман, тунов кун маҳалламизнинг охунлари ҳам ҳалоллигига фатво бериб кетдилар.

Отабек пиёлани олишга мажбур бўлди. Уй эгасининг айтканидек мавиз жуда ҳам тиниқ, яхши чиққан кўкчой каби мусаффо эди. Пиёлага узоқ қараб турмай ичиб ҳам юборди. Оч қоринга тушкан ўткир май виж-ж этдириб меъдани қайнатди-да, томоқ остини ловуллашмоққа олди. Отабекка биринчи пиёлани ичиргандан сўнг, уй эгаси ошни сузишга кетди.

8. БАХТ ВА БАХТСИЗЛИК

Ошни сузиб келтиргач, меҳмонни ошқа таклиф қилишдан бурун яна тоқчадаги кўвачани олиб бир пиёлани тўлдирди ва Отабекка узатди.

— Ичинг бунга ҳам, сўнгра ошни сймиз, — деди. Бу гал унча қистатишқа тўғри келмади, биринчи пиёла билан унинг кўз ўнглари жимирлашмакка ва ўзида бир энгиллик ҳис этмакка бошлаган ва бу иккинчи пиёла гўё "мени ичсанг тагин ҳам энгил тортасан" дер эди. Отабекнинг иккинчи пиёласидан сўнг ошга ўлтурдилар. Битта "дон" ҳазмини ҳам тасаввур қилмаган унинг меъдаси кетма-кет тушиб турган луқмаларни эътирозсиз қабул қилмоқда эди. Бундай иштиҳони, эҳтимолки, ул ўз умрида биринчи марта кўргандир. Томоқ орасида уй эгасининг берган саволларига яхши жавоб берганидек, ўзи ҳам баъзи сўзларни тўқиб юбормоқда, бояғи оз сўзликлар ўрнини эзмалик бўлмаса ҳам мўтадил бир ҳол олган эди.

Ошдан сўнг лаган ва дастурхонни йиғиштириб олгучи уй эгасига сархуш ва қизарган кўзлари билан узоқ қараб қўйди. Бу қараш унга миннатдорлик ва ташаккур қараши эди. Уй эгаси Отабекнинг ёнига иккита ёстиқ олиб қўйди ва биттани ўз ёнбошига ҳам олди.

— Ёнбошлангиз бек, — деди, бошлаб ўзи ёнбошлади, Отабек ҳам унга эргашди. Иккисининг орасидаги шамъ ел билан ўйнашибгина нур сепар, иккиси ҳам сўз қўйишқандек шамъга кўз тикиб қандай ўйғадир берилгандек кўринар эдилар. Бир неча вақтдан сўнг уй эгаси кўзини шамъдан олди ва ер остидан Отабекни кузаткач, сўради:

— Уйланганмисиз, бек?

Отабекнинг кайфи кучликми эди ёки сўзни онгламай қолдими, ҳайтовур шу онда жавоб беролмади.

— Уйланганман.

Сўрагучи бир оз тўхтаб олгач, яна сўради:

— Хотинингизга муҳаббатингиз борми?

Отабек бу савол қаршисида гарангсиб қолгандек бўлди, воқитан ораға оғир савол тушкан эди, билинтирмаслик қилиб уфлаб олди.

— Муҳаббатим... йўқ.

— Яхши экан, — деди уй эгаси. Отабек унинг бу сўзига тушинолмамай, "Нега?" дегандек қилиб қараб турар эди.

— Сўзимга ажабланингиз шекиллик?

— Йўқ, — деди Отабек, лекин унинг таажжуби уй эгасига очиқ кўриниб турар эди.

— Балки муҳаббат бахтлики кишилар учун яхшидир, лекин ўз тажрибамча, бахтсиз киши учун бадбахтликдир. Масалан сиз агар чиндан ҳам хотинингизга муҳаббатсиз бўлсангиз, ўзингиз ҳам иқрор қила оласиз: уйга кирсангиз хотинингиз бордек, кўчага чиқсангиз йўқдек, бас, сизга хотиннинг оғирлиги ва енгиллиги бирдак. Шундоқ эмасми?

— Шундоқ, — деди Отабек, аммо муҳаббат тўғрисида сўзланган бу сўзлар унинг кайфлик кўзини оча ёздилар.

Уй эгаси давом қилди:

— Мен бу сўзларни ўз ҳолимдан чоғлаб айтаман, эҳтимолки мен янглишарман, — деди ва узоқ тин олгач, сўради: — Сиз уйланганда ўзингиз ёқтириб уйланингизми ёки орадағиларнинг ёқтиришлари биланми?

Отабек сўрагучининг қандай муддаоси борлигига тушунмай қолди.

— Онамнинг ёқтириши билан.

— Баракалла, — деди уй эгаси ва, — манимча ҳамма бало ўзинг кўриб, суйиб уйланишда, — деди ва эшиткучиси кутмаган жойда сукутка кетди. Отабек бир кўйнакни ўзидан бурун йирткан киши тўғрисида гўё ўз саргузаштининг эски тарихини мулоҳаза қила бошлаган, қаршисида ўлтургучини-да, қайин ота эшигидан қувланган киши деб билган эди. Қайин отанг сени ҳам қувладими, деб айтмаса ҳам шунга яқин бўлган "суйган хотинингиз сизни ташлаб кетдими?" деган саволни берди. Уй эгаси бошини чайқади:

— Ташлаб кетишга — кетди, лекин ўз ихтиёрича эмас, — деди. Отабек бу сўздан сўнг бунинг ҳам қайин отаси ёки қайин онаси томонидан зулм кўрганга ишонган эди.

— Ёмон одамнинг юзи қурсин, — деб қўйди, бу сўз уй эгасига тушунарлик бўлмади шекиллик, Отабекка савол назари билан қараб олди.

— Эзмалик бўлса ҳам бошимдан ўтканларни сўзлаб берайми, меҳмон? — деди.

Ўз саргузашти билан фарқсизга ўхшаб кўринган бу ҳикояни эшитишга унинг иштиёқи ортқан эди:

— Сиз сўзламасангиз-да, мен сўзлатмоқчи бўлиб турар эдим.

— Маним саргузаштимда сиз куткан қизиқлиқ йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам сўзлаб берайин, — деди ва ёстиқни кўкрагига қўйиб олғач, ҳикоясини бошлади:

— Мен ўзим асли қўқонлиқман. Ота-онамдан ёшлиқда ятим бўлиб, тоғамнинг қўлида ўсдим. Ёшим 17-18 ларга боргандан сўнг ўз куним ўзимга қолиб, бир ўртоғимнинг кенгаши билан бундан йигирма йиллар бурун Марғилонга келиб, бу кунги устакоримнинг отасига тўқувчилик ҳунарига шогирд тушдим. Тўрт йил чамаси қилган хизматимдан сўнг ҳалиги устакорга халфа бўлиб ишлай бошладим. Бошқа йигитлардек ортиқча ўринсиз сарфларим бўлмагани учун оз замон ичида уч-тўрт тилла пуллик ҳам бўлдим. Ишимга ихлос билан қараганим учун манинг тўқуған ишларим ўзгаларникидан қадрлик юрар ва халқ орасида ҳам отим "уста Алим кичкина" бўлиб шуҳратланган эди. Маълумки бофандалар¹ олдиға кўпинча хотин-қизлар келиб, янги нусха қидириб юрийдирлар. Манинг тўқуған ишларим ва чиқарған нусхаларим ҳаммага мақбул, айниқса хотин-қизлар учун машҳур бўлиб, ҳар доим тўқув дўконим ёнидан хотин-қизлар айрилмас эдилар.

Кунлардан бир кун ҳали кишидан қочар даражаға етмаган ўн уч-ўн тўрт ёшлар чамалиқ дўндиққина бир қиз келиб, мен чиқарған янги нусха шоҳидан сўради. Қизнинг сўраған нусхаси тўқилиб ва сотилиб кеткан эди. Шунинг учун "йўқ" деб жавоб бердим. Қиз кўзини жовдиратиб туриб, "манинг учун тўқиб беролмайсизми?" деб сўради. Мен қизнинг юзига қараб, "мумкин эмас опа, бир кийимлик шоҳи деб нусха бўяш оғир" дедим. Қиз сўзни айлантириб мендан ваъда олишға тиришар эди. Мен сўз орасида яна унга қараб олдим. Ёнимдағи халфалардан биттаси қизға ўла², "тўқиб беринг, уста, опани хафа қилман!" деб қўйди. Учунчи қарашда ўзимда қизға қарши бир яқинлиқ ҳис эткан, унга узоққина қараб қолишға мажбур бўлган

1 Бофанда — тўқувчи.

2 Ўла — томон.

эдим. Гарчи қиз айткан нусхани тайёрлаш оғир бўлса ҳам қандайдир бир куч таъсирида ҳалиги қизга ваъда бериб юборибман. Ул чиқиб кеткач, қандай ваъда берганимни ўйлаб кўриб, ваъда куни келса тўқуй олмадим, деярман деган сўзни кўнглимдан ўтқуздим, лекин қизнинг гуноҳсиз ўйнаб турган қора кўзлари, қизил олмадек тарам-тарам юзлари ҳамон кўз ўнгимда кўриниб турар эдилар ва "манинг учун тўқиб беролмайсизми?" — сўзи қулоқ остимдан такрор айтилгандек бўлар эдилар.

Бир неча кун шу йўсун иккиланиб юрғач, ниҳоят ўзимга тушинилмаган бир савқ¹ остида ваъдамни ифога ҳам бошлабман, бир кийим шоҳи, деб ўттуз кийим бўлатурган ипакни бўяш, танда, арқоқ, гўла машаққатлари кўзимга ҳеч кўринибдир. Ваъдамдан икки кун илгарийёқ шоҳини тўқиб, унинг келар йўлини пойлар эдим, ул келмас эди. Ниҳоят ваъда куни ҳам келиб ўтди, яна келмади. Сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, бир кўрган кишининг тусини албатта узоқ фурсат хотирингизда тутолмайсиз, лекин бу қиз тўғрисида ман тамом бошқача ҳолатда бўлдим: шундоқки, унинг қошини, кўзини, тусини, қўғурчоқдек қаддини кўз ўнгимда тута-тута тамом бир йиллик билишлардек бўлиб қолибман. Унинг товуш оҳанглари қулогим хотирасида у даража яхши сақланмаган бўлса-да, аммо "манинг учун тўқиб беролмайсизми?" сўзини ҳозиргина эшиткандек бўлар эдим.

Ваъда кунидан уч-тўрт кун ўтиб кеткан бўлса ҳам ҳануз ул келмас эди. Мен унинг кўчасини сўраб қолмаганимдан хафа бўлар эдим. Чунки, шоҳини ўзим элтиб беришка ҳам энди ҳозирланиб қолган эдим. Бу кутиш кунларимда на учундир ёнимдаги халфа шогирдлар билан бўлатурган муомалаларим ҳам ўзгара бошлаган, яъни сўзларим дағал ва тундликка айланган, гўё бунинг ила Алининг кекини Валидан олар эдим.

Ниҳоят ваъданинг бешинчи куни қиз келди. Қизни кўриш билан мен борлиқ-йўқлиқ ҳолатда қолган, бир неча замон манинг учун сўз топиш ҳам қийинлашқан эди. Қиз шоҳини сўрамай менга термулиб турар эди. Унинг миннатдорчилигини фақат шоҳи билан олмоқчи бўлганим учун бу ҳол менга оғир келди. "Нега ваъдага келмадин-

¹ Савқ — йўналиш.

гиз?" — дедим. Қиз ўнгайсизланиб, гуноҳкорларча кўзини ерга тиккани ҳолда сўради:

— Шоҳини сотиб юбордингизми?

Ёнимга қўйиб ўлтурган шоҳини қизга узатдим. Ул шоҳининг орқа-ўнгини ағдариб кўрди ва "Яхши тўқибсиз" деб менга умидсизча қараб қўйди. Шоҳини менга бериб қўлидаги майда чақаларни олдимга тўкди.

— Шоҳингиз қанча пуллик?

Мен жавоб ўрнига чақаларни санаб чиқдим, битта олтиш пуллик тангасидан бошқаси бир пуллик, беш пуллик занг босқан чақалар бўлиб, кўб вақтлардан бери йиғилиб келганлиги маълум эди. Берган пули шоҳининг ярим баҳосини қоплар-қопламас бўлганлигини айтдим.

— Тагин қанча керак? — деб сўради.

— Уч танга, — дедим. Қизнинг ўйчан юзини яна қайғу босди. Мен унинг юзидан катта ҳусндор қизларда кўриладирган бир улуғлиқ томоша қилар эдим ва унинг ўз ваъдасига кела олмаганлиги сиррини онглар эдим. Бу ёш фариштани бу ҳолда қолдиришга кўнглим бўлмади ва дедим:

— Қолганини қачон олиб келасиз? — Бунга ҳам тез жавоб бермади ва жавобсизлик билан яна ўз ҳолини менга арз қилгандек бўлди.

— Пул топқанда келтирасизми? — дедим-да, унинг жавобини кутмай қўлига шоҳини тутқуздим. Қиз менга ишонмай бошлаган эди:

— Менга ишонасизми?

Мен ишонч билдириб ўлтурмадим:

— Уйингиз қасрда?

— Ч... маҳалласида.

— Кимнинг қизисиз?

— Шариф милтиқчининг қизиман.

— Отангиз қариб қолганми?

— Ўлган. Онам бор.

— Акангиз йўқми?

— Йўқ. Битта кичкина ўғул укам бор.

— Исмингиз нима?

— Саодат.

Шундан сўнг Саодатни шоҳи билан жўнатиб юбордим. Саодат манинг бу ишимга ишонмайгина чиқиб кетди. Халфа шоғирдлар: "Тузиксиз-ку уста", деб менга пичинг отишдилар. Аммо ман Саодат учун ҳар бир оғирлиқни кўтаргундек кўринар эдим...

Уй эгаси бўлган уста Алим ҳикоясини тўхтатиб, Отабекдан сўради:

— Ҳикоям узайиб кетди шекиллик, зерикдингизми?

Отабек уни ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархушчасига:

— Сўзлай берингиз, — деди.

Уста Алим давом этди:

— "Менга уч танганинг аҳамияти йўқ эди. Аммо Саодат билан боғланиб туришим учун бу уч танга минг танганинг ишини қилар эди. Орадан ўн кунни ўтқузиб, уч танга баҳонаси билан Саодатнинг уйига бордим. Саодат холасининг уйига кеткан экан, онасига ўзимни танитиб, девор орқалиқ анчагина сўзлашдик: эри ўлиб эркаксиз қолганидан, ип йигириб овқат ўтқарганидан ва қизининг кенгашмасдан шоҳи буюрганидан ҳасрат қилиб кетди; сўзининг охирида яна бир ҳафта кутиб туришимни илтимос қилди. Бир ҳафтадан сўнг алоқани узиб қўйиш маннинг тинкамни қуритатурган бўлгани учун ишни бошқа режада юргизмакчи бўлиб айтдим: — Ўзингиз ип йигириб, кун кўриб турган бўлсангиз, сизга уч танга эмас, уч пул бериш ҳам оғир экан, агарда сизга маъқул бўлса кўнглимга бир гап келадир, шундоқки, сиз эркаксиз бўлганингиздек мен ота-онасиз ёлғиз йигитман... Кўпинча кир ювдириш ва йиртиқ-ямоқ важҳларидан қийналаман. Ўша сиздаги пул эвазига бир неча вақт кир-пиримга қараб, йиртиқ-ямогимни ямаб берсангиз қандоқ бўлар экан... Кампир бу сўзимни мамнуният билан қабул қилди ва эртаси кунга кирларимни олиб келиш учун Саодатни юбормоқчи бўлди. Шундоқ қилиб бу кун боғланишни яхши асоска қуриб қайтдим. Эртасига Саодат келиб кирларимни олиб кетди. Уч кундан сўнг ювилган кирларни келтириб, тўқув дўконимнинг ёнида анчагина қараб ўлтурди. Мен унинг келиши учун ҳар ҳафта панжшанба кунини белгуладим. Кундан-кун Саодатка қаттигроқ боғлана борганимни онглар эдим, панжшанбани ҳайит сингари қаршилар эдим. Орадан уч-тўрт ҳафта ўткандан сўнг қўлига "ойингга элтиб бер" деб йигирма-ўттуз чақа пул ҳам бердим. Саодат билан алоқа қилганимнинг тўртинчи ойида рамазон ҳайити келди. Фитир рўза баҳонаси билан Саодат учун саккиз тепки хон атлас, онаси билан укасига бўз кўйнак қилиб, Саодатларнинг уйига ўзим чақириб бордим. Саодат мени йўлакдан қаршилади ва гуноҳсизча қўлимдан тутиб ичкарига бошлади.

Мен: — Саодат, эсингни едингни, онанг мендан қочмайди-ми? — дедим. Саодат тортишида давом этиб:

— Қочмайди, ўзи менга устаканг келса қочмайман, деган.

Мен Саодатнинг йўлбошчилиғи билан ичкарига кирдим. Айвоннинг олдида Саодатнинг онаси ип йигириб ўлтурар экан, қизининг қўлида бегона йигитни кўргач, ҳайрон бўлиб қолган эди. Саодат мени ҳавлининг ўртасида қўйиб онасининг олдига югурди ва:

— Устакам-ку! — деди. Онаси нари-бери даканасини тузатиб ўрнидан турди. Салом-аликдан сўнг сўрашдик. Саодат тегимга кўрпача ёзди, мен қўйнимдағини олиб ўртага қўйдим. Фотиҳадан сўнг бир оз ётсирашиб, уялишиб очилишолмай қолдик. Сўнгра кампир Саодатнинг манним тўғримда айтатурган сўзларидан муқаддима қилиб деди:

— Саодат сизни худда ўз акасидек яхши кўрадир, тунов кун ироқи собун олғил, деб ўттуз пул берган экансиз. Собунни олиб келгач, ётиб уйқуси келмади, вой устакамдан айланай, вой устакамнинг умрини худо бахтимга узун қилсин, деб бутун тонгни-тонг отдириб дуо қилиб чиқди.

Бу сўзни кампир сўзлар экан, мен ўнғайсизланиб кетиб ер остидан Саодатка қараб қўйдим. Саодат қизариб-бўзариб четка бурилиб олган эди. Кампир давом этди: — Мунчалик бизнинг ҳолимизга қайишганингиз учун беш вақт намознинг олдида мен ҳам ҳаққингизга дуо қилишни унутмайман ва ҳафта сайин қилиб турган марҳаматингизни кўриб ўйлайман: худо бандасига меҳрибон, ҳолимизнинг раҳмини еб саховатлик бу йигитни бизга учратди деб, кўнглингиздаги ҳар на тилагингиз ўзига аёндир. Сиз ятимларнинг раҳмини есангиз, сизнинг ғамингизни ўзи есин. Кампир бир уфлаб олғач, деди: Манглайим шўрлик экан, болам, Саодатнинг Қаюмжон отлиқ бир акаси бор эди, ёши еттига чиқиб, отаси раҳматлик эндигина тўй қиламан, деб турганда қизамиқ деган бир фалакат касал билан оғриб дунёдан ўтди, бунинг устига Саодатнинг отаси ҳам марҳум бўлиб бизларни ора йўлда қолдириб кетди. Лоақал шу бола бўлганда ҳам эди, биз бу йўсун оғир кунларга қолмасми эдик, деб ўйлайман, — кўз ёшисини артиб сўзини битирди. — Бандасининг қўлидан келатургани оҳ-воҳдан нарига ўта олмас экан, болам!..

Мен кўнгил кўтарган бўлдим:

— Олдингизда ёш бўлсалар ҳам қизингиз ва ўғлингиз

бор экан, бу кун бўлмаса эртага ахир сиз ҳам ёруғлиқ кунга чиқиб қоларсиз, она, — дедим ва келтурган нарсамни кампирнинг олдига суриб: — Шу арзимаган нарсани Саодат билан укасига ҳайитликка олиб келган эдим, бу айбим учун албатта мендан койимассиз, дедим.

— Одамгарчилигингиздан ўргулай, — деди кампир ва оғзига келган сўзлар билан дуо миннатдорчилик қила бошлади. Бояғи сўздан кейин уялганича биздан узоқроқда ўлтурган Саодат секингина бизнинг ёнға келди ва қоғозга ўралган кийимликни очиб атласни олди. "Бу менгами" деб мендан сўради ва жавобимни кутиб ҳам турмай йўллик бўзни олди. "Бу Сайфига" деди. Унинг орасидаги одими бўзни кўруб: "бу ойимга" деди. Саодат бу нарсаларни жуда оддий қилиб кўрди ва соддача ҳалиги сўзларни айтиб қўйди. Гўё бу нарсаларни илгаридан куткан эди. Атласни яхшилаб кўриб чиқғач, ёқтирғандек бўлди, бир менга ва бир атласка қараб туриб нимадир айтмакчи бўлса ҳам айталмади. Мен нима демакчи бўлганлигини сезган эдим. Бу орада биз кампир билан ҳасратлашиб турган эдик, ул келиб сўзни бўлди:

— Устака, — деди, мен қарадим. — Рўзамисиз?

— Рўзаман.

— Рўза бўлмасангиз чой қайнатар эдим, — деди. Онаси кулди.

— Чойни ҳайитда келганимда қайнатиб берарсан, — дедим.

— Ҳайитда келсангиз ош ҳам қилиб берар эдим, — деди ва онасига қаради.

— Аканга ҳар нарса қилсанг ҳам арзийдир, қизим, — деди кампир ва на учундир кўзига ёш олди, мен ҳам аранг кўз ёшимни тўхтатиб қолдим.

— Бўлмаса бу кун ифтор қилақолинг. — Саодатнинг бу сўзига онаси ҳам қўшилишди. Мен узр айтдим. Лекин ҳақиқатда эса, Саодат билан бирга ўлтуриб ифтор қилишни кўнгил истай бошлаган эди. Узоқ сўзлашиб ўлтурдим, бу уйдан чиқиб кетким келмас, бир соат орасида тамоман очилиб, сочилиб кеткан Саодатнинг болаларча қилигини кўриб тўймас эдим. Саодат гоҳ мен билан, гоҳ атлас билан машғул, бояғи уялиб туришини бир ёққа йиғишдириб қўйган, онаси билан мени кулдириб, анчагина кўтарилиб қолган латиф кўкраги устига "сенгинадан айланий!" деб атласни босиб қучоқлар эди. Мен бўлсам гўё атлас эмас, қучоқлангучи ўзим бўлгандек кайфланар эдим.

Мен кампир билан хайрлашиб чиқа бошлаган эдим,

Саодат "Панжшанба кун борайми" деб сўради. Мен кампирнинг олдига қайтиб бордим-да, айтдим: — Саодатингизнинг бўйи чўзилиб қолган кўринадир, мундан сўнг мактабдан бўшаган вақтида Сайфини юборсангиз қалай бўлар экан ва қўлим бўшаган кезларда ўзим ҳам келиб турарман, — дедим. Гўё кампир ҳам мендан шу сўзни кутиб турган экан, ҳамиятимга ва ақлимга таҳсин ўқуди ва қизига қаради. "Ана, эшитдингми устакангнинг сўзини, энди вақт-бевақт кўчага ҳам чиқаберма!" — деди. Мен чиқатуриб Саодатка қараган эдим, мендан ўпкалагансумон кўринди. Аммо манинг бу сўзим бекорга эмас, балки халфа шогирдлардан бағзиларининг унга ёмон кўз билан қараганларини пайқаганим учун эди.

Шу йўсунда Саодатнинг онаси ҳам мендан қочмай қўйиб, алоқамиз тагин ҳам қаттиглашди. Кутмаган бу муваффақиятим бир неча кунгача кўзимдаги уйқуни ҳам қочириб қўйди. Уч-тўрт кун гўё бу кун-эрта Саодатка уйландурган каби ҳовлиқиб ҳам юрдим.

Унча-мунча нарсани аямаганим учун бўлса керак, тез замонда гўё Саодатлар оиласининг бошлиғи ҳолини олиб қолдим. Жума кунлари масаллиғни кўтариб Саодатларни кига борар, Саодатнинг қўлидан ош қилдириб еб қайтар эдим. Саодат кундан-кунга ўсиб борар, шу нусбатда ҳуснига ҳусн қўшилар ва мен баттар унинг мафтунни кесилар эдим. Шу ҳолда орадан икки йил чамаси фурсат ўтиб кетиб, Саодат ҳам ўн олти ёшларга етиб қолди. Энди манинг ошиқона термулишларим маъносини онглий бошлаган, негадир "ака" деб қилатурган хитобларни-да тарк эткан эди. Икки йилдан бери кампирнинг олдига совчи киргузишни ўйлаб келган бўлсам-да, аммо нима учундир Саодатдек қизга уйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмас эдим. Бу тўғрида бўлган ҳамма умидим Саодатнинг онасидан эди, балки ўзи сўз очар ва ёким орага киши қўяр, деб кутар эдим. Орага бошлаб ўзим совчи қўйишдан ўнггайсизланар, тўғриси ўзимга тушунилмаган бир хавф остида бу жасоратдан маҳрум эдим.

Бир кун одатимча Саодатлар уйига борган эдим. Ошсуддан кейин кампир Саодатни ўчоқбоши юмишига юбориб, менга қараб кулди:

— Саодатка бир яхши жойдан куяв чиқиб қолди. Кеча унашсак унашкундек ҳам бўлган эдик, бироқ сизнинг маслаҳатингизни олайин, деб совчиларни қайтардим, — демасинми, устимдан бир челақ совуқ сув қуйгандек эн-

тиқдим, қандай жавоб беришка тилим келмай қолди. Узоқ вақт кесак каби ҳаракатсиз қолғач, куч орқасида тилимни базур шу сўзга ҳаракатлантирдим:

— Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак...

Куявнинг кимнинг ўгли бўлганлигини ва қандай касб қилишини шарҳ қила бошлаган эди, сабрим тамом битди:

— Ундоғ бўлса кеча совчиларни бекор қайтарибсиз, — дедим.

Кампир маним бу киноямга тушунмаган эди:

— Куявнинг теги-тахти менга маъкул бўлишка бўлди-я, фақат энди иш сизнинг кенгашингизга қараб қолди, сиз Саодатка ота бўлмасангиз ҳам лекин оталиқдан юқори ишларни қилиб келасиз. Эндиликда Саодатни узатишда ҳам оталигингизни аямангиз, — деди. Бу сўз билан яна ўлганнинг устига чиқиб тепилгандек бўлдим. Чаён каби мени заҳарламакда бўлган кампирнинг тўғри сўзини эшитиб туришка ортиқ тўзалмадим-да, эртагача ўйлаб жавоб беришни айтиб кампирнинг олдидан чиқдим.

Чиқғач, оёғи куйган товукдек тўрт томонга югура бошладим. Эпақалик бир гап эсимга келмас эди. Ниҳоят ақлимни бошимга йигиб, сирримдан воқиф бир ошнамга кенгаш солдим. Ул узоқ ўйлаб турмай, эртаси кунга томонимдан совчи бўлиб кампирнинг олдиға бормоқчи бўлди. Лекин бутун туни билан кўзимга уйқу келмай, тиканга ағнаган каби азоблар эдим ва сустлигим учун ўз-ўзимни сўкар эдим..."

Уста Алим ҳикоясини бу ерга етказгач, шамънинг сўхтасини микрозилади ва оғзини пойлаб тургучи Отабекдан "зерикмадингизми?" деб сўраб олиб, давом этди:

"— Совчини юбориб тинчий олмадим, ишка қўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туролмас, у ердан туриб бу ерга ўлтурар, минг турлик хаёл билан довдир сифатига кирган эдим. Юборган кишим тезда қайта бермагач, бир-икки бора Саодатлар эшиги ёниға бориб келдим. Ниҳоят миям шишиб Саодатнинг уйи яқинида бўлган бир ёнғоқнинг соясида ўлтурган эдим, совчим чиқибо қолди-ку: юрагим орқамга тортиб кетди. Ва олдинға тушиб юруй бердим, чунки совчиға учрашиб ҳақиқатни онглаш ҳам менга душвор¹ келган эди.

¹ Душвор — қийин, оғир, мушкул.

— Шошма-шошма, ҳо, куяв — деди совчим. Ҳазилманд бўлгани учун ишнинг чаппа кетканига ишонган, унинг бу "куяв" деган сўзини кинояга йўйган эдим, кетабердим. Ул орқамдан тез юриб кетди:

— Қани, тўнни еш! — деди ва тўнимни ўзига торта бошлади.

— Юрагим ёрилишга етди, ҳазиллашма! — дедим.

Ҳақиқатан сўзи чин экан, оғзидан ўпдим. Жиқ тўлган кўз ёшимдан ҳам уялиб турмадим. Совчим йўл бўйлаб кампир билан бўлган ҳикоясини сўзлаб кетди: Саодатқа бир йилдан бери ҳар кун деярлик совчилар қатнар, кампир ҳаммасига ҳам боши боғлиқ, деб жавоб бериб келар экан. Шунинг баробарида манинг оғзимни пойлар ёки киши қўйишимни кутар экан. Ниҳоят бир тарафини чин ва бир тарафини сўз олиш муддаоси билан кечаги сўзни менга айткан ва шунга қараб иш қилмоқчи бўлган. Узун сўзни қисқаси кампирнинг жавоби: бир қизим эмас, юз қизим бўлганда ҳам уста Алимга назир тортдим — бўлибдир.

Теримга сизмас эдим: икки йиллик юрак дардим ниҳоят ҳозиқини топқан эди. Бир неча кун уялиб кампирнинг олдига бормай юрган эдим, ўғли орқалиқ йўқлатди. Бордим. Лекин боришимдаги сезгуларимни сизга бу тил билан тушинтиролмайман. Мен борлиқ-йўқлиқ эшиқдан кирганимда, Саодат кир ёяр эди. Мени кўргач, қизариниб кетди ва ёйилган кир ортига яширинар экан, шаҳло кўзларидаги сезилар-сезилмас табассумнинг фарқига бордим.

Кампир билан уялишибкина тўй тўғриларини сўзлашдик. Кампир ортиқча такалдуфлар қилишга йўл қўймаса ҳам, аммо ўзим Саодатнинг кўнгли ўксимасин учун тўйни катта қилишга тарафдор эдим. Кампир билан тўй ва никоҳ кунларини муқим қилгач, мен кетишка турдим. Саодат кир ёнида менга бир кўрингандан сўнг, қайтиб кўринмаган эди. А, мен бўлсам яна уни бир кўрмакчи ва ўзига бир-икки оғиз сўз айтмакчи эдим. Ўчоқбошида қозон ювар экан, тўғри олдига юриб бордим. Ул мени сезмадими ёки сезса ҳам билмаганга солиндими, ҳайтовур орқаси ўғруғлиқ энгашкан ҳолда ишка машғул эди. Бир ўрим бўлиб тушкан узун қўнғур сочи унинг ҳаракати билан қўлтуғи остида ўйноқлар эди. Анчагина орқасидан томоша қилиб турғач:

— Саодат, — дедим. Қаради. Ўчоқда ёнган олов иссиғиданми ёки уятиданми унинг юзи қиб-қизил олма эди. Қўлидаги сочиғи билан олдимга яқин келиб тўхтади. —

Эшитдингми, — дедим. Ерга қаради. Уни ортиқча уялтирмас учун эшикка қараб юруй бошладим-да: — Майлими? — деб сўрадим. Жавоб ўрнига:

— Ош емай кетасизми? — деди. Бу унинг иккинчи турлик қилиб айтилган "майли" жавоби эди. Бир бугина эмас, қирқ йиллик қадрдон хотин томонидан эрига қилинатурган меҳрибончилиқнинг энг лаззатлиси эди. Чиқар эканман, "Ош емай кетасизми?" сўзининг кайфига тамом маст бўлган эдим".

Уста Алим шу сўнгги сўзларини айтиб битирар экан, Отабекнинг қошлари чимирилиб, гўё ўзининг ҳам шу йўсун хотираларининг абадий қайтиб келмаслик — йўқлиқга чиққанлигини яна бир карра онглар эди. Уста Алим давом этди:

— Ўн кун орасида ҳозирликни битириб тўй қилдиқ. Ниҳоят Саодат меники бўлиб, саодатлик кунларим бошланди. Саодатка бўлган муҳаббатим бир даража сизга маълум бўлганликдан у кунлардаги масъудиятимни ҳам шу ўлчавга солиб била оласиз.

Рафиқам Саодат чин саъида¹ эди. Бу йил ўзимга кутмаган даражада бир куч ва истиқомат² ортдириб, тўй билан тугалган бойлигимни қайтарган эдим. Туришка Саодатлар уйи торлиқ қила бошлаганликдан шу ҳавлини (Жаннат опа ҳавлисига ишора қилиб) ҳозирги қўшнимиздан сотиб олишга муваффақ ҳам бўлдим. Қайин онам, қайним ва эру хотин шу ҳавлига кўчиб келиб тура бошладиқ. Кундан-кунга Саодатка бўлган муҳаббатим ошқанидек касбим ҳам унумлик бўла бошлаган, уйланишимнинг иккинчи йили ҳалиги қўшнимиздан ўзингиз кўрган боқчани ҳам сотиб олган эдим. Уйланишимнинг учунчи йили Саодат юклик бўлди. Эру хотин биримиз ота ва биримиз она бўлмоғимизни ўйлаб қувонар эдик. Кечалари ётиб уйқумиз келмас эди. Ниҳоят Саодатнинг ой-кунни яқинлашди... — Уста Алим узоқ тин олишдан сўнг давом этди: — ...яқинлашди... лекин абадий бахтсизлик кунларим, манҳус³ соатларим ҳам яқинлашди... — деди ва сўздан тўхтади.

1 Саъида — бахтиёр, қутли.

2 Истиқомат — дадиллик, мустақиллик, барқарорлик.

3 Манҳус наҳсга қолган, бадбахт.

— Давом қилингиз, — деди Отабек, уста Алим бир уфлаб олғач:

— Саодат боладан қийналиб уч кунгача азобланди-да, тўртинчи кун и ўлди, — деди.

Отабекнинг кайфи тарқагандек бўлиб, кўзларини зўрайтириб очди ва ўзини ёстиқдан олиб ўлтургач, сўради: — Ўлди?!

Уста Алим кўз ёшисини артиб:

— Ўлди, — деди ва давом этди, — дунёга келиб кўрган бирдан-бир қувончимдан айрилган эдим. Ҳаётнинг ҳамма умримга кифоя қиларлиқ мудҳиш зарбасини шодлиқ ичида қаршилаган эдим. Ойлар бўйинча кўз ёшимни ёғмур каби тўқдим. Чунки менга бундан бошқа бир овинчоқ қолмаган эди. Кўз ёшларимнинг тийилмаганини кўрган қайин онам Саодатнинг вафотининг иккинчи йили мени зўрлаб уйлантирди. Лекин бу иккинчи хотин менга Саодат бўлолмади. Ҳақиқатан саодатим кўмилган эди. Кейинги йилларда фуртурдан кета бошлаган қайин онам қизидан йигирма ой сўнг, ўн бир ёшлиқ ўғлини менга ташлаб дунёдан ўтди. Қайин онамнинг вафотидан сўнг, бийлик¹ ўз қўлига қолган кейинги хотиним фаҳш² суратда рўзгоримни тўзита бошлади. Ўғрилиқча ва тўғрилиқча қиморбоз акасига инъом қилишга киришди. Кундан-кунга ишим кейин кетиб, ишлаганим рўзгорга учурвоқ ҳам бўлмай бошлади. Ёмон хотиннинг шум қадами билан уйимдан барака кўтарилганлигини ва барча баракаларимни рафиқам Саодат билан бирга кўмилганлигини онглаб, кейинги хотинимни талоқ қилдим. Энди учунчи йилдирки, хотинсиз яшайман ва уйланишни ҳам ўйлаб кўрмайман. Чунки марҳума Саодат билан кечирган кунларимнинг тотли хотиралари менга абадий лаззат бағишлаганларидек, ҳам аччиғ-аччиғ йиғлатадирлар. Уйланишимга кенгаш бергучи ўртоқларга: — Мен энди дунёдан ўткан киши, бу кун бўлмаса эртага ёр қабри устида ёнган шамъда ўзини ҳалок қилгучи бир парвона, — дейман.

— Эндиги ўйлаганим фақат қайнимни уйлантириш, сўнгра... сўнгра юзни ёруқ қилиб Саодат қучоғига кириш...” — деди ва дармонсизланган каби ёстиққа ёнбошла-

1 Бийлик — ҳукмронлик.

2 Фаҳш — қабиҳ, хунук, ярамас.

ди. Устанинг бу сўнги сўзи Отабекни ортиқ асарлантирган, кўз чуқури бир-икки қайта ёш суви билан тўлиб чиққан эди.

Иккиси ҳам узоқ жим қолдилар. Отабек ўз қайғусини бутунлай деярлик унутиб қўйган, қаршисидаги ерга сингибкина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истиқболида бир бўшлиқдан ўзга ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўргандек бўлар эди. Ўз истиқболини ҳам шу устаники қабилдан кўрмакчи бўлса-да, бунинг учун бир нарса камдек, етишмагандек келар, иккинчи уста Алим бўлиш учун бир "ўлди" сўзигина орадан тополмас эди. Кейинроқ бу "ўлди" сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлигини онглай бошлади, чунки Отабек Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Ҳолбуки Саодат сўкмаган ва ташламаган, балки эрининг бир гуноҳи сабабидан ёш умрини хазон қилган ва уста Алим қайин отаси томонидан ҳайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни орага шайтанат ораламаган... Бу сўнги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом қабилдан тўқиб олган эди, яъни ўзининг Тошканддан уйланишига қутидор томонидан ризолиқ берилишини, ҳатто унинг тўйни ўз қўли билан ўтказиб келишини илгаридан ҳозирланиб келинган тузоқ, деб тушинган эди. Муҳокамаси шу ергача келиб еткач, уста Алим даражасига етиш учун ўзида ҳеч бир муносабат кўрмади... Уста Алим ёзиб берган ўринга кириб ётар экан, ўз-ўзига айтар эди: "Қувланишга, таҳқир этилишка лойиқ кўрилган Отабек уста Алим бўлишга ҳам сазовор эмас!" Ул уйқуга кетар экан, юраги болаларини учуриб кеткан каррукнинг уясидек бўб-бўш эди.

★ ★ ★

Отабек эртаги намозга турғанда кўзи Шамшодбекнинг базимидан азонда қайтиб келиб, донг қотиб ухлаб ётқан Сайфига тушди. Ўн беш ёшлар чамасида бўлган бу йигит ўзининг ўткур ҳусни билан Саодатдан хабар берар эди.

Бир-икки пиёла чой ичкан бўлди-да, уста Алим билан хайрлашди.

9. УНУТОЛМАСА НИМА ҚИЛСИН?

Бу гал Отабекнинг қутилмаган равишда Марғилондан тез қайтиб келишини Ўзбек ойим ўзининг жуҳуд домладан қилдирган жодусининг ҳинд сиҳрини енгганлиги, деб сўйинган эди. Бироқ Отабекнинг кўписинча меҳмонхонада ётиб қолиши уни бу тўғрида шубҳага тушириб қўйган ва бунда қандай ҳикмат борлигини бевосита билиб олиш учун бирарта ромчи домлаға бориш фикрига тушкан эди. Юсуфбек ҳожининг бўлса бундай майда ишларни текшириб юриш учун фурсати ҳам йўқ, унинг Нормухаммад қушбеги ёнидан бўшаган вақти понсад ва бекларникида кенгаш ва зиёфатлар билан тугалар эди. Унинг диққатини жалб эткан нарса бўлса, ул ҳам Отабекнинг тадбирсиз сиёсат ва аҳмоқ бошлиқлар мавзудидан олиб қилатурган шикоят ва ҳасратини кейинги кунларда жимжит бўлиб кетканлиги эди. Бу кунларда Отабекка энг яқин турган киши Ҳасанали ота эди. Чунки Отабек бу кейинги кунларини меҳмонхонада ўтказганликдан Ҳасаналига ҳам унинг ёнига киришка ва бир мунча сўзлашиб ўлтуришка тўғри кела бошлаган эди. Шунинг учун Отабекнинг қайғулиқ ҳоллари, уйқусиз муталаъада ўткан тунлари ва умуман ундаги ўзгаришлар бу тўғрида Ҳасаналини ўйлатса-да, сабабини сўрашға ботирлиги етмас ва сўрашни ҳам фойдасиз деб билар эди. Чунки ул Отабекдаги бу ҳолларнинг сиррини билгандек, муҳаббати орасиға чўб бўлиб тушкан кейинги уйланиши алаמידан деб қарор қўйган эди.

Отабекнинг орзулиқ келин олдиға кирмаслиги вақидан Ўзбек ойим аччиғланди, ниҳоят аччиғиға чидай олмаган бир куни меҳмонхонада Отабек ётар ўрнини ёзиб турган чоқда кириб келди ва ёзилган ўринни бузиб йиғиб ташлади ва:

— Меҳмонхонада ётабериб нима қиласан, ичкарига кириб ёт! — деб жекирди. Лекин ўғли энди алгариги Отабек эмас эди, онасининг жекиругиға қулоқ солмади-да, қайтадан ўринни ёзиб бошлади. Ўзбек ойимнинг ғазоби тагин ҳам аланга олди:

— Сўзимни эшитасанми, кар?

Отабек совуққина қилиб жавоб берди:

— Кар эмасман, лекин сизнинг бу таклифингиз олдида ҳам кар, ҳам кўрман. Бу тўғрида сиз энди ортиқча бош оғритманг!

— Инсофсиз, адолатсиз!

Отабек заҳарханда билан сўради:

— Мен бошда сизга нима деган эдим?

— Нима деган эдинг?

— Келинингиз мендан яхшилиқ кўрмас, демаганми эдим? Сиз билан отам бунга кўнмаганми эдингиз, сиз буни инкор қиласизми?

— Ота-онамдан ваъда олганман, деб шундай хотинга жабр қилиб юра берасанми?

— Келинингизга жабрни хоҳламасангиз ва ўзингиз айткан инсофка қайтсангиз энг осон бир йўл бор, — деди ва онасидан маълум "нима?" деб берилатурган саволни кутиб тўхтади. Аммо Ўзбек ойим сўроқ ўрнига лабини тишлаб бошини икки елкасига тебратди. — Сиз сўрашни тиламасангиз-да, мен айтай: келинингизга жабрни хоҳламасангиз мендан талоқ қилдирингиз ва бир бечорага бу йўсун азоб бериб юрмангиз! — деди ва бир оз тўхтаб давом этди. — Сиз билган инсофни мен ҳам биламан. Бир бечорани фақат сизнинг кайфингиз учун азоб эмас, чеккан хўрлигини ўйлаб ҳар куни бир қат этдан тушаман... Агар ўз кайфингиздан кечсангиз яхши билингизким, бир эмас икки жонни азобдан қутқарган бўласиз, онажон! — деди. Ўзбек ойим ўглининг бунчалик қатъий кетишини кутмаган эди ва бу йўсун қаттиғ муомалани-да Отабекдан биринчи мартаба кўрар эди. Сўз қайтаришга ўрин тополмадими ва ё жанжалнинг улғайишидан қўрқдими, ҳайтовур узоққина истеҳзоланиб қараб турғач, "эсингни ебсан, болам" деди-да, меҳмонхонадан чиқди.

Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечириш билангина қолмади. Кечалари алла қаёқларга кетиб, йўқолатурган одатлар ҳам чиқарди ва бир-икки қайта ортиқча маст бўлган ҳолда қайтиб, Ҳасаналини тамом ҳайратда қолдирди. Ул Отабекка насиҳат қилишни ҳам билмас ва бу сирни биравга айтиш учун ҳам ҳайрон эди.

Бир кун кечаси ул янги одати бўйича алла қаёққа кеткан эди. Ҳасаналининг кўнгли бу кун ҳам бир ишка гувоҳлик бергандек бўлиб, ичкарида ёткуси келмади, ўринни меҳмонхонага ёзиб, дарбозани занжирлаб келди. Агар бу кун ҳам ул ўша ҳолда қайтса, бир нарса демакчи, яъни қўлидан келган насиҳатни қилмоқчи эди. Ухламай кутиб ўлтурди. Аммо ул тунги соат ўн бир бўлса ҳам келмас, ўн иккида ҳам дараксиз эди. Ниҳоят кута-кута уйқуси танг қилғач, ўрнига чўзилиб кипрагини кипрагига

улаб ётди ва ухлаб кетканини ўзи ҳам сезмай қолди. Орадан номаълум бир муддат ўтиб дарбозанинг сўнақайсиз тақиллашидан чўчиб уйғонди ва йўлакка югурди. Қоронғуда занжирни тимискилар экан, "ким?" деб сўради ва жавобиға "м-м-м-ман" деган сархуш товушни эшитди. Бу товуш унинг юрагини уюштириб юборган ва "бу кун ҳам шунақа" деган сўзни кўнглидан ўтқузган эди. Занжирни тушириб, дарбозанинг бир табақасини очиши ҳамоно шу табақаға суялиб турган Отабек Ҳасаналининг оёғи остиға йиқилиб тушди. Ҳасанали бу кунги кайфнинг ўтача кетканлигини пайқаган, йўлакни тутиб кеткан ич-кулик исидан ўқчиёзган эди. Отабекни суяб меҳмонхонаға келтурар экан, икки кўзи ичкари ҳавлининг эшигида, чунки Юсуфбек ҳожининг тунлари ташқарига чиқатурган одатининг шу вақтға тўғри келиб қолишидан юраги такапука эди. Отабекни ешинтирар экан, ризосиз бир оҳангда деди:

— Ўғлим, сизга шу шайтони ишнинг нима зарурати бор.

Отабек мастларча кулди:

— М-м-менга зарурати бўлмаса к-кимга бор?!

— Нима бўлганда ҳам мен бу ишингиздан рози эмасман, — деди Ҳасанали ва қандай жавоб эшитишини кутиб турди. — Отабек ўрнига ётиб олғач, кучлик қилиб бир уфлаб олди. Ҳасанали ундан жавоб кутар экан, бир оздан сўнг жавоб ўрнига хуррак товшини эшитди... Отабекнинг кутилмаганда бу янглиғ ярамас кўчаларга кириб кетишига ҳеч бир турлик маъно бералмай боши қотса ҳам, аммо унинг кўз ўнгидан игнаға зўрлаб тақилган ип нарига кетмас эди. Ундан сўнг, икки ойлардан бери Марғилонни тилга олмаслиқ-да уни бир оз шубҳаға тушириб, "ораларидан бирар совуқчилик ўтдими экан" деб ҳам кўнглидан кечирди. Отабек билан бирга чой ичиш мақсадида эрталаб Ойбодоқнинг дамлаган чойиға бормай, Отабекнинг уйғонишини кутиб юрди. Отабек тушка яқин уйғонғач, Ҳасанали чой ҳозирлади. Дастурхон ёзиб ўзини кутиб ўлтурган Ҳасанали ёниға қисиниб-қимтиниб Отабек келди. Тундаги ҳоли эсига тушиб бўлса керак бошини ердан кўтариб Ҳасаналиға қарамас ва бир оғиз бўлсин сўз айтмас эди. Отабекнинг бу ҳоли Ҳасаналининг ничка юрагига қаттиғ таъсир эткан ва ўйлаб қўйган насиҳатларни унутиб, бекзодани бу оғир ҳолдан қутқозиш фикригагина тушкан эди.

— Ёшлик — бебошлик, деган экан машойхлар, — деб кулиб қўйди Ҳасанали ва, — уй ичидан битта-яримтаси сезиб қолмағай деб жуда хавотирда бўлдим... Ҳайтовур ҳеч ким пайқамапти, — деди. Отабек ташаккур эткансумон Ҳасаналига кулиб қаради ва ўзининг бу кетишидан ризосизлик билдирган каби энтикиб тин олди. Ҳасанали сўзни уринтириб Отабекни ўз ҳолига қўймас эди. Унар-унмасдан баҳс қилиб, ниҳоят бу унар-унмаснинг охирига шу саволни ҳам улаб юборди:

— Бу гал Марғилонга кечикдингизми?

Биз юқориди ҳам туртиб ўткан эдикким, Отабек на Юсуфбек ҳожига, на **Ўзбек** оймга ва на Ҳасаналига Марғилондан тез қайтиб келиш сабабини айтмаган, Марғилон билан узил-кесил алоқаси узилганлигини чурқ этиб сўзламаган, сўралмаган сўзга жавоб берилмас қабилдан жимжит аламини ичкулукдан олибгина юрган эди. Икки ойдан бери биринчи мартаба Марғилон тўғрисида сўралган савол ҳам фақат шу Ҳасаналининг кейинги сўзи бўлиб, сирни очиш ўнқови-да келгандек эди. Лекин жавоб тамом ҳақиқатка муғойир¹ ва кишини ҳайратка соларлиқ бўлди:

— Бу кун жўнамоқчи бўлиб турибман, — деди.

Ҳасаналининг шубҳаси бўшка чиқди. Чойдан сўнг ул ўзининг сўзини амалда кўрсатиб, отасидан ҳам рухсат олиб қўйди ва пешиндан кейин йўлга чиқиш учун ҳозирлик ҳам кўра бошлади. Унинг сиррини билгучи ва "энди Марғилонда нима қиласан?" деб сўрағучи бўлмаганидек, ул бу сўроқни ўз-ўзига ҳам бериб қарамаган эди. Гўё бурунғидек Марғилон йўлига ошиқиб ҳозирланар эди...

• • •

Йигирма кун ўтар-ўтмас Марғилондан қайтиб келди. Бу боришдан бирар иш чиқара олдими-йўқми, бу тўғрини биз келаси фаслларнинг биридан ўрганармиз.

Келиб Тошкандда бир ҳафта чамаси турди, сўнгра ёнига Ҳасаналини олиб Оқмасжид² шаҳрига жўнади. Ул

¹ *Муғойир* — қарама-қарши.

² *Оқмасжид* — Қизил Ўрда.

икки йилдан бери тўхтаб қолган савдогарчилик ишини қайтадан бошламоқчи эди...

10. БИЗДА КИМ КЎБ ЙИҒЛАЙДИР?

Ғайри машруъ¹ талоқ хати текканига олти ойларча фурсат ўтиб кеткан эди. Кумушнинг гўзаллик таърифини ғойибона эшитиб, оғзининг суви келгучи хотинлиқ ва хотинсиз орзумандлар "ётиб қолгунча, отиб қол!" сўзига амал қилиб, қутидорникига совчиларини турна қатор юбора бошлаган эдилар.

Албатта бунда шубҳа йўқдирким, Кумушнинг эрдан чиққан хабарини Кумушнинг ўзидан ҳам илгари тушинган ва Отабекдан ҳам илгари сезган Ҳомиднинг совчиси бошқа совчиларнинг муқаддимаси, ёз бошида келатурган қалдирғочларнинг йўлбошчиси эди. Ҳомиднинг совчиси бир мартаба келиш билангина қаноатланмади, уч-тўрт қайталаб келиб қутидорга Ҳомиднинг қуяв ўғул бўлиш ниятида эканлигини арзу-ниёз қила бошлади. Натижада Ҳомидбойнинг совчисига берилган жавоб шу бўлди: "Биз Ҳомидбойни ўзимизга қуяв ўғул қилишдан ҳеч бир монъелик кўрмаймиз. Аммо қизимиз мундан сўнг эр қилмасга қаттиг исрор² этадир. Шунга кўра Ҳомидбой бизни кечирсин". Бошқа совчиларга ҳам жавоб шу эди. Қутидор билан Офтоб ойимнинг бу жавоблари ўзларича эмас, балки Кумушнинг кўнглига қараб берилар эди.

Бироқ Кумушнинг: "Мен энди эр қилиб бўлдим, мундан сўнг эрга эҳтиёжим йўқ" деган қатъий жавобига улар узоқ қулоқ солиб туролмадилар, чунки унинг бу исрорини "чидамаснинг сўзи" деб онлар ва тузукрак жойи чиқганда, эрга беришка ҳам ҳисоблари йўқ эмас эди. Шунга кўра, келган совчиларнинг ўзларига ёқмаганига гуноҳнинг барини Кумушнинг бўйнига ағдариб жавоб берар, аммо иккинчи ёқдан тузукрак жойини кўзлар эдилар.

Кутилмаган ерда шаҳарнинг энг олдинги аъён ва сарватдорларидан³ бўлган Салим шарбатдор деганнинг Комилбек исмлиқ ўғлидан совчилар келиб қолди.

1 *Ғайри машруъ* — шаръиятга зид.

2 *Исрор* — қаттиқ киришиш; аҳд қилиш.

3 *Сарватдор* — бадавлат, давлатманд.

Ота-онанинг кутканлари шундай тегу тахтлиқ куяв бўлгани учун биринчи мартаба совчиларни яхши сўзлар ва қуюқ-сууюқ ошлар билан жўнатиб, иккинчи келишка ўйлашиб жавоб бературган бўлдилар. Эру хотин узоқ ўйлашиб турмай (чунки ўйлашатурган жой эмас эди) совчининг иккинчи келишида жавоб беришка қарор қўйдилар. Кумушнинг қарши тушмаги тўғрисида, албатта, уларнинг шубҳалари йўқ эди. Шунинг билан бирга ота-онанинг сўзини ерда қолдиради, деб ҳам ўйламас эдилар.

* * *

Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу кун тунги қора совуққа чидалмай, елнинг озғина ҳаракати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучинида кескан эди.

Ўрта эшиқдан Кумушбиби кўринди. Бурунги тўлалиғи кетиб озғинланган ва лекин бу озғинлик унинг ҳуснига камчилик бермай, бильакс юқорилатқанлар. Камон қошлари ортиқ мавж уриб ўзини кўрсаткан, бир оз бота тушкан шахло кўзлар тагин ҳам тим қоралиқ, тагин ҳам нурлилик касб эткан эдилар. Бу кунги совуққа қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиғи кишининг ҳасадини ортдириб, нафис бағбақаларни ўпиб ётар эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар эди: шахло кўзлар бурунгидек ўйнаб турмас ва сўнг чекдаги бир оғирлиқ билан ҳаракатланар эди. Бир томондан қараганда бу оғирлиқ-да унга бир олийлиқ, улугворлиқ бағишлагандек. Келиб айвон муйишига ўлтурди-да, кўзларини оғиргина ҳаракатландириб кетма-кет чип-чип этиб тўкилмақда бўлган хазонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб ерга қўя борди. Ул ерга тушкан ҳар бир япроқда ўзининг таржуман ҳолини ўқур, ўзини-да мавқиядан айрилиб, ҳечка чиқиб турган шу хазонлардан айира билмас эди. Айира билмади-да, латиф кўкрагини тўрт энлик кўтариб тин олди ва кўзлари жиқ ёшга тўлди.

Енг ичидан бир-бирисига ўтқузилган икки қўлини баробар кўтариб кўз ёшини артар экан, ичкари ҳавлидан Офтоб ойим чиқиб келар эди. Ул ер остидан қизига кўз қирини ташлаб меҳмонхона эшигини очишга тутинди. Офтоб ойимнинг орқасидан Ойшабиби ҳам кўринди, келиб Кумуш ёнида тўхтаб сўради:

— Нима қилиб ташқарида ўлтурибсан?

— Ҳзим, — деди Кумуш қошларини чимириб, четка юзини ўғирди.

— Меҳмонхонага кирсанг сан билан икки оғиз маслаҳатимиз бор эди.

— Нима маслаҳатингиз бор?

— Олдин кир, болам, — деди кампир ва Кумушнинг елкасига қоқиб тургизди. Улар ичкаридаги совчи хотинларни ёлғиз қолдириб, Кумушнинг сўзини олиш учун ташқарига чиқган эдилар. Аммо Кумуш бўлса совчиларнинг олдидан ризосизлигини онглатқандек бир намоиш билан кеткан эди. Ул меҳмонхонага киргандан сўнг ҳам терсайиб тоқчалардан недир ахтаргандек юрина бошлади.

— Тоқчада сан қидирган нарса йўқ, келиб ёнимизга ўлтур, — деди Офтоб ойим.

— Ўлтурганимдан сизга бир пуллик фойда йўқ, совчингизга ўзингиз билган жавобни бераверинг!

Ойшабиби қизига маънолик қилиб бир қараб олди: — Болам, ахир икки оғиз гап эшит-чи олдин! — деди.

Кумуш ўлтура бермагач, Офтоб ойим қизишди.

— Қизим, санинг бу қаршилигингдан муддаонг нима?!

— Сиз билан отамга муддаомни неча қайталаб айтдим-ку: мундан сўнг бу ишни хоҳламайман.

— Дунёдан тоқ ўтасанми?

— Тоқ ўтаманми, йўқми, буни тангри биладир.

— Ман санинг ҳали ҳам ўша уятсиз эрингдан кўнгил узолмаганингни биламан. Санинг бу хомтамаълигинг кони болалигингдир. Сан яхши билки, мундан сўнг отанг ул уятсизга ўз уйидан жой бермаганидек, уятсизнинг ўзи ҳам узил-кесил сани ташлагандир. Агар сўзимга ишонмасанг мана буни ўқуб қара, — деди-да, Кумушга бир қоғоз узатди ва давом этди. — Биз буни сан унга хат ёзганингдан сўнг жавоб ўрнида олган эдик. Бироқ ўша вақтда бу уятсизнинг биринчи талоқ хатиси ҳам санга етиб ортқанлиқдан буни-сини сандан яширған эдик. Ҳамон-да санинг умидинг кесил-

магани учун бу хатни ҳам кўрсатмакчи бўлдим! — деди. Кумуш қоғозни онасидан олди:

"Матлуқам¹ Кумушбигига. Маним биринчи хатим билан сизнинг менга қилатурган эркаликларингизга бир чек қўйилган каби эди. Лекин бунга тушинмабсизми ва ё тушинишка тиламабсизми, ҳайтовур яна ҳам эски эркаликларингизни тарк этмабсиз. Хатингизни ўқур ва ўзимни кулгидан тўхтата олмас эдим. Орзуға айб йўқ, дейдирлар. Чекдан ошиб қилган хужумларингиз эски қадрдонлигингиз отиға кечирилади. Эндиликда сизга мендек вафосиз ва ҳийлагар бўлмаган янги эр топилғай эди, деб аддои Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли, 26 жавзо, 1265 йил, Тошканд".

Мактуб унинг юрак жароҳатини қайтадан тирнаб ташлаган эди. Кўз ёшини дув-дув тўкиб, хатни ўз таҳиға солди ва ўзидан жавоб кутиб турган ачаси билан онасига деди:

— Мен бу уятсиз йиртқич билан ярашмоқ учун умид тутмайман, шунинг билан бирга эр ҳам қилмайман!

— Нега? — деб сўради онаси.

— Негами? — деди Кумуш ва йиғлаган кўйи жавоб бериб бошлади. — Негаки мен ўзимнинг суйган ва муҳаббат қўйган эримдан бунча уятсизлик, бу яиглиғ вафосизлиқ кўрдим. Энди эр деган шу бўлдими? Мундан кўра дунёдан тоқ ўткан яхшироқ, ёлғиз юрган тинчроқдир. Шунинг учун қизингизга эр отидан сўзламанг-да, яфроқ каби титрайтурган юрагига даҳшат ҳам солманг!

Бу сўздан сўнг Офтоб ойимнинг оналиқ кўнгли эриб кеткан, ичкарида жавоб кутиб ўлтургучи совчиларға қандай баҳона топиб киришни-да ўйлаб ўлтурмаган эди:

— Йиғлама, — деди. Кумушни меҳмонхонада қолдириб онаси билан чиқди.

* * *

Салим шарбатдорники қутидорға ниҳоятда маъқул тушиб қолган эди. Шунинг учун хотини ва қизидан сўраб ўлтурмай бир кун дўконидан эркак совчилар билан битишиб ҳам келди ва хотинига "мен бу кун фотиҳа қилиб келдим, нима бўлганда ҳам энди қизингни кўндирмасанг бўлмайди", деди. Аммо Офтоб ойимнинг — эр отини

¹ Матлуқа — талоқ қилинган.

эшитканда титрай бошлайтурган қизи билан учрашмоққа асло тоқати йўқ, эринниг бу сўзини эшитканда тамом ўзини йўқотқан эди. Ул қизини кўндириш учун қутидорға ваъда берганда ўз ҳолини икки ёқдан ўқтанилган ханжар орасида қолғучиға ўхшатар, қайси томонға қимирласа ҳам муҳлик¹ яра олишини аниқ билар эди. Шу кундан сўнг бечора онанинг оғир кунлари бошланди. Эрига берган ваъдасини асло бажара билмас, бул ҳақда қизига оғиз очиб сўзлай олмас эди. Ҳар кун бозордан қайтиб келиб биринчи сўзи "кўндирдингми?" бўлиб қолган эридан туни билан койиш эшитар ва кундузлари Кумушка оғиз очишга юраксина олмай азобланар эди.

Бир неча кундан сўнг қутидор ҳам энди ўз хатосини онглаган, чунки ҳар кун деярлик Салим шарбатдорникидан келиб тўй кунини сўрағучи кишига турлик-турлик баҳоналар айта бериб зериккан ва уятдан дўконга тушишни-да тарк қилиш фикрига келаёзган эди. Бир кун дўкондан ниҳоятда аччигланиб қайтди ва Офтоб ойимни умрида эшитмаган сўкишлар билан сўкди: "Қизингни деб шаҳарда бош кўтариб юролмайтурган бўлдим. Кўндирсанг кўндир, бўлмаса мендан умидингни уз, мен энди санларнинг дастингдан шаҳардан қочиб кетмасам бўлмайдирган даражага етдим!" деди. Эртаси кун бечора она қизига машъум мавзуъдан сўз очишга мажбур бўлди. Қизининг ёнига ўлтуриб сўзлаш ўрнига юм-юм йиғлаб бошлади. Кумуш эса онасини бу ҳолга солган сирдан воқиф, шунинг учун йиғи сабабини сўраб ўлтурмай, ул ҳам кўз ёшиси билан юзини ювмакка тутинди. Она-бола узоқ йиғлашдилар, кўз ёшлари биткунча бўзлашдилар.

— Бу кунлардан кўра дунёга келмаган бўлсам эди. Бу тириклигимдан кўра ўлиб кеткан бўлсам эди! — деди охирда Офтоб ойим.

— Янглиш сўзлайсиз, онажон! — деди Кумуш ва: — Сиз дунёда туришка лойиқ эдингиз, лекин сизнинг дунёдан тўйишингизга ва қон-қон йиғлашингизга сабабчи мен бўлдим. Мен сиёҳ бахт дунёга келмаган бўлсам эди сизга мунчалик кулфатлар, мунчалик андуҳлар ҳам йўқ эди. Шунинг учун сиз тангридан сўрангим, тезроқ мен машъ-

¹ *Муҳлик* — ҳалок қилувчи.

умани маҳв¹ этиб, сизга уч-тўрт кун тинчлик берсин, онажон! Сизни бу ҳолда кўришқа ва ўз тилагим йўлида сизни қурбон этишқа ортиқ тоқатим битди. Ташландиқ бу қизингиз, қўлма-қўл юрғучи бу ўйинчиқ қизингиз киму, сиздек бир меҳрибон онани қон йиғлатиш ким? Йиғламангиз, она. Сизнинг тўкиб келган кўз ёшларингизнинг бир томчисига ҳам бу ташландиқ қизингиз арзимас, сиз отамга манинг ризолигимни ташвишланмай билдираверингиз. Ул ҳам кишилар олдида бу бахтсиз қизининг таънасига қолмасин. Сиз маним юзимга эзилиб қарамангиз, ўйламай-нетмай ризолигимни билдираверингиз! — деди ва юзига тўзғиб тушкан сочини тўғрилаб олғач, давом этди. — Агар сиз менга ортиқ ачинсангиз ризолигимнинг бир шarti қилиб тўйни келаси кузга бўлишини айтиб ўтингиз, агарда отам бахтсиз қизининг бу тилагини қабул этса—этсун бўлмаса маним бу тилагим ҳам сизнинг бир томчи кўз ёшингизга арзимас онажон, сизнинг шодлигингиз йўлида ҳар бир огирлиқларга бу бахти қаро қизингиз розидир, онажон!

Офтоб ойим Кумушнинг бу сўзларига тўзиб туролмай, қизини бағрига босиб қучоқлади, она-бола тағии шиддатлик равишда кўз ёшига кўмилдилар...

* * *

Офтоб ойимнинг қатъий исрорига биноан қутидор ҳам қизининг шартини қабул эткан. Қудалар ҳам келаси кузгача кутишқа рози бўлган эдилар. Демак келаси кузга қутидор Салим шарбатдор каби бир кишига қудалашиб олганидек, Кумушбиби ҳам Отабек ўрнига Комилбекни алмашдирар эди.

11. НАВО КУЙИ

Халқимиз таъбирича, бу замонлар "мусулмонобод" бўлса-да, бироқ бу тантаналик таъбирни бузиб қўятурган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шарифатча эди. Ўғирлиқ қилган учун

¹ Маҳв — йўқ қилмоқ.

қўл кесиладир ва ё дорға осиладир. Зони билан зониялар¹ ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкулик ичкан учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, намозсиэларни текширадир, фарзи айн билмаганларни урдирадир эди. Иш шунчалик нозик бўлатуриб ҳам ўғрилар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдирлар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопқа бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўб, аммо фарзи айнининг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрий олар эди. Кўб кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкулик сотиш билан тириклик қилғучилар ҳам йўқ эмас эдилар. Тошканднинг Чуқур қишлоқ деган ерида қозоқлар томонидан очилган ва ҳамиша рустамнамо² кишилар билан айқириб ётқан бўзахоналар ҳам йўқ эмас эди.³

Беш ойлаб Оқ масжид сафариди юриб кеткач, Отабек тўғри шу Чуқур қишлоқ бўзахоналаридан бирига келиб тушкандек бўлди. Уни кундуз кунлари бўзахонада учратиб бўлмаса-да, аммо бўзахонага келмаган кечаси жуда оз эди. Бўзагар Отабекнинг ким боласи эканлигини яхши билгани учун ҳамма ишни унинг тилагига қараб қилар, ул келди дегунча оддий бўзахўрлар ёнига ўтқузмай ўзининг махсус ҳужрасига олиб кирар, бошқаларга берила турган лойқа бўзадан бермай, бўзанинг гули билан меҳмон қилар эди.

Ҳозир ҳам ул шу бўзахонада эди. Энди учунчи кўвачани тугатиб, тўртинчини чақирган эди. Бўзагар кирди:

— Бўза берайми, бек? — деб сўради.

— Беринг, — деди ва: — Машшоғингизни ҳам киргизинг!

Вақт ярим кечадан ҳам оғқан, кундуз кунидан бери ичишиб чарчаган хўрандалар бақиритиб-чақиритиб тарқалишқан эдилар. Бўзахона тинчиган эди. Қўлма-қўл юриб чарчаган машшоқ ҳам бўшаб, Отабекдан катта-катта

¹ Зони, зония — бузуқ эр ва хотин.

² Рустамнамо — доно, ақллик, давлатманд, забардаст.

³ Бу бўзахоналар Маллахоннинг 1273-нчи йил Тошканд ҳокимлиги вақтида барҳам берилди (муал.).

эҳсонлар кўргани учун, вақтнинг кечлигига ҳам эътибор қилмай кирган эди. Машшоқ Отабекнинг сархуш қўлидан бир пиёла бўзани ичкач, дуторини чертиб сўради:

— Қандай куйни чалай, бек ака?

Отабек сархуш товуш билан жиддийгина қилиб жавоб берди:

— Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!

Машшоқ ажабсинган эди:

— Дунёда бундай куйлар борлигини умримда биринчи мартаба эшитаман, бек ака!

— Дунёда бундай куй йўқ деб ўйлайсизми, сиз эшитмаган бўлсангиз манинг эшитканим бор... Билмасангиз, билган куйингизни чалингиз!

Машшоқ дуторини созлар экан, яна сўради:

— Бу куйлар янги чиққанми?

— Янги чиққан.

— Қаерда эшитдингиз?

Отабекнинг кайфи тарқағандек бўлиб, машшоққа қаради:

— Бу куйларни Фарғонанинг Марғилонида эшитдим... — деди.

Дуторни созлаш учун реза куйлардангина олиб турган машшоқ, Отабек кутмаган жойда "Наво"дан бошлаб юборган эди. Куйнинг бошланиши биланоқ унинг вужуди зирр этиб кеткандек бўлиб кейинги пиёласини бўшатди ва ихтиёрсиз равишда дуторнинг мунглик товшига берилди. Дутор товши қандайдир ўзининг бир ҳасратини сўзлағандек, ҳикоя қилғандек бўлиб эшитилар эди. Йўқ, бу ҳасратни ул ўз тилидан сўзламас эди — Отабек тилидан сўзлар эди... Отабекнинг кўз ўнгидан ўткан кунлари бирма-бир ўтнб бошладилар-да, ниҳоят "анув" хотиралари, "анув" ҳангомалари ҳам кўриниш бериб ўтдилар... Йўқ, ўтмадилар... унинг кўз ўнгида келиб тўхтадилар-да, шу кўйи турабердилар... Дутор бу кўринишни унинг кўз ўнгига келтириб тўхтатқач, бу фожияга ўзи ҳам чидаб туролмағандек йиғлий бошлади... Дутор қуруққина йиғламас эди, балки бутун коинотни зирр этдириб ва хаста юракларни дирр силкитиб йиғлар эди... Отабек ортиқ чидаб туролмади-да, рўймоли билан кўзини яшириб йиғламоққа киришди... Ул кўз ёшларини тўхтатмоқчи бўлар эди. Бироқ ҳозирги ихтиёр ўзида эмас эди — ҳамма ихтиёр дуторнинг ҳазин "Наво"сида, тоқатсиз йиғисиди

эди... Дуторнинг нозик торларидан, тилсимлик юракларидан чиққан "Наво" куйи ўз ноласига тушингучи Отабекдек йигитларга жуда муҳтож эди. Ўз дардига тушинган бу йигитка борган сайин дардини очиб сўзлар, йиғлаб ва инграб сўзлар эди... Эшиткучи эса дунёсини унутиб йиғлар, кучини йиғиштириб йиғлар ва ҳасрату аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғлар эди...

Ниҳоят "Наво" куйи унинг бутун танидаги сувларини кўзи орқалиқ тўқдирди-да, фалакнинг тескари қаракатидан шикоят этиб қўйди ва дунёда ёлғиз ҳасраткина бўлмаганлигини билдиргандек ўзининг "савт" куйини ер юзига шодлиқ ва сўюнч ёғдириб арз эта бошлади. "Наво"нинг сиҳирлик "савт"и Отабекнинг кўз ёшларини қуритди-да, бир енгиллик бағишлади. "Наво" билан ювилиб кеткан унинг умид гулзорида янги чечаклар униб чиқди...

* * *

Бу ўлтуришдан сўнг ул бир ойлаб бўзахонага келмай кетди. Марғилондан қайтиб келгач, яна эски одатида давом эта бошлади...

* * *

Отабекнинг ўша воқиядан сўнгги Марғилон қатнашлари фақат натижасиз қуруққина бир қатнаш эди. Бу қатнашнинг ҳар бирисида уста Алимникига тушар, аммо ҳануз ундан ўзининг сиррини яшириб, Андижондан қайтиб келишини ва ё боришини, ва йўл устидан кўриб кетиш учун кирганини айтиб уста Алимни миннатдор қилар эди. Ул Марғилонда кўб тўхтамас, бир кун, узоққа тортилса икки-уч кун туриб қайтар, баъзи вақтларда йўл устидан "Хўжа Маъоз" мозорини ҳам тунаб кетар эди. Унинг ўн кунлаб йўл машаққатини ўз устига олиб, Марғилонда қилатурган иши шу машаққатлар эвазига арзуғулиқ эди-ми, йўқми, ўқуғучи бунни қуйидан онглар:

Марғилондан натижасиз, тамоман бўшка қайтиб Тошканд келгач, Кумушни унуткандек бўлиб уч-тўрт кун у-бу билан овиниб юрар, сўнгра ҳафта, ўн кундан сўнг яна Марғилон тўғрисида ўйлаб бошлар, ўйлаб ўйининг тегига ета олмагач, ўзини қаёққа уришини билмай қолар, шундан сўнг ҳамма аламини Чуқур қишлоққа ҳавола қилиб, ўн-ўн беш кун босим ичканидан сўнг ичкулукдан ҳам

лаззатланмай қолар ва шунинг ёнида унинг кўнгли бир нарсанинг бўйини олгандек сезинар, гўё Марғилон борса бир гап бўлатургандек, бормай қолса кейинчаликда ўзи ўкинатургандек... Шундан сўнг тўсатдан Марғилон йўлига тушибо қолар, йўлда борар экан, ўзини тўрт кўз билан кутиб тургандек сезилган Марғилонга ҳар нимадир бир соат илгарироқ етиш учун ошиқар эди. Лекин... лекин Марғилон дарбозасидан кириши ила унинг ҳоли ўзгариб бошлар, юраги кинидан чиқар даражада ўйнамоққа олур, айниқса пойафзал растасига яқинлашгач, унинг бу изтироби шиддатланур, пойафзал растасининг яқини билан бунчалик ўзгаришда қолган Отабек растанинг ўзида қандай ҳолга тушмоғини тасаввурдан ожиз келур ва раста кўринди дегунча отининг бошини чапка буриб юборар ва орқасидан кимнингдир "...борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!" товши эшитилгандек бўлар эди... Ўз-ўзига "ҳақиқатан мен уятсиз" деб қўяр ва шунинг ила ҳамма кутилган-кузатилган гаплар, беш кунлик йўл машаққатлари ҳавога кетар, ҳатто хаёлда эмас ҳақиқатда ўйлаб қўйган қайин отаси билан хотинини шарийатка чақириш фикри ҳам унутилар ва йўқолур, "ҳийлагарнинг юзини қозихонада кўрайми, ўзи ҳам қурсин, юзи ҳам!" дер эди-да, отини тўғри уста Алимникига қараб солар эди.

Отабек уста Алимни жуда юқори даражага қўйганидек, унинг мажлиси билан ҳам анча енгиллашар, ўн йиллардан бери уста Алим юрагида сақланган ва қабрга ҳам бирга кетиши кутилган ишқ тарихини қайта-қайта эшиткуси келаберар, уста Алим ҳам ўзининг ўлган Саодати тўғрисидаги ипидан-игнасиғача бўлган хотираларини такрор-такрор ҳикоя қилиб, ҳикояси охирида: "Пешонамга сифмади-да, ўлди" деб қўяр, бу сўз Отабекнинг ҳам юрагига совуқ сув сепкан таъсирини бериб, ул ҳам кўнглидан: "Маним ҳам пешонамга сифмади-да, тириклайин ўлди" деган сўзни ўтқузар эди. Шу ҳолда икки-уч кун уста Алимникида тургач, энг сўнгги мартаба Марғилон билан хайрлашкан каби шаҳарнинг ҳар бир нарсасига алвидоё назари билан боқар ва боши оғқан томонга кеткандек Марғилоннинг ўнггай келган дарбозасига қараб йўл олур эди. Қўқонда бир-икки кун, Кировчида уч-тўрт кун, Қурама, Телов ва шунингдек қишлоқларда ҳам бир неча кунлаб қўна-қўна ниҳоят Тошкандга келиб стар яна... яна...

Отабекнинг Марғилонга бориб келиши шу йўсунда эди. Унинг сирри ўзидан бошқа ҳеч кимга маълум бўлма-

ганлиқдан, орада унинг ҳолига кулгучи ва ундан ҳисоб олгучи бирав ҳам йўқ, фақат ул ҳамма ҳисобни ўз юрагидан олиб, ўз юрагига берар эди. Шу йўсун оромсизлик ва бе-саранжомлик ичида унинг ой-кунлари ўтиб турар эди.

12. ЖОНСЎЗ БИР ХАБАР ВА ҚЎРҚУНЧ БИР КЕЧ

Агар олган ҳисобимиз тўғри чиқса, бу гал унинг Марғилонга қуруқ қатнаб юришининг еттинчи қайтаси эди. 1267-нчи йилнинг кузи — бу воқеъага ўн саккиз, ўн тўққуз ойлар ўтиб кеткан эди.

Эрталабки чойдан сўнг уста Алим ўзининг қайниси билан ошхонаси ёнига янгигина қурган тўқув дўконлари ёнида ипакка оҳор бериш ила овора эди. Аммо ул бўлса, дўконхонанинг устунига суялган кўйи қандайдир бир ўй билан машғулдек кўринар, устанинг Тошканд тўғриларида берган саволларига "шундоқ, ҳа, йўқ, албатта" каби қисқа жавоблар билан қарши турар эди. Ул шу кўйи ярим соатлар чамаси сўзсизлик сўнггида сўзсизгина кўча эшик томонга чиқиб кета бошлади, уста Алим кўзини ишидан узиб сўради:

— Йўл бўлсин, Шокирбек?

Отабек йўлак ёнидан жавоб берди:

— Шаҳарни бир айланиб келмакчиман.

— Жуда яхши, — деди уста ва, — аммо пешиндан кеч-ка қолманг, мен ошни дамлаб сизни кутиб ўлтураман, тузикми?

— Тузик, — деди Отабек ва йўлакдан ўтиб эшик олди-га — кўчага чиқди. Чиқиши билан нариги эшикдан Содик ҳам кўриниб қолди-да, Отабек билан тўқнаш келди. Содик илтифотсизгина унга қараб олғач, шоша-шоша ўнгдаги тор кўчага юриб кетди. А Отабек тўғрига, катта кўчага қараб юрди. Ҳаво булут эди. Оқ булутлар бўлганлиқдан қуёшнинг нури унча кесилмаган, қуёш тўр рўймол ичида ўлтурган келинлар каби ер юзига сузилиб қарар эди. Булутларнинг оқистагина сайридан сезилар-сезилмас хафиф¹ бир шамол юриб, енгилгина бир изгирик ҳам юзга келиб тўқунар, бу изгирик кишига унча роқатсизлик бермаса-да, лекин қаердадир доғ қилинмоқда бўлган зиғир мойининг аччиғ исини димоғқа келтуриб урушидан кишига бир беҳузурлик ҳосил бўлар эди.

¹ Хафиф — енгил, майин.

Отабек йўлнинг айрилишига бориб тўхтаган эди. Юзидан иккиланиш ҳолати сезилар эди. Бу ҳолат икки йўл устида воқиф бўлганлиқдан онгланмоғи енгил, чунки бир томонда пойафзал растасининг йўли, иккинчи ёқда тўғри кўча эди. Узоқ тўхтаб турмай собит ва кучлик адимлар билан пойафзал растасига юрди. Гарчи бу кўча унинг юзига қизариб-оқариш ва бўзариб-сарғайиш туслари берар эди, яна ҳар қолда ул собит қадам эди, ўша воқифадан сўнг, оналар таъбирича, "илон чиқган" бу кўчага биринчи кириши, биринчи жасорати эди. Кўчанинг бурилишида яна бир оз унинг адимлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини қўймай бораверди. Узоқдан қутидорнинг тилсимлик дарбозаси кўриниб турар эди... Дарбоза ёнидаги машъум тол дарахти ҳам номуборак бир ишқа гувоҳлик берган каби бўлар эди. Борлиқ кучини асабият марказига йиғиб, тагин бир қайта дарбозага қараб олди. Бу қарашида бутун ўткан кунларини яна бир қайта хотирлағандек бўлди ва ихтизозот¹ орасида уфлаб юборди. Кўринган гилос ёғочларининг остида бир вақтларда кимдир бирав уни кутиб олар эди, энди-чи... Энди кимни кутар экан? — деган савол миясини шипириб кетди... Ул Кумушни тамоман ўз муҳаббатида боқий деб билар ва отасининг зулмига маҳкум, деб тушинар эди. Шунинг учун кўринган гилос ёғочининг куз билан сарғайган баргидек Кумушнинг заъфарон юзини кўрди, ўзи учун эмас, унинг қалби парчаланғандек бўлди. Ҳозир ул кутилмаган бир жасоратка молик бўлган каби эди. Кирайми, деб ўйлади, бевосита ўзи билан онглашайми, деб жасоратланди... Лекин... лекин дарбозанинг қаршисидаги машъум тол ёғочи унга қараб кулгандек бўлар эди: "Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз, орсиз..."

Ул дарбозага яқинлашаёзган эди, нимадандир чўчиб четка бурилди. Чунки дарбозадан чиқиб қолган икки кишини кўриб, буларнинг бирини қайин отаси бўлуб чиқмоғидан ҳурккан эди. Ҳайтовур чиқғучилар бегона одамлар бўлиб, олдинга тоба юруй бошладилар. Бояғи "...орсиз" жумласи билан унинг кириш фикри тамоман сўнган эди. Аммо "бирравлар" тўғрисида нима бўлганда ҳам бир гап эшитмак ҳаваси туғилган эди. Бу чиқғучилар гар-

¹ Ихтизозот — титраш, қалтираш.

чи қутидорнинг ити ҳақида бўлса-да, бир маълумот берарлар-ку, деб ўйлади ва уларга етиб олиш учун адимларини кенгайтирди. Улардан уч-тўрт адим берида борар эди. Бахтка қарши улар чурқ этмайгина кетар эдилар. Ниҳоят юз адимча боргандан сўнг, улардан сўз эшитишга тўғри келди; бириси иккинчисига деди:

— Тўй билан никоҳни бу кунга қилганимиз яхши бўлди.

— Нима, жувонга ҳам тўй бошқа, никоҳ бошқа бўлармиди?! Борди-келди битта жувон қизи бор-ку, мунга тўйни бошқа, никоҳни бошқа қиламиз деганига ҳайронман.

— Ахир қутидор ҳам бообра одам-да, — деди биринчи киши.

Жонсўз бу хабарни эшиткан Отабекнинг ҳуши бошидан учкан каби бўлди-да, адим узган жойида михлангандек қотиб қолди. Гўё устидан бир челақ қайнаган сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушкан эди... Беш дақиқалаб йўл устида эсанкираган, ҳушсизланган қўйи қотиб турғач, мошинавори¹ бирдан юриб кетди... "Кишининг хотинини талоқсиз чиқариб ол-да, бу кун эрга бер", — деди ва телбаларча нима учундир кулиб қўйди, ўз-ўзига сўзланиб Марғилон кўчаларида тен-такларча югура бошлади. Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрғанидек тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир...

* * *

Ойнинг ўн бешлари бўлса-да, ҳавонинг булутлиги билан ой кўринмас, чин маъноси билан қоронғи кузнинг қоронғи бир тунни эди. Бир неча юз йиллардан бери яшаб фавқулодда зўрайиб кеткан "Хўжа Маъоз" мазорининг чакалаги бу қоронғилиққа бир манбаъ каби эди. Кучлик бир ел турган, қандайдир бир ишка ҳозирланган каби тўрт томонга югуриб юрар эди. Мазор чакалагининг бир бурчагида тутаб ётган тўнка ёнида сочлари ўсиб соқолига қўшилиб кеткан бир девона бу мудҳиш қоронғилиққа қарши курашкан каби гулханни ёндиришга тиришар, гулхан теварагидан айланиб қўлидаги касави билан тўрт томони-

¹ *Мошинавори* — машинално, ўз-ўзидан, беихтиёр.

дан ковлар эди. Ел борган сайин кучлана борди, чакалак тартибсиз ҳолга кириб кетди, битта-яримта тўкилмай қолган япроқлар шитир-шитир тўкилишка олдилар, қарға ва зогчалар айни уйқу замонида тинчсизлагани учун елга қарши намоиш қилгандек го-ғу билан чакалак устидан айлана бошладилар. Ел кучайгандан кучайиб борар ва шу нусбатда мозор ичи ҳам яна бир қат қўрқунч ҳолга кирар эди, ел кетма-кет бўкураар, бунга чидай олмаган шох-шаббалар қарс-қурс синар, кекса ёғочлар гийқ-гийқ этиб ёл-бориш товши чиқарар эдилар. Ел ортиқча бир газаб устида эди, ер юзидаги тиккайган нарсани букиб-янчиб ташламоқчи бўлгандек пишқиар эди. Чинорлардан бирисини ерни титратиб йиқитди, девонанинг гулханини ҳам тўнкапўнкаси билан кўтариб чакалакнинг ичига отди. Бутун мозор ичини ўт учқуни ила тўлдириб, яна кўринишка бошқача бир тус берди. Мозорни бу ҳолга солгандан сўнг гўё шунинг учун гайратлангандек бир оз пасая тушди, оч қолган шер каби пишқириб бўқуришлари босилгандек бўлди. Ярим соат чамаси жонсараққа учраб учиб юришка мажбур бўлган қарғалар елнинг газоби босилганини бир-бирларига хабар бергандек го-ғу билан эски ўринларига қўна бошладилар. Кўкни ўраб олган қора булутлар ҳам тўс-тўска бўлиниб, ой ҳам қора парда ичидан ярим юзини очиб ер юзига мўралаб қўйди. Гунбазнинг қаршисидаги икки туп кекса чинорнинг искелет каби қуруқ шохларига ел билан алла қаёқларга учуб кеткан бойқушлар тўпи ҳам келиб қўна бошладилар. Ой парчаланган қора булутлар билан бекинмачоқ ўйнаган каби ҳали кўриниб, ҳали яширинар эди. Ул ер юзига кулиб қараганда мозорнинг чакалак қисмига айтарлик ўзгариш бера олмасада, гўристон қисмидаги дўмбоқ қабрларни ва уларнинг устидаги мрамар қабр тошларини чуқур бир сукут ичида экан тақдим қилар эди. Бойқушлар уяси бўлган икки туп чинорнинг қаршисида гунбазга рўбарў-рўбарў қилиб солинган айвон-зиёратхона бор, аммо ой тик кўтарилганликдан зиёратхона ичи қоп-қоронғи¹ эди. Чинор шохлари тасбиҳ каби чизилган бойқушлар билан тўлган. Улар ой нуридан унча хурсанд эмаслар, чунки ой ер юзига кулиб қарай бошласа, улар бошларини кифтлари ичига оладирлар-да, дум-дума-

¹ "Хўжа Маъоз" устига солинган гунбаз ва зиёратхона ҳам масжид 1265-нчи йилларда Утаббой қушбеги томонидан бино қилингандир (муал.).

лоқ бўлиб сиқилиб кетадирлар. Ой булутлар остига кирса, улар роҳатланган каби чиғ-чиғ-чиғ, ки-ки-ки қилиб сайраб ҳам юборадирлар. Бу вақт шу бойқушлар сайроғи ичидан инграниш каби бир товуш ҳам эшитилгандек бўладир.

Масжид манорасидан руҳоният ёғдириб мунглик азои товши эшитилди-да, уйқу қучоғида ётқан табиъат уйғониб жавоб берган каби жонғираб кетди. "Оллоҳу акбар"нинг сўнги такрорида Отабек зиёратхона айвонидан тушди-да, шилдираб оқиб турган ариқ ёнида таҳорат олишка ўлтурди...

13. КУЛИБ ҚАРАМАҒАН БАХТ

Энди унинг умиди ортиғи билан узилган эса-да, юрагининг ёниши босилурлиқ эмас эди. Илон чаққан кишидек довдир ва бесаранжом кўзлари билан теваракка бежо-бежо назар ташлар эди. "Ниҳоят отаси ўз муддаосига етди, қизини янги куявга топшириб тинчланди, кеча кечаси у..." дер эди-да, мундан кейинги оғулик ҳақиқатни бир турлик ҳам ўзига сингдира олмас ва буни ўйламасликка тиришиб ва ўзини алахситмоққа ўла теварагига бежо-бежо назар ташлар эди.

Энди Марғилон қатнаб юришларга хотима берилгандек ва Марғилон ҳам ундан "тагин мендан нима илинжинг бор?" деб сўрагандек бўлар эди. Ул "Хўжа Маъоз"дан чиқиб тўғри уста Алимникига қараб борар эди ва у ердан отини миниб умрликка Марғилон билан видоълашмоқчи эди эса-да, ошна бир кимса унинг кўз ўнгига кўрингандек ва бегона раҳмсиз бир йигитнинг қучоғидан қутилиш учун ундан имдод¹ сўрагандек бўлар эди.

Уста Алим эшигига етаёзди. Том бир маъюсият ичида бошини қуйи солган эди, ўтиб турғучиларни пайқамас, лахша чўғ каби ёниб турган юрак ўти билан сархушдек эди. Қаршидағи Содиқнинг эшигидан чиқғучини ҳам пайқамай қолди ва бир қараб олса ҳам танимаган эди. Отабек уста Алимникига келиб киргач, Содиқникидан чиқғучи Ҳомид унинг орқасидан қараб йўл устида қотиб қолди...

¹ *Имдод* — кўмак, ёрдам.

* * *

Шокирбекнинг кеча эрталаб чиқганидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўлтурган уста Алим уни йўлакда кўриши биланоқ сўради:

— Эй-й-й, баракалла сизга, Шокирбек, қаёғларда қолиб кетдингиз! Жуда ҳам ташвишландим-да ўзим... Нега бир кунда бунчалик ўзингизни олдириб қўйдингиз?!

Чиндан ҳам ул ўзини танимаслиқ даражада олдирган, ўлат теккан қишилардек кўзлари ичига чўкиб кеткан эди. Киртайган кўзига куч билан кулги туси берди.

— "Хўжа Маъоз"га борган эдим...

— Нима учун?

— Тунашка.

Уста Алим таажжуб ичида яна бир қат уни кузатиб чиқди:

— Тунадингиз?..

Отабек айвон пешонасига ўлтурар экан, устани шубҳада қолдирмас учун деди:

— Кўбдан бери бир тунасам, деган хаёлим бор эди.

— Бузрукдан сўрайтурган тилакларингиз бор экан-да, — деди уста Алим ва кулди. Бу вақт иккиси ҳам йўлакда юриб келган оёқ товшига қарадилар. Қўпол қилиб бошига салла ўраган, устага ўхшаш рангсизгина бир йигит кириб келар эди. Уста Алим келгучининг истиқболи учун ўрнидан турди: "Эй-й, уста Фарфи, келинг-келинг, бормисиз!" деди. Уста Фарфи салом бериб, уста Алим билан кўришди. Отабек кўришишка ҳозирланмаган ҳам эди, аммо келгучининг ўзи қўл узатди-да, "саломатмисиз, меҳмон" деб кўришиб олди. Айвонга ўлтургач, фотиҳа ўқулди. Уста Алим келгучини хуш омади қилар экан:

— Сиз ҳам келар экансиз-а, уста Фарфи, — деб пачинг отиб қўйди. Соғу саломатлик сўралиб бўлингандан сўнг уста Фарфи қаршидаги янги қурилган тўқув дўконларига ишорат қилиб деди:

— Ишлар катта-ку, уста. Дўконларни ҳам қуриб юборибсиз.

— Дўконни ўқишга қурганимизга энди ўн беш кунча бўлиб қолди. Фотиҳа ўқишга келармисиз, деб кутдим, шу чоқгача дарагингиз бўлмади.

— Ўзингизнинг бошингиздан ўткан, уста, — деди, — бирининг кафилини олгандан сўнг ишни ташлаб чиқиш қийин, жумъанинг шарофатлари билан ошна-оғайнилар-

никига борилмаса бошқа иложи йўқ, ахир ўзингизнинг ҳам бошингиздан ўткан-ку.

— Йўқ-йўқ, — деб кулди уста Алим, — мен сизга ўхшаб дўконнинг устида сира тухум босқан эмасман, сим-корни¹ кўзим қиймайди десангиз, мен ишонар эдим.

— Бу гапингиз тўғри, — деди кулиб уста Фарфи, — жўжалари тушкир йилдан-йилга кўпайиб борадирлар, қозонни сувга ташлаган кунимиз жанжал.

Уста Алим дастурхон ёзиш учун ҳужрасига кирганда уста Фарфи Отабекка қаради.

— Сизники қаердан, меҳмон?

— Тошканддан.

— Жуда яхши, қани юқориға чиқинг, меҳмон, — деди.

Отабек раҳмат айтиб жойидан қўзғалмади. Уста Фарфи уни яна бир қат кўздан кечириб олғач, чўккалашини бузиб чордана қуриб олди. Дастурхон ёзилиб, эртанги ноништа учун дамлаб қўйилган чой олиниб келинди. Уста Алим Шокирбекни юқориға чиқишга қистаса ҳам ул кавшини ешмай эскича ўлтура берди. Ундан-бундан сўзлашиб чой ичишка бошладилар. Уста Алим билан уста Фарфининг сўзларидан илгарида бир устакорникида ишлаганликлари, мундан йигирма кунлар бурун уста Алимнинг устакор билан нима учундир уришканлиги ва шундан сўнг ўз уйига дўкон қуриб ўзича ишлай бошлаганлиги онглашиллар эди. Уста Фарфи ундан аччиғлашиш сабабини сўраса ҳам ул қаноатландирарлик жавоб бермас, фақат "ёмон одам экан, тўнгуз" билан кифояланар эди. Шу вақт Отабек қўлидаги пиёласини бўшатди-да, уста Алимга деди:

— Энди менга рухсат берасиз, уста. Мен жўнайман.

Уста Алим ажабсиниб унга қаради ва:

— Нега тагин кетмакчи бўлиб қолдингиз? Уч-тўрт кун турмоқчи эмасми эдингиз? — деб сўради.

— Марғилондаги ишларим битиб қолди, ўзим ҳам зерикиб бошладим...

— Бўлмаса чой тугалсин, шундан сўнг сизга рухсат, — деди уста Алим ва бир пиёла чой тўлдириб берди. Отабекнинг изн сўраши билан бўлиниб қолган саволини уста Фарфи давом этдириди:

¹ Симкор — шоғирларга ишбай асосида тўланадиган иш ҳақи.

— Тўғриси айтинми, уста, нима учун устакор билан аччиғлашдингиз?

— У сизга аниқ айтмадим?

— Айтмади. Сўрасам, гапни бошқа тарафка чалгитади.

— Имонсиз, айтишқа уялган, — деди уста Алим ва кимгадир нафратланиб қарагандек бужмайиб қўйди.

— Ҳайтовур сиз билан аччиғлашқан сабабини сўрасам, гапни четка буради.

Уста Алим қўлидаги пиёласини қулт этиб бўшатди-да, устакори билан аччиғлашиш сабабини сўзлаб берди:

— Мен Ҳомиднинг қайним Сайфига ёмон кўз билан қараб юрганини сал-пал сезиб юрар эдим... Уриштурган кунимизнинг эрталабида Сайфини илгарироқ ишка жўнатдим-да, ўзим нимагадир уриниб кечроқ қолиб бордим. Дарбозадан киришим ила ишхона ичидан кимнингдир йиғлаб-ёлборган товшини эшитиб ажабсиздим ва ишхона эшигини очиб кирсам, имонсиз Ҳомид қайнимга зўрлик қилиб турган экан. Эшик очилиш билан чўчиб Сайфини бўшатди-да, менга қаради. Мен аччигимдан нима дейишни билмай қолган эдим. Тўнгуз ишхонадан чиқиб бошлаган эди: "Сен билан отанга йигирма йиллаб хизмат қилиб, ниҳоят сендан кўрган яхшилигим шу бўлди?" дедим. Чурқ этмай чиқиб кетди. Нимагадир, сиз, Карим ва Ортиқбойлар ҳам ишхонага келмаган экансизлар. Тўнгуз вақтдан фойдаланиб Сайфига ёпишқан экан. Мана, орамиздан ўткани шул. Унинг орқасидан мен ҳам Сайфини олиб чиқиб келдим-да, иккинчи учрашмай уйга дўкон қуриш қаракатига тушдим, — деди. Уста Фарфи ҳам устакорнинг бу қилигидан нафратланган эди:

— Ўбба падарлаънати, ҳали шунақа иш қилди денгчи? Ўзи одам эмас, ҳали бу унинг ҳунарларининг энг пачоғи, — деди ва товшини секинлатиб давом этди, — бадбахт, ақллар ишонмаслик даражада бўлган ҳар бир ёмонликларни қилар эканки, биз билмас эканмиз.

Отабек уста Алимнинг ҳикоясини илтифот билан эшиткан эди. Шунинг учун ундан сўради:

— Бу қандай Ҳомид, қора чўтур киши эмасми? Мен ҳали уни қўшнингиз уйдан чиққан ҳолда кўрган эдим.

Уста Алим ажабсиниб Отабекка қаради:

— Ўша-ўша, сиз уни қаёқдан танийсиз?

— Унинг билан алла қаерда сўзлашканим бор эди.

Уста Фарфи Отабекка кулги аралаш қараб олиб деди:

— Бўлмаса, унинг қўланса сўзларига ҳўб завқланган-дирсиз.

Отабек маънолик қилиб илжайди. Уларнинг сўзи шу ерга етканда рўймолда тугиглик бир нарса кўтаргани ҳолда Сайфи кириб келди, саломдан сўнг уста Фарфи билан кўришди ва Отабекка қараб деди:

— Кеча сизни кута-кута ошларимиз совиб қолди, бек ака.

— Мен бу кунгами, деб ўйлабман, — деди кулиб Отабек.

Сайфи ҳовлиқиб бир нарса дейишка ҳозирланар эди:

— Бу кун кечаси ҳаммомнинг оғилида биравни ўлдириб кетибдирлар, — деди.

— Кимни? — деб сўради уста Алим.

— Ким эканини билмадим.

Уста Фарфи жавоб берди:

— Келишимда кўрбошилар бошлиқ ўлукни аравага ортар эканлар, ўлдирилган Салим шарбатдорнинг ўғли бечора Комилбек.

— Тавба, — деб қўйди уста Алим ва сўради: — ўлдиргучи ушланганми?

— Ушланиш қаёғда, ўлукнинг ўзини қидира-қидира зўрга ярим кечада топқанлар, — деди уста Фарфи. Отабек бу хабарни совуққина эшитиб ўлтурар эди ва фотиҳа ўқуб туришка ҳозирланар эди.

— Гумондор борми? — деди уста.

— Гумондор-ку йўқ, аммо бечоранинг ўлуми жуда қизиқ кунга тўғри келиши ажиб, — деди уста Фарфи ва давом этди. — Кеча Комилбекнинг Мирзакарим аканинг қизи билан никоҳлари бўлмоқчи экан. Бечора никоҳдан икки соат чамаси илгарироқ ёнига бир ўртоғини олиб ҳаммомга борган ва бир онда ҳаммом ичидан йўқолган, ҳатто унинг ёнидаги киши ҳам қаёққа кетканини сезмай қолган. Қизниқида ҳамма тажаммулни¹ тайёрлаб, Комилбекнинг отасидан тортиб никоҳ қилатурган қозию қуззотларгача куявни кутиб ўлтурар эканлар. Бир вақтда ҳалиги биргалашиб ҳаммомга тушкан йигит ҳовлиқиб қизниқига келган, куяв кутиб ўлтурганлар куявдан дарак сўрасалар, ул улардан куявни сўраган ва воқияни айтиб, ҳаммомда

¹ Тажаммул — керакли нарсалар.

кийимларини ҳам қолдириб бир онда йўқолганини хабар берган. Шундан сўнг никоҳ-никоҳда, ош-ошда қолиб кувяни қидириб кетканлар. Ниҳоят ярим кечада ҳаммомнинг таҳоратхонаси ёнидаги бир оғилнинг охуридан қонига беллашиб ётқани ҳолда топқанлар. Бечора таҳорат учун оғилга кирганда товуш чиқармаслиқ ерига ханжар уриб, охурга тиқиб кеткан эканлар. Жуда қизиқ гап... Ким ўлдирган ва нима учун ўлдирилган, ҳеч ким билмайди, — деди.

Отабек тамом онглашилмаган бир ҳолатда қолган эди. Бу хабардан қувонишга-да билмас ва хафаланишга ҳам йўл топмас эди. Рақибнинг ўлдирилиши унинг тамом сўниб биткан умидини яна қайтаргандек бўлса ҳам, нима учундир ул бу ишдан ўзига тинчлик ортдира олмаган, аксинча тинчсизлана бошлаган эди. Бу фожиадан ортиқча асарланган уста Алим "вой бечора-бечора" дер эди.

— Бирарта душмани борлиги маълумдир, ахир? — деб сўраб қўйди.

— Албатта бордир, — деди уста Фарфи ва Отабекка қараб қўйди. Бу қарашдан Отабек борлиқ-йўқлиқ ҳолга кирган эди. Уста Фарфи давом этди. — Дунёда қандай одам йўқ, деб ўйлайсиз, кишининг ризқиға тупурганлар, охиратини ўйламаганлар ҳамма ёқда ҳам тўлиб ётибдир, — деди, яна Отабекка қараб олди... Отабек ёрилиш даражасига бориб қайтди... Уста Фарфининг бу кейинги қарашини уста Алим пайқаган эди ва уста Фарфининг бу тўғрида бир нарса билиб-да, сўзлашка Отабекдан мулоҳаза қилиб тўхтадими, деб ўйлаган эди:

— Сўзлай берингиз Фарфибой, бу киши ўзимизни-кидир, — деди.

— Нимани сўзлай берайин?

— Комилбекнинг душмани тўғрисида билганингизни.

— Мен сизга бир нарса биламан, дедимми? — деди ва қулиб Отабекка қаради: — Бу одамнинг ўсмоқчилашини қаранг-а?

Бу сўз билан Отабек бир оз енгиллашди.

— Менга бир-икки қайта қараб олганингиз учун билсангиз ҳам сўзлашка мендан ёдсиндингизми, деб уста ўйладилар шекиллик, — деди Отабек.

— Тўғрисини айтсам сиз бу тўғрида бир нарса биласиз, лекин сўзлашка Шокирбекдан чўчиб турасиз, — деди уста.

— Қуруқ тухматни қўйинг-чи, — деди уста Фарфи.

— Қуруқ туҳмат эмас, билиб туҳмат, — деди уста ва,
— Шокирбек сиз ўйлаган кишилардан эмас, асло тап тор-
тмай сўзлай беринг, — деди.

— Астағфируллоҳ — деб кулиб қўйди уста Фарфи ва
бир оз ўйлаб олгач деди: — Сиз билан менга шу нарсанинг
нима зарурати бор, уста!

Авалло сўзламайтурган бўлгандан сўнг пук бериш¹
керак эмас, тилдан илингандан кейин бизга зарурати
бўлмаса ҳам билганини айтиш керак, — деди уста Алим.

Айниқса устадан кўра ҳам Отабек сабрсизлана бош-
лаган эди. Ҳозиргина ўйлаб турган жўнаш масаласи ҳам
унинг эсидан чиққан, чунки рақибининг қотили ким экан-
лигини билиб олиш ҳаммадан ҳам унга қизиқ ва
аҳамиятлик эди.

Уста Фарфи энди айтмаса бўлмаслигини онглади, шу-
нинг учун Сайфига ишонмагансумол қаради:

— Жиян, сен ёшсан ҳали, сенинг оғзинга ишонч йўқ, —
деди ва, — бир оз дўконингга бориб тур, аччиғинг чиқса ҳам.

Уста Алим ҳам қайнисини туришка ишорат қилди ва
ўрадан савзи олиб тўғрашга буюрди. Бола кетkach, уста
Фарфи оҳистагина деди:

— Агар гумоним тўғри бўлса, Комилбекнинг қотили
Ҳомиддир.

Бу сўз Отабекни ажабсантиргандек, уста Алимга ҳам
ғариб эшитилган эди.

— Ҳомид дейсизми?! — деб сўради уста Алим.

— Ҳомид, — деди, яна секингина уста Алимдан сўради, —
сиз Умарбекни Ҳомидга яқин дўст эканлигини биларсиз,
албатта?

— Биламан, ҳамма вақт юриш-туриши ўшанинг билан эди.

— Бали, — деди уста Фарфи. — Ўша Умарбек билан
ораларига яқинда бир совуқлиқ тушди-да, мундан ўн кун-
ча илгари Ҳомиднинг бир мудҳиш ваҳшати тўғрисида
Умарбекдан бир сир эшитдим. Ҳомид Комилбекни
ўлдирганда устида бўлмаган бўлсам ҳам аммо ҳалиги
эшиткан сирримнинг далолатига қараб албатта Комилбек-
нинг қотили Ҳомид деган фикрга тушдим... Сиз мундан
уч йилча илгари Марғилон келиб Мирзакарим аканинг
қизига уйланган Отабек исмлиқ Тошкандлик бир йигитни

¹ Пук бериш — билдириб қўйиш, ошкор қилиш.

ҳалиги қайин ота бўлмиш Мирзакарим ака билан қамалиб, осилишга ҳукм қилинганларида дор остидан қутқарилиш воқияларини хотирлайсизми?.. Албатта ёдингизда бўлса керак, ҳов, биз Сарибойнинг дўқонида чой ичишиб ўлтурган эдик-ку, ёдингизга тушдими?

— Эсимда бор, эсимда бор, — деди уста Алим ва Отабекдан сўради, — балки сиз танирсиз, Тошкандда машҳур бўлган Юсуфбек ҳожи деганнинг ўғли.

— Танийман, — деди Отабек ва ҳикояни бунча узоқдан солгани ва ўз устида гап юргизгани учун тонг ажаб ичида уста Фарфининг оғзига қараб қотқан эди.

Уста Фарфи ярим-ярим товушда давом этди:

— Ана шу йигитнинг олган хотини жуда ҳам нозанин бир қиз бўлиб, бу қизга бизнинг Ҳомид ҳам харидор экан. Ҳалиги Отабек қизга уйланиб қўйғач, бизнинг Ҳомид тиканга ағнаб, орадан Отабек билан Мирзакарим акани кўтариш фикрига тушкан ва бўлмаган чақимчиликлар билан уларни дор остигача тортишга муваффақ бўлган... (Сўз бу ерга етканда, Отабек билинтирмаслик қилиб бир энтикиб қўйди.) Уста Фарфи давом этиб деди: — Аммо худонинг қақни ноҳақ қилмаслиги соясида бир мактуб сабаби билан кутмаган жойда дор остидан нажотка чиққанлар. Булар оқланғач, Ҳомиднинг ўзи қамалатурган бўлиб, аммо қўрбошининг ёрдами орқасида Қўқонга қочиб қутилган ва ул ерда қам тинч ётмай Ўттабой қушбегини порахўрликда айблаб, Мусулмончўлоққа ариза берган, — деди ва сўзини бу ерда тўхтатиб устадан сўради: — Ўзингиз ҳам билсангиз керак, Ҳомид бир кеча йўқолиб уч ойлаб бедарак кеткан ва уни қўрбоши йигитлари қидириб юрган эдилар.

Уста Алим тасдиқ ишорасини бериб:

— Сўзлай берингиз, — деди. Аммо Отабек бу даҳшатлик ҳақиқатни эшитмакда бўлган қулоқлариға ишонмас ва ўзини куч орқасида тутиб турар эди.

Уста Фарфи товшини секинлатиб давом этди:

— Ҳомиднинг Мусулмончўлоққа берган аризасидан сўнг, Отабек билан Ўтаббой қушбеги Қўқонга чақирилди-дирлар-да, сўроқдан сўнг яна оқликқа чиқадирлар.

Аммо Ҳомид уч ойлаб Марғилон келалмай юргач, ниҳоят яна қўрбошининг ёрдами билан келишка ҳам муваффақ бўладир. Бироқ Ҳомид ҳануз тинч ётолмайди. Фурсати келиш билан яна бир ёмонлиқ қилмоққа, қутидорнинг қизини ўзиники этишка ўйлаб юради.

Тўнгузнинг бахтига бу фурсат ҳам тўғри келиб, яна ёмонлиққа юз қўядир. Шундоқки, Отабекнинг Тошканддан ҳам уйланганини билиб, унинг тилидан бир талоқ хати ёздирадир-да, Мирзакарим аканикига киргузадир.

Отабек ўзини нечоғлиқ босиб ушлаб келган бўлса ҳам, лекин энди ичидан қайнаб—тошиб кеткан ҳиссиётини босолмади "виждонсиз, тўнгуз!" деди-да, ихтиёрсиз ўрнидан туриб кетди. Уста Алим ҳам ўзини тинч тутолмади, "Бадбахт, кофир!" деб қўйди. Отабекнинг ўзгаришидан уста Фарфи шубҳага тушаёзган бўлсада, лекин уста Алимнинг ҳам унга қўшилиши уни ўйлатиб турмади, Отабек қайтиб ўрнига ўлтурғач, ул давом этди:

— Бу сохта талоқ хати тўғрисида Отабекнинг нима қилганлиги Ҳомидга ҳам маълум бўлмайди. Лекин иш Ҳомиднинг ўйлаганича натижаланиб, бир неча вақтдан сўнг Мирзакарим аканинг қизини талоқ қилиниши хабари чиқиб қоладир. Орадан уч-тўрт ойни ўтказиб бизнинг Ҳомид Мирзакарим аканикига совчи киргузадир. Аммо Мирзакарим ака унинг совчиларини қуруқ қайтарадир. Бир неча вақтдан сўнг, Ҳомиднинг сохта талоқ хатиси билан эридан чиққан қиз Комилбекка бериладир ва нима учундир тўйлари бир неча вақтка кечикиб қоладир-да, орадан бирар йилни ўтказиб, ниҳоят кеча уларнинг тўйи ва никоҳ кунлари эканки, Комилбекнинг ҳаммомда ўлдирилган хабарини эшитиб турибмиз. Мана мен юқоридаги сабабларга биноан Комилбекни ўлдиргучи аниқ Ҳомид, деб ўйлайман, — деди.

Уста Алим бошини чайқаб:

— Бунда шубҳа йўқ, нах Ҳомиднинг ўзи, — деди ва ўзича: — Эҳ, эссиз мусулмончилик, шунчалик ҳам инсофсизлик бўладими, ўзингнинг бир эмас¹ иккита хотининг бўлатуриб, тагин бир йигитнинг ҳалоллига кўз олайтириш... Яна ўзингнинг бўйинг етмаслигини билатуриб ҳам, икки орада бир гуноҳсизнинг қонини тўкиш — эҳ, шайтон боласи! — деб қўйди.

— Бу бир ит, — деди уста Фарфи, — томдаги луқмани ўзи ҳам еёлмайди, бошқага ҳам едирмайди, нах итнинг ўзи!

Отабек ўз ҳаётидаги фожияларнинг манбаъи бўлган бир ҳабисни¹ ниҳоят биринчи мартаба таниб турар эди.

¹ *Ҳабис* — ярамас, ифлос, нопок.

Бу палид душманга қарши ўзида қўзғалган битмас-туганмас нафрат ва ғазаб ҳиссиётини сиррининг фош бўлишидан қўрқиб ичига ютишка мажбур эди. Шундоқ бўлса ҳам ичда қайнаган ҳиссиёт ўз шапрасини унинг юзига очиқ ташлаб турмоқда, кўзи ўт каби ёнар ва юзи юз хил туска кирар эди.

Анчагина орадан сўз кесилиб қолгандан сўнг уста Фарфи деди:

— Сиз билан мен шу чоқгача Ҳомиднинг бундай ишлари бор эканидан хабарсиз юрганимизга ҳайрон қоламан.

— Ҳайрон қолишга ўрин йўқ, — деди уста Алим, — сиз-ку яқинда кириб ишлай бошладингиз. Аммо мен йигирма йиллаб шунинг уйида қолиб сира ҳам Ҳомиднинг ичидагига тушуна олмас эдим ва ҳамиша кўзимга димланган қоронғу ўраддек қўрқунч кўринар эди, — деди ва бир оз тўхтаб олғач, бир нарса топқандек ҳаракат ясади. — Бу гапларнинг бош омили албатта Ҳомид бўлса ҳам, лекин бунда унинг бошқа ёрдамчилари ҳам бор кўринадир, ёдингизда борми, кўпинча чахчайган кўзлик бир йигит ишхонамизга уни сўраб борар эди?

— Биламан, бу кунда ҳам Ҳомид билан сермуомала, оти Содиқ бўлиб, сизнинг қўшнингиз эмасми?

— Отанга раҳмат! Ана шу йигит билан унинг онаси бу ишда Ҳомиднинг энг ишончлик ёрдамчилари бўлса керакки, ул икки йилдан бери шу қўшнимникига ҳамиша қатнаб қолган эди. Содиқлар ўз овқатларини ҳам ўтқузолмаган ҳолда фақирликда яшаб йил сайин менга оз-оз ерларидан сотиб тириклик қилар эдилар. Бир йилча бўлди, бирдан сув олиб қолдилар ва Содиқ уйланиб ҳам қўйди. Мен ҳайтовур бечора йўлини топиб олди-ёв деб юрар эдим. Энди билсам, Содиқни уйлантиргучи ҳам шу Ҳомид экан, — деди ва Отабекдан сўради: — Сиз ҳали Ҳомиднинг қўшнимникидан чиқиб кеткандлигини сўзлаб эдингизми? — Отабек тасдиқ ишорасини бергач, негадир бир энтикиб қўйди. Ҳақиқатан уста Алимнинг бу кейинги сўроғи уни энтиктирарлик эди. Ўткан кунларини заҳар билан булғаб келган бу мудҳиш душманига қайси йўсин билан жавоб қайтариш йўлларини излаб турган чоқда бу савол берилиб, Ҳомид билан боағи учрашишини унга хотирлатқан ва энди ҳам кулиб қарамаган бахтига лаънат ўқутқан эди. Ул ўзининг ҳозирги ҳаётини-да улуғ таҳлика остида бўлганлигини ва бу таҳликанинг ўткандагиларга қарағанда тамоман бошқача бир даҳшатда бўлишини онглар эди.

Уста Алим ошхонаға бориб ош қилиш ҳаракатига тушкан эди. Отабекнинг тўсатдан кетиш ҳаракатига тушиб қолганини кўриб:

— Бек, шунча ўлтурганнинг қаторида яна ярим соатка таҳаммул¹ қилсангиз, ошни еб йўлга тушасиз. Мана савзини ҳам босдим, — деди.

Отабек қайтиб ўлтурмади ва ҳавлининг ўртасидан туриб узр айтди:

— Раҳмат уста, мен бу кун ошиғич юриб, эрталаб жўнаб кеткан юкларнинг кетидан етиб олмасам бўлмайди.

— Ошни ташлаб кетсангиз хафа бўламан, қирққа чидаган қирқ бирга ҳам чидай оладир.

— Ўлтуринг-ўлтуринг, меҳмон, — деди уста Фарфи. — Ошка савзи босилди — пишди!

— Мен устанинг ошини биринчи мартаба еб ётқаним йўқ, агар савдогарчилик омон бўлса, ҳар ўн беш кунда бир келиб устанинг жониға ҳам тегаман, — деди Отабек ва боқчаға қараб юруй берди.

Уста Алим ошға савзи босиш билан овора эди:

— Мен сизни зўрламайман, лекин йўл устида қорнингиз очиб қолса, ўзингиздан ўпкаланг, — деди.

Отабек майдонда отини супириб эгарлар экан, майдоннинг ғарбидаги хароба уйнинг деворидан бир бош кўтарилиб мунга қараб турар эди. Мундан унинг хабари бормиди, йўқми, лекин ул бу томонға қарамасдан отини эгарлаш билан машғул эди. Ул эгарланиб бўлинган отини ҳавлиға қараб етаклай бошлағанда, ҳалиги қараб турган бош ҳам девордан қуйиға тушиб йўқолди. Ул отини ҳавлининг ўртасиға қантариб қўйиб айвондағи хуржин ва пўстунини олар экан, уста Фарфи билан хайрлашди. Отни Сайфи етаклагани ҳолда уста Алим Отабекни кўчагача узатиб чиқди ва унинг қўлтуғидан олиб отка миндирар экан, ўпкалаш оҳангида деди:

— Ошни ташлаб кетканингизни унутманг, бек.

Отабек эгарга ўлтуриб олғач сўради:

— Хафа бўлдингизми?

— Нега хафа бўлайин, аммо йўлда очиқиб қолишингиз учун сизга ачинаётиман.

¹ Таҳаммул — сабр, бардош, чидам.

— Тайёр ошни ташлаб кетиб, йулда очлиқдан қийна-лишимни ўзим ҳам тушиниб турибман, уста, — деди Отабек ва, — бироқ туякашлар билан Андижонда бу кунга учрашиш учун ваъдалашкан эдим, уларга стиб олиб йўл харажатлари учун бир оз оқча бермасам, яъни ўз роҳатимни кўзлаб сизни ошингизни кутиб қолсам, беш кишини кўра-била туриб оч қўйган бўламан.

Уста Алим отнинг жиловидан қўлини олиб сўради:

— Андижон ўткан кезларингизда йўл устидан кириб туришка ваъда берасизми?

— Бўлмаса-чи, — деди Отабек, — шу ўн беш куннинг ичида саккиз тепки атласдан лоақал икки кўра йигиб қўйингиз, ёдингиздан чиқармангиз!

— Ёдимда бор, хотиржамъ бўлингиз!

— Хайр, хўш!

— Яхши қол, Сайфи!

Саман йўрга йўлга тушди, човига одатдан ташқари бир-икки қайта келиб тушкан аччиг қамчи зарби билан бир онда кўздан гойиб бўлиб кетди. Отабекни узоқлатиб уста Алим уйга кирган ҳам эди, Жаннат опанинг эшиги очилди-да, Содиқ от етаклаган ҳолда чиқиб келди. Ул отқа минар экан, эшик ичида кўринган Ҳомид — "тез-роқ!" — деган амрни берди. Содиқ ҳам Отабек изича отини ҳайдаб юборди...

Уста Алим Отабекни кузатиб келиб, айвон пешонасига ўлтурар экан:

— Табиъати жуда қизиқ йигит-да, — деб қўйди.

Уста Фарфи сўради:

— Бу йигит билан қандай ошнализингиз бор?

— Мен сизга узоғи йили бир йигитнинг Ҳомиднинг дарбозасида адашиб юрганлигини ва мен билан бирга ҳавлига келиб бир кун ётиб кетканлигини сўзлаб эдим, шекилли?

— Ҳа, ҳа, ҳали ўша йигит шуми?

— Шу. Шундан бери ҳар бир Марғилон келганида ва Андижон ўтканида манинг олдимга кирмасдан кетмайди. Ўзи жуда оғир ва ақллик йигит, бунинг устига қизиқ табиъати ҳам бор, — деди.

— Қизиғи қанақа, — деб сўради Фарфи.

— Жуда қизиқ, — деди уста ва кечаги воқияни сўзлаб чиқди. — Кеча эрталаб шаҳарни бир айланиб келайин деб чиқиб кеткан ва тушлик ошқа стиб келиш учун ваъда ҳам берган эди. Мен ваъда вақтига ошни дамлаб ўлтурибман-

ўлтурибман сира келса-чи! Ниҳоят сиздан сал илгарироқ келиб турган эди. Сўрасам: "Хўжа Маъоз"ни тунаб қолдим, дейдир. Кўзи уйқусизликдан бир қарич ичига тушиб кетибдир. Жуда ҳам табиъати қизиқ йигит.

— Яхши йигит экан, — деб қўйди уста Фарфи.

Ошни еб бўлганларида у ёқ-бу ёқдан жумъа товши кела бошлаган эди. Шунинг учун чой ичиб ўлтуришка тўғри келмай уста Фарфи уста Алимдан илгарироқ намози жумъага қўзғалди ва эшикдан чиқиши билан ўз уйдан келаётқандек кўринган Ҳомидга учрашди.

— Ҳа, уста Фарфи, бахай? — деди Ҳомид.

— Уста Алимникига келган эдим.

— Бўлмаса зиёфат қуюқ экан-да!

— Қуюқ, — деди кулиб уста Фарфи, — уста Алим ўз уйига дўкон қурган экан, гилалаб¹ юрмасин деб фотиҳага келган эдим.

— Шундоқми! — деб қўйди Ҳомид. Биргалашиб кета бошладилар.

— Бўлмаса уста Алим ўз уйига дўкон қурибдир, денг-чи!

— Дўкон қурибдир.

— Арвоқ пири бермасдан-а?

— Қишда арвоқ пири қилиб бермоқчи, — деди уста Фарфи. Яна бир неча дақиқага орадан сўз кесилиб қолди.

— Ош қилиб бергандир?

— Албатта.

— Бошқа меҳмони қам бор эканми? — деб сўраб қўйди Ҳомид. Уста Фарфи Отабекнинг Ҳомид билан учрашганини хотирлаган эди.

— Тошкандлик бир савдогар меҳмони ҳам бор экан, — деди. Масжидга яқинлашиб қолган эдилар. Ҳомид яна ниманидир сўрамоқчи бўлса ҳам, уста Фарфи шошиб масжидга бурилди.

14. РАҚИБ ИЗИДАН

Ўн олти-ўн етти кунлик ой оқ булут ичидан қўтосланиб² кўринар эди. Ҳамма хуфтан намозига кириб кеткан, кўчалар сув қуйгандек тинч эди. Кўчанинг бу

¹ Гила — гина, хафагарчилик.

² Қўтосланиб — алтираб, жилпаланиб.

тинч пайтидан фойдаланган каби уста Алимнинг эшиги ёнига келиб тўхтаган кимсанинг ким эканлигини билиш учун ой ёруқлигига қарши тушкан бўғот халал берар эди. Бўғот панасида ва эшик ҳалқасида қадалиб бир мунча вақт ниманидир кутиб турган бу киши ниҳоят авайлабгина эшикни очиб ўзини йўлакка олди. Тагин анчагина эшикнинг ичкариги қисмида тургач, очишидаги эҳтиёт билан эшикни ёпди.

Ой ёруқлиги уч бурчак равишида йўлакка тушиб турар эди. Бу номаълум кимса оёқ учи билан юриб келди-да, мўралаб айвонга қаради. Айвоннинг тоқчасида шамъ ёниб, Сайфи ўрин ёзиш билан овора эди. Номаълум кимса йўлакнинг қоронғи қисмига ўзини олиб, кўзини Сайфидан узмай тура бошлади, Сайфи ўрнини тўшаб бўлгандан сўнг айвоннинг пешонасида ёзилиб ётқан дастурхон ва лаганни кўтариб ҳужрага кирди. Йўлакдаги мажҳул кимарса гўё шуни кутиб тургандек оёғ учини онда-сонда ташлаб ўзини майдон ичига олди...

Барги тўкилиб қуруқ шоҳлари билан қолган майдон ичи туманлик ойдин, мажҳул киши юзини ойдинга бериб, хароба уй остида қадалиб турганликдан унинг ким эканлигини таниш осон эди. Бу аламзада, зулмдийда юз энг сўнгги курашка ҳозирланган бир йигит эди...

Отабек хароба уй девори ёнида сўнг чекдаги бир эътибор билан ичкарига қулоқ солмоқда эди. Ичкаридан ўтин ёриб ўчоққа ўт қалаш ҳаракатлари эшитилар, гоҳи хотин кишининг товши ҳам келиб қўяр эди. Ул бир-икки қайта оҳиста адимлар билан хароба уйларнинг у боши билан бу бошига бориб келди, яъни ичкарига ошиб тушмак учун қулайроқ ўрин чоғлар эди. Хароба иморатларнинг ўрта бир еридаги рахнадан ошиб тушиш қулайроқ бўлгани учун шунинг остига шумшайиб ўлтурди. Ўлтуриши ҳамано қаёқдандир оёқ товши эшиткандек бўлди-да, секингина ўлтурган жойига ерга синггандек қилиб ётиб олди. Оёқ товши тўхтаб нариги ёқдан уста Алимнинг товши келди. Уста Алимнинг хуфтандан қайтиб келганлигини онглади ва унинг майдонга кириш эҳтимоли бўлганликдан шу кўйи ётаберди.

Вақт жуда секин ҳаракат қилар эди. Ул ўзининг бир юрак теписини санагандек ўткузар эди. Кузнинг ёқимсиз шамоли ўпкани қичитиб, йўтални қистатар, ул чалқанча ётқан кўйи оғзини ўрамлаб кўмак куткан каби кўкка кўзини тиккан эди.

Орадан бир-бир ярим соатлар чамаси вақт ўтиб кетди. Теваракдан "жаннат қушлари"нинг биринчи товши қичқирилиб ўтди, шу кезде хароба ҳавли томонидан бир неча оёқ товушлари эшитилди-да, ул ўрнидан туриб қулоқ солишга мажбур бўлди. Бир мунча вақт онглашилмаган сўзлашиш товушлари келиб тургач, даричанинг ғийқ этиб очилишидан сўнг бу товушлар яна ҳам узоқлашдилар. Отабек деворга интилди ва секингина юқориға кўтарилди. Бузуқ уйнинг даричасидан нариги қатордаги айвон ва ундаги ўчоқда ёниб турган ўт кўринди. Аммо очиққина бўлиб уй ичидан кишилар товши келар эди. Ул ўмарилмаслиқ этиб девор устига минди ва осонгина хароба уй ичига ўзини олди. Чунки уй томи ўпирилиб остига босқанлиқдан уйнинг саҳни жуда ҳам юза эди. Авайлаб уч-тўрт адим босди-да, уйнинг бузуқ даричаси ёнига келиб тўхтади ва мўралабқина ҳавли юзига қаради. Қаршидаги уйнинг ҳар икки даричаси ҳам ёпиқ, аммо тирқишларидан шамъ ёруқлиги кўринар ва бояғига қараганда секинроқ бир товушда гўнғир-гўнғир сўзлашиш эшитилар эди. Орадан ўн беш дақиқа чамаси фурсат ўтиб товушлар бир оз юқорилашиб келмакка бошлади. Бу орада уйдан қўлига лаган ушлаган бир хотин чиқди-да, қозондан лаганга бир нарсани кўтара берди. Отабек гўё шуни кутиб тургандек узоқ бир тин олди ва ўзини четка бурди. Хотин лаган билан уйга кириб кеткач, ичидан тақинған ханжарини қинидан сугуриб олди-да, дамани ойдинга солиб боқди ва ханжарининг учини ёнбошидан орқасига ўтқузиб ушлади, яна уйни кутиб тўхтади. Хотин яна чиқган ва тобоқларга шўрба суза бошлаган эди. Уйга бир-икки қатнаб сузилган шўрбаларни ташиб битиргач, уйнинг эшигини беклади-да, кириб кетди.

Отабек ҳавлининг ўртасига, тут ёғочининг ёнига келиб тўхтаган ва жанубда киши йўқми, деб аланғлар эди. Ул бу тўғрида бир қаноат ҳосил эткач, битта-битта босиб кишилик уйнинг йўлак томондаги даричаси ёнига етди ва ўзини сўнг чекда эҳтиётлаб дарича остига ўлтурди. Ўлтуриши ҳамона димоғига ичкулук билан шўрба иси келиб урди. Уйдагиларнинг сўзларинигина эмас, ҳатто томоқ чайнашларини ҳам эшитса бўлар эди. Ичкаридан кимдир бирав шап-шап этиб чайнаб дер эди:

— Энди менга берма Содиқ, Мутал полвонга беравер!

Отабек бу товушнинг кимники бўлганлигини билган эди.

— Ҳадеб менга бераверасанларми, оралатиб Жаннат опамга ҳам бериб қўй, ха-ха-ха!

— Бизнинг кампирга берсанг қайтармасдан ича берадир!

— Бера ичабераман, қих... ўзим хотин бўлсам ҳам Мутал полвонларнинг ўнини қочираман, қих...

Бу сўздан сўнг уй ичини кучлик бир кулги товши қоплади. Кулги босилгач, яна сўз бошланди:

— Энди шуни ичасиз, Ҳомид ака!

— Йўқ, Содиқбой иним, мен жуда ҳам бўлиб қолдим, ўзи ҳам жуда кучлик чиққан экан.

— Ичмасангиз қўймайман, некин...

— Мутал полвонга бер! Сиз олинг-чи шуни!

— Аниқ ичмайсизми? Кумуш опамнинг саломатлигига ҳам ичмайсизми?

Бу сўзни эшиткан Отабек ихтиёрсиз ўрнидан туриб кетди. Жаннат опанинг хи-хи-хи қилиб кулган товши эшитилди.

— Орага нозик бир исмни келтуриб солмасанг худо ҳаққи ичмас эдим. Қани бўлмаса бер-чи, Кумуш опангнинг саломатлиги ҳаммадан ҳам менга керакдир.

— Ха-ха-ха, нозик жойдан ушладимми?

Отабек бу сўзларни эшитар экан, зўрға-зўрға ўзини даричага ҳужум қилишдан босиб қолган эди. Орада бир мунча майда сўзлар сўзлангач, кимнингдир уф-ф-ф, деб юборгани эшитилди.

— Тагин нима бўлди, Ҳомид ака?

— Бу кунги гап жуда ҳам мени чўчитиб қўйди-да, Содиқбой!

— Манинг гапимга нима учун ишонмайсиз, ахир! Юз мартаба сизга айтиб ётибман-ку, хумсани дарбозадан чиқардим, тагин қанчагача орқасидан бориб то карвонларга қўшилиб кеткунча кутдим, сўнгра қайтиб келдим, деб. Агар ўша кетиши бўлса, букун худда Қўқонга бориб еткан.

— Эй, сан билмайсан, ука!

— Некин манга қолса, бу ишда ҳеч бир қўрқатурган гап йўқ, уста билан танишлиғи бўлса, унинг уйига меҳмон бўлгандир, савдогарчилиғи бўлса Марғилонга келгандир, ахир кетиб турғандағи сўзини ўз қулоғингиз билан эшитдингиз-ку!

— Бу мулоҳазанг тузик-ку, бироқ мен билан аччиғлашган бир кишиникида меҳмон бўлиши бошни қотирдир, тагин сизларнинг ҳавлиларингиз ёнида...

— Агар сиррингиздан уста Алимнинг хабари бўлса, ул вақтда қўрқсангиз ҳам арзийдир. Аммо менга қолса у хумпар (Отабекни айтадир) Марғилонда хотини борлигини ҳам унутиб юборган, деб ўйлайман.

— Манинг бу сирримни сиздан бошқа ҳеч ким билмай-дир. Умарбек билан бир оз нари-бери бўлиб қолган эдик, ҳайтовур тагин орани очиб юбордиқ.

— Ундоқ бўлса тагин нимадан қўрқасиз?

— Мен унинг Тошканд кетишини кўз бўяш учун бўлган ҳийлами, деб қўрқаман.

— Хайр, кетмаган ҳам бўлсун: ул ҳолда ўзингиз айт-кандек қилиб тўппа-тўғри эртага Салим шарбатдорнинг олдиға бораман-да, ўғлини Мирзакарим аканинг илгариги тошкандлик куяви ўлдирди, мен ўз кўзим билан кўрдим, дейман. Ана ундан сўнг хумсанинг ҳолиға маймунлар йиғласин! Агар ул сиррингизни билган бўлганда ҳам аллақачон келатурган ишка тушиниб олиб, Марғилондан думини хода қилди, десангиз-чи!

— Қих... Содиқнинг гапи жўялик, — деб қўйди Жаннат опа.

Отабек бу сўз даҳшатидан титраб кеткан эди. Содиқ давом этди:

— Энди ишнинг бўладирганини ўйлаш керак, сизнинг қўрқоқлигингизни кўриб, мана Мутал полвон ҳам ухлай бошлабдир.

— Ухлаганим й-й-йўқ, ҳез, дорингдан қуй-чи!

— Муталбой ўртоқ, — деди Ҳомид, — биз биравнинг яхшилигини унутатурган киши эмасмиз. Ўртогингиз Содиқбой мен билан биргалашиб камлик кўрмади, аввали худо, қолаберса мен уни уйлантириб қўйдим... Мен бирав билан ошначилиқ қилсам, ҳатто, ундан жонимни ҳам аямай, кўнглини олмоқға тиришаман.

Содиқ:

— Муталбой сизни ўбдан яхши биладир. Ҳомид ака! Сизнинг қандай хизматингиз борлиғиға ҳам қонган... Аммо унинг сиздан бир илтимоси бор экан.

Ҳомид:

— Нима илтимосингиз бор, Муталбой?

Мутал (сархуш):

— Битта я-я-я-римтадан уч-тўрт т-т-танга қ-қ-қарзларим бор эди, Ҳомид ака.

Ҳомид:

— Ошналик деган уч-тўрт танга билан боғлана олмай-дир, Муталбой! Мен сизга ҳали айтиб қўйдим: манинг

ошналігім ошнадан жонни ҳам аямаслиқ билан бўладир. Уч-тўрт танга эмас, муҳтож бўлсангиз ўттуз-қирқ танга ҳам сўрай беринг!

Жаннат опа:

— Илоҳи Ҳомидбой мурод-мақсадиға етсин, қих. Ош-на-оғайнидан дунё аямайдир!

Бир оз вақт танга товши эшитилиб турғач, Ҳомиднинг овози келди:

— Мана, Мутал полвон, ҳозирга оз бўлса ҳам шуни олиб турарсиз, аммо хизмат ҳақингиз ўз йўлиға бўладир.

Сархуш:

— Р-раҳмат, Ҳ-ҳомид ака, сиз ж-жонни аямасангиз, м-ман ҳам йўлингизга бошимни тикдим, жамшиднинг ар-войи!

Содиқ:

— Бизнинг Муталбой ҳам қуруқ йигит эмас!

Ҳомид:

— Дастурхонни йиғштириб олингиз-чи, Жаннат опа!

Лаган-товоқнинг бир-бирисига теккан товши эшитилиб, Отабек ўзини оҳистагина йўлакка олди. Ўчоқ бошида бирикки дақиқа чамаси товоқ-қошиқ ва оёқ товши эшитилиб турғач, Жаннат опа ҳавлиға тушиб келди ва қўлидаги дастурхонни тут остиға қоқиб кетди. Отабек қайтиб келиб дарича остиға ўлтурган ҳам эди, Ҳомиднинг шу сўзини эшитиб қолди.

— Эшикнинг занжирига бир қараб келингиз-чи, имон топкур, Жаннат опа!

Содиқ:

— Қўрқоқсиз-да, Ҳомид ака, эшикни ўзим занжирлаганман.

Ҳомид:

— Сан ҳали ёшсан, иним Содиқбой, сиз чиқаберингиз, Жаннат опа!

Отабек учун вақт ортиқ танг ва қўрқунч эди. Хароба уйга борай деса, Жаннат опанинг кўриб қолиши аниқ эди. Эшикни очиб чиқиб кетай деса, ўлтуришнинг мақсади ҳали очилмаган бўлиб, бутун машаққати шамолға кетар эди. Жони ҳалқумиға тиқилиб теварағиға аланғлади ва йўладан нарироқда уста Алимнинг деворига суёглиқ турган занбилга кўзи тушди. Занбилнинг остиға яшириниш жуда ҳам хавфли эди эса-да, аммо ўлтуришнинг мақсадиға қонмай кетиш ундан ҳам хатарлик эди. Сир фош бўла қолса, уч душманга баробар ҳужум қилишни бўйниға

олиб қўйди. Уй эшиги очила бошлаганда занбилнинг остига кириб олган эди. Ўзини нечоғлиқ сиқиб гужанак қилган бўлса ҳам, аммо бир қараш билан занбил остида киши борлигини билиш унча қийин эмас эди. Занбил остида ханжарини қисимлаб, гўё сичқонни пойлаган мушукдек ҳужумга ҳозирланиб ётар эди.

Жаннат опа йўлакка томон юриб келди-да, занбил остидагини пайқамай йўлакка бурилди. Ойдиндан эшикнинг занжирлиги аниқ кўриниб турар эди. Шунинг учун эшик ёнига бориб ўлтурмай йўлакнинг ярмидан қайтди. Қайтиши ҳамона юқоридан учиб ўткан бир-икки мошак қушнинг чев-чев-чев деган товшини эшитиб кўкка қаради. Шимол-шарқиға тўғри отилиб ўқдек учиб борган мошак қушларға қараганича йўлакдан уй томониға қайрилиб кетканини ўзи ҳам сезмай қолди. Жаннат опа айвонға чиқганда, Отабек устидаги занбил тўрт энлик юқориға кўтарилиб, тагин секингина уни босиб тушкан эди. Жаннат опа эшикни очиб уйға кирганда, ул оҳиस्ताгина занбил остидан чиқди, унинг юрак тепиши ҳали ҳам шиддатлик эди. Дарича ёниға юриб келди-да, ҳамон ҳужумға ҳозирлангандек ичкариға қулоқ солиб турди. Жаннат опанинг "эшик занжир" деган товшини эшиткач, роҳат тин олди ва дарича ёниға чўнқайди.

Ҳомид:

— Бўлмаса, душанба куни кечасига бўлсин!

Содиқ:

— Биз қайси кунга дессангиз ҳам ҳозирмиз!

Мутал:

— Менга қолса, шу топта борсақ дейман!

Ҳомид:

— Яхшиси душанба кун, ундан нариға ўткани ҳам ярамагандек, бериси ҳам фойдасиз бўладир, чунки бир-икки кун бунга ҳозирлик ҳам керак.

Содиқ:

— Тагин қанақа ҳозирлиги бор?

Ҳомид:

— Олиб чиқгандан сўнг, уни Марғилон ичида олиб туриб бўлмайди: то ром қилгунча бирарта қишлоқға юборишқа тўғри келадир. Олиб чиқишимиз душанба кечасининг қайси пайтиға тўғри келишини ҳам ҳозирдан айтиб бўлмайди. Олиб чиққан замон Марғилондан чиқарилиб юборилмаса, кундуз куни чиқариш тагин хавфлик. Кечаси маълум, Марғилон дарбозалари ёпиқ бўладир. Шунинг

учун бирарта дарбозабонни қўлга олиб қўймоғимиз, албатта, керак...

Содиқ:

— Яхши маслаҳат, қутидорникига қанақа қилиб тушамиз?

Ҳомид:

— Масаланинг бу ёғини ҳам ўйлашимиз керак экан, ҳали!

Содиқ:

— Энг яхшиси дарбозасидан кириш!

Мутал:

— Дарбозасидан кириб бўлмаса, томидан ошиб тушамиз!

Содиқ:

— Ха-ха-ха, балли, Мутал тўрам!

Мутал:

— Кулишингни бежо қилма, ҳез Абдиқарим! Сан ҳали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, санга кулиш тушиб қолди! Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Бунақангги қочириқ ишларни энди қилиб турипти, деб ўйлайсанми? Эй-ха-а-а, Мутал аканг нималарни қилмади?! Ха-ха-ха... Мусулмонсан отангинг арвоийи, Ҳомид ака! Бир куни Жонкелдибой ҳасратини қилиб Ҳотам тўранинг ўғлини яхши кўрганлигини, дийдорига тўёлмай бесар бўлганини арз қилиб қолди-ку, ёнимда Қаландар полвон бор эди, Жонкелдига: — бўлмаса ўн оқта¹ бер бизга, биз Қаландар билан бирга дўндиқчангни муҳайё қилиб берайлик, дедим. Жонкелди ўлиб турган экан қулоқ қоқмай хўб, деди. Биз Қаландар билан тунни ярим қилдиқ-да, Ҳотам тўранинг ҳавлисига келдик. Ишнинг эбини жўблаб қарасақ жуда кашал², девор — тош ҳамин!³ Ошиб тушининг сира ўнқови йўқ. Бу ишқални кўрган Қаландарнинг тарбузи қўлтуғидан тушиб "беш оқтани қайтариш уволку?" деди. Ўзимнинг сал шунақангги кайфим баландроқ эди ханжарчамни қинидан суғуриб олдим-да, тўғри Ҳотам тўранинг дарбозасига бориб чақира бошладим. Бу ишимдан жон-пони чиқиб кеткан Қаландар ёнимга келиб турта бошлади: "Ҳой, Мутал, санга нима бўлди?" Мен Ҳотам

¹ Оқ танга (мута.)

² Кашалиш — чатоқ

³ Ҳамин — ҳаммаси

тўрани чақира бериб "товшингни чиқарма, хотинга ўхшаган йигит" дедим. Қаландар ёнимда туролмади, мени ёлғуз қолдириб ура қочди. Бир вақтда ҳалиги Ҳотам тўра дарбоза орқасига келиб "ким" деди. Мен товшимга шошилишқан тус бериб "Мен, мен, очинг тезроқ!" дедим. Бечора гўл тўра дарбозани очиб юбориши борми, лип этиб ўзимни ичкарига олдим ва Ҳотам тўрани кўлидан ушлаб ҳавлига бошладим. Бечора энди мени таниган, авзоғимнинг бузуқлигини ҳам пайқаган эди. Кекирдагига ханжаримни тираб: "Жонингдан умидинг борми, йўқми, ноинсоф!" дедим. Жуда тили шишиб қолган эди хумсанинг — "бов-в-бов-в" деб гўлдираб жавоб беради... "Бир бечора ўғлингга деб кўкрагини захка бериб ётсин-да, сан тинчкина ўғлингга олиб ёт!.. Қани ўғлинг, ётқан жойини кўрсат!" дедим. Ҳотам тўра дир-дир қалтирар эди, шу кўйи уни айвонга ўзим етаклаб бордим-да, ўғлини кўрсатди. Болани уйқу аралаш турғузиб қийинтира бошлаган эдим, бир томондан онаси додлаб қолди-ку, ханжаримни олиб унга югурдим. "Товшингни ўчир, мочахар... ўғлингга ўлимга олиб бораётқаним йўқ, ниҳоятти бир пиёла чой ичади-ку — келади!" дедим. Қисқаси, илгари даҳшат бериб, кейинидан яхши гаплар билан уларни ишонтириб, болани олиб чиқдим ва Жонкелдига топшириб кетдим... Бахтимга ўша куни битта ҳам миршаб йўлиқмади. Эй-й, Содиқча, сан ҳали нимани кўрдинг-ку, нимангга ишондинг, бузоқ бўғузлағандек қилиб бир-иккитани сўйган билан одам бўлдинг, қўйдингми? Гап билан бўлиб занғар кайф ҳам тарқаб кетди, қани, қуйчи бир-иккини!

Ҳомид:

— Сизга қойилман, Мутал полвон, сизнинг шунақанги ишларингизни билиб юрганим учун бу ерга чақиртириб келдим-да!

Мутал:

— Шуни билган бўлсангиз бас, бу ишни менга топшириб қўяберинг!

Ҳомид:

— Содиқ айтгандек дарбозадан киришни хоҳламайман, чунки миршабларнинг оёғи усти.

Мутал:

— Бўлмаса ҳавлининг орқасидан тушамиз!

Ҳомид:

— Орқаси ҳавлидир!

Жаннат опа:

— Қих, ҳалиги оти қурсин... Маликбойнинг майдони-да!

Ҳомид:

— Жуда яхши экан. Бўлмаса томига шоти стармикин?

Жаннат опа:

— Қих, жуда балан.

Мутал:

— Балан бўлса, зарари йўқ, осони уйнинг тегидан те-
шамиз, қўямиз!

Ҳомид:

— Қийин бўлмасмикин?

Мутал:

— Ҳаммадан ҳам осони тешиш, мўлжалини яхши олсақ бас.

Ҳомид:

— Бир-икки соатда уни тешиб бўлармиди?

Мутал:

— Ҳзи майдонми, ахир?

Жаннат:

— Майдон, қих.

Мутал:

— Яқинида одам йўқми?

Жаннат:

— Йўқ, қих.

Мутал:

— Балли, мўлжалини олиб берсаларинг, эртадан бош-
лаб қазиганим бўлсин.

Ҳомид, Содиқ:

— Балли, раҳмат полвон!

Мажлиснинг сўзи шу ерга етканда Отабек ўрнidan туриб йўлакка келди. Эшик занжирига қўлини олиб боргани ҳолда ўйланиб тўхтади ва эшикни очмай орқасига қайтди. Хароба уй орқалиқ уста Алимникига чиқиб айвон ёнида тўхтади, уларнинг хуррак ва пишиллашларига қаноат ҳосил эткач, оёғ учи билан йўлакка ўтди ва эшикни очиб чиқди...

* * *

Ўз оғзидан эшитканимиздек Содиқ уни, Ҳомиднинг таълимотича Қўқон дарбозасидан чиқариб то карвонларга қўшилиб олгунча таъқиб этиб борган эди. Отабек бу таъқибни жуда яхши сезганликдан Содиқ йўлда қолгандан сўнг ҳам яна бир бекат олдинга борган ва иккинчи бекатдан йўлни чаплаб, Тошлоқ дарбозаси орқалиқ яна қайтиб Марғилонга кирган эди.

Уста Фарфининг Ҳомид ва ўзи тўғриларидаги мудҳиш ҳикоясини эшиткач, Марғилонда қолиш ва қайин отасининг уйига бориб онглашиш ўрнига жуда ошиғичлик билан Марғилондан жўнаб кеткан бўлиб кўриниши албатта ўринсизга эмас эди. Чунки Комилбек ўлдирилган бир кунда Ҳомиднинг кўз ўнгида қолиши, билатуриб, ўз-ўзига қабр қазиш, қабргина эмас номусни барбод бериш ва қотиллик исмини олиб халқ олдида шарманда бўлиш бўлур эди, нучукким биз юқорида Содиқ оғзидан эшитканимиздек Ҳомид бу туҳматдан ҳам қайтмас ва ўз туҳматини маҳкама олдида мантиқий равишда исбот ҳам қила олур эди. Мана ул шу мудҳиш, бошка тушмоғи аниқ турган ҳалокатнинг дафъи учун Марғилондан ошиғич чиқиб жўнаган эди. Орқасидан қилинган таъқибни пайқаши эса аввало бу унинг бир мулоҳазаси бўлган эди, иккинчи, отини эгарлар экан, девордан ўзига қараган бош билан бу мулоҳазасини чинга чиқишини билган эди. Учунчи, кўчада уста Алим билан хайрлашар экан, қўшнининг йўлагига кўринган киши кўлагаси яна таъқиб этилишини таъкидлаган эди.

Марғилондан иккинчи бекатка қўниб, чойхонада бир-икки чойдиш чой ичиб узоқ ўйлаган ва Марғилонга қайтиш қуруқ туҳматка қолиш билан фарқсиз эканлигини яна бир қат тушинган эди эса-да, Ҳомидни майдонда музаффар ҳолда қолдириб кетишни ҳеч бир турлик юрагига сиғдира олмаган, гайри расмий яшириниб бўлса ҳам Марғилонда туришка ва туриб Ҳомиднинг мундан сўнги режаларини ўрганишка ва шунга қараб кураш бошлашга қарор берган, шом билан аср ораларида Марғилонга кирган эди. Келиб биринчи келишида тушкан саройга жойлашқан ва жойлашиб тинчий олмаган, яъни таъқибини бу кунданоқ бошлашга қарор берган. Ҳомиднинг ёмонлиқ корхонаси уста Алимнинг қўшнисиникида бўлганлиги учун ҳеч бир тараддудсиз йўлни тўғрилаб Содиқникига солган эдики, биз мундан кейинги гапларни юқорида кўриб ўтдик.

Уста Алимнинг эшигини очиб чиқгач, Содиқнинг йўлагига қулоқ солиб гўнғир-гўнғир келган товушни эшитди ва секин-секин йўлга тушди.

Душман билан бетма-бет учрашмоқ кун и белгуланганликдан ўзининг бу кунги кутилмаган муваффақияти тўғрисида ҳеч бир таажжубланмас, фақат душанба кун кечаси билан мияси машғул эди. Душанба кун кечаси бир

эмас, уч душман билан кураш тўғрисидағина ўйлар эди. Бу бирга уч масаласи бир оз унинг миясини қотирган; кишилар ёллаш, ҳукуматка билдириш, қутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазаларигача келиб еткан бўлса ҳам аммо иззати нафси бу қўрқоқликқа тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади; на кишилар ёллайтурган, на ҳукуматка билдиратурган ва на қутидорни хабардор қилатурган бўлди. Чунки рақиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ, ёр оёғи остида қонлик тупроққа қоришмоқ — унинг учун жуда лаззатлик ва шоирона туйила бошлаган эди. Саройга кирар экан ўзича: — Ширин ўлим, — деб қўйди.

Гарчи кечаги тун "Хўжа Маъоз"ни тунаб уйқудан қолган эди, аммо узоқ вақт бу кунги гапларни ўйлаб ётди. Ул ухлаб кетар экан, ўзини гоҳ қонга беланиб ётқан ҳолда, гоҳ Кумушни эркалаб турган ҳолда кўрар эди.

15. ДУШАНБА КУН КЕЧАСИ

Бу кунги кеч Отабек билан Ҳомиднинг ҳаёт ва мамот масалаларини ўзининг қора қучоғига олган қоронғи бир тун эди ва булардан қайси бирларининг сўнг соатлари етканлиги шу қоронғи тун каби қоронғи эди. Отабек бу икки ҳолдан табиъий. бирисини бу соат ўзининг кўз ўнгида кўрар ва шунга ҳозирланар эди эса-да, аммо Ҳомиднинг хаёли фақат гулгина искар, гул сайрига ошиқинар эди...

Олти қарич кенгликда узундан-узоқ тор кўча, тор кўча бошида кичкинагина бир эшикча эди. Шом билан хуфтан ўртасида бу кўча бошига бир йигит келиб тўхтади-да, теварагига киши билмас қилиб разм солди. Кўчада ҳеч ким қолмаган, йўл оёғи босилган эди эса-да, ул узоққина қаршисидаги дарбоза ичларини, том устларини, дсвор рахналарини кузатди ва қаноат ҳосил этиб тор кўчага оҳиста-оҳиста йўл олди. Тор кўчанинг ярмисига еткач, тўсатдан орқасига қайрилиб қаради... Унинг ҳаракати бир нарсдан шубҳаланиб эмас, аммо орқадан душман таъқиби бўлмадими учун эди. Кичкина эшикча ёнига етканда тагин ҳалигидек орқасига қараб қўйди. Бир оз ўйлаб тўхтагач, эшикнинг ўнг томонидаги дсворнинг бузуқ еридан секингина кўтарилиб майдонга мўралади. Эшикнинг қулф ва занжири бўлмай юзига ёпиқ ҳолда турган бўлса

ҳам ул эшикка тақилмади, машаққатланиб деворга минди. Ой шом еб яхшигина қоронги тушкан бўлса ҳам майдон ичининг дарахтсизлиги учун тиккайган чўб ҳам ажратурилиқ эди. Майдонни кишидан ҳоли билгач, секингина девордан ўзини майдонга олди.

Майдон икки таноб кенгликда бўлиб, жануби қутидор ва қўшнисининг иморатлари орқасидан ва бошқа уч жиҳати ҳам шунга ўхшаш бинолардан иборат эди. Майдонга ёзда нимадир экилган, чуқур-чуқур жўяклар тортилган ва ер ёғмур билан ивиб, бўкиб оёқ кўтариб бошишга имкон бермас, ҳар бир оёқ узганда уч чорак лой баробар кўтарилур эди. Қийнала-қийнала майдоннинг жанубига ўтди. Унинг чап қўли томонида бир уйнинг орқа девори бир бўйра эни кесиб туширилган бўлиб қорайиб кўринар эди. Ул бу кесилган ўринни ўткан кун кечаси келиб кўриб кеткани учун қайтадан қараб турмади эса-да, лекин унинг бу бинога илтифотсиз қараши мумкин эмас эди. Бу теги кесилган бино Кумушнинг ўз уйи бўлиб, бу уй ичида Отабекнинг саодатлик кунларининг ширин хотиралари сақланар ва шу дақиқада ҳам унинг ҳаёт тираги бўлган Кумушбиби ўлтурар эди. Отабек кўзини тўлдириб бинога қаради, гўё бу қарашда ул дунё малаки билан видоълашар эди. Узоққина бинога қараб олгач, қўйнига қўл солиб бир қоғоз олди, хаёл ичида қоғознинг тахларини тузиклади-да, қайтариб яна қўйнига тикди. Шундан сўнг бинога яна бир кўз ташлагач, майдоннинг кунботариға юриб, ўн беш адимлаб ҳалиги жойдан йироқлашди. Том шuvoғига лой олинган зовур шекиллик ўринни кечаги келишида биқиниш учун белгулаб кеткан эди, келиб шунга тушди-да, қўлини чаккасига қўйиб ёни билан ётиб олди. Гарчи ости кесилган бино билан Отабек тушиб ётқан лойхона бир-бирисига рўбарў эди. Аммо иморатларнинг қўлагаси ва кечанинг ўтача қоронгилиги орқасида лойхонада киши бўлганлигини пайқаш қийин эди.

* * *

Тун ярим бўлиб, олдинги ухлағанлар энди бир уйқуни олған эдилар. Майдон эшиги очилди. Бири орқасидан бири юриб икки кўлага майдонга кирди. Бун пайқаған Отабек ханжарини қинидан чиқариб қўлига ушлагач, юзтубан ерга узанди... Икки кўлага сўзсизгина ости кесилган бино ёнига келиб тўхтадилар. Келгучиларнинг бири Содиқ ва

иккинчиси Мутал эди. Тумшугини ерга тираб ётқан мушукдек бўлиб Отабек уларни кузатар эди.

Тўхтагач, шивирлаб Содиқ сўради:

— Тешилаёзганмикин?

— Озгина қолгандир, деб ўйлайман, негаки, пахсанинг энидан бир газ чамаси жой очилган!

Мутал товшини баралла қўйиб сўзлар эди, шунинг учун Содиқ деди:

— Товшингни секинроқ чиқарсанг-чи!

Мутал белидан тешасини олар экан жавоб берди:

— Ҳали шундан ҳам қўрқасанми, балки ҳали ашуламанми ҳам айтиб юборарман!

— Жиннилигингни қўй, Мутал ака. Мен ҳам ёнингда турайми?

— Турасанми, йўқми ихтиёр ўзингда!

Мутал ковакка кириб ковлашка тутинди.

— Тешани қаттиг солма, — деди Содиқ.

— Менга ўргатма, ўзим биламан.

Содиқ Муталнинг эҳтиётсизлигидан қўрқди, шкиллик, бир оз Муталнинг ишига қараб тургач деди:

— Бўлмаса, мен эшик ёнига бориб турай, тешилди дегунча ҳуштак бер.

— Тузик, ҳали Ҳомид куявинг қаёғда қолди?

— Кўчанинг бошида пойлаб ўлтургандир. Ҳуштагингни эшиткач, уни ҳам чақирайми?

— Чақир, — деди Мутал ва шитир-шитир кесак тушира берди.

Содиқ эшикдан чиқган ҳам эди, Отабек секингина бошини кўтарди-да, Мутал сари шувий¹ бошлади. Мутал эса смирилиб тушкан кесакларни ташқарига суриш билан овера эди... Шу вақт унинг қўлтуғи остидан узатилган қўл ҳиқилдоғидан омбир каби сиқиб олди... Мутал кучлик эди, аммо Отабек ундан ҳам кучлик эди. Сапчиб ҳиқилдоғини ажратиш учун бўлган Муталнинг биринчи ҳаракати бўшка кетди-да, чап биқинига ўткир ханжар гачча ботирилди... Аммо ул ҳамон бўшалишга кучанар эди ва кучлик қўл баттарроқ уни сиқар эди. Уч дақиқалиқ курашдан сўнг Мутал бўшашди, илгариги кучанишлардан қолди ва бир-икки дафъа тўлганиб жимгина жон берди.

¹ Шувиймоқ — эмаклямоқ.

Отабек эшик томондан кўзини узмагани ҳолда Мутални судраб ўзи буқинган лойхонага олиб борди ва қўрқибқина ҳиқилдоқдан қўлини олди. Муталнинг боши шилқ этиб лойхонага тушди-да, мангулик уйқуға кетканлиги маълум бўлди... Отабек битта-битта тешилган бино ёнига келиб эшик томонга ҳуштак берди, жавоб ҳуштаги эшитилгач, тешук ичига кириб ўлтурди. Тешукнинг юқорисидан бир оз туйнук очилган бўлгани учун ичкаридан қулоққа энгилча пишиллаш эшитилар эди... Содиқ яқин еткан эди, кесмадан узогроқда туриб шивирлади:

— Тешдингми, Мутал?

— Тешдим, бери кел.

Содиқ кесма ёнига келиб энгашди. Энгашиши ҳамона қўл ҳиқилдоққа тўғри келган эди ва ханжар қорнига ботирилган эди... Содиқ қўлидаги ханжарини бир-икки қайта солиб кўрса ҳам тегдириш учун кесманинг тубанлиги халал берди, лекин ўзи тетук эди. Отабек сапчиб кесмадан чиқди ва бор кучи билан Содиқни босиб тушди... Босиб тушиши ҳамона аллақайси ери ачишкандек сезилди... Сўл қўли Содиқнинг ҳиқилдоғида, ханжарлик қўли Содиқнинг ханжарлик қўлида эди... Бир оз кучини йиғиб олгач, ҳиқилдоқни бор кучи билан сиқа бошлади. Содиқ хириллар, шундай бўлса ҳам қўлидаги ханжарни бўшатмас эди. Эшик томондан Ҳомид ҳам кўриниб қолди... Вақт танг келган эди... Содиқдан кўкрагини қочириб ханжарлик қўлини бўшатди ва Содиқнинг кўкрагига солди. Содиқнинг ханжари бир-икки қайта унинг орқасига кучсиз-кучсиз келиб теккан эди. Ханжарини иккинчи уришда Содиқ бўшашди ва қўлидан ханжари тушди.

— Ҳомид аканга жуда ҳам меҳрибон экансан, Содиқ! — деди босиб ётқан жойидан Отабек. — Жонингни ҳам унга қурбон қилдинг!

Содиқ инграниб қўйди.

— Ким хириллайдир? — деди яқинлашиб келган Ҳомид.

— Тезроқ келинг, Ҳомид ака, Отабекни ўлдирдик! — деди шошиб Отабек.

— Аҳ! — деб юриб келди Ҳомид.

Отабек Содиқни қолдириб, Ҳомиднинг ханжарлик қўлидан ушлаб олди:

— Мутал ўлди. Содиқ ҳам ўлим ёқасида. Энди сиз билан иккимизгина қолдиқ!

Ҳомид қўлини бўшатишга тиришар экан, Отабек салмоқчина қилиб деди:

— Ортиқча ошиқмангиз, Ҳомидбой, мен сизнинг ханжарлик қўлингизни бўшатаман ҳозир, аммо шунгача сиз билан икки оғиз сўзим бор!

Ҳомид ҳануз қўлини бўшатишга кучанар эди.

— Кучанмангиз, Ҳомидбой!

— Мард йигит бўлсанг, қўлимни қўй!

— Ошиқма, қўяман, — деди Отабек. Шу чоқда оёғ остида ётқан Содиқ кўтарилиб-кўтарилиб ўзини отмоқда эди. Отабек Содиқдан нарироққа Ҳомидни бошлади. Ҳомид тигизлиқ билан сурилди. Ханжарлик қўли билан туйнукка ишорат қилиб, Отабек сўз бошлади:

— Сиз мендан ҳам яхшироқ биласизки, шу уйда сизни аллақанча машаққатларга солган, чексиз жониворлиқлар ишлаткан ва ҳисобсиз тиллалар тўқдирган, ниҳоят шу дақиқага келтириб тўхтатқан бирав ухлайдир. Агарда сизнинг маним тилимдан ёзиб берган талоқ хатингиз дуруст ҳисобланмаса, бу ухлағучи маним ҳалол рафиқам бўлиб, икки йилдан бери мен ҳам унинг кўйида¹ саргардонман. Демак, сиз билан манинг орамингда шу бирав учун кураш борадир. Лекин сиз шу чоққача маним устимдан муваффақият қозониб келдингиз: қора чопончи, деб дор остларигача олиб бордингиз, Мусулмонқул қўлига топширдингиз, бу ишларингиз фойдасиз чиқғач, исмиждан талоқнома ёзиб икки йиллаб рафиқамдан айириб туришқа муваффақ бўлдингиз, бу орада гуноҳсиз бир йигитни ҳам ўлдирдингиз. Ниҳоят ўғрилиқ йўлига тушиб икки йигитингизни маним қўлимда ҳалок қилдингиз... Энди менга жавоб берингиз-чи: бу ёмонлиқларингизда сиз ҳақлими эдингиз?

— Ҳақли эдим! — деди Ҳомид ва силтаб ханжарлик қўлини бўшатиб чалқанча йиқилди. Ул қўлини бўшатқан чоқдаёқ Отабек ишини тўғрилаган, яъни Ҳомиднинг қорнини шир этдириб ёриб юборган эди. Ҳомид ҳалсизланиб ётар экан, уни беш қадам наридан кузатиб тек турғучи Отабек заҳарханда ичида "ҳақлими эдинг?" деб сўради. Кучаниб "ҳақли эдим!" деди Ҳомид ва қўлидаги ханжарни Отабекка олди, ханжар Отабекнинг ёнига келиб тушди...

Отабек кушхона ўрnidан эшикка қараб қўзғалган эди, Ҳомиддан беш-олти қадам нарида ётқан Содиқнинг "ҳм-

¹ Қўй — йўл, ишқ, муҳаббат.

м-м" деган товши эшитилди. Отабекнинг кўнгли аллануч-калангани ҳолда майдондан чиқди...

16. ЎЗНИ ТАНИТИШ

Эртаси кун бутун Марғилон деярлик Маликбойнинг майдонида воқия бўлган ишка жуда ҳайрон эди:

— Мутал билан Содиқ бўлса шаҳарнинг томтешар йигитларидан, улар қутидорниқига ўғрилиқ учун борган бўлсалар — боргандирлар... Лекин шаҳарнинг катта бойларидан ҳисобланган Ҳомиднинг иши қизиқ. Хайр, Ҳомиднинг ўғрилиқ ҳунари ҳам бор бўлсин, буларни ким ўлдирган? Қутидор бўлса эрталаб уйқудан тургач, бу ҳангамани билибдир, жуда ажойиб!

* * *

Кун чошқоқга етканда Отабек сарой дарбозасидан чиқди. Ул ўзининг сўл қўлини дока билан ўраб боғлаган ва кўкрагига кўтариб ушлаган эди. Кеча Ҳомид ханжарлик қўлини силтаб тортқанда, ханжар унинг бош бармоғи орасини суякка еткунча шипириб кеткан эди. Унинг оёғ олишида ҳам бир оз оқсоқланиш сезилар эди.

Саройдан анча узоқлашқан эди, қаршидан ўзига қараб келгучи Раҳматни кўрди ва чор-ночор сўрашмоққа тўғри келди:

— Ҳа, мулла Раҳмат, саломатмисиз?

Раҳмат ошиқибгина унинг билан кўришди:

— Қачон келдингиз, бек ака?

— Келганимга бир-икки кун бўлди... Нега хафа кўринасиз, мулла Раҳмат?

Раҳмат уфлаб олди:

— Эй-й-й, бек ака, бизнинг бошка тушкани душманингизга ҳам кўрсатмасин!

Отабек ажабсиниш туси кўрсатиб сўради:

— Нима бўлди, уй ичингиз билан саломатмисиз?

— Ўзингиз биласиз, бултур падар марҳум бўлган эдилар, бу кун яна бошимизга ўлим тушатурган бўлиб қолди, тоғам Ҳомидни аллакимлар чавоглаб кетибдирлар.

Отабек кўзини оламантирган бўлди:

— Қасрда, кимлар, яраси қўрқунч эмасми?

Раҳмат воқияни қасрда бўлганлигини сўзлаб турмади:

— Яраси ёмон, ҳушсиз ҳолда ҳиқиллаб ётибдир.

Қорнини тикдирмакчи бўлган эдим, жарроҳ бўлмайдир, деди.

— Чавоғлағучини айтмадимми?

— Тил бўлса айтади-да, — деди Раҳмат, — ул йиқилиб ётқан жойда яна икки йигитнинг ўлуғи бор экан... Шулардан зарб олганми деб ўйлайман.

— Худо шифо берсин! — деди Отабек. Ажралишдилар.

Отабек уста Алимнинг кўчасига бурилғач, Содиқ эшигида уч-тўртта бел боғлаган кишиларнинг тобут ясаш билан машғул кўриб тинчсизланиб кетди. Уста Алимнинг йўлагига кирар экан, Жаннат опа билан яна бир хотиннинг йиғи товушларини эшитди...

Жанозага таҳорат олиш учун обдаста ёнига ўлтурган уста Алим Тошканд жўнаб кеткан Шокирбекни орадан уч-тўрт кун ўтмай қайтиб келишига ажабсинган эди:

— Келинг-келинг, Шокирбек... Тошканд жўнамаганми эдингиз?!

Отабек айвоннинг олдига ўлтурар экан кулди:

— Тошкандга бориб келдим...

Уста Алим унинг ҳазилини фаҳмлади-да, таҳорат ола-ола қизиқ воқиядан сўз очди:

— Марғилондан кетмаган бўлсангиз, ўзингиз ҳам эшиткандирсиз, Шокирбек, сиз билан менга таржимаи ҳоллари маълум бўлган Ҳомид билан Содиқни ва тагин Мутал деган яна бир йигитни Мирзакарим аканинг ҳавлиси орқасида ўлдириб кетибдирлар. Ёмонлар ўз жазоларини топибдирлар.

— Эшитдим, — деди Отабек ва тагин кулиб қўйди.

Уста Алим унинг бу кулгисига эътибор қилмаган эди, сўзида давом этиб сўради:

— Сиз буларни ким ўлдирган деб ўйлайсиз?

— Сиз-чи? — деди Отабек ва тагин илжайиб қўйди.

— Менга қолса, — деди уста Алим, — ўлдиргучи албатта Мирзакарим аканинг куяви Отабекдир... зап иш қилган-да, мен унга қойилман. Мен унинг ўтаббой қушбегига қилган муомаласини эшитиб, юрагига бали деган эдим... зап йигит экан-да!

Отабек ўнгғайсизланиб кетди. Уста Алим юз-қўлини артиб Отабекнинг қўлини олиб кўришмакчи бўлган эди, кўзи ўралган докага тушди:

— Қўлингизга нима қилди, Шокирбек?

— Пичоқ кесиб кетди...

— Ёмон кесдимми?

— Сал.

Уста Алим Отабекнинг ёнига ўлтурди ва:

— Нега Тошканд жўнамадингиз, бирарта монё чикиб қолдими? — деб сўради.

— Монё чикиб қолди...

— Қандай монё? — деди уста.

— Монёми? — деди Отабек ва кулимсираб: — Мен сизга бир катта гуноҳ қилиб кеткан эдим... Йўлда боратуриб гуноҳимдан ўкиндим-да, сизга тавба қилгали Қўқондан қайтдим... Агар сиз гуноҳимни кечирсангиз, мен шу дақиқада Тошканд жўнайман.

Уста Алим ажабланиб Отабекка қаради:

— Ҳазиллашасиз...

— Ҳазиллашмайман, агар сиз кечиратурган бўлсангиз, гуноҳимни ҳам ҳозир иқрор қиламан.

Уста Алим кулимсираб сўради:

— Қани иқрор қилингиз, бўлмаса.

— Илгари кечирешка ваъда бериб қўйингиз.

— Менга қолса сизнинг ҳеч гуноҳингиз йўқ... Менга номаълум гуноҳингиз бўлса кечирдим.

— Раҳмат, — деди Отабек ва сўради, — мен ким?

Уста Алим тагин ҳам ҳайрон бўлиб қолган эди:

— Сизми, сиз Шокирбек!

Отабек уят аралаш кулиб қўйиб деди:

— Ана уста, маним борлиқ гуноҳим сизнинг шу кунгача мени Шокирбек, деб билишингиздагина!

— Бўлмаса, сиз ким?

— Гуноҳимни кечиргансиз-а?

— Кечирганман.

— Мен сиз билган Шокирбек эмас, тошкандлик Юсуфбек қожининг ўғли ва марғилонлиқ Мирзакарим аканинг куяви — Отабек!

Уста Алим бир оз ўзини кейинга ташлади ва кўзига жиқ ёш чиқарди.

— Сиз-а? — деди. Келиб Отабекни қучоқлади... Бу фавқулудда ҳолга тушуна олмай қолган Сайфи ишини тўхтатиб дўконхонадан қараб турар эди. Уста йиғлаган ҳолда Отабекни қучоқлаб ўпди-да, айвонга кўрпача сола бошлади.

— Нима қилмоқчи бўласиз, уста? — деб Отабек сўради.

— Мен ўзимнинг янги меқмонимни кўрпачага ўтқузмоқчи бўламан, — деди кулиб уста Алим.

— Мен сизнинг кўрпачангизга кўб ўлтурсанман, энди менга ортиқча такаллуфингизнинг ҳожати йўқ.

— Тўғри сўзламайсиз, Отабек, бу кунгача маним кўрпачамда ўлтуриб юрган Шокирбек отлиқ бир йигит эди. Энди мен ўзимнинг янги меҳмоним бўлган Отабекни сийламоқчи бўламан... Қани, Отабек, кўрпачага чиқингиз!

Отабек устанинг латифасига кулди-да, кўрпачага чиқиб ўлтурди. Бу вақт Жаннат опанинг "шаҳид ўлган болам" деб йиғлаган товши эшитилди-да, Отабек гуноҳкор бир юз билан уста Алимга қаради. Ул эса Отабекнинг бу қарашидаги маънони сезган эди:

— Зап қилгансиз, Отабек, — деди уста, — ёмонларнинг жазоси шундай бўладир... Ёнингизда кишиларингиз бор эдими?

— Йўқ.

Уста Алим Отабекка тушуна олмай қараб турғач, сўради:

— Уч душманга қарши ёлғиз ўзингиз?

— Ёлғиз ўзим. Худо ёмонга жазо бературган бўлса, шундоқ бўлар экан.

Уста Алим тамом ажабда қолган эди:

— Субҳонллоҳ! Қандай юрагингиз бор экан, Отабек! Қўлингиздан бошқа ерингизда жароҳат йўқми?

— Йўқ. Бўксам устига бир оз ханжар учи тегиб ўткан бўлса ҳам аҳамиятсиз.

— Худога шукур, Отабек! Сизнинг бу ишингиздан қайин отангизнинг хабари бор эдими?

— Йўқ эди. Бу ишни ҳозиргача бир ўзим ва бир тангри билди. Энди бу сирни билгучиларнинг учунчиси сиз бўлдингиз!

— Астағфируллоҳ! — деб қўйди уста Алим, — рақибингиз Ҳомидни биринчи мартаба уста Фарфи орқалиқ таниганингизми?

— Биринчи мартаба танишим, — деди уфлаб олиб Отабек, — бунга ҳам сизнинг билан бўлган ошналіғим кўмак берганликдан сизга миннатдорлик қилишдан ожиздирман.

— Сизнинг ақллар ишонмаслиқ қаҳрамонлигингизга юрагим қинидан чиқиш даражасига етди, Отабек! Ҳомиднинг бу кейинги режасини қаердан билдингиз?

Отабек кулди.

— Худога шукурлар бўлсунки, маним тортқан оҳларимни қуруққа юбормай, кутмаган ердан сиррни билдирди. Мен сизга ҳикоямни бошидан сўзлаб берайми ва ё Ҳомиднинг режасини билишимнигинами?

— Бошидан сўзлангиз, Отабек! — деди ҳовлиқиб уста Алим ва иш тўқиш ила машғул Сайфини савзи тўғрашқа буюрди.

Уста Алимни ҳикоя тингламак учун ҳозирланган кўргач, Отабек деди:

— Таҳоратнинг сабаби ёдингиздан кўтарилди, шекилли!

— Кўтарилгани йўқ, Отабек, ёмоннинг жанозасидан яхшининг ҳикояси фойдалик кўринадир... Қани, сўздан келинг!

Отабек ўзининг чин дўстига биринчи мартаба Марғилон келишидан тортиб ҳикоясини сўзлаб кетди. Унинг уч йил ичида бошидан ўтканлари бир соатлик вақтга чўзилиб, Сайфи ошни сузиб келганда йўлда учрашқан Раҳмат билан ҳикоясини тугатди. Уста Алим Отабекнинг елкасига қоқиб дер эрди: — Сизда чин юрак бор дўстим. Бу юракингиз билан ҳеч вақт дард қолмайсиз, Отабек! Аммо мендан чин исмингизни яшириб келганингиз учун сизни айблаётман. Бироқ жумъа кун кечаси Ҳомид изидан маним ҳавлимга кириб-да, менга ўзингизни билдирмай кетганингизга хафа бўламан, худой кўрсатмасин бир фалокат юз берганда нима бўлар эди?

Ошдан сўнг уста Алим шундай фотиҳа ўқуди:

— Душманларингизнинг йўқ бўлганлари чин бўлсин, суйганингиз билан энди масъуд яшанг!

Отабек ташаккур этди. Тагин бир оз чой ичиб сўзлашқандан сўнг, Отабек дафтаридан иккита хат чиқариб деди:

— Сизга оғир келмаса, бир хизмат топшироқчиман, уста!

— Буюрингиз!

Отабек қўлидаги хатларни узатиб:

— Мен шу соатнинг ичида Тошканд жўнашга мажбурман. Шунинг учун сиз бу хатларни қайин отамникига ўз қўлингиз билан элтиб берасиз.

Уста унинг бу гапига тушуна олмай қолди:

— Нега энди Тошканд жўнайсиз, ўзингиз...

— Ўзимга мумкин эмас, чунки... икки томонга ҳам ўнгангайсиз. Мен ҳозир кетишка мажбурман, балки ўзингиз ҳам онгларсиз.

— Онгладим, — деди уста ва, — гап-сўз босилаёзгач, келмакчимисиз?

— Балки... — деб тўхтади Отабек, — хатларнинг бириси қайин отамга, иккинчиси унга, — деди.

— Хўб.

— Қайин отамга ёзганим қисқа бўлгани учун сиз унга

мендан эшитканларингизни сўзлаб қондирарсиз. Қутидор билан ишингизни тугатиб қайтишингизда унинг хатини берарсиз, тузикми?

— Маъқул.

— Учрашқанингиз тўғрисида менга маълумот ёзсангиз, тагин миннатдор қилар эдингиз...

— Бош устига.

Шундан сўнг иккиси қучоқлашиб кўришқач, видоълашдилар.

Отабек эшикдан чиқганда Содиқни кўмиб келган кишилар қуръон ўқуб тарқалмоқда эдилар.

17. ХАЙРИХОҲ ҚОТИЛ

Миршаблар томонидан қўрбоши маҳкамасига сўроққа олиб кетилган қутидор қайтиб йўлакдан кириши билан минг хил ташвишда ўлтурғучи Офтоб ойим билан Кумушқа қайтиб жон кирган каби бўлди. Кумуш отасининг олдига қанот ёзган каби югуриб, унинг соқолини силар экан сўради:

— Сизга зарар бермадиларми, отажон?

— Йўқ, қизим.

Офтоб ойим эрининг бу сўзини эшитиши билан Хўжа Баҳоваддин йўлига ўгуриб қўйган етти танга пулини Тўйбекага бериб, даррав эшонникига жўнатди ва шундан сўнг эридан сўради:

— Сизга айб қўя олмадиларми?

— Худойга шукур, оқландим, — деди қутидор. — Чиндан ҳам менда қандай айб бўлсунки, ўзимиз ҳам бу қангамани уйқудан туриб пайқаган бўлсақ. Уйимиз остини ёмонлар тешкан бўлсалар ҳам аммо киши сигмаслиқ бўлганлиги мени оқликқа чиқарди. Лекин киши сигатурган бўлиб тешилганда ҳам мени айблай олмас эдилар, зероки уйимиз остини тешкан муттаҳамлар албатта яхши ният билан тешмаган бўлиб, молимиз ва жонимиз қасдида эканликлари маълум эди. Башарти қотил мен бўлиб кўринганимда ҳам молим ва жоним кўруғида ўғриларни ўлдирганлигим учун яна гуноҳқор бўлмас эдим. Ҳар ҳолда бу фожиъа бизга зарарсиз бўлиб ўтдиким, бунинг учун ҳақ таолога қанча шукур қилсақ ҳам оздир, — деди ва айвонга чиқиб танчага ўлтурғач, Кумушдан сўради: — ачанг келмадими?

Офтоб ойим жавоб берди:

— Қаттиғ оғриб қолибдир, — ва сўради, — кимлар ўлдириб кетканини била олмадингизми?

Қутидор ажабсиниб хотинига қаради:

— Қизиқ сўз айтасан-а! — деди. — Бу ишка бутун шаҳар ҳайрон. Қилни қирққа ёрадирган донолар ҳам бир нарса тўқуй олмайдилар.. Аммо маним кўнглимга келадиргани шулки, бизнинг молимизга кўз олайтурган ўғрилар беш-олти киши бўлиб, уйни тешаёзган вақтларида оралариға низоъ тушиб, бир-бирлари билан пичоқлашқан бўлсалар керак.

Кумуш отасининг бу кашфига қарши тушди.

— Бу гапингиз тўғри эмас, ота, — деди.

— Нега тўғри эмас?

— Негаки, бир-биравларини ўлдиришиб, бизга зарар бермасдан қуруққина кетмас эдилар.

— Тонг отиб қолгандир, ёки улар ҳам ҳолдан тойгандирлар, — деб жавоб берди қутидор.

— Бу орада Ҳомид нима қилиб юрибдир, ўзига тузик-кина бой киши эмасми эди? — деди Офтоб ойим, бу вақт Кумуш секингина онасиға қараб олган эди.

— Ҳомид тийнати¹ бузуқ бир йигит эди, — деб жавоб берди қутидор. — Эҳтимолки, унинг топқан давлати ўғрилиқ орқасидадир, кишининг давлатига қараб ҳукм юрутиш қийин.

— Худойимдан ўргулайки, — деди Кумуш энтикиб ва даҳшатланиб, — ёмонларнинг жазосини ўзи берган. Ўғрилар тешиб олдимға чиқганларида мен нима қилар эдим? Оҳ, отажон! Мен ажалимдан беш кун бурун ўлар эдим. Қизингиздан ажралур эдингиз!.. Мени гафлат уйқуси босмаган бўлса нега бир газлик пахсани кесар эмишлар ва бошимдан туйнук очар эмишлар-да, мен ҳеч нарса сезмас эмишман.

Офтоб ойим бошини чайқаб:

— Шуни айт, қизим! — деди.

Қутидор:

— Худонинг қандай ҳикматлари бордирким, шу кечакундуларда бизнинг теварагимизда қонли воқиялар кўрила бошлади: бу кун никоҳ деганимизда Комилбекни ҳаммомда ўлдириб кетдилар (Кумушбиби юзида бир ен-

¹ Тийнат — хулқ, феъл.

гиллик кўрилди), кеча уйимиз орқасида бир эмас, уч киши ўлдирилдилар. Худо охирини бахайр қилсин энди...

— Иншооллоҳ ишнинг охири хайрликдир, отажон, — деди Кумуш, — чунки бизнинг молимизга кўз олайтириб ёмон ният билан уйимиз орқасини тешкучиларни ер билан яксон этдириши истиқболимизнинг хайрлик фолларидандир, отажон!

— Тўғри айтасан, қизим, — деди қутидор.

Кумуш ўзининг кўнгувроқдек товши билан давом этди:

— Бу мақтуллар¹ кимлар бўлса бўлсин, бизнинг уйимиз орқасига яхши ният билан келгучи кишилар эмас ва буларни тупроққа қоришдирғучи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган қотил ва ё қотиллардир... Бизга мунча яхшилиқ қилган киши ким бўлса ҳам худо ажрини² берсин! — деди.

Қутидор қизининг сўзини кучлаб тушди.

— Бизга ёмон ният билан қараган бўлсалар, худо жазоларини берди. Бизга хайрихоҳ бўлганларнинг ҳам хайри жазоларини берар, — деди.

Кумушбиби бу кўрқунч уйда ёта олмаслигини билдиргани учун Офтоб ойим Тўйбекадан Кумушнинг буюмларини иккинчи уйга ташита бошлади. Қутидор эса бутун кун меҳмонхонасига келиб-кетиб турган кўнгил сўрағучи ошна, ёр-дўстлари билан овора бўлди.

* * *

Шомдан сўнг қутидор эндигина меҳмонлардан бўшаб ичкарига кирган эди, меҳмонхона йиғиштириб қолган Тўйбека қутидор ёнига келиб деди:

— Сизни бир киши чақирадир.

— Қанақа киши, танидингми?

— Танимадим.

Қутидор эринибгина ташқарига чиқди-да, меҳмонхонада ўлтурғучи таниш бўлмаган киши билан совуққина кўришиб сўради:

— Хизмат?

Уста Алим қутидорга кулимсираб олғач:

— Рухсатсиз меҳмонхонангизга кирганим учун кечирасиз, — деди.

¹ Мақтул — ўлдирилган, қатл қилинган.

² Ажр — эваз, мукофот, қайтариқ.

— Айби йўқ, мулла, — деди қутидор ва қаршима-қарши ўлтуришдилар.

— Ёмонлар суиқасдидан саломат қутилишингиз муборак бўлсин!

— Тангрига қуллик бўлсин! — деди қутидор. Меҳмонхона қоронгиланиб кеткани учун ҳавли супириб турғучи Тўйбекага даричадан туриб буюрди: — Шамъ ёқиб чиқ, Тўйбека!

Шамъ чиқишини куткандек уста Алим бошини қуйи солиб ўлтурар эди. Қутидор "нима юмишинг бор менда" дегандек қилиб унга савол назари билан кўз ташлар ва қуръон тингловчи кишидек бўлиб ўлтурғучи мажҳул кишидан таажжубланар эди. Ниҳоят шамъ келиб тоқчага қўндирилгач, уста Алим муроқабадан¹ бошини кўтариб қутидорга қаради:

— Мендан таажжубландингиз, — деди ва қўйнидан мактубларни чиқариб биттасини қутидорга узатди, — мендан ҳам бу мактуб ажиброқдир, — деб кулди. Қутидор хатнинг унвонига кўз югуртириб чиқгач, уста Алим айткандек таажжуб ичида хатни очди... Ўқуб битиргач, ул даҳшат ва таажжуб ичида тошдек қотиб қолган эди... Агарда унинг ёнида уста Алим бўлмаганда эди, эҳтимол ул қай вақтларгача серрайиб қолар эди.

— Жон ва оилангиз душмани бўлган бир бадбахт энди ўз қилмишининг жазосини кўрди, буродарим Отабек уларнинг тотикларини хўб боблаб берди, — деди уста Алим ва давом этди: — Шунинг билан сизнинг нажиб² оилангиз даҳшатлик фожиа даврларини кечириб, энди масъуд кунлар арафасига етди. Хатни ўқуб сизнинг даҳшатланишингиз эмас қувонишингиз, душманингнинг юзтубан қилгани учун ҳақ таолога шукур айтишингиз керакдир!

Қутидор ҳушини бошига йиға ёзди ва уфлаб тин олгач, ҳаяжон ичида сўради:

— Мен билан Отабекни қаматдирган ва дор остлариға юборган Ҳомидми?

— Ҳомид.

— Талоқ хати ёзғучи Отабек эмасми?

¹ *Муроқаб* — мушоҳада қилиш.

² *Нажиб* — улуг.

— Ҳошо ва калло¹, Отабек мундай гапдан хабарсиз. Унинг отидан талоқ хати ёзғучи ҳам шу бадбахт Ҳомид.

Мундан сўнг қутидор туриб ичкарига югурди, ярим йўлданоқ танчада ўлтурғучи Офтоб ойим билан Кумушка қичқирди:

— Сир очилди!

Иккиси ҳам сачраб қутидорга қарадилар-да, бирдан сўрадилар.

— Нима, қандай сир?

Қутидор танчага бориб ўлтурмади-да, айвон пешонасидан туриб, қўлидаги хатни юқори товуш билан ўқуб чиқди:

"Муҳтарам қайин отамизга!

Сиз билан мени қоронғи зиндонларга тушириб, дор остлариғача торткан, бунинг ила ўзининг ваҳшиёна тилагига ета олмагандан кейин маним тилимдан сохта талоқ хати ёзиб дарбоза ёнидан ҳайдаттиришга муваффақ бўлган ва бир гуноҳсизни шаҳид эткан Ҳомид исмлиқ бир тўнғузни ниҳоят икки йиллик саргардонлигим сўнгида ёрдамчилари билан тупроққа қоришидиришга муваффақ бўлдим... Сизнинг шонли ҳавлингиз ёнида воқиф бўлган бу кураш албатта сизни ва уй ичингиз ҳам ёрдўстларингизни анчагина тинчсизликка қўйган бўлса керак. На чораки, ёмонларни сизнинг ҳавлингиз орқасида рафиқам қасдида бўлганлари пайтида учратишга тўғри келди ва мен бу ишга мажбур қолдим. Бунинг учун албатта мени кечирарсиз умидидаман. Фақат сизнинг тинчсизланишингиз ва мардумнинг юқори-қуйи сўзи бўлмаса сизга бошқа зарар бўлур, деб ўйлай олмайман. Сиздан бу улуг гуноҳим учун афв сўраб ҳайдалган ўғлингиз — Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли".

Аммо қутидор "ҳайдалган" сўзини ташлаб ўқуди. Мактуб ўқулиб битканда Офтоб ойим, айниқса, Кумуш қутидорнинг бояғи ҳолига тушкан эдилар. Кумушнинг бу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш албатта мумкин эмас эди. Ул титрар эди, кўкарар эди, тўлганар эди... Ҳозирги энг кучлик ҳиссиётини ҳиссиётнинг аъло ифодачиси бўлган ёш билан тўкар эди.

Қутидор ўз томонидан ҳам изоҳ бериб чиқди:

— Мен билан Отабекни қаматиб дор остига юборғучи,

¹ Ҳошо ва калло — шаксиз, шубҳасиз.

Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб бир-биримиздан жудо эткучи, Комилбекни ўлдиргучи, уйимиз орқасини тешиб Кумуш қасдида бўлгучи — ҳаммаси ҳам шу баттол Ҳомид экан... Аммо бадбахтни икки кишиси билан тупроққа қоришдириб кеткучи Отабек экан!..

Офтоб ойим титраган товуш билан:

— Уятсиз Ҳомид, — деди.

Кумушбиби:

— Бечора бегим, — деб қўйди.

Учави ҳам юракни тўхтатиб олиш учун анчагача жим қолдилар.

— Ўзи эсонмикин? — деб сўради охирда Кумуш.

— Хатига қараганда соғ, — деди қутидор.

Офтоб ойим сўради:

— Ўзи қаерда эмиш, хатни сизга ким келтурди.

Бу саволдан қутидорнинг эсига меҳмонхонада ўлтурган уста Алим тушкан эди. Урнидан иргиб турди-да, хотинига жавоб бермасдан ташқарисига чиқди. Ул уста Алимнинг қаршисига ўлтурганда, меҳмонхонанинг юқори даричаси остига Офтоб ойим билан Кумуш хат келтиргучининг сўзини эшитиш учун келиб тўхтаган эдилар.

Қутидор узр айтди:

— Келтурган хабарингиз таъсирида сизни унутаёзибман...

— Мен буни пайқадим, — деди уста Алим кулиб, — шу йўсунда маккор Ҳомиднинг иблисона дасисаси¹ бир оилани тамом ишдан чиқараёзганким, бу тўғрида айниқса сизга сўзлаш ортиқчадир. Аммо арслон юраклик Отабек ҳам бадбахтни шундоғ янчиб ташладиким, бу жуда оз кишилар қўлидан келатурган ишдир.

— Ўғриларни ўлдирганда Отабекнинг ёнида неча киши си бўлган? — деб сўради қутидор.

Уста кулди:

— Отабекнинг танҳо ўзи, — деди.

— Уч кишига танҳо ўзи? — қутидор ишонмаган эди.

— Азаматнинг ёлғиз ўзи, — деб уста Алим илгариги сўзини қайталади.

— Астағфируллоҳ... Нега менга бу тўғрида хабар бермаган?

¹ Дасиса — макр, ҳийла, найранг.

— Сизга хабар бериб ўлтуришни йигитлик отиға эб билмай, ҳатто менга ҳам бир нарса сездирмаган. Мен ҳали бу нуқсони учун айбласам: "Мен ўзимнинг ашаддий душманим билан танҳо курашиб ё жон бермакка ва ё жон олмоққа қарор берган эдим. Шунинг учун ҳеч кимга ҳам билдирмадим" дейдир.

Қутидор бир томондан даҳшатка тушса, иккинчи жиҳатдан Отабекнинг дав юрагига ҳайрон қолар эди.

— Ўзига жароҳат олмаганми? — деб сўради қутидор.

— Бўксаси билан қўлидан яраланган бўлса ҳам зарарсиздир. Уста Алим қутидорнинг баъзи бир эътирозларига қарши Отабекнинг қутидор томонидан қувланганидан тортиб, шундан бери Марғилонга етти-саккиз мартаба келиб кетганини, ҳар бир келишида ўзининг уйига келиб тушканини ва қалин ўртоқ бўлиб олганларини, шундоқ бўлса ҳам Отабекнинг ўзидан чин исмини яшириб юрганини, жумъа куни уста Фарфидан биринчи мартаба ўз рақибини танишини, ниҳоят бу кунгина унга чин исмини очқанини сўзлаб чиқди.

— Талоқ хати-ку сохта экан, — деди қутидор, — нега бизникига бир келгани билан қайтиб келмади экан?

— Чунки унинг сўзига қараганда, сиз уни огирроқ тариқа билан дарбозангиз ёнидан жўнатқан экансиз, — деб изоҳлади уста. — Тошканддан уйланишида сизнинг билфёъл бош қўшишингизни фақат қизингизни ундан чиқариб олиш учун қурилган бир ҳийла экан деб ўйлаб, қайтиб эшикингизга оёқ босмаган, ҳатто хотинини қозига чақириш тўғрисида фикри бўлса ҳам, сиз билан учрашишдан қочиб бу фикридан ҳам қайтқан, яъни сизнинг қизингиз бўлгани учун сўйган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган.

Қутидор ҳали ҳам Отабекнинг руҳига тушуна олмаган эди:

— Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, ораға киши қўйса ҳам бўлар эди.

— Шундоғ қилса ҳам бўлар эди, — деди кулиб уста Алим, — мен ҳали ундан шундай деб сўрасам, "Ўзимга ишонмаган киши, киши сўзига кирармиди, деб ўйладим" дейдир. Куявингизнинг қизиқ табиъатини шундан ҳам яхши билиб олсангиз бўладирким, шу чоққача ота-оналари ҳам бу фожиадан хабарсиз эканлар.

— Қизиқ йигит, — деди қутидор, — мендан ҳам катта нодонлиқ ўткан.

— Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан маним ҳеч бир ихтиёримиз йўқ.

— Албатта йўқ, — деди қутидор ва сўради, — ўзи сизникидами?

— Бу кун пешинда Тошканд жўнаб кетди.

Қутидор тушина олмаган эди:

— Нега-нега? — деб сўради.

— Нега... сабабини мен ҳам яхши тушина olmadим.

— Қайтиб келадирган вақтини айткандир?

— Бу тўғрини сўраган эдим, муҳалроқ жавоб берди, — деди уста ва ёнини ковлаб хатни олди. — Бу хат қаримангизга бўлса керак, энди менга рухсат, — деди ва фотиҳа ўқуб ўрнидан қўзғалди.

— Мен сизга дастурхон ёздиршни ҳам унутқанман, қўзғалмангиз!

— Раҳмат, амак, ҳозирга мени кечириб турасиз, аммо бапиржа каттароқ зиёфатни унутмайсиз, — деб кулди уста Алим. Қутидор уни кўчагача кузатиб чиқди.

Кумушбиби дарича орқасидан ҳамма гапни эшитиб олган ва ҳиссиётини юм-юм йиғлаб ўтқарган эди.

* * *

Офтоб ойим Кумуш билан бошлашиб ичкарига кирар экан сўради:

— Ҳомиднинг ёмонлигини бизга улашдириб юрган пучуқ хотиннинг шумлиги ўз бошига етиб, ўлганларнинг биттаси ўшанинг ўғли экан, билдингми?

— Ўлганидан менга нима фойда, — деди Кумуш.

Офтоб ойим қизига ажабланган эди.

— Фойдасини кўриб турибсан-ку, ахир.

— Фойдаси Тошкандга кетиб қолганими?

— Кетиб қолган бўлса, тагин бир кун келар.

— Келмайди, — деди ўксиб Кумуш, — унинг ҳамма ҳаракати душманидан ўчини олиш учун экан.

— Ким айтди сенга?

— Хат олиб келганнинг сўзидан пайқадим.

Офтоб ойим кулди:

— Эринг сени ташлаб кетмас, қўрқма, қизим, — деди, — санинг бошингга тикилган бу балоларни ўзининг ширин жонидан кечиб дафъ қилган Отабек, сени сира ҳам унутмас, санга ёзган хатини отангдан олиб ўқуб кўр-чи олдин.

Кумушбиби йигидан қизарган кўзини катта очиб сўради:

— Менга хат ёзганми?

— Ҳалиги киши санга атаб дадангга бир хат берди-ку, билмадингми?

— Билмадим, — деди. Чунки ул уста Алимнинг "муҳмал жавоб берди" сўзини эшиткч, тамоман ўзини унутиб, берилган хатни пайқамай қолган эди.

Икки йилдан бери сиратини кўз ўнгидан кеткуза олмаган, Отабекнинг юзини кўралмай, сўзини эшита олмаса ҳам ёзган хатини ўқуб эшитиш Кумуш учун катта қийматка молик эди. Отасининг йўлакдан кириши билан латиф кўкраги кучлик тин олиш ила кўтарилиб ташланди-да, гўё Отабек билан учрашатурғандек юраги ўйнамоққа бошлади. Қутидор келиб танчага ўлтургач, ўзига "амонатни топширинг" деган каби қараб турган Кумушка хатни узатди:

— Санга хат.

Кумушбиби уялиб-нетиб турмади ва кимдан, деб ҳам сўраб ўлтурмади, даррав тоқчада ёниб турган шамъ ёнига бориб хатни оча бошлади. Шамъ қаршисида қизарган шаҳло кўзлари, ёш билан синган жинггила кипраклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни алла қандай бир ҳолга қўйган эдилар. Қоши устига тўзғиб тушкан сочларини тузатиб хатни ўқуди:

"Ой юзлик рафиқам, қундуз қошлик маъшуқам Кумуш хонимга!

Шайтон устаси бўлган Ҳомиднинг маним отимдан сизга ёзган талоқ хатиси ила менга қарши ёниб кеткан юракингининг нафрат ўти эҳтимол энди ўча тушкандир. Сохита талоқ хатини олган сўнгингизда менга хитоб қилиб ёзган фикрларингиздан эҳтимол энди қайта-ёзгандирсиз... Бу хатни ёзар экан, муҳаббатингиз билан тўлуқ бўлган юраким мудҳиш бир ҳақиқат эҳтимолидан яфроқ каби титрар ва ўзининг тўлиб-тошқан ҳасратларини, фарселарини ифодасидан адашар эди... Сизга очиб сўзлай, гўзал рафиқам: гўё маним бу мактубим сизнинг Комилбек учун ҳасратлик ёшлар тўккан, ўтлик оҳлар тортқан чоғингизда эришар-да унутилган, эскирган бир юракнинг арзини тинглий олмассиз ва ёниб турган юрак ўтингиз билан куйдирарсиз...

Аммо хатимни ўқумасангиз-да ва марҳумингиз учун тортқан оҳингиз ўтида куйдирсангиз-да, маним учун

фарқсиздир. Нега дейсизми? Чунки сиз маним шаръий рафиқамсиз — яхшилиқ билан-да ва ёмонлиқ билан-да мен буни исбот қилишга ҳозирман!

Уйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунхўрликларим учун мени кечирингиз... Чунки мен бу ваҳшийликни ишлашда ихтиёрсиз эдим: ҳаётингизнинг, номусингизнинг сақланиши буни тақозо этар эди... Албатта мен ишонаманки, сиз маним бу яхшилиғим учун миннатдорлик қиларсиз. Лекин мен бу миннатдорликка ўзимни сазовор ҳисоблай олмайман.

Мен ўшал кун кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландим, иккинчи душмандан енгилишимни ва кўйингизда жон беришимни аниқ биллиб роҳатланиб кетдим... Маним учун кўйингизда ва оёғингиз учида жон бериш жуда ширин эди ва кўбдан бери ғоям эди. Шунинг учун яқинроғингизда ўлмак учун, ўлар эканман, сўнг дақиқамда яна бир мартаба бўйингизни олиб ўлиш учун душман томонидан уйингизга очилган тўйнуқчага кирдим. Кирдим-да, сизни бўйингизни олдим, хафиф тин олгандағи латиф ухлаған товшингизни эшитдим... Шу вақт субҳоноллоҳ... ўзимда кутилмаган бир куч сезган эдим, икки эмас, икки юз душманга муқобала¹ этишка ўзимда қудрат кўрган эдим... Мен ўзимга бағишланған куч манбаини жуда яхши онглар эдим, мендағи бу ўзгариш манбаи уй ичида ухлағучи бир малак эди... Сиз эдингиз!"

Кумушбиби хатнинг бу ўрнига етканда қизариниб, бир оз ўқушдан тўхтаб олди ва давом этди:

"Шундан сўнг иккинчи душманни тўйнуқдан чиқмаёқ ишини битирдим. Бизнинг фожиамизнинг асл омили бўлған Ҳомид эса гўё маним қўлимда мушук каби ўйин бўлған, уни кулиб туриб, ўйнаб туриб тилимлаган эдим..."

Эсингизда борми, мени дор остидан қутқариб, менга янги ҳаёт бағишлағанингиз? Бу кеча ҳам бу иккинчи ўлимдан қутқарғучи ва иккинчи мартаба менга ҳаёт бағишлағучи яна сиз бўлдингиз! Шунинг учун миннатдорлик эткучи сиз эмас, мен бўлишга тегишман!

Сиздан эмас отангиздан бир ўпқалашим бор: сахита талоқ хатимни маним ўз қўлим бўлиб, бўлмағанини ажрата

¹ Муқобала — қарши туриш.

олмаган. Гумонимча бу сохита хат сизга ҳам кўрсатилмаган ўхшайдир, чунки, айниқса сизнинг кўз ўнгингиздан бу ҳақиқат қутила олмас эди... Ҳар ҳолда тақдирнинг бунчалик ўйинлари турган бир замонда биз нима ҳам қила олур эдик? Бу тўғрида мендан ҳам ўткан жойлари бордирким, сизнинг биринчи мартаба менга ёзган хатингиз маъносидан даҳшатлик суратда ўзимни тағофилга солган ва хат келтургучини суриштирмасдан жавоб хати бериб юборган эдим. Шунинг ила сизни-да, ўзимни-да Ҳомид қўлида ўйин бўлмағимизга катта йўл очқан эдим.

Баъзи эҳтимолларга қарши сиз билан кўришмак менга муяссар бўлмади. Умримда биринчи мартаба кўнгил орзусига қарши бордим. Чунки манимча орадаги қора тикон супирилган эди. Мундан сўнг ҳамиша меники эдингиз. Мен Тошкандда юрарман, аммо кўзим ўнгида сизнинг ҳайкалингиз! Ажабо, бусиз менга мумкинми?!

Завжингиз Отабек".

Кумушбиби хатни ўқуб тугатди-да, югургилаганча уйига кириб кетди. Унинг бу ҳаракатидан қутидор билан Офтоб ойим ажабсинишиб бир-бирларига қарашган эдилар. Кумушбиби қўлида иккинчи бир мактуб кўтарганича уйдан чиқди-да, шамъ ёнида икки хатни бир-бирисига солишдириб кўрди. Бу хат Ҳомиднинг Отабек тилидан ёзган талоқномаси эди. Бу икки хат биринчи қарашдаёқ икки киши томонидан ёзилганлиқларини ўз оғизларидан сўзлаб турар эдилар.

Кумушбиби икки хатни қатор ушлаб отасига кўрсатди:

— Буларга қарангиз, ота! Бизни нечоғлик гафлат босқан экан, — деди.

Қутидор қизининг мақсадига тушиниб икки турлик қўлни даррав пайқаб олди:

— Виждонсиз, иблис, имонсиз, кофир, — деб қўйди.

Кумушбиби Отабекнинг хатини буклаб чўнчагига солди-да, сохита хатни шамъга тутиб ёндира экан, отасидан сўради.

— Шу воқиядан сўнг куявингиз аниқ келганми эди?

— Келган эди, қизим.

— Бечорани нега ҳайдадингиз-да, нега мени, лоақал ойимни бу келишдан хабардор қилмадингиз?

— Мен унинг келишини бошқа гапка йўйиб, сизларга билдирмаган эдим...

— Қизингизни талоқ қилган бир кишини Тошканд деган жойдан эшикингизга келиши сизга ғариб¹ туюлмаганми эди? — деб яна сўради Кумуш.

Қутидор уялиш ва ўкиниш орасида:

— Жаҳолат келса, ақл қочадир, қизим, — деб қўйди.

Офтоб ойим билан қутидор Ҳомиднинг иблисона ишларига "тавба-тавба" деб муқобала қилсалар ҳам, аммо Отабекнинг фавқулодда юракини сўз орасида "барака топкур, умринг узоқ бўлғур" билан қарши олар эдилар. Кумушбиби эса бутунлай бошқа қайғуда эди. Эру хотиннинг сўзлари Отабекнинг Тошкандга кетиб қолиши тўғрисиға келиб тақалди-да, Офтоб ойим Кумушдан сўради:

— Сенга келишидан айтканми?

Кумушбиби шилталаш назари билан уларга қаради ва кескин оҳангда жавоб берди.

— Айтмаган!

Эру хотин маънолик қилиб бир-бирларига қарашиб олғач, орада узоққина сукут бошланди. Кумуш қутидорға савол назари билан бир-икки қайта қараб ҳам қўйди.

— Келиб қолса яхши, — деди ниҳоят қутидор, — келмаса, Тошкандга ўзимиз тушамиз-да, — деб хотиниға қаради.

Бу сўз Офтоб ойимға ёқмаганликдан юзини четка бурди. Аммо Кумуш отасидан рози қолиб, онасиға қаради.

— Қизинг ҳар қайси ерда бўлса ҳам соғ бўлсин, — деди хотиниға қутидор. — Эрига топшириб, сен билан маним тинчкина дуо қилиб ўлтурганимиз маъқул ўхшайдир.

— Энди қизингизнинг бир ками кундаш балоси эдими? — деди сапчиб Офтоб ойим. Қутидор хотиниға кулиб қаради:

— Эри яхши бўлса, кундаш балоси нима деган гап?

— Эри минг яхши бўлсин, бари бир кундаш кундашлигини қила берадир. Машойихлар билмасдан "кундаш" демаганлар.

Қутидор қизига қараб кулди ва хотинини юпатди:

— Ҳамма вақтга эмас, қўрқма.

— Менга қолса бир кунни ҳам кўб кўраман, кундаш билан кечирилган кун — кунми?

— Куявингнинг шунча қилган жонбозлигини унутдингми?

¹ Ғариб — ажаб, таажжуб.

— Нега унутай, — деди Офтоб ойим. — Келсин. Мана бош усти, болам бир эмас икки. Улдурки,¹ қизимни кундаш устига юборишга тиш-тирноғим билан қаршиман.

— Беш-олти кунга ҳам-а?

— Неча кунга?

— Менга қолса битта-иккита болалиқ бўлгунча турсин, деяр эдим. Сан бунга кўнмасанг бир-икки ой туриб келсин, лоақал. Бир йигит қизингни деб икки йиллаб сарсон бўлганда қизингни икки ойлик кундаш азобидан ҳайф кўриш жуда уят, ахир!

Қутидор "битта-иккита болалиқ" сўзини айтканда Кумуш қизариниб ерга қараган эди. Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшабди:

— Бир ойдан ортиққа мен рози эмасман, шунда ҳам кувимнинг яхшилиги учун, — деди.

— Ана энди ўзингга келдинг, хотин.

— Ўзимга келсам-келмасам шартим ҳалиги, шунда ҳам ўзим бирга бориб келаман.

— Албатта, ўзинг бирга борасан, қудаларинг билан та-нишмоғинг ҳам зарур.

— Қачон юбормоқчи бўласиз энди? — деб сўради Офтоб ойим.

Қутидор бир оз ўйлаб олгач, Кумушка қараб жавоб берди:

— Отабек билан кетма-кет чопишмоғимиз ҳам унча маъқул кўринмайдир. Ундан сўнг қиш куни арава сафари ҳам қулай иш эмас. Шунинг учун орадаги уч ой қишни ўтказиб жўнармиз, — деди. Кумушнинг уч ой муддатни эшиткач, жуда ҳам ҳурпайиб кеткани учун бўлса керак, — балки ўзи ҳам бирар ойларда келиб қолар, — деган сўзни-да қўшиб қўйди.

(Иккинчи бўлимнинг сўнги)

¹ Улдурки — шундоқки.

1. МУСУЛМОНҚУЛ ИСТИБДОДИГА ХОТИМА

Мусулмонқулнинг аҳоли устига бўлган жабру зулми ҳаддан ташқари кетди. Унинг истибдоди ўзга шаҳарларга унча сезилмаса ҳам, аммо марказ — Қўқон одамларини жуда тўйдирди. Унинг ўз кайфича ойда эмас, ҳафтада солиб турган солиқлари фуқаронинг терисини шилса, арзимаган сабаблар билан қора чопон бекларини осдириб, кесдириб туриши хосни (хавосни) ҳам эсанкиратди. Отигагина хон бўлиб ўлтургучи Худоёр ҳам осдириш, кесдириш ва ёрлақаш ўз ихтиёрида бўлган — Мусулмонқул майдондан олинмаган фурсатда ўзининг қўғирчоқ сифат юраберишини тушинди. Кўбдан бери унга юрагида кек сақлаб келиб, аммо не тариқада нажотка чиқишини билмади. Чунки ул суянадирган Қўқон бекларини "мана" деганлари Мусулмонқул ва кишилари (қипчоқлар) томонидан осилиб кесилганлар, қолганлари товуш чиҳаришга мажолсиз эдилар. Атроф шаҳар ва қишлоқ беклари ҳам аксар қипчоқлардан, яъни Мусулмонқулнинг ўз одамларидан, улардан бир иш кутиш яна мумкин эмас.

Шаҳар халқининг ҳар бир табақаси деярлик Мусулмонқул даккисини сб келган, магар уламо халқи ундан жуда рози, зероки Мусулмонқулнинг биринчи истинодгоҳи¹ ўзининг қипчоқлари бўлса, иккинчиси уламолар эди. Ул уламо орқалиқ ўз зулмини машруъ бир туска қўйган, ўзи учун зарарлик унсурларни йўқотишда шу уламолардан "улуламирга боғийлиқ" деган фатвони олишни унутмаган эди. Уламонинг бу янглиғ истибдодни "боғийлиқ" ранги билан бўяб бериши мукофоти учун Қўқон ва Ан-

¹ *Истинодгоҳ* — таянчгоҳ.

дижон каби шаҳарларга маълум мадрасаларни бино қилган ва бу мадрасаларга хизмати билан танилган уламодан мударрислар таъинлаган эди. Аммо Мусулмонқулга яқинлаша олмаган, яъни унинг хизмат ва марҳаматидан четда қолган "нимча"¹ уламолар ҳам йўқ эмас эдилар.

Азтаҳидил Мусулмонқулнинг оталигидан қутилишни ва мустақил равишда ҳукмрон бўлишни орзу эткан Худоёр, ниҳоят қайин отаси билан курашда ўзига биринчи истинодгоҳ қилиб шу кейинги синф уламони олди. Мусулмонқул балосидан қутилгандан сўнг Худоёрнинг уларга қиладирган инъом ва эҳсонлари, берадирган мансабларининг нақддек ваъдаси баракасида бу кейинги табақа — Қўқон муллалари ҳаракатка келдилар.

Мусулмонқул тарафдори уламолар унинг сиёсатини шариятка қанча мутобиқ² кўрсатиб келган бўлсалар, бу кейингилар ҳам ўшанча хилофи шаръий эканлигини ишботка киришдилар.

Бошда бу ҳаракат албатта "енг ичида" бўлди ва бу ҳаракатнинг бошида Худоёрнинг ўзи турди. Биринчи галда яширин равишда Тошканд, Андижон, Марғилон ва ўзга шаҳарларнинг ишончлик уламо ва бекларига Мусулмонқул истибдодидан қутилишда кўмак бериш учун мурожаатномалар йўлланилди. Бу мурожаатномаларда Мусулмонқулнинг номашруъ ишлари, Қўқон одамларига қилган жабру зулмлари саналган, кейинги вақтларда хоннинг ўзи ҳам бу зулмлар қаршисида чидаб тура олмаслиқ ҳолга келганлиги сўзланилган, агарда бошқа шаҳар уламо ва ашрофидан кўмак бўлган тақдирда билфёъл Мусулмонқулга қарши кўтарилишка ҳозир турилганлиги айтилган эди. Иккинчи галда Қўқон сипоҳларининг қипчоқдан бошқа қисмига яширин равишда, умуман ановиларга қарши ташвиқот юргизилиб бошланган эди.

Андижон, Марғилон, Наманган каби шаҳарлардан "хон бу ишни маслаҳат кўрсалар, биз ёрдамга ҳозирмиз" деган қуруқ ваъдалар келиб, аммо Тошканддаги Юсуфбек ҳожи тўдасидан амалий чораларини ҳам кўрсатилиб ёзилган жавоб мактуби олинган эди.

Мактубда айтилар эди:

"Сиз Хўқанд уламои киромларининг Мусулмонқули

¹ Нимча — илми чала.

² Мутобиқ — мувофиқ, уйғун.

хунхўрлигинин фарёда келиб ва шариаъти мустафони ораға восита қилиб ёзган махфий хатларини олдиқ. Биз Тошканд уламо ва ашрофидин домла Солихбек охунд, мулла Юсуфбек ҳожиди, саркардалардин Қосим ва Ниёз қушбегилар, Каримқул ва Муҳаммадражаб қурбоши ҳам Қамбар шарбатдорлар бир ораға ўлтуришиб воқиъан Мусулмонқулнининг зулм ва тааддиси Хўқанд фуқароси ва айни замонда бўлак шаҳар ва қишлоқ, кент аҳолиси устига ҳам бағоят ошиб борганлигини музокара ва муколама¹ қилишдиқ. Биз фақирлари ҳам Мусулмонқули ҳарақати беҳудасини шариаъатга хилоф, юрт ва эл учун музир,² халойиқнинг осойиш ва умр гузаронлиғи³ ваҳҳига халалдор деб билдик. Бул маънига ул тождор амиралмуъминин мувофақат⁴ кўрсатсалар ул бепарҳез⁵ ғосиб⁶ тахту салтанатнинг ҳайдалмоғи беҳроқдир⁷ ва яна биз Тошканд мардумлари бул тўғрида ҳақиқат томонида собит қадам бўлмоққа тил беришурмиз. Башарти сиз кироимлар ул бепарҳез зolimнинг мингбошилиқ вазифасидан тард⁸ этишка аздилу жон бел боғлаған бўлсаларингиз биз фақирларнинг ақли қосиримизга⁹ бир андиша келади. Андоғки, Тошканд Хўқанд ҳукуматидан юз ўғирган бўлиб худнафсига¹⁰ мустақиллик эълон қилсин. Бу тақдирда итоатдин бош тўлғаған Тошканд устига албатта Мусулмонқули зolim қўшин тортар. Ушбу қўшин орасига сиз кироимлар ўз одамларингизни кўброқ киргузишка кўйиш қилиб ва яна жаноби тождор ҳам бирга келсинлар. Қўшин Тошкандга еткан баъдида бизлар ташқаридин ва сизлар ичкаридин бўлиб Мусулмонқулини орадин кўтаргай-

1 Муколама — суҳбат.

2 Музир — зарарли.

3 Гузаронлик — яшаш, ҳаёт кечириш.

4 Мувофақат — ҳамфикрлик.

5 Бепарҳез — андишасиз, юзсиз.

6 Ғосиб — босқинчи.

7 Беҳ — яхши, маъқул.

8 Тард — олиб ташламоқ, ҳайдамоқ.

9 Қосир — қисқа.

10 Худнафсига — ўзига.

миз. Бул маслаҳат фақирларнинг ақли қосирларимизга қўб тафаккурлар баъдида келиб, яна раъйи савоб ўзларида бўлғай. Аммо бул тақдирда қон тўкилмасдин муддао ҳусулга¹ келурму деб ўйлаймиз. Боз махфий қолмағайким, Тошканд беги бўлган зот борасида андиша лозим эрмас, зеро ул одам фуқаронинг осойиши йўлида жонбозлиқ қилғучи кишидир. Бизлар лимаслаҳатан² нима десак, ул бўйин тўлғамас. Иншооллоҳ бул андишамиз киромиларга маъқул тушкан тақдирда жаноби тождорнинг ҳам раъйларини олмоқ ва имкони бўлса ул жанобнинг исми шарифларидин бизларга писанднома ёзмоқ маржудир.³ Токи бизлар ишонч бирлан муддаога шуруъ⁴ қилайлиқ”.

Бу хат Худоёрнинг қўлига теккандан кейин, хатда кўрсатилган тадбирни жуда маъқул топди ва тезликда ўз исмидан ташаккур ва писанднома йўллади. Ижобатни олгандан сўнг юқорида мазкур Тошканд ашрофлари бир мажлис қуриб ўлтуришка Нормуҳаммад қушбеги (Тошканд ҳокими) ни ҳам чақирдилар. Мажлисда хондан ва уламодан олинган муурожаатномани ўқуб Нормуҳаммад қушбегига эшитдирдилар. Мажлискиа йиғилганлардан Юсуфбек ҳожи ва домла Солиҳбек охундлар қушбегининг пир, деб инобат қилган одамлари бўлганлари учун элнинг осойиши ва мамлакатнинг ободлиғи номига бу таклифни, яъни Қўқонга қарши исён эткан бўлиб туришни ул ўз бўйнига олди. Бундан онглашиладирким, Нормуҳаммад қушбеги ҳам ўзининг валинъмати бўлган Мусулмонқулнинг туткан сиёсатини юрт манфаатига хилоф деб билибдир.

Узоқламай Нормуҳаммад қушбеги Қўқондан бош тоблаб ўз олдиға мустақил ҳукумат эълон қилган бўлди ва Юсуфбек ҳожиларнинг ўйлаған тадбирлари айни куткан натижаларни бера бошлади. Итоатдан бош тортқан Тошкандга қарши Мусулмонқулнинг тепа сочи тик туриб, адаб бериш ниятида сафар жабдуғини тузди. Тошкандга қарши айниқса ғазабланган бўлиб кўрингучи Худоёр ҳам бу сафарнинг тадорикини баробар кўришди ва Мусулмонқул

1 Ҳусул — ҳосил бўлиш, қўлга кириш.

2 Лимаслаҳатан — маслаҳат юзасидан.

3 Маржу — умид қилмоқ.

4 Шуруъ — бошлаш, ишга киришиш.

билан бирликда Тошканд устига чиқдилар. Йўл устида ҳам Тошканд билан яширинча сўз олишиб, хатти-ҳаракат чизишиб туришдилар.

Мусулмонқул илғори¹ Чирчиқ бўйига келиб етканда, қушбеги бошлуқ Тошканд йигитлари ҳам сувнинг бериги юзида ёв кутиб турган эдилар. Туш чоғида икки ёв бир-бирларига қарши келишдилар. Қўқонлиқларга дам бермай-ино Тошканд қўшуни милтиқларга ўт берди. Мусулмонқул кутмаган жойда қўшунидан бир дуркуми ўз устига ҳужум бошлаб ва бир фирқаси Тошканд йигитлари томониға қочиб ўтди. Мусулмонқулнинг ўз йигитлари (қипчоқлар) саросималикда қолиб, Мусулмонқулнинг мунофаасини-да ва қочишни-да билмай қолдилар. Ўз устига чуғирчиқдек ёпирилиб келмакда бўлган қўқонлиқ ва тошкандликларга қарши ўзида куч йўқлигини билган Мусулмонқул бир от ва бир қамчи аранг қўшундан чиқиб қочди ва бир қанча йўлғача қувланди. Бошлуқ орқасидан қочмоқчи бўлган қипчоқ йигитларига муноди² нидо қилди:

— Қипчоқ оғайнилар! Бизнинг ҳамма адоватимиз Мусулмонқулға эди! Сиз оғайнилар илғари хон ёнида қандоғ хизматда бўлган бўлсаларингиз, энди ҳам ўша вазифада қолаберасизлар ва лекин Мусулмонқулға тарафдорларингиз бўлса, тинчликча қўшундан чиқиб кетсин!

Қипчоқ йигитлари ҳам бир ерга уюшиб, ўз тарафларидан муноди қўйдилар.

— Биз Мусулмонқулни танимаймиз! Бизнинг бошлуғимиз Худоёрхондир!

Шундан сўнг қипчоқ ва ўзбек бирга аралашиб кетди, гўё ҳамма адоват Мусулмонқул билан бирга кеткандек бўлиб, икки халқ бир-бири билан кўришди. Ўн минглаб халқ янгидан Худоёрға итоат изҳор этиб, чин хонлиқ билан уни муборакбод қилишдилар. Тошканд халқи иззат-икром остида хонни ва Қўқон сипоҳини шаҳарга тушуриб, ўрдада уч кун зиёфат бердилар. Зиёфат асносида итти-фоқнинг фойдалари, тарқоқлиқнинг зарарлари сўзланилди. Қушбеги ва Юсуфбек ҳожиларнинг таклифи билан Мусулмонқул ўрнига Ўтаббой қушбеги (Марғилон ҳоқими) мингбоши белгуланиб, тўртинчи кун Худоёрхон қўшуни билан Қўқонға қайтди.

¹ *Илғор* — қўшиннинг олд қисми, авангард.

² *Муноди* — жарчи.

Киш чиқар олди. Мусулмонқул воқифасидан йигирма кунлар чамаси кейин эди. Муҳаммад Ражаб қўрбошининг уйдан икки-уч қайталаб киши келабергандан кейин, Юсуфбек ҳожи иложсиз қолиб боришга мажбур бўлди.

Йигинда Муҳаммаднинг қушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримқул понсадлардан тортиб Тошканднинг етуклик ашроф ва аъёнидан ўн бешлаб одам бор эди. Меҳмонлар учун мева-чева, қуюқ-сууюқ тортилди. Зиёфат тўкун эди. Емак асносида Ниёз қушбеги сўзлаб йигиннинг мақсади билан аҳли мажлисни танишдира борди:

— Оғалар, инилар! Билиндики, оғайнилар бир тан, бир жон бўлсалар қипчоқ касофатидан қутилиш унча қийин тушмас экан. Мундан бир ой илгари биз қандай ҳолда эдик? Мусулмонқулнинг омонсиз қиличи оғайнининг бўғзида эди. Худо ҳожи акамизнинг умрини узун қилиб, бола-чақасининг эгилигини кўрсатсинки, аввало унинг ақллик тадбири, ундан кейин оғайнининг бир ёқадан бош чиқариши соясида Мусулмонқул балосидан енгилгина қутилдиқ. Аммо бу қутилишни чин қутилиш деб бўлмайди. Нега десаларингиз, оқ ит бўлмаса, қора ит товоқ-қошиққа тегмакда. Ҳали биз саҳройи қипчоқ элидан узил-кесил қутилганимиз йўқ. Анови Мусулмонқул бўлмаса, бошқа Алимқулнинг¹ бош кўтариши аниқ, — деди қушбеги ва дастурхондан чўқиниб давом этди. — Нормуҳаммаднинг раъйини деб, ҳамма ихтиёр ўз қўлимизда бўлгани ҳолда, Ўтаббойни мингбоши белгулаб юбордиқ... Бу ҳам ўзимизнинг энг катта хатоларимиздан. Мен ўша кундан бери ўз-ўзимдан бўғилиб юрийман: Мусулмонқулнинг ити бўлмаса, ўзимиздан мингбоши бўларлиқ одам қуриб қолувдими, дейман. Йўқ, оғалар, темирни қизигида сўқиб қолиш керак! Қачонгача биз шу саҳройи итлар билан сану манга боришиб юрамиз? Яхшиси шулки, бу бош оғриғиларни бир варакай орадан кўтариб тинчишай-

¹ Алимқул (1833 — 1865) Андижон атрофидаги қирғиз-қипчоқ қабилаларидан бирида туғилган. Қўқон хони Муҳаммад Султон Саиднинг оталиги (мураббийси ва маслаҳатчиси). Русларга қарши курашган лашкарбошилардан бири. Тошкентнинг Шўртепа мавзёида бўлган жангда ҳалок бўлиб, Шайхантаҳур қабристонига дафн қилинган.

лик. Биз шу ердаги оғайнилар билан кенгашиб бир гапка тўхтаб қўйдик. Аммо бу маслаҳатнинг ҳожи акамизга ҳам маъқул тушмогида шубҳа қилмаймиз. Бу ўйимизга хон ҳам бир нарса демаса керак. Қўқон, Марғилон, Андижон, Уш ва бошқа ерларнинг оғайнилари ҳам бу гапдан бош тўлғамаслар. Нега десангиз, қипчоқ деган ифлос барчани ҳам жонидан тўйдирди, — деди ва носқовогини қоқа-қоқа бир отимини тилининг тегига ташлади.

Юсуфбек ҳожи ҳалиги гап сўзланганда қўлидаги пийёласини чайқатиб оғир бир ҳолат кечирган ва чуқур бир сукутка кеткан эди. Бошқалар бўлса Ниёз қушбегининг сўзидан кейин бир кўздан деярлик ҳожининг юзига тикилган эдилар. Ҳожи миқ этмай ўлтура бергач, Қамбар шарбатдор ўзининг хипча товши билан қушбегининг гапини кучлаб тушди:

— Сўзингиз жуда тўғри қушбеги, — деди, — сиз айткандек, бизга икки йўл бор: қипчоқни қириб йўйиш ва ёки бутунлай қипчоқ қўлида қолиб кетиш.

Юсуфбек ҳожи кўтарилиб Қамбар шарбатдорга қаради ва мажлисни ер остидан кузатиб чиқиб, яна жим қолди.

Каримқул понсад ҳожини туртмак мақсадида:

— Кенгашлик иш тарқашмас, деганлар. Ҳожи акамиз ўйлашиб жавоб берсинлар-чи, ахир, — деб қўйди.

— Билмадим... — деди ниҳоят ҳожи, — сизларнинг муддаонгларга тушинмадимми ёки тушинсам ҳам ўзимга ётишиб келмадим, ҳайронман.

Ниёз қушбеги бошини қашиб олди:

— Нимасига ҳайронсиз, ҳожи!

— Мақсадларингиз Қамбарбекнинг айтканидек қипчоқни кесишми?

Қушбеги иккиланмай жавоб берди:

— Кесиш!

— Сизларни, — деб истехзоланиб кулди ҳожи, — бу ишқа нима ва ким мажбур қиладир?

Қушбеги ёронлариға қараб олди:

— Саволингиз қизиқ, — деди, — сабаби бизлардан ҳам кўра сизга маълум бўлса керак-ку.

— Дуруст айтасиз, — деди ҳожи бошидаги салласини олиб, — Мусулмонқулни ҳайдамоққа мажбур бўлган эдик — ҳайдадиқ. Барча ёмонлиқ ўшанинг боши билан бирга кеткандек қипчоқ оғайнилар ила тотуклашдик, қипчоқларнинг эски адоватлари битди... Бас, бизга тагин нима керак?

Ҳожининг бу гапи мажлисни бир-бирисига аланғлатиб қўйди. Аммо қушбеги сирни бой бермас учун тиришкандек қилиб кулди:

— Мусулмонқул энди тинч ётар, деб ўйлайсизми?

— Албатта ўйламайман, лекин Мусулмонқул тинчимайдир деб ҳўлу қуруқ қипчоққа тиг тортиш ҳеч бир ақлга сиғадирган гап эмас. Ўзингиз қушбеги айтинг-чи, биз бу кунгача ёмонлиқни кимдан кўрдик? Қипчоқ отлиғ халқданми ёки унинг саноглиқ бўлган бир неча кишилариданми?

— Нафсиламрни айтканда, биз қипчоқ деганнинг ҳар бирисидан ҳам дакки еб келамиз.

— Сўзингизда янглишлиқ бор, қушбеги! Агар сиз нафсиламрга қарасангиз икки халқни бир-бирисига совуқ кўрсатиб, адоват тухумини сочиб келгучи бир нечагина одам бор... Менга қолса, мамлакатни тинчитиш учун шулар тўғрисида ўйлаш керак. Наинки, тўртта муттаҳамни деб бутун бир халққа ҳужум қилиш!

— Сиз айткандек, ёмон тўрттагина эмас, ҳожи! — Саҳродан келган ҳар бир қипчоқ бизнинг елкамизга минмакчи. Бизнинг товоғимизга тумшугини тикмоқчи — бунга қолганда ишни бир оз енгил ўйлаб турибсиз, ҳожи ака!

Қосим мингбоши:

— Ҳожи акамнинг ҳамма гаплари фақат раҳимдилликдан айтиладир, — деди, — аммо ўйлаш керакки, қипчоқ бу кунгача озгина оғайнининг қонини тўқдими? Анови кун Маражаббек билан ҳисоблашиб кўрсак, Қўқоннинг ўзидан икки йилнинг ичида етмиш саккиз бек ўлдирилибдир. Ҳали бу ҳисобка фуқародан ўлдирилган бечоралар кирмайдир.

— Мен бу ҳақиқатлардан тониб турганим йўқ, мингбоши. Аммо биз сенга сен, деб жавоб бермасак, бизники ақл ва инсоф доирасидан чиқмаса дейман...

Орадан бирав ҳожининг сўзини бўлди:

— Ақл, инсоф билан иш қила-қила энди жуда тўйдик. Ҳожи сукут қилди, ўзининг шунчалик гапларини ҳавога кетиб турганини, мажлиснинг Ниёз қушбеги руҳида борганлигини яхши сизди. Мундан бошқа Ниёз қушбегининг бундай бир фикрга келиши учун уни нима мажбур қилган — буни ҳам очиқ онглади. Ниёз қушбегининг барча кинаси Ўтаббойнинг мингбоши белгуланган кунидан бошланганини, "мен турган ерда, қипчоқ мингбоши бўлсинми!" деган кек орасида бу фикр фақат унинг

томонидан майдонга чиқарилганлиги Юсуфбек ҳожининг мулоҳазасидан ўтди. Мажлиснинг бошқа аъзоларига бўлса, иш йўғидан юмиш чиқаришқа талабгор бекорчилар, деб қаради.

Албатта, эл фойдасидан кўра ўз манфаатини олдинга сургучи бу чўталчи бекларга қарши ҳожининг совуққонлик сақлай олиши ва асабийлашмаслиги мумкин эмас эди.

— Беклар, — деди, — маним ҳамма мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтиладир. Мен ҳеч бир вақт инкор қилаолмайманким, ёлғиз ўз ғарази йўлида иш қилгучи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлганидек, бизда ҳам йўқ эмас... Балки ановиларда ўнлаб бўлса, бизда юзлаб бор. Ўзи бизнинг кўзимизга итдек совуқ кўринган қипчоқбачча Нормухаммаднинг эл учун қилиб турган тўғри хизматини мен ўз умримдаги Тошканд беклари орасида биринчи мартаба кўраман. Буни сиз яхшилар ҳам инкор қила олмассиз. Бас, айб қипчоқда эмас, балки унинг манфаати шахсияси йўлида иш кўргучи бошлиқларида ва қипчоқлар ўйлагандек гуноҳ қора чопонлиларда бўлмай, балки унинг уч-тўртта маънисиз бекларида!.. Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирган фитнес-фасодини кутиб, дарбозамиз тегида¹ қўр тўкиб ётибдир. Шундай машҳар каби бир кунда биз чин ёвга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсақ ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилгучимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!

Ҳожи ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолига қуйиб давом этти:

— Мана буродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиған фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадир. Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга еткан кўраман! — деди ва рўймоли билан кўз ёшисини артиб ўрнидан турди. — Агарда дунёдан ўтаёзган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз бу фикрингиздан қайтинг, буродарлар! Илло Юсуфбекни ўлдига чиқариб, бу

¹ Оқмасжид ёки Олмота ёнида демакчи (мулл.).

шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз! — деди ва мажлиснинг ўлтуринг, тўхтанг сўзига қулоқ солмай, ўлтуришни ташлаб чиқди.

Ҳожи дарбозадан чиқмаган ҳам эди, Ниёз қушбеги хахолаб кулиб юборди:

— Вой ваҳманг қурғир, ҳожи! Бу кун кўкнори ичкан экан, шекиллик! — деди.

Бошлиқдан кулгига рухсат берилгач, бошқалар ҳам кулишиб, орада ола-ғовир бошланди.

— Йўқ, — деди Қамбар шарбатдор, — ҳожи аканинг ёши қайтиб, кўнгли жуда ҳам бўшашиб кетибдир!

— Вой хўвари, ҳожи, — деди Ниёз қушбеги, — олдидаги овни кўрмай, узоқдаги ёвни кўради!

— Худда-худда!

Муҳаммад Ражаб қўрбоши бошини чайқаб Ниёз қушбегига қаради:

— Мен сизга айтиб эдим-а, қушбеги, — деди, — ҳожини ҳар нарсага кўндирсангиз ҳам, бу гапка кўндиралмасиз, деб.

— Мен уни кела бермай овора қилганидан ҳам пайқаган эдим.

— Кеча бир оз хомсиган¹ эди, — деди Каримқул понсад.

— Иш бузилди-да, — деб қўйди Муҳаммад Ражаб қўрбоши.

— Нега бузиладир? — деб сўради қушбеги.

— Сирримиз очилди, албатта ҳожи тинч ётмайдир.

— Сирримиз ҳали очилган эмас, — деди ишонч билан қушбеги, — агар биз шу ўлтурган оғайнилар бояғи гапда собит қолсақ, сирримизни яна яшириб кетиш мумкин.

— Масалан? — деб сўради Қамбар шарбатдор.

— Ўша сўзимиз — сўз, иттифоқимиз — иттифоқми?

Мажлис тасдиқ ишорасини бериб:

— Албатта-албатта! — дейишди.

— Сўз битта бўладирган бўлса, — деди қушбеги, — ҳожининг иши жуда осон, биз ҳозир сўзни бир жойга еткузамиз-да, биримиз ҳожининг олдиға бориб, маслаҳатингизни мувофиқ кўрдик, биз янглишқан эканмиз, деймиз. Албатта, ҳожи ишонадир-да, ҳеч кимга сўзламай

¹ Хомсимоқ — шубҳалинмоқ.

қўядир. Биз бўлсақ, енг ичида ҳозирлик кўра берамиз, ана холос.

— Мақул гап, тўғри маслаҳат!

Маъқулликка маъқул, — деди қушбеги, — аммо гап бу ердаки, биз аниқ ишка бел боғлаймизми?

— Боғлаймиз, боғлаймиз!

— Баракалла! — деди қушбеги, — маълум бўладирки, ҳаммамиз ҳам яқдил эканмиз, энди бошқа гапка ўтсақ ҳам бўладир.

— Хонни кўндириб бўлармикин? — деб сўради Қосим мингбоши.

Қушбеги кулди:

— Хон кўнган ҳисоб, — деди.

Бу гап мажлиска унча онглашилмади шекиллик, ажабланиб бир-бирларига қарашдилар.

— Изоҳ! қушбеги, изоҳ!

Қушбеги изоҳ берди:

— Мен хонни Тошкандан жўнатиш олдида унинг холи вақтини топиб, бу фикримни бир даража арз қилиб ўткан эдим, — деди, — бу фикрим хонга жуда маъқул тушкан бўлса керак, сўзимни эътибор билан тинглаб турди ва жавобида: "Яхши. Ўйлашиб, тadbирлари билан менга фикрингизни ёзинг, мен ҳам ўйлаб кўрарман" деди. Менга қолса бу тўғрида биздан хабар кутиб хоннинг уйқуси ҳам келмай ётқандир: бизга фақат ишнинг ўнақайини топиб хондан тасдиқ этдиришгина қолган.

— Хон тайёр экан бўлмаса, — деди кулимсираб Қамбар шарбатдор.

— Тайёр экан, тайёр экан!

Шундан кейин ишнинг ўнақайин тўғрисида музокара ва мубоҳаса бошланди. Ҳар ким бир турлик фикр баён қилиб, узоқ бош оғритдилар ва натижада хонга қуйидаги нома ёзилди:

"Тождори мусулмонон, хоқон ибни хоқон шаҳаншоҳи навзувон, тожи сари хушбахтон ҳузури ҳумоюн олийларига арзи убудият¹ адҳидин сўнгра биз фақирул-ҳақир садақатпешаи беназир қулларидан арзи бандалик шулдурким, навкарлари доимул авқот² ул жанобга қипчоқ хи-

¹ Убудият — бандалик, қуллик.

² Доимул-авқот — ҳамма вақт.

лойиқи бепархезидин бирар осиб¹ етарму деб ҳаросида-
дирмиз.² Ва яна ул ҳаромзода сахройиларнинг рўйи за-
миндин³ тарошламай⁴ туриб, ул жаноби олийнинг таъ-
мини амниятлари⁵ ҳам биз қулларича кўб хавфу хатар
остида бўлгандек тахмин қилинадир. Шул мулоҳаза ва
андишалар баъдида биз Тошканд қулларидин бир нечалари-
миз бир ерга жамъ бўлишиб дуру-дароз⁶ тафаккур ва
тахайюрлар⁷ сўнггида азбаройи ул шаҳаншоҳининг кўб за-
монлар бошимизга соябон бўлмоқлари умидида бар тақдир
ул тождорнинг хотири дарё муқотирлариға⁸ писанд тушиб
ижобат оғоз⁹ қилсалар, бир маънини хўб ва садоқат
мақосидиға¹⁰ маҳбуб¹¹ деб билдик. Андоғки, ул халойиқи
ғассобларни¹² ўн беш синни солидин болиғ¹³ ва етмиш
ёшидин қўйи ҳар бир эркак зотини билотараҳҳум¹⁴ қатли
ом¹⁵ қулларича сазвордир ва илло ул муртаддин¹⁶ бадтар
жобир¹⁷ ва беҳирадлардин¹⁸ жаноби тождорға харрўз балки
ҳар соат хавф бордир. Аммо бул тақрирни¹⁹ ўшал му-
айян қатли ом соати етмағунча ҳар бир беҳирад ва
боғий бўлмоғи яқин мажҳул одамлардин пўшида²⁰ тутил-
моғи маржудир. Ва лекин ул тождор бир соати саъиди
музаффарни муайян айлаб қаламравларидаги²¹ барча
шаҳар ва кўйлар, қишлоқ ва кентларнинг садоқати зоҳир
ва қалби тоҳир²² қуллариға махфий номалар кундириб,
сакбаччаларнинг қатли омиға амри олийларини дариф

- 1 Осиб — зиён, зарар, кулфат.
- 2 Ҳарос — қўрқув.
- 3 Рўйи замин — ер юзи.
- 4 Тарошламоқ — тозалармоқ.
- 5 Амният — тинчлик, омонлик.
- 6 Дуру-дароз — узундан-узоқ.
- 7 Тахайюр — ҳайратланиш.
- 8 Муқотир — қатра, томчи.
- 9 Оғоз — бошланиш, киришиш, ибтидо.
- 10 Мақосид — мақсадлар, муддаолар.
- 11 Маҳбуб — дўст.
- 12 Ғассоб — зулмкор, босқинчи.
- 13 Ўн беш синни солидин болиғ — ўн беш ёшдан юқори.
- 14 Билотараҳҳум — бераҳм, шафқатсиз.
- 15 Қатли ом — қиргин.
- 16 Муртад — диндан қайтган.
- 17 Жобир — жабр қилувчи, зolim.
- 18 Беҳирад — ақлсиз, идроксиз.
- 19 Тақир — қарор.
- 20 Пўшида — яширин, махфий.
- 21 Қаламрав — мулк, қўл остидаги ерлар.
- 22 Тоҳир — покиза, пок.

тутмағайлар.¹ Аммо хуқанди фирдавс монанднинг² ўзида ул шақоватпешалар³ беҳад ва беҳисоб нуфуска молик бўлганлари важҳидин биз Тошканд навкарларининг иъонати⁴ бешакку шубҳа вожибдир. Сиз шаҳаншоҳи, ўшал соати музаффарни таъйин айлаб, биз қуллариға хабар юборсалар, бунда лозим бўлган одамимизни қолдириб ва яна ҳар қаюсимизға тегишлик бир юз, икки юз ва беш юз йигитимизни олиб, халойиқ кўзида гўё жаноби тождорнинг Мукулмонқули фалокатидин озодлиқға чиқиб мустақил соҳиби тож бўлганларини муборакбод қилмоқ учун юрган бўлиб, иъонатларига етармиз ва дарбозадин киршимиз он фаҳятан ул галаи сакларға⁵ ҳужум бошлаб, қатли омга қилич тортармиз. Ва яна махфий қолмағайким, Тошканднинг алҳол беклик мансабида ўлтурғучи қипчоқ Нормухаммад борасида қандоғ фармон берғайлар, бул маънида ҳам ишоратини дариг тутмасалар қулларини андишадин озод қилган бўлғайлар. Ушбу болода⁶ мазкур маҳзи⁷ самарани садоқат ақли қосирларимиз ҳусули натижасини биз қуллариға ушбу номанинг қосиди⁸ қўлидин савоб ва хато, рад ва ижобат, писанд ва нописанд жавобини ирсол⁹ қилсалар ва яна ўз фикри босавобларини изофа¹⁰ қилиб, қусур ва хатоларимизни танбеҳ этсалар, биз навқари бежавҳар¹¹ ва босадоқати бефаросатларни дунё-дунё шоду хуррам қилиб, ул соябони марҳамат ва меҳрибони бошафқатнинг хизматларига камари хизматни берк¹² боғлатқан бўлур эдилар, ҳуваллоҳул-мустаъин.¹³

1 Дариг тутмоқ — аямоқ.

2 Фирдавс монанд — жаннатсифат.

3 Шақоватпеша — кулфат келтирувчи.

4 Иъонат — ёрдам, кўмак.

5 Сак — ит.

6 Боло — юқори.

7 Маҳзи — холис, соф, тоза; фақат.

8 Қосид — элчи, хабарчи.

9 Ирсол — юбориш, етказиш.

10 Изофа — қўшимча.

11 Бежавҳар — зоти паст, насабсиз.

12 Берк — маҳкам, қаттиқ.

13 Ҳувал-лоҳул-мустаъин — Оллоҳ кўмак берувчидир.

Садоқатингиз мажлисига жамъ бўлгучи навкарларингиз (имзолар)".

Бу нома эртаси кун хонга юбориладирган бўлиб, бунга махсус киши белгуланди. Мажлиснинг қўрқунчи Юсуфбек ҳожидан бўлгани учун унга сохита қарорни эшитдирмак тўғрисиға Муҳаммад Ниёз қушбегининг ўзи бевосита мажлисдан чиқиб кетди. Шунинг ила бу мажлис тарқалди.

2. ҚОРОНҒИ КУНЛАР

Отабек Марғилондан қайтиб келгандан кейин ўн беш кунлар ўтказиб уста Алимдан бир хат олган эди. Уста Алим хатида қутидорға учрашқанини ҳамма майда-чуйдаларигача ёзиб келиб айтар эди: "Сиз хиёнатни пайқағунча қайин отангизға қандоғ кина сақлаб келган бўлсангиз, ул ҳам сизга ўшандоғ киналик экан. Мени ва оиламни таҳқир этди деб, бу ҳақоратни умр бўйи унута олмаслиғини тушиниб, ўт ичида юрар экан. Мендан ҳақиқати ҳолни онглаб жуда шошиб қолди, ҳатто ҳуши бошидан учди. Ичкаридан аниқ маълумот бера олмасам ҳам, аммо уларнинг ҳам қайин отангиз ҳолиға тушканларини мулоҳаза қилдим. Қайин отангиз сизнинг ўткан ҳолингизнинг оғирлиғини тасаввур қилаолмаганидек, душманларингизга берган жавобингизни тақдир этиш учун ҳам сўз тополмас эди. Ҳар ҳолда орангиздағи кинанинг душманингиз билан бирга супирилғанида шубҳа йўқ".

Мактубнинг яна бир ўрнида: "Сизнинг қаерда бўлганлиғингизни сўраган эди, мен билганимни айтдим. Келармикин деган эди, бунга ҳам ўзингизнинг ўшал муҳмал жавобингизни бердим. Фикримча, қишда бўлмағанда ҳам, кўкламга чиқиб ўзлари Тошканд тушарлар, деб ўйлайман".

Хатнинг охирида: "Сиздан бир кун сўнг Ҳомид ўлди. Ҳайтовур бир оғиз сўзсиз тўнғуз қўпибдир. Мен ўлар чоғида ҳам сизга бир тухмат тўқирми, деб қўрққан эдим. Қутидорға ҳеч бир жарима ортмабдирлар. Мақтулларнинг эгалари ҳеч кимни тутиб кўрсатолмаганлари учун маҳкамалар ҳам ишни текширмай қўйдилар. Ўйлашимча, ҳеч ким билмаганда ҳам сирни ўлган Содиқнинг онаси билса керак эди. Аммо унинг ҳам дами ичида, сўраганларға худодан кўрдим, деб жавоб берар эмиш. Бул хотиннинг қўлидан ҳар бир иш келадир деб ўйлаб, ўткан кун қайин отангизға айтдим: бегана хотинни уйингизга

йўлатмасинлар ва четдан келган таомни емасинлар деб. Ҳар ҳолда ёмондан хазар лозимдир", деб ёзар эди.

Бу хатдан кейин Марғилондан тиқ эткан хабар бўлмади ва орадан икки ойлаб фурсат ўтиб кетди. Шунинг учун Отабекнинг кунлари қуёш ботиб чиққан сайин бир онглашилмовчиликқа, қоронғуликқа кира бориб, ҳар соат аччи ва ё сучуклиги номаълум бир ҳол кечириб бошлади. Баъзи кезларда ул умид қучоғида шошиб қолар эди ва иккинчи вақтда ярамас — қора хаёллар билан энтикар эди.

Умидланган кезларда:

— Ой туйнукдан тубанроқда, бу кун бўлмаса эрта — чиммати қўлида, паранжиси устида, сариғми, қорами атлас кўйнаги эғнида дарбозадан кириб келгандек ва ўпкалагандек...

Иккинчи бир вақтда кимнингдир қўйидаги гапини эшитар эди:

— Ул ўзининг душманларини ўлдириш учунгина Марғилонга қатнаб юрган экан, ҳисобини тугатди-да, бедарак кетди, қолди. Тузукроқ жойи чиқса бериб қолайлик Кумушни... умри ҳам ўтиб борадир.

Ана шу қора хаёл уни чиндан ёниб турган бир ўт ичига ташлар ва шу чоқ ўзини мувоҳазага¹ бошлар эди: "Мен нега икки йил сарсон бўлиб юрдим-да, бу сарсонлиқнинг натижасига бориб чиқганда шундай аҳмоқликқа тушдим?" дер ва Марғилон йўлини кўзлар эди. Аммо энди унга Марғилон бориш ўнақайи сира келмас: "Мен нега келдим-да, энди нега бораман ва нима деб бораман? — Қизингизни Тошканд олиб тушарсиз деб кеткан эдим... Сиз олиб туша бермаганингиздан кейин ўзим қайтиб келдим деяйми?" Отабек мана шундай чучмал азоблар ичида кейинги кунларини кечира бошлади.

Ой тўлмасдан Марғилон қатнаб турғучи ўғлини энди уч ойлаб қўзғалмай қолиши учун Ўзбек ойим эскича яна қувониб кетди. "Кейинги қилдирган иссиғ-совуғим кор қилди шекиллик, биратўласига Марғилонни тилига олмаёқ қўйди. Энди хотинига исиб, меҳмонхонада ётишни ҳам барҳам берса... ҳар нучукда дуодан қолмайлик" деб Зайнабни домланикига қистар эди.

¹ *Мувоҳаза* — койиш.

Отабек кейинги вақтларда савдога юришни тарк қилиб қўйгани учун Ҳасанали ишсиз қолган, узун кун уйда бекор зерикканликдан ҳожига айтиб бир мунча дастмоя билан гузардан баққоллиқ дўкони очқан эди. Отабек кўпинча меҳмонхонасидаги кутубхонадан уни-бунни ўқуб ўлтурар, ўқушдан зериккан кезларида Ҳасаналининг дўконига чиқар ва гузардан ҳам зериккандан кейин боши оғқан ёқларга, Салор бўйларигача кетар ва гоҳи Чуқур қишлоқ томонлариға ҳам тушар эди. Аммо тушкани билан бурунгича ичмас, икки-уч, ортиб кетканда тўрт оёқ¹ ила кифояланар, кўз-ўнглари оз-оз жимирлашкан, турлик хаёллари бир мунча тарқалган ҳолда қайтар ва лекин Ҳасанали ҳам унинг бу кайфини жуда сийрак сеза олур эди.

Ўткан кун Чуқур қишлоққа тушкан эди. Аср вақтларида қайтиб гузарга келди-да, хаёлат билан Ҳасанали дўконига ўлтурди. Отлиқ, яёв ўткинчилар тўрт томонға қатнаб турадилар, унинг бу кунги кайфи ўтачароқ кеткан бўлса керак, уларни ғира-шира кўзга илгандек қарайдир.

Ҳасанали бир-икки уни кузаткандан кейин сўради:

— Марғилонға нега кетмай юрибсиз?

Бу саволдан унинг кайфи тарқалгандек бўлиб, кўзлари мошдек очилди.

— Ҳавсала йўқ...

— Қайин отангиз кўнса, кўчингизни олиб келсангиз ҳам маъқул эди қатнаб юргандан...

— Қайдам...

Илгари шундай савол чоғларида ўзининг ёлғон жавобларидан жуда хафаланар, Ҳасаналиға ўткан гапларни бирин-бирин айтиб бергуси ва "маним уйланишимга сен сабаб бўлган эдинг, энди уни мендан ажратдилар" деб ундан ўз дардига даво истагуси келар эди. Ҳозир ўзида хафалик, ўнггайсизлиқ сезмаган бўлса ҳам бошиға "ўзим боролмасам-да, Ҳасаналини юборишим ва кезини топиб ўткан гапларни отаға ҳикоя қилишим керак эди", деган фикр келди. Бора-бора бу фикр унинг бошиға жиддий ўринлашиб олди, шу тўғрида чинлаб ўйлаб кетиб кайфи ҳам тарқалаёзди. Дўконни ёпиб, Ҳасанали билан бирга

¹ Оёқ — катта пиёла.

кетди — йўлда, меҳмонхонада бирга ўлтуриб ош еди, дастурхон устида унинг ўйлагани фақат шу бўлиб қолди. Бироқ бу фикр қарор тусига кириб кета олмади, дақиқа сайин тарқалиб борган кайфидек турлик монёъларга учрай бошлади:

— Ҳали Марғилонда ишлар қалайикин? Улар яна айнаб қолмаганмикикинлар? Марғилондан бир нарса пайқамай туриб, кишини овра қилишга арзирмикин?..

Бу кун қуёш очиқ ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради. Икки кундан бери қуёш бетини қоплаб, турлик ерларга жон суви сепиш ила чарчаган баҳор булутлари бурчак-бурчакка тарқалиб борар эдилар. Уяларидан чиқиш биланоқ чумчуқлар чирқиллашиб, мучичалар ку-кулашдилар. Анови ар-ар теракка уя қўйишга ўйлаган бир жуфт карруклар ҳам вижир-вижир қилишиб кенгаш очдилар. Подачининг товшини эшитиб, далага ошиққан онасига эргашиб қашқа бузоқ ҳам мағраб юборди. Модасига тегишкани учун томдаги каптар ҳам бўқогини чиқариб рақибининг теварагида яғрин бера бошлади... Қисқаси бу кун уйғонишданоқ бутун коинотнинг яхши туш кўриб турганлиги сезилар эди.

Баҳорнинг бу кунги сихирлик кунини Отабекни ҳам қитиқлади. Чойини наридандан бери тугатиб, Ҳасанали кетидан гузарга чиқди. Ул гузарга чиқганда Ҳасаналининг қўшнисини бўлган Али эринибкина дўкон тахтасини туширмакда эди. Отабекни кўриш билан дўкон очишни тўхтатди:

— Бу кун бўшмисиз, бек ака?

— Бўшман?

— Бўш бўлсангиз, Минг ўрукка¹ — қимизга борар эдик, — деди Али. — Тўла қозоқ бияларини яйлоққа солибдир.

— Дўконингиз-чи?

Али туширган тахтасини қайтадан жойига қўяберди:

— Дунёнинг иши битар эмишми, бек ака. Хўб десангиз, дўконни ёпаман.

Отабек ярқираб чиқиб келган қуёшга қаради:

— Ёпинг бўлмаса, — деди.

¹ Минг ўрук — Янги шаҳарнинг бу кунги тахта бозор ва қўй бозор ўринларидир (муал.). Ҳозирги Олой бозоридан Юнусободгача бўлган мавзе.

Отабек Ҳасаналининг дўкони воситасида Али билан яқинда танишқан эди. Ул ичи кирсиз, серкулки, очиқгина бир йигит бўлиб, бек билан гўё кўб йиллардан бери бўлган танишларча муомала қилар эди.

Бекга бу тасодуф жуда қулай келди. Чунки уйдан чиқишданоқ унинг қасди бу кунни далада ўтказмак эди. Эт олдилар-да, яёвлашиб Минг ўрукка кетдилар.

"Минг ўрук" мавзӣи отидан ҳам маълум, бунда минг чоғлик ўрук дарахти ўсқан учун бўлиб, Шиблининг сувидан бошлаб то Салор ариғиғача қатор-қатор ўруklar эди. Салорнинг нариги ёғи нийдек қир, эндигина кўм-кўк ўт гилами униб чиққан эди. Минг ўруkning этағи бўлган Салор бўйида уч-тўртта қозоқ ўтовлари тикилган эдилар. Иккиси Салор бўйиға етиб, Тўла қозоқнинг келинчағиға этни шўрва қилиш учун бердилар.

Али ўтовдан кийиз олиб, Салор бўйиға ёзди. Келинчак ёстиқ, кўрпача ташлаб берди, Отабек ҳордиқ чиқариб ёсланди.

Кўёш озорсизғина қиздирар эди. Енгилчағиға эскан шамол димоғқа турлик ўлан исларини келтириб урар эди. Бир неча қалдирғоч Салорнинг оқиши бўйлаб учар ва учкан кўйи "валфажри" ўқур эдилар.¹ Поёнсиз қирнинг юқори-қуйи ўринлари якранг кўкат ва кўз илғамайдиған узоқликлари туманлангансумон кўриниш берар эдилар. Қушлар, қуртлар сайраши табиӣий бир соз хизматини ўтаб кишиға ифодаси қийин бўлган бир сезғи солар эдилар.

Отабек табиӣатнинг шу кўркем ва латиф кўринишиға мафтун бўлиб, бир оз ётқандан кейин "ул ҳам бўлса эди", деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди.

Бу куннинг кўркемлиғидан олған таассуротини Али ичига сиғдиролмади:

— Зап яхши кунми! — деди.

Отабек ҳам шу гўзалликни ўзиге татитмай турған дардидан шикоятланди:

— Шундай кунларда каму кўстинг бўлмаса...

— Сизнинг ҳам кам-кўстингиз борми? — деб Али кулимсиради.

¹ Авом эътиқодича (муал.). Қуръонда Фажр сураси (фажр — субҳ, тонг ёруғлиғи) тонг билан қасамёд этаман сўзи билан бошланиб фижр-р-р сўзи билан тугагани учун халқда қалдирғочнинг сайроғини шунга ўхшатиб "вал-фажри"ни ўқийди, дейдилар.

- Йўқ, деб ўйлайсизми?
- Ҳаммада бўлганда ҳам, сизда йўқ деб биламан.
- Масалан?

— Масаланми, — деди кулиб Али, — сизнинг билан отангизнинг обрўси қушбегида ҳам йўқ, давлат тўғрисида бўлса, очиқарлиқ ерда эмассиз... Иккита тўтидек хотинингиз бек акам учун сочини тараб ўлтурадир... тагин қанақа каму кўст?

Кишининг бахтини юзакигина кўриб ҳукм қилғучи Али унга қизиқ кўринди ва кулиб:

— Тўғри айтдингиз! — деди.

— Шукур қилиш керак, бек ака, — деди Али ва ўзининг бахтсизлигидан, топқанини рўзгордан ортдиrolмай, шу кунгача уйланалмай келишидан ҳасрат қилиб кетди. Отабек унинг ҳасратини диққат билан эшитди, ҳаётнинг зарбаси ҳар кимнинг ўз даражасига қараб ва лекин истисносиз¹ бўлганлигини тушинди.

— Дунёнинг иши шунақа экан, мулла Али, — деб уни юпатиб қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт жим қолдилар.

— Марғилонлиқ хотинингиздан болангиз бордир?

— Йўқ...

— Бўлса ҳам турмадими, уйланганингизга анча йил бўлган шекиллик?

— Турмади.

Али Отабекнинг каму кўстини шу боласизлиқдан деб ўйлаган эди:

— Боласизлиқ учун хафа бўлиш керак эмас, ҳали ёшсиз, бек ака!

Отабек жавоб бермади. Корсонда² қимиз келди. Бек бир-икки зарангни³ ичкандан кейин, ясланиб кўкка қараб ётиб олди. Али бор товшини қўйиб ашула қилди:

Қўларим йўл устида, келмади ёр.
Ушбу кенг дунё кўзимга бўлди тор.
Қай қароқчи олди ёримнинг йўлин,
Мундаги бахтсиз йигит йўл узра зор...

— Қўшилишмайсизми, бек ака?

¹ *Истисно* — мустасно.

² *Корсон* — ёғочдан ишланган катта товоқ.

³ *Заранг* — заранг ёғочидан ўйиб ишланган коса.

— Үзингиз яхши айтасиз, тўхтаманг!

Али борлиқ овози ила ҳамма ҳунарини ишлатиб, ғазал тугалгунча ашулани айтиб борди.

— Тузикми, бек ака?

— Яхши ашулачи экансиз!

— Ундоғ бўлса, устидан буни ичиб юборинг, — деди кулиб, бир заранг қимиз узатди. Бек қимизни бир симиришда бўшатди-да, энтикиб узоқ қирға қаради, узоқ қараб турди-да, юқоридаги байтни ўқуб оғиз ичидан мингиллади.

Кўзларим йўл устида, келмади ёр,

Қай қароқчи тўсди ёримнинг йўлини...

— Қўқонга кеткан сипоҳлардан дарак эшитдингизми, бек ака?

Отабекнинг хаёли бўлиниб, Алига қаради:

— Эшитмадим.

— Маним акам ҳам кеткан эди... Ой бориб, омон келишунлар-да!

— Акангиз йигитмиди?

— Йўқ, мерган эди. Қўқон кетаётқан ўртоқлариға қизиқиб, борма деганга кўнмади. Уруш эҳтимоли йўқми, шунчаки фотиҳа учун кетишқандирлар-а?

— Ким билсин, — деди бек ва бир оз ўйлаб қолгандан кейин, — бўлмас, — дсб қўйди.

Корсондаги қимиз тугаб, шўрва ҳам ичилди. Дастурхонни йиғқувчи келинчакка ўғул тилаб дуо қилинғандан кейин, қўлиға ўттуз чақа сурма пули бердилар ва қирни айланиш, бинафша териш учун туриб кетдилар.

3. ҚИПЧОҚҚА ҚИРҒИН

Кечки соат тўртларда Қоймос дарбозасидан қайтиб шаҳарга кирдилар-да, дарбозадан ўн адим нарида боши танидан олинган уч кишининг гавдасига йўлиқдилар. Отабек бу ҳолга тушинмади, чунки аҳёнда бир осиладирган гуноҳкор Эски намозгоҳ дорига элитилар эди. Шунга кўра дарбозабонни ҳужрасидан чақириб сўради:

— Булар қандай гуноҳкорлар экан?

Дарбозабон бекни таниб қўл қовиштирди:

— Тақсир, қипчоқлар.

— Гуноҳлари нима экан?

Дарбозабон ётқан гавдаларга қараб олди ва бекнинг яқиниға келди:

— Ўзлари биларлар-ку, тақсиримнинг... бегимга айт-кулуғи йўқ...

— Гуноҳлари нима, ахир?

— Ахир қипчоқлар-да, тўрам.

Отабек диққатланди:

— Қипчоқлар эканини билдим, аммо гуноҳлари нима деб сиздан сўраяпман!

Дарбозабон қўл қовиштирганича Отабекка ажабланиб қаради:

— Аниқ хабарлари йўқми, тақсиримнинг? — деб яна сўради.

— Йўқ!

— Вой-боёв тақсир, бу кун эрталабдан бери кўринган қипчоқни сўйиб юрдилар-ку. Гуноҳлари суриштирилмади, тақсир, — деди ва ўлуқларнинг ёниға юриб келиб изоҳ берди, — мановисини уйдан олиб чиқиб сўйдилар, мановиси маним ёнимда турган дарбозабон эди — раҳматлик. Мановисини танимайман ва лекин ўзи қипчоқ бўлса керак...

Отабек даҳшатланиб ёнидағи Алиға қаради, Али эса ётқан жонсиз гавдаларга қараб лабини тишлаб турар эди.

— Кимлар ўлдирди? — деб Отабек даҳшат ичида дарбозабондан сўради.

— Бу ерга келгучилар йигирма чоғлиқ эдилар, ўзимизнинг Тошканд йигитларидан ҳам бор, қўқонлиқлар ҳам кўриндилар. Ўзлари ҳам қипчоқни қидирабериб ҳамма ёқни тозаям ғалвир қилиб юбордилар-да, тақсир... Қўқонға кеткан бекларданми, хонданми, ишқилиб, шунақа буйруқ кепти-да, тақсир... Бизлар хизматкор одам — нимани билайлик тўрам!

Отабек масалаға тушингандек бўлди ва даҳшат ичида Али билан йўлга тушди. Ўтгуз қадам босмай тагин икки ўлуқка учрадилар. Ўн адимда яна бир жонсиз гавда...

Энди Али сўрамай чидамади:

— Наузанбиллоҳ¹, бу нима деган гап, бек ака?!

— Сўраманг!

— Йўғ-а, — деди Али, — ахир ҳаммаси ҳам гуноҳқормикин?

¹ Наузанбиллоҳ — худо сақласин.

— Гуноҳкор!.. — деб заҳарханда қилди бек, — Мусулмонқулни биларсиз, албатта?

— Нега билмай, икки ой илгари қочигини ҳам кўрдим...

— Билсангиз, — деди бек, — буларнинг ҳаммаси ўшанинг гуноҳига ўлдирилган ўхшайдир!

— Шу ҳам гапми, худоё тавба!

Адим сайин бир ўлукка учрар эдилар. Али санаб келар эди, гузарга етканда саноқ етмишдан ортди. Ҳали бу биргина тўғри кўчанинг ҳисоби бўлиб, кенг Тошканднинг ўзга кўчаларини ҳам ҳисобга олганда фажиъ бир адад ташкил этиши маълум. Гузарнинг ичига кирганда қатор чизилган қирқ чоғлиқ ўлуқларни кўрдилар...

Кун асрдан оғиб шомга яқин, шунинг учун гузардаги дўконлардан очуғи уч-тўртта, жумладан Ҳасанали ҳам ярим очиқ дўкони олдида ўлтурар эди.

— Соғ келдингизми, бек! Биз бу ерда юз хил васвасага тушиб ташвиш тортиқ, — деди Ҳасанали.

Отабек бошқа ҳаёда эди. Ҳасаналининг сўзини гўё эшитмагандек сўради:

— Бу кун дадам қасрда эди?

— Сиздан кейин ўрдага кеткан эдилар. Бир соатдан кейин шошқаннамо қайтиб келдилар-да, сизни сўрадилар, шундан сўнг қасққа кетканларини билалмадим.

— Қачондан бошлаб қипчоқни сўйдилар?

— Отангизни келиши биланоқ, — деди Ҳасанали ва энтикиб фожиъани ҳикоя қилди. — Эй... бек, раҳмсизлик бунақа бўлар экан... Худда қиёмат бўлди! Бечоралар нима гуноҳ қилдиларикин? Уйда ҳалол касбини қилиб ўлтурганларгача тутиб сўйдилар... Эй бечоралар, қандай гуноҳлари бор экан?! Йигитлар тутиб келтуриб турадир, жаллод бош кесиб борадир. Бу ногаҳоний қазодан эслари чиқиб кеткан бечоралар йиғлашадирлар... Айниқса бир бўёқчи... худда хум ёнидан тутиб келганлар — қўли бўёқ... Эй худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чидаб бўлмади, дўконни ёпиб қочдим, кўблар ҳам қочдилар... тагин бир...

— Бас, — деди Отабек, Ҳасанали ҳикоядан тўхтади, чунки бекнинг юраги эзилиб оқиш даражасига етиб, Али Отабек билан хайрлашмасданоқ қочқан эди...

Уйга бориб кечки ошни ҳам емади ва отасига ҳам учрашмади, гўё шу йиртқиқлар дунёсидан яширингандек оқ кундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб олди.

Унинг бу ҳолига уй ичи тушинганлари учун, нима қилди, деб сўрамадилар ва ёнига ҳам келмадилар...

Юсуфбек ҳожи эрталаб чойни Отабек билан бирга ичиш учун меқмонхонага чиқди. Отабек терсайганча келиб чойга ўлтурди, отасига салом ҳам бермади. Чунки ул ўз отасини қипчоқ қиргинининг бош омилларида деб қарор қўйган эди. Чой яримлай ёзди. Орадан чурқ эткан сўз чиқмади.

Ниҳоят ўғлига енгиллик бериш ниятида ҳожи тилга келди:

— Хафа бўлма, ўғлим.

— Сизларга ўхшаб, — деди истеҳзоланиб, — қувонайми?

Ҳожи ўғлининг қандоғ фикрда ва нима учун терсайганини билди.

— Янглишасан, ўғлим.

— Ражаббекникидаги мажлисда, — деди заҳарханда билан, — бу йиртқишлиқнинг режачиси ким эди?..

Ҳожи энтикди ва:

— Ражаббекникида бўлган мажлисни сен биласанми?.. — деб сўради.

— Биладан.

— Билсанг, — деди ҳожи, — маним устимга мундоғ туҳмат ортишдан уял, бола!

— Ражаббекникида бу кенгаш бўлмаганмиди?

— Бўлган эди.

— Бўлган бўлса, тагин нега ўзингизни қуруққа оласиз?

Юсуфбек ҳожи боладан кулгандек қилиб илжайди.

— Баъзи енгил муҳокамаларинг онангникидан қолишмайди, Отабек, — деди. — Мажлисдан хабаринг бўлган бўлса, ким қайси фикрда қолганини ҳам биларсан?

— Йўқ.

— Мажлисда нимадан баҳс қилинганини-чи?

— Мажлисда нима музокараси бўлганини ҳам билмайман ва лексин ўша мажлис фақат қипчоқларга қатли ом учун йиғилган экан, деб кеча ишондим. Мажлисингиз аъзоларининг сиздан бошқаси нега йигит тўплаб Қўқонга кетдилар ва улар Қўқонга етмаслариданоқ нега бу вақшат бошланди?

— Бу муҳокаманг тўғри. Аммо отангни ҳам шу жониворлар орасига қўшиб ўлтуришинг қисқалигингдир, — деди. Кўзига ёш олди.

— Ұзинг ўйлаб кўр ўғлим, ўз қўлимиз билан ўзимизникини кесишимиздан мамлакат учун қандай фойда бор? Башарти мен бу ваҳшатка иштирок қилган бўлсам, қайси ақл ва қандай манфаатни кузатиб қўшилишқан бўламан? Агарда маним юрт сўрамоққа ва шу восита билан бойлик ортдирмоққа орзум бўлса, бошқалардан ҳам кўра ўз ўғлимга — сенга маълум бўлмасмиди? Нега ҳар бир нарсага еткан ақлинг шунга қолганда оқсайдир? Нега ёнган юракимга яна сен ҳам заҳар сочасан?!

Титралиб ва тўлқунланиб айтилган бу сўзлар Отабекни ўқинтирди, ўлганнинг устига чиқиб тепиш қабилдан бўлган ўз ҳужумининг ҳақсиз эканига тушинди.

Юсуфбек ҳожи битта-битта ётиғи билан мажлис ҳақида баён қилиб, ўзининг қарши тушканини ва уларга уқдира олмагандан кейин, мажлисни ташлаб чиқиб кетканини сўзлаб келиб деди:

— Бирар соатлардан сўнг орқамдан Ниёз қушбеги келиб мендан афу сўради ва мажлиснинг у фикрдан қайтқанини, ўзларининг хатога кетканларини айтди. Мен хурсанд бўлиб, бу ишнинг зарарини яна исбот қилиб чиқдим. Ниёз мен билан хайрлашар чоғида: "Жон ҳожи ака, энди гап шу ерда қолсин, битта-яримта эшиткундек бўлса, биз ерга қарарлиқ бўлмайлик, ўлтуришнинг катта илтимоси сиздан — шул", деди. Мен бу иблисона алдовга учиб, бу тўғрида на сенга ва на Нормухаммад қушбегига оғиз очмадим ва уларнинг Қўқонга фотиҳа учун қўзғалишларидан ҳам ҳеч бир шубҳаланмадим... Эҳ, шайтонлар!

Ҳожи бир оз тўхтаб давом этди:

— Кеча эрталаб ўрдага борган эдим. Саҳн юзида уч-тўрт юз мусаллаҳ¹ йигитларни биравни куткан ҳолда кўрдим ва илтифотсиз қушбеги маҳкамасига кирдим. Кирсам, Қўқонга кеткан Қаям понсад уч-тўртта йигити билан қушбегининг қаршисида турибдир. Қушбеги қўлида бир қоғоз ушлаб, гўё эс-ҳушидан айрилган каби қотиб ўлтурибдир. Мени эшикдан кўриб, сўзсиз-насиз қўлидаги қоғозни менга чўзди ва бошини тебратиб қўйди. Мен бир нарсага ҳам тушинмаган ҳолда бориб қоғозни олдим... Ҳўқудим-ҳўқудим-да, маним ҳам ҳушим бошимдан учиб, қушбеги ҳолига тушдим. Бу қоғоз хоннинг ёрлиғи эди ва бунда тахминан шундай гаплар бор эди:

¹ Мусаллаҳ — қуролланган.

"Биз Туркистон мамлакатининг хони ўз қаламравимиз ва салтанатимиз учун қипчоқ тойифасини музир деб билдик. Бу янглиғ ҳукмимизни ўз қаламравимизда бўлган барча бекларимизга, ҳоким ва қўрбоши ва даҳбошиларимизга билдириб буюрамизким, ушбу фармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар ва ҳеч бир силаи раҳмини восита қилмагайлар. Ушбу ҳукмимизни ерига еткузишда сустлик қилган мансабдор бизга итоатдан бош тортқан ҳисобланиб, энг қаттиғ жазомизга маҳкум қилинур. Бу ҳукмимизни ижро эткучи Тошканд ҳокими Нормухаммад қушбегига марҳамати шоҳонамиз шулдурким, гарчи сизнинг қипчоқ қавмига мансубиятингиз бўлса ҳам, Мусулмонқулни ҳайдашда бизга унутилмаслиқ хайрихоҳлиқлар ва хизматлар кўрсатдингиз, биноян алайҳи сиз бу жазодан маъфудирсиз¹ ва садоқатингизди боқий қолиб амримизни ижро этишингизда шубҳа қилаймиз!"

— Қушбегига қарадим, ул ҳам маним оғзимга қараб турар эди. "Буйруқни қачон олдингиз?" деб сўрадим. Ул жавоб ўрнига Қаюм понсадга имлади.

"— Мен олиб келдим," — деди Қаюм понсад.

"— Сиз Қўқондан олиб келдингизми?" — деб сўрадим. Чунки сен айткандек беш-олти кунда Қўқонга бориб-келиш сира ақлга сиғмас эди.

"— Биз беклар билан Қўқон йўлида эдик", — деди Қаюм, "— йўл устида хондан ушбу ёрлиқ келиб қолди. Ниёз қушбеги менга йигит қўшиб бу ҳукмномани ижро қилишда бека ёрдам бермак учун жўнатди".

Бу сўз менга ҳамма шайтанатни очиб берди ва ўзимнинг иблислар томонидан алданганимни билдим:

"— Эртадан бошлаб ҳукми ижро қилсақ қалай бўларикин?" — деб қушбегига қарадим.

"— Мен ҳам шуни ўйлаб туриб эдим..." — деди қушбеги ва Қаюмга қаради.

Қаюмнинг устодлари ишни кейинга силташимизни илгаридан кўриб қўйган эканлар:

"— Эртага қўйиб бўлмас." — деди Қаюм..

"— Нега?", — дедим.

"— Негаки эртагача қипчоқлар қочиб битадирлар".

¹ Маъфу — афв этилган, кечирилган

Мен Қаюмнинг сўзига қулоқ солмадим-да, қушбегидан эртанинг кенгашини сўраган бўлдим. Бу ҳолдан аччиғланган Қаюм ёнимга келиб ўлтурди.

"— Овора бўлмангиз, ҳожи ака", — деди.

Унинг бу ҳаракатидан аччиғим қистади:

"— Сизнинг билан маним бу ишка аралашмоққа ҳаққимиз йўқ!" — дедим.

"— Сизники бўлмаса тўғри, аммо меники бор!" — деди Қаюм.

"— Буйруқ кимнинг отиға?" — дедим.

"— Қушбегининг!"

"— Бас, сиз билан мен фақат у ёрдам сўрағандагина кетман кўтарамиз, бошқа дахлимиз йўқ!" дедим.

Қаюм заҳарханда билан ённи кавлаб иккинчи бир буйруқ чиқарди ва менга бериб: "Ўқунгиз!" — деди. Ўқудим.

"— Бас, биринчи буйруқни сиз олган экансиз, нега яна қушбегидан фотиҳа кутиб ўлтурибсиз?!" — дедим ўт ичида.

"— Ҳар нарса бўлганда ҳам улуғимиз, деб сийлаб турган эдим..." — деди Қаюм.

"— Эгасини сийлаган итига суяк ташлар, қилмоқчисиз-да, баракалла!" — дедим. "— Борингиз, устодларингизнинг васиятини бажарингиз!"

"— Хафа бўлмангиз, ҳожи ака!" — деди Қаюм ва қўлимдан қоғозни олиб қушбегидан сўради: "— Нима дейсиз энди, бек?"

"— Маним кенгашимга кирсангиз, эртадан бошлайлик!" — деди қушбеги.

"— Сира иложи йўқ, қушбеги! Чунки барча шаҳар ва кўйларга ҳам фақат шу — бу кунга, деб буюрган экан!" — деди Қаюм.

Қушбеги билан мен гўё тоғ остида босириқ бўлган эдик. Бошимизга ҳеч бир гап келмас эди. Қаюм ўрнидан турган ҳолда қушбегидан жавоб кутар эди. Қушбеги кўб фурсат қотиб ўлтургандан кейин, Қаюмга қўли билан чиқишга ишорат қилиб: "— Билганингизни қилаверингиз", — деди. Қаюм ёнидаги йигитлари билан маҳкамдан чиқди. Унинг чиқиши билан қушбегига дедим:

"— Энди нима қиламиз?"

"— Нима қилар эдик?"

"— Ахир қараб қолаберамизми, вақт танг! Қаршига биз ҳам йигит чиқарайлик!"

"— Қўяберингиз, ҳожи!"

" — Бечора гуноҳсизлар кесилаберсинларми?"

" — Кесилаберсинлар!" — деди қушбеги. Мен изтироб ичида унга тушинолмай қолган эдим. Ул йиғи ичида тилга келди:

" — Мамлакатнинг тинчлиғи қипчоқларни кесиш билан ҳосил бўлса — майли, кессинлар! — Юртнинг ободлиғи гуноҳсиз қипчоқнинг қизил қониға қараб қолган бўлса — майли, ўлдирсинлар! Агарда нажотимиз қипчоқ тухумини қуриштида бўлса — мени ҳам оссинлар! Бу палидларнинг марҳаматиға мен ҳам муҳтож эмасман!"

Ҳозир иноднинг¹ ўрни эмаслигини ҳарчанд уқдирмоқчи бўлдим, кўнмади. Ноилож, ёлғиз ўзим чиқиб қўлимдан келганча қипчоқларни қочиришға ҳаракат қилдим, тева-ракка кишилар йўлладим. Аммо тўрт юз жаллоднинг қар-шисига чиққан бир кишининг уҳдаси албатта бир кишича эди. Муттаҳамлар кўб бечоранинг ёстиғини қуриштишға муваффақ бўлдилар, — деди ҳожи. — Мана, Отабек, ҳақиқат шул, киши тушинмасдан туриб биравга тухмат тўқимайдир.

Отабек ўзининг ўринсиз гапидан уялганнамо ерга қаради ва бир мунча вақт фикрга кетиб ўлтурғандан сўнг сўради:

— Йиртқичларнинг бу қирғиндан қандай муддаолари ҳосил бўларикин?

— Мақсадлари жуда очиқ, — деди ҳожи, — биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормуҳаммаднинг ўрниға минмакчи, учунчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эрса Мусулмонқулға бўлган адоватини қипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи. Менга қолса ўртада шундан бошқа ҳеч гап йўқ, ўғлим, — деди ва бир оз тўхтаб олиб давом этди: — Мен кўб умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилаолмадим. Иттифоқни не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизға ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг теги-мизга сув қуядирган бўлсақ яқиндирки, ўрус истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва

¹ *Инод* — ўжарлик, қийиқлик.

биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйиндиригини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширгучи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун¹ Туркистонимизни тўнгузхона қилишга ҳозирланган биз итлар яратгучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрагучи албатта тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини ятим, хоналарини вайрон қилгучи золимлар — қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!..

4. ОЙ ЭТАК БИЛАН ЁПИЛМАС

Чой тугалган эди. Отабек фотиҳа ўқуб, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди.

— Турма!

Юсуфбек ҳожи тарафидан берилган амирона бу буйруқ Отабекни қайтадан ўлтуриб қолишга мажбур этди ва отасига "нима хизматингиз бор?" дегандек қилиб қаради. Юсуфбек ҳожи бир сўз демасдан салласини олиб тизасига қўйди, бош қашиниб яна саллани кийди. Дадасининг салла олиб, бош қашиниши кейинидан кўпинча ўзини бир тергав остида кўрар эди. Шунинг учун яна бир мартаба дадасига қараб қўйди.

Чини билан ҳам ҳожининг тусидаги бояғи ҳасрат ва қайғу аломатлари йўқолиб, уларнинг жойини шарқ оталиғи вазияти олди.

— Марғилонда нима ишлар қилдинг?

Кутилмаган бу саволга Отабек нима деб айтишини билмай қолди. Жавоб ўрнига ҳавли томонга қаранди.

— Сендан сўраяпман, Отабек.

— Сизга хабар бергучи нима ишлар қилганимни ҳам айткандир...

— Жўн одамлар қаторида одам ўлдириб юрдим, дегин?

¹ *Мадфун* — дафн қилинган.

Отабекнинг юзида кулимсираш билинди.

— Жўн одамлар қаторида эмас, — деди, — мажбурлар қаторида, зўрланганлар қаторида...

Ҳожи ўглининг киноясига тушинмади:

— Одам ўлдириш учун сени ким зўрлаб мажбур қилди?

— Ҳали билмайсизми?

— Билмайман, — деди ҳожи, — айтишларига қараганда, сени ҳеч ким мажбур қилмаган.

— Мени зўрлаган ва мажбур қилган эдилар, дада, — деди заҳарханда билан. — Йўқса, сизнинг ўглингиз бўлган бир йигитнинг шаънига албатта одам ўлдириш уят ва номуздир.

— Ким сени мажбур қилди, ахир?

— Сиз, онам!

— Эсинг ўзингдами, йигит?

— Ўзимда, — деди ўғул, — сиз ўзингизнинг орзу-ҳавасингиз йўлида мени мажбур қилдингиз ва душманларимга йўлни катта қилиб очиб бердингиз, мен жониворлиқни хоҳ-нохоҳ ишлашқа мажбур қолдим!

— Шундоғми, — деди ҳожи ўз гуноҳи ўқулига тушкан ҳолда, — ундоғ бўлса, бизни кечир, ўғлим.

— Сизни гуноҳкор қилишга ва гуноҳингизни кечишқа маним ҳаққим йўқ, дада. Лекин гуноҳсиз бўлатуриб, ҳам яна мувоҳаза остига тушканим учун ўзимни мудофаа қилишга мажбурман...

Ҳожи лабини тишлаб, бошини чайқади:

— Хомсут эмган бандамиз, — деди, — хайр, бу айбни-ку бизнинг бўйнимизга қўясан, дарҳақиқат қўйишга ҳаққинг ҳам бордир... Аммо ораларингга ёмонлар оралаган экан, шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг? Ёки бунда ҳам бирав сени индамасликка мажбур қилдим?

— Ҳеч ким мажбур қилмади, — деди, — аммо мени шу вартага ташлаган дўстларимдан... кўмак сўраш ҳам маъқул кўринмади...

Ҳожи бошини қўйи солди. Ўглининг кейинги сўзи жуда унга таъсир қилган эди... Нима қилсинки, Отабек тўғри гапни айтар эди...

— Биз сени Тошкандан уйлантирсак-да, — деди ниҳоят ҳожи, — катта хотинингдан ажратиш фикрида эмас эдик. Агар сен шу хаёл билан биздан сиррингни яшириб келган бўлсанг, катта аҳмоқлик қилибсан, болам.

Отабек дадасининг бу кейинги сўзига қарши ҳеч нарса

демади, гўё ҳамма аламини юқоридаги икки жумла билан чиқариб юборгандек жимгина сомийлик¹ даражасига тушди. Аммо натижани тезроқ эшитиб олиш учун унинг юраги қайнаган ошдек шопирилар эди.

Ҳожи давом этди:

— Кишининг бошига бир иш тушканда, даррав биравдан кенгаш ва ёрдам сўрайдир. Ҳатто ота-онасидан ҳам сир сақлаган бир йигитни ўз ўғлум бўлиб чиқгани менга қизиқ кўринадир. Қайин отанг менга бир хат ёзибдир, ўқуб-ўқуб мазмунига тушинолмай ҳайрон бўламан. Ой сайин Марғилон бориб турар эди-ку, деб ўйлайман. Хатни икки-уч қайта ўқуб чиқгандан кейин, билсам ҳақиқат шу эмиш... Мирзакаримнинг ёзганига қараганда бир мунча янглишлиқ ундан ҳам ўткан кўринадир ва лекин сенинг болалигинг олдида уники ҳолвадир... Яхшики, бу ақлсизлигинг бошқаларнинг бошига кўринган... Ўзинг айт, агар менга шу қасалингни бир оғиз билдирсанг, мен қайин отангга хат ёзмамми эдим, Ҳасаналини юбориб ҳақиқатни очмасмидим ва бу тақдирда одам ўлдириб юришларга қандай ҳожат қолар эди?

Отабекнинг бошига бу гапларнинг бир ҳарфи бўлсин ўрнашмас ва ўзи куткан натижага бориб етиш учунгина қийналар эди.

— Шунчалик ишларни қилиб, нега охирда қайин отангга йўлиқмай келдинг?

— Шунга мажбур эдим.

— Марғилонга энди қачон борасан?

Отабек ўйланиб қолди. Чунки бу "қачон бориш" масаласини яхшилаб ешмак керак эди ва уни ешмак ҳам қийин эди, узоқ ўйлагандан кейин:

— Маълум эмас, — деди.

Гарчи бекнинг юраги ҳозир бўлса ҳам Марғилонга қараб учишга тайёр эди. Бироқ, унинг юрагидан ҳам кучлик бўлган яна бир нарса бу "бориш" масаласини чувалтириб "маълум эмас" бир ҳолга қўйган эди.

— Қайин отанг келин болани олиб шу ҳафта ичи йўлга чиқмоқчи экан, — деди ҳожи, — тарихига қараганда хатнинг ёзилганига ўн кунлаб бор, эҳтимолки, эрта-индин келиб қолсалар, тўрдаги уйни бўшатдириб, полос ёзиш керак эди...

¹ Сомий — эшитувчи, тингловчи.

Ул бу гапни эшитар экан борлиқ, йўқлиқ — ишқилиб алла қандоғ қизиқ бир ҳолат кечирди. Иссиғ бир нарса баданига тегиб кеткандек ҳуркиниб қўйди ва "ниҳоят, эндимми?" дегандек қилиб энтикди. Кўз ўнгидан биравнинг сурати ўтиб сархушланди ва тил билан онглатиб бўлмаслиқ бир соғиниш чидамсизлиги ичида бу ивир-живир ҳолатдан гангиб кўз очди. Кўз очди, бироқ ўзига "нима дейсан?" деб қараб тургучи отасига мувофиқ бир жавоб беришни билмади. Юсуфбек ҳожи эса ўғлининг бу суствликка ўхшаб кўринган ҳолини смонга йўйди. Марғилон деган шаҳардан катта ўзини кичик олиб қизи ила келаётқан Мирзакарим акага ўғлининг хўрлиқ келтиришидан чўчиди. Шунга биноан Отабекни эпақага олиш учун унга кулки туюлган бир қанча насиҳатларни чизди:

— Ўғлим, — деди, — сийлаганни сийлаш керак, энди сенга қадрсизланган бўлсалар, аммо бизнинг қошимизда уларнинг қадр-қийматлари юқори, қутидор бўлса кўз очиб кўрган қудамиз, хотининг бўлса бош келинимиз. Агар сен мени отам дейдирган бўлсанг, шуларнинг кўнглини олмоққа тириш. Қайин отангдан мени қувлади, деб кўнглинг олинмасин, чунки у бечора ҳам бир шайтоннинг васвасаси билан бу хатога тушкан. Ҳар ҳолда ҳурматларини бажо келтир, Марғилон деган шаҳардан сенинг юзингни, деб келадирлар.

Отасининг бу сўзлари унинг истиқболи учун яхши таъминотлар берар, гўё мажбурият остида ота насиҳатини қулоқга оладиргандек бўйин эгиб ўлтурар эди.

— Агар уларнинг келиш кунларини аниқ билсак, — деди ҳожи, — сен йўлдан қаршилаб кирар эдинг.

Отабек жавоб бермади.

— Ҳар ҳолда ўттаси кун мўлжал, сен чиқмасанг ҳам Ҳасанали чиқсин йўлга.

— Майли, чиқсин, — деди Отабек.

5. МАКТУБ

Ҳожи шу жавобдан кейин ўғлидан бир даража қаноатланди ва чойга фотиҳа ўқуб, ўрнидан турар чоғида ёнидан бир хат чиқариб узатди:

— Хатнинг ичидан чиқди. Келиндан — сенга бўлса керак, — деди.

Отабек мактубни олиб отасининг кетишини кутиб қолди. Хат саккиз букланиб, қизил ипак билан бир-икки

еридан чатилган ва Отабекка аталган эди. Отасининг узоқлашини кутар экан, юраги ёмонлаган оддек типирчилар эди. Тикилган ипакларни сўкди ва мактубни очиб оч кўзини ишка қўйди:

"Юсуф савдосида беқарор Зулайхо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаган Лайли отидан — сизга бошимдаги сочларимнинг тукларича беҳад салом. Мендан — ҳадду-ҳисобсиз гуноҳ, сиздан — кечирिश. Уткан ишка саловат. Чунки шу кочи йил ичида кечирган қора кунларни эска олиш маним учун ўша кунларни қайтадан бошдан кечирिशлик сингари, ул кунларни сиз унутинг, унутманг, аммо мен унутдим. Шунинг учун сўзимни ўзимнинг охирғи, ҳам чин бахт ислари ҳидлаган тарихимдан бошлайман.

Сиз — қочқоқсиз, нари-бери тил учида менга бир нарса ёзгандек бўлиб қочқансиз, икки йил бўйи Марғилон келиб юришларингизни мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққатларингиз — душманларингиздан ўч олиш учун бўлганини онгладим. Йўқса, мени кўрар эдингиз, кўргингиз келмаганда ҳам бошқалар сизни кўрар эдилар, тўяр эдилар... Мен каби бахтсиз, мен каби ғовғаси кўб сизни зериктириб, жондан тўйдирган бўлса, ажаб эмаски, қоча бошлагансиз... Қочсангиз қочиб кўрингиз, аммо мен бу кундан бошлаб биравларни қувишқа бел боғладим: отам билан онам рафоқатларида¹ хизматингизга — чўрилиғингизга эрта-индин юраман, суйганингиз кундашим олдида қадр қийматимнинг нима бўлишини ҳам биламан... Сиз олийжанобсиз: эски қадрдонлиқ ҳурматига кўнгил учун кулиб боқарсиз... Лоақал шугина билан ҳам бахтсизни масъуда қиларсиз. Аммо... суйганингиз — кенжангизнинг жекиришларидан, қарганишларидан беҳад қўрқаман, ўзимда йўқ қўрқаман. Шу яқин орадаги унинг билан бўладирган масъуд дақиқаларингизда худо йўлига ваъда олингиз — мени оғритмасин, рақибам келди деб ўйламасин. Ниҳоят мақсадим икки дўстка бир чўрилик ва шу муносабат билан биравларни кўриб юриш...

Хатим охирида шунга ҳам айтиб қўяй: ўч қайтиб, мен ҳам кўчадан ҳайдалмасам эди, деган хавф ҳамиша кўнглимда. Агар худо ярлақаб эшикингизда ўринлашиб олсам, уёғини ўзим билар эдим...

¹ Рафоқат — ҳамроҳлик, йўлдошлик, эшлик.

Эрта-индин кўзимга йил кўринур,
Йўл босишлиқ кўнгилга бир умр кўринур...

3-нчи ҳамал, Марғилон, Кумушингиз ёздим”.

Отабекнинг сўйинчи ичига сигмаслиқ, ўзини йўқотиб қўйган ҳолда илжаяр эди. Хатни иккинчи қайта ўқуб чиқиб яна сўйина бошлаган эди, кечаги манзаралар унга кўриниш бергандек бўлдилар. Ул сесканди, кўз ўнгидан кечаги мазлум гавдалар бирма-бир ўтиб, ул ошиғич равишда хатни буклади ва улардан яширгандек чўнчагига тикди, ирғиб ўрнидан туриб кетди...

Кўчани бир айланиб келгандан сўнг, бояғи манзаралардан бир оз қутилгандек бўлиб яна мактуб эсига тушди. Меҳмонхонанинг даричасига қия турган ҳолда хатни яна ўқуб чиқди. Лекин бу гал хат ҳам бояғидек сўйинч эмас, кечаги мазлумларга таъзия тутқандек оғир маъно берди: “Аммо... суйганингиз — жекиришларидан, қарғанишларидан беҳад кўрқаман...” Боя нима учун сўйинганига ўз-ўзидан ҳайрон бўлиб бошлади. Чиндан ҳам мактубнинг мунда кўчирилган жумласи, ўйлаб қараганда, ҳеч қандай қувончга йўл қўймаслиқ даражада қора маънолик эди. Бу жумла келасидаги онглашилиб битмаган, лекин бўлиши аниққа ўхшаган ярамас ва тинчсиз бир ҳаётнинг гўё муқаддимаси эди...

Отабек Кумуш айтқандек кундаш, яъни Зайнабдан унча кўрқмаса ҳам, аммо дарднинг энг давосизи бўлган онаси тўғрисида юраги титради. Умрининг энг қийматлик кунларини оғулаган, икки йил бўйи давосиз дардга мубтало қилган, ярамас ва ишончсиз йўлларда санқишига сабаб бўлган ўз онаси эмасмиди? Ва рақибларга, душманларга йўл очиб берган шу онанинг орзуси эмасмиди?

Бутун шаҳарни алғоқ-далғоқ қилиб кўҳлик қиз қидирган, ниҳоят чиройлиликда танҳо, ақллиликда якто топиб, тўйлар, томошалар, орзу ва ҳаваслар билан ўғлига “хотин бу бўлибдир!” деган ифтихор ва мағрурият ила тақдим қилган суюкли келини устига гўё ўчакишқандек бўлиб келадиранг Марғилон парисига нима ва қандай муомала қилар эди?

Кумуш кундашининг жекиришидангина чўчиған бўлса, Отабек бу чўчишни ўзининг кўлагасида қолдиратурган онаси тўғрисида тамом ақлини йўқотиб қўйди.

6. ЎЗБЕК ОЙИМ — ОҒМА, ЗАЙНАБНИНГ ДАРДИ

Юсуфбек ҳожи чала-думбул табиъатлик хотинининг феъли хуйини яхши билгани учун ўткан воқияларни, яъни Отабек сирларини унга очмаслиққа қарор берган бўлса ҳам, аммо марғилонлиқ келин ва қудаларнинг келишларидан хабар беришни лозим топди. Чунки хотинининг марғилонлиқ келинга бўлган адоватини Отабекдан ҳам яхшироқ билар ва унинг: "Ўғлингиз Марғилондан уйланмади, бир балодан уйланди!" деб қиладирган шикоятларини ҳамма вақт эшитар, доимо иссиғ-совуқчи домла, хўжаларникида бош оғритиб юришини ҳам билар эди. Шунинг учун ўз тарафидан Ўзбек ойим тушкурни яхшилаб эбка олмоқ, юз қизарадирган ишларга қарши чораларни кўрмак фикрига тушди.

Чолу кампирнинг ҳар бир ўлтуришларида сўз Ўзбек ойим томонидан бошландими, албатта ноқобил ўғул билан марғилонлиқ "анди" келин устида бўлар ва унинг учун энг аҳамиятлик масала фақат шугина бўлиб кўринар эди.

Бошқа кезларда кампирнинг бу тўғридаги дод-ҳасратини кулгулик билан ва кам ҳавсалалик билан эшитса ҳам, аммо бу гал Ўзбек ойимнинг ўша эски ашуласини ортиқча бир тўзимсизлик орасида кутар эди. Кампирнинг дарди ғўзада, сичқоннинг кўзи донлик кўзада, деганларидек, бизнинг Ўзбек ойимизнинг ҳам дарди бўзада эди. Сўз уринди, сўздан — сўз чиқди, ниҳоят ҳожининг кутканидек ўғул ҳасрати ҳам бошланди:

— Аҳмоқингиз бир оз эсини йиғқан кўринадир, — деди Ўзбек ойим, — ҳайтовур уч ойдан бери Марғилонни эсидан чиқариб қўйди.

Ҳожи кулди:

— Иссиғ-совиғинг кор қилғандир...

— Билмадим... Ҳар нучук сув қуйғандек бўлди, қолди. Илоҳи эм тушкан бўлсин...

— Илоҳи эм тушсин, — деди кулиб ҳожи.

Ўзбек ойим эрининг истеҳзосига тушиниб қолди ва лаби-лабига тегмай бобиллай кетди:

— Нега куласиз? — деб депсинди, — бу кунгача кулиб-ку, ўғлингиздан ажралаёздингиз. Эндигина сиз ҳам... худоё тавба қилдим...

— Зўри беҳуда миён шиканад.

— Илоҳи тожикингиз қурсин! — деди Ўзбек ойим, — мен тўгрисини айтсам бу гапларнинг ҳаммасига сиз сабаб

бўлмоқдасиз, эр. Яккаш кулиш, яккаш кулги! Ундан кўра ўгул-қиз ўсдиришга уқувим йўқ, деб айтинг!

Ҳожи тагин кулди:

— Ҳа, уқувим йўқ, ойимча!

— Кулинг-е, кулинг! Худо ўлим берсин кулгуга! — деди Ўзбек ойим ва аччиғи билан юзини четка ўғирди.

— Менга қара, хотин, — деди ҳожи жиддий тусда. Ўзбек ойим қаради. — Ўринсиз чирансанг, белинг синадир, дейди тожиклар. Шунга ўхшаш ўзинг жойсиз чиранганингдек, мени ҳам ўз ёнинга тортмоқчи бўласан.

— Бўлмаса маним барча ҳаракатларим ўринсиз экан-да?

— Ўринсиз.

— Нега ўринсиз бўлар экан?

— Сенинг муддаонг, — деди ҳожи, — марғилонлиқ келини ўғлингдан ажратиб юбориш ва бу келининг билан қолдириш — шундоғми?

— Албатта шундоғ!

— Мана шу ҳаракатингни ўринсиз чираниш, дейдилар. Нега десанг, билфарз¹ ўғлингни олдинга олсанг-да, ундан сўрасанг, "қайси хотининг билан бўлишни хоҳлайсан? Хоҳламаганингни қўй" — деб. Ана шу вақтда ўғлинг нима дер эди? Нима дейишини ўзинг ҳам яхши билсанг керак, хотин!

— Биладан, — деди Ўзбек ойим, — Марғилонлиқнинг домласи кучлик. Ўғлим бечоранинг бошини айлантириб, кўнглини хиппа ўзига боғлаган.

Юсуфбек ҳожи ўзини кулгидан яна тўхтата олмади:

— Яхши, — деди, — сен ҳам-ку уч йилдан бери Тошканддаги ҳамма домла-хўжаларнинг эшигига бирма-бир кириб чиқдинг. Бас, сен ҳам нега ўғлингнинг кўнглини Зайнабка хиппа қилиб боғлай олмадинг?

Ўзбек ойим эрининг бу саволидан ҳайрон бўлиб турмади:

— Марғилонлиқнинг домласи сиҳирчи ҳинди эди. Мен бўлсам, бу ердан ҳинди домла тополмадим.

Ҳожи энди кулмади. Чунки хотинининг ҳолига ачина бошлаган эди.

— Бундоғ ақлсиз ишларни қўяйлиқ хотин, — деб мулойимона сўзлаб кетди, — бир оз ақлга ён бериб иш

¹ *Билфарз* — фаразан, айтилик.

қилган киши ҳеч бир вақт дард қилмайди. Модомики, иккимизнинг ёлғиз ишончимиз шу ўғлимиз экан ва унинг соғлиқ, шодлиғи бизнинг тириклигимизнинг тирағи экан, бас, бизга лозими унинг хурсандлиғи нима билан бўлса, шуни ахтаришди. Мен яхши биламанки, сен бу ишларни фақат ўғлингни аяганингдан қиласан ва сенда шундан бошқа ҳеч бир мақсад йўқ, бу тарафдан қараганда сени ҳам айблаб ўлтуриш осон эмас... Шуни ҳам яхши билгилким, ўғлингнинг ой сайин Марғилонга қатнаб туриши қанча хафа қилса, мени ҳам сендан баттар аччигимни қистатар, ҳатто баъзи кезларда сўкиб юбориш даражаларигача бориб қайтар эдим. Аммо сенинг жаҳлингни чиқариб кулишим бўлса, фақат "ўлганимдан куламан, юзимни ерга сураман" қабилидан бўлиб, бунга сен тушинмас эдинг. Ниҳоят, сен айткандек жоним ҳиқилдоғимга етди-да, ўғлингни бу гал Марғилонга борма, деб йўлдан қайтариб қолгучи ҳам мен — ўзим бўлдим...

Ўзбек ойм бошини терватиб сўзни эшитиб келар эди. Бу кейинги сўзни эшиткандан кейин бошини кўксигача еткузиб, "баракалла, раҳмат" дегандек қилиб қўйди.

Ҳожи давом этди:

— Маним бу тўхтатиб юбормай қўйганимдан хабарсизлигинг учун бўлса керак, кўнглинг домла-хўжанинг дуосига кетиб қолди ва мен сенинг сўзингдан кулдим. Чунки ҳақиқатда бунинг сабабчиси ўзим эдим...

Ўзбек ойм эридан ўпкалади:

— Нега ахир мени хабардор қилмайсиз?

— Бу тўғрида менда ҳам айб бор, — деди ҳожи, — сен билан ўзимнинг муддаоларимиз бир, деб ўйлаганим учун Отабекни койиб тўхтатқанимдан сўнг сенга кенгаш солмасданоқ қудаларингга бир хат ёзган ва келин болани Тошкандга олиб келишларини сўраган эдим. Ҳайтовур сўзимни ерда қолдирмаган ўхшайлар, бу кун қудадан битта жавоб хати олдим. Ақлли кишиларнинг садағаси кетсанг ҳам арзийди: "Шу чоқғача сизларга айтдирмасданоқ зиёратларингизга боришимиз керак эди. Хатингизни ўқуб ниҳоятда хижолат чекдик, айниқса келин болангиз бек оймга қайси юз билан қарайман, деб юзини юлди. Бу адабсизлигини боргандан сўнг албатта юзига солмаслар, деб ишонамиз" дейди...

Ўзбек ойм эрига анқайганча қараб турар эди. Ҳақиқатан ҳам ҳожининг усталиғи Ўзбек оймдек думбул табиъатлик хотинларни гангитарлик эди.

Ул хотинининг жавобини кутиб ўлтурмасданоқ, том устига том ёпа борди:

— Қайси уйни бўшатдирсақ экан? — деб сўради ва жавоб кутмасдан, — қудаларингни нима билан кутишни бўлса ўзинг биласан: туя сўйиб чорлаганинда ҳам келмайдирган кишилар, — деди.

Ўзбек ойимнинг мияси айнадими ёки ўзи айткан сиҳирчи ҳиндининг дуоси асар қилдими, ҳар нучук уч йиллик адоватлар ва кина-кудуратлар барчаси ҳам алла қаёқга қараб учиб кетдилар ва уларнинг ўрнини "икки келинлик бўлиш" масаласи келиб олди. Узоқ, яқин хотинларнинг "Ҳой, Ўзбек ойимнинг маргилонлиқ келини ҳам келибдир, худда тўтининг боласи, эмиш. Юринглар, бир кўриб келайлик" деган сўзлари эшитилгандек бўлди. Шу чоқгача Зайнабка ялиниб, ялпоғланиб қун кўриб келган бўлса, мундам сўнг бир қўша келинни ўзининг оёғлари остида ялиниб юрган ҳолда кўрди.

— Ҳар нима бўлганда ҳам теги нозик, — деди ойим, — иззати учун шу уйимизни бўшатиб берамизми?

— Ўзинг биласан.

— Биз тўрдаги уйга кўчиб ўтсак ҳам бўладир. Ахир теги нозик...

Уч йиллик кина ва адоват ўрнига ниҳоятда олий марҳамат ва меҳрибончилик келиб ўлтурган эди. Уч йиллик эмас, уч дақиқалиқ ўзгаришдан Ўзбек ойимнинг юзи қизармас ва қизаришни ҳам билмас, ҳатто ўғул-қиз ўсдиришни билмагучи Юсуфбек ҳожидан алла қанча юқориларда юрар эди. Юсуфбек ҳожи эса хотинидаги бу кулгулик ўзгариш учун ажабланмади ва кулмади, чунки бу кулки табиъатка молик бўлган хотин билан энди ўттуз беш йиллаб бирга яшар эди.

Ўзбек ойимни шу ҳолга келтиргандан кейин ундан сўраб қўйди:

— Зайнабка ҳам бу хабарни ётиги билан айтиб қўямизми?

— Сиз билан мен бир ишни мувофиқ кўрганимиздан кейин Зайнабка чикора¹, — деди Ўзбек ойим. Мундан уч дақиқа илгари саодати учун тиришилган орзулиқ Зайнабнинг оқибати ҳам шу бўлиб қолган эди.

¹ Чикора — йўл бўлсин.

— Гап унда эмас, — деди ҳожи, — умр, мурса деган гаплар бор, айниқса кундашлик иши қийин, коса-косага текканда гиди-гиди гаплар кўпайса, бизга эмас, ўглингга ҳам татимай қоладир.

— Чақир, дейсизми?

— Чақир.

Ўзбек ойим Зайнаб билан Отабекнинг кутилмаган равишда очилиб сўзлашиб ўлтурганлари устидан чиқди.

— Ўғул-қизнинг кенгашими?

Отабек кулимсираб Зайнабга қаради, Зайнаб эса тузатиниб ўрнидан турди ва қайин онасига жой кўрсатиб:

— Шунақага ўхшайдир, ойи. Ўғул-қизнинг кенгаши худда шу кунга йиғилиб қолган экан, — деди ва кулимсираб эрига қаради.

Ўзбек ойим ўлтурмади ва уни-буни суриштириб, ўйлаб турмади:

— Иккаласига бир пардан кўйнаклик ол! Бирини паст, бирини баланд қилма, бу хотининг бўлганда ул ҳам кўз очиб кўрганинг... Зайнаб, сен мен билан жур-чи, ҳожи отанг чақиряптилар, — деди.

Томдан тараша тушкандек қилиб сўзланган юқоридаги гапларга бошда уларнинг иккави ҳам тушинмади. Аммо бир оздан сўнг Отабек айтилган телва-тескари сўзларнинг маъносини онглаб олди, онасининг нима бўлса ҳам Марғилон тарафка оғишқанини ва ўзининг кучлик бир душмандан қутилаёзганини билиб Зайнабни нима учун чақирилганини ҳам пайқади. Зайнаб эса бир нарса тушинмаган ҳолда қайин онаси билан чиқди.

Қайин она келин қаршисига келиб ўлтуришкандан кейин, ҳожи Зайнабга қараб олди.

— Болам, Зайнаб, — деди, — биз Марғилондаги опанг кўчини олиб келмакчи бўлдиқ... Сен шунга нима дейсан?

Зайнаб ялт этиб қайин онасига қаради, чунки Ўзбек ойимнинг бояғи гапи энди унга онглашилган эди. Дўстни душман ёнида кўриб билинар-билинемас қилиб энтикди.

— Мен нима дер эдим...

— Гап нима дейиш ва нима демасингда эмас, ойим! — деди ҳожи, — гап шундаки, ул келган чоқда эгачи-сингилдек бўлиб кета оласанми, деб сўрамоқчиман.

— Бўлиб кетармиз...

— Эгачи-сингил бўлиб кетарсиз-а? — деб такрор сўради қайин ота.

— Билмадим ...

- Нега тагин билмай қолдинг?
Зайнаб бир мунча вақт ўйланиб қолди.
- Қарс икки қўлдан чиқадир, — деди Зайнаб, — мен яхши бўлганим билан опам ёмон бўлса, қозирги берган ваъдамдан нима фойда бўлсин.
- Жуда тўғри гапирдинг, болам, сендан олган ваъдани ундан ҳам оламиз.
- Зайнаб сукут қилди.
- Зайнаб сиз ўйлаган келинлардан эмас, — деди Ўзбек ойм, — худога шукур, ақл-ҳуши бошида.
- Бошқа гапларни кўнглингга келтурма, қизим. Марғилошлиқ келин билан сенинг бизга ҳеч бир фарқларинг йўқ, иккавларинг ҳам боламизнинг қўшоғи — боламизсиз!
- Зайнаб бошини иргатиб қўйди. Юсуфбек ҳожининг дусидан сўнг, Зайнаб Отабекнинг олдига кирди.
- Отабек Зайнабнинг юзидаги маъюсликни биринчи кўришдаёқ сезди. Бир оз жимгина қаршима-қарши ўлтуришдилар, иккисига ҳам сўз айтиш ўнгғайсиз ва алла нарса монёъдек эди.
- Нега чақирган эканлар? — деб ниҳоят Отабек сўраб юборди.
- Билиб туриб сўрайсизми? — деди Зайнаб кучланиб кулган ҳолда.
- Нимаи билиб туриб?
- Марғилондан келадирган кишингизни.
- Отабек қийин ҳолатда қолди ва оғзига шу гап келди:
- Мунда маним ихтиёрим йўқ... ҳамма ишни отам қилаётибдир.
- Отангиз қилсалар ҳам сизнинг кўнглингиздагича.
- Нима кўнглимдагича?
- Суйганингиз билан биратўласига қўшилиб олиш, албатта, сизнинг кўнглингиздагича...
- Мен уни суяманми?..
- Албатта суясиз...
- Отабек ўзини тинч ушлаган ҳолда:
- Янглишасиз! — деди.
- Ҳеч янглишмайман, — деди Зайнаб, — сиз уйланишдаёқ уни субоб олгансиз, мени бўлса... мен ота-онангизнинг орзуларича, — деди ва кўзига жиқ ёш олди.
- Отабек оғир ҳолга тушди, бу тўғри сўз уни тамом эсанкиратди ва бу ҳақиқатка қарши бориш, яъни ёлғонлаш яна оғир эди. Шундай бўлса ҳам ёлғонламай чораси бўлмади:

— Бошда... суюб уйланганим сиз айтканча тўғри, аммо ҳозир ундоғ эмас, — деди.

— Ишонмайман.

— Нега ишонмайсиз, ишонинг...

Зайнаб бир оз унга қараб тургандан кейин:

— Ишонмаганимнинг сабаби бор, — деди.

Отабек тинчсизланди:

— Сабабини... сўзланг...

— Менга уйланганингизга қанча бўлди?

— Икки...

— Шу икки йилдан бери менга бўлган алоқангиз бир зарра ҳам ўзгарган эмас, — деди Зайнаб, — мени хотин ўрнида кўрмайсиз!

— Бекор гап...

— Бекор гап эмас, жоним, — деди Зайнаб қизишқан ҳолда. — Марғилондан қайтқандан кейинги кунларингизни меҳмонхонада кечириб келишингиздан албатта тона олмасиз. Шу ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйган эди, деб маним тўғримда ўйлаб қарамаслигингизнинг сабаби ҳам ўзингизга...

Зайнаб сўзини битира олмади, четка қараб кўз ёшисини тўқди. Отабек гўё тоғ остида қолган эди.

— Сиз тамом бошқача тушинибсиз...

— Бўлмаса, бу гапларнинг сабаби нима?

— Сабаби жуда очиқ, — деди Отабек. Лекин нимани сабаб қилиб кўрсатишни ўзи ҳам билмас эди.

— Айтингиз ахир?

— Ўзингиз ҳам биларсиз, деб ўйлайман.

— Мен ҳеч нарса билмайман.

— Биласиз.

— Худо ҳаққи билмайман.

— Билмасангиз... — деди бек, — билмаганингиз яхши.

Сизга ўз оғзим билан иқрор қилишга уяламан...

— Мендан-а, хотинингиздан уяласизми?

— Уялмайинми?

— Уялманг.

— Уялмасам... мизожим заиф...

Зайнаб ишонар-ишонмас унга қаради.

— Тўғри сўзламадингиз...

— Ишонмасангиз ўзингиз билинг, лекин ҳақиқат гап шу, сиздан узоқда юришимнинг сабаби ҳам шунда.

— Ишонганимда ҳам бу ҳол ташқарида ётиб юришингиз учун катта сабаб бўла олмайдир. Чунки мен фақат шунинг

учун сиздан ўпкаламайман, — деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради. — Менга сизнинг мизожингиз керак эмас... Ўзингиз!.. — деди ва йиглаб ёлборган ҳолда Отабекнинг қучоғига ўзини ташлади. Отабек Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлигини биринчи мартаба билар эди. Бечора Зайнаб жонсиз ҳайкални ўпиб қучоқлар ва ёлборар эди.

7. ҚУДАЛАРНИ КУТИБ ОЛИШ

Кечаги кирган савдогарлардан қудаларнинг бу кун аниқ кириш хабарларини билган эдилар. Нарироқдан кузатиб кириш учун Ҳасанали йўл устига кеткан, Юсуфбек ҳожининг ўзи иш бошида туриб, Ойбодоққа ташқари ҳавлини тозалатар эди. Ичкарида бўлса, Ўзбек ойим қўшни хотинлардан бир нечасини ҳашарга айтиб, ҳаммани жой-жойига қўйдирган, ҳавли юзини ҳам ёғ тушса ялагундек ҳолга келтурган эди. Аммо ўз уйини бўшатдириб, гилам солиб қўйганига энди уч кунлаб бор, қудаларнинг зиёфати учун керак бўлган ҳамма нарсаларни ҳам ҳозирлатқан, улар келиб тушди дегунча, бўғизлатиш учун, деб бир гўнон қўйни оғилнинг устунига қантатириб қўйган эди. Кумуш билан Зайнабка аталиб олинган хон атласларга кўнгли тўлмай "ҳар нучук-да теги нозик, бу бўлса энди кўб кийди, атласнинг ёнига яна бир хитойи латта олингиз" — деб марғилонлиқнинг кўйнагини бир қўша қилдирган, битта хитойи жужим мурсакни кам кўриб, ёнига ўзининг қийматбаҳо заррин мурсагини ва иккита рўймолга ҳам қониқмай, ўзининг келинлигидан ўролмай қолган қалмоқи саллачасини қўшқан эди.

Зайнаб ҳам унча хафа кўринмас, қайин онасининг буйруқларини эски ҳолича бажариб юрар ва ҳозирда уйга кириб олиб меҳмонлар келиб тушди дегунча, олдиларига ёзиш учун дастурхон ясатар эди.

Ўзбек ойим ҳашарчи хотиндан бирига тандирга ўт қўйишни буюрди-да, ўзи Зайнабнинг олдига келди:

— Дастурхонинг битдими, болам? — деб сўради.

— Битди. Ташқарининг асали камга ўхшайдир.

— Кам бўлса, даррав омбордан керагича олиб чиқ, ундан кейин хамирингга ўзинг қара, Ойбодоқнинг қўли тегмас, хамир гуп бериб кетибди, — деди ва даричадан кўтарилиб дастурхонларни кузатди, — дастурхонинг тузик, варақини эсингдан чиқарма, — деди ва ўрта йўлакда кўринган Юсуфбек ҳожини ўзига имлади. — Бери келинг.

Юсуфбек ҳожи бошида оқ тўпписи ва эгнида оқ олача тўни билан устидан белини боғлаған эди. Ўзбек ойим ёнига секин-секин юриб келди:

— Нима гап?

— Дастурхонларимизга бир қараб қўйинг-чи?

Ҳожи парвосизгина қилиб қараған бўлди:

— Ўзингга ёқса бўпти, — деди.

— Қассоб айтканмисиз, тагин улар келгандан сўнг шошиб қолмайлиқ.

— Қассоб тайёр, ҳозир бўғизлатсақ бўлмайдими?

— Йўқ, — деди Ўзбек ойим, — ош эгаси билан ширин.

Ҳа, айткандек, қудангизникига юборған кишингиз келдими?

Асал учун шошиб борған Зайнаб тўхтаб қайин отасининг оғзига қаради.

— Бориб келди, — деди ҳожи, — Алимбек даласига кеткан экан, хотин қудалар келишмакчи бўлишибдир.

Зайнаб асалга кетди. Ҳожи Ўзбек ойимнинг ёнига юриб келди ва секин сўради:

— Зайнаб хафа эмасми?

— Нимага хафа бўлар эди.

— Ахир, сўрайман-да.

— Туппа-тузик, — деди Ўзбек ойим, — ташқарингиздан Ойбодоқ қутилаёздими?

— Қутилиб қолди. Маҳалладан ҳам уч-тўртта киши айтдим, ошни кўпроқ қилиш керак.

— Хўб.

Ҳожи уён-буёнга аланглаб олгандан кейин сўради:

— Ўғлинг қаёғда, кўринмайдими?

— Ташқарида эди-ку.

— Боя шуёққа киргандек бўлған эди.

— Гузар-пузарга чиқгандир, — деди Ўзбек ойим.

Ойбодоқ ташқарини йиғиштириб кирди. Ҳожи меҳмонхонага чиқиб кетди. Ўзбек ойимнинг амрича Ойбодоқ, Зайнаб ва ҳашарчи хотинлар кулча яшағга ўлтурдилар.

Кун тушдан оғқанда ҳамма саранжом олинған эди. Ўзбек ойим тўйга борадирған хотинлардек ясанған, эгнига одими хон атлас кўйнак, бошида оқ шоҳи дакана, кўзида сурма эди. Ўзбек ойимнинг: "Келинни хор тутар экан демасинлар, сен ҳам ўзингни тузат", деб айткани учун Зайнаб ҳам тамом ипакларга кўмилиб ясанған, кеча эрга теккан янги келинлар суратига кирған эди.

Зайнабнинг онаси — Моҳира ойим, опаси — Хушрўй-биби ва янгаси Ҳанифанисолар ҳам келишдилар. Ўзбек

ойимнинг кўнгил тортар қўшниларидаи Карима отин, Ша-рофат чевар ва Маҳинабонулар ҳам ясаниб-тусаниб чиқди-лар. Ун чоғлиқ хотин бўлишиб совутмачоқ дастурхонга¹ ўлтурушдилар. Ўзбек ойим мажлиска — марғилонлиқ қуданинг одамгарчиликни билишидан, Отабекни Тошкандан уйлантиришга қарши лом-мим демай, қайтага ўзи куяви билан бирга келиб, тўйни ўтказишиб кетканидан, Марғилондаги обрўсидан ва давлатидан баҳс қилиб айтар эди:

— Бечоранинг бори-йўғи пешонасидаги боласи шу бизнинг келинимиз. Отабекни ўз боласидан ҳам яхши кўриб, "Ўғлим бўлса шундоғ бўлар эди-да, мендан кейин ҳамма давлатим шуники, илоҳи омон бўлсин", дер экан.

Моҳира ойим алланучкалангани ҳолатда жавоб берар эди:

— Ҳа, айланай қуда, қарс икки қўлдан чиқади, деганлар... Бузоқ яхши бўлса, икки онани ҳам эмар экан...

Қўёшнинг қиздиришидан чанги қиқиб кеткан ҳавлига сув сепаиб турган Ойбодоқ ташқаридаги гулдир-гулдирни эшитди ва чопиб меҳмонлар ўлтурган уйнинг даричаси ёнига келди: "Келишканга ўхшайдирлар", деди. Ўзбек ойим гапириб турган сўзини ярим йўлда қолдириб, ўрнидан турди ва меҳмонлар ҳам унга эргашдилар. Зайнаб бўзарган ҳолатда уйига югуриб кетди. Ўзбек ойим бошлиқ — хотинлар ҳавли юзасига тушдилар. Моҳира ойим қизи Хушрўйнинг қулоғига нимадир шивирлаб кулиб қўйди. Ўзбек ойим ўрта эшикка бориб етмаган ҳам эди, нариги ёқдан қўшнининг боласи югуриб кириб қолди.

— Сўйинчи беринг, бек буви, кеннойим келдила!

Ўзбек ойим чўнчагига қўлини солиб беш-ўн пул олиб берди. Бола орқасидан Ҳасанали кўринди:

— Қани оyi, кўрманани беринг-чи, мен сизнинг қочқоқ келинингизни тутиб келдим! — деди ва йўлакка қараб: — Тўхтанг, тўхтанг, илгари мен сўйинчимни ундириб олай.

Йўлакдан Офтоб ойим кўринди. Паранжиси бошида, чашмбанди қўлида эди. Ҳасанали Ўзбек ойим билан танишдирди:

— Бу киши қудачангиз — Офтоб ойим бўладирлар.

Ўзбек ойим Офтоб ойим билан саломлашиб қучоқлаша кетдилар. Ўзбек ойимдан кейин бошқа хотинлар унинг би-

¹ Совутмачоқ дастурхон — наридан-бери тайёрланган, супта дастурхон.

лан кўришиб чиқдилар. Ҳамманинг кўзи алонг-жалонг келди. Кумушни ахтаришар эдилар. Кумуш ҳали ичкарига кирган эмас. Ўзбек ойимнинг икки кўзи йўлакда, Ҳасанали бир йўлакка ва бир Ўзбек ойимга қараб нима учундир кўзини қисиб қўяр эди. Хотинлар билан кўришиб четда турган Офтоб ойим қудаси ёнига келди: "Уялиб турғандир" деб кулди. Ўзбек ойим кулимсираб йўлак томонга:

— Ҳой, пошша келин! — деди, бизлар кутиб қолдиқ-а, уялманг болам! Ҳасаналининг кўрманаси бўлса тайёр!

Ҳасанали йўлакка қараб имлади... Қип-қизарган ҳолда Кумуш кўринди: паранжиси қўлида, қора атлас кўйнак эгнида, зангор латта мурсак устида, оқ шоҳи рўймол бошида эди. Шаҳло кўзлари кулимсирашка яқин ҳолда уятлик эдилар.

Ҳасанали танитди:

— Мана бу киши қайин онангиз — бек ойим бўладирлар.

Кумуш салом берди ва қўлидаги паранжисини ерга ташлади, югуриб келиб ўзини Ўзбек ойимнинг қучоғига олди. Ўзбек ойим ҳам уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олган, юзидан шап-шап ўпиб айланиб, ўргулар ва тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлар эди... Кутиб турган хотинлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ҳанифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишлашдилар...

Қайин она-келин бир дақиқа чамаси кўришиб қолдилар. Сўнгра Кумуш бошқалар билан бир-бир кўришиб чиқди. Ўзбек ойим ҳар бир хотинни ким бўлганини унга танитиб борди. Энг кейин орқадан Зайнаб кўринди. Чунки ул уйдан энди чиқиб келган эди. Ўзбек ойим кулиб Кумушка қаради:

— Қани, ўзинг тани-чи, ким экан бу.

Кумуш ҳайрон бўлиб қолмади... Ипақлар ичига ғарқ бўлган Зайнабга қараб олиб, унга томон адим ташлади:

— Зайнаб опам! — деди. Зайнаб ҳам кулимсираган ҳолда Кумушка яқинлашиб келди... Икки кундаш "эсон-мисиз, омонмисиз, эсон-омон юрибсизми..." сўзлари билан озорсиз қилиб бир-бирининг елкасига ва қўлтиқ остига қўл юборишдилар. Улар кўришиб турганда йўлакдан Юсуфбек ҳожи кўриниб, қочадирган хотинлар ўзларини четка олдилар. Ҳожи уларнинг олдига — юзага чиқгач, Офтоб ойим салом бериб рўймоли билан томоғ остларини ўраб олди. Ҳожи қудачаси билан сўрашиб:

— Баракалла, синглим! Ҳайтовур чарчамай келдингларми, мен сизларни овора қилдимов, — деб узр айтиб кулган ва уялиб борган қудачасига енгиллик берган бўлди.

— Қани, бек отаси, кўрманани беринг-чи! — деди Ўзбек ойим Кумушни имлаб.

Кумуш уялиб зўрғағина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқинига келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб суйди ва Кумушнинг манг-лайига тегизиб олган ўз қўлини ўпди:

— Бизнинг Мирғилонда ҳам шундай келинимиз бор экан-ку, биз билмай юрган эканмиз-да, — деб теварагига қараб кулинди ва қўлини дуога очди. — Бизни шунчалик сийлаб келибсизлар, бу яхшиликларингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин. Оллоҳ таоло ёшларга тинч ва баракатлик умр берсин. Илоҳим тақаббул дуо¹...

Ҳамма дуога юз сийпашдилар. Сўнгра Юсуфбек ҳожи Кумуш билан Зайнабка қаради:

— Мен сизларнинг кўришиб турганларингизни кўриб жуда қувондим, — деди, — Мундан сўнг ҳам шу йўсунда бир-бирларингизга эгачи-сингилдек бўлмоқларингизни тиламан, — деди ва Ўзбек ойимга:

— Қани, меҳмонларни ичкарига олинглар, — деб ўзи ташқарига бурилди.

8. ЗИМНАН АDOBAT

Шундан кейин Ўзбек ойим олдинга тушиб, қудаси билан Кумушни уйга бошлади. Уларнинг кетидан бошқа меҳмонлар юрдилар. Ўзбек ойим йўл устидан Ойбодоққа:

— Тезроқ чойингга қара, бечораларнинг аравада ичаги узулгандир, — деди ва Офтоб ойим билан Кумушка, — мен сизлардан жуда хафаман, — деб қўйди.

Офтоб ойим Кумушка қараниб жавоб берди:

— Айтсангиз, айтмасангиз биз жуда уятлик бўлганмиз.

Уйнинг даҳлизига кирдилар. Ўзбек ойим уларни тўрға таклиф қилди:

— Қани, юқориға! — деди.

Офтоб ойим тўрға ҳаракат қилса ҳам, Кумуш бошқа

¹ Илоҳим тақаббул дуо — эй худойим, дуаларимизни қабул эт.

меҳмонлардан уялиб тўхтади, Ўзбек ойим уни қистаб тушди:

— Ийманма, Кумуш отин, бу кун-эрта бизга янги келинсан, учунчи кундан бошлаб сен муғомбирнинг бошингда тегирмон юргизишни ўзим яхши биламан! — деди. Офтоб ойим ва кейиндагилар кулишдилар. — Яна ҳали сен маним собунимга кир ювиб кўрганинг йўқ! — деб қўйди. Бу гал Кумуш ҳам кулимсираб олди.

Тўрға Офтоб ойим ва Моҳира қудачалар ўлтурдилар. Офтоб ойимнинг сўлига Кумуш, Кумушнинг ёнига Хушрўй, Моҳира ойимнинг ўнгига Ҳанифа, ундан кейин Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар қатор чизилишдилар. Энг оёғда Ўзбек ойимнинг ўзи ўлтурди. Карима отин қўл очиб дуо қилгандан кейин, Ўзбек ойим "Хуш келибсиз" қилди. Мундан сўнг ҳамманинг кўзи иттифоқ қилгандек Кумушка тушди. Кумуш уялиб ерга қаради. Бир неча вақт жим қолишиб Моҳира ойим Офтоб ойимдан сўради:

— Марғилондан етиб келгунча ҳам жуда бир ерга еткандирсизлар?

— Унча чарчаганимиз йўқ, — деди Офтоб ойим, — ўзи Марғилондан Тошкандгача арава йўли ўн кунлик экан, биз чарчамайлик, деб секин-секин ўн икки кунда келдик.

— Йўл лойдир? — деб сўради Маҳинабону.

— Лой эмас, — деди Офтоб ойим, — йўл жуда яхши экан — икки ёқда кўм-кўк майса, қирларда лолалар, йўлнинг жуда ҳам томоша вақти экан.

Сўз навбати Ўзбек ойимга келди:

— Келмаганларингизда Отабекни энди сира ҳам юбормаслиққа қарор қўйган эдим, — деди, — бооо худо, ўғлим уч йилдан бери ой сайин Марғилонга қатнаб зерикмадингми, энди улар ҳам келсин ахир, деб йўлдан тўхтатқан эдим.

Кумуш Отабек исмини эшиткач, секингина кўтарилиб қўйди. Офтоб ойим Ҳасаналидан ҳамма сирни ўрганиб олган, шунинг учун Ўзбек ойимнинг довирашига тушинди:

— Юзимизга солмасангиз ҳам жуда уятлик бўлганмиз, — деди.

Зайнаб дастурхон кўтариб кирди ва меҳмонларга "Хуш келибсиз" айткандан сўнг дастурхонни ёзди. Даҳлиздан — Ойбодоқ қўлидан ясалган баркашларни олар экан, бирикки қайта ер остидан Кумушка кўз юборди ва Кумуш-

нинг кўзи ҳам унинг кейинги қарашида тўқнашиб олди. Баркашлар қўйилиб бўлди. Ойбодоқ тўрт чойдиш чойни мис теклиги билан киргузиб берди. Зайнаб чойдишлар ёнига меҳмонларга чой қуйиш учун ўлтурди. Ўзбек ойим чиқиб борган Ойбодоқни тўхтатиб сўради:

— Қассоб келганмикин?

— Боя келган эди. Ойимлардан фотиҳа олиб берсангиз, қўйни чиқариб бера эдим.

Ўзбек ойим қудачасига қаради:

— Фотиҳа берасизми, қуда!

Офтоб ойим Моҳира ойимга қаради:

— Фотиҳа берингиз, ойи!

— Қўй сизга аталган, — деди Моҳира ойим. — Фотиҳа бериш сизнинг ҳаққингиз, биз бўлсақ фотиҳани кўб берганмиз.

Ўзбек ойим ҳам "сиз беринг" дегандек қилиб Офтоб ойимга имлади. Офтоб ойим уялинқираб фотиҳа берди. Ойбодоқ чиққандан кейин дастурхонга қарадилар ва "олинг-олинг" билан бир-бирларини қисташа бошладилар. Бояғидек кўбчиликнинг кўзи Кумушда эди. Айниқса Ўзбек ойим суқланиб унга қарар ва томоққа қистар эди:

— Ол болам, ол! Мен томоқдан уялатурган кишини ёмон кўраман. Ёки эшикдан киришингданоқ сансирай бошлаганим учун хафа бўлдингми?

— Хафа бўлиш эмас, сўйиндим, — деди Кумуш ва дастурхондан чўқинди.

Офтоб ойим:

— Сансирашингиз уч йилдан бери Кумушни болам, деб юрганингизни бизга очиқ оңглатади. Айниқса мен бунинг учун сиздан миннатдорман.

Карима отин:

— Киши ўз боласини сансирайдир, бегонани ҳам сансирасин-чи.

Зайнаб:

— Мени ҳам чимилдиқдан чиқишим биланоқ сансиратган эдилар...

Ўзбек ойим:

— Мен яқин кўрган кишимни сизсирай олмайман, — деб махтангансумон бўлиб олди, — ҳой Кумуш, ол, жилла қури-са анув варақидан бир-иккита е, юрагинг узилгандир.

Кумуш узра айтди:

— Чарчадим шекиллик, — деди, — иштиҳом бўғилганга ўхшайдир...

Ўзбек ойим кулди:

— Иштиҳонг бўғилган бўлса чарчаганингники эмас — эрингни соғинганингники, — деди. Бирдан ҳамма кулиб юбордилар. Зайнаб ҳам кулгуга иштирок қилди... Аммо Кумуш юзини четка ўгирган эди. Эҳтимолки, қайин онасининг заковатига ичидан таҳсин ўқур эди.

Ўзбек ойим Офтоб ва моҳира қудаларни дастурхонга қистади:

— Олинг, қуда, сиз ёшларни қўяберинг, буларни йигит асраса, сиз билан мени томоқ асрайдир.

Яна кулги бошланди. Офтоб ойим ўзини тутолмай кулар эди. Кумуш ҳам очиқ кулиб, кулги орасида Зайнабқа қараб олди — Зайнаб ҳам кулар эди...

Кулги босилиб тушкандан кейин, Зайнабнинг янғаси Кумушдан сўради:

— Бегингиз билан кўришмаганингизга қанча бўлди?

Кумуш даҳшатланиб онасига қаради. Офтоб ойим жавоб берди:

— Уч ой шекиллик.

Хушрўй ўзининг золим кўзини ўйнатди:

— Ҳа, бўлмаса холам айтканларидек иштиҳонгиз бўғилгани ўшаники.

— Тўғри, тўғри! — дейишди хотинлар.

— Мен ўзим биламан, — деди Ўзбек ойим, — жўрттага Отабекни уч ой тўхтатиб қўйдим-ку, ахир!

Кумушнинг кўнглидан кечди: "Аниқ биласиз, жўрттага тўхтатдингиз!" Офтоб ойим кулиб жавоб берди:

— Жилла уники бўлмаса керак. Маним ҳам иштиҳом бўғилгандек...

Ўзбек ойимнинг эсига Отабек тушкан эди:

— Ҳой, айткандек, Отабекни кўрдингизми? — деб Офтоб ойимдан сўради.

— Йўқ.

Ўзбек ойим Зайнабқа қаради:

— Ташқаридамикин?

— Йўқ эмишлар... — деди Зайнаб.

Ўзбек ойим ажабланди:

— Боя отанг ҳам сўраган эдилар... — деди, — қаёққа кеткан экан ақлсиз... Эрталаб сенга ҳеч нарса демаб-миди?

Кумуш Зайнабнинг оғзига тикилди, Зайнаб ҳам унга қараб олди:

— Эрталаб мендан уст тўнларини сўраган эдилар —

деди, — мен тўини бериб қасққа боришларини сўраганим-да, бир жойда ишим бор, деган эдилар...

Зайнаб зимнан Кумушни чақиб олди. Кумуш лой каби бўшашиб, Офтоб ойим ҳам оғир тортди. Зайнабнинг қариндошлари кулгансумон бир-бирларига қарашиб олдилар. Ўзбек ойим орадан ўткан сирни пайқади: "Бирарта зарур иши чиқгандир", — деди. Шу вақт даричадан Ҳасанали кўринди, қўлида бир меш қимиз кўтарган эди, даричадан туриб меҳмонларни "Хуш келибсиз" қилди¹ ва қимизни узатиб Офтоб ойимга қараб кулди:

— Қимизни куявингиз сизга киргизди.

Офтоб ойимнинг қуши ўзига келиб, Кумушнинг юзига қон югурди. Ановилар бўлса, энди буларнинг ҳолига тушиб бўзрайишдилар.

Қимиз билан енгиллашкан Ўзбек ойим Ҳасаналидан сўради:

— Қачон келди?

— Ҳозир.

— Қаёққа йўқолган экан, аҳмоқ?

Ҳасанали изоҳ берди:

— Кеча ҳожи унга иш буюрган эканлар. Билмадим, кеча нима билан овора бўлиб хизматни унуткан ва бу кун эрта-лаб эсига тушиб меҳмонлар келгунча бориб келарман, деб шунга кеткан экан. Борадирган жойи узоғроқда бўлиб, кечиккан ва йўлдан келатуриб бу гуноҳига икки меш қимиз олган... Ҳали қимизни менга бериб: "Кириб айтинг, жуда уятлик бўлдим, кечирсинлар", дейдир,— деди ва кулди.

Карима отин:

— Кечирилмайдир, қимиз ўзи нима деган гап, — деди.

Офтоб ойим меҳмонларга қараб чиқгандан кейин Ҳасаналига кулиб жавоб берди.

— Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, шунинг учун кечирдик.

— Балли-балли! — деди Ҳасан, — мен кечирганингизни чиқиб айтаман.

— Чиқиб айтинг, — деди Офтоб ойим.

— Сиз-чи? — деб сўради Ҳасанали Кумушдан.

Кумуш бақадек қотиб ўлтурган Зайнабқа қаради ва уялинқираб жавоб берди:

¹ Хотинлар орасида қулдан қочиш йўқ эди (муал.).

— Мен ҳам кечирдим...

— Сизнинг икки бошдан кечиришингизни ўзим ҳам билар эдим, — деди Ҳасанали, бўғоз-қисир уй ичини кулги босди.

Кулгидан сўнг Ўзбек ойим:

— Нега ўзи кирмади? — деб сўради.

— Қайин отаси билан сўзлашиб ўлтурибдир...

Ҳасанали кеткандан кейин Ўзбек ойим Ойбодоққа — қимизни мис тоғорага бўшатишга буюрди. Қўй сўйилиб тайёр бўлган эди. Ўзбек ойим қудачасининг раёйини сўради:

— Нима буюрасиз?

— Мендан сўраб ўлтурманг, меҳмонлар нимани хоҳласалар биз ҳам ўшанга ёрмиз.

Ўзбек ойим томоқ буюриш учун ҳавлига тушди. Зайнаб мис тоғорага ағдарилган қимизни чўмичлаб косаларга қўйиб меҳмонларга тутди.

9. ҲОЖИ ЭТАК СИЛККАН

Тўрда қутидор, унинг ёнида маҳалланинг имоми Юнус Муҳаммад охунд, юрт оғаси Пирназар жаллод¹ ва Сотиболди отлиғ яна бир кекса ўлтурар эдилар. Пирназар жаллоднинг ёнида Отабек ва Сотиболди аканинг қаторида Юсуфбек ҳожи эдилар. Оёғда Ҳасанали мешдан қимиз қуяр эди.

Сўз тўртинчи кунни бўлиб ўткан қипчоқ қиргини устида кетиб, Юсуфбек ҳожи бу тўғрида сўзлар эди.

— Мен биз халқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим... Эсимни таниганимдан бери амал демай, мансаб демай фақат шу мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида ўзини қушбеги, мингбоши олган уч-тўртта манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим... Улуламир бўлган киши ҳам шу манфаатпарастларнинг хароб фикрларига қулоқ бериб, биздек одамлардан бу тўғрида бир оғиз кенгаш сўрашни унутди. Ҳолбуки, Мусулмонқули балосидан уни нажотка чиқаргучиларнинг биттаси биз эдик. Натижада эрса сўзи — сўз, кенгаш — кенгаш бўлганлар шу уч-тўртта калла бузарлар бўлиб,

¹ Илгариларда жаллодлик қилиб, ҳозирда бу касбни ташлаган. Аммо жаллод лақаби қолган (муал.).

бизга ўхшаганларнинг даражамиз ёш боладек алданиш экан...

Юнус Муҳаммад охунд унинг сўзини бўлди:

— Эй ҳожи, — деди, — ҳамма фасод улуламирда, агар улуламир дуруст одам бўлса, уч-тўртта муттаҳамнинг ёмонлиги ҳеч қаерга бормас ва бунча гуноҳсиз бечоранинг қони ўринсиз тўкилмас эди. Жаноби пайгамбари худо ҳадиси шарифларида айтадирларким, "Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим қола ан-набию алайҳиссалом: Изо васада ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата, яъни ул сарвари коинот марҳамат қилурларким, агар бир қавмнинг иши ноаҳл одамга топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил, яъни ҳалокатига мунтазир бўл", деб. Бас, бизнинг корларимиз ҳам кўб фурсатлардан бери ноаҳл одамларнинг қўлига қолиб ва ҳар замон ул нобакорлар бизларнинг бошимизга анвоъи кулфатларни соладирлар. Илоҳи кори бадлари ўз бошлари бирлан дафъ бўлғай.

— Саддақта ё расулиллоҳ¹, — деди ҳожи ва ҳадисни такрорлади.

— "Изо васада ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата" — вой бўлсин биз бадбахтларнинг ҳолига, — деди. Бир оз маъюсланиб тўхтади ва домла тарафидан бўлинган сўзини шу гаплар билан тамомлади:

— Шу кунгача бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлиб умримнинг ниҳоятига етиб қолдим, — деди. Соқолини тутамлади. — Бу соқол шу эл қайғусида қорди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ешим олтмиш бешка етиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби ҳаққа бево-сита йўналтирғанимни ва кўнгил кўзим очилиб қилган саждамни хотирлай олмайман. Бу алданишим эрса, ҳақ тарафидан бир танбех, бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлганим учун бир киноядир. Энди мундан кейинги беш кунлик умрим дунё можароларидан этак силкиб тўшаъи охират тадорикини қилмоғим учун ганимат кўринадир.

Бу сўз мажлиска бир маъюсият берди. Кўб вақт ҳаммалари сукутда қолдилар. Ҳожининг гапи айниқса Пирназар акага таъсир қилган эди. Ул ўз ҳунари руҳида мулоҳазасини сўзлади:

¹ Саддақта ё расулиллоҳ — тўғри айтдингиз, ё пайгамбар.

— Ёмонларни битта-битта, териб-териб бош кесмасдан элни тинчитиш қийин, — деди.

Бу сўздан кейин мажлис ҳожининг оғзига қарадилар. Ҳожи кулиб қўйди, бир оздан кейин:

— Тўғри айтдингиз, жаллод, — деди, — бу тақдирда ёнингизда ўлтурган бизнинг ўғулни ҳам кўмакингизга чақира оласиз...

Ҳамма-кулиб юборди. Қутидор ер остидан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек дадасининг киноясига тушиниб қип-қизил лавлагидек бўлди. Яхшики, қутидор ва Ҳасаналидан бошқа ҳеч ким бу кинояга тушинмас эди.

Пирназар ака жиддийча Отабекка қаради.

— Отабек менга ўхшаган жаллодкина эмас, амири лашкар бўла оладир. Сиз фотиҳа берсангиз ва Отабек амр берса мен худо ҳаққи ёмоннинг бошини олишдан қайтсам, — деди.

— Бизнинг каттадан-кичигимизнинг, — деди ҳожи, — топқан-тутқанимиз фақат бош олиш... Биз ўйлаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчийдир ва биз ўз хоҳлаганимизни қила оламиз. Тузик, жаллод айткандек, ёмоннинг бошини олмоққа мен ҳам қарши эмасман ва лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслаки йўлида кузатқан маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёғ остига элашкан чўп-хасларни супира бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўринлик ва машруъ, берилган бошлар чин қурбон ҳисобланадирлар. Йўқса, сизнинг бош олишингиз ҳам ановиларнинг қирғинидан фарқлик бўлолмас, — деди ва бир оз тўхтаб олгандан кейин афсусланди, — шу ёшга стиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус.

Яна бир мунча гаплар ўткандан кейин ҳаммалари масжидга чиқиб пешинни ўқуб кириш учун қўзғалдилар. Отабек ҳам қўбчилик билан бирга қўзғалган эди, Ҳасанали уни тўхтатди:

— Сиз тўхтангиз, Отабек, — деди. Кишилар ҳавли юзига тушкандан кейин, — ичкарига бир кириб чиқмасангиз айб бўладир... Бояғи ишингизни бўлса зўрға ёлғон-яшиқ билан уларнинг кўнглидан чиқардим.

Отабек ниҳоятда бўшашқан ҳолда қайтиб ўрнига ўлтурди:

— Майли, бўлмаса... — деди.

10. ҲАСАНАЛИНИНГ ҲИЙЛАСИ

Киши ортиқча қўрққанда гангиб аъзоси ҳаракатсиз ва оғриқ ҳолга тушадирким, албатта буни биз қаттиғ қўрққандан деб биламиз. Дарҳақиқат, бизнинг қаршимизга йўлбарс чиқса, биз қаттиғ қўрқамиз, чунки бизни ўлум кутади, инсон учун дунёда ўлумдан қўрқунч нарса йўқ. Биноан алайҳи биз бундаги қўрқувни табибый ҳисоблаймиз. Аммо қизиги шундаким, бизни дунё бахти кутканда, бизга саодат башорати берилганда нега биз ўлум куткандаги ҳолга тушамиз ва узвий ташкилотимиз (ўрганизмамиз) биринчидаги ҳолатни кечирадир?

Отабек ҳам ҳозир шу кейинги ҳолатка тушкан эди. Эрта биландан бошланган бу ҳолат Ҳасаналининг кейинги сўзи ила тамом бир даҳшат касб этди ва ҳушсизларча ўлтуриб қолди.

Ҳасанали киргандан сўнг қилинадирған муомалани таълим берди:

— Онангиз билан Зайнаб анови можароларингиздан хабарсиздирлар, буни қайин онангиз билан келинга ҳам уқдириб қўйганман. Улар билан сўрашиб, сўзлашқанингизда, гўё уч ойдан беригина кўришмаганлардек бўлингиз.

Отабек бўзариб энтикди:

— Ул-ку осон... — деди.

— Қийини қайси?

— Шу чоқғача тушинмадингизми?

Ҳасанали Отабекнинг юзига узоқ тикилиб қолди...

— Йигит эмасмисиз, эй баракалла.

— Йигитлик билан юракни тўхтатиш...

Ҳасанали ҳам ўйлаб қолди. Дарҳақиқат, Отабекнинг ҳозирги ҳоли нозик эди. Ҳасанали бир неча қайта бош қашиниб ва соқол тутамлаб ўйланди. Ниҳоят ўзича кулинди:

— Тўхтанг бўлмаса, — деди, — мен бир иш қилайки...

— Нима иш қилмоқчисиз?

— Сиз ҳозир сўраманг, аммо шу дақиқадан бошлаб ихтиёрингизни менга топиштиринг.

Отабек кучланиб кулди:

— Нима, ахир? — деб яна сўради.

— Сўраманг, — деди Ҳасанали, — сиз тинчкина таҳоратингизни олиб, намозингизни ўқуй беринг.

Ҳасанали шу сўзни айтиб меҳмонхонадан чиқди. Ота-

бек Ҳасанали тарафидан тасҳир¹ этилгандек туриб таҳорат олди ва меҳмонхонага кириб "таробиҳ" бошлади... Орадан ярим соат чамаси вақт ўткан эди, Ҳасанали ичкаридан чиқиб келди. Отабек эса ҳануз рукуъда², сужудда³ эди.

— Ўқуб бўлмадингизми? — деб сўради даричадан.

Отабек ёнига салом бермасдан унга қаради. Бу ҳолга Ҳасаналининг кулгуси қистаб келса ҳам, ўзини зўрға тўхтатти:

— Қани, мен билан юринг.

— Қаёққа юраман.

— Ичкарига.

— Тағинми?

Ҳасанали кулди:

— Энди кирсангиз бир мартаба бўладир, — деди. —

Сиз...ҳозир ўрта йўлакдан секингина маним уйимга кирасиз... Хотинлар намоз ўқуб ётибдирлар, сизни ҳеч ким кўрмайдир. Сиз киргандан кейин мен эшикни устингиздан ёпиб оламан-да, бир оздан сўнг олдингизга келиннинг ёлғиз ўзини киргузаман... тузикми?

— Тузик...

— Қани, туринг, тезроқ!

Отабек турди. Учрашишка ҳали анчагина вақт бор, шунинг учун унинг юраги тинчсумон эди. Ўрта йўлакка кирдилар. Олдинда борган Ҳасанали тўхтади ва уйнинг эшигини кўрсатиб "ўтинг!" деди. Отабек унинг айтканича қилиб ўзини уйга олди. Ҳасанали Отабекни уйга киргузгандан сўнг келиб эшикни қияроқ равишда ёпди ва даричани нариги уйдан қарағанда киши кўринмаслик қилиб қийғоч очди. Шундан кейин ул ўзича нимагадир кулимсираб хотинлар олдиға кетди.

Отабек киргузилган Ҳасаналининг уйи Ойбодоқ она тарафидан тозағина йиғишдирилиб, ўрта ҳоллик кишиларнинг уйидек асбоб, жиҳозлар билан зийнатланган эди. Деворлар ганчланган, шиплар сирланган, оёғ ости алвон гуллик кийиз билан тўшалган ва тахмонга кирпўш кўрпалар осилган эди. Отабек кафшини даҳлизга ешди-да, уй бўйинча бир-икки қайта юринди ва энтикиб нафас олди. Шу вақт тахмонга осилган кирпўш ўз-ўзидан

¹ Тасҳир — сеҳрланган.

² Рукӯъ — намозда икки букилиб туриш.

³ Сужуд — бошни ерга қўйиш.

қимирлагандек бўлди. Бу қимирлашни Отабек пайқамади. Ҳалиги қимирлаган кирпўш бирдан очилиб кетиб Отабек сўчиди... Бирав тахмондан унга қараб кулимсирар эди. Отабек титрар эди... Бир оздан сўнг иккиси ҳам ўзларини бир мунча тўхтатдилар-да, бир-бирларига томон юришиб келдилар ва сўзсизгина қучоқлашдилар... Отабек сунбул ислик сочлардан руҳ олар, Кумуш гўё унинг бағрига сингиб кеткан эди. Бу ҳол бир дақиқа чамаси давом эткандан кейин бир оз ажралишқан кўйи уйнинг оёғига юриб бордилар ва тиза-батиза ўлтурдилар... Бириси ҳам сўзлай олмас, фақат термулишар эдилар. Неча дақиқагача шу ҳолатда бўлдилар. Ниҳоят, Кумуш кулги аралаш кўзига ёш олди.

— Сиз... қочқоқсиз, — деди.

— Сиз...

— Мен?

— Сиз қувлоқсиз.

— Ажаб қиламан, — деди Кумуш ва шапалоғи билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

— Бу ёққа ҳам...

— У ёққа Зайнаб урсин.

— Зайнабнинг... уришқа ҳаққи йўқ.

Кумушнинг кўзида ҳалигача кўрилмаган бир шодлиқ ўйнади:

— Тўғри айтасизми?

— Тўғри айтаман!

— Мана бўлмаса, — деди Кумуш. Отабекнинг иккинчи юзини ҳам силагандек қилиб қўйди. Яна кулимсирашиб, термулишиб қолдилар...

— Биравнинг ғамидан куйиб қаридим, — деди Кумуш.

— Бескор айтасиз... Мени айтсангиз тўғри.

— Сизними? — деди Кумуш. — Сиз энди қирчиллабсиз!¹

— Тўғри гапирмадингиз.

— Тўғри гапирдим.

— Аммо сиз...

— Мен?

— Кейин айтаман...

Кумуш ўпкалади:

¹ Қирчиллаш — одатда қорға айтиладир. Масалан, қаттиг совуқда ёққан қор қирчиллайдир. Шундан олиб, яни етилган йигитларни қирчиллама йигит, дейдилар (муал.).

— Айтинг ҳозир, — деди ва жоду кўзини алла қандай ҳолатка қўйди. Отабек жавоб ўрнида Кумушнинг юзидан ўпди... Кумуш ўзини қутқазиб ўридан турди.

— Яхши қолинг энди.

Отабек тушинолмай унга қаради:

— Нима бўлди сизга, қасқа борасиз?

— Марғилонга...

— Бу кун кеч бўлиб қолди, эртага кетарсиз.

Кумуш кулиб Отабекнинг юзига урди:

— Бизнинг овлоқда кўришканимизни, — деди, — ойим ва Ҳасанали отамдан бошқа ҳеч ким билмайдир, айниқса Зайнабингиз билса яхши эмас.

— Билса нима қиладир?

— Ҳеч нарса қилмайдир... Яхши эмас-да, — деди, — бир оздан кейин чиқиб ойим билан сўрашинг, кирмаганингиз учун қайин оналарингиз сўйинишиб ўлаётитилар.

Кумуш яна бир кулиб қарагандан кейин уйдан чиқди. Отабек энди тамом ўзини босиб олган, эндиги юрак уриши фақат ҳалиги фаришта томонга ошиқибқина эди. Ўзи ёлғиз қолгандан сўнг нимага бўлса илжайди ва Ҳасаналига илгаригидан ҳам қуюқроқ ўзида муҳаббат сезди. Шу дақиқадан бошлаб кечирадирган масъуд кунларини тасаввурдан ожиз ва Зайнаб тўғрисида ўйлаб ҳам қарамас, бошқа гап эсига-да келмас эди. Орадан Кумушнинг уйга кириб олиши фурсат ўткандан кейин, уйдан чиқди ва парвосизча меҳмонлар ўлтурган уйга борди. Унинг келишини ўз уйдан кўрган Зайнаб югурганча Отабек орқасидан меҳмонлар олдиға кирди. Уйдагилар Отабекни кўриш ила ўринларидан турганлар, фақат Ўзбек ойим "ҳап" этканча ўлтурар эди. Отабек Офтоб ойим билан кўришди... Офтоб ойим уни қучоқлаб юзидан ўпди ва кўзига ёш олди... Сўнгра кичкина қайин онаси билан, Зайнабнинг опаси ва бошқалар билан сўрашиб чиқди ва кулимсираган ҳолда Кумушка "эсонмисиз..." деб қўйди. Кумуш ҳам "шукур" деб кулинди. Сўрашиш тамом бўлгандан кейин ўлтуришдилар. Отабек онасининг ёниға, Зайнаб унинг ёниға ўлтурдилар. Кумуш Зайнабнинг бу қилиғиға гижиниб бир-икки қайта ер остидан унга кўз юборди.

Фотиҳа ўқулиб куяв қайин онаға узр айтди:

— Аввало сизлар келгунча қайтарман, деб эрталаб бир гуноҳ қилдим. Ундан кейин меҳмонхонадан қўзғалолмай иккинчи уятка қолдим...

Офтоб ойим:

— Боламизникини айби йўқ.

Ўзбек ойм:

— Қимиз киргузиб қайин онангнинг оғзини ҳўлламаганинда нах балоға қолиб эдинг, болам.

Кулишдилар. Карима отин:

— Кумушой бўлса, сен эримни яширғансан, деб Зайнабнинг энгка-тенгҳасини чиқарди.

Яна кулгу бир-бирига элашди. Зайнабнинг бояғи ишига Кумушнинг гаши келганини айтилмаса, ҳозир ул ҳам жуда очилған, кулар ва ер остидан Отабекка кўз қирини ташлар, Зайнаб бўлса Кумушни таъқиб этар эди. Мажлиска бир оз жимжитлик киргандан сўнг Отабек ҳам ўз томонидан бир кулгу тўқумоқчи бўлиб, Зайнаб билан Кумушка қараб олди:

— Мен бир ишка ҳайронман, — деди.

— Нимага? — деб сўради Моҳира ойм.

— Нега Зайнаб семизу Кумуш озгин?!

Ўзбек ойм жавобланди:

— Бунинг ҳикматини мендан сўра, болам, — деди, — Кумушнинг ўзинга ўхшаш серфикр кўринадир, Зайнаб бўлса менга ўхшаш қувноқ.

Отабекни ўзига ўхшатқани учун Кумуш қайин онасидан рози бўлди. Аммо Зайнаб ўзини Отабекдан четка қоққани учун Ўзбек оймга гижинди.

Ўзбек оймнинг бу фикрига Карима отин қарши тушди:

— Янглишдингиз, ойм, — деди, — бундаги фарқни Юсуф-Зулайхо қиссаларини ўқуған киши биладир... Уч ой деган фурсат озгина вақт эмас, Кумуш хонимнинг озгани соғинишниқи!

Карима отин қош қўяман, деб кўз чиқараёзди. Яъни Отабек билан Кумушни Юсуф-Зулайхога ўхшатиб, Зайнаб ва қариндошларини ўт ичига ташлаған эди.

— Ўзбек оймники тўғри, — деди Моҳира ойм, — Зайнаб қувноқ, Кумушниса маним кўзимга ҳам серфикрга ўхшаб кўринадирлар...

— Тўғри-тўғри, — деди Хушрўй.

Кумуш билан Офтоб ойм орадан кечкан сирга тушиниб жим ўлтурар эдилар. Кумуш ер остидан Отабекка ризосизча кўз ташлади.

— Тўхтанглар-чи, — деди Отабек, ҳамма унга қарадилар, — ҳеч қайсиларингиз ҳам тополмадингиз.

— Тополмаған бўлсақ ўзингиз айтинг! — деди Шарофат чевар.

— Ўзларингиз тополмагандан кейин мен айтиб нима қилай?

— Мен топдим, хах шайтон! — деди Карима отин, — қизил гулнинг ҳам ўз олдига, оқ гулнинг ҳам ўз олдига иси бор, демакчи!

Ҳамма бирдан кулишиб:

— Худда-худда! — дейишдилар.

Отабек кулиб ўрнидан турди ва "тополмадингиз, тополмадингиз" деганча уйдан чиқди. Кумуш билан Офтоб ойимнинг кўнгиллари бирдек бўлса ҳам бу кашфдан кейин Зайнаб билан Моҳира ойим анча енгиллашдилар. Бу қий-чув орқасидан меҳмонларга қуюқ-суоқ берилди.

11. КУМУШНИНГ СЎЗ ЎЮНИ

Шомга яқин меҳмонлар тарқалишдилар. Меҳмонхонада ҳожи, қутидор, Ҳасанали ва Отабек қолган эдилар.

Ичкарида Ўзбек ойим меҳмонларни кузатиб бўлиб, Кумуш билан онасидан ҳўппак¹ олар эди.

— Мен сизлардан жуда хафа бўлган эдим. Сизларни чурук латтага тутиб, тоқчага ташлаш даражасига еткан эдим. Наҳотки уч йил бўлсаю — бир йўли ўз билгуларингизча келмасаларингиз. Ўғлим бечора ой ўтмасдан бўзчининг моккисидек қатнаб турса... Ахир маним ҳам ўзимга яраша обрўм бор. Тошкандда кимсан, Юсуфбек ҳожи деганнинг кўчиман.² Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб бизга меҳмон бўлдилар... Қушбегининг уй ичлари бўлса, бир ишни маним кенгашимсиз қилмайдирлар... Шунча обрў кўрган бир киши келиб-келиб наҳотки ўз қудасидан ва келинидан мунчалик обрўсизлик кўрса... Шаҳардаги каттадан кичик эртаю кеч қулоқ-миямни ейдирки, ҳой, марғилонлиқ келинингиз келдиларми, нега шундоғ келинингиз бўлатуриб Марғилонга ташлаб қўйибсиз? Мен бўлсам ҳеч сўз тополмаганимдан айтаман: "Келинимнинг онаси касал эмиш... Иккинчи вақтда: — Келиним бечора мунглуғ³... дейман. Энди кўрсам милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан... Мен бу адабсизга тагин ўзим ўлтурган уйимни бўшатиб берибман-а, — дер эди.

Ўзбек ойимнинг дали-гулилигидан Офтоб ойим ва Ку-

1 *Ҳўппак* — гина, ўпка.

2 *Кўч* — юк, хотин (кўчма маънода).

3 *Мунглуғ* — ожиз, муштипар.

муш унга жуда ўзлашиб олганлар, унинг сўзига гоҳ кулиб, гоҳ узр айтар эдилар. Ҳозир уйда Отабек бўлмагани учунми, нимадан бўлса ҳам ҳар нучук Зайнаб ўз уйда куймаланишиб ётар ва меҳмонларни Ўзбек оймнинг танҳо ўзига ташлаган эди.

Тоқчаларга шамълар ёқилиб, вақт хуфтанга яқинлашиб қолгандан сўнг уйга Отабек кирди. Ул киргандан кейин Офтоб ойм билан Ўзбек ойм улар олдида ўлтуришни эб билмадилар-да, сирлашиш учун бошқа уйга чиқиб кетдилар. Уларнинг чиқиб кетишини кутиб тургандек, қўлига бир чойдиш чой кўтаргани ҳолда Зайнаб кирди ва Отабекдан чой ичиб, ичмасини сўради. Отабек ичмайман, деб жавоб берган эди Кумуш орага тушди.

— Мен ичаман, ўзингиз ҳам ўлтуринг.

Зайнаб унча қистатмади, ўлтуриб Кумушка чой қуйиб бера бошлади. Кумуш уни сўзга солиб сўради:

— Маним бало-қазодек етиб келишим учун хафа бўлгандирсиз?

Зайнаб Отабекка қараб олди:

— Нега хафа бўлай, — деди, — сиз келмаганингизда ҳам ўзлари борар эдилар...

— Бормас эдилар, — деди Кумуш, — мен билан уришиб келган эдилар...

Отабек Кумушка ер остидан кулиб қаради, Кумуш ҳам кулиб жавоб берди.

— Шу киши бирав билан уришадирларми? — деди Зайнаб, — икки йилдан бери менга бир оғиз қаттиг сўз айтканларини билмайман...

— Тўғри айтасиз, — деди Кумуш, — бу киши эмас, мен уришкан эдим... Бу кишида сира гуноҳ йўқ ва аразимизга бир тўнгуз сабабчи бўлган эди.

— Ким бало экан ул? — деди Зайнаб.

— Бизнинг шаҳарнинг энг ярамаси, — деди Кумуш ва Отабекдан сўради, — сиз эшитдингизми, яқинда ўшани бир бек ўлдирибдир?

Отабек кулимсиради:

— Эшитдим...

— Ўша бекнинг ҳақиға эшиткан кунимдан бери дуо қилиб келаман...

Зайнаб сўради:

— Сизларда қандай душманлиги бор экан?

Отабек "энди нима дейсан" дегандек қилиб Кумушка қаради. Кумуш бўлса парвосиз жавоб берди:

— Үша тўнгуз уйланмакчи бўлиб маним бир ўртоғимга совчи қўйиб юрар эди... Мен эрса ўртоғимни унга тегишдан айнаткан эдим. Айнатишим ҳалиги тўнгузнинг қулоғига стиб мени бу кишига чақибдир. Бу киши бўлса, нега биравни ўртасига тушасан, деб мендан хафа бўлдилар...

"Бу киши" Кумушнинг ёлгон уюшдиришидан кулди, Зайнаб эрса эрини оқлаб тушди:

— Айб сизда экан, — деди, — сиз ҳам нега биравнинг ўртасига тушасиз?

— Айб мендаликка менда, — деди Кумуш ва Отабекка қаради. — Нафсиламрга қараганда айб бизнинг орамизга чўп бўлиб тушкан холамнинг қизи Зайнабда, шундоғ эмасми? — деб сўради.

Отабек сачраб Кумушка юз ўгирди:

— Бу ўртага Зайнабни нимага келтуриб тиқасиз, энди?

Кумуш кулди ва эски ҳолини бузмади:

— Сиз ҳовлиқманг, бек, — деди, — тунови кун холамникига борган эдим, холам қизи Зайнабдан шикоят қилиб ҳамма гапни Ҳомид чўчқанинг қулоғига еткизгучи ўз қизи Зайнаб гумбаз бўлганини бирма-бир айтиб берди, билдингизми?

Отабек зўрга-зўрга хахолашдан ўзини тутиб қолди:

— Нима бўлганда ҳам айб сизда, нега бошда ўзингиз бу ишка аралашдингиз, ахир? — деди.

Зайнаб:

— Ўзингизнинг аралашингиз чакки-да, — деб қўйди.

Кумуш жиддий тус олди:

— Сиз айткандек Зайнаб гумбазда ҳам айб йўқ, менга қолса ҳамма гуноҳ бек отам билан хон ойимда, — деди. — Орзу-ҳаваслик жойни қидирмасдан қизларини бир кишига бериб қўя қолсалар — албатта бу савдолар йўқ эди... Наҳотки икки йилдан бери неча бечорани зир қатнатиб овора қилсалар; Тошқанд қишлоғи билан Марғилоннинг ораси озгина йўлми, ахир?

Отабек хахолаб юборди:

— Ҳамон айбни ўз бўйингизга олмайсиз, аста-тағфируллоҳ...

Зайнаб Кумушдан:

— Бек отангиз билан хон ойингиз ким?

— Ҳалиги мен айткан ўртоғимнинг ота-оналари... Орзу-ҳавас қидириб бечора қизларини қаритиб қўйдилар.

— Нега сиз тайёр куявдан ўртоғингизни айнатдингиз?

— Давлати бўлса ҳам ўзи тери намоиш эди... Киши давлат учун эрга теккандан эрга тексин...

— Албатта, — деди Зайнаб.

Отабек Кумушнинг сўз ўюнига ажабланар ва ҳой шайтон, дегандек унга қарар эди.

Кумуш яна тинчий олмади:

— Бизнинг уришиб қолишимиз учун Карим сандиқчининг ҳам дахли бор, — деди.

Отабек жўрттага сўради:

— Қандай дахли бўлсин. Сизга қолса, бутун шаҳар дахлдор экан-да?

— Шошманг, жоним, — деди Кумуш, — нега ўйламай-нетмай эшигига бош уриб келган бир йигитни қувлаб соладир?

— Астағфируллоҳ... унинг қувланишига ҳам Ҳомид сабаб бўлган. Ҳомиднинг ёмонлиғига эрса сиз сабаб бўлгансиз.

Зайнаб нимадир сўрамоқчи бўлган эди, Кумуш унга йўл бермади.

— У ҳам эмас, бу ҳам эмас, — деди, — ҳаммаси худонинг тақдири.

Отабек:

— Ана энди тўғри айтдингиз.

Кумуш:

— Икки ўртада дум қидириб қулоқдан ҳам ажралган пучуқ ойимнинг ҳоли ҳам худонинг тақдири!

Отабек кулди. Зайнаб кейинги сўзларга тушина олмаган, шунга кўра Кумушдан изоҳлар олмоқчи эди. Кумуш унга изоҳлар уюшдиришни хоҳламаганликдан сўзни четка чалғитиб юборди:

— Неча ёшқа кирдингиз, Зайнаб опа!

— Ўн тўққузга шекиллик.

— Ҳали сиз бола экансиз, — деди Кумуш.

— Сиз нечага кирдингиз?

— Мени сўраманг, мен энди қариб қолдим...

Зайнаб унга ҳасадланиб қаради ва кучланиб айтди:

— Ҳали ёшқа ўхшайсиз-ку.

— Неча ёшқа кирган деб ўйлайсиз?

Зайнаб Кумушнинг тўлиб етмаган гавдасига ва ўн олти ёшлар чамалик ғубор тегмаган ҳуснига ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишдан қўрқди. Зайнабка қолса эҳтимолки Кумуш ўзидан ҳам ёш чиқар эди.

— Мен қаёқдан билай...

- Йигирмага кирдим.
- Мендан бир ёш катта экансиз.
- Сиздан албатта каттаман, — деди Кумуш.

Кумушнинг "албатта каттаман" деган сўзини Отабек ичидан тасдиқлади, унинг ҳусндагина эмас, ақлда ва бошқада Зайнабдан неча баробар юқорида эканини ўйлади. Орага бир неча дақиқалиқ сўзсизлик кирди. Отабек ер остидан Кумушка нигоҳ ташлар, Зайнаб гиламнинг попуғини чирмаб ниманингдир хаёлини сурар, Кумуш бўлса ҳеч кимга ҳам қарамай мудрағансумон ўлтурар эди. Кумушни бу ҳолда кўриб Отабекнинг юраги ачиди...

- Йўлда чарчаган кўринасиз, Кумуш.

Зайнаб гиламдан кўзини олди, Кумуш мудрашдан сўчиди...

- Қайдам...

- Биз кетайлик, сиз тинчиб ухланг, — деди Отабек.

— Майли... Хуфтанни ҳам ўқуй олмайдирган ўхшайман.

— Зарари йўқ, — деди, — ёлғиз қўрқмайсизми... Ёнингизда Зайнаб ётсинми?

— Зайнабниса сиз билан ётсин... Мен ёлғизлиқга ўрганганман...

- Онангизни чақириб берайлик бўлмаса.

- Раҳмат.

- Ёлғиз ётиб қолганингизни айниқса ойим эшитса...

— Сиз билан Зайнабниса ёлғиз ётиб қолганимни айтмасангиз ҳеч ким билмайди... Ўрин ўшами?

Зайнаб нимагадир жуда ҳам қувониб кетди. Шунинг учун бўлса керак, Кумушни ўрин ёзишга қўймай ўзи партўшакни олиб ерга солди. Кумуш мудраған кўйи Зайнабка ташаккур айтиб тўрдаги бурчакка ўлтуриб олди. Отабек бериги бурчакдан туриб уни қўли билан янар ва кулимсираб хўмрайар эди. Кумуш мудраған кўйи, сузилган кўйи илжайиб жавоб берар эди...

Ўринни солиб битиргандан кейин, Зайнаб қаноатланиб уйдан чиқмоқчи бўлган эди, уни Кумуш тўхтатди:

— Зайнабниса, — деди, Зайнаб қаради, — бу кишини ташқариға чиқиб ётишга қўйманг, тузикми?

- Нимага?

- Нимағаки, дадамнинг кўнглига гап келадир.

— Хўб, — деди Зайнаб ва эшитдингми дегандек қилиб эрига қараб олгандан кейин уйдан чиқди. Унинг кетича Кумуш Отабекка қаттиғ қилиб айтди:

- Қани, сиз ҳам уйингизга!..
 Зайнаб жуда ишонган ҳолда ўз уйига бориб етди.
 — Чиндан айтиб ётибман, эшитасизми?
 Отабек ўзини гафлатка солиб Кумушнинг ёнига борди:
 — Сиз...
 — Мен?
 — Сиз қувсиз...
 — Мен қув эмасман, — деди кулиб Кумуш, — мен ҳали урушиғлиқ ҳолдаман, ярашканим йўқ.
 — Боя нималарни сўзладингиз, сир очиладим, деб жоним бўғозимга келди.
 — Нега сир очилсин? — мен сиз билан ўткан ишлар ҳақида сўзлашмоқчи бўлиб турар эдим, ўзи жўрттага кириб келди. Мен ҳам сўзимни тўхтатмай жўрттага бошқа йўлда айтиб чиқдим. Нима, бир нарса пайқадими?
 — Пайқамади-ку... Шундоғ бўлса ҳам мен жуда қўрқдим.
 — Ҳали шу юрагингиз билан уч кишини ўлдирдингизми, мен ишонмайман, — деди Кумуш ва Отабекнинг ханжар теккан қўлининг чизигига кўзи тушди. Пичоқ ёмон кесипти... Чумчуқ сўйдингизми? Қани чиқинг, мен ётаман.
 — Ёта берингиз.
 — Сизнинг олдингизда ешинайми?
 — Уялсангиз мен юзимни ўгириб турай, — деди ва юзини четка бурди.
 — Қараманг бўлмаса, — деди Кумуш ешинар экан, — "бўлгани йўқ, бўлгани йўқ" деган сўзни беш-олти қайта такрорлади ва ўринга кириб олгандан кейин ҳам "бўлгани йўқ, бўлгани йўқ" деб кулар эди.
 Отабек ниҳоятсиз "бўлгани йўқ" дан зерикиб қаради:
 — Алдамчи.
 — Бу алдашлар — алдаш эмас, сиз ҳали қараб турунг, қочқоқ.
 — Аниқ қўрқмайсизми ёлғиз?
 — Нега қўрқай, икки йил ёлғиз ётиб, энди жуда ўргандим... Эҳтимол сиз ёлғизликдан қўрқарсиз.
 — Киноянгиз...
 — Бу киноя эмас, тўғри сўзим, — деди Кумуш, — мен бу ҳолда ёлғиз ҳам эмасман...
 — Бу нима деган сўзингиз тагин?
 — Яъни ҳамроҳим бор, деганим — мендан қўрқманг, деганим...
 Отабек яна тушинмади:

— Ҳамроҳингиз...

— Ҳамроҳимми? — деди Кумуш, — ҳамроҳим биравнинг хаёли, биравнинг фикри. Бас, бундан ҳам яхши рафиқ борми? Баъзи вақтларда бу йўлдош уйқудан ҳам ширин.

Отабек "ҳамроҳ"га тушинди ва ётиб Кумушнинг юзидан ўпди:

— Лекин мен бу сўзингизга ишонмайман.

— Нега ишонмайсиз?

— Негаки, сиз анови... кечаси ҳамроҳсиз эдингиз...

Пиш-пиш ухлар эдингиз...

Кумуш Отабекнинг елкасига қўлини ташлади:

— Ушал вақтларда ҳамроҳсиз ухлаганим тўғри, — деди, — чунки биравлардан бутунлай умидим кесилган, ҳамроҳим менга ҳамиша умидсизликгина берар, даҳшатимниггина ортдирар эди. Аммо ўша кунларда уйқу менга жуда ширин бир нарса бўлиб қолган, мен уйқудагина биравларни кўрар ва кундузлари ҳам уйқу қидирар эди. Энди бўлса яна йўлдошим хаёл... Тагин нима дейсиз?

— Ҳеч нарса демайман... Лекин сиз икки йил бурунги Кумуш эмассиз.

Кумуш кўрпага бурканиб олди.

— Чиқинг... уйқум келди.

Отабек зўрғагина ўрнидан турди... Ул узоғлашқандан кейин Кумуш секингина юзидан кўрпани олди ва мудроқ кўзлари билан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек ҳавлидаги оёғ товшини эшитиб, тоқчадаги шамълардан учтасини ўчирган эди, даричадан Зайнаб кўринди: "Ҳали ҳам шу ерда экансиз, мен сизни ташқарига чиқансиз, деб ўйлабман..." деди. Отабек жавоб бермай қолган шамъларни ўчирди. Зайнабнинг "ҳали ҳам шу ерда..." сўзи билан Кумушнинг кўзи уйқудан очилиб кеткан эди... Отабек эшикни ёпиб чиқди.

12. КУНДАШ — КУНДАШДИР

Кумуш қайин отаси билан қайин онасига уч-тўрт куннинг ичидаёқ ўзини кўрсатиб қўйди, ширин ва ақллик муоамалари билан уларни ўзига мафтун қилди. Юсуфбек ҳожи — "бу одам фарзанди эмас — фаришта" дер, орада Зайнаб бўлмаса "фаришта", деб атамоққа ҳам ҳозир эди. Ўзбек ойим бўлса эски кина ва адоватларни қайтиб келмас дунёсига жўнатди. Теварақдан маргилонлиқ келинини кўриш учун келгучи хотинларга муоамалани яна ҳам

юқорироқдан туриб қила бошлади. Ҳар бир — "келинингиз ажабми?" деб Кумушка суқлангучи хотинларга "Маним чин келиним Марғилонда эди-да" дер эди. Гоҳо Ўзбек ойимнинг ўзи ҳам Кумушнинг ҳуснига ва муомаласига ажаблана бошлар, ҳожини овлоғроқда учратиб қолса, "алҳазар, ўглингиздан — уйланган хотинини қаранг" деб қўяр, ҳожи бўлса, "ўзинг билган сиҳирчи ҳинди сенинг ҳам бошингни айлантирибдир.." деб илжайганда, Ўзбек ойим — "рост, бу келиннинг ҳуснидан ҳам бошқа яна тагин бир алоҳида хосияти борга ўхшайдир!" деб қулар эди. Кумуш ўзини кўргали келгучи хотинлардан кўпроқ олқиш олса (албатта ошкора эмас), хотинларнинг жўнаши биланоқ даррав Ўзбек ойим Ойбодоқдан исиріқ тутатдириб аввал Кумушка, ундан кейин кўнгли қолмасин, деб Зайнабка солдирар, агар Отабек кўриниб қолса, уни ҳам қуруқ қолдирмас эди.

Эгасини сийлаган итига суяк ташлар, қабилидан қизлари туфайли билан қутидор ва Офтоб ойимлар ҳам жуда яхши иззат кўрар эдилар. Қутидор келганидан бери бир соат ҳам уйда бскор қолмай, ҳар кун Юсуфбек ҳожининг мухлисларидан бирининг уйда меҳмон ва ҳожининг суҳбатидан мамнун эди. Офтоб ойимни бўлса Ўзбек ойим ўтқизғали жой топмас, қуда сўзи ўрнига — синглим, деб хитоб қилар, ошни ҳам унинг раўйини сўрамасдан буюрмас эди.

Келганларининг ўн бешинчи кунигача шаҳарнинг казо ва казо хотинларини қабул қилиб ўткардилар. Яъни Офтоб ойим Тошканднинг юз боши ойимидан тортиб, понсадбоши, қўрбоши то ўрда ойимларигача танишиб олди ва уларнинг ҳар бирларидан кутилмаган даражада иззат, ҳурмат кўрди. Бу ойимларнинг ҳар бирларидан — "албатта бизникига меҳмон бўлмасдан кетмайсиз, эгачи" деган таклифлар ҳам ҳисобсиз эди. Ўзбек ойимнинг лозим топишича бу таклифлардан фақат ўн чоғлуги ижобат этиладирган бўлиб ва биринчи мартаба Нормуҳаммад қушбегининг хотини Сорабек ойимникига, яъни ўрдага борилмоқчи эди.

Ўн олтинчи кун меҳмон осғи товсилланиб, Ўзбек ойим Сорабек ойимга ўзларининг боришларидан хабар юборди ва Ҳасаналига аравани қўшмоққа буюрди. Ўрда ойимларининг турмушларини кўрмагани учун Кумушнинг ҳам улар билан бирга борғуси келди ва эрталаб чой устида Зайнабни тилга келтуриб, "Зайнабингиз ҳам борадимми" деб

сўраганида, Ўзбек ойим: "Зайнаб бир мартаба бориш бўлса борган" деб жавоб берди.

— Мен-чи?

— Сен ҳам бормайсан.

Кумушнинг маъюсланиб қилган сукутидан кейин, Ўзбек ойим мундоғ изоҳ бериб чиқди:

— Сен Тошканддаги Юсуфбек ҳожининг келини бўласан, болам! Чорламаган жойга¹ бориш учун сенинг кафшинг кўчада қолган эмас, — деди.

Отабек қабққадир от миниб кеткан эди. Юсуфбек ҳожи билан қутидор Солиҳбек² охундининг Кўкалдош ҳужрасига меҳмон бўлиб кетканлар. Фақат бу кун уйда қоладирганлар — Кумуш, Зайнаб ва Ойбодоқ эдилар.

Ўзбек ойим йўлаккача кузатиб чиққан Кумуш билан Зайнабқа қараб арава ёнидан кулди:

— Икки кундаш уйни холи топиб тагин юлишманглар! Ойбодоқ, сен кундашлардан хабарсиз қолма!

Офтоб ойим аравага минар экан;

— Худой сақласин, ойи! Шукур, иккаласининг ҳам ақл-ҳуши бошида! — деди.

— Булар кундаш эмас — эгачи-сингил-ку! — деди отнинг жиловидан Ҳасанали.

— Мени ташлаб кетканингиз аламини Зайнабдан олмасам — кимдан олай, — деди кулиб Кумуш ва дарбозанинг ҳалқаси билан ўйнар экан, — а, юлишамизми? — деб Зайнабдан сўради. Зайнаб жавоб бермади.

Ўзбек ойим Ойбодоққа баъзи таълимотларни бергандан кейин келинларга:

— Тушда иссиғисиз қолманглар! — деди. Арава қўзгалди.

Зайнаб илгарироқ, Кумуш кейинроқ ичкарига қайтиб кирдилар. Кундашининг сўзсиз, несиз ўз уйига кириб кеткани учун ўйланиб, бир оз ҳавли юзида тўхтади, сўнгра бу ҳам ўз уйига бурилди.

Кундан-кунга Зайнабнинг сусайиб, ўзига бегоналашиб борганини ул яхши онглар эди. Бу кун бўлса ўйнаб айткан сўзи жавобсиз ҳам қолдирилиб, бу ҳол яна унинг миясини ҳотирди. Кўнглида бир хиралик билан бориб да-

¹ Чорландан мақсад махсус ҳозирликдан сўнг чорлангучига кийимлар, сарполар тикириб меҳмонга чақиритдири (муҳ.).

² Солиҳбек охунд додхоҳ (1812-1868)—замонасининг катта уламоларидан бўлган. Тошкандни руслардан ҳимоя қилган.

рича ёнига ўлтурди. Зайнабнинг ҳасадини қўзғатмас учун Отабек билан муомалада қилган эҳтиётлари заррача фойда бермаганига ҳайрон, энди қайси йўсунда миросани созлаш йўлларини ўйлар эди. Ун беш кун ичидаёқ бунча кескинлашкан Зайнабнинг ички адоватининг бир ойда қайси даражаларга бориб стишини ўйлар ва мироса бу ҳолда кеткан тақдирда бу уйда узоқ қола олмасини фаҳмлар эди. Лекин бу уйдан чиқиб кетишни, бир-икки ойлаб Отабекни Зайнаб қўлига топшириб қўйишни яна мувофиқ кўрмас, яъни Кумушда ҳам бир қизғанчиқлик ҳисси уйғонган... Фикри шу ерга етканда қайси кунидир Отабекнинг Зайнабга бошқачароқ қилиб кулиб қарагани ва Зайнабнинг шу вақтдаги ойдек жозибалик тўла юзи кўрингандек бўлди... Бу кўринишдан сўнг ул сакраб ўрнидан турди-да, тоқчадаги ойнани олди ва ўзига қаради...

Маълумки, киши ойнага боққанда нечоғлиқ айбсиз бўлса ҳам ўзини бир камчилиги орқалиқ кўради. Шунга ўхшаш бу қарашда Кумуш ҳам ўз-ўзидан рози қолмади. Шахло кўзлар, ўсиқ жинггила кипраклар, қундуз қош ва қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар... Ўзини Зайнабга қараганда сиқик, ёш, боласифат кўрди... Ойнани тоқчага қўйиб Зайнабга чинлаб ҳасадланган ҳолда келиб бояғи ўрнига ўлтурди. Анчагина ўйлаб ўлтургандан кейин кўнглига "у мени суйса бўлди-да" деган гап келди... Ўзининг бу ҳукмига рози бўлмади, гўё ўзининг суйилиши бир неча ойлиққагина ўхшар, Зайнабнинг тўлган ойдек юзи бу суйилишка шу беш-ўн куннинг ичидаёқ хотима бератургандек кўринар эди. Шу кўриниш орасида Зайнабни яна ўз кўзидан яхшилаб ўткармакка ва унинг ҳусн кучини синамоққа қарор бериб ўрнидан турди...

Кумуш кирганда Зайнаб дарича ёнида тўппи тикиб ўлтурар эди.

— Ойим айткандек, — деди кулиб Кумуш, — сиз билан юлишқали келдим.

Зайнаб тўпписини қўйиб ўрнидан турди:

— Мен ҳам олдингизга чиқайми, деб турган эдим...

Кумуш истеҳзо билан кулди:

— Тўппи тикиб ўлтурибсиз-ку, маним олдимга чиқармидингиз, баракалла сизга, — деди. Зайнаб бир сабаб кўрсаталмай ўнғайсиз ҳолда қолди. Дарҳақиқат, унинг бу иши очиқдан-очиқ болаларча кеткан эди. Кумуш уни

ўнғайсиз ҳолдан чиқариш учун тикилган тўппини ердан олиб кўрган бўлди.

— Чокни яхши тикар экансиз, кимга?

— Биравга атаганим йўқ, ахир биттаси кияр... Ўлтуринг.

Икки кундаш қаршима-қарши ўлтуришдилар. Кумуш унга тикилиб-тикилиб қарар эди... Зайнаб бояғи ўнғайсизликдан ҳали чиқиб етмаган, қизаринқираб ерга боққан эди. Бир-икки дақиқани сўзсиз кечирдилар.

— Чиқмаганимни ҳам кўнглингизга олибсиз-да, — деди ниҳоят Зайнаб.

— Нега кўнглимга олай, мен ёш боламанми, — деди, — келганимга ўн беш кун бўлмасдан ўзингизни четка тортиб бошладингиз... Мен сиз билан эгачи-сингил бўлармиз, деб ўйлаган эдим...

— Ҳали нима бўлибмиз... Арзимаган гапни ҳам кўнглингизга олаберсангиз...

— Бу арзимаган гапми? — деди Кумуш, — уйда ҳеч ким йўқлигини билатуриб ўзингизни четка тортасиз... Бу эса юзингни кўришга тоқатим йўқ деганингиз бўладир.

— Қўйинг-чи... Ўзингиз ҳар бир нарсани ҳам кўнглингизга олаберар экансиз... мен унақа эмасман...

Бошланишда анчайин ҳазилга ўхшаб кўринган бу кинахонлиқ кутилмаган жойда жиддий бир тус олиб кетди. Кумуш ўн беш кунлардан бери йиғилиб келган аччиғини бир варакай тўкиб солди:

— Мен кўнглимга олсам арзийдирганини билиб оламан, — деди.

— Олдингизга чиқмаганим юзингизни кўрмаслик учун бўлганини сиз қасқдан билдингиз, маним ичимга кириб чиқмагандирсиз-ку, ахир?

Зайнаб ҳам анча қизишиб олди. Кумуш ундан ҳам ошиб тушди:

— Билиш учун ичингизга кириб чиқишим шарт эмас... Баъзи ишларингиз ичингиздагини менга очик сўзлайдир.

— Қайси ишларим?

— Сўраманг...

— Билмаган бўлсам билдириб қўйинг, ахир.

— Айтсам яна аччигингиз қистайдир...

— Тўғри гап бўлса аччигим сира қистамайдир.

Яқинроқда юмиш қилиб юрган Ойбодоқ эшитмасин учун секинроқ товушда:

— Қистамаса айтай, — деди Кумуш, — эрингиз маним олдимға кирса, нега ишингиз бўлса-бўлмаса кириб ўлтуриб оласиз-да, ёлғиз қолганимда кирмайсиз?

— Шундоғ деярсиз, деб турган эдим ўзим ҳам, — деди Зайнаб, — киришимни ҳам кўнглингизга олган бўлсангиз, энди мундан сўнг кирмаганим бўлсин.

— Қани, тўғри гапка аччиғингизнинг қистамагани?

— Ахир, эрингиз билан ёлғиз ўлтурганингизда мундан сўнг кирмайин деяпман-ку.

— Эгриликка олманг, Зайнаб, — деди Кумуш, — мен бу гапни ёнимда эрим бўлганда кирма, деб айтмадим, балки бояғи сўзимнинг исботи учун айтдим...

Бу ўринда иккиси ҳам жим бўлдилар. Ойбодоқ даричага келган эди:

— Тушлик ош вақти бўлдим, нима томоқ қилсамикин?

Кумуш Зайнабқа қаради:

— Нима томоқ буюрамиз?

— Сиздан сўраяпти...

— Зайнабниса яхши кўрган томоқни қилингиз, — деди Кумуш.

— Лағмон қилайми? — деб Ойбодоқ Зайнабқа қаради.

— Томоққа иштиҳом йўқ, ўзингиз билганингизча қилаберинг.

Ойбодоқ кетди. Унинг кети билан Зайнаб "тавба" деб қўйди.

— Тавба деманг, Зайнаб... Бу гаплар айниқса сиз билан менга келишмаса ҳам азбаройи мени ёлғиз ташлаб қўйганингиздан айтдим... Мен сизнинг уйингизга бутун умрга келган эмасман... Атиги уч-тўрт кун қайин ота, қайин оналаримни кўриб кетиш учунгина келганман. Шунчаликка бир-биравимиздан четлашиб, мингайишиб юришимиз кишига оғир келар экан.

Кумушнинг "уч-тўрт куни..." билан Зайнаб ёришиб кеткандек бўлди:

— Вой ўлай, Кумуш опа, — деди Зайнаб бўшашқан оҳангда, — чиндан ҳам кўнглингизга олибсиз дейман. Кўнглимда тариқдек ёмонлигим бўлса, эртагача етмайин.

"Кетиш" сўзини эшитиб онд ичиб бошлаган Зайнабқа Кумуш ичдан кулиб қўйди ва "энди ўлсам ҳам кетмай, сен қараб тур!" деб янди.

Шундан кейин орадағи гап-сўз тўхтагандек бўлди. Кумуш тизасини қучоқлаб ниманидир хаёлида, Зайнаб бўлса

қатимини узун тортиб тўпписини тикар эди. Анчагина шу ҳолатда қатим тортқандан сўнг Зайнаб секингина қарши-сидағи ғайри расмий ёвға ёвларча қаради. Узоққина қараб тургандан кейин ўзига ҳам сездирмаслик қилиб энтикди, яна уч-тўрт қатим тортти...

— Сиз мунчалик қўрқмасангиз ҳам бўлар эди...

Кумуш бир оз жавобсиз қолди ва сурилиб деворга суялди:

— Нимадан ҳам қўрқмасам бўлар эди?

— Ахир... жек кўрмасангиз¹ ҳам... дейман-да...

— Мен кимни жек кўрибман?

— Биларсиз ахир, кимни...

— Уят, Зайнаб!

— Сизники ҳам уят!

Яна икки кундаш ҳужумга ҳозирланишқан хўрозлардек бир-бирларининг устларига ҳурпайишдилар.

— Нима уят? — деб сўради Кумуш.

— Мен эрим билан ўлтурганда устимга кирма, дейишингиз албатта уят.

— Аввало мен бу сўзни сизнинг ҳалиги қилигингизга қарши айтдим. Агар сиз буни чинга ҳисоблаган бўлсангиз, мен ҳам сиздан чинча сўрайин: сиз эрингиз билан ўлтурганда мен устингизга кирдимми?

Зайнаб бу саволнинг жавобига қолғанда бир оз туттиликди. Чунки, Отабек Зайнаб ёнида бўлганда Кумушнинг кирганини хотирлай олмади.

— Сиз кирсангиз албатта кўкрагингиздан итармас эдим, — деди Зайнаб. — Ўзингиз жек кўрганингиз учун мени ҳам ўзингиздек фаҳмлаб кирмайсиз.

— Кишини бўғасиз, Зайнаб! Гапка темирчилик яхши эмас!

— Гапка темирчиликдан худой сақласин, ота-бобом темирчи ўткан эмас.

— Ким сизга — отанг темирчи деяпти?

— Ахир сўзингизнинг сираси шунга келади-да...

— Тавба, — деб кулди Кумуш, — жек кўрасан, деб бир айтасиз, ўзингиздек фаҳмлайсан, деб узиб улайсиз, сен қўрқмасанг ҳам бўлади, деб тагин нина тақасиз... Ман! шуни гапка темирчи, деб айтадилар.

¹ Жек кўрмоқ — ғайирлик қилмоқ, қизганмоқ

— Рост-да ахир, сиз қўрқмасангиз ҳам...

— Сўзлай беринг.

— Ахир...

Зайнаб ўзининг хатосини онглади ва гапуралмай гўлдиради. Кумуш эса буни сезиб Зайнабнинг ўз оғзидан иқдор этдириш кўйига тушди.

— Мен тушиндим, — деди, — сен қўрқмасанг ҳам бўлади, эринг сени яхши кўради, демакчисиз.

Зайнаб ишини тўхтатиб бўзрайганча Кумушка қараб қолди... Бу хатосини ўнглаш учун эсига ҳеч гап келмас эди:

— Ахир... менга ўхшаш сизни ҳам ишондириб қўйгандирлар.

— Сизни нимага ишондирганлар?

— Ахир... Мен сенсиз туролмайман, деб сизга ҳам айткандирлар...

— Ҳеч.

— Сизга айтмаган бўлсалар... менга юз қайталаб айтдирлар... У кишини сизга ҳам шунақалар, деб ўйлабман...

Ўзи асло ишонмаган шунча ёлғон гапларни бояғи довдираш ҳолатида илҳом равишида тўқиб юборди. Унинг бу довдир гаплари галаба қозонмоқчи бўлган Кумушни доводиратти, бояғи ойна ёнида туғилган шубҳаси чинга чиқгандек бўлди ва муҳокама хусусиятини йўқотди. Зайнаб тўғри айтади, деб ўйлади, агар уни яхши кўрмаганда Тошкандга келишимни кутиб ўлтурармиди?..

Зайнаб бу ёлғонлаш натижасидан қўрқиб, ўнгу терс ишига ёпишди. Кумуш моддий ҳаётидан айрилган жонивордек бўшашди. Ойбодоқ она тарафидан икки кундаш ўртасига қўйилган тушлик бир неча вақт совиб ётди. Зайнабнинг қўрқа-писа "олинг, опа"сидан сўнг икки тараф ҳам лагандан чимчиган бўлишдилар-да, бирин-сирин қўлни дастурхон четига артишдилар...

Шундан бирар соат кейин Отабек қайтиб Зайнаб томонидан қарши олинди. Уст тўнини ешиб Зайнабқа бергандан сўнг, қайси уйга кириш тўғрисида ҳавли юзасида бир оз тараддуланиб қолди. Теварагида гилдирлаб юрган Зайнабнинг уйига кирабериш учун Кумушнинг мулоҳазасини қилар, Кумушнинг олдиға кирмак учун Зайнабни ўйлар эди. Кумуш уйда кўринмади, шунга кўра "ухлагандир" деб ўйлаб Зайнаб билан кирди. Зайнаб оёғи олти, қўли етти бўлган ҳолда эрини тўрт қават кўрпача устига ўтқузиб, ёнига учта пар ёстиқни уйди. Эрининг маҳсисини артишка кўмаклашиб, елпиб қўймоқ учун изн сўради. Отабек узр

айтиб бунчалик меҳрибончилик маъносидан чўчиб қўйди. Отда келган бўлса ҳам куннинг иссиғлигидан бир пиёла чойга муҳтож эди. Чой сўзи оғзидан чиқмасданоқ Зайнаб ўчоқ бошига югуриб кетди. Унинг кети билан Кумушнинг уйига қаради. Эшик ва даричалар очиқ бўлсалар ҳам уйда бирав кўринмади.

Кумуш келгандан бери Отабек кун сайин ўзини сиқикроқ бир доирага кириб борганлигини сезар эди. Адими санаб босиш, бир чўқиб саккиз ёққа қараш каби эҳтиётларга таълимотсизоқ ўрганиб қолган, бунинг устига бир хил ўнгғайсизлиги ҳам йўқ эмас эди... Унинг ўткан кунлари, яъни Кумушка Марғилонда қиладирган муомала ва алоқаси Зайнабқа қоронғи, шу қоронғилиқдан фойдаланиб Зайнаб билан муомаласи ўзи тилаганча. Аммо энди ўша ҳолатни давом этдириш мумкин эмас эди. Кумушка кулиб қараса, Зайнабқа ҳам шундоғ қилмоққа, унга қандоғ муомала қилса, бунга ҳам шундоғ қилишга мажбур эди. Бироқ бунинг биринчиси юракдан, иккинчиси... Биринчисини тавсиф қилиб кўрсатиш нучукким биз шу ўрингача кўб қоғозларни қоралаб келамиз, ўқуғучини ҳам зериктирмай орқамиздан эргашдиргандек бўламиз, чунки Отабек ва Кумуш ишқларида самимият, яна тўғриси шерьият бор эди. Иккинчи масала устига ўтиб таҳлил қилмоқчи бўлсақ, Отабекда мажбуриятдан бошқа ҳеч гап тополмаймиз, топқан билан ўқуғучига қизиқарлиқ бир нарса чиқмайди. Қаҳрамонимизнинг ҳозирги "мажбурияти" сабабларини муҳтарам ўқуғучилар яхши ҳис этсалар ҳам яна биз бир даража ўз томонимиздан уларни санаб кўрсатамиз:

Дин адолатка буюрадир ва ота-онанинг ҳурматлари кўндаланг, мажбуриятнинг энг кучлиги ҳам нозиги — мундан бир неча ҳафта илгари Зайнаб аввал мартаба юрак дардини кўз ёшлари ичида очиб берди. Ҳаммадан ҳам мана шу кейингиси Отабекни сиқиб ташлаган эди. Бу дард айниқса Отабекка уч йилдан бери синашта, ул бу дарднинг аччиғ-чучугини уч йил бўйи тотиб келар ва шунинг учун ҳам бояғи оғирлиқни ўз устига олмоққа мажбур эди...

Зайнаб унга икки пиёла чойни ичиргандан сўнг сўради: — Сизни кеч қайтарсиз, деб ош қолдирмаган эдик, совуғроқ бўлса ҳам озроқ олиб қўйган эдим... есангиз?

Отабек очикиб келган эди, "майли, беринг" деди. Бояғи гап билан ейилмаган лағмон Отабекнинг олдиға келди.

Устидаги қиймаси билан лаганнинг бузилмаганини кўриб Отабек сўради:

— Ўзларинг емадингларми?

— Едик. Кумуш опам ҳам шу ерда эдилар... Лағмонни унча хушламас эканлар шекиллик, яхши емадилар... У киши смаганларидан кейин мен ҳам еб ўлтургали иймандим...

— Емаган бўлсангиз, сиз ҳам олишинг, — деди бек.

Зайнаб эридан ийманмай биргалашди. Хўрак ораси Отабек Зайнабдан сўраб, Кумушнинг ухлаб ётқанини билди. Томоқдан кейин Отабек ҳам бир оз ухлаб олиш учун ётди. Кўзи уйқуға боргач, фақат шуни кутиб ўлтурган Зайнаб қўлида елпугичи билан ёстиқ ёнига келди. Эри жуда ухлаб кеткандан сўнг елпий бошлади... Елпир экан, Зайнабнинг кўзи Кумушнинг уйида эди...

Зайнаб ўзининг бу тасодуфий муваффақиятини кундаш назаридан ўткузиб олмоқчи ва бояғи даъвосини бир даража амалда ҳам кўрсатмакчи эди.

Зайнаб шу ҳолда узоқ фурсат эрини елпиди ва натижада маълум кўрукни одатдан ташқари бир муваффақият ичида кундаш назаридан ўтказди: нима юмиш биландир уйдан чиққан Кумуш Отабекнинг ёстиғи ёнида қўлига елпугич ушлаган Зайнабга кўз қирини ташлаб ўтди.

Бирар соатдан кейин Отабек уйғонди. Зайнаб ҳам кундаш юрагини ун қилғучи ел тегирмонини тўхтатмоққа мажбур бўлди.

Отабек уйга кирганда ёстиқ бетини тартибсиз соч ўримлари билан чулғатиб Кумуш ухлар эди. Отабек бир неча дақиқа унинг уйқулиқ ҳолатига термулиб қолди ва унга роҳатсизлик бермас учун секингина орқасига қайтди. Уй эшигидан чиқар чоғида яна бир қараб олди... Энди уйқулиқ кўз очилган эди.

— Тинч ухлай беринг, мен кетаман.

Кумуш кўз юмиш ўрнига ёстикдан бошини узди ва ерга тушкан рўймолини ўраб, ўлтурди. Унинг кўзи уйқудан қолган кишиларнинг кўзидек қизарган эди. Отабек қайтиб кирди.

— Нега кўзгалдингиз, ухланг, — деди. Кумуш жавоб бермади, қовоғи солиг эди. — Кўзингиз қизариб кетипти, ухлай олмадингизми?

— Тобим йўқ...

— Худой сақласин, — деди бек ва Кумуш ёнига ўлтурди, — қаерингиз огрийдир?

— Билмайман, — деди. Кўзи тоқчадаги алланарсаларда эди.

Отабек бу терс жавобни ҳазил фаҳмлаб кулди ва Кумушнинг манглайига қўлини тегизди:

— Нега билмайсиз?

— Қўлингизни олинг.

— Нега олай?

— Мендан ҳазар лозим...

— Сиздан ҳазар қилмайман...

Кумушнинг кўзида бир турлик гилтиллаш бор эди:

— Зайнабдан-чи? — деб сўради.

Отабек дафъатан жавоб бералмай ҳавли томонга қараб қўйди:

— Буни... мендан ҳам сиз яхши биласиз.

Отабекнинг аланглаб жавоб бериши Зайнабнинг бояғи даъвосини чинга чиқаргандек бўлиб, Кумуш жуда ҳам тўнини тескари кийди ва юзини четка бурди:

— Ялҳақликни¹ қўйинг.

Отабек бу ҳолга тушинолмай, Кумушнинг кўзига жиқ тўлган ёш яна уни шошириб қўйди. Шундоғ ҳам бўлса кулимсираб:

— Уйқудан сўл ёнингиз билан турибсиз, — деди.

— Чунки маним ўнг ёним билан турғузадирган кишим йўқ...

— Адоват шунинг учунми, ҳали? — деди бек ва кулиб юборди.

Кумуш кўз ёшисини артди:

— Ҳа, шунинг учун.

— Шунинг учун бўлса арзимайди...

Кумуш кўтарилиб кетди:

— Икки юзламалигингиз ва тил тегида тил сақлаганингиз ҳам арзимайдими?

— Тушинмай ётибман...

— Албатта тушинмайсиз ва тушинишни ҳам тиламайсиз. Ул Кумушдан мундай терс гапларни умрида биринчи мартаба эшитар эди. Бир онда неча хил эҳтимолларни ўйлаб чиқди:

— Зайнаб сизга бир нарса дедими?

— Деди, "Сенсиз туролмайман" деб айткан сўзларингизни ҳам деди.

¹ Ялҳақлик — икки юзламалик.

Унга нима бўлса ҳам икки кундаш ўртасидан анча гаплар ўткани бир даража маълум бўлиб, Зайнабнинг ёлгон-яшиқ гаплар билан Кумуш юрагига ўт ёққанини пайқади. Аммо бояги ярим жиддий вазиятини бузмай сўради.

— Зайнабнинг сўзига сиз ишондингиз?

— Ишонмайдирган гапми?

— Яхши, мен унга шундай деб айткан ҳам бўлайин, лекин шунда ҳам сизнинг хафаланишингиз менга қизиқ туюладир. Айниқса сиздан бу гап...

Кумуш индамади. Отабек унинг орқа сочидан тутиб секингина ерга босди:

— Қани гапуринг-чи менга, орангиздан бир гап ўтдим, — деб сўради.

— Ҳа, ўтди, — деди Кумуш ва четка қараб кулимсиради.

— Ўн беш кун бўлмасдан?

— Мендан бошқа хотин бўлса Зайнабнингиз билан биринчи кунданоқ аразлашар эди...

— Худо хайрингизни берсин...

— Кесатманг.

— Кесатмасам гапуринг.

Кумушнинг рақобат ўти бир оз ўча тушкан эди, уч-тўрт кунлик можародан яхшигина ҳасрат очилди. Отабек ҳасратни ярим жиддий тинглаб борди. Зайнабнинг кейинги сўзи ва сўнгги елпитиш фожиялари ҳам ҳасрат қолипига бирма-бир кириб чиқди. Ҳасрат тугалгандан сўнг Отабекнинг юзидаги бояги ярим жиддийлик кетиб, унинг ўрнини ўйчанлиқ олди. Ул шу ҳолатда анчагина сўзсиз қолди ва охирада ўзидан натижа кутиб ўлтурғучи Кумушка қараб кулиб қўйди.

— Нега куласиз?

— Чунки йиғламоққа арзимайдир.

Кумушнинг қошлари чимирилди:

— Зайнабнингизнинг бу қилигига мен чидалмайман.

— Чидаш ва чидамасни ҳозирча бир тарафка қўйиб турайлиқ, — деди Отабек, — аммо ҳаммадан илгари сиздан сўрайман: менга ишончингиз борми?

— Бор, ҳам йўқ, — деди Кумуш ва кулимсираб бир оз ўйланиб олди, — Зайнабнинг ҳалигидек гаплари кишини шубҳага солар экан...

— Аммо сизни шубҳадан чиқаратурган ҳужжатларингиз албатта йўқ эмас эди.

Кумуш уялганнамо юзини четка бурди, Отабек товшини секинлатиб давом этди:

— Ўткан кун сиздан "Тошкандда қоласизми, йўқми?", деб сўраганим ҳам фақат шунга ўхшаш гаплар билан сиз хафаланманг, деб айтилган эди. Агарда сиз сиқилар экансиз, ҳали ҳам Тошкандда қолмаслигингиз менга маъқул кўринадир. Чунки мен сизни шунинг сингари озор чекишингизни хоҳламайман.

— Сиз қувламасангиз мен Марғилонга бормайман. Отабек кулди.

— Агар сиз шунга ўхшаш арзимаган гаплар учун маним устимга ҳужум қилаберсангиз албатта қувлайман.

Кумуш бир хил ўпкалаган боқишда:

— Сизга ишонсам бўладими? — деб сўради.

— Юрагингиздан сўранг.

— Юрагим... Юрагим ишонма, дейди.

— Бўлмаса бу юрак сўзи эмас.

— Албатта юрак сўзи.

— Юрагингизнинг ишонма, дейишка бирар важи бордир?

— Бор.

— Бўлса айтинг.

— Юрагим: қувланишга ким сазовор, деб сиздан сўрайди... Сиз ҳам ўз юрагингиздан олиб жавоб беринг.

Отабек мақсадга тушинди, дафъатан жавоб беришка ҳайрон бўлиб қолди. Дарҳақиқат Кумуш энг нозик жойдан ушлаган эди.

Кумуш Отабекдан жавоб кутиб ўлтурмай яна деди:

— Бошқалар юрагини синаб кўришка қудратим етмаса ҳам маним юрагим икки нарсани ўз ичига сиғдира олмай-дир...

— Сенинг юрагинг икки нарсани ўз ичига сиғдирадир, демакчисиз.

— Демакчи эмасман, — деди Кумуш, — чунки бу ҳеч бир вақт бўладирган гап эмас...

Кумуш ҳамон юқорида айтилган бир маънонигина ифода қилмоқчи бўлар эди. Аммо Отабек Кумушнинг тўсиндан ўзгариб кеткан характер қатъиятига ва бир кундаёқ бунчалик масофани ўткан кескинликка жуда таажжубда, қаршисидагининг суратида эмас сийратида¹ қизиқ бир ўзгариш кўрар эди.

¹ Сийрат — ички ҳолат.

— Мақсадингизга яхши тушинаман, — деди охирда, — ҳар жиҳатдан қаралганда ҳам сиз бу тўғрида ҳақлисиз. Аммо ўшангача... балки буни ўзингиз ҳис этарсиз, деб ўйлайман...

Кумуш индамай қўйди. Эҳтимолки ул кейинги масала тўғрисида эрининг фикрини билиб қўймоқчи эди...

13. ЭСОН БЎЛСАҚ КЎРИШАРМИЗ

Тошкандга келишнинг йигирманчи кунидан қутидор Марғилонга қайтиш фикрига тушди. Ҳожи ва Отабеклар яна бир неча ҳафта қолишга қистасалар ҳам бўлмай уэр айтди: "Уй ёлғиз, фақат Тўйбека билан Ойша она; ҳоллари нима кечти, нима қўйди маълум эмас. Бошқа тарафдан ўзимнинг савдо ишларим ҳам ўлда-жўлда, шунчалик меҳмон бўлдиқ. Бас, қилган иззат ва икромларингиз учун раҳмат" деди. Ҳожининг: "Энди келин болани юбормаймиз-да", деб кулишига — "Маним болам эмас — сизники, у ер ҳам, бу ер ҳам ўзининг уйи, жанобингиз нимани мувофиқ кўрсалар, менга ҳам маъқули ўша", деди. Ҳожи бир мунча гап айлантириб — "Ўртадан анови гаплар ўтмаган бўлса эди, албатта бу ерда олиб қолмас, зероки, сизнинг бағрингизни бўш қўйиш инсофдан бўлмас эди. Агар сизга оғир тушмаса юрдаги гап-сўз босилгунча бирар йил Тошкандда турсин, сўнгра Марғилон борсин, дер эдим", — деди. Қутидорга ҳам бу мулоҳаза жуда маъқул тушиб — "Бу мулоҳазалари беандоза тўғри, албатта мунда бирар йил туриши лозим ва лобид!" деб жавоб берди.

Кумушнинг Тошкандда қолишига отаси шундай ёвош қаради, бу тўғрида Офтоб оиймининг фикр ва ризолиғи билан ҳисоблашиш эмас, ҳатто уни кўнглига ҳам келтуриб кўрмади. Қолбуки Марғилондан чиқишда Офтоб оиймининг "Кумушни Тошкандда қолдирмаймиз!" деб қўйган биринчи шартига қайта-қайта қўл қўйгучи шу қутидор эди. Сўзни чўзмоққа ҳожат йўқ: эрларимизнинг Офтоб оиймларга қарашни ҳамиша шундан бошқа эмас.

Қайтиш хабари Офтоб оийм қулоғига етишкандан кейин унинг аввалги учрашиши қизи билан эди. Чунки эрига қараганда ҳам кўброқ ихтиёрни қизиди бўлганини яхши билар эди.

Шу хабарни Ҳасаналидан эшитиши ила тўғри Кумушнинг ёнига кирди:

— Кумуш, — деди кулимсираб, — қайтар эмишимиз, даданг айтиптилар.

Кумуш қўлида нимадир тикиб ўлтурған эди. Кўзини ишдан олмади:

— Қайтсаларингиз хайр-хўш.

Бечора она қизининг лоуболи¹ бу гапидан бўшашиб кетди ва не зайлда ўлтуриб олганини билмади:

— Нима дейсан?

Кумуш илжайиб онасиға қараб қўйди, яна ишини тика берди:

— Кетсаларингиз хайр-хўш.

— Сен-чи?

— Мен қоламан.

Офтоб ойим тушинолмай қизиға бир неча вақт тикилиб турди. Кумуш унга қарамай нина санчар эди.

— Ҳазилингни қўй.

— Ҳазилим эмас чиним.

— Уят эмасми?

Кумуш кулди:

— Нега уят бўлсин?

— Қўй-чи!

— Қолсам ўз эримники, — деди Кумуш, — бегона эмаски уят бўлса...

Офтоб ойим ўт ичида қолғандек тобланди:

— Бирав қол, демаса ҳам қолаберасанми?

Кумуш ишини ёниға қўйиб энди онасиға қаради:

— Аввало бу ерда қолишимға сиздан бошқа ҳеч бир қарши киши йўқ. Зайнаб сизнинг ёнингизға ўтса ҳам, бироқ унинг хоҳишини менга аҳамияти йўқ.

— Эсинг ўзингдами, бола?

— Ўзимда, — деди кулиб, — мен сизнинг қизингиз Кумуш... Ҳозир Тошкандда, ўз эримникида ўлтурибман...

— Эрим, деб туққан онангдан кечасанми, юзсиз?

— Йўқ, кечмайман, фақат бир неча вақт соғинибқина юраман.

Офтоб ойим қизининг бу гапини эшитиб йиғлаб юборди:

— Онангнинг ўша соғинишқа тоқати йўқ, — деди, — мен сени кундашлик уйга ишонмайман...

¹ Лоуболи — бепарво, бегам.

— Кундашим битта бўлса, дўстларим саккизта.

Офтоб ойим кўз ёшисини артди:

— Кундаш билан ҳазил ўйнама, қизим.

Кумуш гўё Зайнаб устига ҳужум ясайтургандек ҳурпайди:

— Ул кундаш бўлганда, мен кундаш эмасми?

— Минг қилганда ҳам, — деди онаси, — сен чин кундаш бўлолмайсан.

— Нимага?

— Нимагаки эринг сен тарафда, чин кундашлик ва чин душманлик Зайнаб тарафда.

Кумуш кулимсираб онасининг қулоғига шивирлади:

— Бу тўғрида хотиржамъ бўлинг.

— Нима учун хотиржамъ бўлай?

— Агар Зайнаб менга кундашлик қилаберса, куявингиз унинг жавобини бермакчи... Шунинг учун ҳам маним бу ерда қолишим маъқул.

— Жавобини берса, қайтиб келишлик қочмас...

— Мен кетсам, — деди Кумуш, — ҳеч қачон Зайнабка жавоб бермайдир.

— Нега бермайдир?

— Шунинг учунки қудачангиз келинсиз қоламан деб орага тушадир, аммо мен шу ерда бўлсам, албатта тилига калтак келадир.

Офтоб ойим ҳамон оёғ узатмади, қизиға ялиниб кўрди:

— Ёш жонинг бор, қизим, — деди, — биравга ёмонлиқ соғинма, мен билан бирга кет, нима қилишса ўзлук — ўзи қилишсин... Зайнаб ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйган.

— Сиз тушинмай ётибсиз, — деди Кумуш ва эшикдан оёқ товшини сезиб гапни шу ерда тўхтатди. Ўзбек ойим сўзланиб кирди:

— Нега мунча шошмоқ, ёв қувладими, ақалли бир ой бўлсин... Марғилон деган юртдан от-отлаб, туя қўмлаб¹ кел эмиш-да, бир ойгина турмай кет эмиш! — Офтоб ойим билан Кумуш унинг ҳурматиға ўринларидан турдилар. Ўзбек ойим ўлтура-ўлтура сўради. — Ҳали эшитдингларми?

— Эшитдик, — деди Офтоб ойим, — биз ҳам шунинг можаросида эдик.

¹ Қўм — туянинг эгари.

— Ахир шу ҳам гапми, худда аллакимларга ўхшаб.

Офтоб ойим узр айтди:

— Уйимиз ёлғиз, шунчалик сизларни озор чекдирдик...

Бегона кишиникида ҳам йигирма кун турайлиқ-чи... Худда ўз уйимиздек яйраб-яшнадиқ, шарофатларингиз соясида кўб кишилар билан танишдиқ, иззат-икромларингиз таърифидан ожизмиз... Энди навбат сизларнинг ҳам бизнинг шаҳарларга боришларингизга келди.

— Бекор гап, — деди Ўзбек ойим, — ҳали қудаларимизни муддаодагидек сийлай олганимиз йўқ, шу ҳолда жўнатсақ бизнинг шаънимизга яхши эмас... Мен қуданинг олдига чиқаман, бизга номус келтирмакчи бўлса эртага жўнайберсин.

Офтоб ойим такрор узр айтди:

— Бизни уялтирмоқчи бўлсангиз майли, чиқинг, агар хурсандлигимизга қарасангиз, қўйинг. Кумушингиз ҳам; шунча турганимиз бас, энди Зайнабни олиб ойимнинг ўзлари бизничага борсинлар, дейди...

Кетиш орасига Кумуш ҳам келтурилиб сиқилғач Ўзбек ойимнинг ҳалиги одамгарчиликлари кейинги навбатка қолди.

— Ҳали Кумуш ҳам кетмакчими?

Кумуш кулимсираб онасига қаради. Офтоб ойим узр айтди:

— Шукур, сизнинг олдингизда Зайнабниси бор. Маним бўлса қанот қуйригим шу Кумуш. Айниқса, Кумушингизга жавоб бермасангиз бўлмас, ойи.

Ўзбек ойим Кумушка хўмрайиб олди:

— Йўқ-йўқ Офтоббону, — деди, — сизларга жавоб берсам-да, Кумушка йўқ.

— Шу галча жавоб берасиз, мен сиздан сўрайман.

— Сўзингиз ерда қоладир, був Офтоб, бир оз андиша ҳам лозим, — деди ва Кумушка юзини ўгирди, — уят эмасми, келин? Кеча келдинг сурилиб, бу кун кеткин бурилиб.

— Менда ихтиёр йўқ, ойижон, — деди Кумуш, — сизлар нимани маъқул кўрсаларингиз менга барибир.

Ўзбек ойим боши билан келинига ризолиқ билдириб "баракалла" деб қўйди. Офтоб ойим қизига ўқрайинқираб ер тегидан қаради:

— Албатта Кумуш нима ҳам десин? — деди, Кумушнинг ҳам ҳалигидек қололмаслиги фақат мени кўзи қиймагани учун... бўлмаса албатта кетмас эди.

Ўзбек ойим бир гапдан тоймай: "Кетиши уят, Отабек уч йил қатнаганда қизингиз бир йилгина Тошкандда турса

нима қипти..." каби сўзларни ўзгаришсиз бир мақомда айтилиб тургандан кейин Офтоб ойим бошқа йўл тутмоқчи бўлиб, Кумушни уйдан чиқиб туришка буюрди. Кумуш чиқгандан сўнг:

— Қизини менга қолдиришга аяди деманг, ойи, — деб қўйди, — мунда бошқа мулоҳазалар ҳам йўқ эмас...

— Айтинг.

— Айтсам шуки, — деди бечора она, — Кумушингизнинг феъли хуйи ўзимга маълум: эрка ўскан, лавзи тез, кундашликка чидайдирган сиёқи йўқ, ҳар кун Зайнабингиз билан ғиди-биди қилабериб сизни қийнаб қўярмикин дейман... Бир куни келганда онаси қурғур бир оғиз айтмаган эди, деб мендан ранжирмикинсиз дейман... Тана бузоқнинг турқи туқганига тамга деганларидек, албатта менга равшан... аразчи десангиз ҳам шу, ичи қоралиқ десангиз ҳам шунда...

Шунча тўқумадан Ўзбек ойимнинг юзидан ҳеч бир ўзгариш сезилмади:

— Албатта унақа гап ҳар кимда ҳам бўлади, — деди, — шукур, мен билан ҳожи отангиз тирик бўлсақ, ундоғ гапларга йўл қўймаймиз. Зайнаб бўлса худонинг яратқан махлуқи; уриш ва араз деган гапни билмайдир.

— Зайнабингизнинг феъли албатта сизга маълум экан, аммо мен Кумушни сизга яхши, деб айталмайман.

— Ўз боласини ёмонлағучини, — деди кулиб Ўзбек ойим, — мен ўз умримда биринчи мартаба кўрдим... Ундан кўра боламни сенга ишонмайман, деб айтинг.

— Нега ишонмайман, фақат қозонимдагини сизга сузиб қўйдим...

— Нима бўлганда ҳам Кумушка жавоб йўқ.

— Хўб қолсин, — деди Офтоб ойим, жони куйиб асабийлашкан эди, — Кумушдан ҳар на ёмонлиқ кўрсангиз мендан ўпка қилманг.

— Қизингизга ёмонлиқни ўзингиз ўргатиб кетмасангиз сиздан ўпка йўқ.

Икки қуда ҳавли юзасига тушканда Кумуш саҳн бўйлаб юриниб турар эди. Улар Зайнабнинг уйига тўғри кирдилар. Зайнаб уларни қаршилаб ўтқазди ва ачиниш оҳангида Офтоб ойимга деди:

— Қайтар эмишсизлар, деб эшитдим. Бирар ой ҳам турмас экансизлар-да.

— Анча турдик, айланай, був Зайнаб, — деди Офтоб ойим, — энди навбат сизларнинг боришларингизга қолди.

Учунчи сўзни Ўзбек ойим олди:

— Шунча айтдим — бўлмади, ёв қувлапними билмадим. Опоқ ойингга қолса, Кумуш опангни ҳам бирга олиб кетмакчи.

Зайнаб бир турлук қолга тушди. Кучлангандек қилиб:

— Улар нега кетсинлар! — деди.

Офтоб ойим қудасига қараб қўйди:

— Кетмаса бўлмайдир, був Зайнаб. Бир чеккаси сизнинг эс-қушингиз жойида, маним Кумуш опангиздан бошқа ҳеч кимим йўқ, қолса-ку майли, бироқ мени Кумушсиз ўлди, денг. Шунга қолганда қайин онангиз бир оз тушинмай туриптилар.

Зайнаб ер остидан қайин онасига кўз юборди. Ўзбек ойим ҳануз тиртишиб ётқан қудасига қарши қизишди:

— Қўйинг-чи, — деди, — беш-олти кун қизсиз турган киши бир нарса бўптими?!

— Сиз тушинмаяпсиз ойи... ҳали тагин дадаси биладилар.

— Мен сенга айтай Зайнаб, — деди Ўзбек ойим ва энди қудасининг гапига қулоқ солмай қўйди, — опоқ ойингнинг ҳамма мулоҳазаси сенданга ўхшайди. Зайнаб сиқилмасмикин, икки ўртага совуқчилик ораламасмикин, деб қўрқади. Мен: Зайнаб сиз ўйлаган келинлардан эмас, тегу тахтлик, аслзода, Кумушни сийламаганда ҳам бизни сийлайди, — десам ҳам унамайди...

— Мени худо уриптими, — деди Зайнаб.

Офтоб ойим қудасининг кейинги гапидан анча сиқилди. Гўё ўзи Кумушни қолдиришга тарафдор бўлса ҳам, фақат Зайнабнинг кундашлик қилишидан қўрқиб тургандек кўрсатилган эди.

— Янглишяпсиз, ойи.

— Янглишсам, янглишмасам Кумуш бу уйдан силжмайдир.

Офтоб ойим бўғилиб, фойдасиз тортишиб ўлтуришни тарк қилди. Энди бу тўғрида эрига мурожаат қилмоқчи эди...

Марғилонгача аравани Ҳасанали минадирган бўлди. Чунки Марғилондан арава миниб келгучи ёлланилган киши бўлиб, Тошкандга келишнинг эртаси куни ҳисобини олган эди. Қудаларнинг қайтиши чинга айлангандан кейин, йўл тараддуди бошланди. Ўзбек ойим бўғирсоқ қовиртириш, талқон туйдириш, тўқоч ёпдириш билан машғул бўлди.

Офтоб ойим эридан ҳам қўлини ювиб қўлтуғига урган эди. — “Ҳожи афанди бирар йил турсин, деб айтди. Энди бир йилни ўзимизга кўрмасак бўлмас. Икки оёғимизни бир этукка тиқишимиз уятка ўхшайдир” дейиши ва сўзга қулоқ ҳам солмай — “меҳмонхонада ҳожи бор, сен билан йўлакда эзилишиб ўлтуролмайман, номус!” деб бурилиб кетиши бечорани жуда ҳам эсанкиратиб ташлади. Охирда Отабекка ҳам мурожаат қилиб кўрди. Ундан ҳам асли мақсадни ҳосил қилолмай, фақат уларниқидан жўяликроқ уэр эшитди. Отабек қайин онасининг фикрига қисман қўшилиб — “Нима бўлса ҳам беш-ўн кун оғирлиқни маним учун ўз устингизга оласиз. Агар мен сизнинг талабингизни маъқул қиладирган бўлсам, айниқса қизингизнинг кўнглига шубҳа келадир... Сизга айтқулуги йўқ, бу тўғрига маним аралашмоғим яхши бўлмас. Кундаш адовати борасидаги фикрларингиз тўғри ва лекин иш у даражаларга етмас, деб ўйлайман... Жуда бўлмаганда Кумушнинг ўзини олдингизга жўнатарман, хотиржамъ бўлинг!” — деди.

Офтоб ойим шу йўсун ҳар тарафдан ҳам умидсизланиб, менгравсиб қолди. Кумушни кўрган сайин алланучка юраги ачир, жудолиқ кунларини асло тасаввур қилолмас эди. Кумуш бўлса, онасининг қозирги ҳолига ачинғандек, унга яқинлашмай, четлаб юрар ва иккинчи тарафдан Зайнабнинг бир ярим қарич осилиб кеткан қовоқ-дудоғига истеҳзоланиб томоша қилар эди.

Йўл ҳозирликлари битиб, Ўзбек ойимнинг Ойша кампирга атаб тикдирган саруполари ҳам битди. Бу кун меҳмонларнинг энг сўнгги кечалари эди. Ўзбек ойим ярим кечаларгача қудачаси билан сўзлашиб ўлтурди.

Сўнгра Офтоб ойим билан Кумушни ёлғиз қолдириб ўз уйига ётқали чиқди. Она-бола бу кечани бирга кечирмакчи эдилар. Офтоб ойим қудасининг кетидан қизиға ҳайфсиниб¹ қўйди.

— Онагни фироқ ўтида ёндиришдан уялмадинг, қизим.

— Нега ёнар экансиз...

— Нега ёнмайин ахир, дунёга келиб сендан бошқа овинчоғим бўлмаса... Агар қўлимдан келса ачиб ва ёниб турган юрагимни сенга очиб кўрсатар эдим... Кошки эди бир шаҳаргинада бўлсанг.

¹ Ҳайфсинмоқ — ачинмоқ, афсусланмоқ.

Кумуш онасининг юрагидаги ўтти ҳозир синамасдан ҳам ҳис эткан, чунки йигирма йил ўз кучоғида ўсдирган онадан ажралиш унинг ўзига ҳам оғир туюлиб бошлаган эди.

— Беш-олти ой... ҳеч нарса бўлмас, ойи. Эсон бўлсақ тагин кўришармиз.

Офтоб ойим кўз ёшисини дув тўкиб юборди. Начоғлиқ ўзини қаттиг ушлаган Кумуш ҳам сиррини яшира олмади... Она-бола бир неча вақт йиги ичида бўгилдилар.

— Қолишга-қолдинг, — деди охирда она, — аммо қайин ота ва қайин оналарингга хизмат қил, яхшилиқни қўлингдан берма, айниқса, кундашингга ёмонлиқ соғинма, яхшилиқдир, ёмонлиқдир ҳар нимаики ўзлари қилсинлар, зинҳор сен аралашма.

— Маним нима ишим бор...

— Албатта ишинг бўлмас... Шундоғ бўлса ҳам мен кечаги сўзингдан чўчиб қолдим... Кундашингнинг кўриниши баёвга ўхшаса ҳам, аммо ўзи писмиқ экан... Бундай одамдан албатта ҳазар керак. Агар ораларингга совуқчилик тушадирган бўлса, сен ўчакишиб юрма, яхшиси қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил. Мен бу тўғрида эринг билан ҳам сўзлашиб қўйдим, тузикми?

— Тузик.

— Худойга шукур, қўлингга хатинг бор, ўлганнинг устига чиқиб тепкандек хат-хабарсиз қўйма. Ҳар бир ўн беш кунда хат ёзиб эрингга бер.

— Албатта, сиз ҳам унутманг.

Бир оз жим қолдилар... Офтоб ойим энтикиб оғир нафас олди ва маъюсона Кумушка қаради. Кумуш ўринсизча онасига қараб илжайди. Бу ўринсиз ишдан Офтоб ойим аччиғланди:

— Маним ҳолим сенга кулгими, қизим?

— Йўқ, — деб яна кулимсиради Кумуш, — бир-икки кундан бери сиз айтадирган...

— Нима мен айтадирган?

— Ахир... — деб қизаринди Кумуш, — кўнглим айнар эди, деб айтар эдингиз-ку...

Офтоб ойимнинг ҳам юзида бир кулимсираш кўрилди.

— Тўғрими?

— Билмадим... — деди, ерга қараб қизарди, — ўткан кундан бери кўнглим айнагандек бўлади... Айниқса палов исидан кўнглим кетади... Аччиғ нарсалар егим келади...

— Муборак бўлсин, — деди Офтоб ойим, кулди. Кумуш ижирғаниб ўзича алла нарса сўзланди. Офтоб ойим энг-гашиб Кумушнинг қулоғига шивирлади, — бу сирни эрингдан бошқа ҳеч кимга билдирма, қайин онанг ҳам енгил хотин, айниқса кундашинг сеза кўрмасин.

Кумуш маъқул ишорасини берди. Она-бола бир ўрин ёзиб ётдилар. Кўб вақткача Офтоб ойимнинг ивир-шивири набира тўғрисида бўлиб қолди. Қўзига уйқу келмай — “шуни ҳам кўрар кун бўлармикин?” дер эди.

Саҳар пайтида туриб чой ичдилар. Субҳ намозини ўқуб, арава қўшилди. Аравага чиқадиранган майда-чуйда ташилиб битди. От жиловиди Ҳасанали, арава ёнида қутидор ва ҳожи сўзлашиб турар эдилар. Отабек арава орқасига нарвонча чиқариб қўйди. Хотин-халаж ҳамма йўлакка йиғилиб Офтоб ойим бирин-бирин кузаткучи хотинлар билан кўришиб чиқди. Энг сўнг Кумушни бағрига босиб йиғлаб юборди. Кумуш ҳам ўзини тутиб туролмади. Бошқалар ҳам йиғидан насибасиз қолмадилар.

— Худойга топширдим, Кумуш, қазом етиб кўралмай ўлсам, мендан рози бўл!

— Сиз ҳам ойи!

Қутидор ҳам кўчадан йўлакка кириб қизининг манг-лайидан ўпди:

— Кўришкунча, қизим...

— Хайр отажон.

Йўлакка Юсуфбек ҳожи юзланиб умумий дуога қўл кўтарилди. Дуодан сўнг Отабек тўриқ йўргани чиқариб қутидорга тутти. Офтоб ойим яна бир қайта қизи билан қучоғлашгач, Отабекнинг кўмағи билан йиғлаған кўйи нарвончадан аравага минди ва соябон орқалиқ олдинга ўтди. Қутидор Юсуфбек ҳожи билан саломлашиб қучоғлашгандан кейин Отабекнинг қўлтиглаши билан отқа минди. Отабек ҳам аравага — Офтоб ойим ёнига чиқиб ўлтургач, умумий “оллоҳ акбар!” дан сўнг Ҳасанали отни йўлга солди.

Кумуш дарбоза ёнига чиққан эди:

— Хайр онажон! Маним учун бувимни қучоғлаб қўйинг. Ўртоқларимга салом айтинг!

— Худойга топширдим, Кумуш, яхши қолинг, қуда!

— Яхши боринг, був Офтоб!

— Яхши қолинг, був Зайнаб!

— Яхши боринг, опоқ ойи!

Арава кўчадан бурилгунча — “яхши қолинг, яхши бо-

ринг, салом айтинг” сўзлари такрорланиб турди. Арава катта кўчадан бурилиб кўздан йўқолгач, энг кейинда қолиб йиғлаган кўйи Кумуш ичкарига кирди. Отабек бир неча бекаткача меҳмонларни кузатиб бориб, сўнгра қайтмоқчи эди.

14. ХУШРҲЙБИБИ ВА ЗАЙНАБ

Хушрўйбиби Зайнабнинг эгачисидир. Моҳирабонудан икки ўгул ва икки қиз дунёга келиб, тўнғучи Азимбек, ундан кейингиси Хушрўй (ёшлиғида Хушрўй ўрнига Хушра дер эдилар), учунчиси Каримбек ва тўртинчиси бизнинг Зайнаб эди. Зайнаб эгачиси Хушрўйдан етти ёш чамаси кичик эди. Гарчи бу икки эгачи-сингил бир қориндан талашиб тушкан бўлсалар ҳам, сажия — характерда таниб бўлмаслиқ даражада бир-бирларидан фарқлик эдилар. Сажиядагина эмас, сурат ва сиймо важида ҳам катта ўзгаликлари бор эди.

Хушрўй узун бўйлик, қотмароқ ва зарча танлик эди. Зайнаб қисқа бўй, гўштдор ва оқ танлик эди. Хушрўйнинг ҳаракати енгил ва лавзи тез эди, Зайнаб лоппос ва ўнта сўзга аранг битта жавоб қайтарадирган эди. Хушрўйнинг кўзи ўйнаб, ҳар секундда ўн ёққа аланғлар эди. Синглиси бўлса бирав билан бетма-бет келиб сўзлашқанида ҳам кўзини ҳамиша бир нуқтадан узмас эди. Хушрўйга болалик чоғидаёқ уй ичи ва қўни-қўшни “шаддод” деб исм берганлар, чунки ул кимдан бўлса-бўлсин айтканини қилдирмай қўймас, агар бирарта иш унинг тилагига тескари кетса шовқин-суронни худда бошига кийиб олар эди. Шунинг учун Хушрўйнинг раўйини билмасдан қозон осилмас, унга ёқмаган гапка оғиз очилмас, ул бор жойда қадам ҳам саналиб босилур эди.

Зайнаб эгачисининг аксича ўз яқинларидан “писмиқ” деб исм олган, онаси бўлса аччиғи чиқғанда “мингаймас ўлгур” деб уни қарғар эди. Айниқса қуйида зикр қиладирган ҳолимиз бу икки опа-сингилнинг характердаги фарқларини очиб кўрсатиш учун етадир:

Моҳира ойим ҳар бир ҳайитдан бирар ойлар илгари эрига айтиб болаларига кийимлик олдираар эди. Олдирган кийимлик Хушрўйга ёқмаса даррав ярамаганини айтиб алмашдириб беришка дадасини мажбур этар ва кўнглидағини ҳосил қилиб тинчир эди. Аммо Зайнаб бўлса ўзига келган кийимликка қарши бошда бир нарса демас,

кийимлик бичилиб ва тикилиб ҳам арафа кунлари келиб еткандан кейин ҳурпайиб ҳеч ким билан сўзлашмай қўяр эди. Моҳира ойим қизининг бирарта ишдан норозилигини пайқаб "Мингаймас, писмиқ ўлгур, тагин нима жин урди сени?" деб сўраганида, Зайнаб қовоқ-дудогини солиб бир оғиз ҳам жавоб бермас эди. Ниҳоят эртага ҳайит деган куни Зайнабнинг ҳурпайиши йиғи билан алмашар ва йиғи ораси мақсад очилса ҳам кўпинча натижасиз қолар эди. Бирар жойга меҳмондорчилик учун борадирган бўлсалар, Хушрўй ҳаммадан илгари эълон этар эди: "Мен ҳам бораман!" Албатта уни қолдириб кетиш учун энди ҳеч кимда ҳад йўқ. Иккинчи вақт: "Мен бормайман!" Бу тақдирда уни бир қадам силжитилсин-чи! Аммо Зайнаб онаси билан янгаси Ҳанифа бир жойга отланадирган бўлсалар, "бораман, бормайман" демас, улар ҳам йиғламаган болаға сут берилмас қабилдан индашмасдан меҳмондорчиликка кетар эдилар. Кечқурун қайтиб келсалар бир бурчакда Зайнаб йиғлаб ўлтурипти:

— Нега йиғлайсан?

— Нега мени бирга олиб кетмадингиз...

Зайнабнинг шу феъли балоғатка етиб, эрга теккандан кейин ҳам ўзгармади.

Отабекнинг Зайнабка бўлган муносабатини ўқугучиға албатта сўзлагулуги йўқ. Эри унга ойлаб, йиллаб қарамай қўйганида ҳам ул их деб товуш чиқармади. Отабекнинг бу ҳолига қарши чиқғучи ва Зайнабни йўл-йўруққа солғучи яна фақат Ўзбек ойим эдики, бунинг сабаби ҳам иззатлик ўқугучимизга бир даража маълум бўлса керак. Сут билан кирган жон билан чиқар деганларидек, Ўзбек ойимнинг ўшал вақтлардаги ташвиқотлари ҳам унинг тарафидан фақат "келинлик" мажбурияти остида қабул қилинар, масалан, қайин она — "фалончи домлаға бориб мундоғ қил, Зайнаб" деб буюрмагунча ўрнидан қўзғалмас ва шунинг билан бирга эрининг ташлаб қўйиши тўғрисида онаси, эгачиси ва бошқа яқинлариға чурқ этиб оғиз очмас эди. Зайнабнинг бу ҳолиға ҳукман — "эрининг қараш ва қарамаслиғи унинг учун фарқсиз эди" деб айтиш албатта тўғри бўлмайдир. Чунки кундашининг Тошкандга келиш хабарини эшиткан Зайнабни биз юқорида Отабек қучоғиға ташланган ҳолда кўриб эдик. Хулоса, Зайнабнинг болалиқ вақти билан ҳозирги ҳолини чақишдириб қарасақ кўрамиз: ёш Зайнаб бир ой илгари тикилиб қўйилган кийимнинг ўзига ёқмаганини фақат арафа куни айтиб йиғлайдир, бу

кунги Зайнаб ўзининг муҳаббатини эрига фақат кундаши келиб етар олдида эълон қилади.

Биз юқорида ёш Хушрўй билан ўқуғучини бир даражада танишдирган эдик. Энди унинг оила ҳаёти билан ҳам танишдиришга мажбурмиз:

Хушрўйнинг эрга тегиши ҳам ўзига ўхшаш фавқулодда бўлган эди. Масалан, аксарият қизларимиз ота-она кимни мувофиқ кўрса, шунга тегишга мажбурдирлар. Лекин Хушрўйники мундоғ бўлмади. Хушрўй ўн саккиз ёшка еткандан кейин унга совчилар кела бошлайдирлар.¹ Табиғий Хушрўйнинг феълени яхши билган ота-она унинг раъйини олмасдан туриб бир иш қилмоқдан қўрқадирлар. Олим понсадбошига маъқул бўлган неча йигитлар, Моҳира ойимга ёқган қанча тегу тахтлик хонадонлар Хушрўй томонидан рад қилина боради. "Фалончининг ўғлими?" деб сўрайди Хушрўй ва онасидан жавоб кутмай: "Худой кўтарсин эрни. Ўшанга текканимдан кўра, қаро эрга текканим яхши!" дейди. Бир неча вақт шу йўсу Хушрўйнинг раъйига қараб эр-хотин зерикадирлар-да, ўзларича бир жойга қудалашмоқчи бўладирлар. Уларнинг андишасини билган Хушрўй бошда бунга қарши бир нарса демайди. Аммо узил-кесил фотиҳа ўқуб, қудалашини учун уйларига келган совчи ва қуда хотинларнинг олдиларига келиб бетларига айтади: "Ҳали мен эрсираб қолганим йўқ, фотиҳа ўқуб ташвиш чекмай уйларингга жўнай беринглр". Моҳира ойим бу юзсизликдан ер ёрилса эрга киргундек бўлади. Совчилар эрса мундоғ уятсиз қиздан алҳазар ўқушиб жўнайди. Албатта ота-онанинг бунга қарши чоралари қарғиш ва ранжишдан нарига ўтолмайди. Оғаси Азимбекнинг Хушрўй устига кўтарган мушти ҳам "нега мени урасиз, мен фалонлик қилдимми?" деган ҳақлик сўз билан дармонсизланади.

Шу воқиядан сўнг совчилар оёғи узилади. Хушрўй учун ҳеч ким оғиз солмай қўяди. Чунки бояғи совчилар бу фавқулодда муомалани кўринган биравга дoston қилиб ўқуйди. Моҳира ойим таънага тил очади: "Энди дунёдан эрсиз ўтасан, қизим! Лекин Хушрўй ҳануз пинаги-

¹ Уруслар Туркистонни босқунча қизлар 18-20 ёшка тўлмасдан эрга тега олмас эдилар. Ҳатто камбағаллар қизи 25 гача ҳам эр кутар эдилар. Бунинг сабаблари: ўз ора уруш ва қирилишлар билан эрлар хотинларга қараганда оз эдилар ва ул замоннинг хотин-қизлари ҳозиргидек азобда эмас, эркинроқ яшаб, яхши урчир эдилар (мужт.).

ни бузмайдир: "Эр қуриб кеткан эмасдир, хоҳласам эрта-гаёқ эрга тега оламан", — дейдир.

Ўртадан бир неча вақт ўтиб Азимбекнинг ўртоқларидан бўлган Нусратбек отлиғ бир бекникдан хотин устига совчилар келади. Моҳира ойим эридан фикр сўраш ўрнига қизига арз қилади ва Хушрўй мунга қолганда қулоқ қоқмайди. Бу розилиқни эшитиб отаси ва оғаси жуда сўйинишади. Зеро Нусратбек беклар ичида обрўликроқ кишининг ўғли ва ҳозирги тутиб турган иши ҳам анча донғлик бўлади. Шунинг учун унинг хотинлиқ бўлиш камчилиги ҳам эътиборга олинмайди. Фотиҳанинг иккинчи ҳафтаси тўй-никоҳлари бўлиб, Хушрўйнинг Нусратбек билан чодирда қилган биринчи муомаласидан тил бириктириб эрга теккани хотинларга маълум бўлади.

Хушрўй чодирдан чиқмасданоқ чой ташиб, хизмат қилиб юрган кундашига кесатук билан ҳужум бошлайди. Иккинчи ва учунчи кунларда тўппа-тўғри кундаш устига сапчийди. Ҳафта, ўн кун ўтмасдан эрини ўз томонига оғиштириб кундаши ёнига киргизмаёқ қўяди. Иккинчи ва учунчи ҳафталарда ўчоқбошини ўз қўлига олиб кундашини иккита ёш боласи билан томоқ важдан ҳам сиқа бошлайди. Нусратбек бўлса кўчага чиқганда беклик даввосини қилиб, уйига кирганда Хушрўйбекка мутеъ. Бечора катта хотин Хушрўйнинг доимий ҳужумига маҳкум қолиб, эридан лоақал иккита гўдакларни юзи учун бўлсин марҳамат кўрмай азобланади. Иккинчи ойлардан бошлаб Хушрўй кундашини бўғиб уриш одатини чиқаради ва ўрим-ўрим кундаш сочини алафдек юлиб олишдан тортинмайди.

Тамом жонидан тўйган бечора кундаш учунчи ойга чидаб боролмай эридан талоқ сўрайди. Ноилож Нусратбек ҳам унга жавоб беришка мажбур бўлади. Аламзада бечора икки гўдакни эрига ташлаб кетмакчи бўлганида Хушрўйдан очиқчасига шу гапни эшитади: "Итдан бўлган қурбонлиққа ярамас! Болаларингдан умидингни узган бўлсанг, итбаччаларингни бу уйда қолдир!" Хушрўйнинг оғзидан чиққан бу таҳдид бечора онанинг юрагини уюштиради. Дарҳақиқат Хушрўйнинг бу ишдан ҳам тоймаслигини аниқ билиб, йиғлай-йиғлай болаларини ўзи билан бирга олиб кетади.

Хушрўй уч ой ичида томир ёйиб қолган бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб тинчийди. Мундан бошқа Нусратбек каби бир одамни ҳам ўз ишоратига қаратади.

Энди етти-саккиз йил бор, ул ўз кайфича яшаб келадир. Ҳар нарсадан ҳам мамнун, бироқ... Шунча муддатдан

бери она бўлолмаганидан хафа, ҳамма қайғу ҳасрати ана шу туғмаслиқда. Мундан икки йилча бурун эри Нусратбек: "Олти йилдан бери туғмайсан, кўрсатмаган товупинг қолмади. Энди нима қиламиз?" деб кулган эди, Хушрўй эрининг мақсади нима эканини пайқаб: "Боласиз киши дунёда туролмайдирган бўлса, бир оз заҳарни бошлаб сизга бераман, ундан кейин ўзим ейман!" деди. Шундан кейин Нусратбек мундоғ гапни иккинчи гапирмай қўйди. Дарҳақиқат Хушрўйнинг бу сўзини ҳазил деб бўлмас эди.

15. ЭСИНИ КИРГИЗДИ

"Кундашлик уйда кунда жанжал" деганлар. Албатта бунни айтқучи киши ўйламасдан ва билмасдан айтмагандир. Жилла, ҳар куни жанжал бўлмаганда ҳам ҳафтада, ўн кунда бир тўполон чиқмаса албатта кундашни кундаш, деб бўлмас. Нега десангиз, бизнинг баъзи бир кундашсиз, чиқитсиз оилаларда ҳам икки, уч кунда товоқ-қошиқ синиб, тоғора янгиланганини ҳар қайсимиз биламиз, бас, энди кундашлик оилаларимизга келганда-чи, албатта юқоридаги — "кундашлик уйда кунда жанжал" мақолини тўғрига, чинга чиқармасдан чора йўқ.

Мен — ёзгучи, "Ўткан кунлар" ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зериктирар эди. Бу кун мен шу "Ўткан кунлар"ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишка мажбур бўлдим. Дарҳақиқат ўз орамизда кундаш жанжалини ким билмасин? Арзимаган гап устида дунё бузган кундаш тўполонлари кимнинг қулоғига ёқсин? Ўқуғучининг қимматлик вақтини аяганимдек, қаламни ҳам бу ғиди-бидидан озод қилишни мувофиқ кўрдим. Мени кечирсинлар.

Зайнаб хафалиги ошқан кезларда қариндош-уруғлариникига юриб чигилини ешар эди. Уч-тўрт ойнинг ичида икки мартаба эгачиси Хушрўйникида ҳам меҳмон бўлиб кетди. Аммо ҳозиргиси учунчи мартаба келиши эди.

— Нучук худо ярлақадил! — деб Хушрўй синглисини қаршилади. Сунбула¹ ойининг мўътадил ҳавосига қарамасдан Зайнаб маржон-маржон терлаган эди.

¹ Сунбула — 22 август-21 сентябрь.

— Нега мунча ўзингни олдириб қўйдинг, Зайнаб! Уйингдан тинчмисан, эринг эсон-омон юриптими?

— Қуриб кетсин, — деди Зайнаб ва кўзига ёш олди. Хушрўй ачиниш ўрнига кулди.

— Кел, айвонга чиқ, — деди, — оймникида эдингми?

— Йўқ.

— Уйингдан келдингми?

— Ҳа.

Хушрўй синглисини ўтқазиб чўрисига чой буюрди. Фотиҳадан кейин "поччам эсон, омонмилар?" деб сўрагучи синглисига:

— Поччанг ўлсин! — деди аччиғланиб Хушрўй, Нажмиддинбек деганнинг даласига кеткан эди. Тўрт кундан бери дову дараксиз, ўлдими, қолдими билмайман.

Зайнаб уч-тўрт ойнинг ичида киши танимаслиқ ҳолга тушкан эди. Илгариги тўлалиғининг ярмисини йўқотқанидек тусига қаримсиқлик кирган, кўз ҳаракатида ҳам бир бесаранжомлиқ зоҳир ва буларнинг устига ҳар қачон унда кўрилган "огирлиқ" ўрнига асабийликка яқин бир вазият ўлтурғандек эди. Зайнаб эгачисининг ҳалиги гапига ризосизлиқ билдирди:

— Ношукур экансиз, опа, — деди, — поччамдан нолишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга маним кунимни солса нима қилар эдингиз?

— Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди, — деб кулди Хушрўй, — менга қолса ҳар ким ўз нафсига яхшилиқ ёки ёмонлиқни ўзи ҳозирлайдир...

— Тавба денг, опа.

— Мен шу чоқгача, — деди Хушрўй, — бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...

— Катта гапирманг.

— Катта гапирсам ва гапирмасам, — деди Хушрўй, — маним феълим ҳар кимга маълум ва ҳаммадан ҳам сенга очик... Қўйчи бу гапларни, ўзинг тинчмисан?

— Тинчлигим қурсин...

— Айтсанг, айтмасанг, — деди опаси, — албатта тинчлигинг қуриган.

— Қуритган қурисин...

— Сенинг тинчлигингни ҳеч ким қуритган эмас, Зайнаб! Ҳамма жабрни ўзинг-ўзингга қиляяпсан!

— Ҳамиша шу гапни айтиб қолгансиз, — деб ўпкалади Зайнаб, — дунёда ким ўзига жабрни хоҳлайдир?

- Сен ва сенга ўхшаганлар.
- Худо урар...
- Айтсанг, айтмасанг худо уриб қўйипти.
- Шундай кунларга мен қолай дедимми?
- Дегансан!

Зайнаб опасининг истеҳзолик юзига қаради ва унинг нима демакчи бўлганига тушинолмади:

- Деган бўлсам айтинг...
- Сен маним қандай қилиб эрга текканимни биласанми?
- Биламан...

— Билсанг билганингча тур, — деди Хушрўй, — энди келайлик сенинг эрга тегишинга: албатта тона олмасан, сенинг эр қилишда тариқча ихтиёринг ва ризолигинг йўқ эди, эҳтимолки ихтиёр нима, орзу нима ўзинг ҳам пайқамас эдинг. Балки ихтиёр ва орзуларинг ҳам бўлгандир — бироқ уни ҳеч ким майдонда кўрмас эди. Шунинг учун тизгининг ойинг билан дадангнинг қўлида, бошқача айтканда уларнинг туяга ортқан юки, кимга сотса, қаерга жўнатса ихтиёрсиз эдинг... Ёдингда борми, никоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим, сен бўлсанг, уйдан йиғлаб чиқдинг ва эрингникига йиғлаб бординг... Яхши, эринг сенга ёқди, аммо эринг фақат сенга ёққан билан иш битмаслигини яна хотирингга келтирмадинг. Эринг сени ташлаб қўйди, сен чурқ этмадинг, истиқболинг тўғрисида ўйламадинг... Фақат галвир сувдан кўтарилгандан сўнги, сен ўзингни ҳар тарафка ташлай бошладинг... Лекин энди бир минг тоблансанг ҳам натижа ўзингнинг феълингча — битта: сенинг учун ҳар кун бир ўлим ёки ўша уйдан бошингни олиб чиқиш.

Хушрўйнинг раҳмсиз муҳокамасидан оқган бу ҳақиқатлар Зайнабни йиғлатди.

- Мен шундай бўлар, деб ўйламаган эдим...
- Сен ўйлашни билармидинг? — деб кулди Хушрўй.
- Бирав ўлай деса, сиз куласиз!
- Мен йиғлашни билмайман! Кишилар йиғлағанда, маним кулгим қистайдир.
- Маним ўрнимда бўлсангиз, сиз ҳам йиғидан бош кўтармас эдингиз...

— Сенинг ерингда бўлсам биласанми нима қилар эдим, Зайнаб, — деди Хушрўй, — дунёсини ост-уст қилар эдим, бир томчи ёшимни юз томчи заҳар билан қўшиб ташлар эдим.

Зайнаб кейинги гап билан эгачисининг юзига кўтарилиб қаради ва Хушрўйнинг юзида золимона бир истехзо кўрди.

— Яхши, — деди Зайнаб бир хил синиқ товушда, — ҳамма дўстларингиз сизга душман бўлсин, уч йилдан бери сизнинг сўзингизни айтиб ёнингизда келган қайин онангиз ҳам душманингиз ёнига ўтсин: ҳатто сизни туқган ота-онангиз ҳам "сабр қил, болам!" деб қуруқ сўз айтиб ўлтурсинлар... Бас, шу ҳолатда сиз йиғламай нима қилар эдингиз?

Хушрўй пинагини бузмай яна кулди:

— Душман ўзи нима деган сўз — деди, — мен сенга боя ҳам айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман! Масалан сен ўзинг: отанга, онангга дўстим, деб ишондинг, аммо улардан нима яхшилиқ кўрдинг? Бу кун уларнинг "сабр қил, болам!" деб берган кенгашлари сенинг ярангга малҳам бўларми? Албатта бўлмас. Бошдаёқ эринг сенга қарамай қўйди. Аммо сен қайин онангнинг ваъдасига ва тагин алла нарсаларига ишондинг... Ўзинг ўйла, болани она туғадир, лекин унга муҳаббатни ҳам она туғиб берадими? Албатта бу мумкин эмас. Сен бечора шунга ҳам ишондинг. Энди гап нима? Отанг сенга сабр едирадир, қайин онанг бўлса кундашинг дуосида... сен бўлсанг йиғи қучоғида...

— Сиздан ўзимни чақдирғали келган эмасман! — деди йиғлаган кўйи Зайнаб, — ўз уйимда ҳам тегмай чақадирган газандаларим бор... Сиз ҳам маним куйган жонимга ўт ёқмангда, агар қўлингиздан келса, бу ўртанган синглингизни тинчитинг.

— Сен ҳеч тинчий олмайсан...

— Ҳар нарсага ақлингиз етади... Лоақал бу бахтсиз синглингиз учун биргина бош оғритсангиз-чи... Устимга шу бало келгандан бери эшигингизга неча қайта келиб қуруқ қайтдим, эндигина сиз ҳам...

Хушрўй бир оз Зайнабнинг юзига қараб тургандан кейин:

— Маним кенгашимга юрасанми? — деб сўради.

— Жўялик бўлса нега юрмай.

— Юрсанг, — деди Хушрўй, — чиқ эрингдан.

Зайнаб ўкраб юборди:

— Ўзим ҳам шундоғ деярсиз, деб турган эдим.

Хушрўй:

— Негаки сенинг дардингинг давоси, менга қолса фақат шу.

— Қандай қилиб чиқай, ахир...

— Эрдан чиққанлар қандай қилса, сен ҳам шундай қилсан!

Зайнаб жавоб бермади. Чўри хотин ўртага дастурхон ёзиб чой келтирди, Хушрўй хизматчини ўчоқбоши юмишларига буюриб чойни ўзи қуйди.

— Дастурхонга қара, Зайнаб!

— Иштиҳом бўғилди...

— Маним айтканимни қилсанг иштиҳонг ҳам очиладир.

— Эрим... эримни кўзим қандай қийсин.

— Жавоб сўрасанг, — деди кулиб Хушрўй, — сени талоқ қилиш учун эрингинг кўзи қиядими?

— Билмайман...

— Албатта яхши биласан, қияди! Аммо сен аҳмоқсан, кўрпанга қараб оёқ узатишни, қарс икки қўлдан чиқишини билмайсан!

— Этагингни қоқиб кетабер, дейсизми?

— Чунки шундан бошқа чоранг йўқ!

— Сен ҳасратда ўл, кундашинг яйраб-яшнасин, шуми мақсадингиз?

— Ҳозир ҳасратда эмасмисан, кундашинг яйрамайдими?

— Тузик, — деди Зайнаб, — лекин ҳар қадамда унинг ҳузурини бузаман, бир чўқитиб ўн қаратаман.

Хушрўй кулди:

— Бундан нима чиқади:

— Ишқилиб келгиндини тинчитмайман.

— Сен тинчитмасанг, — деди Хушрўй, — бошқалар сени тинчитар...

— У нима деганингиз?

— Яъни роҳатини бузаверсанг, эринг сени қўяр?..

Зайнаб бу ҳақиқат олдида ўйланиб қолди. Хушрўй ўзининг ваҳший кўзлари билан синглисига қараб кулимсираш эди. Бу кулимсираш ораси "қўлингдан нима келди?" дегандек бўлар эди. Зайнабнинг туси шу чоқғача кўрилмаган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай оқиб турган кўз ёшиси ҳам қуриди ва товшида ҳам ҳануз эшитилмаган кескин бир оҳанг бор эди:

— Эсимни киритдингиз, опа, — деди, — раҳмат сизга.

— Раҳматингни менга айтма, — деди Хушрўй, — ишонсанг юрагингга айтарсан...

16. ОЙ-КУНИ ЯҚИН ЭДИ

Кумушнинг ой-куни яқин эди. Набиралик бўладирган Ўзбек оймнинг иши бошидан ошқан, Кумушнинг оyi туғмасданоқ ул бешик ясатиш билан машгул эди. Дояча ким, ақиқага нечта қўй керак, нечанчи кунда тўй ўтказиладир, нечта эркак, нечта хотин айтиладир ва кимлар? Мана шунингдек масалалар билан Ўзбек оймнинг мияси жуда шишкан эди. Кумушда кўрилган баъзи нишонларга биноан набирасининг ўғул бўлишида шубҳа қилмас — "ўғул туғасан, Кумуш, мен ҳам Отабекни сенга ўхшаш енгил кўтарган эдим", дер эди. Кумушни хизматдан бўшатилиб баъзи ўчоқбоши юмишларини Зайнаб идорасига топширилганига энди бир ойлаб бор.

Ўзбек ойм набира масаласида қанча хурсанд бўлса, Отабек шунчалик хафа, чунки Кумушни кўрган сайин уста Алим фожиъасини хотирлар эди. Юсуфбек ҳожи маълум алданишдан сўнг юрт ишидан қўл ювган, кўб вақтини меҳмонхонада "Қуръон" ва "Далойил"¹ ўқуб кечирар, кундаш ораси бузилиб, ўртадан сўз чиқганини гоҳо эшитса, иккала келинни ўз олдиға чақиртириб, уларни қатор ўтқазар эди. Аввало Кумушдан ўпка қилиб: "Ойм, ҳар нима сиз каттасиз, Зайнаб ёш, каттадан-кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!" ва Зайнабқа қараб: "Болам Зайнаб отин! Сиздан ҳали ёшлик ғурури кетмаган, лекин маним болам бўлганлигингизни сиз ҳам унутманг!" дер ва шунинг сингари юмшоқ гаплардан кейин иккисини дуо қилиб бир-бирисига салом бердирар "ана, шундоғ бўлсин, опоқ қизларим!" деб кетишка рухсат берар эди. Улар кеткандан кейин албатта Ўзбек ойм эри ёниға кирар, ҳожи бўлса хотинига сизсираб: "Сиз икки келин ушлашни билмасиз, Зайнабқа жабр қилган кўринасиз, айниқса Зайнабнинг кўнглиға қарашингиз керак, Отабекка ҳам насиқатингиз лозим!" дер эди. Ўзбек ойм шундай кезларда Кумушнинг ёнини олиб — "Зайнабни худой кўтарсин, айб ўзида..." дея бошласа, ҳожи унинг оғзини аранг тўхтатур: "Секин-секин, уят! Қайин она деганнинг адл туриши лозим. Зайнаб сиз билан маним орзу-ҳавасимиз эмасмиди?"

¹ *Далойил* — диний китобнинг номи.

Аммо набира масаласидаги Ўзбек оймнинг баъзи бир қуюшқондан ташқари ҳаракатларини ҳам босқучи яна ҳожи эди: "Зайнаб бор, Зайнабни унутдингизми. Ўз келинингиз Зайнабни!"

Мундан ўн беш кунча илғари Кумуш онасиға бир хат ёзган эдиким, аҳамиятиға кўра биз бу ўринда кўчираимиз:

"Онажон, куявингизнинг ёзганларидан ташқари мен сизға шу билан олтинчи хат ёздим. Аммо сиздан учта ва дадамдан иккита хат олдим. Айниқса дадамнинг кейинги хатидаги қора хабар билан дори дунё¹ кўзимға торайди. Ўлим ҳақ, аммо бечора бувим жон берар экан, ёнида туриб дуосини олиб қолмаганим учун кўб ҳасрат чекдим. Айниқса мусофирчилигим ёмон асар қилди. Кўз ёшларим билан юзимни ювдим. Бу кун бешинчи кундан бери раҳматлик бувим арвоҳиға атаб қуръон бошладим, хатим қилиб бағишлайман. Худо ғариқи раҳмат қилсин, сизға сабр берсин. Энди мусофир қизингизнинг бахтиға сиз ўлманг, омин.

Баъда маълум бўлсинки, алҳамдулиллоҳ куявингиз ва қудаларингиз саломатдирлар ва уларнинг сояларида мен қизингиз ҳам ўйнаб-кулиб юрибман. Сизни ва отамни жуда соғиндим, агарда оғир оёқ бўлмасам эди, қиш бўлишиға қарамасдан Марғилонға жўнар эдим. Қудангиз — қайин онамнинг сўзига қарағанда, келаси ойға кўзим ёрпир эмиш. Қудангиз мени на ерга ва на кўкка ишонадир, ўн беш кундан бери қўлимни совуқ сувға ҳам урдирмай қўйди. Ўзи гўёки тўйға ҳозирлангандек бешик ясаб, сарпа тикиб юрийдир... Маним бўлса нима учундир юрагимда бир қўрқув бор... Уткан хатларимда кундашим билан миросамиз келишмай турганини кулгулук тарзида ёзган эдим. Нафсиламирда эрса, орамиз жуда бузилган, мен ҳам ўшал вақтларда чин кундашлик тўнини кийган эдим. Зайнабнинг битмас ҳусумати эса ғолибо² маним икки қатлиғим ошкор бўлган кундан бошланди. Сизнинг бошингиздан кундашлик савдоси ўтмаган бўлса ҳам тушинсангиз керак: биз икка агар қўйиб берсалар гўё бир-биримизни еб-ичмакчи эдик... У кунлардаги ҳолимдан ўзимға энди ҳисоб беришқа ҳам уяламан... Яхшики, бизнинг можаролардан

1 Дори дунё — дунё тириклиги, ташвиши.

2 Ғолибо — асосан.

қайин отам жуда сийрак хабардор бўлди. Шундоғ ҳам бўлса бу жанжаллар гоҳо унинг қулоғига етиб қолар ва биз икки ёв унинг олдиға чақирилиб насиҳатини эшитар ва лекин яна ёмонлиғимиздан қолмас эдик. Сиз ранжисангиз ҳам айтай: қайин отамни ўз дадамдан ҳам яхши кўраман. Бу яхши кўришим қуявингизнинг дадаси бўлгани учун эмас, балки унинг нур ичига чўмилғандек бўлиб кўринган сиймосини, ойим деб хитоб қилғандағи мулойим, беозор ва муассир¹ сўзини яхши кўраман. Ул насиҳат учун оғиз очса вужудим эриб кеткандек ва бир турлук ухлаб ҳузурланғандек. Қисқаси, Зайнаб билан жанжаллашишнинг ўзи бир ҳузур ва жанжалдан бўшайғач, қайин отамнинг қаршисиға ўлтуриб насиҳат эшитиш ундан ҳам яхши ҳузур... Сиз маним телба сўзларимдан аччиғланманг. Агар бу гапимнинг тўғрилиғини билмакчи бўлсангиз, Тошканд келингиз-да, қайин отамнинг насиҳатини ўз қулоғингиз билан эшитинг-да, ундан кейин сўзимга қиймат беринг.

Шу йўсун Зайнаб билан уятсизча кўб олишдиқ, бу ит-мушукликдан биз зерикмасак-да, қуявингизнинг жонидан тўйдирәэздиқ. Мундан бир мунча илғари ул биз икки кундашнинг юзимизга: "Агар шу ҳолда давом этаберсаларинг икавларингга ҳам баробар жавоб бериб қутиламан!" деди. Унинг бу таҳдиди иккимизга эмас, балки биттамизгагина хос эди. Мен бу таҳдиддан албатта кўрқмадим, аммо "Зайнаб тушиниб қолмаса яхши эди" деб кўрқдим. Дарвоқиб натижа мен кўрққанча бўлди. Зайнаб бу таҳдиддан сўнг онасининг уйига аразлаганнамо кетиб қолди. Улардан ҳам яхшиғина дакки еган бўлса керак, бир неча кундан сўнг ёвошқина бўлиб қайтиб келди. Энди шу воқияға икки ой чамаси вақт ўтди ва лекин орамиздан жанжал чиқмади. Мен жўрттага баъзи гапларни тескариликка олиб кўрсам ҳам ул чурқ этмайдир. Унинг бу ҳоли эрса маним учун яхши эмас, ул яна кўб вақт бизнинг орамизда тикан бўлмоқчи...

Келаси ойдан жуда юрагим уюшадир... Кечалари кўкка қараб келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... Ойша бузим марҳум бўлмағанда шу ой ичи ўзингиз Тошкандга етиб келар эдингиз. Аза ҳамма

¹ Муассир — таъсирли.

вақт топилади десангиз, қизингизнинг кўнгли учун ҳали ҳам келганингиз яхши. Дадамга маним арзимни айтсангиз албатта қайтармас. Мендан дадамга беҳад салом. Келаси ойдан қўрқаман... Кўришолмасак мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёру дўстлар ҳам. Кумуш ёздим. Тошканд 1269-нчи йил, 1 қавс¹ оида".

Кумуш ўз хатида ёзганидек, дарҳақиқат, Зайнаб шу кейинги кунларда ёвошка тортқан, ўн оғизга бир оғиз сўз қайтармас, тинчкина, мулойимгина, яъни мундан бир йил бурунғича эди. Қайин она тарафидан — "Опангнинг кўзи ёрир вақти етди, ўчоқбоши ишларингки энди ўз қўлингга ол!" деб қилинган таклифни мамнуният билан қабул этиб, ҳатто Ойбодоқ онани ҳам ўчоқбоши юмишидан халос этаёзган, унга фақат ҳавли супуриш, уй йиғиш ва шунга ўхшаш майда ишларнигина қолдирган эди. Зайнабдаги бу ўзгариш фақат ҳалиги тараф билангина қолмай, эри тўғрисида ҳам шундоқ эди. Отабек ўз ёнига кирса — кирдингни демас ва кирмаса — кирмадинг демас эди. Эрининг баъзи бир самимияти қоронғуроқ муомалаларига қарши Зайнаб ҳам муҳмалрак қилиб кулиб қўяр эди.

* * *

Ой туғиб, мўлжал яқин етди. Марғилондан ҳам Офтоб ойимнинг йўлга чиқиш хабари келди. Лекин Кумушда маълум оғриқ бошланган эди. Оғриқнинг биринчи кунни Кумуш ҳеч кимга сездирмай юрди. Аммо иккинчи кун бунни бошлаб Отабек, ундан кейин Ўзбек ойим сезди. Отабек маълум хавф остида бу сирдан кишига оғиз очиш учун ўзида мажол топмаса ҳам, Ўзбек ойим даррав Ҳасаналини мундан олти ой илгари белгуланиб қўйилган доя хотинга югуртирди.

Доя келгандан сўнг ичкари ҳавли эркак зотидан тозаланди. Кумушни ўқтин-ўқтин оғриқ ушламакда, доя хотин ва Ўзбек ойим унга ўзлари билган удимлар билан ёрдамлашмоқда эдилар. Кечка томон дард жуда кучайиб кетди, ўқтин-ўқтин дам-бадамга алишинди.

Ташқарида Отабек йўқ эди. Ҳасанали дарбоза билан меҳмонхона орасида қўлини-қўлига ишқаб юриниб турар

¹ Қавс — 22 ноябрь-21 декабрь.

ва қайта-қайта ахтахонага кириб тўриқ йўрғанинг у ер, бу ерини супирар эди. Ҳожи бўлса хурсанд ва хафалиги номаълум бир қиёфатда "Далойил" ўқур, ҳар беш дақиқада ичкари томонга қулоқ солиб тўхтар, гоҳо даричадан Ҳасаналини чақириб "тинчликми" деб сўрар эди.

Улар масжиддан шомни ўқуб киргач, ичкаридан Ойбодоқ кечлик олиб чиқди. Ундан на Ҳасанали ва на ҳожи оғиз очиб ҳол сўрамадилар. Таом устида Отабекнинг йўқлиги ҳам ҳис этилмади. Сўзлашмасдангина лагандан бир мунча чўқиған бўлдилар-да, қўл артишдилар...

— Хуфтан айтилдими? — деб сўради ҳожи.

— Эшитмадим... Чиқа берсак ҳам бўлар... — деди Ҳасанали.

Шу вақт ичкаридан хотинларнинг фавқулодда қий-чув товушлари эшитилиб, иккисининг ҳам қулоқлари тиккайдди ва қўрқа-писа бир-бирларига қарашдилар. Қий-чув орасидан заиф йиғи товши ҳам келиб қўйди... Иккиси бир мунча кулимсираб олдилар, лекин шундоғ бўлса ҳам яна чурқ этиб оғиз очмадилар. Орадан қўб фурсат ўтмади, ичкаридан Ойбодоқ югуриб чиқди ва даричадан туриб "сўйинчи!" деди. Ҳожи ёнчиғини кавлай бериб "алҳамдулиллоҳ" деб қўйди. Ҳасанали ҳам илжайиб ёнчиқ кавлашқа тутинди ва:

— Ўғулми, ҳолва¹ — деб сўради хотинидан.

— Ўғул!

— Баракалла.

Ҳожи кулимсираб қўлидаги уч-тўртта оқ танга билан битта тиллани Ойбодоққа узатди — "Тангаларни ўзинг ол, тиллани доячага бер!" деди. Ҳасанали сўйинчисини топширғандан сўнг дуога қўл очди: "Оллоҳ таоло умри билан берган бўлсин!" Шундан кейин хотиржам бўлган ҳолда хуфтанга кетдилар.

Отабек меҳмонхонага яқинлашиши билан чақалоқ йиғисини эшитиб ихтиёрсиз ичкари ҳавлига томон бурилди ва йўлакда онасига йўлиқди. Қоронғу бўлса ҳам Ўзбек ойимнинг тусидаги шодлиқ белгулари очиқ кўриниб турар эди:

— Ўғул муборак бўлсун, болам!

— Ўзи тетикми?

¹ Тошкандда "қиз туғди" ўрнига "ҳолва туғди" дейдилар (муал.).

— Тетик!
— Олдиға кирайми?
— Йўқ, — деди Ўзбек ойим, — чиллалик уйга кечаси кўчадан келиб кириш яхши эмас... Ичкари кирсанг тўғри Зайнабнинг олдиға бор. Даданг шундами?

— Ўзи?..

Ўзи яхши, хотиржамъ бўл, — деди Ўзбек ойим, орқасиға қайтди. Отабек кетига бурилиб ташқари йўлақдан киргучи дадаси билан Ҳасанали шапрасини олди ва ўйлашиб тўхтади. Айниқса ҳозирги пайтда дадаси билан тўқнашиш унинг учун бир оз ўнггайсизроқ туюлган эди. Шу йўсун бир мунча вақт йўлақда туриб, сўнгра ичкарига томон юрди. Зайнабнинг уйига ўтар экан, бир неча қайта Кумуш ётқан уй тарафка қараб олди.

— Ўгул муборак бўлсин!

Зайнаб эрини шу сўз билан кулиб қаршилади, Отабек ҳам кулимсираб "қутлуғ бўлсин!" деб қўйди. Ўлтургандан кейин Зайнаб ўзича кулинди:

— Ҳалиги... — деди. "Ҳалиги" дан кейин айтадирган жумласини унутиб қўйдими ёки ўйлаб қолдими, нима бўлса ҳам айталмади. Отабек унинг оғзини кулимсираган ҳолда бир оз кутиб "хўш, ҳалиги?.." деб сўради.

— Ҳалиги...

— Уёғи?

— Оти қурсин... ҳа, айткандек, ошингизни ейсизми?

— Ейман.

— Совиб қолмаган бўлса — шу.

Отабек эртадан бери ҳеч нарса емаб эди.

— Қандоғ бўлса ҳам, — деди.

Ҳозир Зайнабнинг чеҳраси очиқдек кўринса ҳам, аммо бу очиқ чеҳранинг замирида уни жиддийроқ машғул қилган яна бир гап бордек, яъни кўринишдан шошқанлиқ ва ё шунинг сингари бир ҳол унинг шу очиқ чеҳраси остига яширингандек эди. Зайнабнинг ўн беш дақиқалиқ муомаласида Отабек юқориғи каби "эсдан чиқариш" ҳолатига бир неча қайта учради ва охирда сўрамоққа мажбур бўлди:

— Нега ҳолингиз паришон?

Зайнаб кулди:

— Нега паришон бўлсин?

— Маним кўзимга паришон кўринасиз.

— Тўғри, — деди Зайнаб, — қўрқдим...

— Нимадан қўрқдингиз?

- Туғишдан...
- Қийналдими?
- Қийналиш ҳам гапми, — деди Зайнаб, — ўз кўзингиз билан кўрмаганингиз учун ишонмайсиз.
- Ойим мундоғ демаган эди-ку?
- Сиздан яширганлар.

Отабекнинг юраги жуда уюшиб кетди. Ҳатто кундаши-ни паришони хотир қилган бу гап Отабекка қандоғ таъсир қилиши кўб тафсилга муҳтож эмас. Бу тўғрида Зайнабка яна савол ташлаб тафсилот олишдан кўрқди, ҳам узоқ ўлтуролмади. Чойини наридан-бери ичиб, ўрунини тўшатиб ётди. Зайнаб шамъни ўчирди. Ҳали ётмоққа вақт эрта эди — Зайнаб Кумушлик уйга — хотинлар олдиға чиқиб кетди.

Отабек ухлаш учун ётқан бўлса ҳам ҳалиги гап уни кўз юмдирмай қўйди, ўнг, сўл, чалқанча ётиб боқар эди. Лекин Зайнабнинг — "қийналиш ҳам гапми?" жумласи қулоғи остидан кетмас эди... Кумушнинг уйдан кети узилмай келиб турган хотинларнинг гўнғир-гўнғири ҳам унинг уйқусига халал берар ва ора-чора гўдакнинг йиғлаган товши ҳам эшитилар эди. Бу маъсум товушқа қарши унда бир хил яқинлиқ — оталиқ ҳисси қўзғалғандек бўлса ҳам, аммо бошқа қора хаёллар ичида тез йўқолур эди. Шу йўсун ивир-живир, аччиғ ва сучук ҳолат ичида ухлаб кетди. Бир-икки кун миёнасидаги кечинмалар турлик ранг билан унинг уйқулиқ димоғида акслана бошладилар... Сўчиб уйғонди... ёнида Кумуш... Зайнаб йўқ эди. Уйқулиқ кўзи билан нариги уйга қулоқ солди, ҳануз бояғи товушни эшитди ва ўнг ёнини босиб кўрпага бурканди, мундан кейин тинч ухлаб кетди...

Туш кўрар эди: "Чаманда гуллар очилган эмиш... Бу гулшан унинг ўзиники эмиш... Ул ранго-ранг чечаклардан кўзини ололмас эмиш. Теваракка келган ёвдан хавф бор эмиш... Ханжарини ушлаб ёвға қарши чиққан эмиш... Ёв қочқан эмиш... Ёв орасида онаси ҳам бор, отаси ҳам кўринар эмиш... Қайтиб чаманга кирса бир сигир гулни босиб, янчиб ўтлаб юрган эмиш... Бу ҳолдан ўзини унуткан ва қўлидағи ханжари билан сигирга юғирган эмиш... Сигир эмас — сариқ сочлик албасти эмиш... Дармонсизланган ва ханжари қўлидан тушкан эмиш... Дунёни қоронгулиқ босқан эмиш..." Сўчиб уйғонди ва ўз ёнида ухлаб ётқан Зайнабни кўрди. Ҳалиги босиринқирашдан юраги гуп-гуп урар ва вужудини тер босқан эди. Секин-

гина ўнг ёнига ағдарилиб ҳавли томонга қараб ётди. Унинг ағдарилиши билан Зайнабнинг кўзи оҳиस्ताгина очилиб яна ёпилди.

Вақт саҳарга яқин, теваракдаги хўрозлар кетма-кет қичқирар эдилар. Яқин орадаги обжувоз пойкўпининг зарби ерни силкитиб-силкитиб тўлқин берар эди. Нариги уйда ёниб ётқан шамъ нури дарича тирқишидан милт-милт кўзга илинур, аммо шип эткан товуш эшитилмас эди. Ул қайтиб ухлаёлмади. Кумушнинг кечаги қийналиши тўғрисида хаёлланиб кетди. Субҳ азони айтилиб, секин-секин тонг ёриб борди, маҳалла масжидидан ҳам азон товуши келгач, ул таҳорат олмоқ учун қўзгалди.

Кумушнинг ёнига кириш қулай бўлсин, деб ноништани Зайнабнинг уйда қилди. Ўзбек ойим тарафидан кириш учун рухсат берилган эди. Чойдан кейин дояча Кумуш ёнидан бир оз вақтга чиқиб турди. Тўрға Кумуш ётқизилган, унинг оёғ томонида Ўзбек ойим чақалоқни кўтариб ўлтурган эди. Отабек кирганда ўзининг синиққан юзи, ичкарига ботинқираган кўзи билан Кумуш илжайиб унга қаради. Отабек тутилиқираб, "муборак бўлсин!" деди. Кумуш жавоб ўрнига уялиб юзини кўрпага яширди.

Ўзбек ойим:

— Беранга қуллик бўлсин, ўлтур, — деди.

Отабек Кумушнинг бош томонига ўлтурди. Ўзбек ойим фотиҳа ўқуди. Сўнгра чақалоқни Отабекка яқинлашдириб, — тойчоғимнинг кўрманасини чиқар, даласи, — деди. Отабек қизариб болага қаради, Кумуш юзини яна кўрпага яшириб олди.

— Ўзингиз тузикмисиз?

— Шукур...

— Қийналибсиз, деб эшитдим...

— Туғмоқ ҳазилми, сенга, — деди Ўзбек ойим, Кумуш Отабекни ўзига имлади ва қулогига шивирлади — "сизнинг гуноҳингизга..."

— Хўрак қилдингизми?

Ўзбек ойим:

— Кечадан бери ичига иссиғ киргани йўқ. Зайнабка айтай сутлик атала қилиб берсин, — деди.

— Албатта, — деди Отабек ва онасига бир тилла сўйинчи бергандан сўнг хотиржамлик билан уйдан чиқди.

Тушлиқдан кейин Отабек меҳмонхонада китоб мутолаа қилур, даҳлизда Ҳасанали узилган от асбобларини улаб тикар, ҳожи масжидгами, бошқагами кеткан эди. Шу вақтда ичкаридан Ойбодоқ чиқиб Отабек ёнига келди:

— Бек, сиз уйга кириб чиқар эмишсиз, — деди.

Отабек китобни белгулук қилиб ёпди:

— Тинчликми?

— Тинчлик... даррав кириг-чи!

Отабек Ойбодоқ билан кетма-кет ичкарига кирди. Зайнаб ранги ўчкан ҳолда Кумушнинг уйдан чиқиб келар эди.

— Нима гап? — деб ундан сўради Отабек.

— Билмадим, — деди, — опам кўнгиллари айнаб қўсяптилар...

Отабек эшик ёнига келгандан сўнг уйдан бир неча хотин паранжи ёпиниб чиқдилар-да, ул уйга кирди. Ўзбек ойим жом ушлаган, Кумуш жомга ўқчиб қўсар эди.

— Нима бўлди?

Кумуш жавоб бералмади.

— Билмадим... боядан бери тўхтовсиз қўсяпти, — деди Ўзбек ойим. Қўсиб чарчаган Кумуш ҳолсизланиб бошини ёстиққа ташлади. Ўқчиб ёшланган кўзлари билан эрига қараб олди.

— Ёқмайдирган хўрак бергансиз.

— Ёқмайдирган ҳеч нарса егани йўқ, — деди онаси, ўша аталадан бошқа хўрак қилмади. Ундан ҳам ярим косагина ичди. Қолгани ана тоқчада...

Ўзбек ойимнинг гапи тутамасдан Кумуш яна жомга интилди. Отабек унинг бошини тутди.

— Табиб айтдирайми?

— Айтди. Маним ҳам кўнглимга шу келиб турган эди.

Отабек Кумушнинг қусуги биткунча турди-да, сўнгра югуриб ташқарига чиқди. Ҳасанали ҳануз бояғи ишда эди.

— Ота, сиз югуриб табибга боринг-чи!

Ҳасанали ишини ташлади:

— Нима гап?

— Келинингиз боядан бери қўсар эмиш.

Ҳасанали табибга югурди. Отабек қайтиб уйга кирди. Чақалоқни Зайнаб кўтарган, Кумуш ҳамон қўсмоқда... Кумуш ҳолсизланиб ўзини ёстиққа олди. Қовоқ остлари кўкарган, ёнига келган Отабекка ҳам қарамоққа мажолсиз эди.

— Тузикмисиз?

— Кўнглим...

Отабекнинг ҳамма бадани титраб кетди, шундоғ бўлса ҳам ўзини қаттиг ушлади:

— Қатиқ ичириб кўрдингизми? — деди онасиға.

— Йўқ.

— Қатиқ буюринг!

Ойбодоқ қатиқ келтургунча Кумуш яна жомга интилди. Бир-икки ўқчиб қусқандан кейин, Отабекнинг қўлидағи сув билан оғзини чайди ва пиёладағи қатиқдан бир-икки хўплаб, ўзини ёстиққа ташлади. Ҳарорати кучлиқ, юрак уриши фавқулодда тез эди. Отабек унинг манглайини қўли билан босиб ушлаган эди, бир оз тинчигандек бўлди. Ўзбек ойим бурчакда бола кўтариб ўлтурган Зайнабдан чақалоқни олиб, уни жомни тўкиб келишка буюрди. Отабекни манглайида турган қўли қизиб кетиб, иккинчи қўлини алмашдиришга мажбур бўлди. Манглайида совуқлиқ ҳис этиб Кумуш кўзини очди.

— Кўнглингиз босилдими?

Кумуш жавоб ўрнида ёстиқдан қўзғалди. Жом йўқ эди. Отабек шошиб токчадағи хитойи норин товоқни олди. Кумуш қусди. Бу гал қусуқ бояғи қатиқ аралаш кўкимтил ва сарғимтил нарсалар эди. Оғзини чайғандан кейин Отабек қатиқни таклиф қилган эди, ичмади ва ўзини ёстиққа отди...

Табиб келди, хабарини эшитиб, Отабек жонлангандек бўлди. Уй эшигига жом кўтариб келган Зайнаб кейинига қайтди. Ўзбек ойим ҳам чақалоқни кўтариб уйдан чиқди. Отабек табибнинг ҳурматиға туришни унутиб Кумушнинг манглайини босқанча ўлтурар эди. Табиб Отабекдан воқияни сўраб билгандан сўнг Кумушнинг томирини кўриб лабини тишлаб қолди ва товоқдағи қусуқни ҳидлаб қаради:

— Бу кун нима хўрак қилган экан?

— Атала.

— Ўша таомдан бир оз қолгани бормикиң?

— Бор! — деди Отабек ва боя онаси кўрсаткан жойдан косани олиб табиб қўлиға берди. Табиб косадан бармоғиға бир оз элашдириб ялади ва даррав туфлаб ташлади.

— Заҳар ичибти!

Отабек сапчиб кетди, туси қўрқунч ҳолға кирган эди...

— Бекор гап!

Табиб Отабекнинг ҳозирги ҳолатидан даҳшатка келди...

— Мен ҳозир дафъи учун дору юбораман, — деди ва қўзғалди.

Отабек ҳам унинг билан биргалашиб ўрнидан турди:

— Заҳарни ким беради?

Нима дейишқа ҳам ҳайрон табиб:

— Мен... мен... ўзингиз ўйлаб кўринг-чи... Мен даррав дору юборай, даррав ичиринг, тузикми? — деди.

— Билдим, билдим! — деди бечора Отабек. — Зайнаб, Зайнаб, Зайнаб... Жалаб! Юборинг, юборинг, даррав юборинг!

Табиб кетди, Отабек телбаларча югуриб Кумушнинг бошига келди, юзини очиб манглайини босди ва ўпди... Кумуш кўзини очиб куч билан сўл қўлини эрининг елкасига ташлади... Қўлида чақалоқ билан Ўзбек ойим кирди.

— Зайнабни чақир, Зайнабни!

Ўзбек ойим табиб сўзидан хабардор эди:

— Зайнаб! Зайнаб!

Зайнаб югуриб уйга кирди. Туси мурдадек оқарган эди. Отабек Кумушни қўйиб ердаги аталани олди:

— Ич муни, ич жалаб!

Зайнаб орқага тисланди... Отабек косани унга отди... Зайнабнинг кийими атала билан беланди. Шунинг устига даҳлиздан Юсуфбек ҳожи кўринди:

— Кет жалаб, кет! Талоқсан, талоқ!

"Талоқ" сўзини эшиткан Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилди... Ҳожи воқифани табибдан эшиткан, шунинг учун ҳозирги фожиъа саҳнасидан ажабланиб турмади.

— Чиқ, Зайнаб, чиқ! — деди ул ҳам, — лаънат сендек хотинга!

Зайнаб четланиб уйдан чиқди... Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёғ устида эдилар, Кумушнинг кўзи юмиқ, сочлари юзи устида парижон эди. Ҳожи ўз қўли билан сочларни тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...

— Ойим... Ойим!.. — деди ҳожи. Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... қўзғалмоқчи бўлди.

— Қўзғалманг, ойим... қўзғалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушди... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

— Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга қўзғалди, Отабек келиб қўлтиқлади,

ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусуқ қонга айланган эди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди... Қусуб ётгач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаранди:

— Ойи... дада... — сўнгра, — бегим, — деб ингради... Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумон кўзини юмди...

* * *

Эртаси кун дафн маросими бўлди. Жанозага Тошканднинг ҳар бир маҳалласидан деярлик кишилар иштирок қилди. Фақат мақтуланинг энг яқинларигина бу тантанага етиб келалмадилар.

Бечора она, бечора ота!..

Учунчи кун улар ҳам келиб етдилар... Уларнинг ҳозирги ҳолини тасвир мумкинми?!

Еттинчи кун хатми қуръон қилиниб халқга ош берилди ва шу муносабат билан чақалоққа "Ёдгорбек" деб исм қўйилди.

Кумушнинг яқинларигина эмас, балки фожиъадан хабардор бўлган шаҳарнинг катта-кичиги Зайнабка бериладирган жазони эрта-кеч кутмакда эдилар. Бироқ фожиъанинг ўнинчи кунларида Зайнабнинг жинни бўлиб, очиқ кўйи кўчада юрган хабари ва оғаси томонидан ушланиб кишанга солинган можароси эшитилди. Зайнабнинг жунуни қозилар ва табиблар тарафидан ҳам тасдиқ этилгач, унинг устидаги жазо кўтарилди. Дарҳақиқат ақлдан ёзиб кўчаларда очиқ кезиш ва кишанга тушишнинг ўзи ҳам Зайнаб учун кичкина жазо ҳисобланмас эди.

Фожиъанинг йигирманчи кунда яна хатми қуръон қилиниб, бутун юртка ош берилгандан сўнг, бечора болу паридан¹ айрилганлар Марғилонга қайтиш ҳаракатига тушдилар. Ёдгорбек ҳам Офтоб оймакнинг қучоғида кетмакчи, унинг олиб кетилишига қарши ҳеч ким йўқ эди.

Энг кейинги видоёлашиш кун итди. Отабек, қутидор ва Офтоб оймак (...) қабристонининг икки туп қуриган чинор ёғочи орасига турғузилган янги хиштин сағана қаршисидан тўхтадилар. Сағананинг ўнг бошидаги тошдан ўйиб ясалган лавҳа кўзга чақилиб турар эди:

¹ Болу нар — қанот.

Лавҳани ўқуб чиқгандан кейин ул ҳам пиқ-пиқ йиглаб юборди. Ярим соат чамаси шул ҳолда қолдилар. Қуръон ўқушга ҳеч кимда мажол йўқ эди. Қаршидаги бинога Юсуфбек ҳожи тарафидан қўйилган қори буларнинг ҳолига тушинди. Секин-секин қорихонадан чиқиб келди ва нарида ўлтуриб қуръон ўқуди. Офтоб ойимнинг ноласи босилса ҳам, лекин кўз ёшиси тийилмади. Бир улгина эмас, ановлар ҳам шу ҳолда эдилар. Фотиҳа тортилгандан сўнг қутидор ва Офтоб ойим қорига тул бердилар. Қори кеткандан кейин ҳар қайсилари ўзлари и босиб алоҳида-алоҳида қуръон ўқуб бағишладилар, сўнгра оҳиста-оҳиста йўл олиб қабр билан видоёлашдилар. Гўё Кумуш "мендан рози бўлинг!.." деб онасиға хитоб қилар, Офтоб ойим орқасиға қарай-қарай йиглаб келар эди...

Отабек уларни уйга қўйиб, яна қабр ёниға келди ва туни билан шунда қолди. Эрта билан Ҳасанали аравани қўшиб тайёрлаган, майда-чуйда аравага ташилар эди. Энг кейинда Офтоб ойим Кумушнинг кийимлари билан Ёдгорбекни кўтариб чиқди, кейинроқ Юсуфбек ҳожи билан қутидор кўриндилар. Қутидор видоёлашиб аравага чиқганда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жиловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналиға — "тушинг отдан!" деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ирғиб отқа минди ва қутидордан сўради:

— Отни ҳайдайми?

Қутидор билан ҳожи тушинишолмай бир-бирларига қарашдилар. Йўлакда турган Ўзбек ойим дарбозадан мўралаб қўйди. Қутидор индамагани учун Отабек ўзича отни ҳайдаб юборди.

— Хайр!

— Хўш!

Марғилонға жўнайдирган Ҳасанали гангиб кўчанинг ўртасидан ҳожиға қаради. Ҳожи йўлакдаги ойимға ер остидан кўз қирини ташлади... Отабек ортиға қарамасдан аравани ҳайдар эди...

17. ХОТИМА

Бир йилдан сўнг Отабек уста Алим билан бирга Тошканд келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб ундан ранжий олмадилар. Ул меҳмонлар каби эди. На отаси ва на онаси билан очилиб сўзлашмади. Уста Алим билан бир ҳафта чамаси Тошкандда туриб энг сўнги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Кеча ойдин, қабристон тиб-тинч, узоғроқдан қуръон товши эшитилар эди. Икки туб чинор булоқларида қўниб ўлтурган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловатка сомиъ каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичига оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оятларига қўшилиб оқар эди. Бирар соатдан кейин тиловат тўхталди. Отабек ҳолсизланиб оёғ узра турди ва орқасидаги ярим яланғоч кўлагани кўриб бир неча қадам қабр томонга тисланди... Кўлага ялинғансумон унга яқин юриб келди...

— Ким бу?

— Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

— Кет мундан!

— Мен Кумуш! — деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки дунёдаги энг яқин кишиси унга "кет!" амрини берган эди. Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабек-

дан узоқлашди. Отабек қайтиб унга қарамади, қабр ёнига тиз чўкди...

Эртаси кун Ўзбек ойим йиғлай-йиғлай Ёдгорбек учун тикдирган кийимларини ўглига топширди. Отабек уста Алим билан бирга Марғилонга жўнади. Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди.

1277-нчи йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи Қаноатшодан¹ бир хат олди. Қаноатшо Авлиё отадан ёзар эди.

"Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшунда эди. Олмота устидаги ўрус билан туқунишма-мизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қахрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим..."

Юсуфбек ҳожи хатми қуръон қилиб юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди.

Битди.

¹ *Қаноатшо* — Ҳозирги Тожикистоннинг Қоратегинидан. Қўқон хонларининг бир нечасида амири лашкар лавозимида, шунингдек Туркистон вилоятининг ҳокими бўлган. Русларга қарши курашганлардан. Бухорога элчи бўлиб борганда амир Музаффархон томонидан 1862 йилда қатл этилади.

ЎЗГУЧИДАН

Кейинги Маргилон боришимда яқин ўртоқлардан Ёдгорбек тўғрисида суриштириб билдим: Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққуз ва йигирманчи очлиқ йиллари миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўғул қолибдир. Ўғулларидан биттаси бу кунда Маргилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан. Бу кунда ному нишонсиз, ўлук-тириги маълум эмас, дейдилар.

NATLIV.UZ

МЕХРОБДАН ЧАЁН

Қудратли ва муқиммил ва ҳаётда
табиқий рӯшон

РЎМОННИНГ МАВЗУЪИ ТЎҒРИСИДА

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд — косиб синфини қурбон қилиши; мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучилар тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзуъидир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолгани ҳам хабосат¹ пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сиғдирган қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши "тубан" синф — камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч — уламо алайҳига чиқиши. Меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмиши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиғий — шаръийдир. Чунки, шундан ортиги сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам тушурад эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарами, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнографий лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиги, танқидчилиги, ўзбек хотин-қизлари орасидаги истисод, шоиралар, азкиячилик ва бошқа яна кўб нуқталарни қамраб олинди.

Рўмонда яна бундан бошқа бир кўб жиҳатлар бор. Уларни бу ерда санаб ўлтуриш ҳожат эмас, улар муҳтарам ўқуғучининг назаридан қочиб қутилмас.

*Абдулла Қодирий (Жулқунбой)
Тошканд, 1928-нчи йил, 5 февраль*

¹ *Хабосат* — нопоклик.

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг — Раъноси,
(Мирзо)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин
Не бахт Раъно харидоринг талаб аҳлининг — Мирзоси.
(Раъно)

1. РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ махдум бу кун одатдан ташқари ешилиб кетди, масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдиға борди, бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳавлисига келди. Мактабда ҳуснихат машқ қилиб ўлтургучи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сепишка буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозиргина қизларни озод қўюб, кўкрак боласини багриға олған эди. Раъно ҳавли юзида иккита укасининг ўртасиға тушиб, уларнинг лой ўюниға иштирок этар, ер супуриб ётқан соч ўрумларининг турпоққа белашканидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ махдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолиға тушди:

— Балли Раъно, ана жиннилик! — деди махдум, атлас кўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси албатта ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб лойлиқ қўлларини орқасиға яширди.

— Уят эмасми, юв қўлингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб ариққа кетди, Нигор ойим ўлтурган жойидан "Раънонинг ақли тушсин" деб кулиб қўйди. Солиҳ махдум ҳануз Раънодан койиб келар эди:

— Ишинг бўлмаса китоб ўқи, ҳуснихат ол, сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ махдум гўштни Нигор ойимнинг ёниға қўюб ўзи зина билан айвонға чиқди.

Махдум томонидан Раънонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг кўнглиға келган масала эрининг қичим важиға фавқулудда ешилиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасиға шунингдек бир неча чораклаб гўштар кўб келар эди, фақат эри томонидан эмас. Солиҳ махдумнинг жўмардлиғи кўпинча йигир-

ма пайса¹ этдан нарига ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ "озодлиқ" келиб қолса ёки "панжшанбалик" куткандан ортиғроқ тушса.

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлик ҳақини эрига бералмади:

— Гўштни кўброқ олибсизми... Анвар буюрганмиди?— деб сўради.

— Йўқ,— деди махдум салласини қозиққа ила-ила,— бир манти қилайлик,— дедим,— манти еганимизга кўб бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасига уят аралаш бир қараб олдида, Нигор ойимнинг ёнига ўлтурди ва онасининг бағрида эмиб ётқан чақалоқнинг кичкина мимит қўлларини суюб ўпди.

Солиқ махдум ешиниб келиб она-боланинг устида тўхтади.

— Сен мундан кейин кичкина бўлмайсан қизим, Раъно,— деди махдум насиҳатомуз,— шу укаларинг билан қилиб ўлтурган ишингни киши кўрса нима дейди. Иншо-оллоҳ уй эгаси бўлишга яқинлашиб қолдинг. Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим.

Раъно қизариниб онасига қаради, яна мимит қўлни ўпишка машғул бўлди.

— Раънони эгасига топширмағунингизча,— деди Нигор ойим, — қуюлмайдирганга ўхшайдир.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағрига тиқиб олди. Солиқ махдум кулимсиган кўйи даҳлизга юруб борди ва оёғини кафшига узатди.

— Тур, ётма Раъно!— деди даҳлиздан, гўштни онагга тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар аканг ҳам келиб қолар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоғлатиб, бошини кўтарди, онасига ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу қарашидан онасининг бояғи сўзига қарши ризосизлик онглашилмас, балки шодлик маънолари ўқулур эди. Дарҳақиқат, эру хотин ораларида ўткан икки калима сўз шу оила гулшанида ўскан Раънонинг истиқболини очиқ белгилар эди. Нигор ойим "Раънони эгасига топширмағунингизча..." деб гарчи бир мунча қўполроқ таъбир билан бўлса ҳам "Раънонинг эгаси" борлигини сўзлар, Раъно эрса "эгаси"нинг ким эканлигини яхши билгани ва уни қанот қоқиб қарши олгани

¹ Пайса — тахминан 50 грамм.

учун жоду кўзида ризосизлиқ эмас сурур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг — "Анвар аканг ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!" жумласи Раънога яна очиқ, яна равшан таъминот берар эди...

2. АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солиқ махдум 1230—1290-нчи ҳижрий йилларда "Ҳўқанди фирдавсмонанд"да яшаган бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилоҳи¹ билан айтканда "мактабдор домла"дир. Солиқ махдум синфи жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон² ва Умархон³ даврларида муфтилик, қозилик мансабларида хизмат қилган, отаси эрса Қўқоннинг Мадали (Муҳаммадали) хон⁴ мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси махдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида "шарафлик ва муҳтарам" мавқийни ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз сийсила бизнинг махдумгача етиб келалмай, Мадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса қуйидагичадир:

Туркистон хонлиги тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизлардан бирига муҳаббат қўядир. Каниз ёш бўлганлиги ва балоғатка етмаганлиги учун уни никоҳига ололмай вақт кутади. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига етмай вафот қилади, тахтка ўгли Мадалихон минади. Орадан бир неча йиллар ўтиб бояғи каниз қиз балоғатка эришадир ва бир ҳуснига ўн ҳусн қўшулиб отанинг боласи бўлган Мадалихонни ҳам ўзига ошиқ қилади. Ўз саройида ўскан бу қизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгиде юритса ҳам бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қараганда Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнадир. Чунки уламолар бу гўзални Мадалига она

¹ *Истилоҳ* — атама.

² Олимхон Норбўтабий ўгли (1775—1811) 1798—1811 йилларда Қўқон хони бўлган.

³ Умархон (1785—1822) Олимхоннинг укаси. 1811—1822 йилларда Қўқон хони бўлган.

⁴ Мадалихон (Муҳаммадалихон) Умархон ўгли (1806—1842) 1822—1842 йилларда Қўқон хони бўлган.

мақомида ҳисоблаб, нима учундир хоннинг орзусига кўндаланг келадирлар:

"Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олмаган бўлсалар ҳам ва лекин балоғатка эришкач оларман деб ният қилганлар. Бинобарин бу каниз сизга она мақомида, шаръят рухсат бермайдир!" дейдилар.

Мадалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишга мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусига қарши борган уламони секин-секин "илмий" ишлардан олиб улар ўрнига янгиларини қўя бошлайди. Ўз орзусига замин ҳозирлагач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламога шу тўғрида фатво сўраб мурожаат қилади. Табиғий, яқиндагина оғзи ошқа еткан янги уламолар ўз валийи неъматлари бўлган Мадалихонга хиёнат қилмайдирлар-да:

"Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир¹. Отангиз марҳум — никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим, деб айтмаганлар. Бас, амиралмўминин мазкурани худ нафсларига² ақди шаръий³ қилсалар жоиз ва дурустдир. Валлоҳи аълам биссаваб" деб фатвономани "бинни муфти марҳум", "бинни мударрис марҳум", "бинни Ҳўқандий марҳум!" — муҳри баҳайбатлари билан қалашдириб берадилар ва Мадалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадига етади...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири — амир Баҳодир — (Ботур)⁴ хонга етиб ул ҳам илгаридан ҳалиги канизга гойибона ошиқ бўлган эди. Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам шу канизни қўлга киргиши фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрган Баҳодирхон қулоғига бу хабари жонсўз етиб думоғидан дуд чиқадир ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва ало-ҳозалқийс пешволарини ўз ҳузурига чорлаб, дарғазаб воқияни сўзлайди ва улардан дарҳол бир "фатвойи баҳайбат"ни талаб қилганида уламойи киром ҳам дарон ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-эшитмас фатво ёзадиларким:

"Бир жамоа мўминларга амир бўлган зотнинг вазифаи

¹ Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир — ҳурматга лойиқ дин алломаларининг назарича асосий эътибор шарият қонунларига қаратилиши керак.

² Худ нафсига — ўз нафсига.

³ Ақди шаръий — шаръий никоҳ.

⁴ Амир Баҳодир (Ботур) — Насруллохон (1826—1860 йилларда хонлик қилган) назарига айтилувчи лақаб.

шаръийси шулдирким, исломда устивор турғай, аҳкоми исломни¹ камокон² ижро қилғай. Ҳар бир амириким аркони исломдан³ заррача юз ўғурса ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас шарирдир⁴. Наузанбиллаҳким Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол⁵ амири бўлган Муҳаммадалихон волидининг⁶ манкуҳаси,⁷ яъни волидаи айни ва ризоъисини⁸ ўз ақдиға олибдир, наузанбиллаҳи, наузанбиллаҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба чаҳори мазҳаб⁹ ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зул-эҳтиром¹⁰ муттафақун¹¹ алайҳи кофирдир. Казолика¹² ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар¹³ ислом амирларига ва баъдаз¹⁴ барча мўъминларга фарзи айндир!

Дарвоқиб "хोलисона" бу фатвога амир Баҳодирхон "бетарафона" қиймат бериб, "дин йўлида холис бир жиҳоди акбар"¹⁵ деб жамиъи қўшунлари билан Фарғона устига юриш қиладир. Амири Баҳодирнинг бу "хोलисона" жиҳоди Туркистон хонлиғи томонидан қандай муқоваматларга¹⁶ учради ва икки тарафдан қанча бошлар кесилди, албатта бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир. Фақат бу можародан бизга кераклик нуқта шундаким, натижада Мадалихон шикаст топди, ҳам амири Баҳодир томонидан қатл қилин-

1 *Аҳкоми ислом* — ислом ҳукмлари, қонунлари.

2 *Камокон* — бекаму кўст.

3 *Аркони ислом* — ислом рукнлари, асослари.

4 *Шарир* — ёмонлик қилувчи, зараркунанда.

5 *Алҳол* — ҳозирги, бугунги.

6 *Волид* — ота.

7 *Манкуҳа* — никоҳли хотин.

8 *Волидаи айни ва ризоъи* — ўз ва эмизган онасини олибдир... (муал.).

9 *Ба чаҳори мазҳаб* — суннийлик йўналишидаги шарийъатнинг ҳанафийа, маликийя, шофийя, ҳанбалия мазҳаблари.

10 *Зул-эҳтиром* — эҳтиром эгаси.

11 *Муттафақун* — келишилган.

12 *Казолика* — шунинг учун.

13 *Дигар* — бошқа, ўзга.

14 *Баъдаз* — кейин, сўнг.

15 *Жиҳоди акбар* — улуг юриш, уруш.

16 *Муқовамат* — қаршилик.

ди. Мадалихонга фатво ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар¹ ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амири Баҳодирхон бўлса Фарғона ҳукуматига ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат² билан канизни олиб Бухорага қайтди.

Мақсадга келсак Мадалихонга фатво ёзиб беришда иштирок қилган ва Баҳодир томонидан ҳад урулган уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ махдумнинг отаси эди. Ҳад урулгандан сўнг кўб яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиланинг бурунги имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки мундан сўнг Туркистон тахтига ўлтурган хонларнинг ҳаммалари деярлик Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар. Ва Мадалихоннинг фатвосига иштирок қилган уламолар ҳамиша эътиборсиз, мардуд³ бўлиб қолдилар.

3. МАХДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИГИ

Солиҳ махдум отасининг вафотида йигирма ёшлиқ талаба эди. Отаси марҳум бўлгандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ отаси Марғилонга имом бўлиб оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ махдум онаси ва ўн олти ёшлиқ Наъима исмлиқ синглиси билан Қўқонда қолди. Бирар жойдан келим бўлмаганлиқдан бу оила кўб тангликка тушиб охирда Солиҳ махдум таҳсилни тарк этишка, қорин тўйдиарлиқ бир касб излашка мажбур бўлди.

Албатта Солиҳ махдум оғирроқ касбни уҳда қилолмас, имоматка бўлса соқоли чиқмаганлиқдан яролмас эди. Кўб озор чекиб ниҳоят қориндош-уруғ ва маҳалла кишилариининг кенгашлари билан ўз уйига мактаб очди, маҳалладан беш-ўнта бола йиғди ва энг шимариб мактабдорлиққа бошлади.

Бир неча йил мактаб ривожга минмади, яъни болалар ўн беш-йигирмадан нарига ўтмай, "панжшанбалик" аранг ит азоби рўзғорга етиб турар эди. Махдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбаълари бўлмагани учун ҳар қолда, яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

Ўғул йигирмага, қиз ўн бешка етдими — оналарнинг дарди келин ва куяв савдоси бўлиб қоладир. Шунга

1 Ҳад урмоқ — ҳуқуқсизлантирмоқ.

2 Фатҳу нусрат — галаба.

3 Мардуд бўлмоқ — ҳайдалмоқ, қувилмоқ.

ўхшаш махдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё "дард устига чипқон" эди: махдумнинг ёши йигирмадан ошти, Наъима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куяв ҳам. Наъима тўғрисида ташвиш йўқ, ҳусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгиш тўқ, бек бўлмаса — бекзода, мударрис бўлмаса — мукаррир¹.

Аmmo махдум масаласи бир оз мушкилроқ эди: топиш-тутиш маълум, отасидан қолгани фақат ички-ташқи ҳавли, мундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигида махдумнинг "бошини икки" қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлана олиши амримаҳол. Шунини кўзда тутиб Моҳлар ойим махдумнинг уйланишига мазкура Наъимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наъимани узатиб эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши қуда бўлмоқ учун қизлиқ ва ўғуллик ҳавлини учратиш ва бунинг устига "наслу насабда текислик", олинадирган келиннинг силлиққина бўлиши — ана шундай мушкилотлар орқасида икки йил чамаси Наъиманинг умри саргайиб ўтди. Юрт эмасми, дегандек юртчиликда юрак огригига даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учунчи йилда давосини топди:

Хон ўрдасининг мутаваффо² мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқуб юрган ўғли бор эди ва уйда чақич чайнаб ўлтурган ўн олти ёшлиқ қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маъалмамнуният³ қабул этди. Чунки "ўхшатмай учратмас" дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наъимани ёқтириб, Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар. Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига қиз кўргали бориб ул ҳам "қизи жажжигина экан" деб келди. Куявлар кўрулиб улар ҳам зарарсиз топилдилар. Шарту шароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўқ, ҳар ким ўз улушига тушкан ош-сувни қиладир, келинни ўраб-чирмаб оладир, вассалом.

"Ҳай этти, ҳуй этти, икки коски тўй этти" деганларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтти, Наъимахоним уёққа кетиб, Нигорхоним буюққа келди. Шундай қилиб Солиҳ махдум хотинлик бўлди.

¹ *Мукаррир* — ассистент.

² *Мутаваффо* — вафот этган, раҳматли.

³ *Маъалмамнуният* — мамнуният билан.

Солиҳ махдумнинг мактаб иши ҳам учунчи йилдан бошлаб бир оз жонланган, болалар ҳам ўттуз-қирққа еткан эдилар.

Солиҳ махдум ўттуз ёшларга борганда мактабдорлиги ҳам яхшигина шуҳрат топади, шогирдлар сони бир юзга етади. Меҳмонхона торлик қилганликдан мактаб учун махсус бино ёпади, имло, иншо ва ҳуснихат машқи учун алоҳида хона айиради. Махдум ёлғиз шунинг билангина қаноатланмай хотини Нигорхонимни ҳам ишка солади, яъни унинг саводини тузутиб "отин биби" қилади. Икки-уч гузарнинг қизлари Нигорхонимнинг сабоғига йиғилдирлар. Қисқаси, махдум мактабдорликда яхши шуҳрат қозонганидек, уй-рўзгорини, юриш-туриш, кийим-солим ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб олади.

Қирқ ёшларида маҳаллага имом бўлади ва мактабини яна ҳам кенгайтириб шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичида "устоз мулла Солиҳ махдум" бўлиб танилади. Масалан, ўзида савод чиқарган косиб, савдогар, муллабачча (мадраса талабаси) ва шунингдек янги бўғимларга устозлик унвонини олади. Ҳатто кейинги вақтларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб қирганлари бордирким, махдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўқурсиз.

4. МАХДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

Юқоридан ўқугучига бир даража онглашилган бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери махдумнинг келими шаҳар ёки қишлоқ сўраб турган бир бекча бўлмаса-да, ундан қуйироқ, ҳар ҳолда шаҳар мадрасасида дарсгўлик қилиб, вақфни ўз қабзига¹ олган бир мударриснинг тушимидан албатта кўб. Келимнинг шу йўсун яхши бўлишига қарамасдан унинг табиъатида ҳарчанд тиришилса ҳам мактаб бўлмайди ҳусусиятлар бор: хасисликка ўхшаган ҳолат, тамаъгирлик каби одат, ичқоралиқ сингари ҳаракат ва амсоли...

Ёш чоғида отаси ўлиб, қаттиғчиликда ўсди, унинг баъзи ярашмаган ҳаракатлари балки ўша қаттиғчиликнинг руҳка сингиб қолган ёмон таъсиридир. Ҳар ҳолда бизнинг мундаги вазифамиз махдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни

¹ Қабз — тутам; чангал; қўл ости.

ортдирмай ва камитмай ўқугучиға бутун тақдим эта билишдир.

Ойни этак билан яшириб бўлмайдир. Махдумнинг хасисликка ўхшаш ҳолатлари албатта бор эди. Махдум топиб-тутмаган йилларда бу ишни йўқликдан қиладир, десак-да кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиъатида бир мунча хасислик бор экан, деймиз.

Кўйлак-иштонининг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўладир. Етти қишдан бери гуппи — чопон янгилагани маълум эмас, фақат қиш келиб кеткан сайин алак гуппининг енги ўзгарибкина турадир ва астари йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийдир, шу гуппи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам махдумдан берухсат аммо, Нигоройимнинг зўри билан тоғораға тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунги ғусли¹, етти йиллик туси, турлик-турлик ямоғи билан саккизинчи қиш махдум поччасиға содиқона хизмат қилиш учун бугжома ичида ўзига куч йиғиб ётадир. Маҳалла кишилари махдумнинг бу чопониға "молтопар" деб исм берганлар, гуппи кийилиб чиқилган кун махдумга сездирмай "молтопар савдодан қайтибди... ҳали бақувват, ишқилиб ямоққа чарчамасанг яна ўн йилингни, Мамарайим!" деб кулишадирлар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб қўнжи бир қаричға келган айбаки² махси, чарми уст-устига уюлиб ердан уч энлик чамаси кўтарилган икки чорак вазник кафш, ёши маҳалла кишиларининг кўбларига маълум бўлмаган, ҳарчанд эҳтиёт қилинса ҳам исча жойидан попилтириғи осилган оқ-бўз салла маҳалла кишиларининг эрмакларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийиладирган бир банорас тўни, совуқ қаттиғроқ бўлганда ичидан киядирган адрас гупписи ҳам бор. Маҳалла кишилари банорас тўнни "зарурат" деб атаган бўлсалар ҳам, адрас гуппига ҳали ном қўйгунча йўқлар, чунки бунинг дунёға келганиға фақат тўрт-беш йилгина бўлгандир.

Кези келганда махдумнинг ёзлик кийимларини ҳам бир сидира айтиб кетайлик: йўллуқ, қизил қалами бўздан яхтак, оқ бўздан жиҳак ёқалиқ кенг кўйлак (чунки тор

¹ Ғусл — ювиниш.

² Айбаки — мол терисидан ишланган сифати паст чарм.

бўлса йиртиладир) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпой-чан кийишка енгилча сағри¹ кафш, аммо салла қишин - ёзин битта.

5. ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА

Махдум оиласини ҳам кийим-кечак важидан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечакдагина эмас, ҳатто озиқ-овқат тўғриларида ҳам унинг анчагина келишимсиз қилиқлариға йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишға рухсат бермас, агар Нигор ойимнинг бир ойсиз кир ювганини кўриб қолса — "кийимни тоғорада чурутасан!" деб говға солар эди. Икки ҳафтасиз паловни кўрмаслар (озодлиқ ошлари албатта мундан мустасно), кўб овқатлари убра, туппа, мастава, қўғурма шўрба бўлар эди.

Нигор ойимнинг қозони йўқча, елча гўшти фақат палов шарофати билангина кўрар эди. Лекин махдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшигина мўлиқдирар, масалан: шалғам, қовоқ, лавлаги. Бу тўғрида хотини ҳарчанд рад қилса ҳам қоплаб шалғам, йигирма-ўттузлаб қовоқ харид қилишини қўймас — "шалғам — Биби Фотимаи Зухранинг дуолари баракати, қовоқ бўлса ҳазрати Юнуснинг мўъжизалари" деб баҳоси арзон ва лекин хосияти кўб бўлган бу маблағлар² билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бир-икки мартаба қовоқ сомса ёплирмай қолмас, аммо — "ёғни кам сол, қовоқнинг таъмини бузадир!" деб таъкидлашни ҳам унутмас эди. Уйда нон ёпилмаганидек бозордан ҳам сотиб олинмас, чунки, панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, ҳатто баъзи вақтларда бозорға ҳам чиқар эди.

Махдумнинг ўқуғучи болалар билан муомаласи жуда яхши эди. Савоғини билмаган ёки шўхлиқ қилган болаларни ҳар қанча сўкиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жиҳат билан бутун Қўқон болаларининг муҳаббатларини ўзига жалб эткан эди. Аммо "озодлиқ" масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам аф этмас, бой боласиға "озодлиқ" лозим бўлган бўлса, албатта ундириш-ка, камбағал боласидан мумкин қадар узиб олишға ҳаракат қилар, болалар Ҳафтияк, Қуръон, Сўфи Оллоёр

¹ Сағри — от терисининг дум томон қисмидин тайёрланган чарм.

² Маблаг — бойлик.

ва шунга ўхшаш китоб бошласалар озодлиқ мажбурий, мактабдан маъзун¹ бўлганларнинг зиёфат қилиб махдумга сарупо беришлари қондада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани — “ана-мана” билан алдаб кетарлар, сахийроқ оталар бу маросимни адо этиб “устоз”ни рози қилмасалар, аммо кўбчилик махдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳаққи ва булардан бошқа “Қулёга қуймоқ — Аммага бўғирсоқ — Ёсинга юпқа”² деган гаплар ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта “бўрө пули” ва ойиға бир неча бора “супурги пули” ҳам тўлаб турар эдилар.

Махдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишга тиришар, айниқса бой ва бек болаларини ўз қўлиға олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўғли бошқа мактабда ўқуб юрган бўлса уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирар, нима ўқуғанини, нималар билганини сўрар, бола савоғидан яхши жавоб бералмаса “сизда айб йўқ, ўғлим устозингиз бир оз шундайроқ одам... хўб, хўб, бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!” дер эди. Табиъий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан кўнгли совур, тез кунда махдумнинг мактабига келиб кирар эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қилар ва ўғли бўлган бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом бериб танимаса ҳам улар билан сўрашар, нечта ўғли борлиғини ва уларнинг ўқуб-ўқумаганлиқларини, ўқушга ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида қўлланган энгил усулларини ҳам бир мунча тикллатиб ўтар эди. Табиъий, махдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан-янги шогирдлар тўпланиб турар эдилар.

Ўз қаторидағи мактабдор домлаларни асло кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. Баъзи мажлисларда йўсуни келиб қолса — “ҳа, мулла фалончим, кўб болаларнинг умрини зойиъ қилипти, деб эшитаман... шогирдларидан бир нечаси шикоят қилишиб менга келишкан эдилар... Қандай қилай, шогирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам умрлари зойиъ бўлмасин, дедим” дер ва эшиткучиларга сездирмай рақибини чимчилар; кези

1 *Маъзун* — рухсаи, изн олган.

2 *Қулё, Амма, Ёсин* — Қуръондағи суралар номи.

келди дегунча иккинчи мактабдор тўғрисида шу йўсун замзама сўзлар эди.

Махдум буйчан, олагўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиг бир домла эди. Ёши эллидан ошқан, соч ва соқолида бир мунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашканда, айниқса, бир нарсдан таажжубланганда сийрак ва лекин тўгри, бақувват ўскан соқолини тутамлаб ўнг кўзини бир оз қисиб қарар, одат қилгандан бўлса керак гап орасида "ҳабба" деган сўзни кўпроқ ишлатар эди. Домланинг бу "ҳабба"си нима маънода қўлланилар, ўздан бошқа ҳеч ким билмаганидек, ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаган эдилар. Ҳар ҳолда "ҳабба — ҳабали" ёки "ҳа, баракалла" бўлса керак. Чунки ул бир нарсдан хурсанд ва рози бўлганда аксар "ҳабба" деб юборадир.

Шу ергача бир неча саҳифаларни махдумнинг таърифи билан тўлдирдиқ, эҳтимолки домланинг гийбатини ҳам қилдиқ ва қилармиз. Лекин шунисидан хотиржамъмизки, йўқни-йўндирмадиқ, махдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздиқ ва ёзармиз. Махдумнинг ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг яна ўз ишимизда бўламиз:— нима бўлганда ҳам махдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишларига сабабчи устозлардан, ҳатто улуғ хизматларга киши стишидириб бергучи нодир муаллимлардан эди.

6. НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрдан ёлчимади. Аввало эрининг фақирлиги, бойигандан сўнг бўлса унинг зарбулмасал бўларлиқ хасислиги бечорани кўб йиғлатди. "Хотин кишининг боши, уй ичининг оғир тоши" эмиш... Ҳозир ўзи қирқ ёшқа кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мумсук эр билан тириклик қилиб келадир. Бу кун ўн етти ёшлиқ Раъно каби қизга, саккиз ёшлиқ Маҳмуд (Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўлган), олти ёшлиқ Мансур ва бешикдаги Масъудларга она бўлди.

Нигорхоним Қўқоннинг кўб хотинларига қараганда сабрлик ва қаноатлик экан. Дунёда ўз ўғлининг хасислигига чидалмаган она бўладими, ҳолбуки махдумнинг онаси — Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар ихна¹ ва сиққиқлиғига

¹ Ихна — сиртқи кўринишига эътибор бермовчи.

тоқат қилолмай норозилиқ юзасидан Марғилондағи ўғлининг ёнига кўчиб кетиб ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эрса тишни-тишка қўйди, эримдан яйраб-яшнамаган бўлсам, қизимдан ва олдимга қўйган ўғулларимдан ёлчирман, деб умидланди. Дарҳақиқат, сабрлик бу хоним ҳозирданоқ шу ўз олдига қўйган болаларининг бири ва тўнғучи бўлган Раъносининг туфайлидан бир қадар рўшнолиқ кўриб бошлади ва ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ эканига ишонди.

Бир ямоқчи ёки мардикорчи ўз хотинини урадир, сўкадир, тепкилайдир. Бу ҳол уларда аксар фақирлиқ авжига минган кезларда воқия бўладир. Агар ямоқчи кеккирарлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнгидан келиб истиқболи бир мунча таъминлангандек бўлса, дарҳол вазият ишонмаслиқ равишда ўзгариб кетадир: гапсўз жойида, хотинни уриш ўрнига орқасини силаш, сўкиш ўрнига ялиниш ва арзи муҳаббат. Хотин ҳам кечаги калтак зарбини унуткан, кина ўрнига садоқат; гўё айтарсизким, Юсуф Зулайхоларми дсб.

Юқори табақа оилаларга кириб қарасақ, мунда тамоман бошқача манзара кўрамиз: қорин тўқ, бирар нарсага эҳтиёж йўқ, истиқбол таъмин ва лекин бояғи фожия буларда кучлирак, шунинг каби бу фожиялар муваққатий¹ ҳам эмас, сабабини топиш ҳам қийин. Яхши, ямоқчи-ку ярамас тузулишка қарши бўлган кеккини кўзи тиниб хотинидан олган эди. Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзуларича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва бола-чақани ит каби сиқишлари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг махдумнинг ҳам гоёси бирни икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниш учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшар эди. Нигорхонимни урмас ва лекин урғандан беш баттар қилиб сиқар эди. Икки юз тиллодан кўб оқчаси (бу оқчаларни ҳусули² тўгрисида кейин сўз бўлур) ва саводлик бўлган болалар зифатидан кийган икки сандиқча сарпоси бор эди. Олтундан сарф қилмаганида ҳам лоақал шу кийимликлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантирар ва на ўзини ихтиликдан қутқарар эди. Бунни ҳам қўйиб турайлиқ, Ни-

¹ Муваққат — вақтинча.

² Ҳусул — ҳосил бўлиш.

гор ойм йигирма-ўттуз қизни ўқутиб улардан тушкан "озодлик" ва "панжшанбалик" пулларга ҳам эга бўлолмас, ҳар кун деярлик муҳтараб махдум поччага ҳисобини батамом топшуриб туришқа мажбур эди. Махдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дағал бўзидан бир пар кўйлак, лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлик мурсаки бўлса Нигор ойм беш-олти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойм қисқа бўйлик, писта лўчоқ тарғил кўзлик, зарча танлик, юзидаги онда-сонда чечак ўрунлари бўлмаганда ҳусндор бир хотин эди. Ўз болалари билангина эмас ҳатто шогирдлари бўлган қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муоамала қилар, ортиқча аччиқланган кезларда "бетинг қурсин" деб қошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш "озодлик" учун болаларни сиқмас, билъакс "бўшлиғи" учун ўзи махдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маънолик қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбилардек юқоридан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди. Хотинлар махдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор оймнинг орқасидан гийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг махдумдек зиқна кишининг қўлига қарам бўлганига ачиниб "пешана-дея айланай, қолу бало"... дейишар эдилар.

7. РАЪНО

Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмай-дир. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирган мағрур чоғларим эди. Оиламиздами, бошқа ердами баҳарҳол хотирамда яхши қолмаган, Лола отлиг бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис аҳли менга яқин, яъни улар олдида ҳусндан баҳс очиш уят бўладирган кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлган "ҳусн"и масаласида изоҳот сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган — "Лоланинг исмига ўхшаш ҳусни ҳам бор" деб ўйлаган эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри маҳол бўлганидек, мундан ўн йиллар илгариде яна мушкулроқ эди. Неча вақт "ҳижрон ўтида ёниб" кўча пойлаб, ниҳоят Лолани сув олиш учун кўза ушлаб кўчага чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга қўшилса) "Лола"ликка арзийдирган ҳеч гап йўқ эди.

Яқиндағи бир боладан сув олғучининг ким эканини сўраган эдим:

— Лола опам,— деди.

Боланинг талаффузи менга "Мола опам" бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини "Лола" деб қўйганлари учун аччиғланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда аччиғланишга ҳаққим бор эди...

Аммо Раънонинг исми — жисмига ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар қўяр, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ махдум хасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайди. Ва лекин табиъат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол яратаберадир. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилган эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллиқ қилади. Таъбиримиз қўпол тушмаса бу гузал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудааварга¹ мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан бошқача яна бир турлук нур сочар эрди. Кипрақлари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга² беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда

¹ *Мудаавар*—тўғарак.

² *Мунаққид*—танқидчи.

қуюқ, саноқсиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндуқ бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Қўқоннинггина эмас, умуман Фарғонанинг куйларга қўшулиб махталадирган гўзалларидан эди.

Раъно Нигор ойимнинг тўнғучи, бу йил ўн етти ёшни тўлдурадир. Саводни отасидан ўқуб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб прўграммида бўлган барча дарсларни битирган, масалан: диний қисмдан — "Ҳафтияк", "Қуръон", "Чаҳор китоб", "Сўфи Оллоёв", "Маслаки муттақин", адабиётдан — Навоийнинг барча асарлари, девони Фузулий маъа¹ Лайли Мажнун; Амирий, Фазлий ва шулардек чигатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан — Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил, ҳуснихат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан қизларга сабоқ бериб онасига кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасида кофия (араб наҳв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг "Гулистон"идан дарс оладир ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чигатой-ўзбек шоирларининг бадиъа асарларидан алоҳида бир мажмуъа тузуб юруйдир. Баъзан "овлоғроқ жойларда" ўзича манзумалар тўқуса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четка чиқмайдир. Агар тўқуған шъар ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса фақат бир кишигагина кўрсатиб оладир. Ва ул киши ҳам бу сирни четка чиқармайдирган ишончлик ўз кишиси.

Қисқаси биз юқорида Раънонинг шърий бир ҳуснини кўрганимиздек уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайдирган якто фозила қизларидан санаймиз ва санашга ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам унда болалик табиъати бутун кўйи сақланадир: укаларининг ўюнига комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалғитиб ўқуғучи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмасалар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоғлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлган кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танбиҳ эшитадир. Койиш эшиткани учунгина эмас уй-рўзгор тўғриларида онасини сиқиб ушлаганидан ва фоҳиш танглигидан² ранжиб

¹ Маъа—билан.

² Фоҳиш танглиги — ортиқча сиқув.

отасини унча хушламайди. Отасидан аччиғланган кезларда онасига жиддий қилиб: "ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик" деб бўғилган Нигор ойимни кулдуради.

Қаттиғ ранжиган бир кун отаси — Солиҳ махдумга бағишлаб қизиқ бир ҳажв ёзган ва "ўз кишисига" кўрсатиб уни кулдирган эдиким, биз кулгулик учун бу ўрунга бир неча мисрағини кўчураимиз:

Ёғлар тўкилса ерга ётиб ялар тақсирим,
Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим,
Меним учун бир зирак, Раънобонуга жевак,
Деса ойим — "Не керак?!" юмма талар тақсирим.
"Қулоқ тешиш фаёл эмас, пулни топиш ҳаёл эмас,
Жевак тақиш фарз эмас!" гавго солар тақсирим.

Муҳтарам ўқуғучини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан танишдиришни шу ерда тўхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиғатлари яхши ешилмаган бўлса ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очилиб ва кенгайиб борар, деб ортиқча тафсилга киришмадик.

8. БИР ЎРДАЛИҚ

Махдумнинг ҳавлиси уч қабат эди. Кўчадан биринчи қабатда меҳмонхона, мактабхона ва машҳона эди. Иккинчи қабат мураббаъ², ярим таноб чамаси боқча, бунда шафтолу, олма, анжир каби мевалик дарахтлар ва бир неча кекса сўри тоқлар қулп уриб ўсқан эдилар. Махдумнинг болалар кучидан яхши фойдалангани учун бўлса керак, боқчанинг ҳар бир қариши бўш қолмаган, унда ҳар турлук кўкатлардан бор эди. Ўртадаги сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган суфа, суфанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райхон ва бошқа чечаклар атрофка ўз атриётларини онгқитиб ётар эдилар. Биринчи қабатдан киргач боқчанинг суфасига ҳамда ичкарига юруладирган йўлчалар бор эди.

Ҳозир мезон³ ойининг иккинчи ҳафталари, боқчанинг мевалари етилинқираган, айниқса сўридаги қора ҳусайни

¹ Жевак—қизларнинг бу кунда истиёмолдан қолган кўкрак зийнати (муал.).

² Мураббаъ — тўрт бурчак, квадрат.

³ Мезон—22 сентябрь—21 октябрь.

узумлардан гўё боллар томиб ётар эди. Йўлкаларга сув сепилган, суфага гилам солинмаса ҳам гуллик кийиз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилган эди.

Махдум этни уйга бериб чиқгандан кейин икки соат чамаси ҳусниҳатдаги болалар билан шуғулланди, орадан "абжад" сўзини дуруст ёзиб чиқарган бир боланинг қўлини боғлаб уйга юборди. Бола уйдан "қўл ешар" олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб бу кунги вазифасини тамомлади.

Махдум машқхонадан чиқиб ичкари киришка адим узган ҳолатда дарбозадан сипоҳи кийимда бир киши кирди ва махдумга табассум билан салом бериб яқинга юриб келди. Ўрданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлган бу кишини махдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин кўришдилар. Махдум тараддуланиб, мақсад сўрашдан ўнггайсизланиб меҳмонни меҳмонхонага бошлади. Меҳмон ҳам такаллуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонага кирди, ўлтуришдилар, сўнг фотиҳа ўқулди. Ўрдалиқ табассум ичида махдумга қарагандан сўнг йиғиштириниб олди.

— Хато қилмасам жаноблари мирзо Анварнинг устозлари бўлсалар керак?

— Фақир...

— Уй ичлари билан хўб саломатмилар?

— Алҳамдуллиллоҳ.

Махдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала қилгучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлиқ, қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини туширган қорача туслик бир йигит эди.

— Каминалари ҳам,— деди ўрдалиқ,— мирзо Анвар билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқларига чатилган бўлса керак, исмим Султонали мирзо...

— Хўб, хўб,— деди кулиб махдум,— Анвардан эшитканим бор эди, жанобларининг тавсифларини эшитканман. Начук худо ёрлақадими? Фақирхонага ташрифлари билан бисёр хушнуд бўлдим.

— Алабсизлик бўлса ҳам,— деди мирзо Султонали,— муборакхоналарига бостириб келдим. Бунга ҳам буродарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди.

Султоналининг бу кейинги сўзи мақсадни бир даража домлага онглата ёзди. Кайфланиш, ҳузурланиш махдумнинг юзида ўрунлашқан эди. Кўзини қисинқираб Султоналига қаради.

— Хўб, хўб,— деди махдум,— мулла Муҳаммад Ражаб

марҳумнинг ўрнига бош мунший таъйин қилинди,
қўлим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим?

— Ҳозир таъйин қилинганча йўқ, эрта-индин таъйин
қилинар, деб турамиз.

— Кўб яхши, номзадлар бордир?

— Бор,— деди Султонали, бир неча номзадлар ҳазрати
хонга манзур қилинганлар, жумладан шоир Мадҳий, мулла
Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмуъингиз¹
бўлса керак, гарчи ўзи ризолик бермаса ҳам бир неча
мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзаддини хо-
лис ариза билан жанобга манзур қилган эдик. Умид худо-
дан, ёрлиг мирзо Анварга қойим² бўлур, деб турамиз.

Махдум соқолини тутамлаб шипка қаради. Гўё Султо-
налининг кейинги икки жумласига қайси йўсун муқобала
қилишдан ожиз эди.

— Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлган ҳусни таваж-
жуҳларини эшиткан эдим,— деди махдум миннатдор
оҳангда,— аммо фақирга шуниси мушкулроқ кўринадир-
ким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиг
олгундек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми, ками-
нанинг назаримда бош муншийлик алаҳхусус ул жаноб-
нинг ҳузурларида беҳад улуғ ва мушкул кўринадир?

Султонали енгилча кулиб қўйди:

— Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз
дарҳақиқат тўғри,— деди,— аммо мирзо Анварнинг уҳда
қила олиши муҳаққақдир³. Зеро, Анварнинг бу борадаги
истеъдоди жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу
тўғридан хотиржам бўлсинлар.

— Дарвоқиб, Анварга кўб меҳнатим сингган,— деди
махдум махтангансумон, бир қариш ёшидан бошлаб ками-
нанинг таълимида ўсти, ўз қўлимда тарбия топқан неча
юз, балки минглаб шогирдларим ичида кўб таважжуҳим⁴
шу болага бўлди. Ушбу сабабдан ҳам мунчалик мустаъид⁵
бўлган бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва лекин холоғи⁶
сўзим шунинг учундирким, фазли ва истеъдоди кофий⁷ бўл-

¹ Масмуъ—эшитилган.

² Қойим—қарор.

³ Муҳаққақ—ҳақиқат.

⁴ Таважжуҳ—эътибор.

⁵ Мустаъид—қобилиятли, истеъдодли.

⁶ Холоғи—ҳалиги.

⁷ Кофий—етарли.

са ҳам ёшлиқ, кам тажрибалик қилмасмукин, деб мулоҳаза қилурман.

— Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат, — деди Султонали, — Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи¹ ўн икки ёшларида дарсгўлик қилиб ва ҳоказо кутуби мутабаррака таълифотиға ҳам ибтидо қилган² эканларким, бу каромат жанобларидан пўшида эмасдир. Бас, индальуқало³ ёшлиқнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ, аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминангиз таҳсилда “Ақоид” гача⁴ бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолиқ қилурман. Ўз ҳунаримда яхши тажриба ҳам ортдирдим, шунинг билан бирга нафсиламрни иқрор этишка мажбурманким шогирдингиз мирзо Анвардан кўб даража қуйидаман: таҳрирда⁵, тақрир⁶ ва фароизда⁷ Анварингизнинг ёрдамиға муҳтожман. Ҳолбуки ёшим ундан баробар катта, мен ўқуған дарсларни эҳтимол Анвар ўқумаган... Анварнинг заковатиға ёлғиз мен эмас ҳатто марҳум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилар, ажойиб ўғлон деб қўяр эди. Меним мирзо Анварни бу ўрунға саъи қилишим⁸ бўлса бир гараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар гаразға ҳисобланса, масалан: “Бирарта ноаҳлнинг қўл остида ишлагандан, аҳлнинг жағида тишланган маъқул” сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб, биздан ранжиб юруйдир. Ҳатто жанобға бир ариза киргизиб, меним номзадим янглиш кўрсатилибдир, мен бу вазифани

¹ *Имоми Аъзам* (тахаллуси, мелодий — 699 – 767) — исми Абу Ҳанифа Нуъмон ибни Собит. Исломдаги ҳанафия мазҳабининг асосчиси.

² *Кутуби мутабаррака таълифотиға ҳам ибтидо қилган*—табаррук китоблар ёзишга ҳам бошлаган эканлар.

³ *Индальуқало*—оқиллар наздида.

⁴ Илгариги таҳсилда толибнинг масалан: “Овомил”, “Кофия”, “Шарҳи мулло Жомий”, “Мухтасар” юқорироқ даражада “Ақоид” (Оллоҳнинг борлигини тасдиқловчи илм), сўнгида эса “Тафсир” илмларини ўқиғанлигига қараб илм даражаси белгиланган.

⁵ *Таҳрир*—ёзиш.

⁶ *Тақрир*—матнининг мазмунини тушунтириш.

⁷ *Фароиз*—мусулмончилик қондаларини ўрганиш илми.

⁸ *Саъи қилиш*—ундаш, даъват этиш.

уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсун иноди нима учун, билалмадик... фақир, оғайнилар тарафидан гарчи адабсизлик бўлса ҳам ҳузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, сониян устозлиқлари бор. Сиз жаноб тарғиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз қабул қилар, деб ўйладиқ.

— Ҳабба! — деди махдум хурсандлик билан, — бу тўғрида яхши сўзлашмаган эдик, сўзлашармиз, иншооллоҳ кўнар.

— Саломат бўлингиз, тақсир.

Махдум соқолини ушлаб кўзини қисди:

— Боя пешин асносида, — деди, — қавмлар каминадан истифсор¹ қилишдиларким, "ўғлингиз Анвар мунший таъинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?" деб... Мазмуни шаҳарга ҳам машҳур бўлган экан-да?

— Балки, — деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста сир йўсунида қилиб сўзлади, — ўрда ичидан бир нечаларимиз устоз мулла Муҳаммад Ниёз домлаға² ва ҳарамдан Оғача ойимға³ Анвар тўғрисида илтимос қилишдиқ. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший таъин қилинишиға шубҳа қилмаймиз. Фақат уни кўндирилса бас.

— Ва лекин, — деди махдум ниҳоятда очилган қисфатда, — бу тадбирларингиз беандоза маъқул бўлибдир, яъни масалан, жанобға домла шоғовул ва малика хонимларни восита қилишларингиз.

— Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид худодан, натижа ҳам орзумизча бўлғай.

— Иншооллоҳ.

— Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси одобсизлик бўлса ҳам сизга қолди-да, тақсир? — деб Султонали такрор сўради.

— Хотиржамъ, — деди, махдум қаноат билан, — албатта ноинсофни кўндирсамиз керак.

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдирмасликни таъкидлаб ўрнидан турди. Махдумнинг аздаҳидил "моҳазаримиз⁴ бор эди" деб қисташиға қарши узр айтиб хайрлашди. Махдум аксар ўз уйига

¹ Истифсор—сўрамоқ.

² Худоёрнинг шоғовулбошиси—илмия вазири, "Тарихи Шаҳруҳий" нинг муаллифи, шоир (муал.).

³ Худоёрнинг суюкли хотуни (муал.).

⁴ Моҳазар—таом.

келгучи кишиларга қилмайдирган фавқулодда бир такал-
луф билан уни дарбозагача узатиб чиқди.

9. ҲАҚИҚА ВА ҲАҚИЛ

Истиқболнинг ширин ҳаёллариға кўмилган ҳолда мах-
дум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартиб-
ни риоя қилиш суннат,¹ аммо махдум тарки суннат қил-
моқда. Ҳатто ўқуладирган дуоларни ҳам ўрунсиз ишлат-
макда эди. Махдум шу йўсун бетартиб таҳоратланиб
ичкариға кирди. Нигор ойим ошхонада мантиларни
қасқонға териб қозонға уяр, Раъно бўлса айвонда кичкина
укалари орасида ўлтурар эди.

Дадаси йўлакдан кўриниш билан Раъно Масъудни кўтариб
турди. Ва қозикдағи салла, чопонни олиб айвон муюшиға
келди. Болалар ҳам дадалари олдида адабланишдилар.

— Анвар аканг келмади, суфа ёлғиз, — деди махдум,
чопон, саллани кия-кия, — асрга бориб келгунимча, сен
суфаға чиқиб тур-чи, Раъно.

— Хўб.

Отаси чиқиб кеткач, Раъно қўлида укаси билан
ташқариға йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансур-
лар ҳам чопишдилар.

— Раънапа, Раънапа! — деб Мансур йиғи аралаш ўзидан
чопиб ўтмакчи бўлган Маҳмуднинг устидан Раъно опасиға
арз қилди. Раъно боқчанинг суфасиға ета ёзган эди. Ман-
сурнинг йиғи шовқуни яна ҳам кучайиб рақобат ўти ёниб
кеткач, Раъно тўхтаб Маҳмудни койишка мажбур бўлди:

— Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинға ўткан эди,
Мансур бу мағлубиятка чидалмай асабийланиб, ерга
ўлтуриб олди ва дунёни бузуб фарёд қўпорди. Раъно
келиб Мансурни турғизди ва кийимиға ўлтурган чанглар-
ни қоқти:

— Йиғлама, опаси, йиғлама, — деди, — ҳали дадаси
Маҳмудни дум-дум! Қараб тур-чи, сен Маҳмуд, отанг
келганда айтмасамми?!

Мансур “Раънапа”сининг ҳимоясидан сўнг унинг етаги-
да суфаға қараб юрди. Аммо Маҳмуд анча эзилган эди:

¹ Суннат—одат.

— Дадам йима¹ қиларди? — деб сўради турган жойидан.
— Келсин-чи, ҳали... Тунови кунги чивиқ эсингдан чиқдимми?

Маҳмуд жавоб бералмади. Унинг кўзида аччиғ аралаш қўрқув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида суфага чиқиб ўлтурди. Мансур "Раънапа"сининг елкасига суяниб, йўл устида серрайиб қолган Маҳмудга ғолибона бир турда истеҳзо қилар эди. Маҳмуд бу ҳолга ортиқ чидаб туролмади. Ўзининг энгилишига сабабчи бўлган Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

— Муллатанинг хотини, муллатанинг хотини... эй, эй, эй!

Раъно кулди:

— Қараб тур, қараб тур, сен адабсиз, — деди ва Маҳмудга ҳужум қиладиргандек қўзғалиб қўйди.

— Билдим, билдим: муллатанинг хотини, муллатанинг хотини! — деди Маҳмуд ва ичкарига қараб қочти.

Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

— Шундайми, мен муллатанинг хотиними-а? — деб сўради. Мансур жавоб ўрнига йўлакка қаради ва сўюнчи ичига сиғмаган ҳолда суфанинг зинасига югурди ва қичқирди:

— Муллата, муллата телли, телли!

Раъно ҳам йўлакка қараб қизариниб кетди ва олдиға тушиб тартибсизланган сочини орқасига ташлаб тузатинди. Йўлакда кўринган ёш йигит ("муллата") суфанинг йўли бўйинча келмакда эди. Қора чивиқ беқасамдан ҳарир тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қарашдаёқ кўзга дўндиқ ва кўркам кўринар эди. Қора сурмалик кўзи Раънода экан, ўзига югуриб келгучи Мансурга йўл устида чўнқайиб қучоғини очти. Мансурнинг юзидан ўпкач кўтариб суфага юрди. Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак Раъно ҳам ўрнидан туриб суфанинг зинасига яқинлашди. Ва табассум аралаш — "Ҳорманг" деди.

— Соғ бўлинг.

Анвар суфага чиқиб Мансурни ерга қўйди. Кафшини еша-еша Раъно томонға энгашиб, ўзига талпиниб турган Масъуднинг юзидан ўпти ва уни Раънодан олди. Масъуд Анварнинг қўлиға ўткач сапчиб гувранди ва қийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб "кел менга, кел" деди. Масъуд буралиб Анварнинг бағриға сиқилди. Кулишдилар.

¹ Йима—нима (муал.).

Анвар болани ўйиб сўйди. Раъно Масъудни янди: "Сен қараб тур, бижи бола" деди. Анвар болани кўтарганча кўрпачага ўлтурди. Чап тиззасига Мансур ёпишди ва унинг ёнига Раъно қўшилди... Шу йўсун икки орада бир мунча вақт Масъудни сўйишдилар: Анвар болани Раънога бергандан кейин симоби шоҳи салласини олиб ёстиққа ташлади ва рўймоли билан қоп-қора бўлиб чиқа бошлаган муртини тузатди. Раъно қаршида тик турар эди.

— Тинчликми?

— Бетинчлик, — деди кулиб Раъно.

— Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айткандек, — деди Анвар ўлтурган суфасига ишорат қилиб, — бу кун жой катта солинган?

— Меҳмон келар эмиш.

— Ёлгонинг қурсин, Раъно, — деди Анвар кулимсиб, — қандай меҳмон?

— Мен қасқдан билай, қандай меҳмон... фотиҳага кишилар келар эмиш, деб эшитдим.

— Фотиҳаси қанақа?

— Билмасам қанақа?

Анвар ўйланиб яна кулимсиди:

— Сенинг фотиҳанг бўлмасин?

— Меним қандай фотиҳам бўлсин, мен ҳали тирикман.

— Тесқарига бурма, Раъно, балки сени эрга бермакчидирлар?

Раъно қизариб турди-да, яна гапни кулгуликка олди:

— Мени кимга берар эмишлар?

— Сеними?— деди кулиб Анвар, — сени хондан бошқа ким олсин?

Раъно қўлидаги укасига қараган ҳолда:

— Сиз шунга маслаҳат берсангиз... мен қандоғ қилай, — деди ва Мансурни чақирди, — тур Мансур, кетамиз.

Раънода аччиғланиш намоёиши бор эди. Анвар Раънодаги бу ўзгаришдан ўнггайсизлиққа тушди:

— Раъно, — деди. Раъно зинадан тушиб бошлаган ҳолда тўхтади, — чинини сўзла, меҳмон келиши аниқми?

— Меҳмон келиши аниқ, ҳам келди, — деди Раъно жиддий.

Анвар ажаблани:

— Меҳмон келди?

— Келди.

Анвар теваракка қаранди:

— Қани меҳмон?

Раъно қўли билан Анварнинг ўзига ишорат қилди:

— Ана меҳмон,—деди.

Анвар кулди:

— Мен меҳмонми?

Раъно жиддий равиш билан:

— Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.

Анвар яна кулди. Бироқ унинг бу сўнгги кулишида кучланиш бор эди:

— Мен сизга меҳмонми?

Раъно кулимсиб ер остидан Анварга қаради ва қўлидаги хархаша қилиб бошлаган болани овитиш учун тебранди.

— Билмасам...

Раънонинг юзидан бояги жиддият йўқолгандек эди. Анвар ҳам маънолиқ ҳазилни ташлаб чин ҳазилга ўтди:

— Меҳмоннинг қорни оч, Раъно,—деди,— албатта қадрлик меҳмон учун тансиқроқ таом пиширғандирсиз, деб ўйлайман. Бу кунги таомингиз исмини лутфан марҳамат қилсангиз эди.

— Меҳмоннинг вазифаси,—деди Раъно жавобан,—иззати билан ўлтуриш ва олдига қўйган нарсани махтаб-махтаб ейишдир...

— Тўғри айтасиз, отин биби,—деди Анвар,—биноқ бу кунги меҳмондорчилигингиз ҳам кечагидек убра билан бўлса махтаб-махтаб қўлингизга қайтариб беришим ҳам аниқдир.

Раъно бутун товшини қўйиб кулиб юборди:

— Бу кун қўғурма шўрбага,—деди Раъно кулги ичида,— қаттиг ноқ тўғраб ейсиз, жаз ўрнига шалғам чайнайсиз.

— Офарин,— деди Анвар,— бу кунги меҳмондорчилигингиздан қарийб мамнун бўладирганга ўхшайман. Агар мумкин бўлса шуни ҳам билсамки, бу кунги шалғам шўрба катта отин бибининг қўлларида тановул қилинадирми ёки кичик отин бибининг?

— Меҳмон учун бунинг фарқи йўқдир...

— Бир оз янглишасиз Раънобону,—деди Анвар,—чунки қўлдан-қўлнинг катта фарқи бор.

— Фарқи бўлса... бу кун кичик отин бибининг қўлларида шалғам шўрба тановул қиласиз.

— Бу ҳолда афу этасиз, Раънобону... Башарти кичик отин бибининг қўлларида тановул қиладирган бўлсақ шалғам шўрба эмас, бизнинг учун қуш шўрбадир.

Бунга қарши Раъно нимадир айтмоқчи бўлган эди,

ташқаридан оғ товшини сизди, Анварга бир кулиб қаради-да, Мансурни етаклаб ичкарига чопди.

10. ХАЙРИХОҶ БИР ОДАМ

Раъно ичкарига қайрилмасдан боқчага махдум кирди ва ташқарини чақирди:

— Марҳамат Шаҳидбек, марҳамат!

Раъно ичкарига кириши билан домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган элли ёшлар чамалиқ семиз бир киши кўринди. Кўк салласи манглайининг усти билан ўралиб, ўсиқ қоши қовоғига ётқан бу бекнинг белидаги кумуш камари бениҳот ўсиб тушкан қорнини юқориға кўтариб туриш вазифасини адо қилар эди.

Эшик остида Шаҳидбек билан махдум ораларида онглашилмаслиқ юз берди:

— Сиз юринг!

— Сиз юринг!

— Мен рози!

— Адабсизлик бўлади-да, хррр...

Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи қабул қилса ҳам гўшти қабул қилмас эди. Такаллуфланиб ўлтурса борган сайин ўзига беҳузурлик ортар эди. Шунинг учун махдумнинг олдиға тушиб жўнади ва йўл устида "Мирзо Анвар ҳам келган экан, хррр..." деб қўйди.

Анвар уларни қарши олди, суфаға чиқдилар. Шаҳидбек Анвар билан энтика-энтика кўришкач, жой кўрсатилмасданоқ суфанинг тўриға ўлтуриб олди. Чунки зинадан чиқишда анча эзилган, такаллуфгача кутишка тоқати қолмаган эди. Фотиҳадан сўнг ўлтурган ерида уст тўнини ешди, белидан камарини олиб ёниға қўйди, салласини чиқариб ёстиқнинг устиға ташлади ва рўймоли билан манглайидаги терларини артиб ўзини елпиди:

— Хўб саломатмисиз, мирзо, хррр?

— Шукур, ўзларидан сўрасақ?

— Алҳамдулиллоҳ.

Сўнгра махдум Анвардан ҳол сўради:

— Бир оз кечикдингизми, Анвар?

— Зарурроқ ишлар бор эди.

— Сармунший қазо қилиб,— деди Шаҳидбек,— ҳамма оғирлиқ сизнинг устингизға тушкан бўлса керак, мирзо, хррр?

— Шундай,— деди Анвар,— лекин баъзи вақт вилоятларга ошиғич юбориладирган нома ва фармонлар чиқиб

қоладир. Шундай кезларда ҳатто тунаб ишлашқа ҳам тўғри келади.

Шаҳидбек қайта бошдан манглайига терилиб қолган терларини артди:

— Иложи йўқ, иложи йўқ...

Анвар ер тегида махдумга кўз қирини ташлагач, ўрнидан туруб тўнини ешди ва зинага бориб кафшини кия бошлаган эди, махдум буюрди:

— Ичкарига кириб, хабар олинг, таом тайёр бўлган бўлса, олиб чиқсангиз ҳам маъқул.

— Хўб.

Анвар ичкарига кетди. Унинг орқасидан кузатиб турган Шаҳидбек махдумга қаради:

— Мирзонинг тарбиянгизга келганига кўб бўлган чиқар?

— Қарийб ўн тўрт йил.

— Ўз фарзандларидек бўлиб қолган-да?

— Ундан ҳам афзал.

— Ожизалари ҳам етиб қолган бўлса керак?

— Иншооллоҳ.

— Худо ёш берсин,— деди Шаҳидбек,— мирзони ўзларига домод¹ қилсалар ҳам бўлар экан, хррр...

— Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас,— деди махдум.— Модомики болани ёшлигидан ўз фарзандимиздек парвариш қилдик, эндиликда ўзимизга домод ҳам бўлсин, деб ожизамизни сўратгучи кўб олий насаб хонадонлардан қатъи назар қилиб келамиз...

— Баракалла,— деди Шаҳидбек,— асли инсоф шудир... Иккиланчи, домодлик учун насабдан илгари илму адаб, фазлу камол лозимдирким, бу ҳам ўзларидан махфий эмас, хррр...

— Ҳабба,— деди махдум кўзини қисиб,— биз ҳам шу гапларни мулоҳаза қилиб қолдик.

Шаҳидбек махдумнинг маҳалла аҳлларидан бўлиб, Худоёрхон закотчиларининг биридир. Мундан илгари Шаҳидбекнинг махдум билан унча яқинлиги йўқ ва ҳатто ўзган йилларда маҳалла кишиларидан баъзиларини махдумнинг имоматига қарши кўзгатиб юрган эди. Домла билан дўстлашиш тарихи эрса икки-уч кундан беридир. Чунки шу кунларда Анварнинг сармунший бўлиш эҳти-

¹ Домод— куёв.

моли шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашилиб қолди. Шу эҳтимол натижасида махдумнинг дўст ва душманлари ўйлашга мажбур бўлдилар. Жумладан, бизнинг Шаҳидбек закотчимиз ҳам шу бир неча куннинг орасида қарийб бир чорак этини йўқотаёзди. Чунки закотчилар қисман бош мунший қўл остидаги молия бекардирлар. Агарда Шаҳидбек махдум билан алоқасини тузатмаган ҳолатда Анвар мунший таъйинланиб қолса, бирар "фожиъа" бўлиш эҳтимоли бор эди. Шаҳидбек фикрича, гўё махдум Анварга: "Фалонбек фалон вақтда менга мундай адоват қилган эди. Энди фурсат келганда сен уни закотчиликдан бекор қил", деб буюрар, Анвар ҳам устозининг сўзини ерда қолдирмай сармунший бўлган кунидасёқ Шаҳидбекни хизматдан бўшатдирар эди...

Шаҳидбек Анварнинг сармунший бўлишини, табиъий, хоҳламас эди. Аммо Анварга қарши бир иш қилиш кучига ҳам молик эмас эди. Гарчи, ҳозирда Анварнинг сармунший белгиланиши бир эҳтимол бўлса ҳам, Шаҳидбек ҳар эҳтимолга қарши чора кўриб қўймоқчи бўлди. Мундан уч-тўрт кун илгари махдумга яқинлашиш андишасида аввало унга иқтидо¹ қилиб намоз ўқуди (илгари махдумнинг орқасида намоз ўқумас эди). Ҳуфтан намозидан кейин ҳалқага кириб махдумнинг тиловатига сомъ бўлди. Иккинчи кун эрталабки намоздан сўнг махдумга салом берди ва ундан аҳвол сўраб: "...Эшитиб жуда хурсанд бўлдим, ҳар начук сармуншийнинг ўз кишиларимиздан бўлгани яхши, бу тўғрида ўрдалиқ оғайниларга илтимос ҳам қилиб қўйдим" деди. Махдум ўз ишида қанча пишиқ бўлса ҳам, лекин дўст билан душманни ажратолмас, яна тўғриси — неча йиллик адоватларни икки оғиз ширин сўз ёки беш пул манфаат эвазига унутиб юборгучи эди. Бунда ҳам шундай бўлди: "Баччалоқ адоватни ташлаб шайтонга ҳай берибдир. Анварнинг сармунший бўлишига сўюнибдир, шайтони зўр бўлса ҳам инсофи чакки эмас", деб Шаҳидбекка дўстона муомала қилди ва Анварнинг иши тўғрисида билганини сўзлади; ҳали аср намозига чиққанда яна Шаҳидбек билан учрашиб сўзлашди ва Анвар "аҳмоқ"нинг бу ишка норизолиғидан шикоятланди. Шаҳидбек бир оз ўйлагандан кейин: "Мен ўзим мирзо Анвар билан бир сўзлашай бўлмасам..." деди. Чунки башарти Анвар бош мунший бўлиб қолса ва бунда ўзининг

¹ *Иқтидо* — тақлид қилиш, эргашини.

ҳам иштироки бўлса албатта... ҳа-дея. Шу мулоҳазада Шаҳидбекнинг кўзи аллақанча жойларни кўриб олди.

— Мирзонинг уйда бўлиш вақтини айтсангиз, ўзим олдига кирар эдим, — деди.

Анвар "бекор гап, анчайин бўлмағур гап", деб махдумнинг бу тўғридаги саволларига аҳамиятсизгина қилиб жавоб берар ва шунинг учун махдум ҳам бу кунгача масалага ишончсиз қараб келар эди. Алҳол эрса бу гап бутун Қўқон халқи оғзида сўзланиб қолди ва бунинг устига Султонали мирзо махдумдан жиддий илтимос ҳам қилиб кетди. Шу сабабларга биноан махдумнинг назарида Анварни кўндириш масаласи жиддийлашкан ва Шаҳидбекнинг ҳалиги сўздан кейин ўз ёнига кўмакчилар, кенгашчилар олиш лузумини ҳам ҳис эткан эди. Шу мулоҳаза билан Шаҳидбекнинг ҳалиги таклифини маълумануният қабул қилди:

— Ҳабба... алҳол Анвар уйга келган бўлса керак; лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилингиз, — деди.

Шаҳидбек Анвар билан сўзлашқали ва уни кўндиргани келгандек кўринса ҳам аслида гаразсиз одам эмасдир.

II. МАХДУМНИНГ ТАҲДИДИ

Анвар ўртага дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб қўйди, уч киши қамти ўлтуриб, манти тановул қилишдилар. Таом асноси Шаҳидбек секин-секин мақсадга ёндашиб келди.

— Халқ оғзида дув-дув гап, — деди манти чайнаб, — гўё сиз марҳум сармунший ўрнига насб¹ қилинар эмишсиз, деб... Бу ҳақиқат гапми ёки овозами, яхши пайқолмадиқ. Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзингиздан эшитамиз-ку ва лекин сизга хайрихоҳ бўлган тақсирим ва мендек кишиларни бу шойиъа² бениҳоятда хурсанд қилди, хррр... Дарҳақиқат, бу мартабага ниҳоятда лаёқатингиз бор эканини ўрда арбобларидан ҳам эшитамиз...

Шаҳидбек сўзни шу жойга келтириб махдумга қаради. Махдум соқолидаги хамир ушоғини олиб, меҳмонни лаганга тарғиб қилди.

¹ Насб — тайинлаш.

² Шойиъа — ёйилган, тарқалган хабар.

— Кеча ва ўткан кунларда, — деди махдум лагандан олган мантисини қўлида ушлаган кўйи, — бу шойиъаларга мен ҳам ишонмагандек эдим. Аммо бу кунги доврўқ мени ҳам таажжубка қўйди. Воқийъан Анвар сармуншийликка мансуб қилинса не ғаройиблиги бор? Алҳамдулиллоҳ, фазли кофий, ақли солим,¹ истъёдод бўлса боз инчинин...²

Анвар қўли лаганда экан, кулимсиб қўйди. Шаҳидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиги таъсирида яна ўбдан терлаган эди. Рўймоли билан манглай ва бўйин терларини артар экан, Анварга қаради:

— Хўш, мирзо Анвар?

Шундай гаплар бор, — деди Анвар, махдумга кўз қирини юбориб, — аммо бу гаплар меним хоҳишим ва рағбатим хорижида бўлмоқда. Шунинг учун бу шойиъаларга аҳамият беришка арзимаيدир.

Шаҳидбек махдум билан кўз урушдириб олди.

— Яъни сиз сармуншийликни хоҳламайсиз? — деб сўради.

— Албатта.

— Сабаб?

— Сабаби шулки, — деди Анвар, — мен бунингдек масъул, айниқса, тантаналик вазифаларга ҳаваскор эмасман.

— Албатта, шундай-ку, — деди Шаҳидбек, — аммо киши, алалхусус³ сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир ўрунда ўлтуриб қолмайдирлар. Тажриба, истъёдодлари ўскан сайин, юқориоқ мартабаларга мина борадирлар. Шунингдек сизни ҳам юқори мартабага кўтармакчига ўхшайдирларким, хррр... буни сизнинг ҳаваскорлигингиз эмас, фазлингиз тақозо қилиб, бунда сиз асосан ҳар қанча қарши бўлсангиз ҳам, хррр... лаёқатингиз яна сизни бу хизматни қабул қилишга мажбур этадир.

— Кишилар муболага қилгандек менда истъёдод йўқ, — деди Анвар, ерга қараган ҳолда. — Ундан кейин ўрдага кечагина борган менга ўхшаш ёшларнинг "бош мирзо бўламан" деб умидланишлари айни бир кулгидир. Яъни, демакчиманки, бу вазифа тамаъида ўн, йигирма ва балки

¹ Ақлисолим — соғлом ақл.

² Инчинин (инчунин) — шунингдек.

³ Алалхусус — хусусан.

ўттуз йиллаб кўзини тўрт қилиб келган муншийлар, муфти ва шоирлар бор. Уларнинг ёнида менга ўхшаш бир ёш тажрибасизнинг ҳам тамаъланиши кулги эмасми? Айниқса, ўрдадаги урфи-одатларни ва тажрибаларни ўз кўзидан ва бошидан кечириб турган кишилар томонидан бу шойиъани дуруст деб ишонилишига таажжуб қиламан...

Шаҳидбек қўлини артар экан кулди:

— Шу ишончисизлигининг ўзи ҳам бчр болалиқ.

— Болалиқ, болалиқ, — деб қўйди махдум.

Манти тановул қилиниб битди. Махдум лаганлар теги-ни ичиб-ялади. Фотиҳадан сўнг лаган ва дастурхонларни ичкарига элтмакчи бўлган Анварни Шаҳидбек тўхтатди:

— Лаганларни қўйиб турунг-чи, мирзо, илгари ҳалиги масалани сшайлик.

Анвар қўлидаги дастурхон ва лаганни суфа лабига қўйиб ўлтурди. Махдум гулдурос билан кекириб, устидан "алҳамдулиллоҳ" ҳам деб олди.

— Хўш, мирзо Анвар?

— Гап боягича, бек ака, — деди Анвар, — бу масала аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек махдумга қаради. Махдум Анварни жеркти:

— Арзийдирми, йўқми, ахир, сўзга қулоқ бер-да, Анвар болам.

— Хўб, марҳамат қилсинлар.

— Эшитишимизга қараганда, — деди қўлини ўйнатиб Шаҳидбек, — жанобга манзур қилинганлар орасида сизнинг номзадингиз бор экан.

Анвар кулимсиди:

— Бор деб эшитдим.

— Ўрдадаги ишончлик кишиларнинг сўзларига қараганда ёрлиг сизнинг отингизга бўлар эмиш.

— "Бўлди" билан "бўлар эмиш" орасида катта фарқ бор.

— Хўб, — деди ўзини елпиб Шаҳидбек, — биз бу икки-сини бир ёққа қўяйлиқ-да, икки орадан "башарти бўлса" феълини олайлиқ, хе-хе-хе... Башарти ёрлиг сизнинг исмингизга бўлиб қолса, сиз шунда нима қиласиз?

Анвар кулиб махдумга кўз қирини ташлади.

— Сиз бу "башарти бўлса"га ҳам ишонманг, бек ака.

Махдум хўмрайиб Анварга қараб қўйди. Шаҳидбек яна сўради:

— Ахир, шу эҳтимолга қарши жавоб беринг-да, хррр.

— Мен истъфо ва узр аризаси берар эдим...

— Ҳамоқат!¹ — деди махдум ва тескари қараб олди.

Шаҳидбек таассуф қилган каби бошини чайқади:

— Бу сўзингиз билан бояғи гапингизга қарши бордингиз. Боя "мендан бошқа бўладирганлар ҳам бор, мен бу ишка умидланмасам ҳам бўладир", дегандек қилган эдингиз, ҳозир эрса бошқа нарсани айтасиз, хррр.

— Куфрони неъмат, нон тепкулик, — деди махдум. Анвар яна кулимсиди, аммо жиддий тус олган эди:

— Хайр, кишилар ўйлагандек, меним мирзобошиликқа истеъдод ва лаёқатим ҳам бўлсин, агар ёрлиғ берсалар, бу вазифани қабул ҳам қилайин, — деди, — аммо анови — йигирма-ўттуз йилдан бери шу мансабнинг қайғусида келган кишилар тинч ётадир, деб ўйлайсизми, ҳар замон оёғимдан чалмайдирлар, деб ишонасизми? Мана шу андишада тубан ва аҳамиятсиз бўлса ҳам, ҳозирғи хизматимни аъло кўраман ва шу мулоҳаза билан тақсирим айтқанларидек, куфрони неъмат қилмоқчи бўламан.

Шаҳидбек махдумга қаради, махдум Анварга қарши чиқди:

— Сен ўз ишингни билиб қилсанг, вазифангда суслик кўрсатмасанг, — деди, — сенга бутун олам душман бўлганда ҳам бир мўйингни ҳам қилолмас. Чунки ҳақ ҳамиша ғолибдир, ҳақсизлик эрса мағлуб. Туҳмат ва бўҳтон хавфида маъракадан² юз ўгуриш — йигитларнинг иши бўлмас. Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: "Чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмаган" деб қўрқоқ кишиларни масхара қиладирлар. Шунга ўхшаш сен ҳам чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмагучилар хилидан бўлсанг... мен янглишиб юрган эканман-да, болам!

— Ҳақиқат... — деб кулди Анвар ва бир оз ўйланиб тўхтади. — Ҳақнинг ҳақсизликқа ғолиб келганини оғизда эшитсам ҳам, шу чоққача амалда кўралмадим, — деди, — масалан, мenden ҳам ўзингизга равшанроқдирким, мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжонларнинг бошига қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки ҳақиқатда улар хон ўйлаганча хиёнатчи кишилар эмас,

¹ Ҳамоқат — аҳмоқли.

² Маърака — жанг майдони.

фақат бу учавининг ёмонлиқлари бир неча адоватлик мирзоларнинг тўқума туқмат ва бўҳтонлари эди.¹ Айниқса ўзим бир неча йилдан бери ўрдада ишлаб, шунингдек ўз ора фисқу фасодларни ҳар кун учратмакдаман ва шунинг учун булганч бир муҳитда мундай талашлиқ вазифани ўз устимга олишдан ҳазар қиламан.

— Сенинг мисолинг, — деди махдум, — нодиран воқийдир... Агар шундай ҳодисаларни ўйлаб турсанг, ўрдада эмас, ҳатто кўчада ҳам юришинг маҳолдир. Бахтинг бунчалик кулган экан, жабонат² билан давлат қушини қўлдан учуриш куфрони неъмат, болам!

— Ҳа, тақсир, — деди Шаҳидбек, — аини ҳикмат сўзлайсиз... Укам мирзо Анвар, бахт деган нарса йигитка бутун умрда фақат бир мартаба қарайдир, хррр, агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, хўб, бўлмаса ҳамиша отнинг кейинги оёғисиз-да.

— Тилак ва ташвиқотларингиз холисона бўлгани учун ташаккур айтаман, — деди Анвар, — яна шу ҳолда мени маъзур кўрасиз...

Махдум яна қизишди, ўнг кўзини қисиб, бир ёқлама Анварга қаради. Чунки ул жуда аччиғи чиққан кезларда кишига шу хилда қарар эди.

— Мен ким, Анвар?

¹ Бир вақт Худоёр, "одил подшоҳ" бўлмоқ ниятида мазкур уч мирзони махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга: "Золим бекларим, порахўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларниг жазоларини бераман", деб буюрадир. Сайидхон, мулла Сиддиқ, ва Мўминжон — бу учави вилоят, туманларда неча вақт махфий кезиб, бек, қози, умуман, мансабдорларни текшириб чиқадириллар. Уларнинг тўғри баҳо беришлари натижасида маъмурлардан қарийб тўқсон фоизи золим ва порахўр кўрсатилдириллар. Хон бу ҳолга ҳайрон бўлиб, ўрдадан бир неча кишиларга сирни очадир. Бу кишилар бояғи уч мирзонинг рақибларидан бўлиб, хонга игво қиладирилларким: "Мирзолар ўзларига пора бергучиларни яхши кўрсатиб, бермагучиларни ёмон кўрсатадириллар. Йўқса, сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладими? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ қулларингизни сиздан юз ўгуришларига ва салтанатингизга раҳна солишга сабабчи бўлмасинлар", деб. "Одил подшоҳ" бу игвога лаққа учиб мазкур уч мирзонинг қўлоқ-бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашқа ва улар кўрсаткан ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишга буюрадир. Анвар эса юқорида шу воқийага ишорат қилмоқдадир.

² Жабонат — юраксизлик, қўрқоқлик.

— Сиз... Сиз устозим...

— Бас, устозингнинг, — деди махдум, — шу кунгача қайси таълимидан зарар ва қайси кенгашидан зоеглиг тортдинг?

— Нафдан бошқа ҳеч. Лекин ўз умримда бир густоҳлик¹ қилмоқчиман.

Махдум яна ачиғланиб, бир-икки тамшанди:

— Бошқа нарсага густоҳлик қилсанг қил, илло ҳозирги инодинг айни ҳамоқат! — деди қўлини пахсалаб, — агар мен сенга устоз ва ота бўлсам, бу ишка қулоқ қоқма, илло ўзинг бил, тузукми?!

Анвар индамади, чунки махдум кейинги жумла билан маълум бир таҳдидгача бориб еткан эди.

— Қизишманг, қизишманг, — деди Шаҳидбек, — мирзо Анвар сиз ўйлаган йигитлардан эмас. Албатта, мирзо Анвар айткандек хррр... ўрдада ўшандай гаплар йўқ эмас ва лекин мен азмойишчи² бўлсам, хррр, шуни айтиб кўяйки, ўрдадаги каттадан-кичик мирзо Анварга ҳурмат билан қарайдир. Чу-молини оғритмаган кишига ким ҳам адоват қилсин, хррр...

— Ҳабба! — деди махдум, — энди нима қолди; орада гўдаклик хавфидан бошқа ҳеч гап йўқ... Ойиға қирқ тилло вазифа, анвоъи ҳадяи шоҳона, яна — элдан кўриладирган обрў, ҳурмат, ҳай, ҳай, ҳай...

Махдумнинг кейинги жумласи Анварни кулимситди. Кучланиб жиддиятини сақлаган ҳолда:

— Ҳозирча мени мушый қилиб ёрлиғ берганлари йўқ, — деди, — шунинг учун бу тўғрида сўзлашиш менга қолса ҳали эртароқ кўринадир.

— Мен ҳам бунни билиб турибман, болам Анвар, — деди махдум. — Башарти бу мартабани худойи таоло сенга на-сиб қилса, ҳалигидек болалиқ ақлинг билан нобуд қилиб қўймагил, деб сўзлайман. Эшитишимга қараганда, жано-нобга бир ариза ёзиб, узр баён қилмоқчи эмишсан...

— Ким айтди?

— Ким айтганини кўябер, аммо бояғи ҳаракатларинг бу кори баддан ҳам қайтмаслигингга бизни ишонтирадир. Дарҳақиқат, ушбу хабар тўғрими?

¹ Густоҳ — алабсиз, андишасиз; эркин, эрка.

² Азмойиш — мушоҳада, ўйлаш.

— Сизга арз қилган киши балки билиб сўзлагандир... Башарти сиз бу фикримни маъқул топмасангиз... албатта мажбурман.

— Ҳабба, — деди махдум тамом очилган қиёфатда, — гўдаклик лозим эмас, жабонат кўб мазмум¹ суфат, "Осилсанг ҳам баланд дорға осил" мақоли кўб пурҳикмат сўз.

Махдум шу гапни айтиш ораси қонъ² ва мағрур Шаҳидбекка қараб олди. Чунки ул бу мағруриятка икки жиҳатдан ҳақли эди; "башарти сиз маъқул кўрмасангиз..." деб Анвар ўз ризолигини махдумнинг ёлғиз шахси билан билдирди, ҳам шу жумла билан устозидан бошқаларнинг ўз раъйига қарши бора олмаслиқларини онглатди.

Яхшигина тушурилган манти ва одатдан ташқари энтикиб, ҳаллослаб кўб сўзлаш натижасида Шаҳидбек чарчаб, ёстиққа суяниб қолган эди. Шунинг учун ул икки орадаги онглашишни ёнбошлаган кўйи табрик этди:

— Балли, мирзо, балли, гап шундай бўлсин, хррр...

Бир-икки пиёла чой ичишкандан сўнг, махдум билан Шаҳидбек фотиҳа ўқуб, шом намозиға кўзғалишдилар. Анвар Шаҳидбекни ўрта эшиккача кузатиб борди. Шаҳидбек Анвар билан хайрлашар экан:

— Иншооллоҳ ёрлиғ оларсиз, деб ўйлайман... Бир неча закотчилар тўғрисида сиз билан кенгашадирган гаплар ҳам бор. Ўз фарзандимиздек йигитсиз, сизнинг мирзобоши таъйинланишингиз бизга айни муддао, — деди.

— Ёвда бўлса, тезаги тегар эмиш. Анвар ўз болангиз-да.

Анвар уларнинг сўзига қарши мажҳул бир вазият сақлаган ҳолда бош қимирлатиб суфаға қайтди.

12. БАХМАЛБОФДА ФАҚИР БИР ОИЛА

Анвар 1267³-нчи ҳижрия миёналарида Қўқоннинг Бахмалбоф маҳалласида⁴ фақир бир оилада дунёға келди. Оналар туққан болаларини сизга "тилаб-тилаб олган фалоним" деб, оталар "худой берган ўғулча" деб тақдим этадилар. Аммо бизнинг Анвар бўлса онасининг "тилаб-

¹ Мазмум — айб, ёмон.

² Қонъ — рози.

³ Милодий ҳисоб билан 1850-51 йиллар.

⁴ Бахмалбоф маҳалла — духоба тўқуйдурганлар маҳалласи (жуал).

тилаб олгани” эмас ва отаси ҳам уни “ўғулчага” ҳисобламаган эди. Отасининг касби бўёқчилик, ҳамиша ярым белидан нил сувига чўмилиб ётқан бир камбағал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди. Шу беш боланинг ёнига иззатсиз, ҳурматсиз олтинчи “меҳмон” бўлиб, бизнинг Анвар қўшилди. Яъни Анвар тилаб олинган бола эмас, дадаси билан онасининг тилакларига қарши, фақат уларнинг бахтсизлик ва қашшоқлиқларига хизмат қилгучи бўлиб туғилди. Бола тилаб олинса, сўйинч-қувонч, ногорачи-сурнайчи ва шунга ўхшаш чўзма-чалпак, ис-чароғ маросимлари нуқсонсиз ижро этиладир. Аммо Анварнинг дунёга келиши мундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. Масалан, онаси ўз ёнига доя чақириб такаллуфланмади, тўнғуч қизи Нодиранинг кўмагида туғди; болаларини қўни-қўшнига сўйинчи учун чиқармади. Чунки қўшнилари “қайси ҳолингга туғдинг?” ёки “ўзи ўлгур ит мизожми?” деб таъна қилишларидан чўчиди.

Шу ҳолда етти-саккиз кунлаб Анварнинг дунёга “ташрифиди” сир бўлиб кечти. Анвар оҳорлиқ янги йўрғак кўрмаганидек, оғаларидан бирининг эски бешигига тўққузинчи кун беланди эмас, тиқилди.

Анварнинг “чилласи чароғ кўрмаган” бўлса ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешикда исмсиз ётиши қизиқдир, чунки янги “қадрлик меҳмон”га от қўйиш на отасининг эсига ва на онасининг хотирига келган эди. Орадан йигирма кун ўтса-ку, болага исм қўймасалар, деб ота-онани айблаш оғир. Балки Салим буёқчининг тирикликдан қўли бўшамандир. Анорбидининг бўлса олти боланинг хархашасидан қулоғи тинчимай мияси суюлгандир, ҳар ҳолда бу “қадрлик” боланинг оти муҳтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмаганидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади. Исм қўйиш вазифасини йигирма иккинчи кунларда ўн икки ёшлиқ Нодира адо қилди.

Нодира ўз яқинларидаги махдумлардан бирининг боласини яхши кийими, айниқса, ёқимлиқ эшитилган “Анвар” исмига суқланиб, ҳавасланиб юрар эди. Ўйлаб-нетиб турмади-да, янги чақалоқ укасининг отини ҳам “Анвар” деб атади ва бешикда чалқанча ётиб, нурсиз қора кўзлари билан дадасининг фақир ҳаётига “разм қўйган” бу чақалоқнинг теварагидан айланиб, “Анваржон, Анваржон!” деб хитоб қила бошлади. Шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, Анварнинг дунёга келишини бирдан-бир табрик этиб

сўйинган шу Нодира эди. Сўнгроқ яна унга оналиқ мартабасида қолғучи, ҳатто шу кунгача Анварнинг энг меҳрибон кишиси бўлиб келгучи яна шу Нодирадир.

Шу йўсун Салим бўёқчининг мавридсиз лайлаклари ичида бемаҳал ғуррак бўлиб Анвар ҳам яшай бошлади. Болалари кўпайган сайин Салим аканинг иши ҳам кейинга кетканидек, кундан-кун эҳтиёждан-эҳтиёжга ўтиб борар эди. Анвар уч ёшқа кирганда, беш йиллардан бери Салим акага ёпишиб олган бобосир касали унинг ёқасидан олиб йиқитишга муваффақ бўлди. Яъни Салим ака қонсираб, дармонсизланиб ётиб қолди. Муолажага пул керак, мундан ҳам илгари оиланинг умумий касали бўлган озиққа ҳам шу нарса керак. Салим бўёқчи сармоясидаги нил, туз ва шунга ўхшаш дастмояларни сотиб муолажа қилдирган бўлди. Дард анча улғайган эди. Бу чиқимлар фойда ўрнига зарар келтирдилар. Дўкон дастгоҳини сотиб рўзгор қилди. Булар ҳам биткандан кейин бу оиланинг оғир кунлари бошланди. Очиқ, яланғочлиқ, айниқса касал боқиш.

Шу қиш айниқса қаттиғ келган эди. Совуқдан сақланиш учун уларнинг ҳозирликлари йўқ. Ўпкасига совуқ тегдириб Салим аканинг тўртинчи боласи ўлди. Кўкламга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видоълашди. Бунинг устига Анвар, яна икки оғасига қизамиқ тошиб бир бола мунда ҳам ўлиб берди. Шу йўсун олти ой ичида Анорбиби эридан ва икки боласидан айрилиб, тўрт гўдак орасида тирик бева бўлиб қолди. Нодиранинг бўйи чўзилиб қолган, ҳар начук бир жойини топиб кетар, аммо учта ёш боланинг иши қийин эди. Эридан болаларнинг тарбиясига ярарлиқ ҳеч гап қолмаган, бир-иккита хум, уч-тўртта мўнди ва шунга ўхшаш резров, бошқа бир бало ҳам йўқ. Анорбиби меҳнат билан яшаб, етти-саккизни тўғиб, ёши ҳам қирқларга бориб, тусига ажин кириб, кексаймаса ҳам қаримсиқ бўлиб қолган, шунинг учун бирартага тегиб олиши тўғрисида ўйлаш ҳам беҳуда.

Анорбибига ўхшаш тул хотинларнинг қиладирган ишлари ҳар кимга ҳам маълум: маҳаллада дастурхончилик, бойлар эшигида оқсочлиқ, ҳунармандроқ бўлса — кинначилик ва ҳоказо. Анорбиби шу ҳунарларнинг ҳаммасига ҳам қобилият эълон қилиб, болаларини боқиш фикрига тушди. Ва бу орада қизи — Нодирани бир бўзчи боласига узатиб, юкини ҳам бир оз енгиллатди.

13. ТАНИЙСАНМИ, ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?

Фалакми кажрафтор, турмишми бемаза, ҳар ҳолда Анварларнинг толеъи яна пастлик қилди. Бир кун Анорбиби биравникида юмиш қила туриб тўсіндан оғриб қолди, бир соатнинг ичида тилидан ҳам айрилди. Занбилга солиб ўз уйига келтириб ташладилар. Болаларнинг фиғони фалакка чиқди. Куяви табибга югурди. Натижада юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир оғиз васият қилолмай вафот этди. Мозорга элтдилар. Тобут олдида икки оғаси билан олти ёшлиқ Анвар ҳам йиғлаб борди.

Ўн бир ёшлиқ Темир, тўққуз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиғи Нодиранинг устига тушди. Марҳума онасининг ёдгорлари бўлган бу уч болани бегоналар қўлида хор қилиб қўйишни Нодира истамаса ҳам, эрининг фақирлиғи бунга монёъ эди. Таъзия кунлари ўткандан кейин ўғулликқа деб сўраганларга икки болани бериб юборди ва Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-қуқурларини бир арвага ортиб эрининг уйига келди.

Нодира онаси ўрнига Анварнинг бошини силади, ювитарари ва Анварнинг истиқболи учун қайғирди. Отаси ва ўз эрининг касбларига яхши баҳо бермагани учун Анварни бошқа киши қилмоқ фикрига тушти. Уни ўқутмоқчи, ҳатто мадрасаларга юбормоқчи ва шу йўсун муллалиқ даражасига еткузиб, отасининг уйига чароғчи қилмоқчи эди. Анварни ўзлари турган маҳалладан бир гузар нари бўлган Солиҳ махдумнинг мактабига берди. Анвар "тахта"дан ўқуш бошлади, зеҳнининг тиниқлиғидан бўлса керак, ўн бир ёшида саводи чиқаёзди. Бироқ ўқишда қанча бахтли бўлса, пешанада ўшанча бахтсиз эди. Шундоғки, Нодира икки болалиқ бўлган эди. Эри: "Укангга едириб-кийдирайми ёки ўз болаларингними? Укангни кишига шогирд бериб юбор", деб Нодирани қисташга турди. Бечора Нодира оғир ҳолда Анварни кишига шогирд бериб, ўқушини зоеъ қилишга кўзи қиймайдир, эрига муқобала учун ҳеч бир мантиқ тополмайдир. Чунки эрининг ҳоли ўзига маълум. Шу йўсун яна бир йил ўтиб, Анвар тўғрисида эри билан аччиғ-тизиқ бўлган бир кун паранжисини ёпиниб кўчага чиқди ва тўғри Солиҳ махдумнинг уйига борди. Шу вақтларда Солиҳ махдумнинг онаси Марғилонга кетмаган эди.

Нодира Моҳлар ойнмга йиғлаб ҳасрат қилди. Ҳамма

саргузаштларини бирма-бир сўзлади. Шу бола учун эридан чеккан изолярини чизиб:

— Улуғ даргоҳларингизга шу ятим боланинг умри зоеъ бўлмасмикин, ўқуши жуванмарг қилинмасмикин, деб келдим. Бир парча нонларингизни аямай, ятим бошини сила-саларингиз, деб келдим, — деди.

“Қуш тилини қуш боладир” деганларидек, Нодиранинг самимий арзи бандачилиги Моҳлар ойим билан Нигор келиннинг юракларини эзди ва шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақиртириб олди. Анвар келишкан, дўндиқ бола эди.

— Домласи махтайдирган ўзимнинг заҳидлик болам- ку, — деди Моҳлар ойим Анварни кўриш билан ва Нодирага таскин берди.

— Хўб, қизим, хўб, поччаси боқмаса боқмасин, мен ўзим боқаман, ўқутиб катта мулла қиламан.

Анвар поччасининг кейинги кунлардаги дағал муомалалари сабабини ўйлаб, хафаланиб юрар эди. Моҳлар ойимнинг ҳалиги сўзи билан масалага тушунди ва ятимона бошини қуйи солди. Бу ҳолдан опаси таъсирланиб, кўзига ёш олди.

— Йигламанг, жувон, — деди Моҳлар ойим, — йўқлиқ қурсин — йўқлиқ. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ, ҳамма гап тақдири азалдан. Яхши: бу кунданоқ бола сизникига бормаидир, ўз ёнимда ўғлим бўлиб ётадир. Отинг нима, катта йигит?

— Анвар...

— Оҳ, отинг ҳам ўзинга ўхшаш чиройлик экан... Маноми дўндиқ қизни танийсанми?

Шу ўртада ўйнаб юрган олти ёшлар чамалиқ Раъно югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг бағрига кирди. Анвар ўзидан ҳам дўндиқроқ Раънога қараб кулди:

— Раънохон, — деди.

Моҳлар ойим Раънони бағридан чиқариб буюрди:

— Бор, Анвар акангга салом қил!

Раъно келинларча Анварга салом қилди ва жазб қилингандек Анварнинг яқинига бориб тўхтади.

— Кўриш, Анвар! — деди ойим.

Анвар Раънони бағрига олиб қучоқлади. Шу ҳолда Моҳлар ойим кулимсиди.

— Агар ўлмасам, шу дўндиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга қуяв қиламан.

Анвар уялиб бағридагини бўшатиб юборди. Хотинлар

кулишдилар. Шу йўсуи Нодира Моҳлар оймдан жуда хурсанд бўлгани ҳолда уйига қайтиб кетди.

Ўз уйда бир нонхўр ортиши маҳдумга, албатта ёқмас эди. Бироқ, онасининг раъйини қайтаришдан ҳам ожиз эди. Шундоғ ҳам бўлса, "томоғи-ку, енгил, кийими оғирроқ. Кийимини онасининг устига қўймабсизда" — деди. Моҳлар ойм: "Кийими бир гап бўлар. Кишилар масжид, мадраса солганда, биз бир ятим боқсақ, арзимаидими? Сенга оғирлиқ қилса, ўз бисотимдан кийинтирарман, болам" — деди.

Анвар ўн икки ёшида учунчи оилани кўрди. Лекин бу охиргиси Анвар учун ҳар жиҳатдан ҳам қулай бўлди: ўқушини давом этдирар, қорни панжшанбалик нонлар билан тўқ, уст-боши ямоқ бўлса ҳам, яланғоч эмас эди. Бу учунчи оилага кўчишда Анварни энг хурсанд қилган нарса мактабдаги болаларнинг озор беришларидан қутилиши ва домланинг асранди ўгли мақомини олиши бўлди. Болалар уни эҳтиром қилмасалар ҳам, унга бурунғича ёмон муомала қилишдан ҳайиқиб қолдилар. Анварга бу уйда ортиқча юмиш ҳам йўқ, чунки ҳар қанча уй хизматлари мактаб болаларидан ортмас, ўқушдан бўшаган вақтини Раънони ўйнатиб кечирар эди.

Ўн уч ёшида мактаб прўграммасини битириб, ёш бўлса ҳам халфалик, яъни домлага кўмакчилик қила бошлади. Ва ҳар кун болалар озод бўлгандан кейин маҳдум унга кофиядан¹ дарс берар ва "Гулистон"и Саъдийдан бир неча банд ўқутиб, маъноси билан ёдлатар эди.

Ўн беш ёшида мактабни ёлғиз ўзи идора қилиш даражасига етканидек, яхшигина форсийхон ва бир даража араб тилига ошно бўлди. Маҳдум мундан бир неча вақт илгарилар Анварни мадрасага узатиш тўғрисида сўзланиб юрса ҳам, ҳозир бу гапни оғзига олмай қўйди. Чунки мактаб ишида ялқовланиб Анварга суяниб қолди ва мадраса масаласини унутдириш мақсадида, араб, форс наҳвсарфидан² ўзи дарс беришка тиришди.

Маҳдум Анварга шу жиҳат билан иноқ эди. Аммо Моҳлар оймнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, ул Анварга ўз боласидек меҳрибон ва ҳар

¹ Кофия — араб тили грамматикаси.

² Наҳв — синтаксис, сарф — морфология.

вақт: "Кўнглингни бузма, Анвар йигит; кўрасанми шу жажжи қизни? Албатта сенга бердираман!" дер эди. Лекин Моҳлар ойим ваъдасига ёталмади. Махдумдан аразлаб Марғилон кетишка мажбур бўлди. Бироқ, кетар чоғида ҳам Анварни унутмади. Нигор келинни ўз ёнига чақириб: "Куявлик учун Анвардан яхшироқ йигитни тополмассиз, Раънога худойим умр бериб бўйи етса, албатта Анварга бердиргин", — деди.

14. ЧИН ЎРТОҚ

Анвар ёшлигида бўшанггина бир бола эди. Ўз тенги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамаганликдан туғилгандир, десак, унинг икки оғаси мундай эмас эдилар. Бир онадан неча хил бола туғилар, деганларидек, Анварнинг яратилиши оғаларига нусбатан бошқача эди. Махдумнинг уйида тура бошлағач, Анварда бир оз ўзгариш кўрилди. Шунда ҳам болалар билан алоқасини эскича юрутиб, фақат Раъно ёнидагина ўйин-кулки боласига алишинар, Раънони етаклаб боқчага, кўчадаги катта сув бўйларига чиқиб ҳамроҳини боқчадаги гулларнинг исми, учиб юрган қушларнинг навъи, катта оқар сувлар ва айниқса Раъно каби ёш қизчалар учун бу сувларга йиқилиш хавфи ва шунингдек, бошқа масалалар билан уни танишдирар, кўчада ўлик кўтарганларни кўрса, бирарта боланинг отаси ёки онаси ўлганлигини сўзлаб, бунинг орқасидан: "Меним ҳам онам ўлганда ўшандоқ қилиб кўтарган эдилар... Мен ҳам шу боладек мазорга йиғлаб борган эдим", деб қўяр эди. Раъно ҳам Анварнинг сўзига диққат билан қулоқ солар ва кўпинча ҳисобсиз саволлар ила уни кўмиб ташлар, лекин Анвар зерикмас, ҳар бир сўроққа жавоб бериб, Раънони қаноатландиришга тиришар эди.

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан ҳам мутаассур бўлғучи эди.

Бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва ундаги гуллар эди. Махдумнинг оиласига келиб тура бошлагандан сўнг боқчанинг гулзор қисмини ўз идораси остига олди. Гулларни суғориш, ўтларни юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди. Гуллардан ҳеч кимга уздир-

мас, бир боланинг узиб олганини кўрса ўзи хафа бўлганидек, болани ҳам хафа қилар эди. Болаларнинг дараги билан ҳар кимнинг уйида бўлган янги гуллардан кўчат ва уруғ олиб, йилдан-йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтин қўнгуз тутиб келишка буюрар; қийнамай, озор бермай заҳасиз капалак тутиб келганларга сабоғини ўқутиб қўйиш билан мукофот берар, капалак ва олтин қўнгузларни гулзорда учуриб юборар, агар улар гулларга қўниб қолсалар, ўзида йўқ сўюнар эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари махдумнинг боқчаси оқ, нимранг, ола, зангор, малла, ложувард ва бошқа тус капалакларнинг ялт-юлт учишлари билан алоҳида бир кўринишка кирар, Анварнинг ўқушдан бўшаган кезлари гуллар ичида шу капалаклар орасида кечар эди.

Анвар ҳар ким учун ҳам сўйимлик ва хушмуомаласи барчага баробар эди. Аммо, айниқса хуш кўрган кишиларидан биринчиси Раъно ва иккинчиси мактабдаги шогирдлардан сабоқдош шериги Насим исмлик бола эди. Насим билан Анвар жуда яқин дўст, бир-бирини онглагучи сирдош ўртоқ эдилар. Гарчи Насимнинг отаси Қўқоннинггина эмас, бутун хонлиқнинг танилган кишиларидан ва бу икки боланинг синфий айирмалиқлари ер билан кўкча, лекин ёш дўстлар бунинг фарқига етмаслар, Насим "хоннинг мирзобошисининг ўғлиман", деб ҳаволанмаганидек, Анвар ҳам "Салим бўёқчининг яtimi, Солиқ махдумнинг асрандисиман" деб андиша қилмас эди. Бу икки бола бир жойда суҳбатка киришсалар, четдаги бир киши Анварни йиртиқ бўз кийимлар ичида ва Насимни шоҳи-адрастар билан гарқ ҳолда кўриб, албатта "бу гадойбачча билан бекбаччанинг ўзаро нима муносабатлари бор?" деб таажжубланар, лекин дўстлар ҳали бунинг айирмасини идрок қилмаслар эди.

Аксар жумъа кунлари махдумдан изн олиб, Анвар шу ўртоғининг уйига борар, кечкача Насим билан "суҳбатлашиб" қайтиб келар эди. Анвар шу муносабат билан Насимнинг отаси Муҳаммад Ражаб пойгачининг илтифотига ноил ҳам бўлди. Насим ўртоғи Анварнинг ятимлигини отасига билдириб мажбур қилган бўлса керак, бир неча ҳайит мавсумларида Муҳаммад Ражаббек Анварга кийимлар ҳам берди. Бу илтифот икки дўстнинг алоқаларини бир-бирларига яна ҳаттиғроқ боғлади, айниқса, махдумнинг димоғини чоғ қилди. Зеро, Анварнинг Муҳаммад

Ражаб каби бир кишининг ўгли билан дўстлашиши бир камолат бўлганидек, дўстлиқнинг ҳатто сарполар кийиш-кача бориб етиши махдумнинг назарида яна айни фазилат эди... Шу сарпо кийиш воқифасидан сўнг махдум Анварга бошқача қараб қолди ва ичидан "сен одам бўладирган кўринасан", деб қўйди.

Бахтка қарши, бу дўстлиқ алоқаси узоқ давом эталмади. Бир кун орадаги дўстлиқ риштасини ўлим яғмоғари келиб узди. Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди ва ўша кезларда давосиз ҳисобланган бу касалдан ўнглалмай вафот қилди. Муҳаммад Ражаббек ва оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди. Бироқ, улардан ҳам Анвар учун оғир бир ҳасрат бўлди. Ҳатто, кўз ёшини марҳумнинг ота-онасидан ҳам кўброқ Анвар тўкди десак, муболага қилмаган бўлурмиз. Уч кун мактаб ва махдумни унутиб, Муҳаммад Ражаббек ҳавлисида туриб қолди. Ҳар оқшом Насимнинг қабри устида бир соатлаб йиғлаб ўлтурди. Бу ёшнинг самимий чин дўстлиғи ва ўртоғига садоқати ҳар кимни таажжубка қўйди.

Анварнинг биринчи мартаба марҳум дўстига атаб ёзган марсияси мотамлик ота-онани яна бўзлатқан эдиким, биз марсиядан бир неча мисраъини қуйида кўрсатамиз:

Очилмай сўлса ҳар гул гунчаси пиру жувон¹ йиғлар,
Эмас пиру жувон, балки ҳамма аҳли жаҳон йиғлар.

Ажал яғмоғари боғи зако² ичра узиб занжир,
Раҳмсиз эса маъсум лолаларни, чун хазон йиғлар.

Насимим кетди оламдин мени қайғу аро ташлаб,
Кўзимдан оқса хун ҳеч бир ажаб йўқ, чунки қон йиғлар.

Жаҳонда эрди танҳо мен ятимга ҳамнишин, дилдор,
Ғариблиқнинг диёрида адашкан нотавон йиғлар...

Мулла Муҳаммад Ражаббек пойгачи ўғлининг содиқ дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди. Бир жиҳатдан маъсумият, иккинчидан кўриниб турган истъодод Муҳаммад Ражаббекни Анварга илтифот этишка мажбур қилди. Гарчи Анварнинг юқоридаги марсияси болалиқ

¹ *Пиру жувон* — кексаю ёш.

² *Боғи зако* — ақл боғи.

хархашасидан иборат эди эрсада, яна унинг истиқболидан хабар олиш учун яхши мезонлиқ вазифасини ҳам ўтар эди.

Мулла Муҳуммад Ражаббек аввало ўз илтифотини Анварнинг марсиясидан бир байтини Насимнинг қабр тошига олиш билан бошлади. Сўнгра Анварнинг "дунёда мен ятим ўртоғингга танҳо сирдон ва дилдор (кўнгил кўтаргучи) эдинг. Бу кун мен сендек дўстан айрилиб, яна ғурбат диёрида нотавон йиғлайман!" деб афсус ва надомат қилишига қарши, яъни Анварнинг ятимлик ва ғариблигига йўл қолдирмаслиқ учун мулла Муҳаммад Ражаббек ўғлининг содиқ дўстига ўз оталигини кўрсатмакчи бўлди.

Анвар уч ҳафтагача хатми қуръон кечлари Муҳаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охириги хатми қуръон кечи Муҳаммад Ражаббек Анвардан аҳвол сўради:

- Домлангиз саломатми?
- Шукур.
- Ўқушингиз яхшими?
- Бирмунча.
- Домланинг уйида турасиз?
- Тақсир.
- Сиқилмайсизми?
- Йўқ.
- Илми ҳисоб ўқуғанингиз борми?
- Йўқ, тақсир.
- Домлангиз илми ҳисобни билурмикин?
- Билмаслар деб ўйлайман.
- Агар мен бир домла таъйин қилсам, ҳисоб ўқуйсизми?
- Устозим рухсат берсалар, албатта ўқуйман.
- Хўб... бўлмаса эрта кечка домлангиз шу ерга келиб, менга учрашсин.
- Хўб, тақсир.

Эртаси куни махдум келди, Муҳаммад Ражаббек махдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда хизматига олиш фикрида бўлганлигини, буниги учун арабча, форсийчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиши лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Махдум Муҳаммад Ражаббекнинг Анварга мунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилик сабабига яхши тушунганлиги жиҳатдан аввало бекнинг ятимпарварлигини, сўнгра Анварнинг зако ва истъододини махтади. Анварни одам қилиш йўлида чеккан ўз машаққатларини ҳам ши-

коят йўсунида сўзлаб чиқгач, бу кунларда эҳтимоми том¹ бирлан Анварга форс ва арабийдан дарс бериб турганини ва алҳол ҳам Анвар форсийча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неча хил узрлар ичида ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдирди, яъни Анварнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди. Муҳаммад Ражаббек бу тўғрига ўзи домла топмоқчи бўлиб махдумга рухсат берди.

15. МАХДУМНИНГ БАХТИ

Шу кундан бошлаб Анварнинг ҳаётида янги саҳифа очиладир. Яъни махдум Анварга илгаригича — истиқболи қоронғу бир ятим, деб қарамай, балки Анвар каби ўз ўғли бўлмаганига ўкуна бошлайдир. Дарҳақиқат, унинг ўкунишига арзийдирган чигил масалалар ҳам туғуладирким, масалан: Анвар ўрда хизматига кириб қолса, ойига беш тилло, ўн тилло нақдина даромад қилиб турса, бу маблағлар...

Шундай истиқболдаги бу "маблағлар" масаласи махдумнинг ичини ари бўлиб талайдир. "Ўн ёшидан бери ўқутиб, сдириб, кийдириб келаман; албатта, даромад маним ҳаққим бўлур", деб ўйласа ҳам, бу ҳукмидан ўзи унча рози бўлинқирамайдир. Ҳар ҳолда масала чигил...

Моҳлар ойимнинг Раънони Анварга бериш тўғрисидаги "аҳамиятсиз" сўзлари ўша вақтларда махдумнинг энсасини қотирган бўлса, ҳозир шу ҳақда чинлаб ўйладигина эмас, балки "ҳалигидек Анварнинг бахти очилиб кетса, нима маломати бор. Ятимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Раънонинг хуснига ҳар ким таҳсин қилур: Анвар албатта йўқ демас... Бу борада мол ва жонни бир қилишдан бошқа маслаҳат йўқ" деган қарорга дафъатан келиб қолди. Мундан бирар ойлар илгари Нигор ойимга: "Анвар балоғатга етаёзди. Сен билан Раънога шаръан номаҳрам, ундан қочишларинг лозим", деган бўлса ҳам, бу буйруқ ҳозиргача амалга ошмаган эди ва бундан кейин ҳам амалга ошмайдирган бўлди. Зеро, махдумнинг фикрича Анварга оғир туюлиш эҳтимоли бор эди...

Анвар Муҳаммад Ражаб пойгачи тарафидан белгилан-

¹ Эҳтимоми том — бутун диққат билан.

ган бир муфтида ҳисоб, иншо (таҳрир) қоидаларини ўргана бошлади. Махдум ҳам жон отиб араб ва форсийдан таълимни кучайтирди. Анвар бир йил ичида ҳисобни ўрганди. Ва бошқа дарсларида ҳам яхши муваффақият қозонди, ҳам шу кўклардан эътиборан ҳар кун ўрдага бориб, Муҳаммад Ражаб мунший қўл остидаги мирзолар ёнида дафтардорлиқ, номанавислик усулларини тажриба қила бошлади. Бир йил чамаси маошсиз тажриба кўрди. Шунда ҳам ҳафта сайин Муҳаммад Ражаббек ўз киссасидан уч-тўрт танга чой пули бериб турар эди. Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам махдумнинг қўлига келтириб берар ва ҳафта сайин ўзига устозининг умидини каттароқ боғлатиб борар эди.

Анвар бир йиллик тажрибада ўрдадаги дафтардорлиқ, форсийча ва туркча номанавислик¹ ҳунарларини тамоман деярлик ўрганиб тажрибалик мирзолар қаторига кирди. Сармуншийнинг оғзидан чиққан маънони тартибга солиб нома, ёрлиг ёки бошқача бир тазкирани таҳрир қила олар, мирзолар жумлани ғалат ифода қилиб, сармуншийдан аксар танбеҳ эшитканларида, Анвар бундай танбеҳқа жуда сийрак учрар эди.

Иккинчи йилдан бошлаб етти тилло моҳона² билан маошлиқ мирзолар қаторига ўтди. Моҳонадан ташқари солиқлардан ҳам дархонлиқ³ қоғози олди. Солиқлардан дархонлиқ махдумнинг рўзгориға катта енгиллик эди. Чунки сўнгги йилларда хонлиқ томонидан халқ устига тушкан ва тушиб турган солиқлар беҳад ва тўлаб бўлмаслиқ эдиким, бу ҳақда келаси бобларимизда сўз бўлур. Шу хурсандлик баробарида биринчи ойнинг етти тиллоси яхлит ҳолда махдумнинг қўлига тегиши гўё тўй устига тўй эди. Домланинг етти тиллони олғандаги ҳолини тасвир қилиш, албатта қийиндир; кўзлари гилайлашқан, афтида қизиқ ўзгариш кўрилиб, оғзининг танопи узоқ саёҳатни ихтиёр қилган — “ҳабба... ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!” деган эди. Етти тиллонинг қўлдан чиқиш хабари Нигор ойимнинг қулоғига етишкач, Анвардан ранжиди: “Ҳамма пулингни

¹ Дафтар ва номалар ҳар икки тилда юритилар эди (муал.).

² Моҳона — ойлик

³ Дархон — овоз этиш.

домлангга чакки берибсан, Анвар; уст-бошингни, кўрпа ёстигингни ортиб қолса Раъно укангинг устини тузатишинг керак эди. Домланг туфлаб тугишдан бошқани кошки билса!" — деди.

Махдум этти тилло "нақдина"ни олиб қанча шодланган бўлса, ўшанчалик ташвишка ҳам тушди. Унинг фикрича, замона ёмон, бузуқилар бениҳоят; мумкинки, Анварни ўзидан айнатаиб оғзи ошқа етканда, бошини тошқа тегдирсалар... Раънони Анварга никоҳлаб бошини боғлаб қўяйми, деб ўйлади. Бироқ, Раъно ҳали ўн бир ёшда эди. Иккинчи кун Анвар ишдан қайтиб келгач, махдум уни боқчага олиб кирди. Боқчадан кунгай ҳам кўкрак бир ўрунни кўрсатди:

— Ана шу ерга сенга атаб бир уй, бир айвон, ошхона ва ахтахонаси билан иморат солсам дейман... Ҳабба, Анвар, — деб сўради. Анвар кулди:

— Иморатка эли тиллодан кам пул етмайди. Маним бўлса бир пулим йўқ. Бўладиргани ҳам фотиҳа бергунингизча албатта сизники ва ойимларники, — деди.

— Ҳабба... ҳимматингга! — деб юборди махдум, — албатта-ку, шундай ва лекин ўша ниятларингдан кейин боягидек алоҳида пул йиғсанг дейман-да... Албатта, бу гап уч-тўрт йилсиз эмас-да.

Шу вақт Раъно нарида бола кўтариб турар эди. Махдум Раънони ўз ёнига чақириб, унга ҳам ҳалиги ўрунни кўрсатди:

— Ҳабба... мана шу ерга Анвар акангга уй солиб берамиз, Раъно. Бу сенга қалай ўхшайди, қизим?

Раъно отасининг сўзига тушинмади:

— Анвар акамнинг ётадирган меҳмонхонаси бор-ку, — деди.

— Хе-хе-хе, боласан, қизим, боласан, — деб кулди махдум, — Анвар аканг тоқай меҳмонхонада ётади дейсан. Ахир бир кун уйланади, бамисоли сен бўлсанг эрга тега-сан... Ахир уй керак-да, қизим.

Бу сўздан Анвар қизариб кетди. Раъно Анварга қараб олди ва дадасига аччиғ қилган каби бурулиб ичкарига жўнади. Махдум Анварга усталиқ билан бир маънони онглайтиб, таъминот берганидек, бузуқиларнинг васвасасига қарши дам ҳам солган эди... Бу дам солиш Анварга ҳам таъсирсиз қолмади. Шу кунгача Раънонинг ёш, маъсум ҳуснига умидсиз қарайдирган бўлса, бундан кейин унга умид ва истиқболнинг ширин ҳаёллари билан термуладирган бўлди...

Махдум ўзининг чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чиқди. Анварнинг теварагида "холис" маслаҳатгўлар ҳам кўринишиб қолдилар. Айниқса бу "холис"лардан бири поччаси эди. Поччаси етти тилло дарагини эшитиб энтикди. Эрининг тазйиқи остида Нодира ҳам кенгашка турди.

— Поччанг, бизнинг ҳавлига келиб турсин, ўзим уйлантириб қўяман, дейди.

Анвар бошқаларнинг кенгашига қулоқ солмаганидек, опасининг сўзига ҳам илтифот қилмади. Махдум жавоб бермагунча бу уйдан кетмаслигини билдириб, фақат поччасига ёрдам бериб туриш ваъдаси билан опасини тинчитди.

Анвар иккинчи ой маошидан уч тиллони ўзида қолдириб, уйга кийим-кечак олиш учун изн сўраган эди, махдум "шу иш чакки-да, болам. Хайр, бундан сўнг шу номаъқулчилик бўлмасин!" деб аранг кўнди. Анвар Нигор ойим, Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди. Нигор ойим шолпар, Раъно атлас кийдилар.

Нигор ойим Анварнинг пинжига кириб олиб, ўз йўлига сола бошлади. Маошининг ҳаммасини махдумга бермасликка, шунга ўхшаш кам-кўстларга ҳам яратиб туришга ундар эди. Анварнинг андишасини рад қилиб: "Ҳар қанча берсанг қам дадаси ола берадир. Лекин берганингни сен билан бизга миси қам юқмас. Шундай бўлгандан кейин, ишни ўйлаб қилиш керак", дер эди. Чунки Нигор ойим эрининг Анварга қаттиғ ботина олмаслигини сезар эди. Шундай бўлса ҳам Анвар етти-саккиз ойгача топқанини махдумга бериб, дуосини олиб турди. Лекин махдум шунчалик даромад билан ҳам эски табиъатини бир зарра ўзгартмас, ҳамон эски тос, эски ҳаммом: ҳар кун суюқ ош, худо ёрлақаган кун озодлиқнинг палови, шунда ҳам Анвар кеч келиб совиған ошни ер, уйда иссиғ нон ёпилмас, ҳамиша панжшанба кун йиғилган нон суви қочиб, тарақлаб келаси панжшанбагача кафолатни ўз устига олар эди. Бора-бора Анвар ҳам бу ҳолдан сиқилиб, Нигор ойимнинг кенгашича иш қилмоққа мажбур бўлди. Олтин бериб қуруқ дуо ва миннатдорчилик олишдан, дуосиз еб-ичишни аъло кўрди. Уйга гўшт ва бошқа масаллиғ олиб бериб, хоҳлаган таомини буюриб турди; ўзи яхши кийинганидек, Нигор ойим, Раъноларни ҳам яхши кийинтирди. Нодира опасига, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Марғилонда оғриб ётқан Моҳлар ойимга совға-салом қилиб юборди.

Бу ўзгариш махдумни доводиратиб қўйди ва қўрқа-писа "бу ой харожатлабсизми, болам?" деб сўраган эди, "кам-кўстларни тузатиб олдиқ" деган жавобни берди. Иккинчи ойда, кўрпа-ёстиқларни тузатиб, махдумнинг кўзи тўрт бўла бергач, икки тиллолиқ "холис" дуо ҳам олиб қўйди. Лекин махдум бу ҳолдан анча шошқан эди. Бирар шайтон йўлдан оздирдими, деб астафидуллоғ ўқур эди. Анварнинг эскича очиқ юз билан муомала қилиб фақат "нақдина" важҳидангина дам бўлиб қолиши, топқанини "бемаза" овқатларга, кийим-кечак ва бошқа "беҳуда моляъни"ларга¹ сарф қилиши махдумни кўб тангликка солган эди.

— Бўтам Анвар, — деди бир кун махдум, — дунё деган кўб ноёб нарса; кишининг бир куни бўлса йиғлаб-сихтаб ўтиб кета берадир, илло, зар қадрига етиш керак... менда бўлса ўзингда турғандек гап, болам.

Бундай "муассир" насиҳатлар ҳам Анварга кор қилмади. Чунки Нигор ойим ва Раънолар билан бу тўғрида қатъий битишиб қўйган эди. Шу билан бирга махдумнинг ойлиқ вазифасини икки тиллодан ҳам камайтирмади. Инсон ҳар нарсага қобил... бора-бора махдум шунга ҳам қаноат қиладирган бўлиб, ҳисоб-китобни эсидан чиқарди. Бироқ, ой сайин икки тиллони олганда "қолғани" тўғрисида бир оз юраги ачишиб қўяр эди.

16. ХОННИНГ ИЛТИФОТИ

Девонда расмий мирзо бўлишининг учунчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонган эди. Айниқса, туркий таҳрирда мирзоларнинг ҳар бирисидан устун: чиройлик услуби, осон таркиб² ва ифодаси бор эди. Бунини мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар.

Худоёр муҳр босиш асноси ёзилган ёрлиғ ва номаларни ўқутиб эшитар, муншиларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқалиқ тўқуған ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас: "Эналаринг арапқа текканма?" деб мирзо,

1 *Моляъни* — қийматсиз нарса.

2 *Таркиб* — жумла тузиш.

муфтиларни койир эди¹. Аммо, Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва "шу бала бариларингдан ҳам ўқуғанрақ чиқар!" деб, бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди.

Муҳаммад Ражаб мунший кейинги кунларда муҳим тазкиралар таҳририни Анварга топширадирган бўлди. Ўзи бирар жойга кетадирган бўлса, девон идорасини Анвар қарамоғига қолдирар, ҳар бир тўғрида ҳам бошқалардан кўра Анварга ишонар эди. Зеро, Анвар ҳар бир ишни тўғри ва холис адо қилар, вазифасидан ташқари ишларга киришмас, оладирган маошидан ортиқча тамаъга тушмас эди. Бу ўрунда Анварнинг бир хусусиятини атайноқ ёзиб ўтишқа бурчлимиз: ўрус истибдод идораси ёнидаги мусулмон қозихоналари ва улардаги мирзоларни ҳар ким хотирлайдир. Ўша мирзоларнинг унар-унмаска "қалам учи" сўрашлари, кичкина ишни улғайтиб мазана² чиқариш ҳаракатлари ҳам бизга маълумдир.

Шу қозихона мирзолари, баайни ҳикоямизнинг мавзуёи бўлган Худоёр сарой муншийларининг кичкина нухсалари эдилар. Хонга ёзиладирган арзи-додлар сарой мирзоларидан ташқарида таҳрир қилинган бўлса, аксар вақт ишка ошмас эди. Яъни четда ёзилган ариза қабул қилинса ҳам ариза эгаси қалам учини бегона қилгани учун аризани хонга ва сармуншийга кўрсатмай, йиртиб ташлар эдилар. Ариза эгаси натижа сўраса, "аризангизни саводсиз киши ёзган экан; жаноб илтифотсиз қолдирдилар" деб саводлиқ кишидан бошқа ариза ёздириб беришқа маслаҳат кўрсатар эдилар. Ариза бергучи иккинчи мартаба ҳаражатлари, сарой мирзоларининг ўзларидан ёздиршға мажбур бўлар

¹ Худоёр қипчоқлар ичида ўскани учун тили ўзбекчадир. Эналаринг сўзидаги "нг" ҳарфини "нг" равишида қалин сўзлайдир. Бу кунги фаргона ўзбекларида ҳам (айниқса қишлоқиларда) юмшоқ "нг" ўрнида қалин "нг" ишлатиш кўб эшитиладир. Ҳозирги ислоҳ қилинган ҳарфимизда бу қалин "нг" нинг махсус шакли йўқдир. Ёзганда (н-г) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам бироқ қўганда ҳар ким буни ўз махражидан чиқаролмас, янглиш ўқур. Бу қалин "нг" ўзбекча бир неча сўздагина ишлатилмай кўб (эллилаб) сўзда истъёмол қилингани учун манимча алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи ҳис этиладир. Масалан машҳурлари: занг, панг, ланг, даранг, қаланги-қасанги, данг, тўнгуз, шанги, тўнгилламоқ, тўнг, гўнгуч ва ангиз, тинг бошқалар... Эски "нинг" "нг" равишида ислоҳ қилинган. Бу йўгон "нг" ҳам "г" ҳарфининг устига уч нуқта қўюлиб ёзилсамикни... (муал.).

² Мазина — ширинкома.

эди. Мундан бошқа, бир-бирлари устидан хонга шикоят қилиш, ўз аро битмас адоват ҳам давом этиб, аксар бир-бирларининг тегига сув ҳам қуйиб турар эдилар. Яна аксарият мирзолар хоннинг хуфиялик хизматини ҳам адо қилиб, шахсий адоват ёки хонга яхши кўруниш учун фуқародан нечаларнинг гуноҳсиз қонига чўмилиб, мудҳиш фожияларга ҳам сабабчи бўлар эдилар. Шунинг учун халқ айниқса, камбағаллар сарой мирзоларига нафрат билан қарар, улар ёнига яқинлашишдан қўрқар, иложсизликдан икки букулиб салом берар эди.

Лекин Анвар тамаъни, шайтанатни, адоватни айниқса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширилган вазифанигина адо қилар, алалхусус мазлумлар додномасини хонга эшитдиришқа ва яхши натижалантиришқа тиришар эди. Ул ўзининг шу тўғрилиги соясида ҳамиша анови мирзоларнинг ишига билоқасд¹ халал бериб, чиришни² бузуб турар, ҳам шу ва бошқача сабаблардан уларнинг адоватига яхшигина ҳадаф³ ҳам бўлган эди. Бироқ, Анварнинг ҳомийси — Муҳаммад Ражаббек катта эътибор ва нуфузга молик, ҳам хонга инobatлик, шунинг учун мирзолар Анварга қарши ҳеч нарса қилолмас эдилар. Мирзолар орасида Анварга тиш-тирноғи билан қарши бўлган Шаҳодат муфти каби кекса мирзолар яшаганларидек унинг истеъод ва закосига холис мафтун бўлган Султонли каби мирзолар ҳам бор эдилар.

Шу йўсун тажриба йилидан ташқари беш сана саройда ишлаб келар эдиким, мундан ўн беш кунлар муқаддам сармунший Муҳаммад Ражаб пойгачи бир ҳафтагина оғриб, вафот этди. Анвар ўзига самимий меҳрибон бўлган бир кишидан айрилди. Неча йиллардан бери Муҳаммад Ражаббекнинг ўлумини ёки бошқача бир фалокатини кутиб, ундан сўнг бош муншийликка ўзини чоғлаб юрган Шаҳодат муфти хизмат билан қишлоққа чиқиб кетканлиги учун, муваққат равишда бош муншийлик вазифасини Анвар адо қила бошлади. Ва шу бир неча кун ичида Анварнинг бош мунший бўлиш шойиъаси юриб қолдиким, ҳозирга бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш қийиндир. Чунки бу мансабга интилгучи казо ва казолар, шоир ва фузалолар кўбдир.

1 *Билоқасд* — қасдсиз, ният қилмай.

2 *Чириш* — битаетган ишни бузиш.

3 *Ҳадаф* — нишон.

17. АНВАРНИНГ АНДИШАСИ

Анвар Шаҳидбек билан махдумнинг сўзларига қарши мажҳул бир вазиятда бош қимирлатиб суфага қайтди. Уларнинг чиқиб кетишларини кутиб тургандек ички эшикдан Раъно кўринди. Ҳар замон титраб, учиб кетишка ҳозир турган бошидаги сариг атлас парчасини (рўймолни) бир қўли билан босиб ушлаган эди. Анвар Раънони шу ҳолда кўриб, суфа ёнидаги очилган гуллар устида тўхтади. Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсиб қарар эди. Келиб суфа лабида турган бўш лаганларга тақилди.

— Бу кунги меҳмондорчилигимиздан рози бўлган ўхшайсиз, Анвар ака, — деди қайрилиб Раъно.

— Жуда рози бўлдим, — деди Анвар ва Раънонинг ёнига келди, — айниқса, сенинг қўлинг билан тугилган мантилардан жуда мамнун бўлдим, Раъно.

Раъно лаганлардан қўлини олиб, тирсаги билан суфага суянди:

— Маним қўлим билан тугилган мантиларни қаёқдан билдингиз?

— Қаёқдан билдингиз? — деб Анвар кулди, қўлида бир дона қашқар гули бор эди, — айниқса, сенинг қўлинг нимага теккан бўлса, мен ўшани даррав сезаман.

— Мен туккан мантилар қандай экан?

— Танайми?

— Танайми?

— Чоклари диққат билан чимтилган, тўрт бурчаги иккига қовиштирилган, дўндиқ... танайми, деб ўйлайсанми? Мен нуқул сен туккан мантиларни танилаб едим...

— Мазалик эканми?

— Мазалик нима деган сўз, — деди Анвар, — мана шу қашқарнинг қизил гули ёдингдами, биз бу гулни келтириб ўтқузган йилимиз пушти ранглик бўлиб очилган эди. Икки йил ўтмай қизил туска кирди. Биласанми бу нимадан?

Раъно Анварнинг жиддий қилиб берган бу саволига тушунмади:

— Офтоб қизартиргандир.

— Янглишасан, Раъно, — деди Анвар, — мен бу гулнинг қизариш сирини ҳам биламан, бунинг қизаришига ҳам сен сабаб, сенинг қип-қизил лабинг...

— Ҳазилни қўйинг, — деди шу гулдек қизарган Раъно,

— Шаҳид семиз нима учун келган экан, сизни мирзобоши қилмоқчилар шекилли?

— Бу гапни қўй, Раъно; ишонмасанг ойнага қара, сенинг лабинг билан шу қизил гул ранги орасида фарқ борми, мана қара?..

Анвар томонидан лабига тегизилган гулдан Раъно ўзини олиб қочди:

— Ҳазил ўлсин... Сизни мирзобоши қилмоқчиларми?

— Мени ҳар бало қилмоқчилар... Лекин бўлмаган сўз.

— Нега бўлмаган сўз, шаҳарга овоза бўлган эмиш-ку?

Анвар орқаси билан сакраб суфа лабига оёғ солинтириб ўлтурди. Раъно бояғича унинг ёнида суфага суянди.

— Овоза ҳақиқат эмасдир.

— Шамол бўлмаса, теракнинг боши қимирламас эмиш.

Балки сизни мирзобоши таъйин қилурлар.

— Мени мирзобоши, таъйин қилсалар яхшими, Раъно?

— Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?

— Ёмон, Раъно.

— Нега ёмон?

— Ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

— Ифлос иш?.. Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку?

— Мен бек почча бўлолмайман, Раъно. Ўрдадаги тўкулиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турган оҳу зорлар маним юрагимни эзадир, тинчлигимни оладир. Яна мен мирзобоши бўлиб қолсам бу оҳу зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфесъл¹ сузарман. Бу вақт маним азобим бевосита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қиларман. Чунки хонга яхши кўруниш учун кўб ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм пичоғини қайраб бериш, шу мансабда узоқ яшамогимнинг асос шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаган ўхшайман. Мадҳу сано, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маъноларига малҳам бўлиш, албатта маним қўлимдан келмас. Чунки "соябони марҳамат" виждон кенгашига қулоқ солғучи "аҳмоқ"лардан эмасдир. Дадангнинг феъли сенга маълум, Раъно. Дунёда "манфаат"дан бошқани кўрмайдир. Маним нима учун бу мансабдан қочқанлигимнинг фарқига бормай, "куфрони нсъмат қиласан, ойига фалон тилло" деб

¹ *Билфесъл* — амалда.

дафъатан қўрқоқлиғимга ҳукм чиқарадир. Даданга бояғи узрларни кўрсатиш тошнинг қулоғига азон айтиш билан бир бўлгани учун сукут қилдим. Агар орада бир киши бўлмаса эди, гарчи, бош мирзолиқ ҳозир бир хаёл эрсада, ўшанда ҳам шу овозага бўйин сунмас эдим, Раъно.

Раъно Анварнинг кўзига тўғри тикилиб, сўзни тинглади. Унинг тусида Анварга ачиниш вазияти бор эди:

— Яхши ният билан мирзолиқни қабул қилсангиз, — деди, — аҳолидан ёрдам қўлингизни йиғмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйингиздан соқит бўлади, Анвар ака.

— Тўғри, — деди Анвар, — лекин гап бунда эмас, Раъно, мен шундай бўлишини тилар эдим. Бошқалар мен тилаганча қилмайдилар, биноан алайҳи, масъулият маним бўйнимдан соқит бўлди, деб тинчланиш мумкин эмасдир. Сен тамоман бошқача тушунган бир масала, сенинг ҳаракатинг ва истагинг аксича натижаланиб турса, руҳан эзиласан, виждонан азобланасан. Мана, асли мушкилот шу нуқтададир. Йўқса гардандан соқит қилиб қўйиш ҳар нарсадан ҳам қулай вазифа, аммо маънавий мағлубият огир масала, Раъно.

Раъно Анварнинг мақсадига тушунди шекиллик, бир неча вақт жим қолди ва қаршисидаги йигитнинг ўйчан юзига бир-икки қараб олди.

— Демак, мирзобошилиқни қабул қилмайсиз?

— Агар топширсалар, қабул қиламан.

— Шунчалик мушкилот ичида?

— Чунки отанг буни мендан талаб қиладир.

— Отамнинг қандай бийлиги бор?

Маъсум бу саволдан сўнг Анвар энтикиб қўйди ва Раънони бир фурсат кўздан кечириб турди:

— Жуда катта бийлиги бор, — деб яна энтикди.

Раъно қайтиб сўрамади. Гўё ул ҳам бундаги бийликка тушунган эди. Секингина лаганларга қўлини юбориб, Анварга бўштоброқ қаради:

— Чой ичасизми?

— Кейинроқ ичаман.

Раъно лаганларни кўтариб жўнади. Атлас кўйлак ичида тўлқинланиб кўринган унинг латиф гавдаси алҳол Анварнинг кўз ҳадафи эди.

— Мен хуфтанга чиқмайман, Раъно!

Раъно ярим йўлда тўхтаб, кулимсираган ҳолда Анварга қаради:

— Чиқарман! — деди.

18. ЖИЛОВХОНАДА БИР ЖАНЖАЛ

Аср намози учун масжид жиловхонасиға энди уч киши йигилған эди. Жиловхонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттуз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлиғиға қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба осқан каби бир киши эди. Унинг ёнида бўз яхтак боғичини осилтириб, хандалакдек бўқоғи билан ўнг томоғини зийнатлаган ўрта яшар яна бир "ҳусни Юсуф" кўринар эди. Унинг қаторида ошловдек чўзуқ юзлик, оқ бўз кўйлағи ердан тўрт эллик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралған учунчи нозанин ўлтурар эди.

Булардан биринчи муҳтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдурахмон домла жаноблари бўлиб, иккинчиси маҳалланинг ширин сўз гийбатчиларидан Самад бўқоқ, учунчиси масжиднинг муаззини Шукур сўфи эди. Самад бўқоқ билан Шукур сўфи имом афандининг мулойимона, ҳам битта-битта айни мақомиға чертиб ва қатор териб борған сўзига сомий эдилар:

— Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар тўлиб ётқан бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуғ бир вазифа, валлоҳи аълам топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўб гап керак. Аввало ақли салим, сониян, таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айтқан йигит ўтқан саналар Солиҳ махдумда савод ўқуб, биздан ҳижжа¹ ўрганиб юрар эди. Баҳарҳол бу хабарға ақл бовар қилмайди...

— Ҳа-а, тақсир, — деди Самад бўқоқ ва Шукур сўфини тирсағи билан туртти, — бу бала киму, ўрдаға мирзабошилиқ ким. Замонанинг зайли минан, бояғидек Мамаражаб мирзабошининг ярдамида ўрдаға киришиб қоған-да-а-а... баяғидек оппоққина бўлса Мамаражаб ўз ёниға оған-да-а-а...

Имом бўқоқнинг сўзини тинглаган ҳолда, икки кўзини ерга қаратқан эди.

— Юртнинг сўзига қараб айтаяппан-да, — деди Шукур сўфи, енгилған оҳангда, — ҳарчи бир неча кундан бери катта-кичикнинг оғзида шу гап.

— Кўбчиликнинг оғзини тикиб бўлардима-а-а, сўфа-а-а. Самад бўқоқнинг бу сўнгги гийқиллашида томоғи ос-

¹ Ҳижжа — собоқ.

тидаги йўғон томирлари туртиб чиқди. Имом ҳамон икки кўзи ерда бўлгани ҳолда кичкина бошини қимирлатди:

— Урдадан бирар киши масхара учун хабар тарқатқандир.

— Ҳа-а, тақсир.

Шу ҳолда жиловхонага тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эллийнинг ораси, елкаси туртиб чиққан Сафар бўзчи исмлиқ эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёнига ўлтурди ва сўзга бир оз қулоқ солғач, тушунар-тушунмас баҳска аралашиб қолди.

— Иншоолло, шу йигит мирзабоши бўлар, — деди Сафар бўзчи суҳбатнинг руҳини билмаган ҳолда, — ўзи ажаб зукко йигит, фуқаропарвар бола: бўғани маъқул, а, лаббай, тақсир?

Имом ерга қараган ҳолда бошини қимирлатиб қўйди. Самад бўқоқ хўрайиб Сафар бўзчига қаради:

— Э, акиллай берасанда, Сафар, — деди бўқоқ, — биз нима деяпбиз-ку сен нима деяпсан.

— Хўш, нима деяпсанлар?

— Овоза гап деяпмиза, мирзабошиликқа катта милла керак деяпмиз-а.

— У милла эмас эканми?

— Милла бўлса ҳам, хашаки миллалардан-да.

— Ашунга қоғанда чалғибсан, Самад, — деди Сафар бўзчи, — хат битишка келганда қўявур, камбағалга қайишқанини кўрсанг, ҳа, бўлди дейсан.

— Занталагинг кимга қайиша қопти?

— Ҳаммага, ҳаммага, — деди Сафар, — мени ўзимга ҳам ёрдам қилди-да, яшағуринг.

— Ҳа-а, хўш?

— Бултур ана шу кезде, — деди Сафар энгашинқираб, — бозорға саккизта бўз олиб тушкан эдим. Бирарта мушкил эъво қилдими, закотчининг томоғи тақилладими, ҳарчи фалакат, қўлтуғимдаги бўзни ёппа олди, қўйди; "отанг яхши, онанг яхши, косибман, савдагар бўлсам уйим куйсин"... Асти қўйса-чи... Бир йиллик закотинг деб кўтарди, кетти. Қўлингдан нима келади, Самад. Хафалигим ошиб, уйга қуруқ қайтдим. Майда-чуйда кутиб ўлтурган бола-чақанинг қути учти. Мол кетти — жон кетти, ишка ҳам қўлим бормаиди. Энди бўлар иш бўлган десанг юрак ачийди, дастмоя ҳам ғалтакка чиқадиған. Арза-парза биттирсамми дейман. Кўчада унга-бунга кенгаш солсам, арзанг маъқул дейишди. Шу яқинда, ўзи

ўрдада турадиган бир арзачи бор эмиш. Кеткан устига кеткан деб дўкон теги яримта бўз бор экан, қўлтуғимга тиқиб олдим. Ана шу тобларда сўроғлаб арзачи мирзаникига борсам, ҳозир ўрдадан келиб, энди тўннини ешиб турган экан. Ёш, навқирон йигит, "салом, алик", "ҳорма", "бор бўл". "Шундай, шундай гап; бир парча арза биттирсам, деб келган эдим". Ўрдалиққа гап уқдириш қиёматдан кейин, тақсир. Лекин бу йигитда гаврлик¹ сиёқи йўқ, Шукур сўфи. Гапка қониб олиб, қулоқ қоқмай "хўб". Арзанинг бир ерига закотчининг оти тушар экан, неча қайта сўраса ҳам билмадим, ундан кейин афти башарасини уқдириб эдим, тусмоллаб биттасининг отини ёзди, чоғи. "Энди кета беринг, арзани ўзим топшираман" дейди. Жавобини ҳам икки кундан кейин ўзидан олар эмишман...

— Манави осонлиқни қаранг, тақсир. Дуо қилиб қалам учисига бўзни бердим, олмайди. "Ёпирай, озсиндиёв, қурғур" деб қўрқдим. "Арза ўрунласа яна хизмат қилармиз, мирзабоши". Яна йўқ, "тоза фалакат бости" деб турсам, "арзага ҳақ олмайман: бўзингни олиб кетавур" — дегани экан. Барака топқурни қаранг, тақсир. А, шундақа одам ҳам бўладими, Самад оға. "Олтин олмасанг, дуо ол" деб қўлимни очтим. Ҳа, энди буни қўявуринг. Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўлтурсам эшикни бирав тақиллатади. "Ҳа, келавуринг". Дўконхонага бўз қўлтуқлаган бир киши кирди.

- Сафарбой сизми?
- Ҳа, биз.
- Арза берганмидингиз?
- Берган эдим.
- Отангизнинг оти нима?
- Маматбой.

Қўлтуғидаги бўзни олдимга ташлади. Худда кечаги бўзларим: таппа-тақ саккизта.

- Бўзларингизни олдингиз-а?
- Ҳа, олдим.
- Хайр.
- Хўш.

Бу яхшилиқ арздан ҳам бурун мирзабошидан бўлди, деб ўйладим. Балаларнинг кенгаши билан икки бўзни

¹ *Гаёр, габр* —оташпараст, исломни танимаслик.

кўтариб шом пайтида мирзанинг уйига бордим. Чақирдим, чиқди. Миннатдорчилик билан икки бўзни узатдим; асти олса-чи. "Яхтакка бўзим бор, кетавуринг", дейди. "Сотиб, пулини берайми", десам "пулим ҳам кўб" дейди. Ақалли биттасини ҳам олмади. Яна дуо қилиб бўз билан қайтдим. Фаришта ҳам шунчалик бўлар, деб ўйлаб қолдим, Шукур сўфи! А, шундай йигит мирзабоши бўлмай ким бўлсин, Самадбой! Кўбни дуоси кўл деганлар; ишонмасанглар, ана тақсиримдан сўранглар!

Ҳикояни эшитиш асноси имомда бир ғижиниш вазияти бор эди. Ҳикоя биткач, заҳарханда билан Самад бўқоққа қаради, дами кесилаёзган Самад бўқоқ бундан руҳланди.

— Ёлгонни ҳам ямламай ютадиган бўлибсан-да, Сафар, — деди бўқоқ.

Сафар бўзчи тўсундан ўзгариб кетди. Ранги ўчинқиради: — Азбаройи худо, қасамми?

— Иккита бўзни икки қўллаб оборсанг, — деди Самад бўқоқ, — қайси аҳмоқ олмай қайтарар экан-а? Ёлгонни сал киши ишонадиган қилиб гапириш керак, Сафар-а-а!

— Азбаройи худо, олмади! — деди Сафар ва асабийланиб ўрнидан туриб кетди, — шу каъбатуллонинг ичида ўлтуриб ёлгон гапирган одам мусурмон эмас, кишининг қасамига ишонмаган ҳам етти маҳзабда мўъмин эмс!

Сафар аканинг азтахидил аччиғланганини сезган имом орага тушти:

— Бундай яхшилиқни ҳар ким ҳам қила оладир, Сафар ака, — деди, — шунинг учун мирзабошининг сизга қилган яхшилиғига мен ишондим. Аммо бизнинг баҳсимиз унинг бева-бечора қилган яхшилиғи тўғрисида бўлмай, бу одам ўрдадаги мирзоларга бошлиқ бўла оладирми, яъни ўшандоғ катта ишнинг уҳдасидан чиқадирми, устидадир.

— Баракалла, тақсир, — деди Сафар бўзчи турган еридан, — менга қолса, иншоолло, уҳдасидан чиқади!

Имом Сафар бўзчиға тушуна олмай, бир оз тикилиб тургандан кейин сўради:

— Унинг уҳда қилишини сиз қаёқдан биласиз?

— Худой билдирса, биламан-да, тақсир?

— Хўш?

— Ахир, кўбчиликнинг дуоси кўл-да, тақсир!

— Кўбчиликнинг дуоси кўл бўлса яхши, — деди имом, — аммо бу хизматка унинг илми кофийми?

— Ковфий, тақсир, ковфий!

— Ахир, сиз кофийлигини қаёқдан биласиз?

— Ахир... ковфий эмаслигини сиз ҳам қаёқдан биласиз, тақсир.

— Кофий эмаслигини мен шундан биламанки, — деди имом аччигини ичига ютқан ҳолда, — бундай мансабга минадирган киши Бухоройи шарифда таҳсил кўрмаганда ҳам лоақал Хўқанд мадрасаларида ўқуған бўлиши керак, аммо сизнинг мирзабошингиз саводхонлиқдан бошқани билмайдир.

— Билмаганини сиз қаёқдан биласиз тақсир?

— Чунки мен уни ўз қўлимда ўқутқанман... бир ятим бола эди.

— Худонинг бериши, тақсир, — деди Сафар ўйлаб-нетиб турмай, — жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқуб, ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. Ул бўлса мадраса кўрмасдан мирзаларнинг мирзаси бўлмоқчи; худой берса шундай, тақсир.

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланған, оламинчоқ кўзи алланучка ҳолатка кирган эди.

— Аблаҳ одам экансан! — деди.

— Сиз ҳам аҳмоқ мулла экансиз! — деди Сафар бўзчи.

Имом газаби билан ўрнидан туриб Сафар бўзчига хезланған эди, уни Самад бўқоқ ушлаб қолди.

— Падар лаънат, адабсиз! — деди Самад, — домлага шундай сўзни айтасанми-я-а?

Сафар бўзчи турған ўрнидан силжимади:

— Чўзма кекиртагингни, бўқоқ, — деди, — қани қўйиб бер-чи тақсирингни, ёқалашсин-чи мен минан! Андишанинг отини қўрқоқ қўйдингми?!

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолған, имом бўлса гўё ҳужум қилмоқчидек Самад бўқоқни итарар эди. Самад бўқоқ гийбатдан бошқа ишка ярамагани учун, имомнинг ёрдамига етиш чамаси йўқ эди.

— Шу адабсизлигинг билан, — деди Самад насиҳатомуз, — яна домланинг орқасида намоз ўқуйсанми, Сафар, а!

— Уқумасам қутиламанми сенлардан!

— Уқумасанг бор, жўна!!!

— Ҳе... — деб сўкинди Сафар бўзчи ва жиловхонадан чиқиб жўнади. Унинг орқасича "падар лаънат жоҳил" деди имом ва илгариги ўрнига борди. Бир неча вақт учавлари ҳам сўзсиз ўлтурдилар.

— Бир ит-да, тақсир, хафа бўлманг-а-а!

Имом жавоб бермади. Яна бир неча киши келиб қўшилғач, Шукур сўфи мезанага чиқиб азон айтди. Асрни ўқуш учун масжидга кирдилар.

19. ИФЛОС БИР МОЗИЙ

Имомнинг таъби жуда сустанди. Шом ва хуфтан асноларида ҳам ҳеч ким билан сўзлашмади. Сафар бўзчининг "Бухоройи шарифда неча йил ўқуб келиб, ниҳоятни маҳаллага имом бўлдингиз. Худой бермаса шундай бўлади, тақсир" деган сўзи заҳарли ханжар каби унинг юрагида янгидан-янги жароҳат очар эди.

Дарҳақиқат, Сафарнинг бу сўзи имомнинг эски жароҳатини мудҳиш тузлаб ташлади. Бу жароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрган бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир "бемаъни" бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди. Самад бўқоқ ва Шукур сўфи каби бемазалар олдида имомнинг обрўсини тўқди. Бу бир ёқдан. Иккинчи тарафдан Сафарнинг "ул бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи..." жумласи яна дард устига чипқон. Яъни имомнинг ҳасад ўти тўрт томондан пуфланди, гўё ул икки олов ўртасида қолгандек бўлди.

Анварнинг бош муншийликка яраматирганлигини, илм-сиз, фазлсизлигини нега бунча исбот қилишга тиришди? Сафар бўзчи каби бир "аблаҳ" билан баҳслашиб, ўзига нега бунча хафалик ортдирди? Гарчи, Анварга холис қиймат бермакчи бўлганида ҳам буни Сафар каби илмсиз, нодон бир кишига тушундирмоқ учун қандай ҳожат бор эди? Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўткан тарихига бир оз кўз ташлаб олишга мажбурмиз. Чунки бусиз ўқуғучимизни таъмин қилиш мумкин эмасдир.

Ҳозирги имомимиз — мулла Абдураҳмон мундан йигирма йиллар муқаддам, қисқагина, аҳамиятсизгина "Раҳмон" исми билан аталар эди. Абдураҳмоннинг отаси уламо наслдан, аммо бу шараф нима сабаб биландир, унинг отасига насиб бўлмаган, бироқ Абдураҳмоннинг амаклари ота касбини ушлаб таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар. Абдураҳмон ёш бола экан, отаси ўлиб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди. Ўн беш ёшларгача Солиҳ маҳдум мактабида савод ўқуғач, мударрис амаklarидан Бухоройи шарифка келиб таҳсил қилишга даъват хати олди. Хатда Абдураҳмоннинг бобо касблари уламолиқ эканини, шунинг учун бошқа

касбларга уруниб умр зоеъ қилиш абаслиги¹, ўз тарбияларида таҳсил кўриш лузуми сўзланар эди. Бу даъват Абдурахмоннинг онасига ва бошқа яқинларига жуда маъқул тушиб, уни Бухорога жўнатиш қарорига келдилар. Абдурахмон ҳам истиқболдаги мударрис, муфтилик ширин хайллари ичида Бухорога сафар қилди.

Катта амак Бухоронинг "Хўжа Порсо" мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдурахмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдурахмон силлиққина бола, мадраса муллабаччалари албатта шундай силлиқ болага ўч... Шунга биноан домла мударрис гарчи мадрасадан ҳужра бериш мумкин бўлса ҳам мазкур ишончсизлиқ мажбуриятида Абдурахмонни ўз меҳмонхонасига жойлаштирди. Шу ҳолда Абдурахмон таҳсил бошлади.

Домла мударрис "замона бузуқлигини" назарга олгани учун Абдурахмонни ҳалиги тўғрисида жуда қаттиғ назорат қилар эди. Бироқ, домлаларнинг бундай бузуқликқа қарши бора олишлари мумкинми эди? Уларнинг ўзлари шу "маҳрам" балосига гирифтор, яъни бузуқликқа манбаъ бўла туриб ҳам яна "замона бузуқлиги"дан шикоят қилишлари ўша вақтлардаги "мадраса мантиқи"га ҳеч бир баҳссиз сиға олур эдиким, бу тўғрида менга осила кўрмангиз. Кишининг боласини бузиш ҳар бир салласи муаззам, илми "фавқалодда", ўзи "варасатул-анбиё"² саналган зотлар назарида ва виждонида маъфу, аммо ўз ўғлига бошқалар ўшандоғ ҳайвонликни қиладирган бўлса: "Замона бузуқ, эҳтиёт шарт!"

Шу йўсун домла мударрис буродарзодасини яхши эҳтиёт билан, ҳатто шомдан кейин дарбозага қулф солиб тарбия қилар, мадрасадаги оти ёмонга йиртилган хоҳ ёш, хоҳ кекса умуман, талабалар мажлисига яқинлашдирмас эди.

Киши аввало моххов ёки пес бўлмасин: бўлдим, бетдан бўлмаса елқадан, қўлдан сув очмаса — оёқдан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига³ шу касал сироят⁴ қилмай қолмайдир.

1 Абас — бефойда, беҳуда.

2 Варасатул-анбиё — пайгамбарлар авлоди.

3 Фард — шахс, кимса, киши.

4 Сироят — таъсир.

Домла муддаррис буродарзодасини мадраса муллабаччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, яна амният¹ остида эмас эди. Мадрасадан ташқарида ҳам Абдурахмонни кўз остига олғучи "муллабаччалар" йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришига етканда, табиий, домла муддарриснинг қўлидан ҳеч иш келмай қолди.

Домла назоратни эскича давом этдириб, хотиржамъ юрганда бир неча жувонбоз савдогарлар Абдурахмон билан алоқа қилиб қўйган эдилар. Домла муддаррис эрта-кеч Абдурахмонни кўз ўнгидан юбормас, хуфтандан кейин дарбозага қулф солар, Абдурахмонни меҳмонхонада ётқузиб, сўнгра ўзи ичкарига ухлагали кирар; зиёфатка бориладирган бўлса, ўзи билан бирга олиб юрар эди. Яна шу ҳолда Абдурахмонни қандай қилиб буза олсинлар? Таассуф, бузган эдилар. Бачабозликқа махсус ҳунар ва найранглар ижод қилган омилкор савдогарлардан бир нечаси "Абдурахмонча"ни йўлдан оздирган эдилар.

Домла муддаррис хотиржамъ ичкарига ухлагали киргандан кейин меҳмонхонанинг кўча томон даричасига кичкина бир кесак тик этиб тегар, гўё ешиниб ётқан Абдурахмонча бу ишорадан сўнг туриб кийинар ва секингина даричани очар эшик очилгач кўчадан бир ўрим арқон тўп этиб меҳмонхонага ташланар эди. Абдурахмонча арқоннинг бир учини меҳмонхонанинг дарчасига боғлаб, иккинчи учига ўзи осилиб кўчага тушар, арқонни бўй старлик қилиб яширгач, нарида кутиб ўлтурган "одам ўғриси" билан бирга базм ўрнига жўнар эди. У ерда бўлса беш-ўн "ошиқлар" Абдурахмончани келиши он билиттифоқ "Бухоро амрлиги"га кўтариб, амру фармониға итоат қилурлар:

"Мулла Абдурахмонжон, жаноби олий, гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай!"² каби мадҳу саноларга кўмилган "Абдурахмонча" ҳар бир ишни ўз тилагича юрита: май учун соқий бўлар, заифона кўйлак, лозим ва бошиға кокил кийиб ўн олти ёшар қиз суратига кирар; чойға лабини тегизиб "табаррук" қилар; дутор, танбурға йўргалаб ўюнчи бўлар; бошидаги кокил билан "ошиқлар"ни раҳмсиз қамчилаб ситамгар ва золимға айланар, энг охирда... Қисқаси бу бобдаги бор чорамиз учун ҳам ярарлиқ ҳолға келган ёки келтирилган эди.

¹ Амният — тинчлик, хотиржамлик

² Гарам, аз сарашон гардам, билмгни олиш — айланай, бошингча жоним фию, дардингни олай

Уч йилгача шу йўсун "ошиқлар" кўнглини овлаб келиб, бир кун сир очилиб қолди. Домла мударрис бу номуска чидалмай Абдураҳмонни ўз уйидан қувлади. Абдураҳмон тавба қилиб, домла мударрисдан лоақал мадрасада туришни сўради. Восита-васоит билан изн ҳосил қилиб, мадрасада истиқомат қила бошлади. Энди ишрат навбати мадраса жигар сўхталарига...¹ Икки йил чамаси мадраса афроди² орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юргандан кейин соқол-мурти чиқиб ҳусн сармоясини заволга юз тутди ва кундан-кун "бозор касодланиб" харидор озайдди. Абдураҳмон уч йил бўйи савдогарлар орасида "ахлоқ тузатқан" бўлса, яна икки йил мадрасада туриб шу тузалган ахлоқни "камолатка" эришдирди. Шунинг учун анвоъи эркаликка, неча хил мукайифотка, ранг-баранг "иззат, ҳурматка" ўрганган кўнгли бу харидорсизлик балосига туз сепкан ярадек ачир эди. Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан "вақтсиз чиққан" соқол-муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-раста, кўй-гузарлар сайрига чиқар эди...

Маълумдирким, дўндиқчалар аввало оқчаси кўб, бел оғриги кўрмаган бойларга насиб бўлурлар. Улар зерикиб ташлағач, ўрта хол "ташна"лар домига тушарлар. Соқол-мурт чиқиб давангиликдан³ хабар келгач, учунчи табақа, яъни бўйни йўгон, гўлабурлар истифодасига кечарлар. Шунга ўхшаш бизнинг Абдураҳмон ҳам мўйчинак ушлаган даврида шу учунчи табақа — чойхонанишин, тавкаргир⁴ ва бобойи банглар орасидан ўзига замин топди. Унинг бу учунчи давридаги аҳволини ёзишга қалам маъзурдир. Шу йўсун бу кейинги табақа орасида ҳам уч йил чамаси иш кўргач, ажойиб бир дунёдийда, мисли озшалоқ, ҳамма шароитлари билан мадрасалик бир безори ва чапан ҳолда баччалик даври билан видоълашди. Чунки, башара нонга чумоли ёпишқандек соқол-мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади.

1 *Жигар сўхта* — ошиқи беқарор

2 *Афрод* — шахслар, кишилар, кимсалар.

3 *Давангилик* — ўсмирлик даври.

4 *Тавкаргир* — қиморда ютуқдан чўтал олувчи.

20. ҲУШЁРЛИҚ

Ҳозир Абдураҳмон ўзининг яқин мозийсида усти ширнига беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпақалиқ бир ҳол тасаввур қилолмас эди. Бир неча ойлар ниҳоятда руҳсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳавсаласиз давом этиб юрди. Гўё бу кунларда бе-ниҳоят ичкулукдан сўнг бош оғриғи даврини кечирар эди. Шу йўсун кўб вақт руҳий хасталиқ кечириб кутилмаганда жонланиб кетди. Яъни "Ақоид"нинг шарҳига яхши тушуниш учун беш бармоғини оғзига тиққандек енг шимарди.

Юқоридағи руҳ тушиш даврида ул мозийсидағи каби эркалик, амру фармон ва шуҳрат учун қайғирган, кўб бош оғритиб эндиғи шуҳратни мўйчинак истеъмоли орқалию эмас, балки ақоид, шарҳ ва ҳавоший¹ воситасида топмоқчи бўлган, яъни фарди ғоясиға диний олимлик либосини кийдириш фикрига келган эди². Беш йил "ғоя" учун қаттиғ берилиб, рутубатлик ҳужрада захлаб, саломатлиғи учун умр бўйи аримайдирган ориғлиқ, рангсизлик ортдириб йигирма саккиз ёшида "хатми кутуб"³ қилишға муваффақ бўлди. Беш йиллик ўзгаришдан сўнг домла мударрис Абдураҳмоннинг эски гуноҳларини кечирган эди. Ўз ёнидан бир мунча сарф этиб, Абдураҳмон учун хатм тўйи қилиб берди.

Мулла Абдураҳмон Қўқон сафарига ҳозирланар эди. Кўнгли Қўқонда ўзини кутиб турган уламолик шуҳратига; муфтилик, қози ва аъламлик мансабига ошиқинар эди. Унинг фикрича, Қўқондағи қариндош-уруғлар ҳам ёш олимнинг истиқболиға ҳозирлик кўргандек эдилар.

Шу йўсун ошиқлар ёр васлига ошиққандек мулла Абдураҳмон ҳам ўз шаҳрига елиб-югуриб етди. Ул ўйлағанча истиқболға бутун Қўқон кўчиб чиқмаса ҳам, қариндош-уруғдан уч-тўрт киши, маҳалла кексаларидан иккита савобталаб чол дарбоза ёнидан кутиб олдилар. Бу соддача

¹ *Ҳавоший*—ҳошиялар, бирон китобнинг шарҳига берилган шарҳ.

² *Фард ғояси*—Оллоҳнинг бирлигини англаш ғоясидир. Юқоридағи жумлада мана шу ғояни, яъни Оллоҳнинг яккаю ягоналиғи ғоясини диний илмлар билан исботлаш назарда тугилади.

³ *Хатми кутуб*—китобларни ўқиб тугатиш.

истиқбол қилиниш Абдурахмоининг Бухорода туриб қилган ширин хаёлига биринчи зарба эди. Уйига бориб тушти. Бир неча кунгача фотиҳахонлиқ, ҳордиқ чиқариш маросимлари давом этди. Лекин бундан ҳам қаноатлана олмади, бильакс, жини отланди. Чунки зиёрат қилгучиларнинг аксариси мертуқ-сертуқ қавму қариндошлар, узоқ-яқин кўз таниш мадраса талабалари ва бир неча маҳалла имомлари бўлиб, ул куткан асосий мойлар¹, яъни мударрис, пешволар, муфти-уламолар ва бек-бекзодалар, бооброў ашроф ва боёнлар зиёратчилар орасида ақалли кўз огриғи учун ҳам кўринмадилар. Бу иккинчи зарба эди.

Зиёрат қилишга "қўли тегмаган" баъзилар узр мақомида ўз уйларига "махсус зиёфат" билан чақирарлар, деб кутди. Бахтка қарши, бу умид ҳам бўш чиқди. Бир неча қариндошларнинг титраб-қахшаб қилган зиёфатлари билан "уйдан уйга ўтиб неъматлар ичида сузиб юриш" хаёли ҳам "бир хаёл" бўлиб қолди. Бу учунчи зарба эди.

Бир ой ўтмай қавму қариндошларнинг-да зиёфатлари ниҳоятига етиб, бева онасининг туппасига қаноат этишка мажбур бўлиб қолди. Бухорода ўйлаганча бирар мадрасанинг мударрислиги ёки бу топилмағанда мукаррирлигигина эмас, ҳатто нариги маҳалланинг имоматини олиш ҳам қийин келди. Ўзидан икки маҳалла нарида бўлган ҳозирги масжид имоматига таъйин қилмоқчи бўлган эдилар, бунга ҳам моний чиқди; мулла Абдурахмон алҳол суннатни бажо келтирмаган, яъни, уйланмай, тарки суннат қилган кишининг имоматида нуқс бор, дейишиб, маҳалладаги баъзи тақводорлар эътироз қилдилар. Шундан кейин бир неча ёр-дўстлар, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйландириш фикрига туштилар. Бухородаги "хаёллар" зеру забар² бўлган ҳолда, мулла Абдурахмон уйланиш шарти билан ҳалиги маҳалла имоматига ўтди. Ҳозир шунчалик паст ишка ҳам бўйин эгиш зурурати бор эди...

Мулла Абдурахмоннинг совчилари ибтадаан³ Солиҳ махдумнинг қизи—Раъно учун бордилар. Чунки Раънонинг ҳусни бу даҳада машҳур, ундан кейин Абдурахмоннинг ўзи Солиҳ махдумда савод ўқуб юрган фурсатда ёш Раъ-

1 *Моя*—аслзода, асл одамлар.

2 *Зеру забар*—остин-устин, вайрон.

3 *Ибтадаан*—бошлаб, дастлаб.

нони кўрган, учунчидан—ёш олим кекса домланинг қизига уйланса яна бир ҳусн бўлар эди. Айниқса, мулла Абдурахмон ҳануз Раънонинг эрга берилмаганлиги хабарини эшиткач, бу тасодифни истиқболнинг хайрлик фоллари сирасига киритди. Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак, деб тўғри кутмаёқ унинг хаёлий сиймосини қучоқлай бошлади. Мактабдор домлаларга қараганда ўз илм ва мартабасини аллақанча юқори қўйганликдан, Солиҳ махдумнинг қулоқ қоқмай домод қилишига ишонар ва бу кунми, эртами, Раънони чиндан дар оғуш этиш учун ошиқар эди. Лекин тақдир бунда ҳам уни алдади. Совчилар Нигор оғимдан бўлмаган узрни олиб келдилар: "Қизлари ҳали ёш эмиш, энди ўн икки ёшқа кирган эмиш..."

Мулла Абдурахмон хотинлар сўзига ишонмай Солиҳ махдумнинг ўз олдига маҳалладан бир-иккита кексани совчи қилиб юборди. Бу совчилар ҳам яна аччиғроқ жавоб билан келдилар. "Солиҳ махдум қизини ўрдада мирзолик қиладирган Анвар исмлиқ бир йигитка фотиҳа ўқуб қўйган экан. Фотиҳа қилмаганда, албатта сизга берар экан, кўб афсус чекти".

Бу жавобдан кейин Абдурахмоннинг дами ичига тушиб, ўз тақдирига лаънат ўқуди. Аммо кўнглида Раънони оладирган Анвар исмлиқ йигитка қарши бир кек туғилди. Бу жавоб чиндан тўғрими, найранги йўқми, деб ўрдада хизмат қиладирган Анвар отлиқ мирзони сўраштиради. Тўғрилигини билиш устига ҳатто бу Анварни кимлигини ҳам хотирлади: ўзи Бухорога кетар олдида Солиҳ махдумнинг мактабида ўқуб юрган ўша ятим бола эмиш. Уч-тўрт йиллардан бери ўрдада мирзолик қилиб, неча тилло моҳона олар эмиш... Бу сўраштириб билишдан кейин Абдурахмоннинг ичи яна ёниб кетди; Бухорода хатми кутуб қилиб келган бир "олим", ақалли бир маҳалла имоматиға хархашасиз ўталмасин-да, унинг ҳаром тукига арзимаган бир бесавод ятим ва баднажот исқирт ўрдадан фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туйфайлда Раъно каби бир қизни ҳам ўзиники қилсин: бу айниқса киши чидарлик гап эмас эди...

Мулла Абдурахмон бутун камолатини ишка қўйиб, имомат ва хатибликка шуруъ¹ қилди. Ҳар кун қавмлариға

¹ Шуруъ—бошлаш, ишга киришиш.

амри маъруф, наҳйи анилмункар¹ айтиб, хусусан, ҳар ҳафта жумъа куни амри маъруфни кенгроқ доирада юри-тиб, кўбларнинг кўнглини эритишка муваффақ ҳам бўлди. Изҳори фазл ниятида қилинган бу кўз бўяш кўбларнинг диққатини ўзига жалб этиб, ҳатто унинг амри маъруфини тинглаш учун жумъа кунлари чет маҳаллалардан оғиб, кишилар кела бошладилар. Бу муваффақиятдан чатна-ёзган мулла Абдурахмон кучангандан кучанар, айниқса орада хонга тегишлик ҳукуматдор беклардан кўриниб қол-са, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонга итоат, бекларга ҳурмат билан айрибошлаб олар эди. Ҳаммабоп бўлишга қараганда, айниқса, хонбоп бўлишга тиришар эди. Унинг бу жонбозлиғи бошқа тўғриларда бирар амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важида ниҳоятда яхши самара берди. Унинг "дарёи фазли"га маф-тун бўлган савдогарлардан бири қиз қариндошини бериб ўзига куяв қилди. Яхши оилага куяв бўлганидек, шаҳардаги бошқа давлатмандлар билан ҳам алоқа боғлади ва уларнинг зиёфатлари воситасида баъзи мадрасаларнинг мударрислари, мукаррирлари билан ҳам танишди, қисқаси, бир оз бурни кўтарилаёзди. Фақат энди ўрдага яқинлаша олса... Аммо ҳануз бу муяссар эмас-да.

Имомнинг кўнгли Анвар қаршисига озгина кирлик экан-нини ўқуғучи юқоридан онглади. Унинг кўнглидаги шу озгина кир Анварнинг кўтарилишидан тинчсиз эди.

—Нодон Анвар ўрдадан қувланиш ерида сармуншийлик маснадига минмакчи.

Холис муҳокама кўпинча муҳокама бўлиб қоладир. Аммо ғаразлик фикр аксар сўзлагучини шарманда қиладир. Шунга ўхшаш, мулла Абдурахмон ҳам муҳокамасига озгина ғараз аралаштириб, Сафар бўзчининг аччиг ҳақоратиға ҳадаф бўлди.

Шундай, ул Анварга кекли эди. Шунинг билан бирга Анварга қарши амада бир иш қилиш кучидан ҳам маҳрум эди. Балки сиз "энди имом афанди уйланиб олиб-дир, Раънога эҳтиёжи қолмабдир, бас, шу ҳолда кек сақлашга қандай мантиқ бор?" дерсиз. Бу жуда содда муҳокама. Аслида бу кек Раъно билан бошланган бўлса ҳам, ҳозирда доирани бошқача ушлаган. Масалан дейсиз-

¹ Наҳйи анилмункар—ёмонликдан қайтартиш.

ми? Масалаи, Сафар бўзчи жуда билиб сўзлади: "Сиз шунча йил Бухорода ўқуб келиб, ниҳояти маҳаллага бир имом бўлдингиз, ул бўлса..."

Битишка маҳкум бўлган кекни мана шу "неча йил Бухорода ўқуб келганлик ёки Бухорога бормаса ҳам кимсан фалоний бўлганлик" сақлаб турар эди. Агар сиз содда бўлсангиз, масалага Сафар бўзчи каби қараб "худой берса шундай" дерсиз, яна гапга тушунмасиз. Абдурахмон каби кишиларнинг табиъатига тушуниш албатта қийин ва тушунмаган маъқул.

21. ЁРЛИҒ БЕРИШ МАРОСИМИ

Ёрлиғнинг кимнинг исмига ёзилганлигини эрталабданоқ ўрдада ҳар ким сезиб қолди. Девонда эски одатича ўз ишини қилиб ўлтурғучи Анварнинг ёнига дам-бадам мирзо ва ғайри сарой ходимлари келиб, оқистагина уни табрик этиб кетар эдилар. Анвар табрикларга илтифотсиз, оддий вазиятда, хонга эшитдирилиши зарур, атроф ҳокимларидан бу кун келган нома ва аризаларнинг муҳимини аҳамиятсизидан ажратиб, худайчига топшириш учун тайёрлар, баъзиларини биринчи хонада олдига даво-қалам қўйиб дафтар устида ўлтурган мирзо, муфтиларга ҳавола қилар эди.

Сармунший хонасида Анвардан бошқа яна икки номанавис бор эди. Бу иккиси қоғозга михлангандек гап-сўзсиз савағич қаламни қирр-қирр қоғоз устидан юритиб турар эдилар. Бу қовоқ-тумшуғи осилиб кетканларнинг биттаси Шаҳодат муфти бўлиб, номзади хонга манзур қилинганлардан эди. Иккинчиси шоир "Мадҳий"нинг сармунший бўлишини орзу қилган Калоншоҳ отлиғ яна бир пешқадам мирзо эди.

Биринчи хонадаги ўн бешка яқин мирзолар ҳам турли турли вазиятда: Султонали мирзога ўхшаганлар ер остидан ёнидағисига кулиб муомала қилар ва баъзилар Шаҳодат муфти каби тўнни тескари кийиб олган кўринар эди. Анвар ёнидағиларнинг бу ўзгаришларидан сиқилган-сумон ҳар бир аризани кўриб чиқиш ораси уларга қараб олар эди. Қаршисидаги иккиси гўё мум тишлаган каби сўзсиз эдилар.

—Бу кундан мени мазох қилиб бошладилар,—деди ниҳоят Анвар,—гўё мен сармунший бўлар эмишман...

Шаҳодат муфти савағич қаламини даво-қалам бир-икки тиқиб олгач, кўзи қоғозда экан, жавоб берди:

—Бўлсангиз ажаб эмас...

—Йўқ,—деди Анвар ариза буклаб,—сиз қишлоқда бўлганингиз сабабдан келгунингизча ишлар тўхтаб қолма-син деб вазифамдан ташқари ишларга уриндим. Эртадан бу вазифани ўзингиз олингиз, тақсир, мен бу мазохларга чидай олмайман.

Шаҳодат муфти қарийб бутун кўкрагини ёпқан баҳайбат мошгуруч соқолини қалам билан таради:

—Мазох бўлмаса керак,—деди билинтирмайгина энти-киб,—алқол ёшсиз, муҳофазангиз бутун, зерикиш сизнинг учун айб бўлади... Биз энди бу ишни кўб қилиб зериканмиз...

—Албатта,—деди муфтининг ёнидаги Калоншоҳ мирзо кўзини қоғоздан олмаган ҳолда,—мазохларга қулоқ солиш керак эмас.

Анвар табрикларни бир қадар ҳақиқатка яқин кўрар эди. Аммо уларга "мазох" деб таъбир қилиши, ўзини маълум ўнгайсизликдан қутқариш ва уларга ҳам енгиллик бериш учун эди. Бироқ Калоншоҳ мирзонинг кейинги сўзи яна уни эзиб, очикдан-очик бўлган бу адоватка қарши қандай муқобала қилишдан ожиз келди. Шу ҳолда биринчи хонанинг даҳлизидан ҳудайчи кўринди ва турган жойидан Анварни чақирди:

—Мирзо Анвар!

Анвар, ҳудайчи учун ажратқан аризаларни қўлига олиб ўрнидан турди:

—Аризалар тайёр... Ҳузурингизга чиқармоқчи бўлиб турган эдим!

Ҳудайчи бошини чайқади:

—Аризаларни ҳозирча қўйиб турингиз,—деб ерга ишорат қилди,—ўзингиз мен билан бирга келингиз.

—Қаёққа, тақсир?

—Ҳузури муборакка.

Мирзолар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шаҳодат муфти бўзрайиб ҳамроҳига қаради. Анвар эса қўлида аризалари билан ҳайрат ичида эди. Даҳлизда уни кутиб турган ҳудайчи яна танбеҳ қилди:

—Мен сизга айтаман, Анвар.

¹ Ариза ва бошқа гаплар хонга фақат ҳудайчи томонидан тақдим қилинадир (муал.).

Анвар, қўлидагини ўз жойига қўйиб худайчи орқасидан чиқди.

Хон тахтда эди. Унг тараф курсида Абдураҳмон офтобачи¹ ва сўлда шоир мулла Ниёз домла қўл боғлаб ўлтурар эдилар. Биринчи хонадан Худоёр ҳузурига кирадирган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотқанлар, улар қаторида хон улуглари—аён ва сарой беклари чизилишиб ўлтурганлар эди.

Худайчи "ҳузури муборакка" кириб таъзим қилди...

—Чақирдингма?—деди хон.

—Тақсир.

—Изн берамиз.

Худайчи қуллик қилган кўйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турган Анварни "ҳузури муборак" сари йўлга солди.

Анвар "ҳузури муборак"нинг эшигида тўхтаб, таъзим адо қилди ва унинг ёнидагиларга ҳам ярим таъзим ишорасини берди.

—Ишларинг яқшима, мирза?—деб сўради хон.

—Дуолари баракасида, қиблагоҳ,—деди Анвар.

Хон мулла Ниёз домлага қаради:

—Бу жигит бизнинг мирзалар орасида ўбдан кўринади,—деди.

Домла Ниёз ўрнидан кўзғалиб олди.

—Файзи шаҳаншоҳий.

—Мен бу жигитни мирзабаши қилмақчи бўлдим,—деди хон ва тизаси тегидан бир қоғоз олиб, домла Ниёзга узатти,—ўқунг, домла.

Домла Ниёз ўрнидан туриб, қоғозни олиб ўпди, Абдураҳмон офтобачи ва унга эргашиб биринчи хонадаги аёнлар баробар ўрунларидан туришдилар.

Домла Ниёз турган кўйи ёрлиғни ўқуди:

"Ба исми субҳонаҳу. Амруллоҳи фаризатун ва амруно вобиж². Бизким Фарғона мамлакатининг хоқони султон ибни султон, аъни Сайид Худоёрхон сўзимиз: Жулуси солисамизнинг³ учунчи санаси мутобиқи⁴ 1287-нчи ҳиж-

¹ *Машҳур офтобачи*—Мусулмонқулнинг ўғли (муал.).

² *Оллоҳнинг амри фарзидир, бизнинг амримиз вожибдир.*

³ *Жулуси солиса*—учунчи марта ўлтуриш (*тахтга*).

⁴ *Мутобиқ*—мувофиқ, уйғун.

рия¹ моҳи сафарнинг 25-нчиси², ушбу ёрлигимизни бердик хўқандлик мирзо Анваргаким, мазкур мулло мирзо Анвар бинни Салимбой шаръи шариф узра устивор туруб, амримизга инқиёд³ этиб дсвонбеги унвон дигар садри муншийлик умури⁴ вазойифаларимизни кама янбағи⁵ адо қилгай деб. Адойи ҳадама⁶ асноси биз амири вазифа мутлақалъинон⁷ дорус-салтананинг⁸ ҳаққи шаръийсиға хиёнат қилишдин ижтиноб⁹ адолатимиз ойинасини дано-ат¹⁰ губороти бирлан халалдор айлашдин парҳез, арзи доди фуқаромиз суръати истимоъида¹¹ ихмол¹² ва сустлик кўрсатмай интишори¹³ адолатимиз кўшишида субҳи шом машғул ва мабзул¹⁴, диққат ва эътибори том қилгай деб ва яна мазкур исмига ёрлиғ мактуб бўлмиш итоатига афроди¹⁵ девонхонамиз маъмурлар¹⁶ деб, муҳри шоҳонамиз бирлан таъкид ва тақрир¹⁷ этдик”.

Домла Ниёз ёрлиғни тугатиб, қоғозни манглайиға кўтарди ва икки қўллаб Худоёрға узатди.

Худоёр ёрлиғни олиб қаршида бош букиб турған Анварга ишорат қилди. Анвар югуриб келиб, ёрлиғни олиб ўпти ва уни салласиға санчиб, орқаси билан юриб, илгариги ўрниға бориб тўхтади.

¹ Мелодий ҳисоб билан 1872 йил.

² *Моҳи сафар*—сафар ойи, қамария йил ҳисобида иккинчи ой номи.

³ *Инқиёд*—бўйсунмиш.

⁴ *Умур*—ишлар.

⁵ *Кама янбағи*—талаб даражасида, кўнгилдагидек.

⁶ *Адойи ҳадама*—хизматларни бажариш.

⁷ *Мутлақалъинон*—уз-ўзига мустақил.

⁸ *Дорус-салтана*—мамлакат.

⁹ *Ижтиноб*—четланиш.

¹⁰ *Даноат*—паскашлик, тубанлик.

¹¹ *Истимоъ*—эшитиш, қулоқ солиш, тинглаш.

¹² *Иҳмол*—эътиборсизлик.

¹³ *Интишор*—ёйилиш, тарқалиш.

¹⁴ *Мабзул*—бағишламоқ.

¹⁵ *Афрод*—одамлар, кишилар.

¹⁶ *Маъмур*—амр қилинган.

¹⁷ *Тақрир*—қарор.

Домла Ниёз Анвар тарафидан дуоға қўл очти:

—Давлати шаҳаншоҳи рўз-барўз афзун, душманони амир-ал-мўминини сарнигун бошад. Оллоҳи таоло сояи зиллаллаҳиро, аз сари раиятон кам накунад...!

Худовандо, бигардоний балоро,
Зи офатқо, ниғаҳ дорий ту моро.
Ба ҳаққи ҳарду гисӯи Муҳаммад,
Забун гардон забардастони моро²

Дуо асноси айниқса биринчи хонадаги аъённинг йиғи ва риқат оҳанглик "омин, омин" садолари "ҳузури муборак"ни титратди. Дуодан кейин ҳудайчи икки тўн келтириб, кимхобни домла Ниёзга ва қора бахмалдан тикилган мирзобошилик хилъатини Анварга кийдирди. Кимхобни кийиб олғач, мулла Ниёз "саховатда Ҳотамитойдан, адолатда Нўширавони одилдан" ортиғроқ ул жанобнинг ҳаққиға яна янги дуо ва санолар тўқуди, гўё "амиралмўминин"ни кўмди ва ўзи ҳам қайнади. Бундан сўнг маросим итмомига³ етиб, Анвар секин-секин орқаси билан юриб биринчи хонага ва ундаги аъённинг табрикларига кўмилиб, даҳлизга чиқди.

Анвар девонхона саҳнига етканда ичкаридаги каттадан кичик мирзо, муншийлар янги бошлиқларини муборакбод қилғали ўрунларидан қўзғалдилар. Ҳозир баъзиларининг устида бояғи "онглашилмовчиликлар" гўё бўлмагандек, ҳатто мулла Шаҳодат муфти ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек, ўз умрида биринчи мартаба Анварнинг ҳурматига ўрнидан турди.

—Муборак, муборак! Борақалло, мирзо Анвар!—деди.

Баъзи муншийлардаги ярим соатлик бу ўзгаришдан таажжуб қилинмасинким, бунинг сабаби оддий ва очиқдир. Сармунший—демак, агарчи соқоли кўксини тутқан Шаҳодат муфти кабиларнинг бўлса ҳам хўжасидир. Шу соатдан бошлаб уларнинг тақдири шу бир кишининг қўлидадир.

Анвар самимий ва риё аралаш табриклардан анча ўнғайсизланган эди. Бошидағи ёрлиғни қўлига олиб, ўз-

¹ Шаҳаншоҳнинг давлати кун сайин қўпайиб, амиралмўминининг душманлари йўқ бўлсин. Оллоҳ таоло худо соясини фуқаро бошидан кам қилмасин.

² Эй худо, сен балоларни қайтаргучидирсан, Офатлардан бизни сақлагучидирсан.

Муҳаммаднинг икки кокили ҳурматига, Бизга голиб келгучиларни забун қил (муал.).

³ Итмом—тамомлаш, тугаллаш.

ўзидан таажжубланганнамо атрофидаги мирзоларга қаради:

—Жанобнинг амрлари билан,—деди Анвар уларга хитобан,—энг огир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишқа мажбур бўлдим. Бу мажбуриятим ўзимга эътиمود қилганимдан эмас, балки сизнингдек оталарим, оғаларимга такаюғ деб ишонганимдандир. Уйлайманким, бундай мажбуриятда қолган бир укангизни албатта ерга қаратмассизлар ва ундан марҳаматларингизни аямассизлар... Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим, менга ўз шоғирдларингиздек муомалада бўлиб келдингизлар. Бу кун мен расман сизларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолган эканман, яна ҳеч аҳамияти йўқдир. Мақсад: мундан кейин ҳам менга ксчаги Анвар каби такалуфсиз муомалада бўлишларингиз ва ҳурматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлиқ ва меҳрибонлиқ белгусидир.

—Бу кунгача биз сизни марҳум мулла Муҳаммад Ражаббекнинг шоғирди бўлганлигингиз учун эҳтиром қилмадиқ,—деди жавобан Султонали мирзо,—балки сизнинг истеъдодингизни ҳурмат қилдиқ. Мундан сўнг ҳам бош мирзолигингизни эмас, мирзо Анварлигингизни эҳтирим қилармиз.

Мулла Шаҳодат муфти ер остидан Султоналига хўмрайиб қаради ва нос отиб ўз жойига бориб ўлтурди.

—Сиз ҳамиша мени муболағангиз билан уялтирасиз, мулла Султонали ака,—деди Анвар.—Агар менга ҳурмат лозим бўлса, муболаға билан эмас, яна такрор айтаман, бир қариндошингиз қаторида такалуфсиз муомала қилиш билан бўлсин.

Фотиҳадан сўнг ҳар ким ўз ишига ўлтурди. Анвар ҳам бахмал тўнни еша бошлаған эди, ёнига Султонали мирзо келди:

—Агвар, сиз уйга борсангиз яхши эди.

—Нима учун?

—Ёрлиғ олғанингизни хабар қилиш учун шаҳарга ҳозир жарчи чиқар. Уйингизга сизни муборакбод қилғали кишилар келса...

—Аввало меним уйим йўқ. Ундан кейин мени муборакбод қиладирған танишларим ҳам йўқ,—деди Анвар қўл силтаб,—бундан хотиржамъ бўлингиз.

—Ёшлиқ қиласиз, Анвар.

Анвар жавоб бериш ўрнига кулимсираб қўйди ва жойига ўлтуриб, аризалар кўра бошлади.

22. АДРАС ТҰН ВА ИССИҒ НОН "ФОЖИЪАСИ"

Ёрлиғ олишнинг иккинчи соатларида бутун шаҳарга бу хабар тарқалиб кетди. Урда жарчиси бозор ва уруниш жойларда тўхтаб:

—Айюҳаннос! Билмаган билсин—эшитмаган эшитсин:

Вақтики, ажал паймонаси тўлди,
Мунший мулла Муҳаммад Ражаббек ўлди!

Фазл богида очилган бир гул,
Яъни гул шоҳига қўнган булбул.

Ба номи мулла мирзо Анвар,
Камолига мусалламдир¹ аксар.

Хузури муборакдан олиб ёрлиғ,
Майдони қаламқашликда қилур суҳандонлиғ.

Ҳар кимсанинғим бахти қулса,
Шоҳига жону дил ила хизмат қилса.

Лутфу шоҳонага сазовор бўлғай,
Атрофи зару зевар ила тўлғай!..

манзумаси билан жар солиб юрар эди.

Кечаги хабарларга кулги ва мазох тариқасида қараган шаҳар уламо ва ашрофлари бу кунги ҳақиқат олдида ҳар замон ёқа ушлаб: "Тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот!" дер эдилар. Шаҳарнинг аксарият қисми бўлган камбағал-косиблар бу масала устида бир хилдароқ фикр қилиб "ким бўлса ҳам ўзи инсофлик бўлсин, нима дединг-а, Мамарайим?" каби содда жумла билан ўз орзуларининг нимада эканини гавдалантирар, аммо Анварга иши тушиб, унинг шафқатини кўрган Сафар бўзчи қабилар бу хабардан жуда ҳам хурсанд: "Қилмишидан топти бу йигит, бўғани жуда маъқул" деб, янги мирзобошининг таърифини қилар эдилар.

Махдум бу хабарни илгаридан кутиб турган бўлса ҳам яна шошиб қолди. Сўйинчига келган йигитни тўхтатиб, қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани супуриб жой

¹ Мусаллам—тан бермоқ, қойил бўлмоқ.

солишқа буюрди ва бошқа болаларни ёппа озод қўйиб юборди. Алпанғ-талпанғ ичкарига кириб, ўқугучи қизлар ичидаги Нигор ойимни ўз ёнига чақирди:

—Ҳай,—деди,—Анварингдан киши келди, сандигингни оч-чи!

Нигор ойим махдумнинг шошиб айткан бу сўзига тушунмади.

—Анвардан нима учун киши келади, сандиқни нега очай?

—Ҳай, аҳмақсан,—деди махдум энтикиб,—Анвар ёрлиғ олган, сўйинчига йигит келди; сандиқни очиб, шунга бир нарсa бериб юборайлиқ, дейман, тез бўл!

Нигор ойим ҳам шошилиңқиради, уйга кириб, сандиқнинг калидини тополмай тўрт томонни излар, махдум даҳлиздан туриб уни койир эди. Калид топила бермагач, махдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чақирди.

—Топдим, топдим!—деди Нигор ойим.

Махдум уйга қайтиб кирди. Нигор ойим сандиқни очиб сўради:

—Қандай тўндан олай?

—Бўздан ол, бўздан.

Шу вақт Раъно ҳам уйга кирди. Махдум қизига қараб кулди:

—Бахтинг-да, қизим,—деди,—Анвар аканг сармунший бўлибдир.

Раъно кулимсираб четка қаради:

—Мени нега чақирган эдингиз?

—Сандиқнинг калидини биласанми, деб чақирган эдим, калид топилди.

Нигор ойим бир бўз тўнни олиб, зрига кўрсатти:

—Шуниси бўладими?

—Ҳа бўлади, ташла.

Нигор ойим бўз тўнни текшириб қаради:

—Ўрдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлармикин?

Раъно ҳам бўз тўнга эътироз қилди:

—Бериб бўлмайди, уят.

Махдум ўйлаб қолди:

—Бўлмаса,—деди иккиланиб,—жўнроқ адрасдан олчи,—Нигор ойим бир адрас тўн олиб махдумнинг қўлига берди. Махдум тўнни ёруқча солиб кўрди:

—Йўқ, адрас ҳайф, Раъно,—деди тўнни таҳиға солиб,—ҳалиги бўзни беравур.

—Бўз тўн бергандан, бермаган яхши,—деди аччиғланиб Раъно,—арзимаган. нарсa учун Анвар акамни уялтирасизми?

Раънонинг ёнига Нигор ойм ҳам қўшулди:

—Киши уялғулик бўлмасин, Раъно.

—Хайф-да, хайф,—деди махдум, адрас тўнни салмоғлаб кўриб. Бояғи шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзида ачиниш вазияти бор эди.—Увол-да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан.

—Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас,—деди асабийланиб Раъно.—Кишининг иззати-нафси ундан ҳам қуюқ.

—Хайр, хайр,—деди махдум, адрас тўн билан видолашқандек.—Сен қизларингни озод қўй, Нигор, дастурхон тайёрлаб, чой қайнат. Фотиҳага одамлар келса керак. Сен Раъно, сочларингни ювиб сал одамшаванда бўлиб юрсанг бўлмайдим, қизим?

Махдум шу сўзни айтиб чиқди. Раъно махдумнинг орқасидан нима учундир кулиб юборди. Нигор ойм юғуриб эрининг орқасидан чиқди:

—Хай, Раъно!—деди ҳавлида кетиб борган махдумга,—нонларимизнинг суви қочқан, хамир қилишга вақт оз, бозордан иссиғ нон олдирасизми?

Бу гап махдумга адрас тўннинг алами устидан туз сепкан таъсирини берди.

Ҳавли ўртасида бош қашиниб қолди ва кўзини қисиб, хотинига қаради:

—Жуда қаттиғми?—деб сўради.

—Жуда қаттиғ, ҳатто ушатишқа ҳам қўлнинг кучи етмас.

Жавоб яна фалокатлироқ эди. "Хўб, нон олдираман" дейишқа ҳам махдумнинг мажоли қолмаган ҳолда бошини қуйи солиб, жавобсиз ташқариға жўнади. Меҳмонхона саҳнида кутиб ўлтурган йигитка ўз қўли билан адрас тўнни кийдирди. Йигит дарбозадан чиққунча ҳам махдумнинг кўзи "хайф кеткан" адрас тўнда, ҳатто ундан Анварнинг келаётқан хабарини сўрашни ҳам унуткан эди. Ҳавли супурғучи бола сув сепмай чангитиб юборгани учун уни "аблаҳ, кучук!" деб койиди. Меҳмонхонада кўрпача ёзиб турган боланинг ёнига кириб, кўмаклашди ва боланинг уқувсизлигидан ранжиб, буни ҳам бирмунча ачитиб олди.

—Сен чопиб гузарга чиқ,—деди болаға, жой солиниб бўлгандан кейин.—Катта толнинг тегида Совур новвойнинг дўкони бор. "Махдум домлаға йигирма дона нон керак экан. Нархи қанчадан?" деб даррав сўраб кел. "Махдум домлаға" дегин, "арзон қилиб айтар эмишсиз, пули

нақд эмиш" дегин... "Янги мирзобошининг ўрдадан меҳмонлари келар экан" дегин... Югур!

Болани нарх билишка жўнатиб, ҳавлига чиқди. Ҳавлидаги бола сувни кўб сепиб, ерни лой қилиб юборган эди, яна койиди ва дарбоза олди—кўчага ҳам сув септириб, ичкари кирди.

—Қизларни озод қўйибсан, яхши,—деди махдум Нигор оймўга.—Биз-ку шу хабарни кутиб турган эдик. Шундай бўлгандан кейин, нон-понингни тўғрилаб турмайсанми; ун бўлса-ку бор, аблаҳ, қани менга уч-тўртта нонингдан олиб кўрсат-чи.

Раъно онасининг сўзи билан қутидан беш-олти дона нон олиб, дадасининг қўлига берди. Дарҳақиқат, бир-бирига ўхшамаган нонлар тарашадек қотиб қолган эдилар. Махдум уруниб кўриб биттасини ҳам синдиришга кучи етмади. Раъно, юзини четка ўгуриб, кулиб турар эди. Махдум урина-урини ниҳоят ўзи ҳам кулди.

—Зор қолгурунг жуда ҳам қотипти-да, кун ҳам иссиқ-да, Раъно?

Бу сўздан Раъно баттарроқ кулиб юборди. Нигор ойм ҳам кулимсиди:

—Ахир, ўзингиз кечагина мен хамир қилай десам койидингиз, —деди Нигор ойм.—Биз-ку майли, кун бўйи ишлаб келган Анварга жабр. Шунчалик рўзгор қилиб, лоақал юмшоғроқ нон едирмасак... Киши жуда ҳам уялади.

—Мен иссиқ нонга бола юбордим,—деди махдум қаттиг нонларни Раънога бериб.—Анварга жабр бўладир, деб ўйласанг мундан кейин ўзига лойиқ, оз-оз нон ёпиб тур. Сен билан мен бўлсақ қаттиг нонни ҳам ея берамиз: жаззаси чойга бўктириш-да.

Махдум айтмаса ҳам Нигор ойм Анвар билан Раънога яширинчи юмшоқ нон ёпиб берар, фақат бу кун ўша нондан бир-иккита қолган эди. Махдум энди нон сотиб олишни бўйнига олиб, ташқарига чиқди. Нарх билиб келган болага йигирма пул бериб, орқаси куймаганини олиш шарти билан нонга юборди.

Анварнинг "танишсизлик ва уйсизлик" фикрининг аксича фотиҳахонлар ҳам кўриниб қолдилар, иккинчи, учунчи дуркум фотиҳахонлар келгандан сўнг, махдум Анвар олдига киши юбориб, уни чақиртириб келишка мажбур бўлди.

Шу кун кечкача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳахонлар келиб турдилар. Ҳатто Анварнинг нодон-

лиғидан кулиб ёқа ушлаган уламолар, бой ва ашрофлар муборакбодчиларнинг аксариятини ташкил этар эдилар. Чунки бу кейинги табақа замонасозлиқ, мувосо¹ ва тадбир орқасида яшагучидирлар. Анвар ўзини табриқ қилгучи уламо ва ашрофлар юзидан очиқ равишда риё, шайтанат ва тамаъ ўқур, камбағаллардан содда самимият кўрар эди.

23. КИТОБ СЎЗИ

Асрдан бир оз илгарироқ эди. Махдум дарбоза ёнида муборакбодчи мударрислардан бирини икки букланиб таъзим қилган ҳолда узатар эди. Ҳазрати мударрис хайрлашқан жойида яна тўхтаб томоқ қириб олди.

—Ҳай, мулла Солиҳ, яна бир гапни саҳв қилибман, —деди ҳазрати мударрис. Солиҳ махдум югуриб ҳазратнинг ёнига келди.—Мирзога айтишни эп кўрмадим; масалан, ривоят ва ҳоказо масалаларга ҳожат тушса, биздан бегона қилмасин... Жанобингиз шуни ҳам таъйинлаб қўясиз.

—Хўб, тақсир, хўб.

—Фаромуш қилмассиз, албатта?

—Хотиржамъ тақсир.

Махдум уламо, амалдор ва гайрилардан шунинг каби сипоришларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мяниси суюлган эди. Ҳозирги илтимосни ҳам ўшалар қаторида бўйнига олиб, ҳазрат мударрисни жўнатди.

Нари-бери бўз салласини бошига чулғаб, сарпойчан кафшини шап-шуб босиб, дарбозадан ичкарига кириб бормоқда бўлган Сафар бўзчини махдум тўхтатди:

—Хўш, хўш, ука,—деди Сафар бўзчиға.—Йўл бўлсин сизга?

Чунки махдум муборакбодчи камбағаллар уёққа турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан эди. Бу зерикишка иккинчи мартаба нон олдиришнинг ҳам алоқаси бор эди. Сафар бўзчи остона ёнидан махдумга қийшайиб қаради:

—Лаббай, тақсир?—деди.

—Йўл бўлсин сизга?

—Мирза Анвар инимга худо мартаба ато қилган эмиш деб эшитдим,—деди Сафар бўзчи,—пиримни зиёрат қилай, деб келяппан.

¹ *Мувосо*—муроа қилиш, келишиш.

—Келганингиз маъқул, илло ўзи ҳозир жуда чарчаб қолганда, четдан дуо қилиб турсангиз ҳам кифоя, ука.

Сафар бўзчи бошини қашиб, яна махдумнинг афтига қараб қўйди:

—Зиёрат қилиб чиқа бераман, тақсир. Бошқа гап йўқ, тақсир.

Махдум Сафар бўзчининг илгарисига ўтти:

—Майлику, ука, ранжитасиз-да.

—Садағаси кетай мирзанинг,—деди Сафар бўзчи махдумнинг қаторига бориб,—барака топқурнинг ўзи ранжийдирган йигит эмас, хоксор-да, тақсир, кўрсангиз биларсиз-ку, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир.

Махдум асабийлашиброқ Сафар бўзчининг бетига қаради. Сафар бўзчи ҳам махдумга бир оз тикилиб тургач, илжайди.

—Кўрсангиз биларсиз, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир,—деди яна ва махдумга илтифот қилмай, ичкарига юруб берди. Бир неча мартаба келиб Анварнинг меҳмонхонасига ўрганиб қолган, шунга биноан бу тўғрида махдумнинг ёрдамига муҳтож ҳам эмас эди.

Анвар меҳмонхонада Шаҳидбек ва яна бир саркарданамо билан сўзлашиб ўлтурар эди. Сафар бўзчини даҳлизда кўриб ўрнидан турди. Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришдилар. Сафар бўзчи кўзида ёши билан Анварни табриқ қилди. Анвар унга ўз ёнидан жой кўрсатиб ўлтуришдилар. Сафар бўзчининг фотиҳасига анови икки бек аранг қўл кўтариб қўйдилар.

—Зақотчидан тинчмисиз?—деб Анвар кулди.

—Худойга шукур, давлатингизда, мирзам.

—Бозорлар яхшими?

—Бир навъи... ҳарчи тириклик тебраниб туради, ука.

Сафар бўзчининг бояғи ҳаракатидан аччиғланиб ташқарида қолган махдумнинг кимни ҳам бўлса ичкарига таклиф қилган товши эшитилди. Сафар билан Анварнинг сўзлари бўлинишка мажбур бўлди.

Мулла Абдураҳмон Анвар билан ёнма-ён ўлтурғучи "дўсти" Сафар бўзчини меҳмонхонанинг даҳлизига киришидаёқ кўриб қолди ва сариқ туси бўзариб кеткан ҳолда ичкарига қадам узди. Сафар бўзчининг ҳурмати учун лоақал қимир этмаган беклар ҳам мулла Абдураҳмоннинг истиқболига қўзғалишдилар. Махдум мулла Абдураҳмон билан Анварни бир-бирларига танишдирди.

—Балки хотирларсиз, мирзо Анвар,—деди махдум,—сиз маним қўлимга келган йилларингизда мулла Абдурахмон акангиз ҳам бизнинг мактабда ўқур эдилар.

—Хотиримда. Хўб саломатмилар, тақсир?

—Алҳамдулиллоҳ,—деди Абдурахмон ва ер остидан Сафар бўзчиға қараб қўйди,—мартабалари муборак бўлсин.

—Қутлуг, тақсир, қани, марҳамат қилсинлар.

Ўлтуришдилар, фотиҳадан сўнг яна бир даража аҳвол сўрашилди. Ҳозирги тасодуф жуда қизиқ тушкан эди. Мулла Абдурахмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнг-гайсизланган. Анварни табрик этиш учун оғиз очишға қодир эмас ва ҳар замон қаршисидаги "бемаъни"га қараб қўяр эди. Шу ҳолда бир неча фурсат сўзсиз ўлтуришкандан кейин, Анвар кўбчиликни дастурхонға таклиф қилди ва Шаҳидбек мулла Абдурахмонни сўзга тортди.

—Нима лавозимотдалар, тақсирим?

—Имоматда,—деди Абдурахмон ва ер тегидан Анварга кўз юбориб олди,—Бухородан келганимиздан бери имомат-дамиз... Мадрасада ҳам бирмунча мукаррирлигимиз бор...

—Кўб яхши экан; имоматлари қайси маҳаллада?

—Бизнинг маҳаллада,—деди сўзга аралашиб Сафар бўзчи,—тақсиримнинг илмлари жуда дарё, ўзлари Бухорода хатим китоб қилганлар.

Шаҳидбек гўё кўнгил учун яна:

—Кўб яхши экан,—деди.

—Мулла Абдурахмоннинг илми дарҳақиқат яхши бўлган деб эшитаман,—деди махдум.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг тилагига қарши яна сўзлаб кетди:

—Яхшилиққа келганда—яхши, бироқ тақсиримнинг толеълари бир оз пастлик қилиб туради. Бўлмаса мударрислик, муфтилик, мирзолик—буларнинг барисига ҳам тақсирим етук... Фақат толеъ паст-да, бек бобо. Мана энди мирзам оталиқ қилиб, ўрддан бирар иш топиб берсалар, тақсиримға ҳам офтов тегса ажаб эмас. Ўзлари ҳам бир ҳафтадан бери мирзамнинг ҳақлариға дуода эдилар...а, тақсир, шундай эмасми?

Мулла Абдурахмон Сафар бўзчининг қаршисида ҳозир ҳар бир разолатка ҳам бўйин эгар эди. Манглайдаги терини артиб бесаранжом аҳли мажлиска қараб чиқди ва гулдиррағансумон:

—Шундай,—деб юборди.

Махдум Сафар бўзчини мулла Абдурахмон тарафидан воситачилик учун жўрттага келган, деб ўйлади.

—Мулла Абдурахмон ўзимизники,—деди махдум,—албатта мирзо Анвар қўлидан келган ёрдамини аямас.

—Албатта, мунший тариқасида ўрдага олинса ҳам бўлади,—деди утта¹ бек.

Анвар ваъда бериб қўйишни эп билмаганликдан, сўзсиз ўлтурар эди. Мулла Абдурахмон ҳар замон манглай терини артиб олар эди. Сафар бўзчи тунови кунги адабсизликни тақсиримнинг кўнглидан чиқардим, деб мулла Абдурахмоннинг кўзини учратишка ва озгина бўлса ҳам тақсиримдан миннатдорчилик олишга тиришар эди. Бир мунча вақт шу кўйи сўзсиз ўлтуришкандан кейин беклар фотиҳа ўқуб қўзгалмоқчи бўлдилар. Сафар бўзчининг яна оғзини очиб юборишдан қўрқиб, ҳатто қимир этмай ўлтурган имом ҳам бекларнинг фотиҳасига қўшулишиб ўрнидан турди. Сафар бўзчи ҳам мирзонинг ҳақиға дуо қилиб имомга эргашти. Чунки имом билан биргалашиб кетиш орзуси, шу баҳонада тунови кунги паст-баланд гапларни мулла Абдурахмоннинг кўнглидан чиқариш нияти бор эди.

Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баробар кўчага чиқдилар. Уттуз қадам чамаси бирга бориб, Шаҳидбек ўз ҳавлисига бурулди. Яна бир оз боргандан сўнг иккинчи бек ҳам бошқа кўчага кириб кетди. Мулла Абдурахмон ҳам Сафарбой "дўсти" билан бирга юришни хоҳламади шекиллик тез-тез адим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди. Бунга қарши Сафар ака уч ҳатлаб бир босиб, Абдурахмоннинг ёнидан чиқди. Бу ҳолдан яна имомнинг фсъли айнаб, йўл устида бирдан тўхтади ва Сафарнинг афтига бир турли мушук қарашни қилди:

—Нега тўхтадингиз, боравуринг.

Сафар бўзчи Абдурахмоннинг тўхтаганидан хабарсиз икки-уч адим нарига ўткан эди:

—Биргалашиб борамиз-да, тақсир.

—Мен сиз билан юришни хоҳламайман, жўнанг, жўнанг!

Сафар бўзчи тушунолмай бир оз қараб қолди:

—Нега, тақсир?

¹ Утта—нариги, анови.

—Нега дейди-я, аҳмақ одам...

—Ўзларингизни айтишларингизга қараганда, мусулмон киши учун кина сақлаш бир рўймолни ювиб қурутқанча экан,—деди Сафар бўзчи,—бизлар бўлсақ тўрт кундан бери шайтонни апицлаб юруймиз... Шуниси ҳам кифоя-да, тақсир.

—Астағфирулло,—деди имом,—сиз ўша кунни маним устимга уч кунлик гап қилдингизми?

—Шайтоннинг ишида, тақсир,—деди Сафар,—ахир, яна маним айтканим бўлди-ку, мен бунга бир нарса деяпманми? Недир, кинани қўяйлиқ деяпман-да.

Мулла Абдурахмон истиғфор айтиб йўлга тушти. Сафар бўзчи ҳам мулойимгина унинг ёнида қўл қовуштириб жўнади.

—Хўш, кинани ташлаган бўлсангиз,—деди йўлакай имом,—нега боя уларнинг олдида оғзингизга келганини ўтладингиз?

—Яхшиликдан бошқа ҳеч гап айтмадим. Фақат илмингизни махтадим.

—Бошқа гап айтмадингизми?

—Нима дедим, ахир? Шунчалик илмлари бўлса ҳам толеълари озгина пастлик қилиб турадир, дедим. Бу тўғри гап эмасми, тақсир?

—Мен сизга мирзодан хизмат сўраб беринг, деб ваколат берган эмас эдим-ку.

—Ваколат-ку, йўқ... Ахир, токай илмингизни хор қилиб масжидда ётасиз... Ахир, биравни ука, биравни ака деб сиз ҳам тузукроқ ишка қатишинг-да, тақсир.

—Астағфирулло... Балки менга подшоҳликдан ҳам шу имомат яхшидир.

—Бэ-э-э, гўрними, тақсир,—деди Сафар бўзчи,—у гапни қўйинг, нафсиламр гап яхши. Шаҳардаги бирарта мударрис домлани ўшандақа мирзабоши кўтарсалар йўқ дерми?.. Вой-боёв, тақсир, сизга ҳам ўрдадаги бир мирзаликни берса, деб, "сизнинг ҳаққингизга тақсирим дуода бўлдилар", дедим-да. Маним холислигимни шундан ҳам пайқасангиз бўлар эди, ука.

—Астағфирулло,—деди яна имом,—дарҳақиқат, мен уни шундай, деб дуо қилганмидим... Ёлғоннинг нима кераги бор?

—Тақсирим бўлсангиз ҳам ҳали ёшсиз-да,—деб кулди Сафар.—Башарти ростини сўзлаб "сизнинг мирзабоши бўлишингизни тақсирим кўралмаган эдилар" десам, хур-

санд бўлармидингиз, вах-хах-хах, хех-хех-хех... Йўқ, тақсир, ўзингиз ҳам Бухорода ўқуған бўлсангиз керак: китоблар икки жойда ёлгон айтишни маъқул деган эканлар; биттаси—эру хотиннинг орасида, иккинчиси—икки мўъминни битириш учун. Буни худо раҳмати домлам ўқуб берар эдилар. Шу гап қулоғимда қолган экан, мен дуруг¹ айткан бўлсам китоб сўзига амал қилдим-да, икки мўъминни битиштириш учун сўзладим-да.

Мулла Абдурахмон яна оғиз очолмади. Чунки Сафар бўзчи "китоб сўзи" билан уни энгиб қўйди. Маҳаллага келиб етдилар. Сафар бўзчи кинани тамоман кўнглидан ювиб ташлаган эди. Шомни мулла Абдурахмон орқасида ўқуш учун масжидга кирди. Жиловхонадаги намоз кутиб ўлтурган қавмлар ичидан Самад бўқоқ, Шукур сўфилар ҳам кўринар эдилар. Сафарнинг имом билан бирга масжидга киришидан таажжубланган Самад бўқоқ уни туртиб сўради:

—Ярашдингларми?

—Кина деган рўймолни ювиб қуритқунча,—деди Сафар бўзчи,—янги мирзабошининг уйдан домла билан бирга фотиҳа ўқуб келамиз. Ҳали эшитдингми, ўша маним мирзам ёрлиғ опти-я.

Самад бўқоқ индамай четка бурулиб кетди. Шукур сўфи шом намози учун такбир тушура бошлади.

24. ШОИРНИНГ СИРРИ

Ўн беш куннинг ичида махдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаёзди. Ўрдага ариза билан мурожаат қиладирган ҳар ким, ҳатто расмий кишилар ҳам аввал маслаҳат сўраш учун Анварнинг ёнига келар эдилар. Кундузлари ўрда девонини бошқариш, эрталаб ва кечқурун ўз уйида хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта, Анвар учун оғир эди. Аммо бу оғирлиқ бурундан сармунший бўлган кишининг устидаги қонуний вазифаси ҳисобланиб келганликдан кишиларни уйда қабул қилишга Анвар мажбур эди. Бу хусусда камбағалларнинг берадирган заҳматлари Анварга унча оғир тушмаса ҳам, беклар, уламо ва бойларники аксар чучмал ва машаққатли бўлар эди. Чунки камбағалнинг кенгаш сўраб келиши жуда

¹ Дуруг—ёлгон.

муҳим ишлар устида, масалан: бир бекнинг қилган зулми устидан шикоят, жуда камбағал бўлгани учун солиқлардан дархонлиқ сўраш ва ҳоказо... Кейингилар эса, масалан: бир мударрис иккинчи мударрис устидан шикоят қилиб, бу тўғрида домла Ниёз Муҳаммад шоғовулбошининг қулоғига андаккина тингиллатиб қўйишни сўрар; бир закотчи иккинчи бир закотчининг хиёнатидан "хोलисона" шикоят қилар, бир савдогар ўзининг жуда фақирлигидан ҳасратланиб, закотдан озод қилинишини сўрар; агар закотдан қутқазиб юборса, Анварнинг "кўнглини тўлатиш"ка ҳозирлигини ҳам билдирар эди. Анвар бу кейинги илтимосчилардан гоҳ аччиғланиб, гоҳ кулар, ҳар ҳолда бир неча дақиқалиқ ваъдалар билан уларни жўнатқунча эси кетар эди.

Бу сўнғиларнинг ташрифлари Анварга қанча беҳузурлик берса, махдумга ўшанча мағрурият ва лаззат бағишлар, ҳатто Анвар ўрдада бўлган кезларда ҳам уларни меҳмонхонага қабул қилиб, Анвар келгунча унга қанча сифоришлар ва аксар сифоришчиларнинг ўзларини тўплаб турар эди. Юқорида Сафар бўзчи билан воқиф бўлганидек, махдум арза ва кенгашка келгучи қосиб ва тўни эскилар ила чиқиша олмас, ўлгунча уларни ёмон кўриб, "мирзо бу кун келмайди, сиз билан гаплашишга фурсати йўқ, бемаъни бўлманг" каби гаплар билан камбағалларни эшикдан қайтаришга тиришар эди. Анварнинг бирарта камбағал билан "эзилишиб" ўлтурганини кўрса, ичидан аччиғланиб "куллушайтйн яржиъу ило аслиҳи... паст ҳамиша пастлигини қиладир... Сут билан кирган—жон билан чиқар, мақоли кўб тўғри сўз" деб ўйлар ва энсаси қотиб, четка кетар эди.

Махдум шу кунгача Анвар билан Раъноларнинг тўйларини қилишга шошмасдан келар эди. Аммо бунда бир қанча сабаблар бўлиб, жумладан—Анварнинг Раънога қаттиг боғланганини яхши сезганлиги ва шунинг орқасида Анвардан "хотиржамъ"лиги эди. Шошмаслиқнинг иккинчи, ҳам кучлик сабаби мумкин қадар тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни соғиш... чунки тўй қилиниб Раъно Анварга берилса, бу даромаднинг қатъиян кесилиш эҳтимоли бор эди.

Анвар бош муншийлик даражасини олгандан кейин махдум илгариги "сиёсат"ни яна давом этдириш ва этдирмаслик тўғрисида иккиланиб қолди. Зеро, Анвар ҳозир бутун шаҳарга донг тортқан, шаҳарнинг уламоси, ашрофи,

бек ва бекбаччаси Анварни танийдир; Анварга мазкур олий табақаларнинг ҳар қайсиси ҳам ўз қизини бериб, қуяв қилишга тайёр. Бас, шу ҳолда яна махдум эски тадбир билан амал қилса мумкинми?

Махдум ноилож сармунший бўлишни йигирманчи кунларида Нигор ойим билан кенгашиб, мирзо Султоналига мурожаат қилиш мажбуриятида қолди. Токи мирзо Султонали Анварнинг ризолигини олиб берсин.

Анвар кечқурун ўрдадан қайтишга ҳозирланар эди. Хон аъёнларга рухсат бериб ҳарамга кирган, ўрданинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, фақат кеча беклари, хон соқчилари—доимий ходимлар қолган эдилар. Энг кейинга қолиб Анвар билан Султонали мирзо ҳам ўрдадан чиқдилар. Уларнинг орқасидан ўрда дарбозаси ёпилди.

Султонали мирзо Анварнинг ташқи аҳволи билан яхши таниш бўлса ҳам унинг ички сиррига воқиф эмас, чунки Анвар хусусий ҳаёти, айниқса, Раънога алоқасидан ҳеч кимга оғиз очмас эди. Анварнинг махдум ҳавлисида туришини жойсизликдан ва ёшлиқдан шунда ўсиб ўргангандан, деб юрган Султонали мирзо бу кун эрталаб ўз уйига келган махдумнинг сўзидан кейин бир оз ҳақиқатка тушунгандек бўлди. Айниқса махдумнинг ҳеч бир муқаддимасиз "Ожизамиз билан мирзо Анварнинг тўйларини қилмоқ ниятимиз бор эди. Шу тўғрида жанобингиз мирзо Анвардан тўйга урунишимиз учун бир калима жавоб олиб берсангиз" деб, тўғридан-тўғри фақат тўй вақтини белгилашни сўраши Султонали мирзога яна бошқа сирларни онглатқан эди.

Иккиси йўл бўйлаб сўзлашиб борар эдилар:

—Маним сўзимга кирсангиз албатта бир от олингиз,— деди Султонали мирзо,—айниқса, сизга энди пиёда юриш келишмайди.

Анвар бояғича яна кулди.

—От минишнинг нима ҳожати бор, модомики, тайёр оёғ отимиз бўлганда...

—Маъқул-ку, мундан сўнг яхши эмас-да.

—Ҳозир яхши эмас экан,—деди Анвар,—мен бу хизматимдан тушкандан сўнг пиёда юриш яхши бўладими?

—Нега тушар экансиз... Кўб йиллар шу вазифада қоласиз.

Анвар кулиб қўйди:

—Лекин, манимча, бир йил ҳам қололмасман... Агар оғам бўлсангиз, худодан сўрангки, бўйнимга бирар бўҳтон ортилмай, азл қилинайин.

—Бўлмаган васвасаларга тушасиз, Анвар.

—Шаҳодат муфтингизнинг афтига сира қарайсизми, шоирингизнинг пичинглари пайқайсизми? Агар шу жониворлар мендан сармуншийликни тинчлик билан олсалар, ўзимни жуда ҳам бахтлиқ кишилардан санар эдим... Шунчалиқ зўр харидорлари турган бир замонда бу вази-фани менга келиб тўхтаганига ҳануз ақлим бовар қилмай-дир... Бу воқеа ё мени ўта бахтиёрликка ёки фожия бир фалокатка олиб борар. Сиз айтканча васвасамга, ёхуд бошқа бир бадбинлигимга биноан кейинги эҳтимол...

—На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса мендан домангир бўла берингиз,—деди Султон-али,—сизнинг сармунший бўлишингиз ҳар ҳолда бир ҳақиқат эди. Негаки, кўб йиллардан бери хиёнат, зъво билан кун кечириб етти ёшлиқ гўдакнинг ҳам назарида икки пуллик обрўси қолмаган муфтининг сиррини ёлғиз менгина эмас, бутун шаҳар, ҳатто хоннинг ўзи ҳам билади. Бас, бу жиҳатдан унинг ёрлиг ололмаслиги аниқ эди. Домла Бурҳон маҳдумнинг бўлса, шоғовул домла билан оралари бузуқ; агар хон ёрлиғни унинг исмига буюрғанда ҳам шоғовул домла ёзмас эди. Мундан бошқа домла Бурҳоннинг лоқайдлиги, девонхонани ост-уст қилиши бўладирган савдо... Шоир "Мадҳий"нинг бўлса яна аҳволи маълум: хонни махташ, ўзига ёқмагани ҳажв қилиш, хотинбозлик, баччабозлик билан овра бир бетаёйин. Мундан ташқари, "Мадҳий"нинг ёрлиг олол-маслиғига яна бир сабаб бор эдиким, бу сирни ўрдадан фақат биз бир неча кишиларгина билар эдик...

—Хўш?

—Буни сўраманг-да, кулманг.

—Хўш, хўш?

Султонали мирзо кулди ва товшини секинлатиб деди:

—Шоир ҳарамдаги канизларнинг бири билан алоқа боғлаган экан...

—Хўш, ундан сўнг?

—Бу ҳолни сезган иккинчи бир каниз хонни бу алоқадан хабардор қилади. Хон канизни ҳарамдан ҳайдаганидек, шоирни ҳам ҳузурига чорлаб, ўбдан оғиз-бўғзига, ҳатто энасининг ўсма-сурмасигача қолдирмай-дир... Шоир аранг тавба қилиб қутилади.

Анвар кулди:

—Шунинг учун унга ёрлиг берилмади, дейсиз?

—Албатта. Шоирнинг эси бўлса бўйини бошоққа узат-май, саройдан ҳайдалмаганига ҳам шукур қилса бўлар

эди. Бинобарин, сизнинг хаёлларингиз тамоман ўрунсиз. Яхши, ҳозир кўнмасангиз ҳам пиёда юриб зерикканингиздан кейин от минишка мажбур бўларсиз. Шунинг учун буни қўйиб турайлиқ-да, отдан ҳам зарурроқ масалага ўтайлик, масалан, бошингизни икки қилиш учун, албатта вақт еткандир, деб ўйлайман?

—Қаёқдағи гапларни топасиз, Султонали ака.

—Ҳазили йўқ. Уйланиш сизга ҳам фарз, ҳам қарз. Бунга қолганда, албатта бир узор кўрсаталмассиз.

Анвар кулимсиб қўйди:

—Уйланишни ҳам бекор бўлишгача тўхтатиб турсақ, дейман.

—Ана гап,—деди Султонали,—балки умр бўйи шу вазифада қолиб кетарсиз. Шу ҳолда бутун умр хотинсиз юриш, хах-хах...

—Ким бу вазифада умр бўйи қолган бўлсин.

—Қолганлар кўб. Масалан, Муҳаммад Ражаббек марҳум; Муҳаммадалихон замонидан бери девон билан олишиб келар эди. Мен сизга жиддий айтаман: шаҳардан кимнинг қизини ёқтирсангиз ҳам биз олиб беришка ҳаракат қиламиз.

—Раҳмат...

—Чиндан сўзлайман, Анвар.

Анвар ярим жиддий Султоналига қаради ва унинг ўзидан жавоб кутканини сезиб:

—Хўб, мен бу тўғрида домла билан кенгашиб, сизга жавоб берайин,—деди.

—Бу кун эрталаб домла бизникига келган эди,—деди Султонали жиддий турда,—домланинг сўз даромадига қараганда, сизни ўзига куяв қилиш фикри борга ўхшайди. Сизнинг ризолигингиз биланми, йўқми, бунисини билалмадим...

Анвар қизаринди. Жавоб бериш ўрнига "натижа?" дегандек қилиб унга савол назари билан қаради.

—Домланинг гапига қараганда, бошқа тарафлар биткан кўринди,—деди Султонали давом этиб,—фақат ул маним воситамда тўйни бошлаш учун сиздан изн олғали келган экан. Мен бу тўғрига сиздан жавоб олиб бермакчи бўлдим.

Анвар кулди. Аммо бу кулиш унинг бояғи кулгуларидан тамоман бошқа, яъни бахтиёрлиқ кулгуси эди.

—Яхши,—деди Анвар ва ўн қадам чамаси сўзсиз борди.—Яхши, мен эртагача ўйлашиб, сизга жавобини бераман.

—Маъқул, агар бу кун домлаға учрашсам, жавобни эртага оламан дейми?

—Албатта.

—Хайр, худонинг паноҳига, Анвар.

—Хўш, Султонали ака.

Иккиси ажралишдилар.

25. ҲАЁТ ШАМЪИ

Неча йиллар Анварнинг кўнглини машғул эткан бир муаммо ниҳоят орзуға мувофиқ ҳал қилингандек, яъни шубҳа ичида қизарган муҳаббат гунчаси висол хабари билан очилаёзгандек ва қуруқ томоша билан кечкан унинг ой, йиллари, бу кун Раъно гулини искаш башоратига ноил бўлгандек эди. Дарҳақиқат, бунча йиллардан бери маҳдумнинг эшигида қолиши, опаси Нодиранинг: "Мен сени онамнинг уйига чароғчи бўларсан, деб сўйинган эдим. Ўз истиқболинг учун қайғирмай, бир кишини семиртириб юришинг ақлли йигитларнинг иши эмас, Анвар" каби таъналарига бўйин эгиши ва ҳатто шу уйдан силжимаслик фикрида ўзи тиламаган вазифаларга ҳам уриниши яна шу башоратни олиш учун эмасмиди?

Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турлик тушунадир. Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқалиқ кўрар эди. Ота-онасининг чароғини сқиш учун аввало ўзига бир шамъи ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамъсиз туриб ота-онага чароғ ёқишини асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида¹ ёлғиз муҳаббат эди.

Йигитлар ўз истиқболлари қайғусида янги бино, янги рўзгор тузидирлар ва ҳатто дунёда ҳаёлий ҳам бўлмаган рафиқалари учун кийим тикдирадирлар... Анвар эрса аввало Раъно каби бир рафиқага эга бўлмоқчи ва шу воситада бошқа масалаларга қарамоқчи эди.

Анвар Султонали мирзога бояғи ваъдани бериб, бу хабар билан юраги шопиринган ҳолда уйга келди. Меҳмонхонада ўзини кутиб ўлтурганлар билан нари-бери ишни битириб, ичкари кирди. Унинг бу кириши ҳар кундагидек киши билмас, тасодуфий эмас, Раънони кўришдан бошқа яна маълум бир маънони Раънодан ўқуш учун эди.

Раъно айвоннинг устунига суяниб китоб ўқур, Нигор ойм ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди.

¹ Фарди ҳаёт—шахсий ҳаёт.

Раъно ўзига қараб келгучи Анварга ер остидан кулимсиб олғач, бир оз кўриниб турган оёқ учларини сариғ атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турган сирлик кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашғач, секингина китобдан кўзини олиб, "ҳорманг" деди, китобка юз ўгирди. Анвар келди ва унинг қўлидаги китобка қаради.

—Умар Хайём,—деди ва Раънонинг қаршисиغا, ҳавлига оёғ солинтириб ўлтурди.—Қани, ўқу-чи, эшитайлик.

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

—Сиз ўқунг, мен эштай.

—Ўзинг ўқи, бахилсан-да.

—Мен тўғри ўқуй олмасам, тунови кунгидек куласиз...

—Жўрттага хато ўқуб, ўзинг кулдирдинг... Уқи, Раъно.

Раъно китобни ерга қўйди:

—Мен ўқуб зерикдим...

—Маним учун ўқуб бер, деяпман.

Раъно йўлакка ишорат қилди:

—Дадам келиб қолади.

—Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бир оз қизариниш белгиси бор эди. Анвар бу ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқага бурди:

—Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинемас марварид резаларини рўймоли билан артди.

—Терлашим иссиқдан эмас,—деди кулимсираб Раъно,—бошқа нарсдан...

—Нимадан, қани,

Раъно бир оз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

—Сиз беклашқанингиздан бери... сизни кўрсам уяладирган бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялганимга...

—Кесатуқ ҳунаринг эсингдан чиқдими, деб турган эдим. Ҳар начук ёдингда экан. Тагин, хўш?

—Хон жанобнинг муншийлар муншийси бўлган бир йигитнинг салобати борлигини ким инкор этсин. Албатта, бу тўғрида канизингизга ҳақ берарсиз деб ўйлайман.

—Хўб, ҳақ бердик,—деди кулиб Анвар ва ўрнидан турди.—Башарти, канизимиз уялмасалар, бизнинг ҳам бир амримиз бор: амр қилсақ уялмасмикинлар?

—Амрингизга маҳжуби инқиёд¹ этишка канизингиз ҳозир.

—Канизларнинг ўз хўжалари билан ўлтуриб муомала қилишлари мумкинми? Амрга инқиёд этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз...

Раъно ирғиб ўрнидан турди, гўё канизлардек, икки қўли ёнида ва боши кўксида афу сўради:

—Инсон муштақ аз нисёнаст...² Канизи бетамиз ҳамиша афу атоға лойиқдир, чунки зархарид³ хўжасиға содиқдир.

Анвар, очиқ ва ўюн-кулгини бир дақиқа ҳам қўйиб туролмаган парининг санъаткор шу вазиятига кулимсираган кўйи анча қараб турди, ҳам ўзининг хўжалиқ рўлини бузмай:

—Мен суфада бўламан, фурсат топиб ёнимға чиқ, сенга айтадирган махфий бир сўзим бор,—деди.

Раъно канизлар каби бош букиб "ҳозирман" ишорасини берди ва табассумга мойил жоду кўзлари билан Анварга оҳиста бош кўтариб қаради... Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтатолмагани ҳолда ташқарига бурулиб жўнади. Ўчоқ бошида машғул Нигор ойим ҳам қизининг кейинги ҳаракатидан кулиб, Анварга қаради. Лекин, Раъно билан Анварнинг доимий шунингдек ўюнлариға тушуниб қолгани учун бу тўғрида гап айлантирмади:

—Ошим пишиб қолди, Анвар,—деди ўчоқ бошидан кулимсиб, —суфада бўласизми?

—Бўламан.

—Отангиз аср намозидан чиқиб, бир жойға бориб келаман, деган эдилар. Сизнинг ошингизни сузиб чиқара берайми?

—Майли.

—Ташқарида болалар кўринса айтиб юборингиз-чи!

—Хўб.

Анвар махдумнинг қаёққа бориб келишини ўйлаган ҳолда ташқарига чиқди.

Шомдан бир оз эртароқ эди. Енгилча бир шамол суфа атрофидаги гулларни эринибкина қимирлатар ва бу қимирлатишдан райҳонларининг ўткур иси ўқтин-ўқтин

1 Маҳжуби инқиёд—яширинча бўйсунуш.

2 Инсон муштақ аз нисёнаст...—фаромушхотирлик айрим пайтларда инсон учун хос хусусиятдир.

3 Зархарид—қул.

димогқа келиб уринар эди. Ўн икки-ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи-жануби қисмидан туссизгина бўлиб кўтарилиб келмакда, қуёш ботқан сайин унинг чехраси ҳар замон очилиб бормоқда эди. Шаҳар подаси қайтиб, теваракдан сигир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-у-лари, қўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.

Анвар суфада ўрда юмишларидан баъзисини таҳрир қилиш билан машғул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келди. Гўё Анвар Раънонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиг берилган эди. Раъно оҳистагина Анварнинг ёнига келиб, суфага суянди, икки қўли билан иягини кўтариб, оралиқдан Анварнинг таҳририга қаради. Анвар ҳам муло-йимгина кулимсиб Раънога кўз қирини ташлаб олғач, гўё илтифотсиз яна қаламини қоралаб, қоғоз устига бир-икки калима ёзди. Аммо учунчи калимага ўтканда қалами қўлида ўйланиб қолди ва бояғидек ёнидаги кулимсиб қаради. Раънонинг ҳам кўзи унга тўқнашиб бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар...

—Нега тўхтадингиз, ёза беринг.

—Сенинг қилган ишинг доим шундай, Раъно.

—Масалан?

—Масалан... Ҳамиша иш чоғида келиб, фикрни бўласан.

—Мен орага сўз аралаштирдимми?... Ёза беринг, мен шундай қараб тураман.

Анвар Раънога ўнглиниб ўлтурди:

—Фойдаси йўқ, энди фикрни ўғирладинг.

—Мен фикр ўғриси эмасман... Қани ёзинг.

Анвар қўлидаги ёзилган қоғозни қўйиб, иккинчи оқ қоғоз олди:

—Энди бошқа нарса ёзаман?

—Майли ёзинг.

—Сен ҳам жавоб ёзсанг, хўбми?

—Хўб.

—Тунови кундагидек жавоб тополмасанг нима қилай?

Раъно суфага оёғ солинтириб ўлтуриб олди.

—Юзимга бир шапалоқ уринг, лекин сажъ қофияси осон бўлиш шарти билан.

—Маъқул,—деб кулди Анвар ва Раънога қараган ҳолда ўйланди. Бу ўйланишдан Раъно қошларини чимириб эътироз этди:

—Кўб ўйламанг.

Анвар жавоб бериш ўрнига қаламини қоралаб ёзди:

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг "Раъно"си.

Анварнинг қаламидан қоғозга тушиб борган сўзларни таъкиб эткан Раъно, қоғоздан кўзини олиб қизарди ва бош чайқаб тескарига қаради.

—Қани жавоб, Раъно?

Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди ва қайрилиб унинг қўлидан қалам-қоғозни олди ва:

—Уят қилмайсизми?—деб сўради.

—Маним ёзганимни сен уят қилмасанг, мен ҳам сенинг ёзганингни уят қилмайман. Лекин шарт шуки, маним икки йўлимга айни жавоб бўлсин.

Раъно яна бир оз ўйланиб, Анвардан яширинчи ёзди:

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин,
Не бахт, Раъно харидоринг талаб аҳлининг "Мирзо"си.

Раъно ёзувни Анварнинг олдига ташлаб, қизарган ва кулимсираган ҳолатда чопиб гуллар ёнига кетди. Анвар жавобни ўқуб завқланди:

—Офарин, Раъно, лекин биравнинг устида ортиқчароқ муболага қилибсан.

Раъно гуллар ёнидан Анварга жиддий қаради:

—Сиз ҳам муболага қилган эдингиз.

—Маники муболага эмас,—деди Анвар,—масалан, сен ҳозир гуллар ёнидасан, ҳам чиндан-да, гулларнинг раъно-сисан... Мана, мен яна ёза бошладим; жавобга ҳозирлан, Раъно.

Раъно югуриб Анварнинг ёнига келди ва унинг қаламидан томган сўзларни ўқуб борди:

Ҳамиша хавфда кўнглим бу муҳаббат интихосидин,
Мени ҳам этмаса мажнун дебон Раънонинг савдоси.

Раъно кейинги мисраъни ўқуб ўйланиб қолди. Анвар ҳозирги Раънонинг ўйчан кўзига анчагина тикилиб тургач, кулимсиди:

—Жавоби қийин келдими, Раъно?

—Қаламни беринг,—деди Раъно ўпкалаган қиёфатда қўл узатиб,—ўйлағали ҳам фурсат бермайсиз.

Ёзди:

Муҳаббат жомидин нўш айлаган¹ аҳли зако бўлмиш,
Фунуни тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.

—Енгдинг, Раъно, енгдинг,—деди Анвар,—лекин кейинги мисраъда бир хато қилдинг...

—Масалан?

—Тибнинг айтишича, сафро эмас, қон куйса, киши жинни бўладир...

—Қоннинг бузулишига аввало сафронинг куйиши керак, сафро куймай туриб қон бузулмайди... Хўш, яна ёзасизми ёки енгилдингизми?

—Енгилдим...

—Енгилган бўлсангиз, ютуғимни беринг.

Анвар юзини тутиб берди. Раъно бўшқина унинг юзига уриб қўйди.

—Агар шу гал ҳам енгсам,—деди Анвар ачиниб,—мен сени уриб ўлтурмас эдим...

—Нима қилар эдингиз?

—Энди фойдаси йўқ.

—Айтинг-да, агар менга ҳам маъқул бўлса, урганим ҳисоб эмас, бўшқина урдим-ку.

—Лекин сен уни қилолмайсан...

—Нега қилолмайман, қани айтинг-чи.

—Қилолмайсан...—деб кулди ва бир оз айтишка кучланиб турди.—Мен... мен сенинг юзингга қўлим билан эмас, оғзим билан урар эдим...

Раъно қизариб ерга қаради. Юзга оғиз билан уришни ул ўз умрида биринчи мартаба эшитканлиги учун қизаришқа ва ерга қарашга ҳақли ҳам эди. Ўзининг ёзган муҳаббатка оид шеърлари ва Анварга берган ҳалигидек жавоблари билан чин бир маҳбуба ва маъшуқа бўлиб кўринса ҳам, лекин кейинги гапларга ҳануз ошна эмас ва юзга оғиз билан уришлардан тамом бегона эди. Бу гап Анварнинг ҳам биринчи жасорати бўлиб, иккиси-да шу "янгилик"нинг ўнғайсизлигида қолдилар.

Гумбази нилигун қандилида² шамъи кофурийлар³ ёқила бошлаган эди. Ой ҳам бир оз нурланиб, турмушка янги қадам босқан бу икки ёшнинг ҳозирги ҳолларидан кулимсигандек кўринар эди. Бояғидан бир мунча кучаятушқан шамол гулни гулга қовиштириб, гўё бу икки ёшга:

1 Нўш айламоқ—ичмоқ.

2 Гумбази нилигун қандил—осмон, кўк.

3 Шамъи кофурий—юлдуз.

"Сиз ҳам мана шу гуллар каби қовишинг" дегандек бўлар эди. Унғайсизликда қолган Раъно хижолат аралаш Анварга кулимсиб бош кўтарди.

—Мен сизнинг "амрингизга" мувофиқ чиққан эдим.

—Амримга мувофиқми?—деди Анвар ва Раънонинг кўзига тўғри қараб илжайди:—Шомдан кейин.

—Нима шомдан кейин?

—"Амримга" мувофиқ чиқишинг.

—Ҳозир-чи?

—Ҳозир мумкин эмас.

Раъно ўпка билан Анварга қаради ва туриб ичкарига жўнади.

26. НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАЪНО?

Кучлик шамол кўтарилиб, боқчадаги ҳар нарсани тўрт тарафка бука бошлади. Кўча чанглари кўкка кўтарилиб, ой ва юлдузлар нурини хирароқ бир ҳолга қўйдилар. Чигирткалар чириллаши, кеча ҳашаротларининг нағмаси кучлик шамол товши билан кесилди. Суфа устидаги сўри ҳар замон тўрт томонга чайқалиб, ўз остида ўлтурғучиларнинг бетларини гоҳ кўрсатиб, гоҳ яшириб, улар билан ўйнашқандек тсваракка ҳусайни гужумларини бир-икки бора узиб ташлади.

Анвар ўзидан нарироққа тушкан бир шингил узумни олиб ва бир-икки гужумни ҳамроҳига узатти:

—Ма, Раъно...

—Мен емайман.

—Мен ҳам сенга сгин демайман.

Раъно ўз ёнидаги гужумларни йигиб, Анварга берди.

—Мана узум есангиз... Менда нима юмишингиз бор?

—Баракалла... Тўкилган узумларни йигиб бер-чи менга.

Раъно яна бир нечта гужумларни териб узатти.

—Қани, юмишингиз?

—Сенда нима юмишим бўлсин, Раъно. Ҳар кунги ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтурармиз; узум тўкилса, менга териб берарсан, деб чақирган эдим.

—Дадам ҳуфтандан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

—Ҳуфтан ҳали ўқулган эмас, азон ҳозир айтилди. Башарти дадамиз ҳуфтанни ўқумай келиб қолса, бунинг ҳийласи осон: даррав анави гулнинг тегига яширинамиз.

—Башарти дадам бизни қидириб гулнинг тегидан топса, нима қиламиз?

—Нима қилар эдик? Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонага.

—Икавингиз гулнинг тегидан нима қилиб ўлтурган эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

—Ўзимиз ўлтурган эдик, деймиз.

—Нима учун деса-чи?

—Қизингиз ўялгани учун, деймиз.

Раъно кулиб ўрнидан турди ва суфадаги кўзи илғаган гужумларни териб Анварга берди:

—Хайр, юмишингиз бўлмаса мен кетдим, шамолдан қулоғим битти.

—Гапим бор, гапим,—деди Анвар,—кел, айтаман.

Раъно қайтиб келди.

—Айтинг.

—Ўлтур.

Раъно Анварнинг қаршисига ўлтурди. Ўлтуриши билан кучлик шамол юриб бошидаги рўймолни учурди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпти.

—Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани, гапуринг.

Анвар рўймолни қисимига олди.

—Ҳозир гапираман, лекин шартим бор.

—Айтинг шартингизни.

—Аччиғланмайсан.

—Хўб...

—Уялмайсан.

Раъно масалага тушунгандек ўйланиб қолди.

—Рўймолимни беринг.

—Рўймолинг учиб кетди... Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раънонинг олачалпоқ кўлага ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг ҳаё ичида олийиқ касб эткан жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадига тушунганликни ифода қилар эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонга эгилишиб салом беришиб олар эдилар.

Анвар ўзини суфанинг қоронғи қисмига олди. Раънога айтмакчи бўлган сўзи эҳтимол унинг ўзига ҳам ўнггайсизлик берар эди.

—Тугилгандан сўнг ўсиш, ўскандан сўнг икав-икав бўлиб яшаш бор,—деди Анвар ва бир оз тўхталиб олди.—

Жуфтлик ёлғиз кишилар орасидағина эмас, ер юзидаги ҳар бир махлуқда ҳам бор... Масалан, тоғлардаги оҳулар, ўрмонлардаги тўтилар, чамандаги булбуллар ҳам ёлғиз эмас, жуфай яшайдирлар... Сенинча қандай, мен уни билмайман, аммо жуфтланишнинг, манимча энг муқим бир шарти борким, ул ҳам ҳар икки тарафнинг муҳаббат занжири билан бир-бирларига қаттиғ боғланишларидир... Биз икак ёшлиқдан бирга яшаб келамиз, орамизда махфий сирларимиз йўқ ва бизнинг ўз аро сирларимизга воқиф бўлган чет кишилар ҳам йўқ. Шунга биноан сен билан маним ҳам бир тўғрида ҳам очиқ сўзлашмагимизга ҳеч бир монъелиқ бўлмас, деб ўйлайман... Агар янглишмасам, иккимизнинг бир-биримизга муомалаларимиз самимий ва юракларимизнинг тепиши ҳамоҳангдир. Ёки янглиш сўзладимми, Раъно?

Раънонинг ерга қараган кўзи секингина Анварга кўтарилиб, яна ерга оғди. Анвар унга бир оз қараб тургач, сўзида давом этди:

—Сен эшитдингми, йўқми, билмадим, улар иккимизни жуфтлашдирмакчи бўлиб, бу кун мендан киши орқалиқ тўй вақтини белгилашни сўратқан эдилар, мен эртага жавоб бермакчи бўлдим... Сени бу ерда тутишим ҳам сен билан кенгашиб, эртага шунинг жавобини уларга айтишдир... Нега ерга қарайсан, Раъно?

Раъно бошини кўтариб кулимсиди ва юзини четка ўгирди...

—Сен уял, уялма, улар бизни жуфтлашдирарлар. Мархума Моҳларбибининг фотиҳаси ерда қолмас. Агар сен шундай юра берайлик, десанг, мен ҳам уларга сенинг жавобингни айтаман...Гапир, Раъно.

—Юра берайлик,—деди Раъно юзини четка ўгирган қолда,—уларга нима оғирлиғи бор?

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлагандек бўлди.

—Иккимиздан бошқага албатта оғирлиғи йўқ... Лекин сен айтканча, қачонгача юра берайлик? Уларга бир муҳлат кўрсатишимиз керак, Раъно.

—Қаригунимизча...

—Қаригунимизча, деб муҳлат сўрайми?

—Ўлгунимизча...

Анвар кулди ва сурулиб Раънонинг ёнига келди. Гўё уни ўзига қаратмоқчи бўлгандек, елкасига қўл қоборди...

—Менга қара, тўғри жавоб бер, Раъно.

Раъно қулоғи остига теккан иссиғлиқдан чўчиб юзини ўнглаган эди, тасодуфан лаби ҳалиги иссиғлиққа учрашди... Иложсиз каби лабини иккинчи ҳароратлик лабдан ажратолмай, бир неча сония кутиб қолди. Кучлик шамол қўзғалган эди. Шамол, гўё кўмаклашкан каби орқадан эсиб, Раънони Анвар томонга майл этдирар эди. Терак орқасида қолган ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи бўлган туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмига учиб тушди...

—Жавоб бер, Раъно.

—Бу ҳолда мен жавоб бералмайман...

—Жавоб бермасанг, мен ҳам сени бўшатмайман.

—Дадам келиб қолади...

—Дадангдан бу кун жавоб олдим.

Раъно Анварнинг ияғи остига сўл чаккасини қўйиб четка қаради.

—Сиз хоҳлаган вақтда бўлсин.

—Менга қолса эртага...

—Майли...

Анвар ияғи остидаги мулойимлашқан қизнинг юзидан ўпти ва унинг тўзғиған сочларини тўғрилаб, ҳаётбахш кокилларнинг муаттар бўйини узоқ ҳидлади.

—Чин сўзла, мен сенинг раъинг билан уларга жавоб айтмакчиман, Раъно.

—Кўкламга...

—Чинингми?

—Чиним.

—Хўб бўлғай. Мен эртага, тўйимиз кўкламга бўлсин деб жавоб айтаман... Ерлар кўк гиламлар билан бежалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босқанда, қушлар уя қайғусини чекканда биз ҳам тўй қилармиз; чимилдиқда бахт созини тинглаб, истиқбол куйини куйлармиз... Шундайми, Раъно?

—Шундай...

—Ундан сўнг маним оғушимда шунинг сингари даданг келиб қолишидан қўрқиб, киши кўлига тушкан қуш боласидек типирчиламассан. Шу ҳуснинг, шу малоҳатинг ва шу латофатинг билан тамом меники бўларсан, шундайми?

Раъно жавоб бермай, Анварнинг оғушидан ўзини қутқариб ўрнидан турди. Суфанинг зинасига бориб кафшини кийди ва Анварнинг қувлашидан қўрқиб, сапчиб ерга тушти...

—Жавоб айтиб кет, Раъно.
—Ҳа, шундай,—деди Раъно, гул ёнида рўймолини тўғрилаб.—Энди сизнинг олдингизга чиқмайман.
—Нега чиқмайсан?
—Негаки жуда ёмон киши бўлибсиз. Мен аямга айтаман.

Анвар кулди.

—Нимани айтасан?

—Ҳаммасини айтаман.

Шу вақт ўрта эшикдан кириб келган махдум уларнинг сўзини бўлди, ичкарига кетиб борган Раънони тўхтатиб, "Анвар акангга чой бердингми, қизим?" деб сўради.

27. ЗУЛМ ЎЧОҒИ

Худоёрхонга 1283-нчи йилда¹ учунчи мартаба тахтка чиқиш насиб бўлди. Унинг охириги салтанати хонлиқ истибодининг аччиғ зулм ва таъаддиларининг жонсўз қора саҳифаларини ташкил этадир. 1283-нчи ҳижрийдан 1292-нчигача бўлган саккиз йил, Худоёрнинг эркин нафас олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатқан ва зулм тигини камбағаллар қони билан сарбаст бўяган сўнғи давридир. Мамлакатни обод қилиш баҳонаси билан 1284-нчи йилда Қўқон косибларини ҳақсиз—муфт² ишлатиб янги раста, карвон сарой, пахтасарой ва коппонлар бино қилдирди. 1285-нчи йилда Қўқоннинг Ўрганч мавзёсига машҳур Оқсаройни солдирди, узоқ жойдан ариғ қазитиб келиб, Оқсарой атрофини суғуртирди. Иссиғ кунларда салқинлаш, малика хонимлар билан ишрат қуриш учун "Боғи Эрам" ясади. Онаси Ҳоким ойимнинг васиятига мувофиқ, 1286-нчи йилда "Ҳоким ойим мадрасаси" деб машҳур мадрасани, яна шу йилда Амир Умархон тарафидан асоси қўйилган маълум янги ўрдани ҳам теварагида боғ ва гулзорлари билан ишлатиб битирди³.

1286—87-нчи йилларда "Улуғ наҳр" ва "Хон ариғ" деб машҳур ариғни қазитди. 1287-нчи йилда ўз номидаги

1 Мелодий ҳисоби билан 1864—65 йиллар.

2 *Муфт*—текин, бепул

3 Ўски ўрда Шаҳрух хонининг ўғли Абдукаримхон тарафидан 1145 ҳижрия чисаларида бино қилинган, Худоёрнинг орауларига жавоб бералмайлирган ҳола келиб эскирган эди (*мулл.*).

"Мадрасаи олий"ни ва "Дахмаи шоҳон"ни, 1288-нчи йилда Қўқоннинг эски қаландархонасини бузиб, янгидан таъмир, ҳам ўлган оғаси Султонмуродхон исмига мадраса бино қилдирди. Ва ушбу йил ўгли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлиқ тўй эълон қилди. Шундоғки, ҳар кун икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз танур нон ёпилар, икки юзлаб улоқ берилар, мамлакатдан тўйга келгучи аёнга ҳар кун минглаб тўн кийдирилар эди.

Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта, ҳазинадаги олтинлар кучи билан бўлгандир, деб баъзиларнинг кўнглига келар. Хонлар ва подшоҳлар ҳазинасидаги олтинлар манбаъи ҳам фуқаронинг билак кучидир. Лекин Худоёрнинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги меҳнаткашнинг ҳазинага олтин суратида йиғилган кучидан эмас, бевосита билак кучидан, кўз ёшидан эди. Чунки Муҳаммадалихон давридан бошланган (1240) ўзаро тахт талаш, ўзбек-қипчоқ жанжали ва бошқа тўполонлар ҳазинани ялаб-юлққан, Худоёр 1283-нчи йил тахтка ўлтуришида эшиги очиқ—бўш ҳазинагагина эга бўлган эди.

Бу "маъмурият даври" саналган беш-олти йиллар Фарғона фуқароларининг омҳузлари¹, қора кунлари бўлган эди. Худоёрнинг Сирдарёдан сув чиқариш можаросини мисол учун олайлиқ:

Хоннинг раъйи сув чиқаришга тўхтади. Ҳазинанинг бўшлиғини, ўйланган ишнинг ниҳоятда улуғлиғини андиша қилмади. Қаламравидаги барча шаҳар ва қишлоқларга саркорлар, чўғоллар тарқатди. Улар халқдан солиқ йиғишқа, ёрдам тўплашқа буюрилган эдилар. Бу ихтисерий равишдаги ҳозирликдан сўнг, "мамлакатимдаги ҳар бир хонадон битта кетман ва битта мардикор берсин!" деб истисносиз умумий бир фармон ҳам бўлди. Қамчиси кўкда тобланиб, ханжари заҳар сочқан "хон ҳазратнинг буйруғига" ким қарши бора олсин. Ҳар бир оила, гарчи, рўзғор бошлуғини бўлса ҳам, битта кетман билан хон таъйин қилган жойга йўллай бошлади. Бойлар битта мардикор ёллаб бериш устига от ёки арава ҳам топишқа мажбур эдилар.

Эни олти, бўйи (чуқурлиги) беш газдан ўн беш газгача қазиладирган аригнинг узунлиги ўттуз чақирим ва шу ўттуз чақиримлиқ ариг қазилиб битканда, Наманган ва

¹ Омҳуз—умумий хафалик.

Андижон туманларидан икки минг ботмонгача ер суғорилар эди. Шу йўсун ариғ қазила бошланди. Лекин ишчи кўб, озиқ-овқат йўқ эди. Бойлар киши ёллаб, қутулганлар, ўттуз чақиримлиқ ариғ хатига бола-чақасини оч ташлаб, кетман кўтариб келган нуқул меҳнаткаш, косиб ва деҳқонлар чизилганлар эди. Ўз ёнларидан сарф қилиш учун оқчалари, ҳукумат тарафидан бериладирган овқатнинг салмоғи йўқ эди. Иссиғ қуёш остида, гиёҳсиз чўл бағрида кетман одатдагидан кўброқ ем талаб қиладир. Ариғ қазувчиларнинг овқатдан силлалари қуриб, иликлари пучайган, ердан ўн қадоқ тупроқ олиб ирғитишқа эмас, ҳатто кетманнинг ўзини кўтаришқа ҳам дармонсиз эдилар. Хон тарафидан улар устига ишбоши қилиб белгиланган саркорлар, очлиқ ялқовлигини чинга ҳисоблаб, қулоқ эшитмаган сўкишлар билан бечораларни таҳқир этар, сулайиб йиқилмагунча кетманни ташлатмас эдилар. Ҳар ўн беш-йигирма кунда ариғ бошига келиб турғучи хон, саркорларнинг сиёяти¹ билан ҳар бора бир-икки меҳнаткашни ялқовликда, ўзига итоатсизликда айблаб, кўбчилик кўз ўнгида бўғизлатар ва ҳар гал келиб кетишида шунинг сингари мазлумлар қони билан янги "Хон ариғ"ни намлаб турар, бу зулмни ўз кўзлари билан кўриб турган бечоралар очлиққа, дармонсизликка қарамай жон аччиғида ишка ёпишар эдилар.

Шу йўсун зулм зарби остида ниҳоятда улуг иш бир йилга ҳам қолмай итмомига еткан, минг чақиримлар бўйлаб Сирнинг сирлик суви кумуш каби оққан, гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар қони баробарига ям-яшил кўкарган эди. Шу мисолдан онглашилган бўлса керакким, хоннинг маъмуриятпарварлиги, яъни унинг мадрасалар, боғлар, қасрлар, сарой-расталар ва дахмалар бино қилиши, тўрт ойлаб тўй бериши хазинада асрлардан бери йигилиб ётқан олтинларни сарф қилиб эмас, тўғридан-тўғри фуқарони муфт, мажбурий ишлатиш йўли билан эди.

Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариғларига таҳсин қилғучи, "золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан" дегучи баъзи биравлар орамизда топиллиб қолур. Шунинг учун хонни "маъмуриятпарвар" қилган омиллар устида тўхталиб оламиз:

Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба

¹ Сиёят—чақимчилик.

ортдирган, учунчи мартаба тахтка ўлтуриши маданиятлик ўрус истибдодининг Тошкандни олиб Хўжандга ҳам қўл узатқан саналарига тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашка мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиг қўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтига аждаҳо каби оғиз очиб келмакда бўлган ўрусларга қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариглар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларга яраб келган ўрдани бузиб, янги ўрда бино қилиши ўз кайфига қараганда ҳам ўрусларга жонлиқ кўрсатиш, ялтирасин шаъну шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди.

Ўчадирган чароғ ёниб ўчадир, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмуриятпарварлик бизга қолса шу омиллардан туғилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди.

28. ҲАРАМ

Янги ўрда юқорида ёзганимиздек, ҳақиқатан шу-куҳлик, хушманзара бино қилинган эдиким, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур.

Ўрда қўрғонининг ташқари айланаси (тўрт томони) ажойиб гулзорлар, анвоъи мевалик дарахтлар билан зийнатланган. Бу боғни махтаб Худоёрнинг ўз шоири Мулла Ниёз Муҳаммад:

“Ясаб қасре саодат даврида боғи жаҳон оро,
Муаттар бўлди гулзоридин олам гунбази хазро¹.

Шаҳи волоки берди зеб боғ ичра раёҳиндин,
Ўшал кун тутди ер саҳнини бўйи анбари соро².

¹ *Хазро*—кўк яшил.

² *Сор*—тоза, соф.

Ясарда тарҳини тарроҳлар¹ андог сакиз гулшан,
Бу гулшан ҳар биридин топдилар юз минг чаман оро.

Ки ҳар ашжор² асморини³ таъмида шакар мазмар⁴,
Очарга шаккар огзин муддаилиққа наҳад оро.

Хиёбон расталардин бог топди зеби оройиш,
Гулистониға бергандек чаман оро гули ҳумро⁵.

Жаҳон богида ҳарна неъматидир бунда ул мавжуд.
Насиб эткай сенга юз йилгача ҳақ эй жаҳондору...⁶

дейдир ва Худоёрға бу боғда юз йиллаб роҳатланмоқ учун дуо қиладир.

Домла Ниёз Муҳаммад айткандек, гулшаннинг уч тарафи хиёбон, расталар ва бунда эртадан-кечкача халқ қайнашиб турар эди. Ўрда боғининг эшигида доим қорувулар қараб турганлиқдан, ўрдага алоқаси бўлмаган кишилар боққа киралмаслар, фақат ҳафтада бир кун, хоннинг кўнгил очиш соатларида, баъзи мустасно зотлар учун боғнинг йўли очиқ бўлур эди. Боққа кирилгандан кейин, тўғридан янги ўрданинг дарбозаси, муҳташам музаяқкор тоқ ва равоқлар кўзни қамашдирар, киши гўё ўзини хон ҳузурида, истибдод салобати остида сезар ва мутантан⁷ ва музайян⁸ қасрдан руҳ олиш ўрнига, билъакс, бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар эди. Ўрданинг хиштин, кунгирадор қўрғонлари ости билан жазойири қилич тақинган маҳсус муҳофиз йигитлар айланиб, бегона кишини қўрғон яқиниға йўлатмаслар, айниқса, ўрданинг юқори қисмидан қўйилган ҳарам дарбозасиға яқинлашиш учун, ҳатто ўрданинг ўз ходимлариға ҳам рухсат йўқ эди. Ҳарам дарбозасидан юрғучилар ёлғиз хоннинг ўғли—шаҳзода, хоннинг хотин қариндошлари, канизлар, доя хотинлар,

1 Тарроҳ—лойиҳачи.

2 Ашжор—дарахт.

3 Асмор—мевалар.

4 Мазмар—замири, ичи.

5 Ҳумро—қизил.

6 Жаҳондору—жаҳонни эгалловчи ҳукмдор.

7 Мутантан—тантанавор.

8 Музайян—зийнатланган, безатилган.

яна баъзи "махсус" юмишларга хон томонидан белгиланган заифаларгина эдилар. Бу дарбозадан хоннинг ўзи ҳам юрмас, чунки унинг ҳарамига кирадирган йўли ўз маҳкамаси ва шахнишин орқалиқ эди.

1287-нчи йилнинг сунбула ойи, яъни эрта кузнинг кўклам ҳавосига яқин турган салқинча бир куни. Кечки соат бешларда ўрда ичида қайнаб турган ҳаёт бир оз тинчиб тушти, дарбоза ёнларидаги қоровуллар ичкарига киши киритмай қўйдилар. Ўрда хизматчилари, масалан, беклар, мирзолар, ясовуллар ва шулар сингари "сайид"¹ ходимлари бирин-сирин чиқиб тарқала бошладилар. Биринчи дарбозанинг икки биқинида турғучи қоровул йигитлар ўрданинг улуг даражалик бекларини таъзим билан узатар, мансаби қуйироқ ясовуллар билан мутояба қилишиб қолар эдилар. Саркардалардан баъзиси дарбоза ташқарисида хизматчи тарафидан қантарилиб турган отининг ёнига келиб, отни қараб чиқар, яхши боқмагани, ёки тоза супурмагани учун сайисни² койиб олар ва сўкуниш ораси сайис кўмагида отига миниб жўнаб кетар эди.

Дарбозабонлар ўрдада зарур юмиши борлигини сўзлаб, илтижо қилгучи ҳар қандай кишини ҳам ҳозир ичкарига йўлатмаслар ва асабийланиб койиб қайтарарлар эди.

—Бу ўзи қандай одам, қулоғига ун босқанму!—деб жекириниб турган биринчи дарбозабон узоқдаги кимгадир қараб қолди, кўзи ўша тарафда экан бояғи сўзини такрорлади,—боравуринг, оғизни очманг, шери Яздон³ келганда ҳам ичкари киритмаймуз!

Илтижо қилгучи умидсиз дарбозадан йироқлашди. Унинг кетица дарбоза ёнида банорас паранжилик бир хотин пайдо бўлиб, ичкарига парвосиз кира берди. "Шери Яздон"ни ҳам киритмайдирган дарбозабонлар хотинни бошдан-оёғ кузатиб, индашмай қараб қола бердилар. Хотин ичкари кириб тўғрига қараб юрди, асл ўрданинг улуг муҳташам дарбозасига яқинлашқандан кейин ўнгдаги айри йўлга бурилди.

Хотин ҳарам дарбозасини чоғлаб борар эди. Қўрғон остидаги соқчилар хотинга ёвош-ёвош қараб олиш билан

1 Сайид—амир демоқчи.

2 Сайис—отбоқар.

3 Шери Яздон—ҳалифа Алига берилган нисбат.

кифояланар ва уни танигандан парвозсизча ўз ёнларидан кечирар эдилар.

Хотин ҳарам дарбозаси ёнига етиб, остонага қадам босқан чоғида бўсағадаги йигит "виш" этдириб қиличини қинидан суғурди.

—Тўхтанг!

Хотин тўхтади ва йигитка қараб бетидаги чашмбандини қия очти. Йигитнинг жиддияти кулимсирашга мубаддал¹ бўлиб, ҳаводаги қиличини қайтариб ғилофига солди. Хотин юзини очқан кўйи ичкарига юрди. Ўттуз беш ёшларда кўринган бу гўзал хотин ҳарам ходималаридан Гулшанбону эди.

Гулшанбону Худоёрнинг иккинчи даврида ўз хусни билан бир неча мартаба хоннинг илтифотига сазовор бўлган ҳарам канизларидан эди. Худоёр тахтни ташлаб Бухорога қочишга мажбур бўлгандан кейин, оғасини ғайри шаръий ишларда, жумладан, хотинбозликда айблаб, тахтка минган Маллахон ўз даъвосига мувофиқ Худоёр ҳарамидаги юзлаб хотинларни ўз йигитлари орасида хотинликқа тақсим қилиб юборди. Шу жумладан, Гулшанбону ҳам Маллахон тарафидан Худоёрга қарши урушда қаҳрамонлик кўрсаткан бир йигитка инъом қилиниб, шундан бери ўша йигитнинг никоҳида хотин эди. Худоёр учунчи мартаба тахтка мингандан кейин, Гулшан хоннинг ёнига келиб, эски "қадрдонлик" номига ҳарамдан бир хизмат сўраганида, "марҳаматлик" хон Гулшаннинг арзини ерда қолдирмай, ҳарам ходимларининг жуда озлариға насиб бўладирган улуғ бир мартаба ато қилдиким, биз Гулшанга топширилган вазифанинг нимадан иборатлигин қуйида кўрармиз.

Гулшан дарбозадан ичкари киргандан кейин, паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди, чанг ўлтурган нилий ранг товар кўйлагининг этакларини қоқти, қўлидаги ёқут ва зумурад кўзлик олтин узукларини тўғрилаб тақти ва шундан сўнг зиналардан юқориға қараб чиқа бошлади. Йигирманчи зинадан кейин узун—ўрданинг эни қадар бир йўлак бошланиб, унинг ўнг-сўлини ўн чоғлиқ бухори чакма эшиклар зийнатлаган эдилар. Бу эшиклар ҳарамдаги алоҳида ҳавлилар ва улар даромадини² кўрсатар эдилар.

¹ Мубаддал—алмашинган.

² Даромад—йўлак.

Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди. Ичкари тарафдан кекса бир ходима—эшик очар хола кўриниб, Гулшанга салом берди ва "хуш келдилар" деди. Гулшанни ичкари киритиб, эшикни беклади. Бу, ҳарамнинг кичкинагина сув ҳавлиси эди. Ўртадаги мис ҳовузда кўм-кўк сув мавж уриб, бир неча канизлар ҳовуздан сув олмоқда эдилар. Ҳавлининг шимолидаги ходималар турадирган кичкина бир уйдан бошқа мунда бино йўқ, фақат жанубда ҳалигидек бир эшик бор эди. Сув ҳавлисидаги бу ҳовуз ҳарамнинг бутун эҳтиёжини ўтар, унн ҳафтада бир неча мартаба махсус соатларда мешкоблар томонидан тўлдириб турилар эди.

Гулшан паранжисини қўлига олиб, эшик томонга юрди. Эшик ёнига келиб, секин-секин ҳалқани чертди. Эшик ичкаридан очилиб, бунда ҳам эшик очар хола кўринди. Лекин буниси ёшқина бир каниз эди. Гулшандан паранжи, чашмбандни олиб, "хуш келдилар" деди. Бу ҳарамнинг биринчи ҳавлиси эди. Ҳавлининг тўрт томони нақшинкор, ойнабанд, гул чакилган даричалик, ҳаммаси бир хил би-чиқда танобий (зол) уйлар, ҳар бир уйга махсус даҳлизлар ва бир-бирига ямашдириб солинган хоналарни шу даҳлизлар бир-биридан ажратиб турар эди. У қадар кенг бўлмаган саҳн остига хишт тўшалган, ҳавли юзида тўрт-бешта қизил шолдан кўйлак ва бошлариға сариг шолан рўймол ўраб, оёқлариға бедонадан кафш махси кийган ёш канизлар сочилган ҳолда вазифалари орқасидан юрар эдилар. Гулшан улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичида сўради:

—Он ҳазратим?

—Шаҳнишиндалар,—деди каниз, товшини четка чиқармаслиққа тиришиб.

Шаҳнишин—хоннинг хос ҳужраси, хон овқатланидирган, ухлайдирган ҳам хотинларни қабул қиладирган уй бўлиб, сув ҳавлисининг қатори билан то тахт ўрнатилган маҳкамагача қатор уч хона танобий уйлардан иборат эди. Бу уйлар шаҳнишинликка мувофиқ бошқа бинолардан баланд қилиб солинган эдилар. Ҳавлисининг шарқий томони маҳкамага қаратиб солинган бинолар орқаси, жануби хос ойимлар—яъни хонимлар, танобийси, ғарби—қисман танобий ва қисман ошхона ва ҳарам хазинаси биноларини ва бошқа ҳавлиларга чиқиш учун даромадларни ташкил этар эди.

Гулшан, "шаҳнишиндалар" жавобидан сўнг, тараддудлангандек бўлди. Бир оз иккиланиб тургандан кейин, яна

бир қайта сочини, рўймолини, кийимини тузатиб олди ва шаҳнишин томонга бурулди.

—Ойхоним чақирадирлар.

Гулшан уч-тўрт қадам босқан эди, тўрдаги танобийдан чиқиб келган канизнинг ҳалиги сўзи билан тўхтади ва сўзсиз каниз томонга бурулди. Гулшан кирганда даҳлизнинг тўрида уч нафар каниз санама¹ тикиб ўлтурар эдилар. Улар билан саломлашди. Ул саломлашқан аснода ичкари танобийдан олти ёшлар чамалиқ, оқ туслик қора кўзлик кўркамгина бир бола сариғ атлас кўйлагини ҳилпиратиб чиқиб келди.

—Ассалому алайкум... Соғмилар, шаҳзодам,—деди Гулшан кўлини кўкрагига қўйиб, болага букилинқираган ҳолатда.

Шаҳзода жавобсиз кулимсираб, Гулшанга бир оз қараб турди-да, ичкарига кириб кетди.

Гулшан кафшандозда оёғини ешиб, гиламга чиқди. Даҳлиз ўн бир ёғочлиқ катта мунаққаш уйдан иборат бўлиб, тахмонида атлас ва адрас кўрпа, кўрпачалар уюлган, тоқчалари анвоъи хитойи ва қашқар чиннилари, Бухоро мис ва кумуш идишлари билан зийнатланган эди. Гулшан кафшини еша бошлағач юқоридаги санама тикувчилар ҳам ўрунларидан турган эдилар, келиб кўришдилар. Улар кўришиб бўлганда, бояғи каниз ичкаридан чиқди.

—Кирсинлар,—деди Гулшанга.

29. ОҒАЧА ОЙИМ

Гулшан эшикка юриб келиб, рўймол—лачагини тузатти ва ичкарига қадам бости. Эшик ичкарисида қўл қовиштириб ўлтурган каниз ўрнидан туриб букилди.

—Сафо келдилар²

Асл гиламлар, бахмал кўрпачалар, олтин ва кумуш асбоблар билан зийнатланган танобий уйнинг орқа ва ўнги деярлик кўзни қамашдирарлиқ шукуҳларга фарқ бўлган эди. Танобийнинг ҳавли томониға қурулган учта кичкина теразаларнинг ойналари ҳам бундаги асл ашёларнинг турлик навъи қабилидан ҳар кўзи ҳар рангда жилваланар ва уларнинг акси зиёси билан шипга осилган олтин қандил алвон тусда товланар эди. Танобийнинг тўрида, ипак жойнамоз устида қиблага қараб ўлтурган ойим тизасига яс-

¹ Санама—ироқи.

² Сафо келдилар—хуш келдилар.

ланган шаҳзодани эркалаб, ёнига қайрилди. Эшикдан кибриб, қўл қовиштириб тўхтаган Гулшан икки букилиб салом берди.

—Келинг, Гулшан,—деди ойим,—ўлтуринг, ваалайкум ассалом.

Гулшан таъзим билан биринчи даричанинг юқорисиغا бориб ўлтурди ва дуога қўл кўтарди.

—Ойи хонимнинг бахт ва обрўлари зиёда, шаҳзодамнинг умрлари узун бўлсин.

Эшик ёнида тик турган каниз дуо асноси ўлтуриб фотиҳа ўқушди. Фотиҳадан сўнг яна ўрнидан туриб қадалди. Ойим ҳамон шаҳзодани эркалаб жойнамоз устида ўлтурар эди.

Жияклик атлас кўйлак, Бухоро кундалидан¹ желатка ва бошига санама рўймол ўраган ўттуз беш ёшлар чамалиқ бу хоним—Хоннинг муътамад² хотини Оғача ойим ва шаҳзода эса хоннинг суюклик ўғли—Ўрмонбек эди. Оғача ойимнинг хитой хонимлариникига ўхшаш қора бодом кўзи ва умуман сиймоси Туркистон қизи эмаслигини айтиб турар, бироқ тилида бегоналиқ сезилмас эди. Оғача ойимнинг асли исми Масъуда хоним, аммо "Оғача ойим" деб машҳур бўлиши унинг қашқар қизи бўлганлигидандир. Уйғурлар биздаги "хоним, бекач" дейиш ўрнида "оғача" дейдилар. Масъуда Ўш атрофида тургун бўлган уйғурлардан Ибодуллахўжа деганнинг қизи, Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга уylanган эди.

Худоёр тахтни ташлаб Бухорога кетишга мажбур бўлгандан кейин кўб хотинлари унга вафосизлик билан эр қилиб кетканлари ҳолда, шу Оғача ойим эрининг ҳорлиқ ва муҳтожлик кунларига шерик бўлиб юрган ва шу вафодорлиги жиҳатидан хоннинг эътимодини қозонган эди. Иккинчидан, Оғача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичида ақллик, тадбирлик ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасига топширилган эдилар. Юзлаб кундашлар орасидаги жанжаллар оғачанинг ислоҳига³ келиб тўхтар, ҳарамдан ҳар кимса бунинг сўзига қулоқ солишга мажбур, ҳатто хоннинг ўзи

¹ Кундал—зар ислар билан тўқилган қимматбаҳо мато.

² Муътамад—ишончли, эътимодли.

³ Ислоҳ—тузатиш, тўғрилаш.

ҳам хотинлар орасидаги онглашилмовчиликларни Оғачанинг ислоҳига ҳавола қилғучи эди. Янги кийим бериш вақти етканда, кимга қандай кийимлик лозим, ким қандай нарсага муҳтож—бу масала ҳам Оғача ойим тарафидан ҳал қилиниб, ҳазиначига буюрилар ва ҳозирланилган кийимликлар унинг томонидан тақсим қилинар эди. Бундан бошқа, кундалик ошхона овқати ҳам Оғачанинг белгилаши билан пиширилар, ойим ва каниз, доя ва чеварларнинг ҳаммомга боришлари, бекларнинг тўйига чиқишлари ва шунга ўхшаш лозим-омадалар ҳам бу ойимнинг кўрсатишига мувофиқ эди. Баъзан Оғача ойим мамлакат ишларига ҳам оралашиб олар, гоҳо ўз фикрига хонни унатиб ҳам қўяр эди. Худоёрнинг хотинларидан кичик Шоҳ ойим¹ вафот этиб, ундан бир бола—Ўрмонбек ятим қолган эди. Худоёр Ўрмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига валиаҳд белгилаган эди. Кичик Шоҳ ойим ўлгандан кейин Ўрмонбекни ҳарамда эътимодлик бўлган Оғача ойимга топширди. Шундан бери ул Ўрмонбекни ўз боласидек тарбия қилиб келар ва бу сабабдан ҳам хоннинг назарида унинг қадри жуда юқори кўтарилган эди.

Оғача ойим ҳануз Гулшанга илтифотсиз, Ўрмонбек билан сўзлашмакда эди:

—Жуда шўх бўлибсан, ўғлим. Мен сени отахонингга чақиб бир урдирай.

—Будана берсангиз шўхлик қилмайман.

—Буданаларингни ўлдириб битирдинг-ку, золим, буданаларни яна қайдан олайлиқ.

—Мен ўлдирмадим, ўзлари ўлиб бутдилар.

—Зийракни нега урдинг?

—Зийрак менга будана топмади.

Оғача ойим эшик ёнида тик турган канизга қаради:

—Кел, Мисқол,—деди ва Ўрмонбекнинг орқасини силади.—Сен гуманг билан ўйнаб кир, буданани эртага топдирармиз.

Каниз Ўрмонбекни етаклаб чиқа бошлади.

—Олдимга ҳеч ким кирмасин,—деди Оғача ойим.—Эшикни ёпиб чиқ.

Улар чиқгач, Оғача ойим Гулшанни ўз яқинига чақириб, жойнамаздан кўрпачага сурилиб ўлтурди, так-

¹ Шунгон бегининг қизи (муал.).

роҳ—"яқинроқ келинг, Гулшан", деб таклиф қилди. Оғача ойимнинг бирар муҳим сўзи борлигини сезган Гулшанбону қўл қовиштириб, ойимнинг яқинига бориб тиз чўкти.

—Шаҳардан нима хабарлар топдингиз, Гулшанбону?

—Шаҳар хабарлари ойи хонимдан махфий эмасдир.

—Ўзингиз тинч турасизми, уй ичингиз соғмилар?

—Шукур... Онҳазратим ва ойи хонимнинг сояи давлатларида.

—Ишларингиз қандай?—деди кулимсираб Оғача ойим.—Бизга кундашлар топиб бўладими?

Бу саволдан Гулшан бошини қуйи солди, Оғача ойим кулимсиганча Гулшандан жавоб кутиб турар эди.

—Сиз бизга кундаш изласангиз ҳам,—деди Оғача ойим,—албатта, ўз ихтиёрингизча эмас, сайиднинг амрлари билан; шунинг учун бу тўғрида мен сизни айблай олмайман.

Бу сўз билан Гулшан бир оз хижолатдан чиққандек бўлди.

—Албатта, ойи хоним...

—Сўзимни ерда қолдирмаслигингизга ишонганим вазидан,—деди Оғача жиддий тус олиб,—сиз билан бу тўғрида махфий бир-икки оғиз гаплашмакчи эдим.

—Канизингизнинг боши устига, ойи хоним.

Оғача ойим деворга суялган ёстиқни тирсаги остига тортиб така қилди.

—Мен бу гапимни ўткан кун Ботирбоши холага ҳам айтиб қўйдим. Лекин сайиднинг қулоқларига еткурмаслик шартдир. Бу тўғрида холадан ҳам сиз эҳтиётлироқсиз, деб ишонаман. Чунки сизнинг мен билан эски қадрдонлигингиз бор.

—Чўрингиз сўз улашдиришни ёмсон кўрадир, ойи хоним.

—Албатта, шундай бўлмоғи лозим,—деди Оғача ойим,—ўзгалардан ҳам сизга айткулуги йўқ, Гулшан. Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз¹... Агар канизларни ҳам қўшиб ҳисобланса, кундашларнинг саноғи бир юздан ортадир. Ботирбоши хола, яна бир нечалар ва атрофдаги бекларимизнинг таважжуҳлари соясида² сайид-

¹ Шариятда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладирган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янғисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб ҳисоблайдир (муал.).

² Атроф ҳокимлари хушомад тариқасида чиройлик қизларни хонга юбориб турғучи эдилар... (муал.).

нинг ҳарамлари уч-тўрт йилнинг ичида бунчалик чўриларга эга бўлди... Янги ва кенг ўрдага келиб яйра-шармиз деган эдик, баракатларингизда кундан-кун баттар-роқ сиқилишиб борамиз. Ҳатто ичкари ҳавлиларда бир уйга саккиз, тўққуз каниз жойлашишга тўғри келиб қолди. Бу ҳол давом этса, бирар йиллар ичида яна бир янги ўрда солишқа тўғри келадир. Бу, албатта, мумкин эмас. Ундан сўнг сайиднинг ҳамма диққатларини ҳарамга тортилса, мамлакат иши халалдор бўлишида ва бунинг уволини бизлар кўтаришимизда шубҳа йўқ. Мана шу андишаларга бориб, сиз билан кенгашмакчи эдим... Бу андишам Ботирбоши холаға ҳам маъқул тушиб, ваъда берди. Сиз ҳам шу гапларни яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзланг-чи, Гулшанбону.

Гулшан оғача ойимнинг мақсадиға тушунмагандек бир оз ўйланиб турди:

—Муддаоларига чўрингиз тушунмадим, ойи хоним.

—Тушунмаган бўлсангиз,—деди Оғача,—мундан сўнг ҳарамга хотин ва каниз келтирилмасин, дейман.

Гулшан бошини қуйи солди. Чамаси, Оғача ойимнинг таклифи унга ёқмагансумон эди. Дарҳақиқат, оғиздаги ошни олдириш ҳар ким учун ҳам бир хил эмасдир.

—Биз каминаларда нима гап, айланай ойи хоним... Биз, ҳарна қилсақ, онҳазратининг буйруқлари билан қиламиз... Биз онҳазратнинг отқан ўқларимиз.

Оғача ойим Гулшаннинг кўзига анча тикилиб қолди. Лекин Гулшан кўзини ундан қочириб срга боқди.

—Албатта, биз сайиднинг отқан ўқларимиз,—деди Оғача ойим қизишқаннамо.—Лекин, хўжам буюрди, деб ишнинг ўнг-терсига қарамай югура бериш аҳмоқликдир. Агар сиз билан мен онҳазратнинг холис қуллари бўлсақ, сайиднинг давлатларига раҳна солмайлиқ, дўсти нодонлиқ қилмайлиқ. Мана бу—холис қуллик даъвосида бўлган бизнинг қўлимиздан келадир... Зоҳиран, сайидга хиёнат кўринса-да, ҳақиқатда холис дўстлиқ, деб сизга бу таклифни қилдим. Сайидни кунчилайди¹, деб бошингизга келтира кўрмангки, ҳозир ҳам мен онҳазратнинг бир

¹ Кунчи—рашк қилиш, қизганиш.

юзинчи хотини бўламан. Юз хотиннинг биттаси бўла туриб, қундашлик қилиш ўзи телбалиқдир. Лекин, орада бир гараз¹ бўлса, ул ҳам сизга айтканимдек, холис қуллик—чин давлатхоҳликдир², тушундингизми Гулшан.

Гулшан "биз сайиднинг отқан ўқларимиз" деб Оғача ойимни аччиғландирган эди. Ўз хатосига тушунган Гулшан узр айтди.

—Мен сизга бу гапни бошқа мақсадда айтдим, ойи хоним. Биз, дедим... албатта, биз...

—Агар сиз бунда ноилож бўлсангиз, мендан йўл сўранг.

—Пир бўлиб қўлимдан тутсангиз, онҳазратимнинг ўғурларида бошим фидо бўлсин.

—Гап шундай бўлса, иккимизнинг бу ишқа кўмаклашувимиз ёки сукут қилишимиз давлатхоҳлик, эмас, душманликдир,—деди Оғача ойим.—Маним сизга кенгашим—бундан сўнг устингиздаги хизматқа бир оз ўйлашиб қадам босишдир.

—Мени итобга³ тутсалар?..

—Бунинг тадбири осон,—деди Оғача.—Аввал шуки, сайиднинг кўзларига оз кўрининг, кўринган чоғингизда сулук чўри тополмадим, деб узр айтинг. Сизни, тополмабсан деб қийин-қистоққа олмаслар, жазога тортмаслар. Муҳтожликдан қўрқсангиз мен бор, мен сизга қўлимдан келган ёрдамни қиларман. Маъқулми, Гулшанбону?!

Кейинги жумла билан Гулшаннинг чеҳраси очилиб кетди.

—Хўб, айланай ойи хоним.

—Аҳсан!

Даҳлизда санама тикиб ўлтурган канизлардан бири—хазинадор югуриб кирди.

—Лаббай.

—Опанга икки тилло бер, устига мунсак ёп!

Аҳсан икки қўлини кўкрагига қўйиб, таъзим қилгандан сўнг, чиқиб кетди.

—Шундай одатингизча маним олдимга келиб туравуринг, керагингиз бўлса тортинмай айтинг.

1 *Гараз*—мақсад, ният, муддао.

2 *Давлатхоҳ*—хайрихоҳ; дўст.

3 *Итоб*—таъна.

Гулшан бош букиб қуллик қилди. Эшик очилиб, қўлида адрас мунсаги билан Аҳсан кирди ва Гулшаннинг устида тўхтади. Гулшан ўрнидан туриб ойимга бош эгди. Шу ҳолда Аҳсан мунсагни унинг устига ёпиб, қўлига икки тиллони ҳам узатди. Гулшан устида мунсаги билан оҳистагина ўлтурди. Аҳсан ҳам турган жойига чўккалади. Гулшан дуога қўл кўтарди. Аҳсан омин, деди. Дуодан сўнг Гулшан ва хазинадор—Аҳсан оҳиста-оҳиста орқалари билан юриб, Оғача ойимнинг ҳузуридан чиқдилар.

30. ХОНИМ ОЙИМЛАР

Гулшан эғнида мунсаги билан даҳлизга чиқиб, ундаги канизлар томонидан "илтифотга лойиқ кўрилгани" учун табрик қилинди. Кафшандозда кийинар экан, кўзи тўғридаги шаҳнишинда эди. Канизлар билан хўшлашиб ҳавлига тушди.

Юқорида сўзланганидек, бу ҳавлида хоннинг суюкли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва қуллари билан турар эдилар.

Оғача ойимнинг қаторидаги иккинчи танобий хоннинг суюкли хотини Розия ойимга қарар эди. Розия ойим гарчи ўткан йиллардагина хонга никоҳланган бўлса ҳам, ўзининг хаёлий ҳусни билан "сайид"нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавқуъга минган хонимдир. Хизматига тўрт каниз ва икки қул ҳада қилинган бу ойим асли кошғарлиқ бўлган Охунджонбой деганнинг кизидир. Розия хоним қизлик чоғида Қўқон бойларидан Жонбобо отлиг бир кишига тегиб, бир бола туққандан кейин эри ўладир. Бундан сўнг қўқонлиқ Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратка эрга чиқадир. Гулшанбонуға ўхшаш хуфиялар "сайид"нинг қулоғига етқирган бўлсалар керак, бир кун хон, тўсиндан арава юбориб, Розия хонимни "меҳмонга" чақиради...

Хоннинг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин. Розия хоним хон ҳарамиди бир кеча қўниб, эртаси уйига қайтадир. Ул уйига қайтиб келганда Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлига талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдага жўнатадир... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни қўрққанидан қилганми ёки хонга аччиғ тариқасидами, ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронғидир¹.

¹ Ҳарам тўғрисидаги маълумотимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлган шу Розия ойимдан олинди. Ҳозир тўқсон ёшларга еткан бу кампир ўзининг кучлик хотираси билан бизга қийматли маълумотлар берди. Ҳануз сақланиб келган баъзи хусусиятлари билан бизни таажжубка солди. Муҳтарама Розия ойимга ва икки орада воситачи бўлиб устимга миннат қўйган қўқонлиқ дўстим Босит Қодирийга ташаккур ва раҳматлар айтишга бурчлиман (муал.).

Гулшан Розия ойимнинг даромадига етканда икки нафар каниз даҳлиздан чиқиб, бўсаганинг икки томонида қўл боғлаб ва бош букиб тўхтадилар. Шу ҳолда ичкаридан гўё юзи сут билан суғорилгандек оқ, қуралай кўзи ойсиз ва булутлиқ кечасидан ҳам қорароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпкан, уст-боши ипак ва олтинлар билан ғарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидаги ҳисобсиз кокилларини санама тикилган оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боғлаган, ёқа ва этақларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, бухоро кундалидан қирғоқларига олтин уқа (қўр) тутулган енгсиз желатка кийиб, ёқут кўзлик олтин тугмаларни бўшқина солган, ҳуснда мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини—мазкура Розия хоним эди. Розия хоним орқасидан саккиз-тўққуз ёшлар чамалиқ, кўз ва тишидан бошқа аъзосида оқи йўқ бир бола кўриниб, хонимни таъқиб этди. Бу ёш югурдак қулча хонимнинг ҳар бир майда хизматларига тайёр каби оёғ олар эди¹.

Розия хонимга қарши келгучи Гулшан букилиб салом қилди. Розия хоним ишорат билан жавоб бергач, "эсонмисиз" деди ва унинг жавобини ҳам кутмай шаҳнишин томонга қараб йўл солди.

Гулшан Розия ойимнинг қуйсидаги даҳлизга юзланиб, ундаги канизлардан Қурбон ойимнинг соғлигини сўраб

¹ Қуллар аксар тожик ва ҳабашдан бўлиб етти ёшдан ўн икки ёшгача эдилар ва ҳарамда бундан юқори ёшдаги қуллар сақланмас, қул ўн икки ёшга етканда, ҳарамдан чиқарилиб, ўрдадаги бирар хизматка белгиланар эди, дейдир Розия ойим. Эрлиги олинган (бичилган) қуллар Худоёрнинг онаси Ҳоким ойим—Жорқин ойимгача (1285 нчи йилда вафот) фақат икки нафар бўлиб: (Эшмат саркор, Тошмат саркор; ҳар иккави ҳабаш) булар ҳам хондан ташқари ҳарамга киралмас эканлар. Ҳар кун эрталаб хон онасига салом бергани кирганда ҳалиги икки нафар қул ҳам хоннинг орқасида кириб, Ҳоким ойимга салом бергандан сўнг яна хон билан бирга чиқишиб кетар эканлар (бу иккиси Шералихондан қолган, Ҳоким ойимга яқин, қадрдон қуллар бўлганга ўхшайди).

Розия ойимнинг айтишига қараганда, шу икки қулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмаган экан. Бундан онглашиладирким, Худоёр ҳарамни тўғрисида ёзгучи ўрусларнинг қул (евнух) ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда кўрсатишлари муболагадир.

Розия ойим яна тафсилга киришиб: "Хон биринчи мартаба тахтдан ҳайдалишида ўзига қарашлиқ ёш қуллардан бир нечасини Жиззахка элтиб ўқутди ва сўнгги даврида уларни баъзи мансабларга қўйди. Улар: Шогулум жарчибоши, Жамил Файзулло ва Муллача хазиначилар, Давлат удайчи, Давлат саркор ва Шопсанд кўрбошиллар, дейдир. Бу қуллар ҳам ҳарамга киралмаганларидек, эрликлари ҳам жойида экан (муал.).

ўтди. Қурбон ойм танобийсидан сўнг ҳавлининг кун ботишига мойил бино Шодмон оймга қарашлиқ ва шу билан ҳарамнинг биринчи ҳавлисидаги оймлар ҳисоби битадир¹.

Гулшан ҳавлининг кун ботиши—ошхона ва бошқа рўзгор уйлари ёни билан бориб бир эшик орқали бизга маълум узун йўлакка чиқди. Йўлакда сув ҳавлисидан чиқиб келган бир каниз Гулшанни кўриши он қўлидаги сувлик кашкулни ерга қўйиб югурди:

—Эсонмисиз? Мунсак муборак, аямлар соғми?

Гулшан қўл учи билан кўришди:

—Ўзинг ўйнаб кулиб юрубсанми? Мунисхон пошша ойм саломатмилар? Биби пошша ойм ёзилиб кетдиларми?

—Шукур, шукур, бизнинг ҳавлига кириг.

¹ Розия оймнинг айтишига қараганда, Худоёр ўзининг уч қарра хонлиқ даврида шу хотинларга уйланган: 1). Қозоқ тўра—Розия ойм бунинг отасини аниқ айталмайдир. Лекин, ўзи қирғизлардан эди, дейдир. Фикримизча, Мусулмонқулининг қизи шу бўлсамикин?... Хизматида тўрт каниз бўлган; 2). Анбарчик тўра—Ўратепада юзбеги бўлган Худоёрбек валламининг қизи; 3). Катта пошшо ойм—қўқонлиқ Хўжа Калон тўранинг қизи, Насриддин бекнинг онаси, хизматида етти каниз, тўрт қул; 4). Қўқонлиқ ойм—Қўқоннинг Сармозор қаҳасидан, кимнинг қизи эканини Розия ойм билмайдир. Хон биринчи мартаба тахтдан қулангач, эрга тегиб кеткан; 5). Қурбон ойм—гумалардан, Урмонбекнинг хазиначиси, хизматида икки қул, уч каниз.. 6). Гулзода бекач—гумалардан, хизматида тўрт каниз. Шаҳзодаҳон исмлиқ бир қизи бўлиб, 1919 йилда ўшда ўлган; 7). Ширин бекач—гумалардан, хизматида уч каниз, икки қул. Тўра пошша исмлиқ бир қизи бўлиб, қўқонлиқ Кароматхон тўрага берилган; 8). Исфаралиқ ойм—исфаралиқ Ҳабиб эшоннинг қизи. Бундан Моҳзодаҳон исмлиқ бир қиз туғулиб, қўқонлиқ Сафохон тўранинг ўгли Исохонга берилган (Моҳзода алҳол тирик эмиш). Худоёр иккинчи хонлиқ даврида исфаралиқ оймни гарликда айлаб, баҳона билан ўрдадан ҳайдаб юборган.

Гума — жория, хизматкор.

Худоёрнинг иккинчи хонлиқ даврида олган хогинлари: 9). Мунисхон пошшо—қўқонлиқ Гозихон тўранинг қизи, хизматида саккиз каниз, тўрт қул. Бундан Сайид Умарбек исмлиқ ўғул туғулган. Сайид Умарбек бу кунда Рошидон райўн, Тўра қишлоқда турар эмиш; 10). Пошшобону ойм—Қўқонда машҳур Баҳодирхон тўранинг синглиси, Муҳаммад Аминбек билан Чорсолаҳон пошшонинг онаси, хизматида тўққуз каниз, беш қул; 11). Масъудаҳон (Огача ойм) Ибодуллаҳўжа қизи, Фансуруллобекнинг онаси; 12). Кишбиби (Қизойим)—Худоёрнинг тоғаси Гадейбой дотқонинг қизи. Бу аслда Шомуродхоннинг хотини бўлиб, Шомурод ўлгандан кейин Ҳоким ойм Бухорода ўгли Худоёрга Кишбибини ниқоҳлаб берган, хизматида беш чўри, уч қул; 13). Кичик Шоҳойим —

— Кирирман, — деди Гулшан ва устидаги мунсакни еша берди. — Сен маним келганимни уларга айтма. Мен ўзим бир оздан кейин чиқарман.

Каниз орқасига бурилиши билан йўлакнинг юқори эшикларидан бири тарақ-туруқ очилиб, ичкаридан икки ёш, оёғ ялан каниз қувлашиб чиқдилар. Гулшанни мунсак билан овора кўрган қизлар шу тарафка қараб югурдилар.

— Гулшанжон, Гулшанжон! Эсонмисиз, омонмисиз? Сарпа қутлуг!

Шўх канизларнинг бири Гулшаннинг олдидан ва иккинчиси ёнидан ўрмалаб, бирининг оғзидан иккинчиси "Гулшанжон, эсонмисиз!" ни олиб эсанкиратдилар.

Шугюн ҳокимининг қизи, Ўрмонбекнинг онаси, боланинг чилласи чиқмай ўлган; 14). Тўхтапошшо (Чиндовуллик ойм) — Наманган тумани Чиндовул қишлоғининг хўжа қизларидан, хизматида тўрт каниз, уч қул. 15). Катта Шоҳойим — Дорбоз ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри, катта Шоҳойимдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўгул туғулиб, беш ёшида экан, Марғилонда Пўладхон ўлдирган; 16). Гуландом бекач — гумалардан, бундан Офтобхон исмлиқ қиз туғулиб, Худоёр вақтида, ўн уч ёшида ўлган; 17). Моҳбегим бекач — гумалардан. Биняминбекнинг онаси, хизматида уч қул, уч чўри; 18). Гулқиз бекач — гумалардан; 19). Асал бекач — гумалардан. Учунчи хонлиқ даврида; 20). Қоратегинлик ойм — Қоратегин ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри; 21). Бибипошшо экавотлиқ ойм — Наманган юқорисида Экавот қишлоғининг катта эшони Хўжам пошшо тўранинг қизи, хизматида уч чўри, икки қул бўлган; бу оймдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўгул туғулиб, уч ёшида Пўладхон ўлдирган; 22). Розия ойм — (шу маълумотларни бергүвчи) Розия оймдан Сайид Умарбек отлиқ ўгул бўлса ҳам уч ёшида ўлган; 23). Қамбар пошшо — Хўжакалон тўранинг кичик қизи, Катта пошшо ойм ўлгандан кейин болдиз олган, хизматида уч каниз. 24). Ойнисахон пошшо — Турсун оталиқнинг қизи; 25). Тухфаниса ойм — Олтиарғи қозисининг қизи; бу қизга уйлангандан ўттуз етти кун кейин Худоёр ўрусларга сизиниб Тошканд келган; 26). Ҳамроҳ биби ойм — қўқонлиқ Нурматбой деганининг қизи; 27). Саиданисо (чимёнлиқ ойм) қирғизлардан бирининг қизи. 28). Шодмон ойм — гумалардан; хонга суюкли эмиш, хизматида уч чўри, уч қул; 29). Гулбону бекач — гумалардан; хизматида бир чўри, бундан Озодахон исмлиқ қиз туғулиб, қўқонлиқ Баҳодирхон тўрага келин бўлган; 30). Руҳафзо бекач; 31). Сайқал бекач; 32). Санаабар бекач; 33). Аргувони бекач; 34). Нигор бекач; 35). Рузвон бекач. Бу олтови ҳам гумалардан эмиш.

Бу ерда ёзилганлар Худоёрнинг тугал хотинлари ҳисоби бўлмас, деб ўйлайман. Чунки Розия оймнинг хотиридан баъзиси кўтарилган бўлиши мумкин. Биз Розия оймнинг ёнида эканмиз, ўртоқ Босит:

— Хон неча хотин олган эди, ойи? — деб ҳазил тариқасида такрор савол берди. Розия ойм мендан ийманган қиёфада:

— Хон қурсин, унинг олган хотинларининг ҳисоб-китоби йўқ, болам, — деди ва манимча жуда тўғри сўзни айтди (муал.).

—Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгурлар!—деди Гулшан,—ойимлар эшитса нима деган гап бўлади?

Қизлар Гулшаннинг сўзига қулоқ солмай, келган тарафларига қараб уни судрадилар.

—Тўқ байтал! Гулшанжон! Тўқ байтал!

Гулшан аччиғланса ҳам яна уларнинг сўз ва ҳаракатидан кулишка мажбур эди.

—Қуриб кеткурлар... Шунинг учун ҳам сенларнинг олдинга киргим келмайди-да!

Сўзга илтифотсиз, ўюн билан борган канизлардан бири Гулшаннинг қўлидаги мунсакни титкилаб ўзига тортди:

—Қайси гўрдан олдинг, менга берсанг-чи шуни!

—Ол, ол!—деди Гулшан мунсакни бўшатиб,—ўлимлик қиларсан!

—Албатта тобутимга ёпарлар!

Йўлакнинг бошидаги эшикка етдилар ва учиси бирдан сиқилишиб, ичкарига кирдилар.

31. ҚИРҚ ҚИЗЛАР

Гулшанлар кирган ҳавли "Қирқ қизлар" деб аталар эди. Бунда хоннинг кўнгил очишига хизмат қилгучи "Қирқ қизлар" турар эдилар. Бу ҳавли ундаги ўюнчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб "қирқ қизлар" аталган эди.

Худоёрнинг ҳарам канизлари сони бир юз эллий беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафар оқ саройда, саккиз нафар шаҳнишинда, яъни хоннинг ётиш туришига махсус, саккиз нафар Ўрмонбекка қарагучи, ўн нафар доялар ҳузурида, йигирма беш нафар шу "қирқ қизлар"да ва қолганлари ҳар қайси хоним ойимларнинг хизматида эдилар.

Ҳавли юзида тўп (копток) ўйнагучи "қирқ қизлар"дан етти-саккизи Гулшан олдига югурдилар.

—Эсонмисиз!

—Елиб югуриб ҳорманг!

—Эрингиз ўлмадим!

—Шаҳар йигитлари омонми!...

Бу қизлар ҳалигилардан қолишмайдирган шўх эдилар. Гулшан ҳам энди жиддият сақлаб турмади:

—Зерикмай ўлтуруибсанларми? Ичларингда туғиб қўйганларинг йўқми? Ўйнаш қилиб тутилмадингларми?

Бу ҳавли тўртта кичик ва битта зўр танобий уйдан,

ҳам "қирқ қизлар"га махсус ошхона ва бошқалардан ташкил топиб, қизлар кичик уйларга жойлашқан эдилар. Уларнинг ясанига келганда, юқоридаги канизларда кўрилгандек—қизил шол кўйлак, сариғ гуллик қизил шол рўймол, шувамотос ёки адрас желатка эди. Ҳозирги тўп ўюнига иштирок этувчи қизларнинг ҳаммаси деярлик ялан оёғ бўлиб, юмишдаги ва ошхонада ош пиширғучи қизлар дуранглик бедона кафшлар кийган эдилар. Аксарият, йигирмадан ошқан қизлар, ичларида ўн олти, ўн етти ёшликлари ҳам кўринар эди. Бу қизлар мамлакатнинг ҳар тарафидаги беклардан хонга ҳадя тариқасида юборилганлар, шунинг учун улар терма дўндиқлар эдилар. Чўри исми билан ҳарамга келган кунлари ҳар бирлари ҳам хоннинг "илтифоти"га бир-икки мартабагина "лойиқ" кўрилиб, сўнгра "қирқ қизлар" ичига ҳавола қилинган эдилар. Улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлган Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожи ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўюнчи, Шоҳбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто маргилонлиқ Зебихонлардан ўюнга, созга, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз ҳунарларида яхши санъаткор бўлган эдилар. Жумъа кунини етканда бу ҳавлидаги катта танобий тартибга солинар, "қирқ қизлар" янги кийимлар кийиб упа-эликлар қўярлар, турли зийнатлар тақиб, ажойиб суратда базмга ҳозирланарлар эди. Жумъа намозидан кейин хон баъзан ёнида Розия ва Оғача ойимлар билан бу ҳавлига ўтар ва катта танобийнинг тўрига қўюлган махсус курсига ўлтуриб, "қирқ қизлар" базмини кўрар эди...

Шу йўсун қизлар Гулшанни ҳавли ўртасидаги тўп ўюнига судрадилар. Гулшан ўюнга иштирок этишда тижирлик қилиб кўрган эди, қизлар зўр келдилар. Ноилож ул ҳам ўйнамоққа мажбур бўлди. Бир чеккада ўлтуриб ешинди. Шу қизлардек ялан оёғ, бош ялан бўлди. Товор кўйлагини аяб липпа урди, енгини тирсаги юқорисига шимарди ва ички кийимини ҳам болдиригача кўтарди.

Қизлар ўзлари ясаган катта ипак коптокни Гулшанга бердилар:

—Марра беш-ўн; ҳар ўнда бир айланиш; агар тўпни маррага еткармай қочирсангиз, ҳар биримизни апишиб, ҳавлини бир айлантириб чиқасиз!—дейишди қизлар.

Гулшан шартни эшитиб ўйланиб турди.

—Агар маррага еткарсам?

—Биз апичиб айлантирамиз!

—Қочинглар бўлмаса!—деди Гулшан ўртага тушиб,—
тўпка тегсанглар, менга ҳадук берсанглар ҳисоб эмас!

Қизлар унинг шартига кўниб ҳавлининг теварагига тарқалишдилар. Гулшан ўйинни бошлади. Тўп чиқагон эди. Гулшан биринчи ўрни муваффақият билан тамомлади. Ун иккинчи урушда биринчи ўн учун айланган эди, Гулшаннинг узун сочлари атрофка тарқалиб, ҳатто кўкраги ҳам ларзага келди... Қизлар қийқиришиб кулдилар. Иккинчи ўннинг айланиши ҳам шу йўсун кулги берди. Лекин учунчи ўннинг ерга саккизинчи урулишида копток қочти. Гулшан коптокни ҳарчанд қувлаб юқори чиқаришга урунса ҳам бўлмади, ерда думалаб қолди. Қизлар қийқириқ ичида чапак уриб юбордилар ва Гулшанни ўраб олдилар. Гулшан чиқиб қочишга хезланса ҳам бўлмади, ул кутмаганда бир қиз орқадан келиб сакраб минди...

—Хих, эшагим!

Қизлар кулишар эдилар. Икки қиз Гулшаннинг олд ўрум сочидан ушлаб стаклади. Бу томошага ҳатто уйдаги ва ошхонадаги қизлар ҳам қизиқсиндилар. Биринчи қизни ҳавли айлантриб чиққан эди, иккинчиси минди... Шу йўсун бечора Гулшан ўнлаб қизни ўз устига миндириб, орқаси яғир бўлаэзди. Яна ўюн бошланди...

Шомга яқин ош тайёр бўлиб, қизлар ўз қўшоқлари билан уйларига кирдилар. Гулшан ҳам бир қўшоқ қизларга қўшулиб, ўртадаги уйга кирди. Қизларнинг ўзидек уйнинг полос ва жиҳозлари ҳам бесаранжом эди. Унда бир рўймол, бунда бир маҳси, нарида яна бир нарса... Хулласи, уй ивирсиб ётар эди.

Гулшан бу ҳолдан ранжиб қизларни урушти:

—Сенларга ҳеч сон кирмади... Қачон кўрсам, уйларинг лўлининг хуржун солган елкаси!

—Лўлининг хуржун солган елкаси бўлса,—деди Нозик отлиг бир қиз,—ўзинг йиғиштириб бер, Гулшан опа!

—Менми, менга нима?

—Менга ҳам нима?

—Сенинг турадирган уйинг,—деди Гулшан,—йиғиш-тирсанг, кўнглинг равшан бўлади.

—Уй йиғиштирилмаса ҳам кўнглим равшан,—деди Нозик ва ёнидаги Тухфага қараб кулди.—Тухфа, сенинг ҳам кўнглимг равшанми?

Туҳфа оғзини катта очиб, Гулшаннинг олдига келди:

—Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: кўнглим чилчироғ ёққандек равшан, кўрдингми?

—Кўрдим, кўрдим?—деди Гулшан, юзини четка ўгуриб.—Кўнглинг равшанлиги устига яна бир нарса ҳам тилабдир...

—Нима тилабдир, эрми?—деди учунчи ёқдан Қумри.—Кўнгилдагини топар экансан, опа! Меникига ҳам қара-чи, нима тилар экан?

—Сеники ҳам эр, —деб кулди Гулшан. —Буларга бир сўзни айт-да, қоч! Ош келди. Нозик, дастурхонингни ёз!

Нозик дастурхон ёзди. Ўртага икки хитой лаганда палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошқа ўлтурдилар, Кенгаш-пенгаш бўлмади. Хуфтанган кейин уйлардаги қизлар бирин-сирин катта танобийга йиғила бошладилар. Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, гижжак, чанг каби асбоблар созилди. Қизлар ўзаро базмга ҳозирланар эдилар ва ҳар кеч ҳам базм билан кўнгул ёзар эдилар. Дарҳақиқат, эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овинсин? Уларнинг овинчоғи—кундузлари ўюн, кечалари базм ва тунлари уйқу ҳам туш эди.

Қизларга махсус назокат билан соз чалинар эди. Созга йўлбошчилик қилган чилдирма ярим товушда гумбирлар, кўнгууроқлари шинғирлар эди. Катта қандилдаги чилчароғ нури остида ҳарам қизларининг ҳусни ял-ёнар, ўртада ўйнагучининг маммалари мақом билан силкинар ва "Қирқ қизлар"даги кундалик базмга одат қилган бошқа ҳавли канизлари билан танобий борган сайин тўла борар эди.

Ўюнчи қуллик қилиб, саҳнадан чиқди. Унинг ўрнига Нозик қўзғалди. Нозик саҳнага чиқиши билан чилдирма ҳам бошқа куйга ўтди:

—Бак-баканг, бак-баканг...

Чилдирмага созлар замлангандан кейин, икки ўртадан узуқ ва шўх бир куй тугилди. Нозик ўртада хиромон бир тарафка ўткан эди, қизларнинг баъзисидан соз каби шўх ва нафис оҳанг эшитилди:

Очилганда лолалар, териб юрғай болалар,

Айтингиз-чи, холалар, ўткан дундиқ созмидир?

Ўткан дундиқ созмидир?

Термулганим билмаса, писандига илмаса,
Раҳми асло келмаса, менга қилган нозмидир?
Чеккан жабрим озмидир?

Нозик ўйнар, қизларнинг ашуласига аъзо ҳаракати билан тасдиқ ишорасини берар ва бунда нафис бир санъат кўрсатар эди.

Багрим ўтда ёнади, ёрим мендан тонади,
Қулни йўққа санади, мендан ё аразмидир?
Мендан ё аразмидир?
Ёрим юзи гул эрур, зулфлари сунбул эрур,
Лаҳза кўрган қул эрур, ёки бул пардозмидир?
Ёки бул пардозмидир?
Хуммор кўзинг ўйнатиб, ошиқни арзон сотиб,
Исён лойиға ботиб, жабру ситам бозмидир?
Жабру ситам бозмидир?
Тирнамагил сен ярам, йиглатма кўб, қил қарам,
Турган ўрнингдир ҳарам, яъни шоҳим базмидир!
Яъни шоҳим базмидир!
Ою йиллар йиглаган, багрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биглаган¹, бахтсиз бир қиз Назмидир!
Бахтсиз бир қиз Назмидир!

Кейинги байтлар оғир бир фожияни тасвир қилдилар: ойлар, йиллар йиглаган, ҳасратидан ҳушсиз йиқилган бахтсиз бир қизнинг жонсўз фарёдини гавдалантириб кўрсатдилар. Бу ўрунда шўх куй лобарғина қилиб бир ҳасратка таржимонлиқ этди. Юқоридан бошлаб ўйноқи руҳда куйлаб келган қизлар ва доим нозу карашмада бўлган ўртадаги ўюнчи ҳам бундаги оғир маънони ўзича олишқа тиришдилар...

Ою йиллар йиглаган, багрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биглаган бахтсиз бир қиз Назмидир!

Бу "бахтсиз бир қиз" базмдаги қизларнинг ҳар қаюсига маълум эди. Фақат бу мажлисда унинг фарёди иштирок этса ҳам, ўзи иштирок этмас, беҳисоб фарёдлар, фиғонлар, ҳасратлар билан чарчаган бу қиз ҳозир тупроқ остида тинчиб ухлар эди. Унинг таржимаи ҳолини "қирқ қизлар"дан ҳар ким билганидек, ҳатто уни қўмсаб йиглағучилар ҳали ҳам топилар эдилар. Дарҳақиқат, озодликдан маҳрум этилган мазлума қизларга неча асарлар

¹ Биглаган—бигиллаган, ҳушсиз йиқилган (муал.).

қолдириб кеткан бир шоирани ким билмасин, кўбчиликнинг айталмаган ҳасратини куйларга солиб берган шоирани ким унутсин? Ошиқидан айрилган бир маъшуқа, номусига тўқунилган бир мазлуманинг фарёди кимларнинг юрагига кириб ўлтурмасин?

Шундай... Мундан бир йиллар илгари шу "қирқ қизлар" ичида Назми исмлиқ бир қиз ўлган эди. Бу шу қизнинг тўқуған байтларидан бири эди. Қизларнинг сўзига қарағанда, Назми Қўқон қишлоқларининг биридан, чиройлик қиз экан. Назми холасининг ўғли билан севишкан, ҳатто тўй кунлари ҳам яқинлашқан экан. Отаси жуда камбағал деҳқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаган экан. Худоёр чўғоллари (золим табиъатлик, раҳмсиз солиқ йиғувчилар) қишлоққа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урганлар... Қизидан бошқа мол тополмай, уч йиллик солиқ бадалига Назмини тутиб, Худоёрға тортиқ қилганлар. Хонға Назмининг ҳусни ёққан, уни доя хотинларға қўшиб ҳаммомға юборган. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра "қирқ қизлар"ға қўшқан... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиғлаб юрган, "қирқ қизлар"ға кўб янгиликлар берган ва охирда ўзи сил бўлиб ўлган...

Назмининг охирғи икки байтидан сўнг базм битди. Ҳар ким ўз жойиға тарқади.

32. НОЗИК

Гулшан бояғи етти қизлар ёнида ухламоқчи эди. Нозик билан Туҳфа ўрун ёзар эдилар. Қумри Гулшанга шўхлиқ қилар эди.

—Сен аҳмоқсан, Гулшан опа!—дер эди Қумри.—Эрингни ёлғиз ташлаб биз "бўйдоқлар" ичида нима маъно топасан?

—Алжимай ўл!—деди Гулшан.—Сенлардан, албатта, маъно топмайман... Сенларнинг ўйлағанларинг фақат...

—Бўлмаса сен нимани ўйлайсан?

—Мен тириклик тўғрисида ўйлайман. Сенлар тўқлиққа шўхлиқ қиласанлар. Бир вақт мен ҳам хоним оймларға чўри эдим. Бироқ сенлардек...

Ҳамма қизларнинг қулоқ-кўзи Гулшаннинг оғзида эди. Ўрунни ёзиб битирган Туҳфа сўради:

—Сен ўйламасмидинг?

Гулшан бир оз жавобсиз, кулимсираб турди.

—Ўйласам ҳам сенларча ҳар кимнинг олдида валдира-

мас эдим... Бу ўзи шайтоннинг иши. Намоз ўқусанг, рўза тутсанг, хаёлингга бу нарса ҳеч келмас. Мана биттаси Зарифа, сенлардек уят сўзга оғиз очмайди.

—Ва-ха-ха-ха!—деб кулиб юборди Қумри.—Айт-чи ўзинг, Зарифа, сен кеча қандай туш кўрдинг?

—Қуриб кет,—деди Зарифа юзини четка ўгуриб.—Кишини кўрган туши билан айбламакчи...

Қизлар бирин-бирин келиб ўрунлари устига ўлтурдилар. Ўрун қатор ва бир-бирига тақаштириб солинган эди. Гулшан ўзи учун четроқдаги ўрунни танлади.

—Кўйлак ешар!—деди Қумри турган кўйи ва кўйлагини ешиб ташлади.—Иштон солар!

Қизлардан тўрттаси Нозикни таъқиб этдилар ва шартшурт бир-бирининг яланғоч этига уришиб шартак олишдилар. Қип-яланғач қизлар билан кулги бошланди.

—Сенларнинг ёнингда ётқан киши гуноҳкор бўлади,—деди Гулшан бошини кўрпага буркаб.—Агар билсанглр, ҳар қайсинг иккита, учта боланинг онаси бўладиган ёшдасанлар.

—Тўғри айтасиз, айланай Гулшан, —деди Қумри яланғоч ўзини шамъга солиб. —Менга яна бир қараб кўринг-чи, балки беш боланинг онаси бўлсам ҳам арзир.

Ҳамма кулишиб юборди. Кўрпани бир оз очиб қараган Гулшан ҳам бу ҳолдан ичи қотиб қолди.

—Шамъни ўчир.

Қумри тоқчадаги шамъни ўчирди. Уй қоронғиланди. Энди "нари ёт, бери ёт" билан бир-бирларини итариб, суриб кўрпани тўрт томонга тортишиб жанжаллаша бошладилар.

—Ухлатасанларми, йўқми?—деди Гулшан жекириниб.

—Жим, жим,—деди ярим товуш билан Қумри.—Гулшан бизнинг уйга ухлагали келган экан.

—Уйида эри ухлатмаган бечорани.

—Мен шунинг учун ҳам эрга тегмайман-да,—деди Қумри.—Эр деганнинг оти ўчсин, кишини ухлатмайди.

—Ухла, бечора, ухла,—деди Тухфа,—"Қирқ қизлар"дан саранжомингни олиб кет.

Яна кулги кўтарилди. Гулшан ҳарчанд ўзини ушласа ҳам яна қизларнинг кулгисига тортилди.

—Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак,—деди Гулшан,—бўшдан-бўшка ҳиринг-ҳиринг, бундан кўра тинч ухлаган яхши.

—Маъни ўзи нима, Гулшан опа?

—Маънининг маънисини сўрама, Тухфа,—деди Қумри,—Гулшан опам жавоб берсин, бизнинг шу "қирқ қизлар"да қамалиб ётқанимизда ҳам маъни бормикин?

—Уни қўявур,—деди қизлардан яна бири,—Гулшан опам эрини ёлғиз ташлаб, биз маънисизларнинг ичида яна бир маънисиз бўлиб ётипти; шунда ҳам бир маъни бормикин?

—Товушларинг ўчсин.

—Бор, бор,—деди аллаким.—Бизга ҳамроҳ топиб келди.

—Бизга ҳамроҳ топиб келганида ҳам маъни борми?

—Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз кўпаяди.

Яна кулги кўтарилди. Қизларнинг "маъни"дан бошланган "пайрав"ларининг кейинги жумласи Гулшанга ҳам таъсир қилиб ҳиринглади.

—Қирилиб кет ҳаммаларинг... Энди маънисизни кўпайтирмайман, тинч ухларинг.

—Баракалла, —деди Нозик. —Ана энди сизга ҳам маъни кирипти.

—Бекор айтибсан, Нозик, Гулшан опамга маъни кирганига кўб бўлган.

—Масалан, қачон кирган?

—Анчадан бери... Эрга текканингизга қанча йил бўлди, Гулшан опа?

Қизлар яна шаққиллашиб кулдилар.

—Бемаза гапни қўйинглар, ухлайлиқ.

—Ухлашни бир оз қўйиб тур, Гулшан опа, —деди Нозик. —Мен сенга мазалик бир ҳикоя айтсам эшитасанми?

—Ҳикоянг қурсин...

—Ўзи мазалик гап. Эшитмасанг, бари бир ухлатмайман.

Гулшан мингиллаб ўрнида ағдарилди.

—Айт, лекин чўзма.

—Чўзмайман. Сенлар ҳам жим ёт, овсинлар!

Бир-бирини ҳитиглаб, ҳиринглашкан қизлар Нозикнинг сўзига қулоқ солмадилар.

—Тухфа, Қумри!—деб ҳайқирди Нозик.—Тинчимасанглар бўғаман, майлими?

Нозикнинг таҳдидига қулоқ солувчи яна бўлмади. Нозик ирғиб ўридан турган эди, қизлар кўрпага яшириндилар.

—Оғзингга аямай ураман, Наврӯз!

Кўрпа ичида қизларнинг пиқиллаши эшитилса ҳам, бояғи тўполон биткандек бўлди.

—Уйғоқмисан, Гулшан опа?

—Гапуравер.

Қизларга яна бир мартаба танбеҳ ясагандан кейин Нозик ўз ўрнига келиб ўлтурди.

—Бир кун эрталаб биз ҳаммомдан келар эдик,—деб ҳикоя бошлади Нозик,—бизга йўл устидан бир йигит ҳамроҳ бўлди...

—Эски дард,—деди аллаким, қизлар пиқиллашиб юбордилар.

—Эски гап бўлса, кишини эшиткали қўймайсанларми?.. Мен Гулшан опамга сўзлаб бермакчиман, сенлар эшитмасанглар, ухлаларинг ё бўлмаса, сўзни сўзга қовиштирларинг!

—Сўзлай бер, биз тинч ётамиз,—деди Тухфа,—Наврӯз, Қумри, Ҳамроҳ, жим ёт-да, ахир!

—Шундай, Гулшан опа, йўлдан бизга бир йигит ҳамроҳ бўлди. Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўйгандек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлаби, Розия хонимникидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашқанки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашдиқ, а, шундайми, Тухфа?

Тухфа тасдиқ қилди, Гулшандан уйғоқлиқ жавобини олиб, Нозик давом этди:

—Ёш, уятчан йигитка ўхшади. Йигирма чоғлиқ қизнинг ўзига тикилганидан уялиб, ерга қаради... Бизни ҳаммомга олиб борғучи Насиба хола билан Ҳанифа доя эдилар. Улар бизни йигитка айланишкан ҳолда кўриб, тез юришқа қистадилар. Биз йигитка қарай-қарай ночор қадам босар эдик. Йигитча бўлса биздан қолишмай бирга келар эди. Биз ўрда дарбозасига етаёзган эдик мен қайрилиб орқамга қарадим. Ёш йигит ҳамон ўн қадам нарида келар эди... Шайтон васваса қилиб кўнглимга бир гап келди. Секин-секин сурилиб, қизлардан кейин қола бордим. Энг орқага чиқғач, бошимдаги рўймолни олиб, паранжи ичидан ерга ташлаб юбордим... Дарбозага яқинлашқан эдик, дарбозани очиб дарбозабонлар четлашдилар. Рўймолим ерга тушдим, йўқми—билмас эдим, лекин дарбозадан ташқарида тушиб қолишини тилар эдим... Иш кутканча чиқмади, деб афсус қилдим, чунки дарбозадан ўн адим ичкарига кирган эдик, дарбоза ёпилмасдан яна орқамга

қайрилдим. Ҳазирдан беш қадам нарида тушкан рўймолимни бояғи йигит энгашиб ердан олар эди. Мен бурулиб йўлимға кета бердим...

—Опа, рўймолингиз тушти!

Юрагим орзиқиб тўхтадим. Йигитча рўймолимни келтирди, тусида бир оз кулимсиш бор эди.

—Сизникидир?—деб сўради.

—Меники,—деб қўлидан олдим, раҳмат айтиш ҳам эсимдан чиққан. Дўндиқ йигит бошқа сўз айтмади. Рўймолни менга бериб ўрданинг улуг дарбозасига қараб кетди. Мен бўшашганча қизлар орқасидан ҳарамга судралдим. Мен йигитни бир адим наридан кўрдим, товшини ҳам эшитдим, қўли ҳам қўлимға тегди шекилли. Ухламайсанми, опа?

—Уйғоқман,—деди Гулшан.—Хўш ундан сўнг нима бўлди?

—Нима бўлганини ҳозир сўзлаб бераман... Юрагим ўйнаган ҳолда "Қирқ қизлар"ға кирдим, "опа, рўймолингиз тушти, сизникими?" жумласи қулогим остидан кетмайди ва суврати кўз ўнгимга келган сайин, юрагим орзиқади. У ёқни ўйлайман, бу ёқни ўйлайман, ўйимнинг бошига еталмайман, аммо юрагимга бир парча олов ташланган, ёнаберадир. Ичимдаги шу ўт билан гўё мен маст бўлганман, бошим шишқан, кўзим тинган, юрганганимни турганимни билмайман. Нега кўрдим, нега қарадим? Нега рўймолимни ташладим, нега олиб берди, нега ўрдага киралди? Бу ўзи жин, мени жинни қилмоқчи... Оҳ, яна бир кўрсам эди! Ҳаммом борганларнинг ҳар биридан сўрайман: "Йўлдаги йигитни сен кўрдингми?" "Кўрдим"... "Кўрган бўлсаларинг сенларнинг ҳам юракларинг ёнадими, яна кўргинг келадими?" "Йўқ". Шундан сўнг унинг жин бўлганлиғига ишониб қоламан: мен жинга тегишдим, жин мени чалди, дейман. "Бизнинг ўрдада шундай йигит борми?" "Йўқ". "Сенлар ҳам унинг орқамиздан ўрдага эрғашиб кирганини кўрдингларми?" "Йўқ". Демак, мени жин чалган... Тухфа бўлса: "Сен пари йигитка ошиқ бўлгансан", деб кулади. Мен унинг сўзига ишонаман. "Балки пари йигитдир, ул ҳам мени яхши кўргандир", дейман. Шундан кейин мен кута бошладим. Агар яхши кўрган бўлса, мени ўз юртига олиб кетар, деб ўйладим. Эрта кутдим, кеч кутдим, пари йигитдан дарак йўқ. Ҳн беш кундан сўнг яна ҳаммомга бориш чоғи етди. Мен сўйиндим, балки бу кун парилар юртига кетарман, деб

ўйладим. Шу орзуда ҳаммадан илгари мен отландим. Бордиқ. Ҳаммомдан чиқиб пари йигит билан учрашкан жойга яқинлашқан эдик, юрагим ўйнай бошлади. Учрашилганда қиладирган ишоратларни ўйлаб қўйган эдим. Агар четдан туриб ўзига имласа, қизлардан ажралиб қолмоқчи эдим. Маълум жойга етдик... Пари йигит йўқ. У ёқ-бу ёққа, тор кўча ичларига қарадим, яна йўқ. Баданимга совуқ тер чиқди, қизлардан ажралиб, йўлда тўхтаб қолганимни ҳам билмайман. Бир вақт Насиба холанинг чақирган товши билан кўзим очилди ва не зайлда қизларга етиб олганимни билмадим. Ўрда дарбозасига еткунча неча қайта орқамга қарадим,—деди Нозик ва узоқ тин олиб, бир оз тўхтади.—Шундай, мен пари йигитка ошиқман. Уч ойдан бери ошиқман, Гулшан опа.

—Пари йигитка ошиқмисан, хе-хе-хе.

—Нега куласан, Гулшан опа?.. Ишонмасанг, Тухфадан сўра.

—Ошиқлигингга кулмайман,—деди Гулшан яна кулиб. — Сен айткан йигит пари эмас.

Нозик ўрнидан сапчиб турди.

—Ким бўлмаса?

—Одам!

—Одам? Сен уни кўрганмисан?

—Кўрганман... Ўзи бизнинг ўрдада... Ҳозир пойгачининг ўрнига ким ўлтурган, биласанми?

—Биламан, мирзо Анвар отлиг киши.

—Сен ошиқ бўлган "пари йигит" шу...

Тухфа бирдан хахолаб юборди. Бу кулгидан уйқуға борган қизлардан баъзиси сўчиб кетди.

—Мирзо Анварга ошиқ бўлган экансан, Нозик.

Нозик ҳамон қотиб турар эди...

—Шу қадар ёш йигит мирзобоши бўлганми, Гулшан опа?

—Бўлган.

—Бўлса ҳам арзийди,—деди Нозик,—ўзи уйланганмикин?

—Мен қаёқдан билай, уйланганми, эмасми?.. Уйланмаган бўлганда ҳам сени олмас.

Нозик бир неча вақт жим қолди...

—Албатта мени олмас,—деди Нозик, унинг товшида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлиқ оҳанги бор эди.—Албатта, сен айтканча, мени олмас. Менга ит теккан, мен...

Гулшан жавоб бермади. Бир оздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни ора-чора пиқ-пиқ йиғлаган товуш бузар эди.

33. ЯНГИ "ҲУНАР"

Ичкаридан чиқиб келган махдум мирзобошини кутиб ўлтурғучилар ичида мулла Абдурахмонни ҳам кўриб қолди.

—Бахайр, мулла Абдурахмон, бахайр... Ваалайкум ас-салом.

Солиқ махдум мулла Абдурахмон билан кўришди ва уни кишилардан айириб меҳмонхонага олиб кирди.

—Хўш, ҳабба... Хўб саломатмисиз?

—Алҳамдулиллоҳ... ўзларининг сиҳҳатлари?

—Парвардигорга минг қатра... Хўш, қадамлариға ҳасанот?

—Мен тунови кунги марҳаматлари юзасидан...—деди мулла Абдурахмон,—башарти мирзо Анвар жаноблари мувофиқ кўрсалар, муншийликка кирсамми, деган ниятда...

—Кўб яхши, кўб яхши,—деди махдум,—не ғаройб-лиги бор, илмингиз кофий, фақат иншо... иншодаги нуқсонингизга албатта Анвар устозлик қилар, қараб турмас... Ҳуснихат важида сизга таълим ҳожат бўлмаса керак.

—Таҳрир ва иншода ҳам устозга муҳтожлик оз,—деди бир оз нафси олинган қиёфада,—мирзо Анвар каби бўлмасамиз ҳам ундан берироқ, тақсир...

—Яна яхши, яна яхши. Аммо, лекин девонхонадаги барча мирзо, муфтиларга қарағанда Анварнинг таҳрири фасихроқ¹ эмиш. Бу, албатта, таълим хосияти... Кам-кўст ўрганилса, бешак манфаати бўлур. Хўб... Мирзо Анварга ўзлари тасодиф келмакчиларми ёки мен восита бўлсам дурустми?

—Билмадим... Ўзлари восита бўлсалар ҳам маъқулми, деб ўйлайман?

—Воситалик ҳам дуруст, зеро, хотиржамъ сўзлашар-

¹ Фосих—чиройли.

миз, соний сизнинг камолатингиздан мирзобошини қаноатландириш зарурати ҳам бор,—деди махдум ва бир оз ўйлаб тўхтади.—Ҳабба, девонхона қавоидича¹, янги мирзо малака ҳосил қилгунча вазифа емас экан. Бизнинг Анвар ҳам ибтидо вазифасиз хизмат қилган эди.

—Моҳонада аҳамият оз, зеро, маишатимиз имомат орқасида таъмин, тақсир.

—Ҳабба, бу тарафдан ҳам ташвиш оз экан. Иншода чобакдаст² бўлиб олсангиз, вазифа важҳи осон... Ғайраз, боби олийға алоқа, калон ва калонзодалар билан робита ҳам кишига кўб манфаат берадир. Бу жиҳати сизга кўб ғанимат,—деди махдум ва товшини секинлатди.—Имомат билан бир жойға етиб бўлмайди... Аммо бу андишангиз бениҳоят маъқул. Сиз ўзимизнинг фарзандимизсиз; зеро ўз болаларимизнинг ўрда билан алоқадор бўлишлари бизга айни манфаат. Хотиржамъ, мулла Абдураҳмон, мен Анварга сизнинг важҳингизни тушунтирурман. Албатта ўз ёнига олур.

Абдураҳмон махдумга раҳмат айтди ва кетиш учун кўзгалди.

—Қай вақт хабар олсам бўлур экан? Албатта, жавоб ўзларидан бўлса керак?

—Ҳабба, эртага баъдаз бомдод,—деди махдум.—Нега кўзгалдингиз, чой, нон, моҳазар...

—Раҳмат, тақсир.

Махдум мулла Абдураҳмонни ҳавлигача кузатиб чиқди ва хайрлашиб, Анварни кутиб ўлтурганлар ёнига келди. Ҳар кимдан аҳвол ва кутиш учун сабаб сўради. Тўни янгироқларнинг болалари қаерда ўқушини, башарти, шу даҳадан бўлсалар, нима учун болаларини бошқа мактабга берганликларини текширди. Айниқса кутиб ўлтурғучилар ичидаги ямоқ тўнлик, қўли қадоқ бир деҳқон махдумнинг диққатини ўзига жалб эткан эди.

—Ҳў-ўш, ким, ҳали сиз ҳишлоқдан келган кўринасиз,—деди махдум,—қани, айтинг-чи, касал нима?

Деҳқон махдумнинг ҳурматиға ўрнидан туриб, қўл қовиштирди:

1 Қавоид—қоидалар, тартиблар.

2 Чобакдаст—чаққон, эпчил.

—Ұн уч таноп ермнз бор эди, тақсир... Чамаси янғиш бўған-да, ўттуз уч танопқа ҳақ соғанлар. Мен шунга арза ёздирайма, деб...

—Ҳиммм,—деди махдум,—қишлоғингизда оқсоқол йўқми?

—Бўған минан, тақсир...қулоқ саладиган эмас.

Махдум яна бир мартаба деҳқонни бошдан-оёқ кўздан кечирди.

—Ариза ёздирешқа чақа керак бўлади, ука. Чақангиз бўлмаса, оврагарчиликка арзимайди, иним...

Деҳқон белини тимискилаб, гўё чақасини кўрсатадирғандек ҳаракатланди.

—Чақасиз арзага келиб жинни бўлганмизма, тақсир.

Махдум деҳқоннинг чақаси борлиғига қаноат қилса ҳам, Анвардан хотиржамъ эмас эди. Чунки "зарношунос" Анварнинг шу деҳқонга ўхшаш камбағаллар ишини битириб бериб, улардан "чақа" олмаслиғини билар эди. Ҳатто шу тўғрида Анварга "бу ишингиз зарношунослиқ, болам" деб насиҳатлар қилса ҳам бир натижа чиқмаган, шунга биноан "зарношунос" махдум яқиндан бери қизиқ бир ҳунар ижод қилган эди. Махдум кўпинча кишилар Анварга учрашиб тарқалгунча, йўлакда ўлтуриб олар эди. Анварга йўлиқиб чиққан ҳар бир кишини тўхтатиб, натижани билар, ариза ёздирган ёки бошқача бир кенгаш олган бўлса, ҳақ берган, бермаганлигини сўрар, Анвар берилган ҳақни олмай қайтарган чиқса, дарҳол—"сиз чақани оз бергансиз-да, мўлроқ берсангиз, албатта олар эди. Хўб, майли, борини менга ташлаб кетинг, ўзим уни кўндирарман", деб ариза ёздирғучининг бор ақчасини қоқмалаб қолар эди. Ҳатто баъзи вақт икки оғиз сўз билан қайтиб чиққан кишидан ҳам бир нарса ундиришка тиришар, "мишиқ офтобга текин чиқмайди, сиздан ақча сўрашқа ийманган-да, менга бир нарса ташлаб кетсангиз, ўзим унга бериб қўярман. Ўзингизга беришка уялибди, деб айтарман. Ҳабба, яна ишингиз тушишига яхши-да," дер эди.

Шу йўсун махдум бир неча ҳафтадан бери бу "ҳунар"ни ўзига касб қилиб олган, Анвар ариза ва кенгашдан бир пул ишламаган кунларда, ул неча тангаларни йўлакда ўлтуриб топар эди. Кишиларни жўнатиб хотиржамъ бўлғач, жарақ-жарақ ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги "даромад"ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, "ҳе, гап билгунча иш бил, бачча талоқ", деб ўзича кулар эди. Албатта, бу

ҳунарни уй ичидагилардан яширар, айниқса, Анвардан "беҳад" андиша қилар эди.

Махдум аср намозига кеткан пайтда Анвар ўрдадан қайтиб келди. Махдум шошиб ва асрни чала ўқуб келса ҳам, яна бахтлиқ одамлардан анчаси ишни битириб тарқаган эдилар. Махдум аттанг ўқуб меҳмонхона дари-часидан қайтди, аср азонини кеч айткан сўфидан ранжиди. Ичкарида яна бир неча киши кўрингани учун эски одатича, гўё биравни куткандек, йўлакка келиб турди. Бир оздан кейин меҳмонхонадан бир мулланамо чиқиб келди. Махдум чиқувчини ёқтирмагандек ер остидан кўзини гилайлатиб қарағач, бирдан вазиятини ўзгартди:

—Ассалому алайкум, келган эканлар, тақсирим!

—Ваалайкум ассалом! Хўб саломатмисиз, Солиҳ махдум? Мирзо Анварда андак юмишимиз бўлур экан... Яшағурингиз, кўб зийрак бола: кичкина ариза ёздириб олдим... Хўб саломатмисиз, махдум?

Махдумнинг оғзидан ҳар турлук такаллуфлар чиқса ҳам унинг нима учун ариза ёздирганини сўрамади. Чунки бу одам шу ўртанинг эшонларидан бўлиб, гадойдан хайр кутиш маъносиз эди. Мундан бошқа, эшонни сўзга тутса, "келаси даромад"нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан махдум сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди:

—Кўб яхши, кўб яхши, келиб турсинлар, тақсирим!

—Келамиз, келамиз... Мирзо Анварга фотиҳа ҳам лозим. Ўзингиз бир зиёфат қилиб чақирай ҳам демайсиз, махдум... Мен мирзога айтдим: бу хизматингиз билан қутулмайсиз, бир зиёфат қилиб чақирасиз, дедим. Мирзо кўб сахий табиъат кўринади. Қачон келсангиз зиёфатимиз тайёр, эшон почча, дейди. Болаларнинг тўйини қилар эмишсиз, деб эшитдим. Мирзодан сўрасам, кулгулик билан тўғри жавоб бермади. Кори хайрни тўхтатмаган яхши... Хўш, тўй қачон, махдум?

Махдум бу дуру дароз "бемаънилиқ"дан анча тоқатсизланган, ичкаридан киши чиқиб кетмасин, деб кўзи бесаранжом эди.

—Тўйни кўкламга бошласақ, деб турибмиз!

—Фурсатни узоққа олибсиз-да. Хайр, ҳар нарса вақти соатига етиб бўладир. Тўйларингиз ҳам кичкина бўлмас деб ўйлайман. Тўрт даҳанинг казолари ҳам тўйга айтилсалар керак, ҳарам хонимларини ҳам бир кун кутарсиз... Зеро, куяв болангиз кичкина одам эмас. Бирар минг тўн

кетиши бу ерда турған гап. Албатта, тўйға келганларнинг қўллари қуруқ бўлмас... Ҳарам хонимлари бўлса юз тиллолиқ сарпосиз келмаслар, қизингизга чўри ҳадя қилсалар ҳам ажаб эмас. Албатта даромадга яраша буромад, деган гап бор...

Махдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товшини эшитиб, ёмонлаган отдек типирчилади. Эшон бўлса ҳамон бўлбул каби сайраб борар эди:

—Тўйдан қўрқиш керак эмас. Кори хайрникини оллоҳ таолонинг ўзи етқирар экан. Сизнинг тўйингиз-ку, албатта, бошқаларникидан кўб катта бўладир. Яна шундай бўлса ҳам таваккал билан қулочни кенг ёза бериш керак. Худо хоҳласа, тўй кунларингиз ўзим келиб турарман. Тўй кўрмаган киши учун, албатта, одам кутиш қийин. Лекин менга ўхшаш одамдан иккитаси бир кунда беш минг кишини кута оладир.

Меҳмонхонадан чиқиб келган бир хотин киши эди, уларнинг ёнидан шовиллаганча ўтиб кетди. Махдум олазарак гоҳ эшонга, гоҳ хотинга қараб қолди.

—Аёллар бўлса ичкаридан хотиржамъ бўлишсин... Бизнинг аёллар тўйда хотин кутиб жуда омилкор бўлишиб қолган. Тўйдан бирар ҳафта илгари хабар берилса, албатта, бош усти, аёлларни юборамиз... Хаёлингиз паришон кўринади, махдум, бирар аъзонгизда алам борми, мулла Солиҳ?

Ҳақиқатан ҳам махдум ҳозир жуда бесаранжом бўлган эди. Чунки меҳмонхонадан иккинчи оёғ товши юриб келар эди.

—Йўқ, баҳузур.

—Шундай, тўйда одам кутишдан хотиржамъ бўласиз. Тўйдан илгари ҳалиги зиёфатни унутманг-чи, мулла Солиҳ. Шу баҳонада мирзо Анвар билан ҳам бир суҳбатлашайлик...

Бояғи деҳқон йўлакдаги икки "ҳурматлик" зотка таъзим қилиб, дарбозага ўтди. Бетоқат махдум эшоннинг сўзига қулоқ солмай:

—Сиз тўхтаб туринг-чи, ука,—деди.

Деҳқон нарида тўхтади. Эшон яна сўзида давом этди:

—Агар фурсатингиз бўлса, мен шу ҳафта ичи бўш эдим, мирзо Анвар ҳар қачон ҳам тайёр экан. Такаллуфнинг унча ҳам ҳожати йўқ. Мантими, сомсами, ишқилиб, оғизга ёқадирғанроқ таом бўлса кифоя... Вақтини белгилаб, мактаб болаларидан бирини бизнинг уйга юборсангиз бас.

—Хўб, тақсир.

—Бўлмаса, гап шундай бўлсин. Ўзингиз ҳам бизни йўқлаб уйга борсангиз, қадамингиз кира тилайдими? Хайр, мулла, Солиҳ, кўргунча худойнинг паноҳига.

—Хайр, тақсир, хайр.

Махдум эшонни ҳатто дарбозагача кузатиб чиқишга ҳам энсаси қотиб, деҳқон ёнида тўхтади:

—Нима гап, ариза ёздирдингизми, ука?

—Йўқ, тақсир,—деди деҳқон,—тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танопчиға кўрсатадуган қовоз экан.

—Кўб яхши,—деди махдум,—қалам учи бердигизми?

—Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.

—Озгина бер...

Махдум "озгина бергансиз" демачи эди, бироқ "озгина бер" билан тилини тишлаб, дами ичига кетишка мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона томондан Анвар келиб чиққан ва махдумга салом берган эди...

—Ваалайк... Мен, шундай, масжиддан,—деди махдум шошқан ҳолатда ва ўз оғзига қараб турган деҳқонга ишорат қилди,—ишингиз биткан бўлса боравуринг.

34. ХАЙРУЛ-УМУРИ АВСАТУҲО

Деҳқон "озгина бер" деб тилангучига нима беришини билмаган ҳолда йўлақдан чиқиб кетди. Махдум терлаган, довдираган йўсунда Анвар билан ичкарига юрди. Бир оз сўзсиз боргандан кейин секин Анварнинг афтига қараб қўйди.

—Ғози эшон ҳузурингизда экан,—деди махдум,—ўзи кўб бемаъни одам... Зиёфат-миёфат деб яқин бир соат вақтимни олди. Ўзи кўб таммоё одам. Сизга ҳам зиёфатдан дам урган бўлса керак?

Анвар илжайиб бош иргатди. Махдум Ғози эшондан койиб давом этди:

—Тамаъ ўзи кўб мазмум¹ суфат... Чунончи, азза ман қанаъ, залла ман тамаъ²... Отаси марҳум ҳам беҳад, тамаъкор эди. Ит еганини қусиб, ўғли ундан ҳам расвороқ

¹ Мазмум—ёмон; хато.

² Қаноатли азиз, тамаъли киши хордир (муал.).

чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан-кичиги бир-биридан баттар... Муфт¹ ариза ёздирибсан, кета бер. Яна бу ўртада зиёфат ба чи маъни?!

Анвар махдумнинг сўзига кулиб, орқада борар эди. Махдум ичкарига томон сўзланиб кирар эди:

—Такаллуф лозим эмас эмиш: мантими, сомсами—ҳар начук оғизга ёқадирган таом бўлса кифоя эмиш. Кабоб бўлса емасмидингиз, эшон?! Тўйга ўзи бош бўлиб турар эмиш, одам кутишни бениҳоят билар эмиш. Эй... ман сандек таммоъни тўйбоши қилиб телба бўлдимми? Уйдан тоқ келиб, жуфт кетмакчи-да, бу таммоъ.

Махдум шу сўз билан ичкарига кириб, ҳавли саҳнида чақалоқ кўтариб турган Раъно ёнидан айвонга ўтди. Махдумнинг орқасида кирган Анвар Раънонинг олдида тўхтаб, ундан чақалоқни олди. Отасининг юзида аччиғланиш сезган Раъно Анварга "нима гап?" деган каби им қилган эди, Анвар кўз қисиб, арзимаганлик ишорасини берди.

Махдум айвонга чиқиб ўлтурар чоғида яна бир "астағфирулло" деб қўйди. Чунки кайфи жуда ҳам бузулган эди. Илгари масжиддан кеч қайтиш билан бузулган авзо, Ғози эшоннинг "пастлиги" ила жуда ҳам авжига чиққан эди. Бу кунги кутилган "даромад" сартопо² фалокатка учраб, махдумнинг кўнглини ғаш қилган, айниқса деҳқоннинг ҳам текинга қутулиши ва ўзининг Анвар олдида шарманда бўлаёши... Буларнинг ҳаммасига шу "паст", "таммоъ" сабабчи ва шунинг учун ҳам махдум Ғози эшон тўғрисида ҳар бир сўзни айтишдан тортиниб турмади.

Анвар ҳавли юзида чақалоқни восита қилиб, Раъно билан сўзлашар эди. Махдум кечки ош пишириш билан машғул Нигор ойимдан таомнинг тайёр бўлиш вақтини сўраб, Анварни ўз ёнига чақирди.

—Қани, бу ёққа, Анвар!—леди махдум.—Таомни шу ерда тановул қилсақ ҳам бўлур... Сен, Раъно, укаларингга қара-чи: Мансур ташқарида кўрингандек эди; дарбозани ҳам занжирлаб кир, қизим!

Раъно ташқарига чиқиб кетди. Анвар қўлида чақалоқ билан айвон муюшига келиб ўлтурди. Чақалоқ Анвар қўлидан ирғиб ҳар тарафка талпинар ва турлик товушлар чиқариб қичқирар эди. Махдум чақалоқнинг ҳаракатига қизиқсинди:

¹ *Муфт*—текин.

² *Сартопо*—бошдан-оёқ.

—Мам-мам, мам-мам-мам,—деди қўлини чақалоққа уйнатиб,—ду-ду-дув, ду-ду-дув... ҳай баччаталоқ, ҳай баччаталоқ!.. Беҳад шўх бўлибти-да, беҳад, ду-ду-дув!

Чақалоқ махдумга талпинар, кичкина қўлларини гоҳ очиб, гоҳ юмар эди.

—Кел, йигит, кел! Алҳол хом-да, хом; қизамиқ чиқиб ўтса эди. Ду-ду-дув!

Раъно укаларини бошлаб кирди. Махдум чақалоқни қўйиб, болаларни койиб кетди:

—Ҳай бемаънилар! Чақирмаса, уйга киришни билмайсанлар! Кийимни қара, кийимни! Турпоққа ағнадингни, эшшак! Қоқ, қоқ, ешиб қоқ! Аттанг-а, эсиз кийим... Буларни энди нима қилса бўлади, Анвар?

Анвар махдумдан кўрқиб турган болаларнинг аҳволига қараб, кулимсиди:

—Эси кириб қолар.

—Қиёматдами? Буларнинг татиғини бермасам... ҳе, кўзларинг қурсин! Раъно, сен аканга кўрпача солиб, укангни ол, онангга айт, ош дам еган бўлса, сузсин!

Раъно айвонга кўрпача ёзиб, Анвардан чақалоқни олди ва онасининг ёнига кетди.

—Анвар, қани кўрпачага чиқинг! Қўлларингни ювиб кел, эшшаклар!

Болалар югуришиб ариққа кетдилар. Анвар ҳам қўл ювиш учун болалар орқасидан борди. Ариқнинг суви жуда лойқа эди. Анвар болаларни ариқдан қайтариб, обдастадаги тиниқ сувдан уларнинг қулига қуйиб, ювинтирди. Навбат ўзига етканда айвонда туриб, махдум бақирди:

—Раъно, ақангнинг қулига сув қуй!

Анвар Раънонинг келиб сув қуйишига қарамай, ўзи ювина берди. Раъно етиб келгунча қўлини ювиб олди. Махдум қизидан аччиғланди:

—Жуда суст қадамсан-а, Раъно. Сени талқон еб сувга юборган киши қайтиб келгунингча, тиқилиб ўлади!

Махдумнинг ташбиҳидан Анвар ва Раъно кулишдилар. Сўзни жойида ишлаткани учун бўлса керак, махдумнинг ўзи ҳам кулимсиради:

—Тўғри-да, мирзо Анвар, қўли суст косибдан оёғи чаққон гадой яхши эмиш!

Улар яна кулишдилар. Махдум завқланди. Анвар кўрпачага чиққандан кейин Раъно ўртага дастурхон солди. Нигор ойим сопол лаганда палов келтириб, ҳаммалари бирга ошқа ўлтурдилар. Ош ўхшалган эди. Биринчи ошамдаёқ махдум Нигор ойимни тақдир этти:

—Бу кунги ошнинг дуруст, Нигор... Бироқ гўштни кўб солибсан.

Нигор ойим кулимсиб Анварга қаради:

—Гўшт кўб бўлса ош ўхшаладир.

—Хайрул-умури авсатуҳо, Нигор¹.

—Бу сўзининг ошқа гўштни кўб-оз солиш билан нима алоқаси бор?

Раъно онасининг бу сўзи билан пиқ этиб кулди. Анвар юзидаги кулгини яшириш учун четка қаради.

—Ҳадиснинг ҳукми ом², Нигор,—деди махдум.—Бундаги умур—умурид-дунё³, умурид-дунё иборат аз ҳаракати аҳли мўъмин. Инчинин⁴, бу ҳадиснинг амалиёти охираат учун ҳам ҳукми жорийдир⁵... Масалан, шабу рўз савм⁶ ва салот⁷ мўмин кишини жисман нотавон ва нафақан аҳли аёлдан ожиз қиладир. Бас, бу ҳолда ибодатнинг касрати, яъни тоатда ифрот⁸ ҳам хайрул-умурга қўшилмас, зеро, фарз ва суннат банда учун кофий эрди. Маъноий кофий чист, ай авсат⁹... Бинобарин, бу ҳадиси шариф рўзгорот борасида дастур тутилса, яна айни ҳикмат ва савоб. Масалан, ошқа йигирма пайса гўшт солмоқчисан; аммо "авсат" қилмоқ ниятида, мазкурдан ўн пайсани ажратиб қолдинг...Бас, ҳикматни томоша қил; эртаси кун ошинг яна жазлик, яъни "авсат" билан икки кунлик эҳтиёждан қутилиб, савобга ҳам дахлдор бўлдинг. Ҳикмати дигар¹⁰: дунё ваҳжинг¹¹ яхши эрди. Таомни яхши мазалик еб, нафсинг яхши ошқа ҳў¹² қилди. Вақти

1 Ҳар ишининг ўртаси яхшидир, ёки: ишда эътидол яхши (муал.).

2 Пайгамбарнинг буйруғи ҳаммага тегишлик.

3 Умурид-дунё—дунё ишлари.

4 Инчинин—(инчунин)—шунингдек.

5 Ҳукми жорий—ярайдиган ҳукм.

6 Савм—рўза.

7 Салот—намоз.

8 Ифрот—ҳаддан ошиш.

9 Етарли деганининг маъноси нима, бу демак ўртачалиқдир.

10 Ҳикмати дигар—бошқа бир ҳикмат.

11 Дунё ваҳжи—бойлик.

12 Ҳў—одат.

келиб, афтодаҳол бўлдинг, кунинг гўштсиз таомга қолди: аммо нафси амморангни¹ сержаз ошқа ҳў қилдирганинг вазҳидан гўштсиз ош оғзингга ёқмайди, бу—бир азият; сониян: лазиз ошқа ҳў қилган нафсинг тақозаси билан, анвоъи ҳабосатларга ва мазмум кирдорларга² иртиқоб³ қилмоғинг хавфи ҳам бордир; бу нимадан келди? Албатта "авсат"ка риюясизлигингдан.

Махдумнинг "амри маъруфи" Нигор оймига қаратиб сўзланса ҳам, ҳақиқатда умумий, яъни, бир ўқ билан бир неча қушни урмоқчи эди. Бироқ, қаршига қараб отилган бу ўқдан махдумнинг ўзи ҳам амин эмас, агар лаган теварагидаги ўлтурғучилардан бири туриб, бошқаларидан қатъи назар, фақат бу кунги хайрул-умурингизни мисолга олайлиқ: "Йўлакдаги "умурид-дунёнгиз" ўзингиз айткан "авсат"ка кирадимиз?" деб сўраса, билмадикки, махдум нима деб жавоб берар эди. Мадраса кўрган Солиҳ махдум, балки бу саволдан ҳам шошиб қолмас. Китобнинг "нафақа" баҳсидан варақ очиб, "нафақан аҳли аёл" учун бўлган "ҳаракат"нинг фарзлигидан ва бундаги ҳисобсиз савоблардан дам уриб, "нафақа" билан иши йўқ баъзиларни "ерга қаратса" ҳам мумкин эди... Лекин ўқ еганлардан ҳеч бириси махдумга қарши чиқмаганларидек, унинг сўзини тасдиқ этиш белгисини ҳам кўрсатмадилар. Эҳтимолки, улар муқобалага ожиз эдилар ёки қарши чиқишга орада бошқача бир сабаб бор эди. Фақат бир-бирисига қарши ўлтурган икки ёш маънолиқ кўз уриштириб кулимсидилар.

Махдум амри маъруфдан кейин ошқа қаради, кўб вақт сўзсиз фақат ошдан бош кўтармади. Махдумнинг даъвосича, ҳар бир ишда ҳам "авсат" мезондир. Лекин ош олишда бу "мезон" унутилди. Бошқалар ора-чора бир гўшт қўшиб олганда, махдум бир ошамни ҳам гўштсиз юбормаслиққа тиришиб борди, яъни "авсат"дан ўтиб "аъло"да иш кўрди...

Ошни яримлатқанда, махдум лагандан бош кўтариб, Анварни тузукроқ олишга таклиф қилди, болаларни ошни тўкиб ейишда айблаб, Раънони чипхўрлиги учун койиди:

¹ *Нафси аммор*—доим ёмонликка буюриб турувчи нафс.

² *Кирдор*—одат, қилиқ, иш.

³ *Иртиқоб*—ҳаракат.

—Чипхўрсан-да, қизим... Шу ҳам ош ейишми?

—Меники адно¹,—деди Раъно.

Бу сўз Анвар ва Нигор ойимларни товуш чиқариб кулишга мажбур этди.

—Сенга бир сўз тегмасин, қизим,—деди кулиб махдум.—Ошни суст еган киши, ишда ҳам суст бўладир.

—Бўлмаса, ошни "аъло" ейиш керак экан-да...

—Оғзинг куймаса аълоси ҳам дуруст.

Яна кулишдилар.

—Ҳай, воқибан,—деди махдум, кулги ораси тўхтаб.—Мирзобошидан бир илтимосимиз бор экан, ёдимдан чиқаёзган экан... Ким ҳали... ҳабба, боя мулла Абдураҳмон келган эди. Ўшал ваъдамизга мувофиқ сиз билан учрашмакчи экан. Чоғи ул ҳам мирзолиққа киришмакчи. Хўб, мен мирзо Анвар билан гаплашиб кўярман, ўз ёнига олса керак дедим. Ўзи яхши мулла бўлган кўринади, закки табъ² йигит...

Анвар бир оз ўйлаб турди.

—Ким у мулла Абдураҳмон, хотирлай олмадим?

—Ўзимизнинг мулла Абдураҳмон-чи, ахир... Ёрлиғ олган кунингиз фотиҳага келган ёш имом.

Анвар яна бош чайқади:

—Ҳеч бир эсимда йўқ.

—Хўб,—деди махдум ўнг кўзини қисиб.—Ўшал кун фотиҳага келган бўзчи мухлиснингизни хотирлайсизми?

—Хотирлайман.

—Ҳабба, энди ўшал бўзчининг устига кирган ёш муллани ҳам хотирлаб қаранг.

—Хотиримга келди... Ўзи ёшлиғида бизнинг мактабда ўқуған?

—Ҳабба,—деди махдум ва баҳска Нигор ойимни ҳам тортди,—уни сен ҳам биласан.

—Мен қаёқдан билай?

—Ўзи Бухорода ўқуб келган, Раънога бир неча қайта совчилар юбориб юрган одам.

Нигор ойим боши билан "танидим" ишорасини бериб, Анварга секин кўз қирини юборди. Раъно "совчи" сўзи билан энсаси қотқандек сочиқни олиб қўлини артди. Махдум кейинги сўзини ўйлаб айтдими, йўқми—ҳар начук

¹ Адно—паст; озгина.

² Закки табъ—озода табиат.

Анварда гаюрлик каби бир ҳис уйғониб, ўзидан жавоб куткучи махдумга илтифотсиз, Раънодан сочиқни сўради.

—Нега қўл артасиз, Анвар. Кун бўйи оч юриб, еган ошингиз шуми?

Анвар Нигор ойимга раҳмат айтиб, тўйганини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди:

—Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинган,—деди махдум ош ошалаб, чунки ҳануз уники "авсат"ка етмаган эди,—иккиси ҳам кам таом.

Махдумнинг бу сўзи юқоридаги гуноҳини ювгандек бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойим ҳам огирлиқдан чиқди.

—Шундай, Анвар... Шу йигитни ўз ёнингизга олсангиз, қалай бўлар экан?

—Ҳозирча мирзога эҳтиёжимиз йўқ.

—Мирзога эҳтиёжингиз бўлмаса ҳам, яна шундай кишиларни олганингиз маъқул, деб ўйлайман. Зеро бундайлар ўзингизга синамол, яна ўз тарбиянгизда етишсалар бошқалардан сизга хайрихоҳроқ, инчинин, хизматингизга аздақидил камарбаста бўлулар. Бу ҳам бир маслаҳат-да, болам Анвар.

—Ўйлашиб кўрармиз.

—Ўйлашқан албатта яхши ва лекин мен буни кўб вақтлар ўйлашиб кўрармиз қилур эрдим. Билохир¹, амниятингиз учун бу тадбирни кўб пухта идрок қилдим. Зеро, Султонали мирзодек ҳамкуфларингиз²кўпайса хайриятингиз, деган мулоҳаза фикримга келди.

—Балки тўғридир...

Анварнинг кўзи дастурхонда эди. Бу тўғрида қатъиятсиз муҳмал жавоблар беришидан недир туйинган Раъно Анвардан кўз олмай турар эди. Нигор ойим Мансурга қолган ошни едириб қўйиш билан ора-чора гапка ҳам қулоқ солгандек бўлар эди.

Махдум кекириб, сочиқ сўради.

—Бу андишанинг ҳақлигида шак йўқ, Анвар,—деди ва дастурхондаги донларни териб, оғзига ташлади.—Менга таслим бўлиб ибтадаан шу мулла Абдураҳмонни ўз ёнингизга олинг. Ул бир неча ойғача муфт хизмат қилишга ҳам рози.

1 Билохир—ниҳоят.

2 Ҳамкуф—сафдош, дўст.

—Масала унинг муфт ёки ҳақли хизмат қилишида эмас.

—Яъни, масалан?

—Мен янги мирзо бошлаб борсам, у ердагиларга оғир келмасмикин, деб ўйлайман.

—Ул мажжонан¹ хизмат қилади, бас, мирзоларингизга нима оғирлиқ?

—Яна ҳар ҳолда, бир-икки ойдан кейин бўлса ҳам уларга рақобатчи ортадир... Айниқса бизнинг Шаҳодат муфти кабиларнинг феъли сизга ҳам маълум.

—Шаҳодат муфти ўзи қандай ит!—деди махдум.—Ан-дишамиз ҳам бамисоли шундай итлар қаршисига ўз кишингизни тиккайтариш эмасми? Ёшлигингиз бор, болам, ёки янги мирзо олишда биравнинг рухсатига ҳожат борми?

—Йўқ.

—Ана, холос. Аз карнайчи як куф. Мен эрта унга атай, ҳузурингизга бораверсин.

—Бориши қочмас... Илгари мен у ердаги баъзилар билан кенгашайин-чи.

—Хўб, уларнинг юзи учун кенгашкан маъқул: аммо, баҳарҳол олмоқ керак.

Махдум фотиҳа ўқуб, шом намозига қўзғалди. Ташқи йўлакка етканда, ёдиға Ғози эшоннинг бемаънилиги келиб тушти, шу қаторда тўй, тўйга иштирок этадирган казолар, хоним ойимлар, ҳаммадан ҳам муҳим ва қизиги ёмғур каби ёғиладирган тўёна ва уларнинг саранжоми... Сўфи такбир тушурар экан, махдумнинг кўнглидан "Раънога чўри қўша кўрмасинлар-да, тишлик ҳайвоннинг бўлганидан бўлмагани яхши" деган андиша кечти...

35. ХОН КЎНГИЛ ОЧМОҚЧИ

Қавс ойи² кирган бўлса ҳам, ҳаво мўътадил, кун жумъа эди. Ўрда боғиға сув сепилиб, супурилган, ўртадаги шаҳсуфаға лолагул гилам ёзилиб, хоннинг ўлтуриши учун бахмал кўрпача устидан арслон териси ташланган эди. Ҳозир шаҳсуфа хон ва аъёндан холи, аммо шаҳсуфа қаршисидаги нимсуфалар вазирлар, саркардалар, қозикалон,

¹ *Мажжонан*—текинга.

² *Қавс*—22 ноябрь-21 декабрь.

шайхулислом, қози-қуззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламо-лари—мударрислар, аҳли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари ва энг пастарини қўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўлган эди. Уламо қисмида умуман банорас тўн, оқ салобатлик салла, вазир ва саркардаларда кимқоб ва бахмал тўнлар, бошларида баъзан салла ва баъзан ўсиқ баррадан тикилган телпақлар ҳилпирар эди.

Хон бу кун жумъа намозигача кўнгил очмоқчи ва бундаги йиғилганлар шу кўнгил очиш соатида иштирок эткувчи хоннинг кўнгил тортарлари, яъни мамлакат аъёнлари эдилар. Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаган, ҳамма раъият "жаноби олий"ни кутиб муҳташам дарбозага кўз тикканлар эди. Шаҳсуфадан бир оз нарида, атрофи бордон билан ўроғлиқ бир қапа пайдо бўлган ва бу қапа ичида бир неча киши суҳбат қуриб ўлтурар эдилар. Бир неча дақиқа куткандан сўнг, муҳташам дарбозада Дарвеш удайчи кўриниб, қаршисидаги раъиятка ўрундан туриш ишоратини берди. Бирдан ҳамма шув этиб кўзгалди. Дарвеш удайчи дарбоза ёнига ўтиб, рукуъга¹ борди. Ичкаридан кимқоб тўн билан йўғон қорнини ўраган, оқ шоҳи салласини манглайигача туширган Худоёр кўринди. Хон кўриниши билан барча раъият ҳам удайчи каби рукуъга кетдилар. Худоёр орқасидан ёш Ўрмонбек қизил бахмалдан тикилган сипоҳи кийим билан отасини таъқиб этар эди. Бунинг орқасидан қизил мовутдан шаҳзода каби кийиниб, силоҳ² тақинган ва ҳар қаторга тўрт нафардан терилган ўн олти-ўн етти яшар, ёш ва хушрўй сипоҳлар (маҳрамлар) чиқдилар. Хон шаҳсуфага қараб келди. Ўнинчи қатордан сўнг ёш сипоҳлар туркуми узулиб, яхши интизомлик қирқ нафар навжувон шаҳзода орқасида хонни таъқиб этар эдилар. Шу ҳолда нимсуфаларнинг биридан чалғулар товши келди. Созлар нафис ва оҳангдор қилиб "Сарбозча" куйини чалдилар. Куй созда қайтариб олингач, хон орқасидаги ёш сипоҳларнинг бир қисмидан шу куйнинг ашуласи эшитилди:

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

1 *Рукӯ*—бош эгиш.

2 *Силоҳ*—қурол-аслаҳа.

Қалқон ушлаб, ханжар таққан ёлар майдонга!
Номуссизлар, вафосизлиқ қилдингму хонга!

Бизнинг айткан назримиз бор Шоҳимардонга!
Аҳдин бузиб динин сотқан бўялғай қонга!

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Хон суфанинг зинасига етиб, юқори минди. Шаҳзода ҳам отасини таъқиб этди. Ёш сипоҳлар хон ва Ўрмонбекни зинада қолдириб, тўғрига ўтдилар, суфадан айланиб бориб, хоннинг муҳофазатига, яъни Худоёр ўлтурадирган арслон терисининг орқасига саф торта бошладилар. Хон бориб арслон терисига ўлтурди. Ўрмонбекни ўзининг ўнг томониغا олди. Раъият ҳамон рукуъда... Ёш сипоҳлар суфанинг уч тарафини қуршаб олган эдилар. Хон жойлашгач, рукуъдагиларга тиккайиш ишоратини берди. Барча бош кўтариб, қўл қовиштирди. Соз ҳам тўхтади. Суфанинг зинасида удайчи ҳозир бўлиб, қўлини кўтарди, раъият ҳам унинг билан баробар дуога қўл очдилар.

—Душманлар хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин...
Онҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат берсин!

Дуодан сўнг барча юз сийпади. Хон удайчига бир нарса деб ишорат қилди.

—Мингбоши, қушбеги, домла шоғовул, жаноб шайхулислом, оталиқ ва амсоли ҳазратка ул жаноб ўз ҳузурларидан жой меҳрибончилик қиладилар!

Удайчи санаган кишилар бирин-бирин шаҳсуфага чиқиб хонга салом ва таъзимдан кейин атрофлаб тура бошладилар. Суфага ўн чоғлиқ аркон¹ чиққандан сўнг, хон удайчига яна бир нарса деб қўйди.

—Фароғат ато қилдилар!

Сипоҳлардан бошқа барча тик турганлар шув этиб ўлтурдилар. У ер-бу ердан йўталган товуш эшитилди.

Удайчи хонга арз қилди:

—Онҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат берсин... Қулларидан бири валинеъматимга икки калима арзим бор, дейдир!

¹ Аркон—давлат арбоблари.

Хон келсин, ишоратини қилди. Барчанинг кўзи бояғи бордонлиқ уйга тушти. Бордон ичидан узун бўйлиқ, қора соқоллиқ, устида малла тўн, симоби бўз салласининг па-шини бир қарич осилтирган бир киши чиқди; тамкин, виқор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонга қарши тўхтади... Хондан тортиб ҳаммага табассум туси кирган эди. Киши хонга қарши турган ҳолда салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржамъ рукуъга борди. Бирдан хон ва раият кулиб юбордилар. Бу киши Худоёрниинг энг яхши кўрган қизиги Зокир-гов эди.

Зокир-гов бошини рукуъдан кўтариб, гўё жаноза ўқуган кишидек, икки елкасига салом берди. Яна гурр этиб кулиб юбордилар. Зинанинг иккинчи бошида турган Дарвеш удайчи Зокир-говга танбиҳ берди:

—Кимнинг ҳузурида турганлигингизни унутманг!

Зокир-гов қўли қовуштирилган ҳолда, гавдасини қи-мирлатмай ёнидағи удайчига қаради:

—Ўзим ҳам билиб турибман, бу ерда аҳмоқ бор, деб ўйлайсанми?

—Хўш?

—Хонимга арзим бор!

Яна гурр эткан кулги боғни тутиб кетди¹.

Удайчи:

—Арзинг бўлса, додрас² ҳузуридасан, гапур!

—Арзимни ўйлаб туриппан-да, ўйлағали ҳам қўймай-санми?—деди Зокир-гов.—Ёки мен ҳам сўзимдан янгли-шиб Жаббор жиннидек осилиб кетайми?

—Арзга келиб турганингга бир ош пишар вақт бўл-ди!

—Мен ҳам арзимни миямда пишириб олаётибман-да; пишмаган ош ич огритадими-а, тақсирлар?

—Арзингни йўлда ўйлаб келмабсан-да!

—Эй, девонами бу ўзи!—деди Зокир-гов.—Йўлда ўй-лаш учун бундан бошқа касал йўқми?

—Йўлда нимани ўйладинг?

¹ Бундаги кулгига сабаб "хонимга" сўзидир. Чунки бизда "хоним" деб хо-тин кишига айтилади (*муал.*).

² *Додрас*—олампаҳоҳ, хон.

—Хон ҳузурига бораётибман, деб ўлимни ўйладим, ятим қоладирган болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегадирган янгангизни ўйладим! (Кулги.)

—Жанобни ва шу қадар раъиятни маътал¹ қўйма!

—Хе-хе-хе!—деб кулди Зокир-гов.—Сизлар ҳар кун минглаб кишини урда тегиди маътал қўйганларингизда, мен бир нафас маътал қўйсам, хе-хе-хе!.. Тақсир, сизга арз!

Хон, "айт" деган каби бош ирғатди.

—Тақсиримга биринчи арз шуки,—деди Зокир-гов,—ёнимда турган шу бақа афтни мендан нари қилсангиз, зеро, бунингизнинг дағдағаси сизникидан ҳам ўтадиган кўринади! (Кулги.)

Худоёр удайчига, суфага чиқ, ишоратини қилди. Зокир-гов қўлини дуоға очти:

—Онҳазратимнинг даватлари кам, ўзларида ғам, кўзларида нам, душманларида дам, қадларида ҳам бўлмасин... Шаҳзодамнинг бошларида бахт, остларида тахт ўйнаб, ёш умрларига ажали бевақт етмасин... Шоҳи бахтиёрнинг хизматларига бел боғлаган оқ салла, кўк салла, тўни малла оталаримизнинг диллари ҳам ҳамеша соқолларидек оқ бўлсин, омин! Соний, арзи бандалигимиз шулки, биз, дарбадари девона, ақлу ҳушдин бегона, халқ тилида афсона, элказар ғарибона қулларингиз дарду алам ютар эрдик, қаламравингизнинг бир четидан ўтар эрдик. Дедиларким, бу диёрнинг хоқони, Искандари сони, зару зевар кони, элнинг ошу нони, яъни саховатда Ҳотам, қаҳри келса мотам... ғурабо² ёридир ва яна сизлардек бозори касод дарбадарлар, энаси кўчада туққан бепадарларга ҳам эҳсони жорийдир, деб биз аҳли тамаъ бечора, нафс илгида³ овора ғариблар ҳар қайсимиз беш пайса, ўн пайса тамаъ хапидан ютиб, даргоҳингизга юзландик, токи эски-туски ҳунарларимизни арз қилсақ, жанобингизни беш пул, ўн пул қарз қилсақ, деб... (Кулги.)

—Қўп, ҳунарингизни кўрсатинг!—деди хон.

1 Маътал—кутмоқ.

2 Ғурабо—ғариблар.

3 Илги—қўл.

36. ҚИЗИҚЛАР

Зокир-гов хонга қуллик қилди ва икки-уч қадам бордон томонга юриб, бутун товши билан чақирди:

—Баҳромбой! Ҳов, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккинчиси кафшсиз олди очик кир яхтагидан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбоғини ушлаган, бош ялан бир йигит чиқди.

—Эшак ҳанградима!—деди Баҳром ва уёқ-буёққа алонглаб олғандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди.—Сингли талоқ битни қочирдим-да! (Кулги.)

—Баҳром деяпман, менга қара!

—Э-эй, Зокир ака, сен чақирдингма... Ҳа, нима гап?

—Хонни кўндирдим!

—Кўндирдингма?.. Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб. (Кулги.)

—Улар қани?

—Уларингма? Уларинг ичкарида ятипти.

—Нима қилиб ятипти.

—Қўй десам бўлмади, бир пой кафшимни икави ҳузур қили-и-иб еб ятипти! (Қаттиғ кулги.)

Зокир-гов аччиғланди.

—Сенларга ҳеч бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдиға бир пой кафш билан чиқасанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди.

—Чиқсам чиқавураман-да. Хонинг ҳам менга ўхшаган бир одам-да, ака! (Кулги.)

—Кир, кир, падарлаънат, дар-рав уларингни олиб чиқ!

Баҳром елкасини қашиб, кафшлик оёғи билан кафшсиз оёғини "тап-чип, тап-чип" ерга босиб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг икки ҳамроҳини бошлаб чиқди. Чиққанлардан бири пак-пакана, юм-юмалоқ, лўп-лўнда бир махлуқ эди. Унинг гавдаси бу қадар "келишкан" бўлиши устига, башараси ҳам шунга монанд тушкан, томоғининг остида чўгури қовундек бўқоқ говлаб ётар эди. Унинг гавдаси мисоли бир гупчак бўлса, шу гупчакнинг юқорисиға катта бир сув қовоқни бош бўлсин, деб ўрнатқан эдилар. Ва бу ялтир қовоқнинг бетига кўз бўлиб, қуёшда қовжираган иккита ғўлун туршак, оғиз ерида бир кафш, бурун ўрнида юқориға қараб ўрмалаган баҳайбат бир қурбақа ва қулоқ мақомида сув қовоқнинг икки бағриға тиралган икки ошлов турар эди. Қош ва

бошдағи соч тўғрисида оғиз очиб бўлмас, аммо беш-ўн тук, яъни соқол-мурт ғира-шира кўзга чалинар эди. Сепкил ва чечак доғи бу бетни "музояқакор" қилиб кўрсатканидек оёғидағи чориқ, устидағи қисқа, эски алак чопон, белидағи беш-ўн айлантириб боғланган бўз белбоқ, бошининг учдан бир қисмигагина қўниб ўлтурган тор пилта тўппи бир "ҳусн"га яна бир юз "ҳусн" қўшиб арз қилар эди. Бу махлуқ доимий ўрдада турадирган хоннинг кундалик қизиғи мулла Бахтиёр эди. Иккинчиси мулла Бахтиёр билан ўчакишкандек, жуда узун бўйлиқ, ғилай кўзлик, ажина қошиқдек юзлик, қотма, ўзининг бўйидан ҳам узунроқ тўн ва бошига қаландар кулоҳи кийиб, ялан оёғ, ўрта яшар Давлат исмлиқ яна бир қизиқ эди.

Зокир-гов буларни қарши олди.

—Э, ҳаромзодалар,—деди Зокир-гов қўлини пахса-лаб,—андак нафсларингни тийсанглар, хотинларинг талоқ бўладими?! Бунинг бир пой кафши қани?

Баҳром маъюс бўйин солиб турди, Бахтиёр билан Давлат лабини артиб, бир-бирига қарашди:

—Айт!

—Сен айт.

—Нима деб айтаман?

—Еганимиз йўқ, деб айт...

Бахтиёр икки қўли билан белбоғига такя қилиб, қаддини ростлади ва бошини бир оз орқасига мойил тутиб, қаққайди:

—Билиб сўзла, ака, биз еганимиз йўқ!

Зокир-гов индамасдангина Бахтиёрнинг ёнига ўтди ва озорсиз қилиб унинг намойишкор кўриниб турган бўқоғини салмоқлади:

—Кафшнинг ўкчаси тиқилиб қолипти-ку, иним!—деди Зокир-гов, кучлик кулги кўтарилди. Сўнгра вазиятини ўзгартириб, уларга уқдирди:—Биз ҳозир хоннинг ҳузурига борамиз, эшитасанларми... Учавинг ҳам адаблиқ, мутавозий¹ бўлиб кўрин. Хонга учрашканларингда, икки букулиб куллик қил, ундан кейин хонни дуо қиласанлар. Тузуқми? Қани, келаберларинг орқамдан!

Тўрттави, бири орқасидан бири чизилишиб, шаҳсуфа ёнига бордилар. Зокир-гов зина ёнида тўхтаган эди, орқадағилар бир-бирига туртинишиб, бири у ёққа, бири

¹ Мутавозий—кибрсиз, одобли, таъзимли.

бу ёқда, учунчиси хонга орқа ўгирган ҳолда тўхталиш-дилар. Бу ҳолдан хабарсиз Зокир-гов уларни хонга тақдим этди:

—Қулбаччаларингиз ... саломга келдилар. *(Кулги.)*

Зокир-гов уларнинг ҳолидан хабар топиб, шошди ва ошиқиб, уларнинг бетини хонга қаратди.

—Ҳай, бепадарлар, ҳай, беадаблар... тўғрингда ўлтурган кишига баробар қуллик қил.

Учави баробар қуллик қилдилар, кулги бошланди. Чунки уларнинг ҳар бири бошқа кишига қуллик қилиб, хон четда қолган эди.

Зокир-гов хонга узр айтиб, уларни койиди:

—Кимга қуллик қилдинглар?!

—Тўғримизда ўлтурганга.

—Лўнда бўл, лўнда; учавинг ҳам!.. Дуо қил, дуо!

Учави дуога қўл очти, қўл очқанча бир неча вақт қарашиб турди, сўнгра тирсаги билан бир-бирини туртиша бошлади. "Сен қил, сен..." *(Кулги кўтарилди.)* Улардан дам чиқа бермагач, Зокир-говнинг ўзи қўл очти:

—Омин де, ҳўкузлар!—деди. Улар "омин, омин" деб турдилар.—Шояд дуо қабул бўлса... Оллоҳ таолонинг мулла Бахтиёр ва Давлат қаби закки бандаларига бизнинг эҳтиёжимиз йўқ. Шунинг учун дуо қиламизки, бу учавининг жонини тезроқ олсин ва бандаларини бу фалокатдан қутқарсин, омин!

Учави ҳам фотиҳага юз сийпашкан эдилар, яна атрофни гуррр эткан кулги бости. Фотиҳадан сўнг Зокир-гов уларни йўлга солди:

—Тилак қил, тилак; бақрайиб турасанларми? Учави яна бир-бирини туртишиб, ўз ора бир нарса сўзлашиб олдилар. Давлат нимадир айтиб, суфага ўлтурганларга ишорат қилди... Орадан Баҳром тилакка оғиз очти:

—Салла—калла, шопу шалопни кўриб, ўзимиз ҳам жуда кўрққанга ўкшаймиз... Манови Давлат бўлса—"Бу ўлтурганларнинг қаммаси ҳам одамхўр", деяпти. *(Кулги.)* Энди тилагимиз шуки, бизларга жавоб берсалар, жойимизга тинчкина кетсак... *(Кулги.)* Илоҳи мана шу ўлтурганларга худойим инсоф берсин... *(Кулги.)* Юрагимиз жудаям чиқиб кетаяпти! *(Кулги.)*

—Ҳай, тилакларинг билан бориб ёт!—деди Зокир-гов ёнига уриб.—Қочиб қол, еб қўяди!!

Орадан "дод" деган товуш чиқди, учави ҳам уч томонга қочар экан, Бахтиёр Давлатнинг оёғига чалиниб йиқилди.

(Қаттиғ қулги.) Баҳром билан Давлат олпонғ-толпонғ бордонға кириб кетдилар... Зокир-гов Бахтиёрни тутиб қолди.

—Қўй, ака, қўй!—деб йиғлади Бахтиёр,—бекорга ўлиб кетмай, бала-чақам бор?

—Емайди сени!

—Бйди, ака, ейди! Манови бекингнинг кўзига қара...вой-воя-а-а, қўювор! (Қулги.)

—Мен сенларга аччиғ айтим-а, падар лаънат!

—Менда ўчинг борға ўхшайди, ака! Анови домланг нах одамхўрнинг ўзи, кийимингни ҳам ешдириб ўлтурмайди... Уяғини сўрасанг, хонингга ҳам ишонмай қолдим! (Қулги.)

Бахтиёр силтаниб Зокир-говнинг қўлидан чиқди ва ғилдирағандек бордонға қараб қочти. Зокир-гов ҳам уни қувлаганча бордонға кирди.

Бир оздан сўнг тузукроқ кийимда, бошига салла ўраб, оёғида сағри кафш билан қўлида жойнамоз каби бир нарсани кўтариб бордондан Давлат чиқди. Хонга таъзим қилгандан сўнг, жойнамозни ерга ёзди. Хонга яна таъзим қилиб: "Шайхулисом Валихон тўра¹ шу ерга марҳамат қилар эканлар!"—деди. Хон мулла Ниёз домланинг ёнида ўлтурган шайхулисом Валихон тўрага қаради. Аҳволга тушунмаган шайхулисом "Нима гап?" дегандек қилиб, жойнамоз ёнидағи Давлатка кўз қирини ташлади. Давлат "Ҳеч гап" деган ишорани бериб, бордонға қайтиб кетди. Демак, ҳозир шайхулисом Валихон тўрага муқаллид бўлмоқчи эдилар. Буни пайқаган халқ секин-секин, бир-бириси билан имлашиб, кулимсишдилар ва барчанинг кўзи бордон уйда бўлди. Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлига асо ушлаган ва сўл қўлида адрас рўймолға тугиклик китоб кўтарган, шайхулисом Валихон тўра (Зокир-гов) кўринди. Шайхулисом каби қадди бир оз букик ва қадам қўйиши ҳам Валихон тўрадек икки тарафка мойил эди. Барчанинг кўзи ва диққати ҳар икки шайхулисомда бўлди. Хон ёнидағи ҳақиқий шайхулисом эса қип-қизарган ва ҳар он "тавба" деб қўяр эди.

"Шайхулисом" йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётқан бир нарсани асосининг учи билан текшириб кўрди ва уни туртиб четка чиқарғач, йўлида давом этди.

¹ Бу киши асли чувслик бўлиб, шайхулисом ва янги солинган Ҳоким ойим мадрасасининг бош мударриси (муал.).

Кўбчилик чидалмади, гур этиб кулиб юборди. Валихон тўранинг ўзи ҳам тавба аралаш кулиб қўйди. Чунки Зокир-гов ҳеч бир нуқсонсиз муқаллид бўлмоқда эди. Жойнамоз ёнига етди, асосини шайхулислом асоси ёнига тиради, кафшини ешиб, жойнамозга чиқди. Ўлтуриб китобни тизасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқуб юзини сийпади.

"Шайхулислом" уёқ-буёқни қарагандан кейин чақирди:—Мирзо Ҳамдам-ҳай, мирзо Ҳамдам-ҳай!

Кулги кўтарилди, айниқса, шайхулислом ёнида ўлтурган домлалар қаттиг кулдилар.

—Мирзо Ҳамдам-ҳай...

Бордондан Баҳром чиқди, ул ҳам муллаёна кийинган эди.

—Лаббай!

Баҳром "шайхулислом" қаршисига келиб, салом берди. "Шайхулислом" жавоб бериб, жойнамоз ёнига ешкан кафшига қаради.

—Ҳай, шу кафшимни бир пок қилинг, мирзо Ҳамдам.—"Мирзо Ҳамдам" тавозиё билан чўнтагидан рўймолини олиб, кафшни арта бошлади ва шу вақтда бордон ичидан, ул ҳам муллаёна кийимда мулла Бахтиёр чиқиб келди; "шайхулислом" қаршисига келиб, салом берди.

—Ваалайкум ассалом!—деди "шайхулислом" ва келгучининг апти-бошига қараб олди.—Шинед, бачча, шинед!

Бахтиёр ўлтурди.

—Хўш, писар, чи гап?

—Тақсир... сизга...арзим бор эди... Подшоҳимиз янги мадраса бино қиғанлар, деб илм талабида қишлоқдан тушкан эдим; бир ҳужра берсангиз, деб сизга арзга...

—Хўб, хўб... Шумо гужойи?¹

—Тақсир, Олтиарикдан...

—Аттанг, аттанг,—деди "шайхулислом",—барвақтроқ келмабсиз-да, бачча, акун² ҳамма ҳужраларга жой йўқ, муллабаччалар жойлашиб қолган.

—Муллаларнинг арасига қўйсангиз ҳам бўлавуради менга,—деди тавозиёганиб Бахтиёр.—Биз қишлоқ одами... сиқилишсақ ҳам ётавураимиз, тақсир!

—Хўб, хўб... Акун ҳужраларимиз муллабаччалар ми-

¹ Шумо гужойи—сиз қаерликсиз.

² Акун—(акунун)—энди.

нан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сигмайди, биз дуруғ сўзламаймиз, бошидон...¹

Ҳақиқий шайхулисом масалага тушуниб тер чиқара бошлади. Бахтиёр (муллабачча) маъюс фотиҳа ўқуб "шайхулисом" ҳузуридан кетди. "Мирзо Ҳамдам" кафшни туфлаб, тозалаб бўлгандан кейин "шайхулисом"нинг қарши-сиға ўлтурди. Нариги ёқдан "шайхулисом" рўбарўсиға Давлат келиб тўхтади.

—Ассалому алайкум, тўра почча!—деди Давлат ва кафшини ешиб келиб, "шайхулисом" билан қўл олишиб кўришди.—Хўб саломат, офият хастедми², тақсир?

—Худоро шукур, худоро шукур.

Давлат рухсат, фалон кутмай "шайхулисом"нинг ёниға ўлтуриб олди.

—Ба жаноб арз...

—Бисёр хўб, арз кунед³.

—Очиқ гав: бизга бир ҳужра берсалар, деб келдик-да, тўра почча!

—Хўб... Гужойи?

—Тақсир, чустий, ба жаноби шумо ҳамшаҳрий⁴.

—Яъни писари ки?

—Писари усто Муҳаммад собунгар.

—Хўб, хўб,,—деди "шайхулисом" ва "мирзо Ҳамдам"га буюрди,—ба ҳамин одам як ҳужра додан гир⁵!

Давлат дуо қилиб "шайхулисом" ҳузуридан кетди. Қўқонлиқ муллабачча рўлида Бахтиёр келди. Унга яна: "Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тариқ ҳам сигмайди", деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна чустлик бир толиби илм бўлиб келган эди, "мирзо Ҳамдам" орқалиқ "додан гир!" буйруғи берилди. Қаттиғ кулги кўтарилди. Хон ва домла Ниёзнинг кўзларига ёшлар чиқди. Аммо шайхулисом дам-бадам манглай терини артиб олар эди. Зокир-гов хонға қуллик қилиб, шогирдлари ёниға борди. Хон ва раъият янги қизиқлиқни кутиб қолдилар.

1 Бошидон—ургулай.

2 Офият хастедми—тинчмисиз.

3 Жуда ҳам яхши, арзингизни айтинг.

4 Чустликман, сиз жанобларига ҳамшаҳарман.

5 Шу одамга бир ҳужра бергин.

37. БИРИКИШ

Далв ойи¹, қаттиг қиш. Девоннинг ҳар икки хонасига бир нечадан сандал қўйилган эди. Ҳар бир сандалга тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар таҳрири, ёрлиг иншо-си билан машғул эдилар.

Хон қузурига чақирилган Анвар ярим соат чамаси кечикиб чиқди. Анвар ўз хонасига келиб кирганда, четдаги танчада Шаҳодат муфти бошлиқ мулла Абдурахмон ва Калоншоҳ мирзолар нима тўғрисидадир, оҳишта-оҳишта сўзлашиб ўлтурар эдилар. Эшикда Анвар кўриниши билан уларнинг суҳбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидаги ишка қаради.

—Эҳи, эҳи,—дсб йўталинди Шаҳодат муфти,—нима фармон бор, мирзо Анвар?

—Ҳеч гап,—деди Анвар ўз танчасига жойлашиб.—Ўш, Андижон ҳокимларига нома буюрилди... Сиз, мулла Абдурахмон ака, қўлингиздагини неча нусха тайёрладингиз?

Мулла Абдурахмон ёнидаги қоғозларни санади:

—Уч нусха.

—Яна бир нусха ёзсангиз бас. Зақотчи исмини қўйма-гандирсиз?

—Қўймадим.

—Жуда яхши, ўзим қўярман. Қўлингиздагини тезроқ ёзиб битирсангиз, яна бир иш бор,—деди Анвар ва Шаҳодат муфтига юз ўгирди.—Тақсир, сиздан бир илтимос; кечаги Абдушукур понсадга маҳзарни² ўзингиз ёзиб бермасангиз бўлмайдирган кўринади. Боя менга яна уч-рашди; гулдир-гулдир қилади, мақсадига ҳеч бир тушуналмадим. Чамаси, унинг даъво кониятини сиз яхшироқ билар экансиз?

—Қўйинг шу бош огригини,—деди муфти,—неча бора менга иши тушиб, бирар мартаба ҳақ берганини хотирламайман.

—Ҳақ олиб беришка мен кафил.

—Эй-ҳа, мен ололмаганни сиз олармидингиз?

—Ололмасам, сизга ўз ёнимдан тўлай, тақсир; иш қилиб, шунинг даъвосидан мени қутқаринг-чи.

¹ Далв ойи—22 январь—21 февраль.

² Маҳзар—ариза.

Шаҳодат муфти индамади. Анвар қоғоз олиб, бир нарса ёза бошлади. Шаҳодат муфти оҳиштагина ёнидаги Абдурахмонни туртиб қўйди ва Анварга ишорат қилиб, "ана аҳвол" дегандек илжайди. Яъни унинг ҳаракати "кўрдингми мирзобошини, қўлидан маҳзар ёзиш ҳам келмайди" мазмунида эди. Мулла Абдурахмон оҳишта бош кўтариб кулимсиди. Бу гапдан хабардор бўлиб ўлтурган Калоншоҳ мирзо қўлини оғзига карнай қилиб Анварга тўғрилади, яъни, жиртак чалди. Шу ҳолда эшикдан Султонали мирзо кириб, Калоншоҳга тикилиб қолди...

—Маймуслиқ муборак!

Иш билан машғул Анвар қоғоздан бошини кўтариб, эшикдаги Султонали мирзога қаради:

—Нима гап?

—Ҳеч гап,—деб кулди Султонали, аммо кўзида ғазаб ўти ёнар эди.—Мен бояғи қоғозга кирган эдим.

Анвар ёнидаги қоғозлар ичидан бир ариза ажратди:

—Жавоб мен айтканча бўлсин.

—Хўб.

Султонали қоғозни олиб чиқар экан, яна уларга қараб қўйди. Уларнинг учави жиддий равишда ишка берилган, қоғоздан бош кўтармас эдилар. Султонали чиқиб кетди. Бир оздан кейин Шаҳодат муфти секин бош кўтариб Анварга қаради. Анвар ўз ишига қаттиғ боғланган эди. Шаҳодат муфти Калоншоҳ билан кўз тўқнаштириб, "яхши бўлмади", деган каби бош чайқади. Калоншоҳ аҳамиятсиз кўз қисди. Одатдагидан ҳам ранги ўчкан Абдурахмон буларнинг ҳозирги им-ишоратига иштирок этмай, ўз ишига қараган эди.

Солиҳ махдумнинг ўша сўзи билан Абдурахмон ишка олинган эди. Уч ойдан бери Анвар қошида—ўз ҳузурида мирзолик қилиб келар ва иккинчи ойдан беш тиллолик моҳонага ҳам ёзилган эди. Бир ойлар чамаси Анварга садоқат билан, унинг қаноти остига киргандек ишлади. Бу орада Шаҳодат муфти ва Калоншоҳ мирзо кабилар билан сирдон бўлмаса ҳам танишди, яқинлашди. Бошда Шаҳодат муфтилар уни ётсинишиб унинг ёнида ҳар турлик гийбатларни қилишдан чўчидилар. Чунки мулла Абдурахмоннинг Анвар кишини бўлиши ҳам уларнинг ўз андишаларида янглишмаганликларини кўрсатди. Бироқ Абдурахмоннинг баъзи ҳаракатлари, масалан мирзо Анварнинг арабча, форсийча лафзлардан холи, содда таҳририни нус-

халарга кўчирар экан—“аттаому било милҳи” (тузсиз ош), деб кулиб қўйиши муфтиларни ўйлатиб қўяр, бу таънани чин кўнгилдан чиққанига шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да, билмас эдилар. Шундай фурсатларда “аламзада” муфтилар ҳам бирар латифа сўзлашка тутунар, аксар, латифа мазмунини бир тарафка буриб юритар эдилар. Баъзан Шаҳодат муфти ишдан чарчаган каби оҳ тортиб, ўзича “ямутул-асаду фил габоби жуъан ва лаҳмут-тайри ютраҳу лил-килоб”¹, деса, иккинчи ёқдан Калоншоҳ мирзо шу мақолнинг давомини сўзлаб “ва хинзиру яному фил-фироси ва улул-уқули яному алат-туроб”², дер эди. Мулла Абдураҳмон уларнинг кинояси мазмунига тушунибми ёки тушунмасданми—ҳар ҳолда бир илжайиб қўяр эди.

Шу йўсун иккинчи ойда бу икки муфти мулла Абдураҳмонни синаб вақт кечирдалар. Абдураҳмон ҳам ўзининг аксар сўз ва ҳаракатлари билан уларни шубҳадан чиқара борди, ниҳоят икки муфти учунчи ёш “олим”ни ҳам гарчи бир “нодон” тарафидан келтирилган бўлса ҳам “заршунос” деб билдилар ва учунчи ойдан уни ҳам ўз ёнларига олиб сирдон бўлишдилар. Бояғидек, “қозихона маҳзарлари” уларга дастмоя бўлди. Анвар ўзи вақт тополмай, бирар нарсани муфтиларга ҳавола қиладирган бўлса, “мирзобошининг тиши ўтмади” деб кулишдилар. Мулла Абдураҳмон ҳам валинесьмати бўлган Анварнинг риоясини унут-таёзди. Чунки мазкур икки муфтининг таъсирлари кучлик бўлиши устига, ўзи ҳам уларга мойил, ҳатто бу камситишлардан лаззат олғучи эди..

Анвар икки муфтининг гийбатларини яхши билса ҳам, Абдураҳмоннинг бу гийбатда иштироки борлигини сезмас эди. Фақат яқиндан бери Султонали мирзо Абдураҳмоннинг бунда иштироки борлиғига воқиф бўлди. Ҳатто шу тўғрида Анварга баъзи сўзларни ҳам айтди. “Мулла Абдураҳмондан нон емаймиз, сизга қарши қаттиг қутурган икки итимиз бор эди, энди учунчисини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз..”

Кечка томон мирзолар тарқалишдилар. Бироқ, бизнинг муфтилар ҳануз қўзғалмас эдилар. Анвар эса ҳаммадан

¹ Арслон чангалзорда очлиқдан жон берадир, аммо итни қуш гўшти билан боқадирлар (муал.).

² Тўнгуз ҳузур қилиб тўшакда ухлайдир, оқиллар тупроқда ётадирлар (муал.).

кейин чиққучи эди. Икки муфтининг қўзғалмаслиқлариға ўзи сабабчи бўлганлиғини яхши билган Султонали мирзо Анвар билан хайрлашиб чиқди. Шундан бир оз сўнг муфтилар ҳам кетишка чоғландилар.

Ҳаво совуқ, тўрт эллик чамаси қор ёғиб, кўча бетини ёпқан эди. Қўқоннинг ўзига махсус изгириқ бу қор билан яхши қуролланиб, кишининг қулоқ-тумшугини заҳар каби ялаб ўтар эди. Кишилар телпакни бостириб кийган ёки саллани қулоқ ва манглай аралаш ўраб, бўз гуппини тумшуққача кўтарган эдилар. Кўча бўйлаб ҳар ким чопар, бир нарсадан қуруқ қоладиргандек югурар эди. Бу кунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам ғарчилик кафш инъом қилган, бой ва беклар оёғидаги бедона, сағри қала кафшлар билан камбағал косиблар кийган упика¹, айбаки кафшларнинг ўзаро фарқи қолмаган ва ҳатто баъзилар оёғидаги ёғоч кафшлар ҳам ажойиб нағманавозлиқ қилар эдилар.

38. ҒАРИБ КЎНГЛИ

Анвар бошқалар каби югурмаса ҳам елиб келар эди. Хишткўпрукка етканда, катта сув ёнидаги ҳужра эшигида қўсқи² пўстунга ўралиб турган қоровул унинг олдиға тушиб салом берди:

—Совуққа қотқан кўринасиз, тақсир... Гулханимиз бор.

Анвар тумшугини тўнидан чиқариб илжайди ва тутун чиқиб турган эшикка бурилди, қоровул олдинда келиб, эшикни очиб берди, Анвар ичкарига кирди. Тутун билан қоп-қорайган, пасткина қоронғи ҳужранинг ўртасида гулхан ёниб, алангаси мўрига ўрлар эди. Гулхан ёнида қўлиға касав тутқан Султонали мирзо олов жўнашдириб ўлтурар эди.

—Сиз ҳам совуққа қотқанларданмисиз!—деб кулди Анвар.

—Жон олов—жон эр, депти бир хотин... Гулхан ўтлик йигитнинг иссиқ қучоғи эмиш. Қани, бу ёққа марҳамат!

Қоровул ва Султонали мирзоларнинг қисташлари билан

¹ Упика—бузоқ терисидан тайёрланган кўн.

² Қўсқи—жулдур, эски.

Анвар гулханнинг тўрига, тўрт қатланиб солинган кийизга ўлтуриб, қўлини оловга тутди.

—Ўзингиз ўлтурмайсизми, ака, ўлтуринг!

Анварнинг бу сўзи билан адаб сақлаб турган қоровул гулханнинг бир чеккасига чўккалаб, гулхан ёнидаги қора қумғонни оловга тираброқ қўйди.

—Совуқ тузук бўлди,—деди Анвар исиниб.—Ўрдадан чиқиб, ўзингизни гулханга урибсиз-да?

—Қарасам уйга еткунча қотадирганман, Тойир акамнинг туйнугида тутун кўриб, эшикни очсам, иш катта. Хиралик бўлса ҳам кирдим, нима қилади... Бироқ, сизни Тойир акамнинг ўзи чақириб кирганга ўхшайди, ҳали сизга чой дамлайман, деб овора бўлса ҳам эҳтимол...

Тойир ака қумғонни яна олов томонга итариб қўйди:

—Ҳозир дамлаймиз, тақсир, ҳозир. Сув ҳам қалқиб қолибдир, яхши кўк чойимиз ҳам бор.

—Ўларингиз ичмасангиз, меним учун ҳожат эмас, мен ҳозир кетаман.

—Шу гулханни ташлаб, қаёққа?

—Уйга... Балки кишилар кутиб ўлтурган чиқарлар.

—Шундай совуқда сизни ким кутсин, чойни дамлай беринг, Тойир ака, мирзобошини юбормаймиз.

—Шундай бўлсин, тақсир... Ғарибларнинг чойидан ҳам бир ичиб қўйсинлар,—деди Тойир ака ва ўрнидан туриб бурчакдаги ёрилган тарашадан бир қучоқни келтириб гулхан ёнига ташлади. Қайнаб тошқан қумғонни оловдан олиб, чой дамлади.

—Тойир акамнинг гулханини ташлаб кетиб бўлмайди,—деди Султонали,—бир-икки пиёла чойидан ҳам ичиш керак, бир-икки калима суҳбатини ҳам эшитиш керак.

Анвар илжайиб қўйди. Тойир ака қозикдаги тугунни очиб тўрт-бешта нон, бир ҳович каттақўрғон магиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркашни Анвар олдига келтириб, узр айтди:

—Камбағалчилик, тақсир, олдингизга дастурхон ёзолмадиқ...

—Нима айби бор,—деди Анвар,—мен шундай қоронғи уйда гулхан ёнида ўлтуришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман.

—Бу ўлтуришнинг ўз олдига бир нашъаси бор,—деди Султонали.

—Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен

ёш, ятим чоғим, опамнинг уйда шу ҳолни кўрар эдим. Язнам қашшоқ косиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсун гулхан ёнида ўлтуриб чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз меним эсимдан чиқмайди ва шу ҳаётка ҳамиша кўнгилда бир муҳаббат сақлайман.

Тойир ака Анварга сопол пиёлада чой узатди. Гулхан кейинги қаланган тарашалар билан алангаланиб ёнди. Қоронги ҳужра ёришиб, учқунлар билан зийнатланди.

—Бола-чақангиз борми, Тойир ака?

—Йўқ, тақсир... Шу ерда юртни дуо қилиб ётаман.

—Тойир акам ҳам сизга ўхшайди,—деб кулди Султонали.—Тўйни кўкламга қолдирганингиз яхши бўлмади, қиш кунлари Тойир акамдек ёлғизлиқ...

—Чунки мен Тойир акам турмишини яхши кўраман... Дардисарнинг нима кераги бор-а, Тойир ака?

Тойир ака қўлида касав билан олов тўғрилар эди.

—Қурби еткан кишининг бола-чақа қилгани маъқул, тақсир.

—Нима учун?

Тойир ака олов жўнашдириб, бир оз жавобсиз ўлтурди. Соқол-муртига учиб тушкан учқун куллари селпиб ташлади.

—Худой фарзанд берса, қариган кунларингизда ишингизга ярайди,—деб қўйди Тойир ака, яна бир оз олов тўғрилаб турди.—Менда ҳеч ким йўқ... Ёшим элидан ошқан, тақсир... Ҳозир куч-қувват бор, бир нарса топиб бўлади... Бир вақт келар, куч кетар, шунда менга ким қарайди, тақсир? Иссиқ жон, мен оғриб ётарман, бир қошиқ сувга муҳтож бўларман... Шунда сувни менга ким беради, тақсир? Ўлим ҳақ, ажал етиб амонатни олса, кўзим юмилса, бир чеккада ўлиб қолганимни ким билади, тақсир?... Кишининг бола-чақаси бўғанда шундай гаплар йўқми, деб ўйлайман-да.

—Тўғри гап,—деди Султонали,—дарҳақиқат, киши қандай кунларга қолишини билмайди. Тойир акам айтканча, бола-чақа бўлса, бир оз кўнгил тўқи-да.

Анвар бир оз сўзсиз, ўйланиб турди, қўлидаги пиёласини бўшатиб, Тойир акага узатти.

—Уйлантириб қўяйлиқми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

—Э, жонингдан, тақсир,—деди,—энди бўлмайди.

—Нега бўлмайди?

—Соқолга қаранг, ўлим иси келади...

—Бўлмаган гап... Сиз биздан ҳам ёш кўринасиз.

—Кўнгил қариган, тақсир, кўнгил,—деди Тойир ака, қўлини кўкрагига тегизиб олди.—Энди кўнгил ҳеч нарса ҳам тиламайди, фақат тинчлиқ тилайди... Тинчлиқ қачон бўлади, унисини билмаймиз-да.

Сўзни яна айлантиришга йўл қолмади. Анвар ер остидан Султоналига кўз юборди. Султонали маънолик бош ирғатиб қўйди. Тойир ака ўз олдидаги ёниб ўчкан хокаларни кулдан ажратиб, гулханга ташлар эди. Бояғи шиддати йўқолган гулхан нафис кўк тутун чиқариб оқистагина чайқалиб ёнар эди. Куллар кўкка учар, чўғлар кулга ботар, чалалар чўққа айланар эдилар... Учави ҳам сўз қўйишқандек анча вақт гулханнинг шу ҳолини таъқиб этдилар.

39. БИШЎЙ, ЭЙ ХИРАДМАНД...

—Муфтиларингиз меним орқамдан жўнаган бўлсалар керак, мирзо Анвар?

Хаёли бошқа нарсада бўлган Анвар Султоналининг сўзига тушунибми, эмасми, ҳар начук бош ирғатиб қўйди.

—Мен сиз билан хайрлашиб кўчага чиқсам, "дўстингиз" мулла Абдураҳмон уларни кутиб турган экан. Чамаси кундузги "суҳбат"нинг мобаъди¹ бўлса керак?!

Анвар хаёли билан видоълашқандек, тилар-тиламас Султоналига юз ўғирди.

—Қандай суҳбатнинг?

—Суҳбатнинг эмас, ғийбатнинг.

Анвар кулди:

—Сиз мулла Абдураҳмон домлани кўралмай қолдингиз.

—Масала кўралмасликда эмас, унинг нолайиқ ҳаракатида, дўст кўриниб душманлик кўчасига киришида.

—Биз унинг чин кўнглини билишдан ожизмиз.

—Ҳар ҳолда бу калтакесак бизга дўст эмас.

—Хўш?—деб кулди Анвар.

—Муфтилар бизга дўстми, душманми?

—Балки душмандирлар, лекин биз уларга душман эмасмиз.

—Бали!—деди Султонали мирзо.—Башарти бизнинг ёр-

¹ Мобаъд—давоми.

дамимизда ишлик бўлган бир одам, эрта-кеч бизнинг душманимиз ҳисобланган кишилар билан ҳамсуҳбат бўлса, оғиз-бурун ўпишса, биз унга қандай баҳо беришимиз керак? Бундай одамни биз очикдан-очик душман ёки аҳмоқ деймиз. Аммо мулла Абдураҳмон аҳмоқ эмас, кўб иш кўрган туллак! Энди фақат унинг душманлик тарафи қолди, ҳам бу аниқ. Меним ҳукимга қаноат қилмасангиз, ҳикматка қаранг. Шайх Саъдий:

“Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст,
Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст”¹,—

дейдирлар...

—Мен мулла Абдураҳмонни яхши киши, деб ўйлайманми?

—Ўйламайсиз, бироқ унинг ўзига яраша муомала қилмайсиз, шу билан бирга анови муттаҳамларни ҳаддидан оширасиз!

Анвар баркашдаги магиздан бир-икки дона олиб қўлида ушлади.

—Сизнингча, улар билан қандай муомала қилишимиз керак?

—Мулла Абдураҳмонни ўрдадан жўнатиш керак; тинч-кина имом ва хатиблигини қилсин. Муфтиларга ҳам қозихонадан бирар вазифа топилиб қолар.

Анвар бош тебратиб кулди. Тойир ака гулханга ўтун қалаб шом учун жойнамоз ёзди. Султонали мирзо имом бўлиб, уч киши шомга турдилар. Шомни ўқуб гулхан ёнига ўлтурар экан, Султонали сўради:

—Ёки уларни ўрдадан жўнатиш осон эмасми?

—Осон, бироқ осон ишда лаззат йўқ,—деб кулди Анвар.—Сизнинг шу гапингиз билан бир киши ёдимга тушти: ўзи мулла Абдураҳмоннинг қавмларидан бўлган оқ кўнгилли содда бир киши бор. Оти... ҳа, оти Сафарбой, касби бўзчилик. Ўткан кун ўрдадан қайтиб борсам, шу киши уйда мени кутиб ўлтурибдир. Хўш, келинг, Сафар ака?—Куйган-пишкан, менга “арз” қилди: мулла Абду-

¹ Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст.

Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст (Саъдий).

(Эй хушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтуришкан—ҳамсуҳбат бўлган дўстингдан қўл ювгил (муал.).

раҳмоннинг бир дўстидан эшиткан эмиш, гўё мулла Абдураҳмон биравга "мирзо Анварнинг тегига яқинда сув келади" деган эмиш... "Бу нима деган гап, мирзо, нега сизнинг тегингизга сув келади?" деб сўрайди. Мен кулдим... "Ҳозирча тегим қуруқ, башарти тегимга сув келса, бўзчиликни ўргатасизми?" деб сўрадим. Саволимга жавоб бермайди, фақат сизнинг сўзингизни айтиб: "Имомимиз фисқи-фасод, бундай кишини ҳайдаганингиз маъқул" дейди. Сизга ёқадирган сўзни айтдимми, Султонали ака?!

—Бу киши сизга чин дўст экан,—деди Султонали жиддий.—Мен ўз фикримда янглишмасман. Бу калтаксак юткан чаённинг юрагида, худой билсин, сизга қарши катта адоват бор.

Шу чоққача олов кавлаб жим ўлтурган Тойир ака сўзга қотишти:

—Сафар, елкаси чиққан, жиккак йигит эмасми, тақсир?

—Бали, бали.

—У меним ошнам бўлади. Эҳей, у билан биз ҳар ёз бирга мардикор ишлар эдик, ўзи ўбдан яхши йигит.

—Вассалом,—деди Султонали мирзо.—Бас, Абдураҳмон ҳам адоватда муфтилардан қолишмайди. Шунча яхшилиқни билмаган киши...

—Яхшилиқ қил, дарёга ташла; балиқ билмаса, холиқ¹ билур, деганлар. Фузулий: "Даҳр² бир бозордир, ҳар ким матоъин арз эдар" деб жуда тўғри сўзлайди. Шунга ўхшаш биз ҳам, ўзимизда бўлган матоъни бозорга сола-миз, улар ҳам бисотларини кавлаб шундан бошқасини тополмайди.

—Бу шундай, мирзо Анвар, аммо ўзингизни душмандан мудофаа қилиш керакми, йўқми?

—Мен нимани душмандан мудофаа қилай?—деб кулди Анвар.—Агар уларнинг адовати мендан бош муншийликни олиш учун бўлса, марҳамат қилсинлар, ҳатто ўзим уларга ёрдам ҳам берай. Тўғри, сиз уларнинг номуссизона ҳаракатларидан қизишасиз, аччиғланасиз. Менчи, мен ҳам бир инсон, кўкдан тушкан фаришта эмасман, ўз устимдаги гийбатлардан, ҳайвонча қилиқлардан, иззати нафсимга

¹ Холиқ—яратувчи, худо.

² Даҳр—дунё, олам.

тўқинган ҳаракатлардан аччиғланаман. Сиз айтканча, уларни ўрдадан ҳайдаш мулоҳазаларигача бориб етаман. Бироқ, баъзи андишалар мени тўхтатиб қўядир. Аввало улар билан тенглашиш меним учун камчилик кўринадир; иккинчи, уларни девондан ҳайдаш тўғрисиға келганда яна андишалар бор: башарти муфтиларни девондан чиқарсам халқ нима дейди, беш кун амалга миниб, ўттуз йиллиқ мирзоларни қадр қилмади, демайдами? Агар улар тинчканина чиқиб кетса-ку, яхши, бильякс, хон ва шоғовул домларлар воситасида яна кириб олса, мен нима деган одам бўламан? Бу ҳолда бир адоват устига юз адоват замланишида шубҳа йўқ. Энди мулла Абдураҳмон тўғрисида: бошда мен бу кишини ўрдаға олишға қарши бўлиб, биринчи кўришимдаёқ бу мулладан яхшилиқ кутмаган эдим. Бироқ, сизга айтканимча, ўртада нозик бир киши восита бўлди, шундан кейин ноилож хизматка олишқа мажбурият туғулди. Мулла Абдураҳмон ифлослар қаториға ўткан экан, иши осон, жўнатиб юбориш қўлимиздан келади. Ва лекин, фикримча, уни ҳам жўнатиш маслаҳат эмас. Аввало хизматка олмаслиқ керак эди; олинғач, уч ой ўтмасдан жўнатиш... Жуда оғир, агар ифлос бўлса унинг табиъати, биз ўзгарта олмаймиз, ҳар ким тилаган ошини ичадир.

Султонали мирзо муфтилар тўғрисида бир нарса деял-маса ҳам, Абдураҳмонни жўнатишға исрор этди¹.

—Хўб, муфтилар қолсин, яна бир неча кун сасишсин. Бироқ, Абдураҳмонни тўхтатманг, агар сиз шу чувалчаннинг баҳридан ўтсангиз, ҳамроҳларига катта ибрат кўрсаткан бўласиз.

Анвар кулиб қўйди.

—Сиз меним дўстимга қаттиғ тикилдингиз...

—Тикилишка—тикилдим,—деди Султонали мирзо жиддий,—сиз лоақал шуни ҳам жўнатмасангиз, мен кетаман. Муфтиларнинг афтини кўриб қийналар эдим. Энди бу учунчи ифлоснинг юзига қарашқа тоқатим қолмади!

Султонали жиддийлашкан эди, Анвар яна қарши бо-ришни мувофиқ кўрмади.

—Хўб,—деди,—сиз шуни маслаҳат кўрсангиз, жўна-тайлиқ.

¹ *Исрор этмоқ*—қистамоқ.

—Бали!—деди Султонали.—Сиздан яна бир талаб: эртадан бошлаб мени ўз ҳузурингизга олинг, токи муфтилар эртадан кечкача гийбат сўзлаб, маймун бўлиб вақт кечирмасинлар.

—Бу ҳам осон,—деб кулди Анвар,—улар мен йўқ вақтдан фойдаланиб, юрак бўшатар эдилар. Энди бундан ҳам бечораларни маҳрум этмакчисиз, бу қадар зулм...

Султонали яна кулмади:

—Қилганга қиламиз-да.

Шундан кейин кетишка чоғландилар. Анвар қўзғалар экан, ёнчиғидан бир тилло олиб, Тойир акага узатти. Тойир ака билибми, билмасданми, ҳар ҳолда тиллони қўлига олгандан сўнг, яна тез қайтариб берди:

—Уят, уят бўлади.

—Бу пул ўзимга, деб ўйламанг,—деди Анвар Тойир аканинг қўлини итариб,—сиз бу пулга ўтун, магиз, ортиб голса чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулханни бундан ҳам катта қилиб берасиз.

—Сизлар келсаларинг ҳаммасиям ўзимиздан топилади.

Анвар пулни олмади. Тойир ака маслаҳат сўрагандек Султоналига қаради. Султонали дуо қилиб олинг, деган каби ишорат қилди. Тойир аканинг дуосидан кейин чиқдилар.

40. АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ

Бир неча кунлардан бери Сафар бўзчи хурсанд эди. Мулла Абдурахмоннинг хизматдан чиқишига ўзим сабаб бўлдим, деб ўйлар; ўз сўзи билан мулла Абдурахмон каби бир кишининг сувга тушкан нондек шилқиллаб қолишига: "Кўрпангга қараб оёғ узат, муллавачча!" деб ўзича кулиб кўяр эди. Кеча Самад бўқоқни кўчада учратиб, пичинг отди: "Мирзабошимнинг тегига сув келипти-я, гапингни тўғри чиқишига қара, Самад?"—деди. Чунки Анварга бориб айткан хабарни шу Самад бўқоқдан эшиткан эди. Самад бўқоқ унинг бу пичингидан қизарди: "Қулогимга янглиш қирган экан-да, аблаҳ!" деб гапни кулгуликка бурди. Сафар бўзчи ҳам "пайрав" қилди. "Бир қўчқорнинг боши кеткунча, минглаб қўйнинг боши кесилар эмиш, деб айт домлангга!" деди. Самад бўқоқ индамади.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг хизматдан бўшатилаганини эшиткандан бери "Мирзамни бир кўрсам" деб Анварнинг олдига боришқа чоғланиб қолди. Бироқ, дастгоҳ ёнидан қўзғалишқа ишни қизғанди. Бу кун иш

тўқур экан, ўзича қарор берди: "Бу кун чоршанба, эрта панжшанба... жумъа кун мен ҳам бўш, мирзам ҳам бўш. Ҳа, индин борганим маъқул".

Шомдан бир оз илғариоқ Сафар ака ишдан чиқди. Куннинг совуқлигига ҳам қарамай музлаган совуқ сувда таҳорат қилди, нари-бери бўз салласини чулғаб, масжидга югурди. Ул жиловхонадан кирганда, масжиднинг тўрдаги ҳужрасидан мулла Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзо ва мулла Абдураҳмонлар намозга чиқиб келар эдилар. Сафар бўзчи ҳар икки муфтининг ҳам ўрдада туришларини яхши билар эди. Мулла Абдураҳмонни ўрдага яна оладиган бўлибдирларми, деб ўйлади ва уч уламо келиб масжидга киргунларича адаб сақлаб, масжиднинг бўсағасида қўл боғлаб турди. Улар келиб масжидга кирар экан, мулла Абдураҳмон кўзининг пахтасини чиқариб, Сафар бўзчиға қараб ўтди, улар орқасидан Сафар бўзчи ҳам хонақоҳға кирди. Аммо ҳалиги қарашдан сўнг Сафар бўзчининг бошидан: "Бу муллалар ҳам домламдек ўрдадан ҳайдалганлармикин? Мирзамнинг гийбатига йиғилишқанлармикин?" деган бир фикр ўтиб кетди.

Сўфи такбир тушурди, мулла Абдураҳмон меҳробка ўтди, муфти ва бошқалар унга иқтидо қилдилар. Имом қироатда, Сафар бўзчи сомиълик¹ ўрниға—"манови кетман соқолнинг афти хунук, утгасининг авзойи бузуқ, домламнинг бўлса ғурраги бола очқан... Учави ҳам аламзада бўлсами? Домламнинг кўнглини кўтаргали келганлардир, ёки мирзам билан икки орани битиштирмакчиларми?.. Мирзамнинг битишмагани маъқул, икки оғиз гап учун ҳанузгача кек сақлаган домла..." деб ўйлар эди. Шу йўсун васвасаланиб шом намозини қандай ўқуғанини ўзи ҳам билмади, аммо ётиб туришдан эринмади. Фотиҳадан сўнг жамоат тарқала бошлади. Беш-олти киши, жумладан, Сафар бўзчи ҳам адаб сақлаб, домлалар масжиддан чиққунча қўзғалишмадилар. Улар чиқиб кеткандан сўнг сўфи шамъни ўчирди, бошқалар масжиддан тарқадилар. Сафар бўзчи саҳнга тушиб ҳужрага қаради; ҳужра даричасидан шамъ ёруқлиги тушар, ичкаридан қўлида қуроқ дастурхон ушлаган, ўн бир-ўн икки ёшлиқ бир бола чиқиб келар эди.

¹ *Сомийлик*—тинглаш.

Сафар бўзчи жиловхонага ўтиб тўхтади. Ҳужрадан келган бола ўз ёнига етқач, болани олдинга ўтқариб, унинг орқасидан кўчага чиқди. Бола кўчанинг ўнг томонига қараб кетди. Сафар аканинг ҳавлиси кўчанинг чапиди эди, лекин ул ўз ҳавлиси томонга юрмай, шу бола орқасидан борди.

—Ҳой, Шукур сўфининг ўгли!

Шукур сўфининг ўгли—бола, йўл устида тўхтади. Сафар бўзчи унинг ёнига етиб олди.

—Қани юравур, сенинг отинг Маматқул-а?

—Ҳи.

—Маматқул... Сен бизнинг Асқарбойни танийсанми?

Бола ажаблангансумон Сафар бўзчиға қараб олди.

—Асқар меним ўртоғим-да, шу топқача билмайсиз экан-да!

—Ҳа, ҳа...ўзинг ҳам яхши йигит кўринасан... Масжид-да нима қилиб юрган эдинг?

—Имом поччамнинг ҳужраларида чай қўйиб бердим. Катта домлалар меҳмон бўб кепти.

—Ҳа, ҳа... Энди қаёққа борасан?

—Имом поччамнинг уйларида ош об келаман-да.

—Туппа-тузук дасёр бўлиб қопсан-да. Ош олиб келганингдан кейин тагин чой қўйиб берарсан ҳали?

—Ҳа, қўйиб бераман. Домла поччалар жўнагунча хизмат қилиб тураман.

—Ҳа, ҳа... Катта домлалар қачон келишди экан?

—Дадам азонга чиққанда келишди-да, қўйиб берган чайимни шу топта ичишяпти.

Сафар бўзчи ўн қадамча сўзсиз борди.

—Ўзинг кўб яхши боласан-да, Маматқул, домла поччаларинг нима дейишяпти?

—Ҳали гапуришканлари йўқ-да.

—Маматқул-чи, шу домла поччаларнинг сўзига яхши қулоқ солиб тигнаб оған киши бемалол жаннатка кириб кетавуради-да... Сен ҳам уларнинг сўзини тигнаб оласанми?

—Ҳа, тигнаб оламан. Дадам ҳам савоб бўлади, деяпти.

—Бали, Маматқул, жуда яхши тигнаб ол-да... Агар сен шу домла поччаларнинг сўзини яхши тигнаб, улар жўнагандан кейин менга бориб сўзлаб берсанг-чи, Маматқул, мен сенга ўн пул бераман-да.

Маматқул тушуналмаслик ичиде Сафар бўзчиға қаради:

—Чин айтаяписизми, Сафар ака?

— Ёлғони йўқ-да, Маматқул, — деди Сафар бўзчи ва бўз яхтагининг чўнтагини силкитиб жарақлатди. — Кўраяпсанми чақаларни... Агар уларнинг гапини тигнаб менга сўзласанг-чи, ўн пулни олаворасан-да, Маматқул.

— Тунда сизнинг олдингизга боргани қўрқаман-да.

— Нимадан қўрқасан, Маматқул? Асқар ўртогинг кечаси ҳам қўрқмасдан юравуради.

— Мен итдан қўрқаман-да.

— Бизнинг кўчада ит йўқ-ку, тентак, қўрқсанг эта-метан бор. Агар имом поччанг энди кетавур деса-чи, Маматқул, хўб, деб ҳужрадан чиқ-да, ҳеч кимга билдирмай, дарчанинг тегидан гапни эшит, ҳамми?

Маматқул нима учундир илжайиб қўйди ва маъқул деган каби бош ирғатди.

— Қўрқмасанг, улар жўнагандан кейин бизникига бор, мен дўконда иш тўқуб ўлтураман; ўн пулни олиб келавурасан-да, сендан нима кетди, Маматқул...

— Тузук.

Бола шу сўзни айтиб кичкина, тор кўчага бурулди. Сафар бўзчи боланинг орқасидан бир оз қараб тургандан сўнг, орқасига қайтди. Сафар бўзчи болага берган ўзининг бу ваколоти билан келаси кун мирзобошининг олдига яна бир гап топиб бормоқчи эди. Унинг фикрича, эҳтимолки, кейинги домла поччалар ҳам ўрдадан ҳайдалишка лойиқ, мирзобошига душман бўлиб чиқар эдилар. Шу хаёллар билан келиб, уйига кирди. Эрини кута-кута қозондаги туппаси аталага айланган Тўхтабиби Сафар бўзчини койиб қарши олди.

41. ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?

Ул аксар шом ва эрталабки намозларнигина масжидда ўқуб, қолганларини уйда адо қилар, пешин, аср, хуфтанларга вақт тополмас эди. Аммо бу кеч жўртта хуфтанга чиқмади. Яъни Маматқул ўн пул учун шошиб, топқан гапини кишилар орасида сўзлаб берса эҳтимол эди. Ошдан сўнг ишхонасига чиқди. Дастгоҳ ёнидаги қора чарогни ёқиб ўришдаги узукларни улади, аймашқан ипларни ешди, чигилларни ёзиб тароғлади, оғзи билан охор буркиб, яна таради ва энг сўнг қурутиш учун ўришни елпиди. Ўриш тўқишқа ростлангандан кейин, эски тўппидаги найчага солинган ипларни (арқоқни) олиб, дастгоҳқа тушти, тиг ва гулани орқага суриб моккини ростлади.

Қора чароғ аранг-аранг дастгоҳни ёритар, елкаси ташқариға туртиб, кўкраги ичка ботқан Сафар бўзчи, гўё дастгоҳқа қуюлиб қўйгандек кўринар эди. Тепки босишдан гич-гич қилган нағма эшитилар ва бу нағма оҳангига ўйнағучи мокки у ёқ-бу ёққа ўтиб турар, лаҳза сайин арқоқ-ўриш бирлашиб, тўрт эллик бўз ҳосил қилар эди. Сафар бўзчининг бир кечлик ишига бир оҳор мўлжал бўлиб, қора чароғнинг мойи ҳам соат вазифасини ўтар, яъни қора чароққа тўлдирилган мой ҳар кун бир оҳорға стиб битар эди.

Сафар бўзчи наворт ёғочини ўраб, оҳорлиқ тандага — ўришка мўралади ва нос отиб, кўча томонға қулоқ солди. Чунки ул ҳануз Маматқулнинг келишидан умидвор эди. Бир оз қулоқ солиб тургандан кейин, моккига янги найча жойлаб, яна ишка уринди. Ичкарида чарх тоблаб найча солиш билан машғул Тўхтабиби кўйлақ енгини иплик ўришчалар билан тўлдириб чиқди. Гап-сўзсиз, ўришчаларни эски тўппига ағдариб, бўшалган найчаларни йиғиб олди.

—Оёғим совуқ қотти, оловнинг иложини қил-чи.

—Ўт ёқиб берайми?

—Ҳа, бали, уч-тўртта тарашани кертиб кирсанг бўлади.

Тўхтабиби чиқиб кетди. Сафар ака асабийлангандек тез-тез тепки босиб ишка қаради. Мокки тўхтовсиз икки ёққа сапчиб турди. Ўн дақиқа чамаси шу ҳолда иш қизгин давом эткандан кейин, бирдан мокки тўхтади, Сафар бўзчи ташқариға қулоқ солиб қолди. Кўча эшик "ғийқ" этиб очилиб, йўлакдан кичкина оёқ товши келди. Сафар бўзчи моккиси қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ босқандан кейин, дўконхона эшиги очилди.

—Бали, Маматқулим, бали... Эшикни ёп, эшикни!

Маматқул эшикни ёпди ва икки қўлини оғзиға кўтариб исинди.

—Совуқ қотдингми, Маматқул? Ҳозир олов ёқамиз, ҳозир... Боядан бери Маматқул келади, деб ўн пулни сақлаб ўлтурибпан-да.

Шу пайтда эшик қиягина очилиб, яна ёпилди.

—Киравур, Тўхта, киравур: ўзининг Маматқулинг-ку.

Тараша кўтариб Тўхтабиби кирди ва Маматқулға қаради.

—Маматқулмидинг,—деди Тўхтабиби.—Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? Энанг эсон-соғ юриптими?

Маматқул Тўхтабибининг сўзига бош иргатиб, Сафар бўзчиға қаради...

—Маматқулнинг менда иши бор, холаси. Оловни тезроқ ёқ. Маматқул совуқ қотипти...

Тўхтабиби ўтунни гулхан ўрнига ташлаб, қўлидаги қовғасини қора чароққа тутиб ёндирди ва бориб ўтунни ёқди.

—Уларни жўнатиб келдингми, ўғлим Маматқул?.. Бали, бали. Ёнларингга яна бошқа киши ҳам келдими?

—Йўқ.

—Ҳа, ҳа... Имом поччанг сенга кетавур демапти-да?

—Мен тагин икки қайта чай қўйиб бердим-ку: мен кетсам уларга ким чай қўйиб берарди. Мен чайни қўйиб гапни тинғаб ўлтурдим.

—Бали, бали,—деди Сафар кулиб ва хотинига қараб қўйди. —Йигит деганинг ана шундай бўлсин-да, бизнинг Асқарбойлар ҳам "йигит"да. Қани, Маматқул, гулханнинг ёнига борайлиқ-чи, исиниб гапиришамиз-да.

Иккиси гуриллаб ёнган олов ёнига чўнқайдилар. Сафар ака оёғини кафшидан чиқариб оловга тутди.

—Асқарбой ухлаб қоғанми, дейман, хола?

—Ухлаб қоған,—деди Тўхтабиби ва бориб дастгоҳ ёнидаги бўшаган найчаларни йиғиб олди.—Шуларни тўлдириб берсам, бу кечка етар?

—Тўлдиравур-чи, кўрамиз-да.

Тўхтабиби дўконхонадан чиқди. Сафар бўзчи Маматқулга қараб илжайди. Маматқул ҳам ўз навбатида илжайиб, Сафар бўзчининг чақалиқ чўнтагига кўз ташлади ва нима учундир энтикиб қўйди.

—Хўш, Маматқул охун?

Маматқул ўйлаб иккиланди:

—Китоб... китоб сўзини айтишмади-да, ҳе... Катта домлам қурғандаги¹ ижжани² ўқуған эди, мен...

Сафар бўзчи боланинг андишасига тушуниб кулди:

—Сен уқуб ололмадингми, аттанг. Майли, уқуб олганингни айта бер.

Маматқул енгилланиш нафаси ютди, кўзини беихтиёр Сафар бўзчининг чўнтагига тикди.

—Китоб сўзи бўлмаса ҳам чақани беравурасизми, Сафар ака?

¹ Қурган—қуръон.

² Ижжа—хижжа.

Сафар бўзчи кулгидан ўзини тўхтата олмади, чўнтагидан чақаларни чиқариб қўлига олди:

—Беравраман-да. Кўраяпсанми?.. Шундан ўнови сеники.

—Имом поччам,—деди Маматқул кўзини чақадан ололмагани ҳолда,—имом поччам ўзи ўрдага мирзабоши бўган экан-да... Ўша хат битадуган жайда мулла эмас бир киши катта бўб қоган экан... Ўша мулла эмас хоми киши имом поччамни хат битишка тозаси экан, деб мирзахонадан чиқарган экан-да... Али мирзо деган киши имом поччамни унга ёмонлапти...

Сафар бўзчи Маматқулнинг сўзини бўлди:

—Кимга ёмонлапти?

—Ўша мулла эмас хоми кишига ёмонлапти-да...Шунан кейин имом поччамни чиқарипти. Энди катта домламларни ҳам ўрдадан чиқарсам, деб юрган экан. Ўзи жуда ёмон киши экан-да...Катта домламлар буни нима қиламиз энди, деб имом поччамнинг олдига келишипти экан-да,—деди Маматқул ва бир неча фурсат Сафар бўзчининг қўлидаги чақага қараб турди.—Чақангиз сийқа эмасми, Сафар ака?

Сафар ака кулди, чақадан бештасини ажратиб Маматқулга узатти.

—Мана ўзинг кўр-чи.

Маматқул чақани олиб, уёқ-буёғини текширди:

—Муҳри бутун экан. Бир пулга ўн пайса ҳолва берармикин, Сафар ака?

—Нега бермасин. Чақани чўнтагинга солиб қўй, қолганини сўзлаб бўганингдан кейин оласан. Катта домлар кенгашка келган эканлар, дегин?

—Ҳа... Чақамни белбоғимга тугсам тушиб қолмасмикин?

—Ҳозир тугма, мендан яна беш пулни олганингдан кейин, қўшиб тугарсан.

Маматқул қўлидаги пулни жарақлатиб ўйнади ва шунинг орқасидан ижирганиб шикоятланди:

—Оёғим ивишиб қоган.

—Чўнқайиб ўлтурма.

Маматқул ўлтуриб олгандан кейин, яна ижирганди:

—Игна санчяпти?

—Қулоқ солма, сўзлай бер, ҳозир ўзи тузалиб қолади.

—А, шундайми,—деди Маматқул маҳсисини силаб.—Сизники ҳам ашундақа бўладими, Сафар ака?.. Катта домлам соқолини тутамлаб, ўшани янди, тузоққа тушар,

деди. Имом поччам ўйлаб ўтурди, ундан кейин... Санчяпти-ку, Сафар ака?

—Ҳозир тузаласан, хўш?

—Ундан кейин... Сизларга маъқул бўлса бир гап хотиримга келади, деди. Ўша кўклам чиқса уйланади, деди...

Сафар бўзчи Маматқулни тўхтатиб сўради:

—Ўша ким, ўша?

—Ўша-да, мулла эмас, синглиталоқ-да... Ўзингиз ҳам сўрай берайди экансиз-да!.. Оладуған хотини чиройлиқ, деб эшитаман, деди. Бу ҳам бир гап-да, шу қизни хонга тўғриласақ бўладимикан, деди. Катта домлалар маъқул дейишди. Ҳай-ҳай дейишди... Шу ерда Маматқул бир оз ўйлаб қолди,—бунинг давоси гулчин бўлади, дейишди.

Сафар бўзчи кейинги сўзни такрорлади:

—Гулчин бўлади, дейишди?

Маматқулнинг ўзи ҳам бу тўғрида иккилангандек бўлди.

—Мен яхши пайқамадим-да: давоси гулчин бўлади, дейишди... гулчай... йўқ.

—Ундан кейин?

—Шу, бўлди.

—Бари?

—Бари шу... Мен ташқариға чай қўйгани чиққанимда гап тингамадим-да.

—Маъқул, маъқул,—деди Сафар бўзчи,—ундан кейин улар кетдиларми?

—Кетдилар. Имом поччам энди уйингта бор, деди менга... Чақани берсангиз қўшиб тугар эдим.

Сафар бўзчи кулиб, қўлидаги чақадан яна беш пулни узатди.

—Мендан ўн пул олганингни ҳар кимга сўзлаб юрма, тузукми? Ҳа, ундан кейин бу гапни ҳеч кимга айтма, домлаларингнинг сўзи савобсиз гаплар экан... Уйингта сўзиз кеткали қўрқмайсанми?

Маматқул бир оз ўйланиб, белидаги чақа тугунини қўли билан ушлади, Сафар аканинг "қўрқмайсанми" саволига жавоб бермай, бориб эшикни очди ва югурганча чиқиб кетди.

42. ҚУВ ОДАМ ЭКАН

Сафар бўзчи дарбозадан кирганда, ичкаридан ясамол бир хотин чиқиб қолди. Мундай яхши кийинган ва ҳусндор хотинни ул ўз умрида биринчи мартаба кўргани учун бўлса керак, хотин яшириниб олгунча, ундан кўзини олмай қаради. Таажжуб ва ҳайрат ичида келиб меҳмонхонага кирди. Меҳмонхонада Анвар йўқ, Анвар ўрнида бегона бир киши—Султонали мирзо ўлтурар эди. Сафар бўзчи салом берди. Султонали мирзо жавоб бериб, ўлтурган жойидан Сафар бўзчига жой кўрсатди. Сафар бўзчи бир оз сўзсиз ўлтургандан кейин, "мирзасини" сўради. Султонали мирзо, Анварнинг қўшниларидан бирикнига зарур бир юмиш билан чиқиб кетканлигини ва бир оздан сўнг келишини сўзлаб, ундан мирзода қандай юмиш борлигини савол қилди.

—Юмиш-ку, йўқ, тақсир,—деди Сафар.—Биз бир холис дуоғўй одам... Мирзамни бир зиёрат қилай, деб келган эдим.

Султонали Сафар бўзчини бир нарсанинг тамаъида юрган киши, деб ўйлади. Чунки Анварнинг қўли очиқлигини, унга кўб ҳожатмандларнинг ўрганиб қолганлиқларини яхши билар эди. Аммо Сафар бўзчи Султоналининг силлиқ муомаласидан хурсанд бўлиб, унга қарши ўзида дўстлиқ сездди. Бир оз жим ўлтургандан кейин Сафар яна тилга келди:

—Барака топсин мирзам одамжон-да, одамжон; биздек фақирлар билан ҳам оғайни, сизлар билан ҳам шундай, барча баробар.

Бу сўз Султонали мирзонинг бояғи фикрига қарши сўзлангандек тушди. Сафар бўзчининг мирзо билан оғайнилик даъвоси уни таажжубга солди.

—Шундай, шундай... Мирзо, сиз айтканча, барчага баробар йигит, —деди Султонали. —Нима касб қиласиз?

—Бўзчилик, тақсир. Лекин мирзам, сен бўзчисан, деб биздан ҳазар қилмайди, биз шунисига адо-да, тақсир... Бўлмаса гузаримизнинг оқсоқоли ҳам икки оғиз гапимизга қулоқ солсин-чи. Нафсамбир гап яхши-да, тақсир.

Сафар бўзчининг "нафсамбир" гапи Султоналини беихтиёр кулдирди.

—Тўғри айтасиз. Исмингиз нима?

—Биз деворнинг қавагида ётқан бир одам-да. Ўзимиз

киму, исмимиз нима бўлар эди. Шаҳарнинг Олим қовоғи¹ эмасмизки, айткан он таниб олсангиз.

Султонали мирзо яна кулди,—“нафсиламр” гаплардан завқланиб, ул ҳам Сафар бўзчиға қарши ўзида яқинлиқ ҳис этди ва бир оз ўйлаб турди.

—Исмингизни айтсангиз, балки мен танир эдим... Сиз бўзчи бўлсангиз, ўткан ҳафта мирзо Анварга бир сўз айткан эмасмисиз?

—Айткан бўлсам эҳтимол; нега десангиз, қўл бўшаганда мирзамнинг зиёратига келиб тураман-да.

—Сиз... Сиз мулла Абдурахмоннинг қавмларидан эмасмисиз?

—Хе-хе-хе... Худда, тақсир.

—Агар янглишмасам, исмингиз Сафарбой чиқар?—Сафар бўзчи завқланиб, кайфланиб кулиб юборди:

—Мирзам айткан эканлар-да.

Султонали мирзо ҳам кулди ва кулги ораси латифа қилди:

—Сиз ўзингизни паст уриб Олим қовоқ эмасманки, отимни айткан он танисанг дейсиз, ҳолбуки, сизни ўрданинг мирзобошиси, шаҳарнинг қўрбоши, даҳбошиси ҳам танийдир.

—Тавба қиппан, тавба қиппан,—деди Сафар.—Мен ўз қадримни билмай юрган эканман-да.

Иккиси ҳангама сўқиб бир неча пайт кулишдилар ва бир онда эски қадрдонлар ҳолиға ўтишдилар. Султонали уни “Сафар ака” деб хитоб қила бошлади ва мулла Абдурахмоннинг кейинги аҳвалидан сўради. Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг бўшатиғанидан хурсандлигини изҳор қилди ва унинг лаби гезариб юрганини сўзлаб, Султоналини кулдирди.

—Шунчалик ҳолинг бор экан, думингга қумғон боғлашинг нима ҳожат эди, деб куламан. Эгри тўнкага—Эгри тўқмоқ; мирзам ҳўб яхши иш қилганлар-да.

—Шундай,—деб кулди Султонали,—кишиларга энди нима дер экан, балки қулоғингизға чалинғандир?

Сафар бўзчи ўнг қовоғи устини силаб олди ва қўлининг текис ўсмаган тирноқлариға қаради.

¹ Худоёрға чет мамлакатлардан мол келтириб сотгучи машҳур савдогар (муал.).

—Бу тўғридаги сўзини эшитканим йўқ-ку... Энди ўзи ёмон одам-да.

—Масалан, ёмонлиги?

—Ёмонлиги...—деб яна тирноғига қараб қолди,— ишқилиб, тақсир, шу одамни пайини қирқсам, дейди-да. Илгари холисанлилло душман бўлса, энди аламзада бўлди-да...

Сафар бўзчининг содда кўнглида яширинган сир оз-оз сиртига ҳам тепиб турар эди. Унинг—"...энди аламзада бўлди-да" жумласидан шубҳаланиб қолган Султонали жиддий тус олди:

—Мен мирзо Анвар билан бирга тураман, Сафар ака,— деди.—Мирзо билан бизнинг орамизда ҳеч бир яширин гап бўлмайди. Масалан, сизни тусмол билан танишим, мулла Абдурахмон тўғрисида келиб айткан сўзингизни билишим...

—Мен буни билиб туриппан, тақсир.

—Билиб турган бўлсангиз,—деди Султонали ўпкалик қиёфатда,—нега мендан шубҳаланасиз?

—Йўқ, йўқ, ука, мен худой ҳаққи...

—Бўлмаса, нега мулла Абдурахмон тўғрисидаги саволимга тузук жавоб бермайсиз?

—Мен айтдим-ку, ёмон одам-да, ўзи...

—Унинг ёмон одамлигини ўзим ҳам биламан. Аммо мени ҳам ёмон одам деб ўйлаганингиз учун... Хўб, ҳали мирзо Анвар келганда ўша мендан яшириб турган гапингизни сўзларсиз, мен шунда сизни уялтирарман...

Сафар бўзчи бирдан кулиб юборди ва қўли билан Султоналини яниб қўйди:

—Уят қилсангиз ҳам "нафсамбир"ини айтай, анча қув одам экансиз.

Бу содда баҳо Султоналини кулдирди:

—Сиз мендан ҳам қувроқ экансиз.

—Мен топқан гапимни мирзамнинг ўзига айтай, деган эдим-да.

—Албатта айтасиз, лекин мен ҳам эшитсам, зарар қилмайди. Хўш: "аламзада" нима қилмоқчи?

—Аламзадами?—деб кулди Сафар ва бир оз ўйлаб турди.—Ўрдада турадиган бўлсангиз, анови катта гўзим муфтиларингиз бор-ку?

—Бор, бор: пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллигига фатво берадирган муфтилар. Хўш?

—Гапларингиз ҳам қизиқ экан... Ана шу муфтиларин-

гиздан иккитаси ўткан кун домламининг ҳужрасига меҳмон бўлишди...

Сафар бўзчи ўткан фаслда ёзилган можарони бир-бир сўзлаб борди. Эшиткучи бўзчининг соддагина қилиб сир олишини кулиб, завқланиб тинглаб турди.

—Боланинг сўзи кўб тутал келди, тақсир. Чамаси мирзам бир қизга уйланмакчи экан-да. Қизи қурғур чиройлиқ бўлса, қўйинг-чи, шу қизни хонга олдирмоқчи бўлганлар-да. Кишига алам қилгандан кейин ҳар бир куракни беамалол...

Султонали мирзо бу сўзни эшитиш билан бирдан ўзгариб кетди, кўзи катта очилиб, манглайда узун-узун ажинлар ҳосил бўлди:

—Тутилмаган гап... Ҳўш, сўзлай беринг-чи?

—Боланинг хуллас гапи шу,—деди Сафар ва бир оз жим қараб турди.—Ҳа, ҳа, яна бир нарса ҳам бор экан: улар шуни мувофиқ кўрганларидан кейин—"бунинг давоси гулчин" деб айткан эмишлар. Мен боланинг бу сўзига ҳарчанд тушуналмадим. Бола янглишқанми ёки муллаларнинг шундай тожикиси ҳам бўладими, мен энди авом одамман-да, тақсир.

Султонали мирзо шу жумла устида ўйладими ёки бошқача бир андиша уни машғул этдими, баҳарҳол, бирар дақиқа чамаси сўзсиз хаёл суриб қолди. Сафар бўзчи эса, бу ҳолдан бад олиб, манглайини қашиди. Қашир экан, бармоқ ораси Султонали мирзонинг юзидан бир нарса ўқушқа тиришар эди.

—Улар қайси кун шу маслаҳатни қилган эдилар?—деб сўради Султонали мирзо.

—Ўткан кун, тақсир.

—Яъни орада кеча панжшанба ўткан?

—Бали, бали.

Султонали бошини чайқаб тебраниди. Сўнгра мирзо Анварнинг кўкламга чиқиб уйланмакчи бўлганини, қиз эса, шу уйнинг боласи эканини, домлалар мирзо Анварнинг обрўсини тўкиш фикрига тушканликларини сўзлаб чиқди:

—Раҳмат сизга, Сафар ака,—деди Султонали.—Сиз мирзо Анварнинг обрўсига тўқунмоқчи бўлган бир ёмонлиқнинг хабарини олдиндан олиб келгансизким, мирзо Анварнинг бир дўсти бўлишим сифати билан сизга миннатдорчилик изҳор қиламан ва шунинг билан бирга бу хабарни мирзога билдирмаслигингизни, ҳозирча бу сирнинг иккимизнинг орамиздагина қолишини сиздан сўрайман.

Негаки, мирзо Анварни бу хабар билан ташвишка солган бўламиз. Мирзога бу хабарни айтишдан илгари ошиғич равишда сиз билган ифлослар қаршисига чиқиб ишлашимиз, мирзонинг обрўсига тўқунадирган ёмонлиқни дафъ қилишимиз ва шундан кейингина бўлиб ўткан бу можарони унга сўзлашимиз керакка ўхшайдир. Мен ҳозир мирзо Анвар қайтиб келмасданоқ, шу гап орқасидан бир жойга бораман.... Борадирган жойимни сизга айтиб ҳам қўяй: "Давоси гулчин" жумласидаги "гулчин" сўзини бола янглиш онглаган, улар—"давоси Гулшан" деганлар. Зероки "Гулшан" сўзи бир хотиннинг исми бўлиб, бу хотин хонга чиройлик қизлар топиб бергучи ҳарам далласидир¹. Улар ўзларининг ифлос ниятларига шу хотин орқалиқ етмакчи, шу воситада мирзо Анвардан ўч олмоқчи бўлганлар. Фурсатни қочирмай шу хотиннинг олдига боришим керак. Гапка тушунган чиқарсиз, Сафар ака.

—Тушундим, садағанг кетай, тақсир.

—Гап шундай бўлсин; иш бартараф бўлгунча бу тўғрида мирзога огиз оча кўрманг, жон ака,—деди тақрор Султонали ва ўрнидан турди.—Мен мирзо Анвар келмасдан жўнай, келса юбормайдир. Сиздан мени сўраса, бир киши чақириб кетди, дерсиз, дурустми?

—Хўб, мен ҳам сиз билан кетаберсам?

—Йўқ, сиз ўлтуринг, меним дарагимни айтиб уни хотиржамъ қилинг. Ундан кейин келаси жумъа албатта шу ерга келиб мендан натижани эшитарсиз, мирзо билан учавимиз ўлтуришиб суҳбатлашармиз, маъқулми?

—Хўб.

Султонали хайрлашиб, ошиғич меҳмонхонадан чиқди.

43. ЧЎЛОҚ ҚУШ

Айвонда салла ўраб овора бўлган махдум йўлакдан "заифа" шапрасини олиб, танчада санама тикиб ўлтургучи Раънога:

—Йўлакда хотин киши кўринади, хабар ол-чи, болам,—деди. Раъно йўлакда ярмисини кўрсатиб ёндама турган хотиннинг олдига борди.

—Ассалому алайкум...

¹ Далла—қўшмачи.

Хотин саломга жавоб бериб, йўлак томонга ўтди ва Раънони ўз олдига имлади. Ясамол, пўстун кийган бу хотин Раънонинг диққатини ўзига жалб этди. Бориб кўришди.

—Насиббекнинг ҳавлилари шу эмасми, отин қиз?

—Йўқ,—деб кулди Раъно,—биз Насиббекнинг қўшнисимиз.

Хотин бошдан-оёқ Раънога қараб чиқди:

—Шўрим курсин,—деб қўл силкди хотин,—мен адашиб сизларни овора қилибман...Кези келганда танишиб қўйганни айби йўқ, бу кимнинг ҳавлиси?

—Солиҳ махдумнинг.

—Мен адашмай кетай, жуда уят бўлибти-да, ҳали мен махдум поччамнинг ҳавлиларига кирдимми... Сиз кимлар?

—Мен... қизлари.

—Кўб яшанг, исмингиз?

—Раъно... Қани, бу ёққа.

—Раҳмат, Раънохон... Насиббекнинг уйи сизнинг қайси тарафингиздаги эшик бўлади?

—Сўлимиздаги биринчи дарбоза?

—Раҳмат, Раънохон.

Хотин хайрлашиш ўрнига, яна бир оз Раънога қараб турди. Раъно бу ҳолдан ўнғайсизланиб, ерга қаради. Хотин кулимсиб олгандан кейин, Раъно билан хўшлашиб орқасига қайтди, ташқарига чиқиб, Сафар бўзчига учрашди...

Раъно хотинни жўнатиб, ичкарига кирганда, махдум "зарурат" тўнини кийиб, ўзига оро берган ҳолда, айвондан тушиб келар эди. Хотиннинг ким эканини сўрагандан кейин, Раънога бу кунги рўзгор ишлари тўғрисида баъзи таълимотларни берди. Чунки Нигор ойим бу кун эрталаб қариндошларникига меҳмон бўлиб кеткан, Раъно уйда ёлғиз қолган эди.

—Онанг кеч қайтади, бинобарин, таомни барвақтроқ қилсанг ҳам бўлади... Ҳабба, таомни ўзинг билан Анвар акангга лойиқ қил, мен бўлсам тўйдан албатта тўйиб келаман, онанг ҳам оч келмас,—деди ва бир неча қадам юриб, яна тўхтади.—Анвар акангдан, нима таом қилай, деб сўрасанг яхши бўлади, қизим!

Раъно отасига маъқул ишоратини бериб айвонга келди, махдум чиқиб кетди. Раъно айвонда бир неча вақт санама тикиб ўлтургандан кейин, ишини йиғиштирди, рафдаги китоблардан бирини олиб очди. Китоб устида ҳам анча

шуғулланиб, бундан ҳам зерикди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқарига йўл солди. Боқча эшиги ёнига келганда, Анвар ташқарида ким биландир хайрлашар эди. Раъно эшик ёнида кутиб турди. Бир оздан кейин Анвар ёлғиз қолиб, шу томонга—ичкарига қараб кела бошлагандек бўлди. Раъно кулимсиб ўзини эшик панасига олди.

—Ассалом.

Бир-икки қадам олдинга ўткан Анвар мулойимгина эшитилган "ассалом" сўзи билан чўчиб, ёнига қаради ва жуда ҳам қўрққан киши бўлиб атрофига туфлай бошлади.

—Жоним чиқиб кетди... Бу нима қилганинг, ҳой қиз!

—Буми, бу сизни чўчитканим.

—Хўш, нима қилиб юрибсан?

—Сизга ош қилиб берайми, деб сўрағали чиққан эдим.

—Отамдан сўра.

Раъно отасининг тўйга кетканини ва сўзини айтди. Анвар кулимсиди.

—Уч қават ҳавлида иккимиз ёлғиз қолсақ қандай бахт бу?.. Бўлмаса мен дарбозани занжирлаб келай.

—Ҳа... занжирлаб келинг...

—Нега аччиғланасан, яхши қиз, мен ичкари кирсам, меҳмонхонанинг ёлғиз қолишини ўйламайсанми?

Раъно истигноланди.

—Мен сизни ичкарига таклиф қилғали чиқмадим, нима ош қилишни сўрағали чиқдим.

—Мақсадингга тушуниб турибман, аммо сен ёлғиз зерикмагил деяпман.

—Мен зерикмайман... Қандай ош қилай?

—Қайси хилини буюрсам экан?—деб ўз-ўзига савол берди Анвар.—Убрага уқувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесалмайсан, сенга қайла буюрғандан, атала қил деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча... Яна шу ҳолда қандай ош қилай, деб дўқ урғанинг қизиқ.

—Мен уқувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг.

—Мен ҳам ош қилишни яхши билмайман, шунинг билан бирга дўқ ҳам урмайман,—деди Анвар.—Лекин икки ёрти—бир бутун бўлсақ эҳтимол яхши ош қилармиз... Сен бориб ўчоқ ҳаракатини кўрабер, сабзи-пиёз тўғрашни менга қўй, хўбми, яхши қиз?

Раъно жавоб бермади, ўпка намоёйиши остида ичкарига жўнади. Анвар кулги ораси ташқарига чиқди...

Раъно ўчоққа олов ёқиб, қозонни ювар, Анвар ўчоқбо-

шининг суфасига энгташкан кўйи сабзи тўғрар эди. Раъно ҳануз ўпка сақлаб, Анварнинг саволларига жавоб бермас, унинг қизиқлиқ сўзларига ҳам тескари қараб кулар, кулгисини унга кўрсатмас эди.

—Хотин кишининг чархи билан ўчоғига тегма, деган гап тўғри эмиш... Албатта, сен хотин киши эмассан-ку, бироқ, "куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи"¹. Сабзини майда тўғрайми, йирик? Бир бор эмиш, бир йўқ эмиш, ўткан замонда бир қиз бор эмиш: кўзига тутун кириб юм-юм йиғлаган эмиш. Сабабини сўрасалар, ўтун ҳўл эмиш, аммо қизнинг аччиғи хийли мўл эмиш... Тескари қараб кулма, ҳой қиз! Ўҳ, латта келтир, қўлимни кестим!

Раъно ялт этиб Анварнинг қўлига қаради ва алданганини билиб яна ўз ишида давом этди.

—Қўлингни кессанг ҳам бу қиз ишонмайди. Сочинг куяди, яхши қиз.

Раъно сочини орқасига ташлаб, ўчоқбоши суфасига чиқди; қозонга ёғ солиб, Анварнинг олдига гўшт билан пиёз келтириб қўйди. Анвар гўштни тўғраб, яна тегажаклик бошлади:

—Тўйинглар қачон, ҳой қиз... Жавоб берсанг-чи, ахир, агар насрни писанд қилмасанг, назм билан ҳам сўрай:

Нагма унлари,
Баҳор кунлари,
Ишрат тунлари,
Етарми, Раъно?

Раъно секин илжайиб, Анварга ён қаради, сўнгра кўзини ўчоқ ёнидаги бир нуқтага олиб, ҳаракатсиз қолди.

—Насрга жавоб бералмаган, назмга... Ўзим ҳам қизиқман-да,—деди Анвар.

Раъно бир неча вақт бояғича ҳаракатсиз, Анварнинг пичингига илтифотсиз турди, сўнгра Анвар томонга бир оз майл этиб илжайди:

Кеча-кундузлар,
Қизарди юзлар,
Уятли сўзлар
Битарми, мирзо?—

деди ва орадан озгина фурсат кечириб яна:

¹ Куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи—ҳар бир нарса ўз аслига қайтади.

Ўчоқ бошидан,
Дўсти қошидан,—
Қараб Рошидан
Кетарми, мирзо?—

деди ва шунинг орқасиданоқ:

Манглайн қашиб,
Мендан ҳам ошиб,
Жавобим шошиб
Этарми, мирзо?

Анвар уст-устига тушкан қатор бу ҳужумлар остида шошиб қолди, байтларнинг қайси бирисига жавоб беришни билмай қолди.

—Лўли экан бу қиз!—деди.

Раъно ўчоқ ёнига чўнқайиб олов жўнашдирар экан, ер остидан Анварга қараб илжайди:

—Жавоб.

Анвар кулимсиган ҳолда ўйлаб қолди.

Нозмидир, қа?
Билмадим, аё,
Гўзал, дилбаро.

.....

Анвар охири мисраъни айталмай тутилиқди, чунки қофия топиш қийин эди. "Кетар, етар" вазнлик сўзлар қофия учун камбағал бўлиб, ўхшашлари тўрт-бештадан ошмас ва шулар ҳам Раъно томонидан олиниб биткан эдилар. Анвар ҳар қанча уриниб, кейинги мисраъга қофия тополмагандан сўнг, Раънога қўшилишиб кулишди.

—Қушингизнинг боши билан икки қаноти бор, лекин оёғи йўқ.

—Қуш учун бош билан икки қанот кифоя, Раъно...
Қуш учиб юрса, бас!

—Чўлоқ қуш кўкда учиб чарчагандан кейин дарахтка қўнолмайди, аммо ерга тушса мушук еб қўяди,—деди Раъно ва кулиб қотиб қолди.

Кучлик кулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсиқ кипраги жуфтланди, кулги ва ўчоқ ҳарорати билан икки юзи

¹ Қўқон туманида бир қишлоқ исми (муал.).

қизил олмага айланиб, латиф бурни устида марварид резалари ҳосил бўлди.

Анвар ўзининг мағлубиятидан хафа эмас, Раънонинг хуснидаги ҳозирги ажиб ўзгариш муваффақиятидан ўзини тугулмай қулгучи шоиранинг намоийшкор хурсандлиги Анвар учун бир юз мағлубиятка арзирлик эди.

44. ҚОП ЙЎҚОТДИНҒИЗМИ?

Султонали мирзо "Қушбеги" маҳалласига келиб, бир дарбозага кирди. Қоронги йўлакдан юриб бориб, ички эшикни тақирлатди. Ичкаридан "Ҳозир!" деган товуш эшитилгандан кейин бир неча қадам орқага қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан беқасам чопонини елкасига хом ташлаган, маҳсисиз оёғига сағри кафш кийиб кўйлакчан баданини чопони билан ўраган қирқ ёшлар чамалиқ бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандан сўнг, шошиб чопонининг энгини кийди, келиб кўришди.

—Марҳамат, тақсир.

Бу киши молтопар хотинни олиб, суяги тинчиб қолган Холбой—Гулшаннинг эри эди. Уйда эрта-кеч бекор ётиб, Гулшаннинг топиб келганига қаноат қилар, фақат ош пишириб ҳавли супурар эди. Бошқа оилаларда хотинлар уй иши билан бўлиб, эркаклар кўча ишини қилсалар, Холбой аканинг оиласи тамоман шунинг зиддига қурилган эди. Султонали мирзо Гулшаннинг ўрдага кетканлигини эшитиб силласи қуруди, бир неча вақт фикрга толиб қолди.

—Ўрдага кетканлигини аниқ биласизми?

—Бундан чиқиб бир жойга бормоқчи эди,—деди Холбой,—агар иши битса—тўғри ўрдага кетмакчи, битмаса уйга қайтиб келмакчи эди. Шу чоққача қайтиб келмагани учун, ўрдага бордим, деб ўйлаб туриппан.

—Сиз ўша борадирган жойини биларсиз?

—Пайқолмадим, тақсир.

Султонали мирзо тинкаси қуруғандек орқасига тисланиб, йўлакнинг тоқчасига ўлтурди ва манглайини қашиди:

—Кеча янгамни ҳеч ким йўқлаб келдимми?

Холбой бир оз ўйланиб соқоли остини чимчилади.

—Йўқлаб келган экан, мен уйда йўқ эдим.

Султоналининг туси ўзгариб, бошини қимирлатиб кўйди, шипка, кўчага қаранди.

—Агар янгам келса, мени айтасиз, мен яна қайтиб

келаман... Уйдан силжймай, мени кутсин, катта бир иш бор, дурустми?

Султонали мирзо Холбойдан ваъда олиб кўчага чиқди, илдам-илдам оёғ қўйиб, келган томониға йўл солди. Қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб оёғ босишиға қараб ўтказар эди. Бозорчаға етканда теварақдан жумъа азони эшитилди. Кўчада дуркум-дуркум салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, ул эрса жумъани унутиб аллақеъқа чопар эди. Солиҳ махдум кўчасини босиб тўғриға ўтди, ўн қадамча юриб тўхтади. Бир оз тараддуланиб тургандан сўнг, орқасиға қайтиб, Солиҳ махдум кўчасига кирди. Дарбоза қия очилиб турар, ташқари кишидан холи, меҳмонхона қулфланган эди. Султонали мирзо боқча эшигида тўхтаб, тирқишдан мўралади. Хотин киши йўқлиғиға қаноатлангандан кейин, боқчаға қадам бости ва секин-секин юриб ичкари ҳавлининг эшигида тўхтади.

—Мирзо Анвар, ҳов мирзо Анвар!

Чақириш уч-тўрт такрорлангандан кейин, йўлакдан гурс-гурс оёқ товши келди. Султонали мирзо ўзини эшикнинг ёниға олиб, яна чақирди. Ичкаридан: "Йўқлар!" деган жавоб бўлди.

—Қаёқдалар?

—Жумъага кетдилар.

Султонали роҳат нафас олгандек кўриниб, кўзини эшик остонасиға тикди:

—Сиздан сўраб кетсам ҳам бўлар, синглим... Шу ерга бир хотин келдими?

—Йуқ... Ҳа, боя бир хотин адашиб кирган эди,—деган жавоб бўлди.

Султоналининг кўзи олаганиб, пешонасида қатор ажинлар зоҳир бўлди.

—Адашиб кирди?

—Ҳа.

—Адашиб кирганиға қанча бўлди?

—Боя, эрталаб.

Султонали бошини чайқади. Раъноға раҳмат айткандан кейин, ташқариға қараб юрди. Кўчага чиқиб яна боягича оёғини қўлиға олгандек, югуриб кетди. Ўрдагача бир ярим чақирим чамаси йўл бўлиб, ул бу масофани ўн беш дақиқа ичида бости. Ҳавонинг совуқ бўлишиға қарамай, манглайдан тер қуйган ҳолда ўрданинг биринчи дарбозасига келиб етди. Дарбозобонлар ёнида тўхтаб сўзлашди, манглай терини артиб, дарбоза суфачасига ўлтурди.

—Қоп йўқотдинғизми, тақсир,—деб кулди дарбозабонлардан бири.

—Ухшаш... Жаноб жумъага чиқдиларми?

—Чиқмадилар .

Султонали мирзо дамани ростлаган каби бир оз сўзсиз ўлтурди.

—Ҳарамга бирар хотин кирдими?

—Битта кирмади,—деб кулди дарбозабонларнинг бири.—Беш-ўни кирди чамаси...

Султонали унинг ҳангамасига кучланиб кулди, аммо яна оғиз очишга мажолсиз каби ўлтуриб қолди. Чунки, энди бундан нарига югура олмас, қўли шундан ортиқчага етмас эди. Кўзини ерга тикиб, икки соатдан бери қилган ҳаракатларининг шамолга кетканини хотирлади. Абдурахмон ва шериклари ўзларининг ифлос мақсадларига етмасалар, деб энтикди, айниқса мирзо Анварнинг душманлари олдида обрўси тўкулиши унга оғир туюлди. Бу оғирлиқнинг устига Абдурахмон тўғрисида қилган ўзининг худраъйлигини ¹ хотирлагач, яна ҳам кўнгли гаш тортди. Бу жиҳат билан гўё ёмонлиқнинг бош омили Султоналининг ўзи бўлиб чиқар, "Агар мен Абдурахмонни ўрдадан чиқариб юборишқа исрор этмасам, мирзони бу ишка мажбур қилмасам, балки бу адоватлар бўлмасмиди?" деб ўйлар, Анварнинг таъна қилмаслигини билса ҳам, яна маънан эзилишини, унинг юзига қаролмаслигини чамалар эди. Андишаси шу жойга еткандан кейин ўрнидан турди, дарбозанинг кичкина эшикчасини очиб, ичкарига кирди. Тўғри йўлни қўйиб, қор остида босилиб қолган собиқ гулзорлар ичи билан айланиб юрди. Ички ўрда қўрғонлари остида яроғлиқ йигитлар айланиб турар эдилар. Султонали мирзо юра-юра ўрданинг чап муюшига, қоровул йигитлардан бирининг яқинига етиб, у билан сўрашди, бир-икки оғиз сўзлашиб, ўрданинг шарқига юзланди. Бундаги дарбоза беклари билан борди-келди айтишиб: "Жумъа кун нима қилиб юрибсиз?" деган саволга: "Бу кун жаноб кўнгил очмоқчилар, деб эшиткан эдим" жавобини берди. Булар ёнида ҳам бир оз ўлтуриб, яна қўзгалди, ўрданинг шимол қисмига ўтди. Ҳарам ва хон оиласига махсус янги дахма теварагида уч-тўрт нафар

¹ *Худраъй*—ужарлик, ўзбилармонлик.

қора қулчалар ичида Ўрмонбек ўқ ўйнаб юрар эди. Султонали мирзо дахмага қараб борди, "кичкина хон"га таъзим қилгандан сўнг, дахманинг бир чеккасига ўлтуриб, қуръон ўқуди. Аммо кўзи ўйнаб юрган болаларда, тили қироатда эди. Фотиҳадан сўнг қорихонанинг айвон муюшига чўнқайиб болаларнинг ўюнига томоша қилди. Ўрмонбек камончага ўқ қўйиб отар, ўқлар кўкка кўтарилиб турли масофага бориб тушар, қулчалар отилган ўқларни териб келиб Ўрмонбекка берар эдилар. Отилган ўқлардан бири Султоналининг оёғи остига келиб тушти. Султонали энггашиб ердан ўқни олди, ўқнинг уринган патини тўғрилаб ўлтурди. Шу ҳолда қулчаларнинг бири югуриб етди. Гап-сўзсиз ўққа қўлини узатқан эди, Султонали қулчанинг бўйи етмайдирган қилиб қўлини юқори кўтарди.

—Ўқни беринг, ака, тақсир қафа бўлати!

Султонали ҳазиллашкан бўлиб, ўқни юқорида кўтариб тураберди.

—Сен Гулшан опани танийсанми?

—Танисам не?! Беринг ўқни!

—Шошма хувари, Гулшан опа бу кун ҳарамга келдимиз?

—Келса не?..

—Ўқ ўйнаб бўлгандан сўнг Гулшан опани менга чақириб бер, дурустми?

—Қўп.

Султонали ўқни қулчанинг қўлига ушлатди, аммо яна қўйиб юбормай қўرғон ости билан юриб турган йигитларга қаради...

—Аниқ чақириб берасанми, ўғлим?

—Қўп дедим-қув.

—Мени танийсан-а?

—Сизни? Сиз мирзо—тақсир.

Султонали ўқни бериб юборди. Қулча югуриб Ўрмонбек ёнига кетди. Султонали қўрғон остидаги йигитларга кўз қирини ташлаб, уларни ўзидан парвосиз топди. Чунки унинг ҳозирги иши, яъни бола орқалиқ ҳарам билан алоқа тутиш қўрқинчли саналар, башарти бу хил гап сезилиб қолса, катта фалокатларга ҳам сабабчи бўлар эди. Ўрмонбек яна бир оз ўқ отқандан сўнг, зерикиб, камончани ерга ташлади ва ўзи ҳарам дарбозасига қараб жўнади. Қулчалар ҳам уни таъқиб этдилар. Султонали мирзо болаларни ҳарамга киргизиб қабрларга яна "фотиҳа" ўқуди ва секин-секин орқасига қайтди.

Махдум чувирлашиб ўқуб ётқан болаларга тўхталиш ишоратини бериб, ўзи ирғиб ўрнидан турди ва шошқанча мактабхонадан чиқиб, саҳн ўртасида турган икки нафар машҳур беклар истиқболига югурди. Улар билан энггашиб кўришкандан сўнг, бориб меҳмонхона эшигини очди.

—Марҳамат, тақсирлар, марҳамат!

Махдум бу қадар шошиб қолишга ҳақли эди. Чунки, келгучиларнинг ҳар иккиси ҳам хон ёнида мўътабар ва ҳамиша унга мусоҳиб¹ беклардан эдилар. Улар меҳмонхонага кириб ўлтургандан кейин, махдум ўрнидан туриб, қўл қовуштирди ва "хуш келдилар!" деди. Меҳмонлар ҳам махдумнинг ҳурматига қўзғалишиб қўйдилар.

—Начук худо ярлақади, тақсирлар? Ғарибхонамизни муборак қадамларингиз билан мунаввар этканларингиз учун ҳазорон раҳмат.

Беклар махдумга ташаккур айтдилар. Абдурауф тунқотар ҳамроҳига қараб олгандан кейин "ташриф" сабабига тил очди:

—Жаноби пушти паноҳ бизни зиёратларига буюрдилар, сизга улуғ меҳрибончилик ато қилдилар.

Махдум жойидан қўзғалиб ўлтурди, аммо "жаноб"нинг "марҳамат"ларига тушуналмай шошди. Тунқотарнинг сўзига Муҳаммад Шариф дастурхончи изоҳ берди:

—Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматларига лойиқ кўрила олмайди. Пушти паноҳ ўзларини домодликқа чоғлаб, бу башоратни бизлар орқалиқ сизга еткариска амр қилдилар...

Махдум бояғидек яна қўзғалиб олса ҳам, аммо товши чиқмай, сукутка кетиб қолди.

—Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшиткан эканлар...—деди тунқотар.—Мирзо Анвар каби донишманд етиштирган киши оқила ва жамила² қиз ҳам тарбия қилмаганмукин деган андишага борибдирлар... Шогирдингизга қилган марҳаматни жанобингиз ва каримангиз учун ҳам дариг тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрдилар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоғлиқ улуғлигини сизга сўзлаб ўлтуриш ҳам ҳожат эмас.

¹ Мусоҳиб—суҳбатдош.

² Жамила—чиройли, гўзал.

—Қуллик, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин,— деди махдум узоқ сукутдан бош кўтариб.—Бир эмас, юз қизимиз бўлганда ҳам жанобнинг канизликлари-га назр қилиш вазифамиз эди... Аммо камина ва ожизамизда бир қанча гуноҳлар, нуқслар, узрлар бор, тақсирлар.

—Бейб парвардигор,—деди тунқотар.—Банда ҳамиша маъзур ва хатоликдир, тақсир.

Махдум бош иргатиб бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра кўзини тунқотарнинг тизасига тикди.

—Жанобларига ожизона арз... Аввало камина ожиз, нотавон, афтодаҳол; пушти паноҳ жиҳатларидин содир бўлган улуғ марҳаматка сазовор ва лойиқ эмасдирман; сониян—ожизамиз олампаноҳдек улуғ зотка ҳамхоб бўлмоқ учун кофий тарбия олмаган бир қулбаччадир. Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибонлиқларига арзирму, тақсирлар?

—Пушти паноҳнинг сизнингдек аҳли илмларига қаратилган дарё марҳаматлари арзитар, тақсир.

Тунқотар бу марҳаматнинг беҳад улуғлигини шарҳ қилиб кетди. Махдум бир неча фурсат сукутда ўлтургандан кейин, тунқотарнинг муболағаларига бош иргатиб қўйди.

—Шак йўқ, шак йўқ, мен онҳазратка мусалламман¹ ва лекин... ва лекин бир узри фақирни андишага қўядир: ожизани бир важҳ билан мирзо Анварга ишонтирган эдик... мана шу масала каминага бир оз мушкил келадир...

Бу сўздан тунқотар дастурхончиға қаради, дастурхончи қўл силкиб кулди:

—Ҳеч боки йўқ,—деди дастурхончи,—мирзо Анвар пушти паноҳнинг ўз кишилари, бу хабарни мирзо эшитса, шубҳасиз, сўюнадир.

—Иншооллоҳ.

—Биз бориб онҳазратка жанобингизнинг дуонгизни эшитдирамиз: ҳусни қабулингизни, ижобатингизни уқдирамиз... Жанобнинг хурсанд бўлишларида шубҳа йўқ, тақсир,—деди дастурхончи ва бошқа сўзга йўл қўймай ҳатто кейинги масалаларга ҳам келиб етди.—Тўй фурса-

¹ Мусалламман—хоннинг ихтиёрларидаги одамман.

тини таъйин қилиш албатта, онҳазратнинг ихтиёрларига... Қани тунқотар, фотиҳа қилайлиқ, фотиҳа—муҳри худодир!

Тунқотар фотиҳага қўл очди, махдум саросима ҳолатда уларни таъқиб этди. Фотиҳадан сўнг "совчилар" ҳеч нарсага қарамай қўзғалдилар. Ун беш дақиқалиқ бу ҳодисадан махдумнинг мияси шишди, ҳатто айтишка чоғлаб турган муҳим бир сўзини ҳам унутди. Уларни дарбозага кузатиб чиқар экан, мазкур йўқотиб қўйган муҳим сўзини хотирласам, деб кучанар эди. Беклар билан хайрлашар чоқдагина бирдан "ҳабба" деб юборди. Унинг совчиларга айтмакчи бўлган сўзи ҳақиқатан муҳим, яъни бу воқеъа хабарини Анварга шу беклар воситаси билан етказиш эди. Улар бу илтимосни маъалмамнуният қабул қилдилар, мирзога ётиғи билан сўзлаб, махдумнинг маъзур қолганлигини унга уқдирмоқчи бўлдилар.

Махдум "улуғ меҳмонлар"ни жўнатиб, меҳмонхонага қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукрак муҳокамага қобил эмас, кутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдалиқми, зарарлиқми—имтиёз¹ қилолмас эди. Анварни аяғанлиқми ёки ундан уялғанлиқми, баҳарҳол, кўнглида бир хил гашлиқ, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турлик: тўйни илгарироқ қилиб қўйсақ бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, "хонга падари аруслик" масаласи орага кўндаланг тушиб, яна фикри чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсун, фикри бир йўлда тинолмай гангига ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди.

Махдумни мактабхона эшигида кўрган болалар чувирлашиб сабоқ такрорлашка тутиндилар. Лекин махдумга ҳозирги чувур-чувур ёқмади; унинг учун ҳозир тинчлик, кутилмаган ҳодисанинг ўнг-терсини ўйлаш керак туюлди. Махдум мактабга кириб ўз ўрнига ўлтургач, болаларни тўхташга буюрди. Болалар жим бўлгандан кейин "озод!" деб юборди. Болалар домлаға салом бериб, бир онда мактабхонани бўшатиб кетдилар. Махдум дарс ўрнидан қўзғалмай яна ўйлаб қолди.

Анвар тўғрисидаги кўнгил гашлиғи бир турлик бўлса ҳам, бошқа тарафдан анчагина яхши умидлар туғулиб қолдилар. Хонга қайин ота бўлиш эл қошида кичкина гап

¹ *Имтиёз қилмоқ—фарқламоқ*

эмас эди. Қалин тўғрисида подшоҳ-қуявдан кўб, маблаг кутилса бўлар эди. Агар худо ўғул набира ато қилса, Худоёрнинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди... Тўйнинг кейинга силтаниши эса, тақдир иши; Раённинг тақдир хонга битилган, шунга биноан Анвар тўйни кейинги силташқа, биткан ишни етиришқа¹ мажбур эди... Яна шу ҳолда ва шунча янги умидлар ичида кўнгилдан ҳалиги ғашликни, ўзига номаълум илинжни ювиб юбора олмади. Яна бир оз шу тўғрида қийналиб ўлтургач, Анварга қарши ўзида бир аччиғ сезди: "Тўйни кўкламга қўй, деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам сузқадам. Энди, хон сўратқандан кейин рад қилишга кимнинг ҳадди бор!" деб кўнглидан кечирди. Шундан сўнг ул озгина тинчиди, яна бир мунча фикрланиб ўлтургандан кейин кўз ўнгига—қалин учун бериладирган бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирида Худоёрнинг тахт вориси бўлган хонзода келиб кечдилар. Ўзини эл сўраб турган ёш хон ёнида кўриб, илжайди...

Шу йўсун маҳдум ўзини босиб олди, кўкдан тушкандек бу совчиликни ўз истиқболининг хайрлик фоли, файзи илоҳий, деб қувонди, ҳануз кўнглини ғаш қилиб турган Анвар масаласини хотирига келтирмасликка, "хаёли фосид"²дан қочишқа қарор берди. Маҳдум шуни ўзига маъқул қилгандан кейин бошқа кишилар андишасини, айниқса, уйдагилар раъйини ўйлаб турмади. Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиъа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди. Раъно эрса танчада ўқуб ўлтурган Хайём рубоиёти устига ҳушсиз бошини қўйди.

—Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдими! Шўрлик Раъно бир юз хотин ёнига юз биринчи кундаш бўлиб борадими?!—деб йиғлади Нигор ойим.

Раённинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўлтурмаймиз. Аммо маҳдум уларнинг ҳар иккисини аҳмоққа чиқариб, ўзи "оқиллар" қаторига ўтди.

¹ *Етмоқ*—йўқ қилмоқ, барбод бўлмоқ.

² *Хаёли фосид*—бузуқ хаёл.

46. ЙИГИТ!

Маълумки, кеча Султонали мирзо қул болаға Гулшанни чақиришни таъйинлаб, ўрдадан чиққан эди. Шу чиқишда ўрда атрофидан силжимай, кечгача Гулшанни кутди. Аср намозидан бир оз кейинроқ ўрдадан уч-тўртта хотинлар чиқдилар, буларнинг орасида Гулшан ҳам бор эди. Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдага алоқалиқ хотинларнинг ҳаммаси унга танишдир) Гулшанни четга чақирди, унинг билан сўзлашиб иш қўлдан кетканлигини ва душманларнинг яна бир ифлос найрангларини онглади. Шундоғки, Гулшаннинг ёнига борғучи мулла Абдурахмон, гўё ўзини Солиҳ махдум тарафидан юборилғучи қилиб кўрсаткан. Ҳатто мулла Абдурахмон орқалиқ Солиҳ махдум, қизимни хонга махтасин, деб Гулшанга бир неча тилло пул ҳам бериб юборган эмиш...

—Мен қиз топишни икки-уч ойлardan бери ташлаб юборган эдим,—деди Гулшан,—кишининг ҳожати чиқсин, дедим. Кейинчалик ўзимга гап тегдирмаслик учун аввал бориб қизини кўрдим; қизни ёқтирганимдан сўнг не андишалар ичида хонга келиб арз қилдим... Мен у қизнинг мирзо Анварга айтдирилганлигини, ўртада адоват борлигини туш билайми, Султонали ака... Энди иш ўтди, мен хоннинг олдига кириб кечаги сизга махтаган қизим фалон экан, деб айта олмайман. Мирзо Анвар уйланадирган бўлса, мен кўриб қўйган яхши қизлар бор, айбонам¹ учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай.

Султоналининг тарбузи қўлтуғидан тушиб, Абдурахмон ва шерикларидан гижинган ҳолда, Гулшан билан хайрлашди. Бутун кун зир югуриб юрганига эмас, ифлосларнинг ғализ муваффақиятига чидамас эди. Бу чучмал адоват билан ингичка табиъатлик Анварнинг не кайфиятка тушишини тасаввур қилолмас; ит феъл, қадр билмас хонга аччиғ қилиб мирзолиқни ташлаб кетмаса, деб қўрқар эди.

Гулшан айтканча, иш ўткан, гап мазмунича, албатта хон Солиҳ махдумга куяв бўлмай қўймас, ҳозир бунинг қаршисига бирар тадбир топиш жуда қийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна оғир. Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмас-

¹ Айбона—зарар учун тўланадиган жарима.

лиқ тўғрисида кўб ўйлади. Қанча мулоҳазалардан кейин уни хабардор қилишни маъқул кўрди. Чунки юзда тўқсон тўққузга қарши бир эҳтимолгина бу фожианинг бўлмай қолишлиғи тарафида эди. Анварни хабардор қилса, эҳтимолки, унинг ўзи бирар чора топар ёки масала Султонали ўйлаганча унинг учун аҳамиятлик бўлиб чиқмас, башарти аҳамиятлик бўлганда ҳам фожиани кутиб, ўзини босиб қарши олиш ногаҳонийсига қараганда хийли енгил кўчар эди.

Султонали эрталаб уйқудан туриб, намозни ўқуди, болалари ёнида чой ичмай, Солиҳ махдумнинг ҳавлисига қараб кетди.

Меҳмонхонада ўрдага кетмакчи бўлиб турган Анвар Султоналини ранжиб қарши олди:

—Шундай ҳам иш бўладими, кеча нега мен келгунча кетиб қолдингиз?

—Бирав чақириб келди-да... Мен ўз ўрнимга Сафар акамни ташлаб кетдим-ку.

Анвар ўпкалик илжайиб, ундан чой ичкан-ичмаганлигини сўради. Султонали гўё ўзини шу яқиндаги қариндошлардан бириникида қолган ва шунда нонушта қилиб, йўл устидан Анварнинг олдига кирган каби кўрсатди. Иккиси биргалашиб йўлга тушдилар. Кўчада йигирма қадам чамаси боргандан сўнг, Анвар кулимсиб Султоналининг кўзига қаради:

—Кеча бизнинг ҳавлига кимни сўраб келдингиз?

Султонали манглайини қашиди:

—Мен чақириб келганда сиз уйдамингиз?

—Мен уйда эдим,—деб кулди Анвар ва бир оз жим борди.—Мен уйда бўлмасам ҳам, уйдагилар сизни таниганлар. Уйдан шу хабарни эшитиб, кечадан бери тааж-жубка тушдим... Хўш, сиз сўраган хотин ким? Ўзи нима гап?

—Арзимаган гап...

—Қани?

Султонали масаланинг қулай кўчишидан енгил тортиб, бир оз сўзсиз борди.

—Кулги гап... Сизга бир оз тегишлиги бўлса ҳам арзитайдир... Арзимаса ҳам?

—Гапуринг... Сизнинг келиб юрганингизни эшитканимдан бери анча ташвиш чекдим.

—Сизга бир сўзни айтиб ҳам бўлмайди,—деб кулди Султонали,—игнани туядек, хасни харидек кўрасиз.

—Менми? Хайр, дунёни сел ювса ҳам тўпугимга чиқмасин, сўзлангиз.

Султонали ҳикояни Сафар бўзчидан бошлади. Лекин жиддий эмас, ярим жиддий қилиб мулла Абдурахмон ва муфти бечораларнинг ақлига гўё шундан бошқа пастлик ва масхарароқ фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлик билан гўё ўч олмоқчи бўлганлар руҳида сўзлаб борди. Анварнинг бир неча кундан бери ўзи тушунмай чеккан ташвиши, кўнгил ғашлиги ҳақиқатка айланиб борса ҳам, Сафар бўзчининг болани алдаб йўлга солишидан, сир олишидан ва Абдурахмонларни камситиб, масхаралаб қилинган ташбихлардан кўб ўрунда кулиб, Султонали мирзога енгиллик берди. Сўз Гулшан билан учрашиш ва ундан олинган жавобка етканда, Анварнинг туси ўзгариб, кипрак остлари учиб кетди. Аммо кутилмаган равишда яна совуққонлик сақлади.

—Зарари йўқ,—деди Анвар бир хил вазиятда қўл силтаб.—Мен улاردан бу хилда ифлослик вужудга келишини тасаввур қилмаган бўлсам ҳам, лекин ҳар ҳолда адоват куткан эдим... Зарари йўқ, Султонали ака.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгаришга эътибор этмаган бўлса керак, ҳануз бояғи ярим жиддий руҳидан силжимади.

—Саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхонағача... Улар мирзо Анвар уйланмакчи бўлган қизни хонга тўғрилаб, шунинг билан гўё ўч олмоқчилар. Мирзо Анвар хотинсиз қолсин, демакчи-да, бу аҳмоқлар. Ҳолбуки, бутун мамлакат қизлари мирзо Анвар учун соч тарайди. Агар сиз хоҳласангиз қозикалон ёки домла шоғовул ва шулар сингари калонполарга куяв бўлолмайсизми? Кесак отиб арслонни енгмакчи бўлган галварсларнинг ишига кулгим қистайди...

—Зарари йўқ...

—Раҳмат, Анвар. Мен сизнинг баъзи тўғриларда юрагингиз кенглигидан аччиғланар эдим... Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, юрак кенлиги ўзи бир фазилат эмиш... Бундан бошқа маъно онгламангиз, Анвар. Муфти кабиларнинг паст, бачкана адоватининг киши қитиғига тегиши бўлмаса, сиз ва дўстларингизча ҳам қиз оти топилмайдирган матоъ эмас.

—Албатта.

Анвар ўзини фавқулудда текис ушлаб борар, ҳозир унда бояғи ўзгаришларнинг ҳеч бириси ҳам кўринмас эди.

Султонали мирзо бу бемаза гапни Анварнинг кўнглидан чиқаришқа тиришиб ҳалигидек юпатишларни оғзидан қўймас, эшиткучи эса қисқагина жумла билан унинг фикрига қўшулар ёки илжайиб, тасдиқ ишорасини берар эди. Иккиси бирга девонга кирдилар. Ишка илгарироқ келган мирзолар ёзув билан машғул эдилар. Анвар мирзолар билан саломлашиб сўрашди, ҳатто ҳеч гап бўлмаган каби Шаҳодат муфтилардан ҳам аҳвол ва соғлиқ сўради. Муфтиларни кўриши ҳамона нафрати жунбушка кирган Султоналининг бу ҳолдан таажжуби ортиб Анварга қаради ва кўнглидан "йигит" деган сўзни кечирди. Султонали айтканча, шубҳасиз, бу йигитнинг кўнгли ёлғиз муҳаббаткагина эмас, муҳаббатдан ғайри фазилатларга ҳам қобил эди.

Султонали мирзо ҳам нариги хонадан Анварнинг ҳузурига ўткан, Шаҳодат муфтилар қаторида ўлтуриб ишлар эди. Анвар бу кунги нома ва аризаларни йиғиштириб удайчига топширди, девоннинг ўзига тегишлик бўлганларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, орага жимжитлик кирди. Фақат бу тинчликни савоғич қаламларнинг қоғоз устида қириллаши ва гоҳо букланган қоғозларнинг шилдираши бузар эди. Шу ҳол бир соат чамаси давом эткандан сўнг, онда сонда сўз ҳам қўзғалди. Анвар ҳузуридигилардан Шаҳодат муфти қоғоз-қаламни ёнига қўйиб, сандалда исинди.

—Мулла Наврўз кўб паст одам-да,—деди муфти — унинг иши кечадан бери менга ажаб таъсир қилади-да...

—Паст, паст,—деди Калоншоҳ.

Султонали Анварга қараб қўйди. Анварнинг эса кўзи ёзувда эди.

—Шунча кишининг илтижосини ерда қолдириши ўзи ярамаслиқ... Қазоси етиб ўлган экан, келиннинг молига нима дахлинг бор? Бу одамият эмас-да.

—Паст кишида одамият нима қилсин.

Султонали кулимсираб бир-икки қайта муфтиларга қараб олди.

—Уйингга икки тарафдан шунча одам йиғилди, сўзга кирмай, уларни овора қилдинг, лоақал бир лаган ош билан уларни жўнатсанг ўлиб қолармидинг... э, ҳайф сендек мумсукка!¹

¹ Мумсук—ўтакетган хасис, бахил, зиқна.

—Мен ҳам мулла Наврӯзни бунчалик билмас эдим,— деди Калоншоҳ,—одамиятни еб қўйган киши экан.

Султоналининг ранги ўчиб, қовоқ остлари пирр-пирр уча бошлаган эди.

—Қизиқ баҳсни қиласиз, тақсирлар,—деди бирдан Султонали,—шу замонда одамият қолдими? Агар озгина андиша қилиб кўрсак, сиз ҳам, биз ҳам одамиятни пок-покиза еб қўйган чиқамиз. Бу замонда ўзгани қўя туриб ҳатто ўзларингиздан ҳам одамият кутмасангиз бўлади, тақсирлар!

Юраги тор—асабий Султоналининг бу сўзи "ширин суҳбат" устидаги муфтиларни ҳайрон қилиб қўйди. Анвар Султоналига қараб унинг кўзини учраталмади. Чунки ул ҳалиги сўзларни айтиб, қўлидаги таҳрирга берилган эди.

—Сиз ажаб одамсиз-да, Султонали,—деди муфти.—Биз нима теяпмиз-ку, сиз нимадан ўтлайсиз.

—Сизлар одамиятдан баҳс қилаётибсизларми, ахир? Мен ҳам бу вақтда одамият йўқлигидан зорландим-да...

—Сизнинг сўзингиз ажаб, Султонали. Сиз бизнинг одамиятимиз йўқлигини бирар жойда кўрганмисиз ёки димоғингизга футур етиб қолганми?

Анвар Султоналининг кўзини учратишга урунди, аммо Султонали муфтиларга юз ўгуриб ўлтурди.

—Сизларнинг одамиятингиз йўқлигини ҳеч бир жойда кўрганам ва эшитканам йўқ албатта,—деб заҳарханда қилди Султонали.—Аммо ҳозир ўз нафсимдан бир ҳисоб олиб кўрсам, ҳатто шу ҳафтанинг ичидаёқ неча жиноятка иртикоб¹ қилганман. Шунинг учун ҳам бояғи сўзни айтдим-да. Йўқса меним ким билан қанчалиқ ишим бўлсин, тақсирлар...

Муфтиларнинг ранги бўзариб, иттифоқлашқандек Анварга қараб қўйдилар ва Султоналидан зорлангандек бош чайқадилар.

—Султонали ака,—деди Анвар зорланган оҳангда,—тақсирларим айтканча, димоғингизга бир оз футур етканга ўхшайди: шундай гаплар нима ҳожат, нима алоқаси бор? Тинчкина ишингизга қарасангиз-чи, худо хайр берсин.

Сўнгра Анвар муфтилар томонга кулимсиб, Султоналининг гапига аҳамият бермасликка ишорат қилди. Шаҳодат

¹ *Иртикоб*—машғул бўлиш, қўл уриш.

муфти бир иарсаларни айтиб ишига қаради. Султонали ҳам кулиб, гўё Анварга итоат қилгандек, сўзсизгина, қаламини қўлига ушлади. Ҳар ким ўз ишига қараб, орада яна бояғича тинчлик бошланди.

Кечка томон мирзолар тарқалишиб, орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-сирин чиқиб кетдилар. Энг сўнгга қолиб қўзғалган Анвар девонхона даҳлизида тунқотарга учрашди. Тунқотар Анвар билан ҳазиллашкандек, унинг қўлидан ушлаб, ичкарига—девонга бошлади. Ичкарига кирдилар.

—Хизмат, тақсир?

—Хизмат шуки,—деб кулди тунқотар,—сизнинг устингиздан бир ўктамлик қилинди?

—Яхши... Эшитсам бўладими?

—Жаноб бу кун бизни устозингиз Солиҳ махдумникига қулчиликқа юборган эдилар. Бориб эшитсамиз, фотиҳа сизга бўлган экан... Биз қиблагоҳ учун кечарсиз, деб ўйладиқ...

Анвар бу заҳарлик сўз билан илон каби тўлганиб олса ҳам бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди.

—Атиги шу гапми?

—Шу гап, мирзо Анвар.

—Арзимаган гап... Бунга мендан сўрамасангиз ҳам бўлар эди.

—Раҳмат, мирзо, мен сизнинг бу садоқатингизни жанобга сўзлайман.

—Йўқ, йўқ,—деди Анвар бош чайқаб,—зинҳор гапирманг, зинҳор.

—Нега ахир, нега? Жаноб ҳам ўзларининг содиқ қулларини таниб қўйсинлар-да.

Анвар мажҳул оҳангда кулди: —"Айтманг, мен хоҳламайман" —деди яна. Иккиси биргалашиб девондан чиқдилар.

Ҳаво текис қорамтил булут билан ўралган, Қўқоннинг машҳур шамоли қанот ёйган эди. Қорамтил булутлардан қуйироқда олақаргалар қанот қимирлатмай саёҳат қилар ва онда-сонда ёмғур қатралари томчилар эди. Шу вақтда кўпрук ёнига келиб тўхтаган Анвар қаёққа бориб ётсам, деб тараддудланди...

47. ОЧИҚ ХАТ

Шом намозини ўқуб қайтқан махдум меҳмонхонанинг эшигини очиб кўрди. Унинг келганлигини фаҳмлаб, тўғри ичкарига ўтди. Бир оздан кейин товоқда ош кўтариб Нигор ойим чиқди. Йиғидан кипраклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қуйи солган эди. Нигор ойим кирганда Анвар чароғпояга шамъ ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдига қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Анвар ҳайрон бўлиб қолмади, йиғи сабабига тушунди.

—Нега йиғлайсиз? Тақдирни ўзгартиб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганмидингиз...

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаган кўйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди. Анвар ошдан бир-икки лўқма олиб, қўлини артди, сандал кўрпасини бағрига тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чароғпоядаги шамъ бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг-аранг ёритар, шамънинг титроғи билан кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтирагандек кўринар эди. Меҳмонхона тип-тинч, фақат бу тинчликни ташқарида ёққан ёмғурнинг кучсиз шитирлаши, ўқтин-ўқтин кўзгалиб қўйган шамолнинг даричага келиб уруниши ва аллақайси том бошидаги бир мушукнинг мавлаган товши бузар эди. Дарича тирқишидан келиб кирган кейинги шамол чароғпоядаги титроқ шамъни ўчураёзиб, меҳмонхона қоронғиланди ва шу чоқда ичкаридан чиқиб келган оёқ товши билан Анвар хаёлдан кўз очиб, танча устидаги товоққа қўл узатди ва товоқни ушлаганча бир оз қулоқ солиб турди. Оёқ товшининг меҳмонхонадан узоқлашқанини, махдумнинг хуфтан учун масжидга ўтканини фаҳмлади ва товоқни ўлтурган жойидан орқасидаги тоқчага олиб қўйди. Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечкандан кейин яна оёқ товши эшитилди. Буниси адим сайин меҳмонхонага яқинлашиб келар эди. Меҳмонхона даҳлизида қўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиш аломати бор эди. Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг яқинига келтириб қўйди, тоқчадаги пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиқлағач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёнига сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...

—Раъно, Раъно,—деди шошиб Анвар.—Боламисан, ҳали ҳеч гап бўлгани йўқ-ку.

Раъно бошни кўтармай, пиқ-пиқ йиглар эди. Анвар уни юпатиб, ялинган ҳолда йиғидан тўхтатишқа уринар эди.

—Бекорга йиғлайсан, Раъно. Йиғидан бир фойда чиққанини эшитканмисан ёки мени ҳам йиғлатмоқчимисан?.. Агар ўйлаб кўрсанг, йиғлаш сенинг ҳаққинг эмас, меним ҳаққим, ҳолбуки мен йиғламайман. Нега? Негаки, йиғи энг сўнгги иш... Мен йиғлаган кишини ёқтирмайман... Тур, жоним, тур.

Анвар Раънонинг сочини силади, икки қўли билан бошини кўтариб, юзидан ўпти.

—Мендан кўнгли қолсин десанг, йиғла. Юзингни ёш билан ювибсан, Раъно, ўнган, мен юзингни артиб кўяй. Ўзингга кел, ақлингни йиғ, оғир қиз бўлиб, сўзимга қулоқ сол.

Раъно юзини четка ўгуриб, бошидаги рўймоли билан юзини артди, узун энтикди.

—Йиғлаб бир натижага етиб бўладими? Ҳеч. Кўзинг яна ёшланди, сен йиғлай бер, мен сўзламайман, Раъно.

Раъно яна четка қараб кўзини қуритди. Анвар пиёлага чой қуйиб, Раънога узатти:

—Ма, Раъно, ич.

Раъно ичмайман дегандек, бош чайқади. Анвар қистаб чойни олдириди.

—Ҳаммасини ичмасанг ҳам бир-икки ҳўпла.

Раъно Анвар айтканча, икки-уч ҳўплаб, пиёлани олдига қўйди. Анвар ўрнидан туриб даҳлизга чиқди, қўлида обдаста, дастшў кўтариб Раънонинг ёнига келди.

—Юв юзингни, Раъно.

Анвар сув қуйиб турди, Раъно юзини ювди. Анвар қозикдан сочиқ келтириб берди. Раъно артинди.

—Ана тамом... Энди одамшаванда сўзлашайлик, йиғи нима ҳожат.

Раъно қайғиларини озайтирғандек энтикди, ўзига ярим жиддий тикилиб турган йигитка жавобан илжайди.

—Яна бир кул, Раъно.

Раъно бирдан тундликқа оғишди.

—Кулги соати эмас...

—Кулги соати бўлмаса йиғи фурсати ҳам эмас,—деди Анвар ўлтуриб. —Сенинг мурассаъ¹ халтачага ўхшаш кич-

¹ Мурассаъ—қимматбаҳо тошлар билан безалган.

кинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдиргансан. Бу кун қазо муншийси¹ шу мурассаъ халтачадаги қийматли тошлар орасига қўпол бир нарса келтириб тикди... Табиъий, сенинг кичкина юрагинг бу қўполлиқни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу қўполлиқни қабул қилишда қаттиг энтикдим, бироқ йиғламадим. Нега? Негаки, бу қўполлиқ меним юрагимдаги жавоҳирни сиқиб чиқара олмас, фақат унга тангликкина берар эди, сенга ҳам шундай эмасми, Раъно? Хўш, энди бизнинг фожиамиз сабабига келайлик. Бу ҳодиса тўғридан-тўғри хоннинг ўзидан келган гап эмас. Хон—ҳазми ҳар бир ифлослиқни ҳам кўтарадирган катта бир ҳайвон. Унинг теварағида майда қашаротлар кўб, булар ҳам ўзларига яраша ҳайвонлиқ истадилар. Бироқ қўл қисқа, шунинг билан бирга ётиб қолишқа кўнгли тинчимайдир. Шундан кейин хон—катта ҳайвонни қитиқлаб ишка соладирлар... Балки ёдингдадир, мулла Абдураҳмон исмлиқ бири сенинг хари-доринг эди, шоир айтканча:

Мендин ўтиб гулга бўйи етмади,
Умид узиб ўз йўлига кетмади.

Хабаринг бор, мен отангинг тазийқи остида уни ўрда хизматига олдим, ул ўрдадаги бир неча ифлослар билан биргалашиб, меним қаршимга ишлади... Мен... уни ўрдадан жўнатдим, натижада ҳозирги ифлосликка енг шимардилар. Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажрата оладирларми? Йўқ. Мажозий ажралиш—ажралиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланмаганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ² этиш ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икав нега хафа бўлайлиқ, Раъно? Ишқ давоси авом ўйлаганча васл эмас—ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндиргучи, ҳажр эса камолатка эришдиргучидир... Сен шу иккидан қайси бирисини танлайсан, Раъно?

Раъно кўзини тизасига тикиб, қўли билан шолча ипини чирмаб ўлтурар эди. Ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорланди.

¹ Қазо муншийси—оллоҳнинг иродаси, тақдир.

² Қатъ этмоқ—узмоқ.

—Мен кейингисини... Бироқ, хоннинг ифлос тўшагида ётмайман.

Анвар бир неча вақт сукутда ўлтурди. Раънонинг жавоби унга оғир таъсир қилган эди...

—Буни мен ҳам хоҳламас эдим... Бироқ, ифлослар меним чора йўлларимнинг ҳаммасини кесдилар, Раъно... Яна ўйлашмоқ учун фурсат бор, айниқса, сен бирар тadbирни мувофиқ кўрсанг мен бош эгаман... Сени йиғлатиб ҳайвон чангалига бермасман... Шундай, сен йиғлама, ақлли қизларча ҳаракат қил, мен...

Анвар сўзини тугата олмади, меҳмонхона эшигида маҳдум кўринди:

—Ичқарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўлтурибсан?

Анварнинг вужуди гизз этиб кетди: қаршисида боягича ўлтурган Раънога "тур, жўна" деган каби ишорат қилди, лекин Раъно қимирламади. Маҳдум бошқа сўз айтмай, даҳлиздан орқасига қайтди.

Анвар жуда ҳам оғир тортқан эди. Ҳақиқатан ҳам маҳдумнинг бу ҳаракати ақлсизча, аҳмоқларча эди. Анварга оғир келишини ўйламай бу "буйруқ" билан Раънонинг кундалик одатини манъ қилар, ҳар кечаси ўз вақтида ўлтурган Раъно гўё бу кун "бевақт" ўлтурар эди. Бундан бошқа, унинг Анварга учрашмай намойишкор чиқиб кетиши, қандайдир яна бир маънони онглатқандек ҳам бўлар эди.

Раънонинг юзидаги қайғи белгилари йўқолиб, унинг ўрнини газаб, нафрат аломатлари олди.

—Андишасиз!

—Зарари йўқ, аччиғланма,—деди Анвар.—Энди бошқа сўзимиз ҳам йўққа ўхшайдир...

Раъно яна бир оз қўзғалмай ўлтуриб қолди, сўнгра кўзига жик ёш олиб, меҳмонхонадан чиқди.

Эрта билан Нигор ойим чой олиб чиққанда, меҳмонхонада Анвар йўқ, сандал устида очик бир хат ётар эди:

"Меҳрибон хола,

Ёшлиқдан сизнинг тарбиянгизда ўсдим, сизга ва тақсиримга кўб заҳматлар бердим. Бу заҳмат бадалига тегишлик ҳақ қайтаролмаган, хизмат қилолмаган ҳолда маълум сабаблар тазйиқи остида сизнинг шафқатли тарбиянгиздан кетишка мажбур бўлдим.

Сўнгра уйдаги менга алоқадор барча нарсалар, шу жум-

ладан, ўзингиздаги амонат олтинлар ҳам оилангизга мендан ҳадядир. Мен олтинларни қизингизнинг тўйига атаб йиғқан эдим, мундан сўнг ҳам шу оқчани Раънонинг тўйига сарф қилсангиз, деб сўрайман. Мени йўқлаб келгучиларга ўрда дарагини айтилса эди. Шафқат ва марҳаматингиз билан гуноҳимни кечирарсиз умидида:

Анвар”.

48. ТҶЙ АРАФАСИДА

Хоннинг совчилари иккинчи мартаба келиб тўй вақтини таъйинладилар: келаси жумъа махдумнинг уйида тўй ижро қилиниб, маросимдан сўнг Раъно ўрдага юбориладирган бўлди. Тўй вақти белгилангандан бир кун кейин тўй жамарғаси ҳам келди. Хоннинг ҳадяси уч юз тилло пул, шу қадар қийматка арзийдирган шоҳона сарполар, махдумга алоҳида илтифот қилинган “раисулмакотиблик”¹ унвонларидан иборат эди.

Шунчалик илтифотлар ичида гангиб қолган махдум уч кундан бери дараксиз кеткан Анвар тўғрисида ўйлай олмади, фақат бундан “ҳамоқат”, “андишасизлик” деган натижа чиқариб тинчиди. Нигор ойим эрса ўзини бирмунча босиб олди, гоҳо Анварга юраги ачиб қўйса ҳам, уни ошиғич келган тўй ҳозирлиги масаласи ихтиёрсиз равишда бу тўғрини ўйлай олмаслиққа мажбур этди.

Раъно!.. Маълумки, бу кунларда Раънога тикилган фалокат беҳад улўғдир: фалокатлик, ҳалокатлик кунлар яқинлашадир. Бунинг устига уч кундан бери Анвар дараксиз. Анвар “висол—муҳаббатни ўлдиргучи, ҳажр эса—камолатка эришдиргучидир”, деб Раънони ҳамिशаликка ташлаб кетдими ёки махдумнинг бемаза муомаласидан кўнгли олиниб, араз қилдими? Ҳолбуки ҳозирги кунлар араз, аччиғ ва фалонларни кўтарадирган вақтлар эмас, ҳеч бўлмаганда бечора қизга гап билан, сўз билан маънавий ёрдам бериб туриш соатларидир. Бечора Раъно ҳамиша яхшлиқ, ақллиқ кўриб келган бир кишидан ҳам охирда дағаллиқ кўрар, вафосизлиқ бўйини олар эди. Шу дудама фалокат бир неча кун ичида Раъно гулини

¹ Раисулмакотиб—мактаблар раиси.

сўлитаёзди, ҳатто жоду кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхтадилар.

Раъно сандалда ўлтуриб жумъа кунин—мудҳиш жумъа кунин тўғрисида ўйлар эди. Бу кун сешанба, жумъагача яна икки кун бор. Фақат икки кунгина... Раъно бундан ортиқни кўш ўнгига келтира олмас, гўё ўзини жар ёқасида кўрган кишидек панжшанба кечдан беихтиёр, гўё савқи табиий¹ остида орқасига тисарилар эди. Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга—Анварга қарши ўзида кучлик бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кеткан "йигит" яна бир кўринса, қандай киноялар билан истиқбол қилишини—кутиб олишини ўйлар эди: "Ҳамма даъволарингиз пуч! Сиз, мирзобошилиқдан маҳрум бўламан, деб қўрқдингиз, бизнинг уйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълени билмаганмидиниз? Ҳолонки, мен сизни хондан ҳам юқори ўрунға қўйган эдим. Энди фурсат қўлдан кеткач, нима учун келдингиз?.." Лекин ул кейинги итоби маъносидан ўзига ҳисоб бермас, агар бунга қарши Анвар: "Қандай иш ва фурсат ўткандан кейин келдим?" деб сўраса, эҳтимолки, Раъно сукут қилар, чунки ҳозиргача унинг фикрига вақти ўтадирган бирар чора келмаганидек ва бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, фақат бу фожия қаршисида такягоҳ², деб Анварни истаган, Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна янги бир жароҳат очқан эди.

Нигор ойим ошиғич ҳозирликлар орқасидан чопиб юрар, бешикда ётиб зериккан Масъуд қичқириб йиғлар эди. Бояғи хаёллар ичида ўлтурган Раъно узоқ энтикди ва асабий ҳаракат билан ўрнидан туриб бешик ёнига келди. Тебраткан билан бола тийила бермагач, уни йиғлаган кўйи ташлаб, ҳавлига тушти ва нариги айвонда юмиш қилиб ўлтурғучи онасига "эмизинг!" деб асабий ҳайқирди, ўзи йўлак томонға қараб ўтди.

Боқчада Маҳмуд ва Мансурлар қўшни болалари билан ўқ отиб ўйнар эдилар. Атроф олашувур қор билан ёпилган, сўри остидаги суфанинг четлари ёгин билан нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилган эди.

Суфа ёнида тўхтаган Раъно болалар ичидаги Маҳмудни қақриб, сўради:

1 *Савқи табиий*—табиий ҳаракат.

2 *Такягоҳ*—суянчиқ.

—Маҳмуд, даданг қаерда?

—Дадан... бозорда.

—Ташқарида ким бор?

—Ичким.

Раъно бошқа сўз айтмай, ўрта эшикка келди. Маҳмуд айтканча, ташқарида ҳеч ким йўқ, тўй муносабати билан мактаб шогирдлари бир неча кунга озод қўйилган эдилар. Нима мақсад биландир ташқариға чиққан Раъно меҳмонхона эшигини қулфланган кўриб, машқхонаға қараб келди. Эшик занжирини тушуриб ичкари кирди. Саҳнидаги бўрё ва бордонлари чувалиб, титилиб ётқан машқхонанинг ҳар бир тоқчасига кўз ташлаб, бирар нарса излагандек юринди. Тўрдаги тоқчадан устига кўк сир берилган бир давотни олиб қаради. Давотнинг ичидаги лосларини қора-сариқ тусда қуриб қолган кўргач, оёқ остига ташлаб машқхонадан чиқди.

—Маҳмуд!

Камончасига ўқ қадаб ётқан Маҳмуд ўрта эшикда турган опасига қаради.

—Ҳмм?

—Бери кел.

Маҳмуд тилар-тиламас опаси—Раънонинг ёниға келди.

—Ҳмм?

Раъно Маҳмудга ўз орқасидан келишка ишорат қилиб, яна машқхонаға қараб кетди. Маҳмуд қўлидаги камончасини турли тарафка ўқтала-ўқтала Раъно билан машқхонаға кирди. Улар иккиси бир неча вақт машқхонада қайси тўғридадир сўзлашиб қолдилар.

Уйда хат ёзиб ўлтурган Раъно онасининг ким биландир ҳавли юзида кўришиб, сўзлашқанини эшитди ва бир оздан сўнг юмалоққина, тўла-тўкис бир бўғоз хотинни айвон муюшида кўриб, ёзувини тўхтатишқа мажбур бўлди. Чунки хотин Раънони кўриб қолган, шунинг учун бўғоз хотин билан чиқиб кўришиш Раъноға лозим бўлган эди. Раъно чиқиб кўришди. Нигор ойим танимаган меҳмонни сандалга таклиф қилди.

—Бу ёққа, айланай, бу ёққа.

Хотин қистатмай сандалга чиқиб ўлтурди, кўзи Раънода экан, фотиҳа ўқуб рўймол-лачагини тузатди:

—Танимаган хотин нима қилиб юруйди, деб ўйларсизлар, айланай,—деди хотин ва чўнтагидан бир қоғоз чиқарди,—Мирзо бир-икки кундан берли бизникидалар... Танисаларингиз керак, ўргулай, мен мирзо Султо-

налининг кўчлари¹ бўламан... Китобсиз зерикдим, уйда бир китобим бор эди, деб боя—эрта билан шу қоғозни берибтилар, айланай...

Хотиндан бу сўзни эшитиб Нигор ойим ачиниш ва уялиш вазиятига кирди. Танчадан нарироқда тик турган Раъно Нигор ойимдан қизгангандек, келиб хотиннинг қўлидаги букланган қоғозни олди.

—Мирзодан уятлигимиз... Айниқса уч кундан бери қаёқларда қолди, деб ич—этимни едим,—деди Нигор ойим, тақдирга ҳеч нарса деб бўлмас экан... Биз мирзо билан уланишармиз деб ўйлаган эдик.

—Тақдири азал, айланай,—деди хотин.—Мирзо ҳам юртда иккита ақил бўлса биттаси. Сизлардан ҳануз миннатдор эканлар; шундай, шундай иш бўгандан кейин келишга андиша қилиб қоғанлар-да, айланай.

Улар шу сўзда экан, Раъно уйга кирди:

"Холамға, сўнгра Раънога Беҳад салом ва дуо. Мендан ранжимангиз, на учунким, шундан бошқа чорам йўқдир. Хат олиб борғучидан Шайхи Саъдий куллиётини² бериб юборсангиз, бўш соатларимдан фойдаланар эдим. Раънога маълум бўлсинким, бундан сўнг сенга меним машқларим(шеър дафтарим) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эҳтиётдан эмас. Агар хафа бўлмасанг, шуни ҳам бериб юбор. Соғлиқ аҳволотингиздан ёзингиз.

Аллои Анвар".

Хат шу қисқа жумлалардан иборат, яна шундай ҳам бўлса Раъно учун қийматли эди.

Ҳали ёзиб бошлаган қоғозни нима учундир йиртиб ташлади, айвондагиларнинг ўзаро сўзлашиб турганларидан фойдаланиб, жавоб ёзишқа шошилди.

49. РАМЗ

Анвардан бир оз илгарироқ қайтқан Султонали оғилхона айвонида сигир соғиб ётқан хотини устида тўхтади.

—Бордингми, Рузвон?

—Бордим,—деди Рузвон ва эмчақдан "пов-пов" сут соғишда давом этди.—Бордим, олиб келдим.

¹ Кўчлари—хотинлари.

² Куллиёт—шоирнинг асарлар тўплами.

—Меҳмонхонага олов қилгандирсан?

Рузвон боши билан қилдим, ишорасини берди.

Султонали мирзо уйга ўтди, салла-чопонини ешиб, яна хотинининг ёнига келди.

—Бузоқни ешиб юборинг-чи, айланай.—Султонали мирзо устунга боғланган бузоқни ешиб юборди. Бузоқ онасининг эмчагига ёпишди. Рузвон хурмадаги сутни кўтариб ҳужрага ўтди, Султонали ҳам хотини орқасидан кирди.

—Хўш, нима гап бўлди, Рузвон?

Рузвон хурмадаги сутни товоқларга бўлар эди.

—Бордим, хатни бердим, чой қайнатдилар, талай гапуришиб ўлтургандан кейин, китобни олиб қайтдим.

—Кимлар бор экан?

—Отин хола, қизи.

—Қизи қалай?

Рузвон афсус қилгандек, бошини икки елкасига ирғатди ва тилини тағлайига тегизиб "чалоқ" этдириб қўйди.

—Мен, мирзобоши жуда хафа кўринади, деганингиздан ҳам шуни ўйлаган эдим. Баайни сурат: киши ҳам бундай бежирим бўлар экан.

—Ҳа, Ҳа!

—Чамаси улар ошиқ-маъшук, балохўр хон лоақал шунга чўвагини тиқмаса нима қилар эди. Бечора қиз, шундай хафа, шундай хафа. Дор-дунёси¹ қоп-қоронғи.

—Ҳа, ҳа... Отин холаси-чи?

—У бечора ҳам қайрон, "болаларимнинг сўйинчи ичига тушти", дейди.

Султонали афсуслангандек бош чайқаб қўйди.

—Китобни қаерга қўйибсан?

—Меҳмонхонада... Ҳа, айтканча, ичида кичкина хат ҳам бор.

Султонали мирзо кечлик ош тўғрисида баъзи гапларни айтиб, ташқарига чиқди. Меҳмонхона очиқ эди. Тирсаги билан танчага тақя қилган Анвар Саъдий куллиётини варақлар эди. Султонали кириши билан Анвар китобни ёнига олиб қўйди ва кучлангандек илжайди.

—Раҳмат, олиб келган эканлар.

—Китобнинг ичида хат бор эмиш, балки кўргандирсиз?

¹ Дор-дунё—кўнғил, ич.

Анвар хатни кўрмаган эди, китобни қайтадан очиб, муқовадан тўрт букланган бир қоғозни олди. Хат масаласи билан Анварнинг бир оз шошиб қолганини сезган бўлса керак, уйда бир иши борлигини сўзлаб, Султонали меҳмонхонадан чиқди. Анвар хатни очди.

"Ҳурматлик Анвар ака, ассалому алайкум. Ҳаммамиз соғ ва саломатмиз. Келин ойим орқалиқ бериб юборган хатингизни олдиқ, соғлиғингизни, тинчлиғингизни ўқуб ва эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ; илоҳи, саломат бўлсинлар. Соний, биздан аҳвол сўрасангиз алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз. Сўратиб юборган китобингизни бериб юбордим. Аямдан сизга салом, боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар¹ қилдим, Раъно".

Анвар ёзувни қўлида ушлаган ҳолда қараб қолди. Бир оз ўйланиб тургандан кейин, хатни яна ўқуб ҳар бир жумла устида тўхталиб ўтди. "Соғлиғингизни, тинчлиғингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ" жумласи билан "сиз тинчиб кетдингиз" демакчи эди. Чунки, шу жумладан кейинги—"илоҳи, саломат бўлсинлар" кинояси буни таъкид қилар, "соний, биздан аҳвол сўрасангиз, алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз", яна киноя, аммо энг кейинги—"боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар қилдим" жумласи бир оз ўрунсиз каби эди. Анвар бу жумлани "мундан сўнг ёнингизда Раъно йўқ, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз" маъносида тушунди.

Анвар қоғозни буклаб китобнинг муқовасига солди ва хатнинг оғир маъноси таъсирида энтикиб сукутка борди. Унинг бу кунларда кечириб турган ҳоли жуда оғир, бу оғирлиқ устига Раънонинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзиши яна аламлик эди. Чора нима? Бу фожияни дафъ қилиш учун бирар йўл, бирар хил тадбир? Фақат бир йўл, энг сўнгги чора: Лудоёр олдида сирни очиш, Раънога ва Раънонинг эса ўзига қарши муҳаббатларини фош қилиб, хоннинг оёғига бош уриш—ялиниш, ёлбориш... Ҳайҳот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳазм қилолмаганидек, "адолатпаноҳ"нинг ҳам бу тўғрида "марҳамат"лари шубҳалик. Башарти Анвар шу разолатка иртиқоб этса, адабсизлик, уятсизликда айбланиб, бирар жазога йўлиқиши ҳам яқин эҳтимолдир.

¹ *Мухтасар*—қисқа.

Маънан ва жисман эзилан, айниқса, ҳозирги аҳвол ичида кўз ўнги қоронғиланган Анвар меҳмонхонага кириб келгучи Султоналидан қам ибо қилмай, гўё ҳушсиз каби бошини икки қўли орасига олиб, сандал устига энгашти... Масала билан бирмунча таниш Султонали мирзо бу ҳолни дафъатан бояғи хат мазмунидан деб ўйлади. Уялмасин, деган каби бир нарса излаган бўлиб, тоқчаларни айланди... Анвар қаддини ростлаб, узун нафас олди ва Султоналига ўлтуринг ишоратини қилди. Султонали ўлтурди.

—Нега ундайсиз, Анвар?

Анвар кучланиб илжайди.

—Ҳалиги хат мени хафа қилди,—деди ва бир оз тўхталиб турди.—Сиздан яширар сир йўқ, хат ёзгучи билан орамизда анчадан бери яқинлиқ каби бир гап бор эди. Маълум гаплар тугилгач, мен ўзимни четка олишни, қатъий алоқа қилишни мувофиқ кўриб, сизнинг устингизга келдим. Воситангиз билан бу кун хат ёзиб, мендан ранжийдир, тинчиб кетдингиз деб, киноя қиладир. Ёш, ақлсизга нима ҳам деб бўлсин, фақат диққатлик... Мана, ўқуб кўрингиз, сартопо киноя.

Султонали кулимсиди, аммо ўзида ўнггайсизлик, тусида қизариниш бор эди. Хатни мирзонинг қўлидан олиб ўқуди. Ўқуб чиққач, ёзувнинг яна аллақайси жумласига иккинчи мартаба қаради.

—Қизиқ, "боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз, деб хатни мухтасар қилдим..." Бу жумла билан нима демакчи?

—Бу ҳам киноя,—деди Анвар,—бундан сўнг меним тўғримда ўйламай, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз, демакчи бўлса керак.

Султонали мажҳул ҳаракат ясади.

—Балки...

Бу муҳмал тасдиқ ва мажҳул вазият Анварни шубҳага туширди.

—Хўш, сизнинг фикрингизча?

—Мен... Мен ҳам сизнинг фикрингизга келиб қолдим, мен бошқачароқ тушунган эканман.

—Масалан?

—Мен: "Китобнинг ичида яна бир хат бор, қолган сўзни шундан ўқурсиз" деб.

—Эҳтимол сизники тўғридир,—деб аланглади Анвар.—Бу ҳам бир эринмаганлик бўлсин, китоб ичини ахтариб кўрайми?

Султонали кулди:

—Майли... Мен уйга кириб, таом етилган бўлса, олиб чиқай.

Султонали кетди. Анвар китобнинг ўнг-терсини очиб, ахтара бошлади. Ҳеч нарса кўрина бермагандан кейин бирма-бир саҳифа очиб боришдан ҳам эринмади. Бош тарафдан ўтгузлаб саҳифа текширилган эдиким Султоналининг фоли ҳақиқатка ошиб, саҳифа орасига буклавсиз қўйилган бир хат китоб четига қоқилиб чиқди. Анвар шошди.

"Андиша ва эҳтиёт юзасидан бу хатни алоҳида ёзиб, китоб ичига яширдим: Анвар ака, оғир соатларда ёнингизда турғучи дўстдир; қочқучи эсаким—буни сизнинг ҳужмингизга ҳавола қиламан. Ваъда бериш осон, лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олижаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин. Бахтсиз бир қизнинг нажоти учун тебранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ, бахтсиз Раъно таҳлика остида қолганда, уни бу кун-эрта бир фожиъа кутканда вафолиқ, деб билган бир кишисидан бу янглиғ жафо кўриши нақлларда ўқулганми, афсоналарда тўқулганми? Шу қадар гуноҳим бор эмиш, деб хафа бўлмангиз, Анвар ака. Башарти шу гуноҳларнинг ювилиб кетишини тиласангиз, сизга бир хизмат бор, ҳам сизнинг учун энг осон хизмат: эртага чаҳоршанба кечқурун, тиласангиз—очиқча, тиламасангиз—яширинча бўлса ҳам бизникига келингиз, мен билан охирги мартаба видоълашингиз. Чунки сиз нашъу намо қилган жойда Раънони ҳалокат кутади".

Анвар ёзувни онда-сонда ўқуб тезлик билан китобка қайтариб солди, саҳифалар орасида қолдириб, устига янги саҳифалар уя борди. Чунки лаганда манти кўтарган Султонали даҳлизга қараб ўткан эди.

—Борми?—деди Султонали лаганни сандал устига қўйиб.—Валлоҳи аълам, маъно сиз тушунганчадир. Мен янглишқан чиқарман.

Анвар унинг сўзини тасдиқ қилган каби бош иргатиб, китобни ёпди, қўл ювғали даҳлизга чиқди.

50. МАЪШУҚА МАҲБАСИ¹

Раънонинг иккинчи хати Анвар учун яна бир ташвиш эди. Унинг ёнига боришдан ҳеч бир мантиқ топмас, билъ-акс, юрак ўтининг аланга олишини, жароҳатларнинг янги-ланишини кўрар эди. Китоб баҳонаси билан хат ёзиб, ўз дарагини айтиб, эвазига шундай ташвиш ортдириб олган Анвар, кечаги кунларда ҳиссиётка қаттиғ берилиб, китоб сўратиш оқибатини яхши муҳокама эталмаганидан пушаймон эди. Шунинг билан бирга ўзининг мундан сўнги ҳаракатида ҳам амният² сезмас эди. Чунки Раънога учрашишдан ҳеч бир фойда тасаввур қилмаган муҳока-маси қаршисидаги кучлик бир майл, Раънога йўлиқишдан фойда эмас маъно кўрсатар эди... Учрашилганда шубҳа йўқким, Раъно йиғлар, кўнгилни бузар, шундан бошқа иш чиқмас, лекин иккинчи тарафда неча йиллиқ муҳаббат яна шу фожиъ учрашишка мойил каби эди.

Ул тун бўйи учрашишнинг яхши ва ёмон тарафларини ўйлаб ухлай олмади, ора-чора ухлаб кеткан аснолари ҳам яна шу учрашишка алоқадор тушлар билан кечди. Ҳар қанча ақл изи билан ҳаракат қилишга тиришса-да, яна учрашмаслик, сукут қилиб кетишлик эб кўринмас эди. Учрашиш—нечоғлиқ тadbирсизлик, жон койитиш бўлмасин, Раънонинг: "Мен билан охирги мартаба видоъ-лашингиз, сиз нашъу намо қилган жойда мени ҳалокат кутади" жумласи ҳар қандайдур андишаликни енгарлик ва бу жонсўз хитобадан кўз юмиш йигитлик шаънига ярашадирган кўринмас эди.

Анвар қатъиян бориш қарорига келганда, девонда ўлтуриб ишлар эди. Унинг эндиги тараддуди учрашиш ёки учрашмаслик борасида эмас, Раънонинг олдига очиқча бо-риши, яширинчами тўғрисида эди. Башарти очиқ борса, махдумнинг шубҳаланиши, Раънони четка қоқиб ёки уларни таъқиб этиб, ярага туз сепиши, Анварнинг иззати нафсига тўқуниши аниқ. Яширин борса... Орада хиёнат, бузуқ ният бўлмагандан кейин яшириниб юриш нима ҳожат? Хайр, яширинча ҳам борсин, баногоҳ махдум кўриб қолса... Унинг учун бу масалани ҳал қилиш ҳам мушкил эди.

1 Маҳбис—ҳибсхона, қамоқхона

2 Амният—тинчлик

Иккиси кечқурун қайтишиб келдилар: Султонали мирзо кундаги каби Анварни яхши ошлар билан меҳмон қилди. Шомни ўқуғандан кейин Анвар "бир неча соат ичида жиянлари олдиға бориб келиш учун" Султонали мирзодан изн олиб чиқди.

Қишнинг охирғи кунлари, кўчада қора совуқ билан изгириқ юрар эди. Тўққуз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қоқ устида чети қорайган сариқ баркашдек ялтираб турар эди. Маҳалла болалари эшикма-эшик юриб—"Барот келди, билдингизми, идиш-оёқ қилдингизми?" ашуласини айтар эдилар.

Анвар маҳдумнинг маҳалласига келиб етканда, киши танимаслиқ даражада қоронғи тушди ва шу қаторда Анварнинг кўнглидаги қоронғилиқ ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб, ўғри кишидек атрофига қарана бошлади. Бундан бирар ҳафта илгари бахт бўйини онғқитқан бу маҳалла ҳозир шунинг зидди билан ҳувиллар; ҳаммасқ тим қоронғи, фақат бу маҳалла устида нуруланиб кўринган ойғина унинг кўнглини ёритар, бироқ... Бироқ кажрафтор фалак¹ уни ҳам бағрида қора доғи билан ўрда томонға қараб судрар эди...

Анвар ёпиқ ҳолда турган дарбоза ёниға келиб оҳиста итарди. Дарбозани занжир куриб, кўз ўнги қоронғиланди... Бир неча фурсат дарбоза ёнида қадалиб тургандан сўнг, тўғриға ўтди. Йигирма қадам чамаси юриб, қўшнинг дарбозасини итарди, буниси очиқ эди. Қоронғи йўлакка кирди. Ул маҳдумнинг хуфтанга чиқишидан фойдаланмоқчи, хуфтан азони айтилгандан кейин ҳам дарбоза очилмаса, сўнгра қайтиб кетмакчи эди. Узоқ кутишка тўғри келмади, маҳалла масжидида хуфтан азони айтилди, шундан бир оз кейин Раънолар дарбозаси ҳам гийқиллаб очилди.

Дарбозадан чиққан оёқ товши Анварга яқинлаб келар эди. Анварнинг юраги арзиқиб қўшни дарбозасининг ички томонидан очиқ табақа орқалиқ йўлга мўралар эди. Раънолар дарбозасидан чиққучи тўғриға ўтиши билан Анвар турган йўлакнинг ичкарасидан ҳам оёқ товши келиб қолди. Анвар шошди, маҳдум беш-олти қадам йироқлашқач, йўлакдан чиқишқа мажбур бўлди. Анвар оёғидан товуш

¹ Кажрафтор фалак— при айланувчи фалак

чиқармаслиққа тиришиб, секин-секин дарбозага юриб келди. Орқадағи оёқ товушларининг узоқлаша борганини сезиб, хотиржамъ ичкарига кириб олди. Меҳмонхона саҳнида бир оз аланглаб тургандан кейин, тўғрига— машқхона эшигига ўтди. Машқхона эшигини очар экан, орқасига—дарбоза йўлагига қаранди.

Даричалари ёпиқ машқхонанинг ичи ҳосидлар¹ юрагидек қоп-қоронғи, даромад ҳам ёпилгандан сўнг уй гўё лаҳад тусига кирди. Зулумот ичида қолган Анвар орқа-ўнгтини ажратолмай бўрё устини чоғлаб бир-икки қадам юриб келди ва икки қўли билан тизасини қучоқлаб чўнқайди. Даричалар тирқишидан тушкан ёруғлиқ билан зулумот бир оз кучсизланди, шунда ҳам унинг кўз ўнгти қов² каби қоронғи эди. Ҳамма тип-тинч; қулоқ остидағи чивиллашишдан бошқа товуш эшитилмас, ора-чора узоқдан келган бола йиғиси бу тинчлиқни бузгандек бўлар эди. Шу ҳолда орадан неча дақиқалар ўтиб кетди. Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. Бу дукиллаш секин-секин оёқ товшига мубаддал бўлиб, унинг қулоқлари тиккайди. Ичкаридан чиққан бирав йўлакками, меҳмонхонагами ўтиб кетди. Анвар энтикди, меҳмонхонанинг эшиги очилиб бир оздан кейин яна ёпилди, ҳавли саҳнида яна бирав юринди. Борган сайин машқхонага яқинлашиб келган оёқ товши билан Анвар тоқатсизланди. Эшик очилиши билан беихтиёр ўрнидан туриб кетди...

—Анвар ака.

—Мен...

Эшик очқан Раъно эди, бир-икки қадам ичкарига кириб тўхтади. Анварга озгина қараб тургач, узун нафас олиб орқасига қайтди. Анвар бу ҳолнинг сабабига тушуналмаганидек, уни чиқармай тўхтатишқа ҳам ўзида жасорат топмади. Бирар дақиқадан сўнг эшикда яна Раъно кўриниб, Анварнинг олдига қорамтил бир нарса келтириб қўйди.

—Сизга кўрпача олиб келдим,—деди шивирлаб,—уйга амман ва холамлар келишкан, мен уларни ухлатиб чиқаман...

Раъно шу сўзни айтиб, орқасига қайта берди, эшикни

1 *Ҳосид*—ҳасад қилувчи, бахил.

2 *Қов*—куйдирилган шахтага нисбат.

бояғича ёлиб, ҳужрадан йироқлашди. Аҳволга бир оз тушунган Анвар кўрпачани бўрёга солиб, устига чиқди ва эркин нафас олиб ёнбошлади. Энди Раънонинг ҳар ҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ, қачон чиқишини билмас, шунга биноан бир тавқ ўткунча кутиб ўлтуришини чамалар эди. Орадан бир оз фурсат кечканда дарбоза очилиб ёпилди. Анварнинг қулоғи тиккайиб, қаддини ростлаб ўлтуришка мажбур бўлди. Оёқ товши яқинлашди, узоқлашди ва охирада битиб ҳам кетди.

Вақт жуда қийинлиқ билан ўтар, ташқарида "тиқ" эткан товуш уни бир аланғлатар эди. Бир тавқ ўтканига талай вақт бўлса ҳам, ҳамон Раъно дараксиз. Юраги сиқилган Анвар гоҳ ўлтуриб, гоҳ ёнбошлар, совуқда музлаб кеткан маҳсилик оёғини турли вазиятка солиб кўрар эди. Шу азоб ичида яна талай вақт кечти. Маъшуқа маҳбасига тушкан Анвар ўлтуриб чидалмади, кафшини кийиб, ўрнидан турди, музлаган оёғини иситиш ва оғриқча кирган аъзосини ҳаракатлантириш учун уй бўйинча кезина бошлади. Неча вақт саҳн айланиб, яна ўлтурди. Ой ҳам бота бошлаган, чунки четдаги дарича тирқиши орқалиқ тушиб турган кучсиз ойдин изи ҳам йўқолиб, уйни қоронғилиқ босқан, теваракда чалинган довулларнинг "гум-гум" оҳанги ичида хўрозлар иккинчи мартаба қичқириб юборган эдилар. Анвар бир оз ёнбошлагандан кейин яна ўрнидан турди, кафшини кийиб келиб, эшикни очди, саҳнга тушиб кўзини уқалади. Кўкда дуркум-дуркум юлдузлар сайр этар эдилар. Том бошидан ботишқа яқинлашқан ой нури аранг-аранг кўзга чалинар эди. Анвар тоза ҳаво искаб узун нафас олди.

—Зерикмадингизми?

51. ЖАСУР ҚИЗ

Қулоғи остидагина айтилган бу сўз Анварни чўчитди ва ўз ёнида қўлида бир нарса кўтариб турган Раънони кўрди.

—Уларни ухлатмай чиқолмадим... Уйга кирайлик, Анвар ака.

Юраги арзиққан Анвар Раънонинг орқасидан машқхонага кирди. Иккиси кўрпача устига ёнма-ён ўлтуришдилар.

—Китоб ичидаги хатни пайқамайсизми, деб қўрққан эдим,—деди ярим товуш билан Раъно.—Пайқамасангиз...

—Ўзинг ҳамма гапка тушуна туриб, яна бунчалик аччиғ ёзганинг нимадир, Раъно?

—Чунки шунчалик аччиғ ёзмасам,—деди Раъно товшида титроқ оҳанг билан,—сиз келмас эдингиз... Сиз... сиз мирзобошилиқни яхши кўрасиз-а?

Анвар бу муносабатсиз саволдан бир оз ҳайрон бўлиб турди.

—Тушунмадим... Нима демакчисан?

—Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасизми, деяпман?

—Яқинда мирзолиқни ташламоқчиман, Раъно?

—Мирзолиқни ташлагандан сўнг нима иш қиласиз?

—Қўқондан кетаман, саёҳат қиламан.

—Мени... мени ҳам ўзингиз билан олиб кетмайсизми?

Анвар яна тушунмади. Раънонинг юзига анча қараб турди:

—Сен... сенга мумкинми, Раъно?

—Мумкин,—деб қалтиранди Раъно.—Мирзобошилиқни ҳозирдан эътиборан ташласангиз мумкин...

Бу сўз Анварни ҳам қалтиратиб юборди.

—Нима деяпсан, Раъно?

Раъно бир неча вақт жавоб бералмай турди. Ўзини тўхтатиб олиш, ҳаяжонини тиндириш оғир эди.

—Ҳалиги... ҳалиги сўзингиз чин бўлса, мен ҳам сиз билан кетишни хоҳлайман... Башарти сизга оғир ошмасам...

Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу таклифка нима дейишини билмай энтикди...

—Башарти сизга оғир ошмасам,—деди такрор Раъно.

"Жасур қиз" деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасурона исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалиқ мушкilot ва хатар кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишга мажбур, чунки муҳаббатдан ҳам илгари йигитлик тақозоси шу эди.

Ул ўз яқинида турган қора тугунни ушлаб қаради.

—Бу нима, Раъно?

—Бу... бу сизнинг эски кийимларингиз.

—Нима учун бу?

—Башарти сиз хоҳласангиз.

Анвар паранжими, деб чамалаган эди. Мантиқсиз бу жавоб уни шоширди.

—Хўб, сенинг ризолигинг йўлида...—деди Анвар ярим товuşда.—Меним эски кийимларим сенга нима даркор?

— Раъно жавоб бериш ўрнига узун сўлиш олиб ёнидаги тугунни еша бошлади.

— Паранжи олмадингми, ахир?

— Ҳозир...— деди Раъно ва қоронғида бир нарсалар қила берди.

Паранжиси ҳам бордир, деб ўйлаган Анвар уни ўз ҳолига қўйиб турди. Бирар дақиқадан кейин Раъно ердан бир нарсани тутиб қўзғалди, паранжи каби узайган нарса ичидан "чоқ" эткан бир нарса ерга тушти.

— Топиб олинг шуни.

Анвар ерни тимискилади.

— Нима эди?

— Аямга берган амонатингиз.

Анвар тушкан нарса олтинлар эканини пайқади, узоқни ўйлаган Раънога қарши юрагида яна ҳароратлироқ муҳаббат сезди.

— Топдингизми?

— Топдим.

— Туринг энди.

Анвар Раъно билан бошлашиб ҳужрадан чиқди ва ўз ёнида паранжи ёпинган қизни эмас, телпак ва тўн кийган ёш, ўспурин бир йигитни кўрди...

— Бу нимаси, Раъно?

Раъно жавоб бериш ўрнига йўлакка қараб, юра берди. Дарбозани очиб кўчага чиққандан сўнг, Анвар Раънонинг олдига тушиб йўл бошлади ва ўзида енгиллик ҳис этди. Чунки Раънонинг йигит суратига кириши андозасиз маъқул; бемаҳалда паранжилик хотинни бошлаб юриш миршаб ва қоровулларда ҳам турли шубҳа туғдиргани каби, Анварнинг ўзи учун ҳам ўнғайсиз бўлар эди. Гўё бир ўртоғи билан кетиб борғандек парвосиз кўринган Анвар, бурилишка етканда ўзидан ўн қадам орқадаги ҳамроҳини кутиб турди. Ғуруби¹ яқинлашқан қип-қизил ой Анвар тўхтаган муюшка кўлага каби заиф нур сочар эди. Раъно Анвар ёнига етиб "қаёққа юрамыз", деган каби бир йўлга ва бир ҳамроҳига қаради. Соч ўрумларини телпак остига босиб, тўни тўпуғи устига тушаёзган "ёш йигит" Анварнинг кўзига яна ҳам дўндуқроқ кўринди. Анвар Раънонинг тўнини бир оз кўтариброқ ушлатди,

¹ Ғуруб—ойнинг ботиши.

онда-сонда телпакдан чиқиб қолган соч толаларини яширди ва "ўнганга" деган ишоратни қилди. Раъно олдинда, ундан икки-уч қадам орқада Анвар йўлга тушдилар. Енгил бедона маҳсиси билан қала кафши кичкина оёғига жуда ҳам келишкан Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар гоёи омонга¹ ошиққандек ундан қолишмасқа тиришар эди. Узоқ юрдилар. Элли қадам чамаси нарида гулхан ва гулхан теварагида уч-тўрт нафар кишилар кўриниб, Раъно тўхтади.

—Тўхтама, Раъно,—деди орқадан Анвар,—сен писанд қилмагандек, парвосиз гулхан ёнидан ўта бер, мен улар билан сўзлашиб қолсам, нарироқда кутиб тур.

—Миршаблар бемаҳалда қўймас эмиш-ку.

—Мен билан сени қўяр... Қўрқмай боравур.

Раъно иккилангансумон йўлга тушти, гулхангача ўн қадам қолганда миршаблардан бири ҳайқирди:

—Тўхта!

Раъно Анварга қараб тараддудланди, Анвар юра бериш-ка ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёнига етди. Анварни таниган миршаб ва қоровуллар таъзиман ўрунларидан қўзғалдилар.

—Қўзғалманглар,—деди Анвар гулханда исиниб,—даҳбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар "даҳбоши" деб атаган юм-юмалоқ киши Қорунбой исмлик бўлиб, миршабларнинг қизиқроғи, шунинг учун ундан "даҳбоши" деб истехзо қилар эдилар:

—Ёнингизда бесақал билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да...

Анвар, "даҳбоши"нинг қўзи Раънога тушиб қолганини онглади. Гулхандан ўттуз қадамча нарига бориб тўхтаган "бесақал"га кўз қирини ташлади.

—Зиёфатда эдик, даҳбоши.

—Ҳа-а-а-а, менам айтдим... Уй бу ёқда қолиб, энди қаёққа кетасиз, тақсир?

Анвар қўлини яқиндан иситмакчи бўлиб гулхан тараф-ка бир қадам бости.

—Эшитмадингизми, ҳали?.. Мен Раис кўчадан... янги ҳавли олдим.

—Муборак, муборак.

¹ Гоёи омон—умид-мақсад.

Анвар қутлуг айтиб, улар билан хайрлашди. Миршаблар унинг ҳурмати учун қўзғалишиб қолдилар.

Гулханчилардан элли қадамлаб узоқлашқач, Раъно Анварнинг етиб келиши учун йўл устида тўхтади.

—Нима деяпти у гўрсўхта?

Анвар ҳиринглаб кулди ва Раънонинг елкасига қоқди:

—Юр, юр, йигитча. Гўрсўхта тўғри айтяпти.

—Етаёздиқми, қаерга борамиз?

—Яқин қолди, кечаги хотиннинг уйига...

Раъно олдинга тушиб кетди, узоққина сўзсиз боргандан кейин орқасига қайрилиб сўради:

—Ўзлари яхши одамларми?

—Яхши, яхши,—деди Анвар ва ўн қадам чамаси индамай борди.—Сен уй эгасидан қочиб ўлтурма, ўзи меним оғам... Тузукми, Раъно?

—Хўб.

Яна бир оз юриб торроқ бир кўчага бурилдилар. Султонаlining дарбозасига еткунча иккиси ҳам оғиз очиб гапиришмадилар.

52. ДЎСТЛИҚ "КАРОМАТИ"

Эрталаб хоннинг ҳарамдан чиқиш вақти яқинлашқан, салом ва истиқбол учун хослардан саккиз-тўққузи йиғилган эдилар. Шу кутиш асноси эшикда ҳовлиқиб Султонали кўринди. Қора бармоғи билан хослар ичидаги Абдурауф тунқотарни ўз тарафига имлаб, орқасига қайтди. Абдурауф тунқотар ажабланган ҳолда даҳлизга чиқиб, ўзини четка олиб турган Султоналига, нима гап, деган ишоратни қилди. Султонали лабини тишлаб, қўли билан тунқотарни ўз ёнига чақирди. Тунқотар маҳсичан оёғини ерга босиб Султонаlining ёнига келди.

—Хўш?

Султонали бошини икки елкасига иргатиб, лабини тишлаб олди.

—Мирзобошимизнинг миси чиқиб қолди-ку.

—Хўш, хўш?

Султонали тунқотарнинг қулоғи остига энгашти ва ярим товуш ичида деди:

—Мирзо Анвардан онҳазратка номуссизона бир хиёнат содир бўлди.

Тунқотар бошини қуйироқ тушуриб, Султонаlining афтига эгри қаради:

—Масалан?

—Мирзо Анвар уч-тўрт кундан бери меним ҳавлимда қўниб юрар эди,—деди Султонали ва сўз ораси уёқ-буёққа қараб қўйди.—Чамаси устозига бир хиёнат қилгандан кейин меним ҳавлимда ётиб юрган экан... Ўз устозини билмаган бу бепадар, олампаноҳнинг ҳам бетларига оёқ қўйишдан тоймай, мазкур устозининг қиблагоҳ учун мувофиқ кўрилган қизини йўлдан оздириб, бу кун кечаси уни қочириб меним ҳавлимга олиб келди... Гарчи ўз ҳавлимда ётқан меҳмоним ва дўсти қадрдоним бўлса ҳам, валинсьматимнинг ҳаққи намакларини унутқан бу беҳаёнинг андишасизлигидан ҳар мўйим бир ништардек кийимимдан тешиб чиқаёзди. Унинг йигитлигига тилда таҳсин ўқуб, ичдан лаънат айтиб, жанобни хабардор қилиш учун югуриб келаётқаним-да, бек ака.

Тунқотарнинг кўзи қинидан чиқаёзиб, бир-икки қайта соқолини қўли билан букиб ямлади.

—Падар лаънат. Ўзи ҳозир сизнинг уйингизда?

—Ҳа, ҳа... Қиз ҳам шунда. Жанобнинг раъйларини билиш қийин-ку, бироқ менга қолса, вақт қочирмай уни ҳозироқ қўлга олиш керак-да.

—Бўлмаса-чи,—деди тунқотар елкасини қисиб,—мен ҳозир арз қилай. Раҳмат сизга.

Тунқотар ҳузури хоска кириш учун шошилди. Султонали хоннинг "ҳаққи намагини" бенуқсон адо қилиб, хотиржамъ девонга қайтди. Анварнинг энг содиқ кишисининг охирғи "каромати" ниҳоят шу бўлди.

Кўб фурсат ўтмади. Девоннинг даричаси ёнига келган тунқотар Султоналига чиқ ишоратини қилиб, ўзи нарироққа кетди. Ҳовлиққан, энтиккан Султонали оёғини онда-сонда ташлаб, девонхонадан чиқиб келди.

—Марҳамат?

—Ушлашка буюрдилар.

—Айни каромат,—деди Султонали.—Иккисини ҳам албатта?

—Албатта.

Ёнига тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлга тушти. Ташқи дарбоза ёнига қантарилган отлардан бирисига миниб, тунқотар ҳам уларнинг изига кирди. Озгина юргандан кейин, тунқотар яёвлардан ўзди. Унга етиб юриш учун Султонали ва ясовуллар елиб бордилар. От билан баробар югуришар, озгина кейинда қолсалар, отлиқ тунқотар тез юришга қистар эди. Шу йўсун ҳаллослашиб

узоқ чоптилар... Бурулишқа етканда Султонали бир оз сусланиб, ўзидан ўн от адими йироқда борган тунқотарни чақириб тўхтатди ва қўлини ўнгга силтади. Тор кўчага кириб кетдилар. Уч дақиқа чамаси елгандан сўнг, Султоналининг дарбозаси кўринди. Султонали тўхтади...

—Ўша кўриниб турган дарбоза... Озгина таҳаммул қилинсин-чи, бек почча, меним киришим яхши бўлмас, дейман?..

Тўрт адимча олдинда борган тунқотар отнинг жилавини тортди.

—Нима учун?

—Меним дўстлиқ отим бор... Мен четроқда турсам маъқул бўлмасми?

—Маъқул, маъқул.

—Раҳмат... Дарбозадан кирсангиз меҳмонхона бор; ул шунда бўлса керак, қиз эса ичкарида эди.

Султонали шу сўзни айтиб, ўзини қаршидаги дарбоза йўлагига олди. Тунқотар йигитлар билан дарбозага қараб кетди. Дарбозанинг ҳар икки табақаси ҳам лангиллаб очилган, ичкари тарафдан хотин ва эр кишининг сўзлашкан товушлари эшитилар эди. Тунқотар отдан тушиб жилавини ясовуллардан бирининг қўлига берди:

—Сен от билан шу ерда турасан, дарбозадан на хотин ва на эркак кишини чиқармайсан,—деди тунқотар.—Сиз йигитлар, мени орқамдан кирингиз, Анварни кўрганингиз он ҳеч нарсага қарамай, қўлини боғлангиз.

Ясовуллар садоқат нишони кўрсатдилар. Тунқотар уч-тўрт қадам ичкари юрди ва йўлак даромадида тўхтаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан эр ва хотин сўзларини эшитди.

—Шарманда бўлдим, расво бўлдим!..

—Шарманда бўлиш ҳеч гап эмас,—деди ичдан тунқотар.

—Вой шўрим қурсин!..

—Албатта шўринг қуруйди, моча!..—деди тунқотар.

Тунқотар, йигитларга "орқамдан" ишоратини қилиб, бирдан саҳнга чиқди... Саҳннинг ўртасида қўлида бир қоғоз ушлаб, бошини қуйи солган Солиҳ махдум турар эди. Махдумнинг ёнида икки киши, улардан берироқда паранжилик уч хотин қадалган эдилар. Тунқотар ва ясовулларнинг шапраси билан ҳамма чўчиб кетди. Махдум қўлини бир-бирига уриб, оҳ чекти:

—Шарманда бўлдим, расво бўлдим!

Тунқотар шошиб, олпонғ-толпонғ махдумнинг ёнига келиб етди.

—Нима гап?

Махдум шарт этиб, пешонасига уриб, йиғлади:

—Сўзлагали тил йўқ... Жанобнинг олдиларида шармисор, газабка сазовор бўлдим... Эрталаб уйғонсақ, бепадар ожизамиз йўқ... Саросима уён-буён югуриб турганимизда, мирзо Султоналикидан, қизингиз бизникида, деган хабар борди. Биз аёллар билан югуришиб келсак, бир онда...

—Хўш, хўш?

—Ҳаромзода Анвар уни йўлдан оздириб, бу ердан ҳам олиб қочибдир... Ҳарчанд ичкари ва ташқарини излаб, ушбу хатдан ғайри асар топмадиқ... Эвоҳ!..

Хотинларнинг биридан йиғи товши эшитилди. Тунқотар махдумнинг қўлидаги хатни юлққандек ўз қўлига олди.

"Иззатлик мирзо Султонали оғамизга! Маълум бўлсинки, синглингиз билан маслаҳатлашиб ўз ҳаётимиз учун сизникида туришни хавфлик, деб ўйладиқ. Гарчи дўст кўринсангиз ҳам, баъзи нолойиқ ҳаракатларингиз бизни шубҳага солди. Айниқса хотинингизнинг Раънога бузуқ қиз билан қилган каби муомаласи яна бизни хавотирга туширди. Шуларга мабни¹ алдаган каби сизни ўрдага жўнатишқа, сиздан сўнг уйингиздан кетишка мажбур бўлдиқ. Дунёда дўсти содиқни топиш қийин экан. Сизга ҳарчанд: "Мен ошиқман, қиз маъшумамдир, олам-паноҳқа қилган бу хиёнатим ёлғиз ўз тарафимдан содир бўлган жиноят эмас", десам ҳам, сиз "Ёшлиқ қилибсан, марҳаматлик подшоҳинг ҳақини унутибсан!" дейсиз. Лекин сиз шу қиз йўлида ҳатто бош муңийликдан ҳам кечиб турганимни ўйламайсиз. Бунинг учун мен сиздан ранжимайман. Аммо сизни инсон фаҳмлаб, уйингизга дўст олиб келганда бу қадар тундлик, бу қадар риоясизлигингиз кишига қаттиғ таъсир қиладир. Ичкарида ҳатто қиз бечоранинг бошига ёстиқ ҳам бермаганлар. Баракалла сизга, баракалла янгамизга, баракалла одамгарчиликка!..

Аддои дўстингиз АНВАР".

—Одамгарчиликни ҳам билади, бу туз кўр қиғур!—деди заҳарханда ичида тунқотар ва хатни буклаб ёнига

¹ Мабни—биноян.

солди.—Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини чақириб беринглар-чи!

Хотинлардан бири ичкарига қўзгалди. Рузвон йўлақда турган бўлса керак, хотин ички эшик ёнида тўхтаб, йўлак билан сўзлашди. Тунқотар эшик ёнига келди.

—Сиз шундамисиз, янга?

—Ҳа, айланай.

—Сиз бу гаплардан нима биласиз?

Рузвон эшик панасига яшириниб, бир оз жавобсиз турди ва бир-икки томоқ қириб қўйди:

—Уч кундан бери мирзо Анвар отлиғ йигит бизнинг меҳмонхонада ётиб турар эди, айланай... Шу йигит бу кун ярим кечада бир қизни бошлаб келди, мен ҳайрон бўлиб мирзонгиздан сўрасам, шундай-шундай гап... Жуда хафа бўлиб кетдик-да, айланай. Кет дегали юз чидамайди, киши чақирғали яна вақт эмас; мирзонгиз билан кенгашиб, эмди ҳарчи эрталабгача жой берайлик, тонг отса, буларнинг татигини бергучилар топилар-ку, ахир дейишдик. Тонг отди, мирзо Анвар у кишига: "Мен бунда яна бир кун тураман, шунгача бизни эҳтиёт қилсангиз бўлади", деган эмиш. Мирзонгиз шошиб ўрдага кетди, у кишидан кейин мен ҳам тинч ўлтуралмадим, айланай. Қўшнимизнинг боласини қизнинг уйига чоптирдим. Бир вақт мен билан сандалда ўлтурган қиз уйдан чиқди, мен ташқарига чиққуси келдими, деб бепарво ўлтурабериппан, айланай... Шу чиққани билан қайтиб кирмади-қўйди. Кўнглим гаш тортиб, ҳавлига чиқиб қарадим. Йўқ, ташқаридамикин деб шу турган жойимга келган эдим, уёқдан булар келишиб қолди... Бўган гап шу, айланай!

Тунқотар афсус чекиб махдумнинг ёнида турган кишиларга яқин келди.

—Сизлар нима қилиб юрасиз бу ерда?

—Биз... биз мирзо Султоналининг қўшнилари бўламиз.

—Жуда яхши, хизмат?!

Тунқотарнинг қариҳ¹ бу муқобаласидан кишилар сиқилиб қолдилар.

—Мен кўчада эдим,—деди бириси қўрқа-писа,—уёқдан домла билан аёллар келиша берди... Аёллар йиғлашқанга мирзонинг уйда бир гап бўлганми, деб.

¹ Қариҳ—ёқимсиз, хунук.

—Текин томошачиман, дегин... Хўб, сен-чи?

—Мен ҳам мирзо Султоналига қўшни бўламан,—деди иккинчи киши: буниси ўзига бир оз тетикроқ эди.—Бироқ мен сизларнинг гапларингни эшитиб, бир нарсага ҳайрон бўлиб туриппан-да.

—Нимага ҳайрон бўласан?

—Мен шунга ҳайрон бўляпманки, янгамнинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўз ёнида паранжилик хотин билан чиқиб кетса керак эди... Боя мен уни дарбозадан чиқиб борганида кўрдим, ёнида хотин-потин деган гап йўқ эди.

—Ёлғизмиди?

—Ёлғиз-ку эмас эди, бироқ ёнидағиси аёл эмас, дўндиққина бир бесақал эди.

Тунқотар қўшинининг сўзига тушунмади, елкасини қисиб қўйди.

—Сиз аниқ кўрибсиз, Карим ака,—деди у ёқдан Рузвон.—Қиз кечаси келганида ҳам эркак кийимида эди.

—Ўб, падар лаънат!—деб юборди тунқотар.

Устига тоғ ағдарилган махдум бошини яна қуйироққа солиб, ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади.

—Бўлар иш бўлган...—деди тунқотар атрофига хитобан, —улар-ку, албатта, қўлга тушиб жазосини топар, бироқ жанобнинг шаънларига жуда оғир гап. Биноан алайҳ, шу ердаги сирга воқиф бўлганларнинг вазифаси бу ҳодисанинг кишига сўзламаслик, кўрган-кечирганини шу ерда қолдириб кетишлик!

Кишилардан: "Албатта, албатта!" деган жавоб бўлди. Сўнгра тунқотар махдумнинг ёнига келди.

—Сизда гуноҳ йўқ, бироқ қиз ўсдиришни билмас экансиз.

—Бандамиз, бандамиз,—деб йиғлади махдум.—Илоҳи жувонмарг бўлсин, мени ерга қаратди.

Паранжидаги хотинларнинг бири бўлган Нигор ойим пиқ-пиқ йиғлади. Тарбузи қўлтуғидан тушкан тунқотар ясовулларнинг олдига тушиб, тарс-турс кўчага чиқди, йигитлардан бирининг кўмагида отқа миниб, жилавини қўйди. Султонали яширинган дарбозага етканда йўлакай чақириб ўтди:

—Мирзо Султонали, чиқинг. Қочқан, падар лаънатлар! Султонали кўзини катта очиб, дарбозадан чиқди.

—А, чинми?

—Қочқан,—деди тунқотар хатни Султоналига узатиб,—ўқуб, яна менга қайтаринг, жанобга ҳам кўрсатишимиз керак...

...Султонали шу ҳодисанинг иккинчи кунин хонга қилган садоқатининг самарасини ҳам кўрди, яъни бош мунший бўлиб белгиланди.

53. ЧАЁННИНГ НАМОЙИШИ

Бу кеч масжид ҳужраси яна обод, катта шамъни тоқчага қўндириб, очиқ танчага писта кўмир солиб, маъюс, бир-бирига ёнма-ён ўлтургучи икки муфти қўлларини оловга товлар эдилар. Ҳужранинг тўрдаги тоқчасига беш-олти дона қалин муқовалиқ китоблар терилган, уларнинг варақ тахида—"Шарҳи мулло Жомий", "Ақонди маъалхавоший", "Ҳикматул-айн", "Алвиқоя", "Сияри шариф" каби сўзлар ёзилган эди. Кун ботиш тоқча деворига гул равишида туширилган дуо ёки шунинг қаби муқаддас калималар ёзиғлиқ бир қоғоз ёпиштирилган. Сирлар билан турланган қозикларнинг бирига бева хотиннинг декчасидек бир салла илинган эди.

Шаҳодат муфти касавни олиб, чўғни титди ва кенг кўкрагини шишириб нафас олди.

—Ажаб бедаво дард-да.

Калоншоҳ мирзо бошини иргатиб қўйди.

—"Сўйган ёрим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлғай",—деб давом этди муфти.—Улуламир қадрошунос бўлгандан сўнг қийин экан. Шу оқпадарнинг қўл остида ишлагандан девонни ташлаб кеткан беҳроқ.

—Сабр қилинг, домла, сабр: "Инналлоҳа маъассоби-рин"¹.

—Албатта... Ва лекин Султоналидек бемаънига бош эккандан, ҳар рўз ўн таёқ сган яхши.

Хуфтанни ўқугандан сўнг таҳорат янгилаб юргучи мулла Абдураҳмон ҳужра эшигида кўринди. Кичкина ховонча бошидаги оқ тепчима тўппи ва қора узун соқоли уни ҳиндиларнинг савдогари қисфатига қўйган эди. Мулла Абдураҳмон ичкари кириб, қозикдаги саллани оқ тўппи устидан кийди.

—Мен жанобларнинг сўзлари билан уйга овқат буюрмадим-а?

—Лозим эмас, биз уйдан овқатланиб келганмиз.

¹ Оллоҳ сабр қилгучилар билан биргадир (Оят) (муал.).

Мулла Абдурахмон танча ёнига келиб ўлтурди ва ер остидан Шаҳодат муфтига қараб илжайди.

—Шундай қилиб, мирзо Анварни қиз билан қочирдингиз?

—Қочириш бўлса, қочирдиқ ва лекин қордан қутулиб ёмғурга тутилдиқ, мулла Абдурахмон.

—Мен эшитдим.

—Куллу явмин батар¹—буниси ундан ҳам қабиҳроқ бўлди... Беш кундан бери юраклар зардобка тўлди, мулла Абдурахмон,—деди муфти.—Кеча бизниқига йўқлаб борган экансиз. Сиз кетибсиз, мен келибман-да, кўб афсус қилдим. Бу кун мулла Калоншоҳни олиб, сиз билан суҳбатлашиб қайтайлиқ, деган ниятда...

—Қуллиқ, тақсир, қуллиқ,—деб мулла Абдурахмон қимирлаб ўлтурди.—Мен Анвар билан Султонали можаросини фақат кеча мирзо Боисдан эшитдим. Бу тўғрини аниқроқ билиш учун жанобингизнинг хизматингизга борганим эди... Хўш, ҳаводис нима?

—Ҳаводисми? Қани сўзланг-чи, мулла Калоншоҳ.

Калоншоҳ, сўзлай беринг, дегандек Шаҳодат муфтининг ўзига ишорат қилди. Шаҳодат муфти кўзини юминқираб, ҳаводисдан² саҳифа очди:

—Ҳаводис шулки, Анвар борасига сизнинг олган нишонингиз жиддан тўғри тушиб, биз куткандин ҳам зисдароқ самарага эришкан, яъни мағрур гўдагимиз қизни олиб қочқан...

Мулла Абдурахмон ҳақимона илжайди, Шаҳодат муфти давом этди:

—Чамаси, нисфи шаб-ярим кеча асноси, дўстим, деб ёнида қиз, Султоналининг уйига келган. Султонали тонг отқунча икки гўдакнинг қўйинини пуч ёнгоққа тўлатиб чиққан, эрта билан улар уйқуда ётқанда, Султонали ўрдага югуриб келган; воқияни тунқотарга сўзлаб, тунқотар хонга йўлиқиб, хоннинг буйруғи билан ёнларига ясовуллар олиб келсалар, ошиқ-маъшуқ йўқ, улар жойида Султоналига аталган бир сабнома³ бор... Чамаси, Султонали аблаҳлик қилиб, Анварни бад олдириб қўйган ва тонг вақти, улар уйқуда экан чоқда ғойиб бўлиб, яна шубҳани ортдирган бўлса керак. Султонали Анвар билан қизни

1 Куллу явмин батар—кундан—кун баттар.

2 Ҳаводис—ҳодисалар, воқеалар.

3 Сабнома—сўкиб, таҳқир қилиб ёзилган хат (муал.).

тутиб бералмаса ҳам, баҳарҳол хоига яхши кўриниб, Анварнинг ўрнини олишқа муваффақ бўлди. Барча ҳаводис мана шундан иборат.

Абдурахмон ҳикояни эшиткандан кейин, бир неча вақт сўзсиз ўлтурди. Танчадаги оловни тузатар экан, ер остидан муфтилларга қараб илжайди.

—Мирзо Боисдан ҳам шу маолни¹ эшиткан эдим,—деди ниҳоят.—Жанобларнинг фикрлари балки тўғридир, аммо мен бу маолдан бир оз шубҳа қиламан...

—Яъни, масалан?

Абдурахмон қўлини ўйнаб, яна бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра лаби оқиста-оқиста очилиб юмила бошлади:

—Бу ҳаммаси Султонали билан Анварнинг ўюнидир, деб ўйлайман... Бу андишамга бир неча сабаблар ҳам бор. Жаноблардин махфий эмасдирким, биз ўзаро қандай яқин бўлсақ, Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлга "қарга қарганинг кўзини чўқур эканми?" деган савол келадир; жаноблар шу борани қандай тушундилар экан.

Шаҳодат муфти Калоншоҳқа қараб қўйди, Калоншоҳ парвосизроқ кўринар эди. Орада яна бир неча вақт сукут ҳукм сурди.

—Султонали сармунший бўлиш учун дўстидан кечса ҳам мумкин,—деди муфти.—Иккинчи тарафдан, сизнинг фикрингиз ҳам эҳтимолдан баъид² эмас.

—Султонали дўстидан кечмай туриб ҳам бу найрангни қилса мумкин эмасми, домла?—деб кулди Абдурахмон.—Масалан, ҳон олмоқчи бўлган қизни қочирғучи Анвар икки бошдан-ку, қайтиб сармунший бўлмайди, бошқа тарафдан, хиёнаткор дўсти бўлиб танилган Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир... Бас, шу ҳолда бу найранг тўқилган бўлса, яна тўғриси, шу ҳийлани Султоналининг амнияти талаб қилган бўлса, сиз билан мен гайраз қандай мантиққа суяна оламиз?

Шаҳодат муфти ўрнидан турди, Абдурахмоннинг ёнига келиб, орқасини қоқди:

¹ Маол—мазмун, маъно.

² Баъид—узоқ.

—Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Сени туққан онангга ва ўқутган устозингга раҳмат.

Абдурахмон ерга қараган ҳолда илжайди. Шаҳодат муфти унинг ақлига таҳсин ўқуй-ўқуй, нос чакиб ўз жойига ўлтурди.

—Мулла Калоншоҳ-а, шу гап бизнинг ақлимизга асло келмапти-да?

Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшулмай, тунд ўлтургучи Калоншоҳ, парвосиз қўлини оловга иситди.

—Мен шу андишани ҳам қилган эдим,—деди бир оздан кейин Калоншоҳ,—лекин ақлим бовар қилмаган эди ва ҳозир ҳам бу фикрга қўшула олмайман.

—Сабаб?

—Боис шулки, Султонали Анварга суиқасд қилмаганда ҳам унга ҳеч гап йўқ эди. Аммо ул хонга қаробат¹ ҳосил қилиш учун аздақидил Анварнинг қасдига тушканким, бунда шубҳа йўқ.

Ўзгалар тарафидан сўзланган фикр ёки баҳс ҳар қанча мантиқий бўлганда ҳам Калоншоҳнинг қарши чиқиш фё-ли бор эди. Унинг бу фёлига яхши тушуниб қолган Шаҳодат муфти бош чайқади.

—Биз янглишамиз.

Калоншоҳ яна юқоридаги сўзини такрорлади:

—Бачи маъни янглишамиз? Мулла Абдурахмоннинг ўзи ҳам ўйлаб кўрсин, башарти Султонали дўстлиқ юзасидан Анварни қочириб юборганда ҳам унга ҳеч бир зарар йўқ эди. Бас, Султоналининг ҳамма ҳаракати тўғри, Анварга хиёнат қилиши мансаб умидида эканлиги шубҳасиз.

Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам, парвосиз, гўё мууроқабада² ўлтургучи мулла Абдурахмон яна илжайиб бош кўтарди.

—Султоналининг Анвар билан ати-қатилиги ўрдадан ҳар кимга маълум-ку, домла. Башарти ўз уйида таовфурган Анварнинг хиёнати тўғрисида Султонали ўзини тағовулға солса, мардумнинг кўнглига нима гап келар эди, айниқса, жанобларингиз қандай андишага тушар эдингиз... Ожизнинг фикримча, ул найрангбозлар бир ўқ билан неча қушни урганлар, масалан, жанобга Султоналининг са-

¹ Қаробат—яқинлик

² Мууроқаба—мушоҳада қилиш

доқати зоҳир бўлди, сармуншийлик вазифасига беозор ўлтуриб олди ва учунчидан, мардум кўзини бўяди.

—Баҳарҳол... баҳарҳол Анварга қарши чиқмаганда ҳам Султоналини на хон ва на биз айблай олар эдик.

—Хўш?

—Хўш-пўши йўқ,—деди қизишиб қолган Калоншоҳ,—биравнинг устига айб қўйиш учун, шаръан шоҳидлар лозим, даъвони исбот қилиш герак... Хах-хах-хах, сен фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш. Масалан, ушбу даъвони қилғучи ўзингиз ҳам уларнинг маслаҳати устида бўлмагансиз; фақат шундаймикин, деган мулоҳазада сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръан тўрт пуллик қиймати йўқ, ука...

Калоншоҳ жуда қизишиб кетди, "шаръан сўзингизнинг тўрт пуллик қиймати йўқ, ука" таққирин билан мулла Абдурахмон ҳам бўзариб олди.

—Меним сўзим бир мулоҳаза, тақсир, мулоҳаза шаръан исботка буюрилмаган. Ҳоказо, ўзингиз айтканча, гўё маснад¹ учун жон отиб юрган Султоналининг зоҳир² ҳаракатига ҳам ишониб бўлмайди.

—Шунинг каби, сизникига ҳам вусуқ³ йўқ.

—Мен айтаяпман-ку...

Жанжалнинг каттага кетишини фаҳмлаган Шаҳодат муфти Абдурахмоннинг сўзини бўлиб, орага тушди:

—Баҳс нима ҳожат? Мулла Калоншоҳники ҳам тўғри, сизники ҳам ҳақиқат... Аммо ҳозирги масаламиз қайси фикр тўғрилиги устида эмас, қайси йўл билан Султоналини бу ўрундан олиб ташлаймиз борасида.

Кўб йиллардан бери бирга юриб, ўз руҳига тушуниб қолган Шаҳодат муфтининг бу сўзи билан Калоншоҳ озгина ёришди.

—Ана бу бошқа масала,—деди,—мулла Абдурахмоннинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат

¹ *Маснад*—мартаба.

² *Зоҳир*—ошкора, очиқ.

³ *Вусуқ*—ишонч.

бир тадбир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат¹, деб билиш бус-бутун хато.

Шаҳодат муфти бу масалани ёпиб, иккинчи тарафка ўтишка шошилди. Чунки Абдурахмон яна бир илжайиб икки оғиз сўз айтса Калоншоҳнинг оғзини тикиш оғир ошар, Шаҳодат муфти буни яхши онглар эди.

—Халос, халос,—деди муфти,—менда воқия ҳологи фараҳ² ҳам фақат шунинг устида, йўқса, илми ғайбни³ ким билибдир. Аммо мулла Абдурахмон мулоҳазасининг қиймати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур.

Муфтининг сифориш⁴ сўзлаши билан Калоншоҳ жуда ҳам ўзига келиб қолди ва "ҳалли қандай" деб ёвошқина сўраб ҳам қўйди.

—Ҳалли осон, жуда осон,—деди муфти.—Биз мулла Абдурахмоннинг мулоҳазаси айни билан жанобга бир ариза ёзамиз, халос.

Мулла Абдурахмон намоишкор Калоншоҳқа қараб, ўнг қўли билан манглайини қашиди... Аммо Калоншоҳ қаноатланмагандек қилиб бош чайқади.

—Хон Султоналининг садоқатига қаноат ҳосил қилган, яна шу ҳолда бу аризага ишонадирми?

—Агар ҳақиқатни айтилса, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга эътимод қилмайдир,—деди муфти,—хайр, Султоналига эътимод қўйган ҳам бўлсин, яна бу тақдирда ҳам биз аризани ёза берамиз. Нега? Агар ишонса, Султоналини ўрдадан ҳайдар, ишонмаса, яна бизга нима зарар; бу гап сизга қандай ўхшайди, мулла Абдурахмон?

Абдурахмон кўзини катта очиб, тўғри топқан каби бош иргатди.

—Аризамиз ўрунласа кўб яхши, билъакс, ўрдадан ўзимиз ҳайдалурмиз,—деди Калоншоҳ.

—Нима учун?—деб сўради муфти.

—Ахир аризани ким берганлиги маълум-ку.

¹ *Маҳзи ҳақиқат*—фақат тўғри гап.

² *Менда воқия ҳологи фараҳ*—мендаги ҳалиги хурсандлик.

³ *Илми ғайб*—гойибни билиш, келажакда бўладиган воқеани олдиндан билиш. Бу хусусият фақат Оллоҳга хосдир.

⁴ *Сифориш*—меҳрибонлик, ҳурмат.

—Йўқ,—деди муфти.—Биз ариза остига имзо қўймаймиз, Калоншоҳ.

—Имзосиз ариза муътамад¹ бўлмас.

—Муътамад бўлсин-бўлмасин бизга нима зарар; баҳарнавь шу эҳтимолни хоннинг қулогига еткарсак бас-да, Калоншоҳ.

—Кимнинг дастхати билан ёзасиз?

—Бу осон, сиз бунисидан хотиржамъ бўлинг, Калоншоҳ!

Калоншоҳ ноилож ариза ёзишқа роғиб² бўлди. Ариза-нинг шу мажлисда, мулла Абдурахмон ҳузурда ёзилиши мувофиқ кўрилиб, муфти таҳрирга ўлтурди.

54. ИККИ ХИЛ САДОҚАТ

Кечаси ёмғур савалагандек ёғиб турадир... Қоп-қоронги, олти қаричлиқ тор кўчанинг муюшида турган бир кўлага ёмғурдан қочқан каби, кичкина эшик панасига сиқилган ва зўр бериб эшикни қоқадир.

—Ким?

—Мен, очинг.

—Сафармисан?

—Ҳа.

Эшик занжири "ширқ"этиб кўтарилди. Ёмғурда бўккан Сафар ўзини торғина, олди очиқ йўлакка олиб, эшикни занжирлади.

—Тинчликми?

—Тинчлик,—деди эшик очқан кампир.—Нега кеч қолдинг, Сафар?

—Ёмғурни кўрмайсизми...

Сафар кампирнинг орқасидан сўзланиб саҳнга чиқди. Тор саҳннинг йўлак қаторида, тўрт бўйра эни катталигида ости бир қаричқина ердан кўтарилиб ишланган каталак айвоннинг тўр тоқчасида қора чароғ сасиб ёнадир. Санда-лнинг бир чеккасида гўза суғуриб ўлтургучи бир кекса кўр киши қўлидаги гўза пўчоқ ва суғурган пахтаси билан бошини баланд кўтариб ҳавлидаги сўзга қулоқ солиб турадир. Санда-лнинг иккинчи тарафида, юзини рўймоли би-

Муътамад—ишончли.

Роғиб—мойил.

лан яширған, хотинми, қизми—ўлтурибди, сандалнинг учунчи томонида, бир тўда чиқарилған пахта орасида чигириқ кўринадир...

—Ойим қизим бизни жудаям уялтирди, Сафар,—деб сўзланди кампир.—Шунча қайтарсақ ҳам бўлмайди, эрта-кеч отасининг ёнида гўза суғуришади.

—Синглим зериккандир-да, опа,—деди Сафар.—Эсон-омон ўлтурибсизми, почча, ассалом алайкум.

Кўр киши бошини яна ҳам баландроқ кўтариб, икки тарафка чайқади.

—Ваалайкум салом... Ҳа, нега жим бўлиб кетдинг, Сафар? Мулланинг олдиға кирақо, ёмгурда ивидингми, хўб.

Сафар танчадаги юзини яширғучиға қарамаслиққа тиришиб, даромади айвондан бўлған ҳужра эшигига чиқди.

—Эски ҳикояларингизни сўзлаб, опамни зериктирмай ўлтурибсизми, почча?

—Ҳа, ҳа,—деди кўр киши,—қизимнинг ўзиям ҳикояға жуда уста экан-да, дам мен ҳикоя айтаман, дам ойим қизим айтади, асти қўйсанг-чи бизни, Сафар.

—Бали, бали.

Сафар ҳужранинг эшигини очиб, ичкариға кирди. Сандал устиға қора чароғ қўйиб, олдиға китоб ёзган Анвар Сафар бўзчининг истиқболиға қўзғалди.

—Ўлтуринг, ўлтуринг, шу ишингиз ёмон-да, мирзам... Саломатмисиз? Зерикмадингларми? Уч кун кечикдим-а. Мендан хафа бўлған чиқарсиз-ов... Ҳа деганда у ёқдан хабар бўлавермади, унинг устиға аёллар навқасланиб¹ қолди...

—Зарари йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака. Асли бу кун ҳам чакки овора бўлгансиз.

—Жаззаси чопонни солиб ташлаш-да, мирзам,—деди Сафар чопонини ешиб.—Қани ўлтуринг... Юртда тинчлик, ёр-дўстдан сизға салом, мирза оғайнингиз хотиржамъ мирзабошилиқни қилаяпти... Мен бўлсам, сенгаям бали, устозинггаям бали, деб юрибпан.

Анвар илжайди. Сафар бўзчи сандал ёниға ўлтуриб, маҳсисининг қўнжидан бир қоғоз олди. Анвар қоғозни ундан олиб сандал устиға қўйди. Қозикда осилған чопонини келтириб, Сафарнинг яхтакчан елкасига ёпти.

¹ Навқасланиш—ҳолсизланиш, дармонсизланиш, касалға чалиниш.

—Шамоллайсиз, Сафар ака, ўраниб ўлтуринг.

—Ҳамма вақт кайиб қоғансиз-да, мирзам,—деди Сафар ва устига ёпилган беқасам чопонининг астар-аврасини текширди.—Тоза яхтак киймаган эдим, бунингиз менга увалда, ука.

Анвар ўлтурар экан, эътиборсиз қўл силкди ва сандал устидан хатни олиб очди:

"Баланд мақом, лойиқи эҳтиром, буродарич мирзо Анвар.

Дўстлар шод, душманлар ғамгиң, явми саодат¹ яқиндир. Фалак кажравлиги аҳли салоҳ² устига ҳар рўз ҳар ранг³ жавр туғдирса ҳам, ба ҳамаҳол⁴ лайли залиманинг⁵ явми навираси⁶, риёзати қавиянинг⁷, ажри азимаси⁸ бордир. Жаноби сарвари коинот⁹, мушриклар¹⁰ шарридин¹¹ сақланмоқ учун ўзларини ғор паноҳига олган эрдиларким¹², бу амсолингиз¹³ каби уммати ҳақиқийларга¹⁴ суннат бўлди. Баъда, камина дўсти хосдин¹⁵ арзи ихлос¹⁶ шудирким, барча тадбирларимиз шоҳи мажнунга¹⁷ ва ғайри ашқиёга¹⁸ баайни афсун каби таъсир қилиб, ўткан хатда ёзган мулоҳазаларим хаёлдин ҳақиқатка ошмоқда. Каминага хоннинг эътимоди ёндошмоқда ва ул андишаларимиз эҳтимоли биздин узоқлашмоқдадир. Можаро бир

1 Явми саодат—саодатли кунлар.

2 Аҳли салоҳ—тўғри кишилар.

3 Ранг—турли.

4 Ба ҳамаҳол—ҳамиша.

5 Лайли залима—қора тун.

6 Явми навира—нурли кун.

7 Риёзати қавия—катта машаққат.

8 Ажри азима—улуғ мукофот.

9 Жаноби сарвари коинот—пайғамбар.

10 Мушрик—Оллоҳга ишонмовчи, будпараст.

11 Шарр—ёмонлик, гуноҳ иш.

12 Муҳаммад пайғамбар исломни ошкора тарғиб этаётган даврида Макка мушрикларининг таъқибидан Мадина шаҳрига қочиб, Абу Бакр ва бошқа саҳобалар билан бирга йўлда горга яшириниб жон сақлайдилар. Султонали шунга мисол қиляпти.

13 Амсол—мисол.

14 Уммати ҳақиқий—пайғамбар йўлидан борганлар.

15 Дўсти хос—яқин дўст.

16 Арзи ихлос—самимий арз.

17 Шоҳи мажнун—ошиқ хон.

18 Ғайри ашқиё—ўзга золимлар.

неча кун сир бўлиб кечса ҳам, алҳол ўрдадин баъзилар бу сирга воқиф бўлганга ўхшайдирлар, маъахозо¹ очиқ сўзлашка ҳеч кимда ҳад йўқ. Аммо, иккинчи тарафдин, сизни излашка махфий буёруқлар берилди, дарбоза беклари ёнига хуфиялар юборилди, бинобарин, сиздин илтимос, ушбу хавфлар кўтарилгунча бениҳоят эҳтиётда бўлиш, Тошканд ниятини бир неча ҳафтага мавқуф² қўйишдир. Хизматингизга Сафарбой билан ушбу хатни озгина кечиктириб юборишим боиси ҳам, мазкур хавфлар борлигининг бўлиб, маълумингиздир, Сафарбойнинг табиъатида андак бебоклик³ ва лоқайдлик бор. Бинобарин, мухобароти дигаримизни⁴ унинг аёли воситасида қилсамми, деган андишадаман. Зеро, аёл киши, ба ҳарҳол, мардум назарига яхши ва кундуз кунлари борса ҳам хавфсиз. Аммо бошқа эҳтиёт ўзингизга мунҳасир⁵. Зинҳор ба садди⁶ зинҳор, ҳамсоялардин хотиржамъ бўлинмасин. Со-ний—сизга тегишлик ғариба⁷ хабар шудирким, кеча ўрдадин қайтиб келсам, меҳмонхона саҳнида уч нафар йигит ўлтурубдир. Ҳар учави ҳам бизнинг Фарғона кийимида бўлмаган бу йигитларни ариза ёздирғали келганми, деб ўйладим. Салом-алиқдин сўнг уларни меҳмонхонага олиб кирдим. Истифҳоми⁸ сабаби ташрифдин сўнг, йигитлардин бири меним ким эканлигимни аниқлаб олди, баъда, афсус чекиб, сизнинг можаронгизни сўзлади. Мен тамом ҳайратда қолиб, хуфияларми, деган андишага тушдим. Бу ҳодисани кимдин эшитдингиз, мирзо Анварга қандай алоқангиз бор, деб сўрадим. Опамдин эшитдим, ўзим мирзо Анварнинг оғаси бўламан, деган жавобни берди. Мен таажжубда қолдим; зеро, оғангиз борлигини сиздин эшитмаган эдим. Ўткан хатимда ёзганимча, бу йигитка ҳам опангизга берган жавобни айтдим, яъни, ўзимни оқлаш учун ҳодисага бирмунча ёлғон аралаштириб

1 Маъахозо—шу билан бирга.

2 Мавқуф—тўхтатиш.

3 Бебоклик—1. Ҳайиқмаслик; 2. Мулоқазасизлик.

4 Мухобароти дигар—бундан кейинги ёзишма, аълоқа.

5 Мунҳасир—боғлиқ.

6 Сад—юз.

7 Ғариба—ажаб, таажжубли.

8 Истифҳом—сўраб билиш.

сўзладим. Йигит-оғангиз бўлмиш афсус чекти, ўн йиллардин бери Қўқонда бўлмаганлигини, бухоролиқ бир саркарда эшигида хизмат қилганлигини, қариндошларини кўриш учун Бухородан Самарқандга келиб, у ердаги катта оғасини тополмаганини, ундан Қўқонга ўтиб, бунда ҳам сизга йўлиқолмай қолганини сўзлади. Баъдаз унинг устидаги шубҳам бир оз зойил¹ бўлиб, кўнгил кўтардим. Оғангиз бўлмишнинг ёнидағи йигитлар бизнинг бу тарафнинг кишисига ўхшамайдирлар. Булар оғангиз бўлмишнинг ҳамроҳлари, Қўқонни томоша қилғали келган эмишлар. Сизга оғалиқ даъво қилғучининг исми Қобилбой, туси сизга ўхшаб келса ҳам, ўзи тўла, паҳлавон йигит ва ҳар учави ҳам забардаст кўриндилар. Ҳарчанд қистасам ҳам, уларни овқатқа тўхтатаиб бўлмади. Сиз кечаги мактубингизда меним сармунший тайинланишимдан ташвишланиб, орада муфтилар, Абдурахмонлар бор, сизга бирар заҳмат етарми, деган андишани ёзибсиз. Воқибан, меним учун бу хавф бор, бундан кўз юмиб бўлмас. Модомики, "садоқатим он ҳазратка офтобдин равшанроқ бўлди, девонда мендин ғайри мавсухроқ² киши топилмади, баъдаз сармуншийлик менга ҳавола қилинди, халос". Уткан хатимда ёзганимдек, бу "марҳамат"дан бош тортишқа ҳеч бир йўл топмадим, агар узр баён қилсам, сизни тутиб беришка бўлган ҳаракатимнинг сохиталиги очилиш эҳтимоли бор эди. Чунки хонга садоқат бизнинг "одамлар" фикрича, бирар манфаат тақозосидир. Агар мен хонга "садоқатлик қул" эканман, бу "садоқат" замирида бир манфаатим бўлмоғи лозимдирким, ул ҳам ўз дўстимни ҳолоғи "садоқатимға" қурбон қилиб, эвазига сармуншийлик маснадини олишимдир. Башарти шу маснаддин бош тортсам, менга ишончсизлик туғулиши шубҳасиз эди. Бас, шу мажбуриятда мен бу вазифани қабул қилдим. Менга заҳмат етиши тўғрисида сиз ташвиш чека кўрмангиз, модомики, тақдирим шу экан, тағйири³ мумкин эмасдир. Бу йўлда қанчалиқ заҳмат чекмайин ва ҳатто бошим ҳам кетмасин, меним учун қийматлироғи инсонга садоқат ва шу садоқатни то

1 Зойил—йўқолмоқ, аримоқ.

2 Мавсуҳ—ишончли.

3 Тағйир—ўзгартиш.

ўлгунча қўлдин бермасликдир. Синглимиз Раънобибига салом айтурсиз. Ота-оналарига ҳеч бир зарар бўлмади, фақат "ҳадя"ларнигина қайтариб олдилар. Охирги сўзим яна эҳтиётлик устида: зинҳор-зинҳор ҳар эҳтимолга қарши ҳозир турилсин.

Аллои мирзо Султонали".

Анвар мактубни тугатиб, олдида ёниб турган қора чароққа тутиб, куйдирди.

—Эҳтиёт керак-а, Сафар ака?

—Албатта, мирзам, албатта.

—Бу кеч қоласизми, кетасизми?

—Кетмасам бўлмайди, Султоналингиз хафа қилади, ука.

Анвар кулди.

—Кетсангиз, хат ёзиб туришим керак экан,—деди ва тоқчадан сиёҳ-қалам олди.—Исидингизми, Сафар ака?

—Ҳа, ҳа... Жон кириб қолди, мирзам.

* * *

... Биз ўткан 51-нчи фаслда Анвар билан Раънони Султоналининг дарбозасида қўйиб, 52-нчи-фаслга сакраган эдик. Шунда чала қолган бир неча аҳволни ҳозир айтиб кечмасак, муҳтарам ўқуғучига Султонали масаласи бир оз онглашилмай қоладирган кўринди. Шундоғки, Анварнинг мажбурият остида Раъно билан келиши Султоналини жуда ҳам шошириб қўйди. Икки орада кучлик муҳаббат борлиғига яна бир карра амалда қаноат ҳосил қилганидек, уларнинг истиқболини қоронғилиқда кўрди. Яна шу ҳолда матонатини йўқотмай, "дўстинг учун қон ют" мақолидаги каби, уларни қаҳрамонлиқда табрик этди. Анвар эса фақат ўз истиқболи устидагина қайғириб қолмай—чунки Раъно ва ўзининг истиқболлари мундан кейин ё чик, ё пук эди—аммо икки ўртада бу ботқоққа тойиб кетиши аниқ бўлган Султонали масаласида жиддийроқ ўйлади. Зеро, мулла Абдурахмонга илҳом бўлганидек, Анвар тинчкина Раънони ёнига олиб қочса албатта Султонали ушланар эди. Мулла Абдурахмоннинг фикрларидан ташқари, Султоналининг ўз хотини Рузвонбиби орқалиқ махдумнинг уйи билан қилинган китоб алоқаси ҳам бор, энг охирада муфти ва Абдурахмонларнинг Султоналига кучлик адоватлари... Шу мулоҳазаларини Султоналига баён қилиб,

фигр сўраганида, ундан аҳамиятсиз жавоб олди. Чунки дўстлиқ тақозоси ҳар қандай оғирлиқ қаршисида матонат, кўкрак керишдир, бошингга тоғ йиқилиш эҳтимоли бўлганда ҳам турган жойингдан силжимасликдир — Султонали шу эски қонун тобиъларидан ягона вакил эди. Лекин Анвар ўз дўстини балога қўйишни хоҳламади. Ҳар эҳтимолга қарши чора кўришни лозим топиб, ўқуғучига маълум йўллари, Султоналига таклиф қилди. Табиъий, ул кўнди. Шу йўсун эртага ўйналтурган томошага Султоналининг хотини ҳам ўргатилди, хатто ярим кечада қўшни Каримбой ҳам уйқудан уйғотилиб, бир тилло баробарига ёлгон гувоҳ тикланди ва шу ондан бошлаб Анвар билан Раъно Каримбойнинг уйига чиқиб яшириндилар.

Маълумдирким, эртаси кун ҳар ким ўз рўлини яхши адо қилиб, иш жуда силлиқ ўтди, ҳатто бу ўртада Солиҳ махдум ҳам оқланиб қолди. Султонали шу кун кечқурун Тойир акани Сафар бўзчиға юборди. Чунки бу ишда сирдон бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ, ҳам ишончлик киши бирдан-бир Сафар бўзчи эди. Хуфтан асносида Сафар бўзчи етиб келди, воқъани эшитиб, дафъатан мирзони яшириш учун шаҳарнинг четроғида бўлган язнасининг уйини жўплади. Дарҳол язнаси, яъни опасининг уйига югуриб жой ҳозирлатди ва шу кечасидаёқ Анвар билан Раънони элтиб жойлаштирдиким, қолгани ўқуғучимизга маълумдир. Аммо Анварнинг ҳийласи хон ва яқинларига шундай яхши таъсир қилдиким, биз буни Султоналининг сармунший белгиланишидан онглаймиз.

* * *

"Қир-қир" хат ёзиб борган Анвар, савоғич қалам учини сочиға суйкаб, қаламга ёпишқан лос қилчиғини тушураар экан, Сафар бўзчиға юз ўғирди:

—Мундан сўнгги келишингизда мирзо Султонали ёнингизга бир киши қўшса керак. Сиз шу йигитни бу ерга олиб келасиз, ўзи меним оғам бўладир, хўбми?

—Хўб, мирзам, хўб. Мирза оғайнингизга шунни таъйинлаб битсангиз бўлди-да.

—Шундай, мен битаяпман.

Анвар яна ёзувга қаради, Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўлтурди. Ташқарида ёмғур тинаёзиб, кучлик шамол қўзгалган, ёмғур томчиларни гоҳо том устига тўпиллатиб қаттиғ тушураар, дарича тирқишидан кир-

ган шамол билан қора чароғ чайқалиб-чайқалиб ёнар, айвондаги кампирнинг чиғиригидан гижиллаб чиққан товуш мушук бола мавлаган каби ҳужрага эшитилиб турар эди.

55. БАРИМТА

Кун чошқоҳдан ошиб, Чорсуда халқ олағовири бошланса ҳам, шундаги бўш дўконларнинг бирида уч нафар йигит ҳануз донг қотиб ухлар эди. Чорсуда бўлиб турган тарс-тўполон гўё бу уч йигитни аллалар эди. Бошига биттадан шапарак кир ёстиқ қўйиб, остига яланқават тақир кўрпача ёзган ва устига гуппи чопонини ёпиб, яна шу ҳолда баҳузур хуррак отиб ухлаган бу уч йигит мусофирга ўхшар эдилар. Улар шу йўсун роҳат қилиб ётқанда, тахтабандлик дўкон ёнига ташқаридан бирав келиб тўхтади ва ҳамма товшини қўйиб, бақириб юборди: "Тўхта, ҳовв Наврўзкул!"

Ухлағучиларнинг иккиси пинагини бузмади, аммо дўконнинг тўрида ётқан чувак бир йигит сўчиб, бошини кўтарди, уйқулиқ кўз билан атрофига қарагандан кейин, ҳамёза тортди, керишди, сўнгра энг четда ётғучига кўзи тушиб, ёнидаги йигитни туртди:

—Тур, Шариф, тур, пешин бўлубту.

Иккинчи йигит кўзини очди:

—Эй, қўйсанг-чи, Раҳем.

—Тур-да, ахи, ана Қобелбой ҳам кеб тўхтабту.

Шарифбой ёстикдан бурилиб, ёнидаги учунчи йигитка қаради:

—Палаънат, қачон келган экан?

—Ким билсин... Инисини бо учратдимикин? Кани, уйғот-чи, палаънатини.

Шарифбой ётқан жойидан қўлини узатиб, Қобилбойнинг муртидан тортди, Қобилбой гиншиб уйғонди:

—Тек ёт, Шариф.

—Инингга йўлиқдинг-чи?

—Йўлиқдим, икавингга салом айтди,—деди Қобилбой ва юзини улардан четка ўгуриб олди.—Бир оз тинч қўй, ухлайман.

—Эби, эби,—деди Раҳим,—буродаринг аҳволини гапур-да, ахи. Бар падари уйқуки, пешинга чикин¹ бўлса; кўчага бўлиб ётқан тўпалангни гўшингга иласанми?

¹ Чикин—...гача.

—Кеч келдим, кўб жоврама-чи, Раҳим.

—Қорунни тўйгузиб, сўгун ухла акун¹, қорунлар ҳам пиёз бўлиб тўхтабту, нонуштани қаерга қиламиз, Шариф?

—Чойхонага қиламиз.

—Кани, сен ҳам кафанингни ёпиниб шунда чикин ёт-ма, палаънатинг бо ухлаб кетдими?

Иккиси туриб кийина бошладилар. Раҳим узун белбогини тўғрилар экан, бир қанча чақа ва тангалари ерга сочилиб тушти.

—Ўҳў, ўҳў, сабил,—деди Раҳим пулларни териб.—Худо буларни ҳам кўб кўрди чоғи, акун, Қўқонинг бизга тўғри келмади, иш топилмайде, пул сочиладе, оч қоламиз чоғи, Шариф?

—Қобелбойнинг Қўқонжонига лаънат,—деди Шариф,—лоақал темирчи ҳам шогирд олмайди, бизга бирон иш топиб бермаса, тўппа-тўғри нар хар Қобелнинг устига минамиз.

Буларнинг вақирлашига уйқуси ўчиб кеткан Қобил, тўнғур-тўнғур бир нарсаларни сўзлаб, ёстиқдан бошини кўтарди.

—Чумчуқдек чирқиллашдинлар-да, тожиклар,—деди Қобил.—Ишсиз қолган бўлсаларинг, Тошкандга кетамиз.

—Ана-ана, яна топди гавни,—деди Раҳим.—Валдир-валдир қиласан, Қобелбой акун, Тошканд бориш учун пул кани?

—Пул топилади.

—Пул топилади?—деб кулди Раҳим,—бу бепадар бой-баччангизни қара, Шарифбой.

—Пул топилади,—деди яна Қобилбой ва яхтагининг чўнтагига қўл солди.—Паст одамларсан-да: биринг темирчининг ўғли, иккинчинг шустагарнинг² боласи...

—Вой-вой,—деди Раҳим,—назари баланд бўёқчининг ўғлидан хафа бўлдем!

Қобилбой чўнтагидан бир нарса олиб, уларнинг оёғи остига ташлади ва ўзи оғзини катта очиб, ҳамёна тортиди.

—Ана пул, керак бўлса ол, сендек ифлосларни бир йил боқади.

Раҳим билан Шарифбойнинг оёқлари остига икки тил-

¹ Акун (акнун)—энди.

² Шустагар—мато оҳорловчи.

ло келиб тушти, улар бир олтинларга ва бир Қобилбойга қараб қолдилар.

—Эби, кимни ўлдурдинг?

—Ота касбим одам ўлдириш эмас.

—Иниси берган,—деди Шариф.—Кани, ининг билан кўришдингми, Қобел?

—Кўришдим.

—Одами нағз бўлган?

—Одами нағз.

—Акун шу қочиб ёта берайкан-да,—деди Раҳим.—Бирон чора боқсин-да, айтмадинг-чи, ахи?

—Айтдим... Пайт топиб ҳаммамиз Тошканд кетмакчи бўлдиқ.

—Бале-бале!—деди Раҳим ва Шарифка қараб қош қоқти.—Тошканд кетамиз дегани тексиз¹ эмас экан-да, палаънатингни. Ҳай, иш битти, Қобелбой, Тошкандга юрамиз, ўрусингни ҳам бир кўрайлик.²

Шариф ерда ётқан икки тиллони олиб Қобилга узатти:

—Ма, тиллонгни киссангга тиқ, Қобел.

Қобил олмади.

—Тилло ўзларингга, икавинг бир тиллодан бўлиб ол.

—Аччигингни қўй, ахи, биз сенга даҳанаки айтдик-да.

Қобил кулди ва парвосиз кийина берди.

—Олмайсанми, палаънат?

—Ўзларингга деяппан-ку, иним сенларга атаб берди.

—Биздан қарзи йўқ-ку, ахи?

—Тушунмаган одамларсан-да,—деди Қобил.—Иним қочиб ётқан ҳолда уларни меҳмон қилолмадим, деб сенларга шу икки тиллони бериб юборди... Энди тушундингми?

—Вой, палаънат... Ҳали сан бизни ўз пулимиз билан бетимизга урдинг?

Қобил кулди. Улар иккиси бирининг оғзидан бири олиб, Қобилни паст уриб, Анварни мақтаб кетдилар.

—Сан отанг ўғли эмассан, агар отанг ўғли бўлсанг, мирзо Анвардек меҳмондўст бўлайдинг. Мирзо Анвар меҳмоннинг бетини кўрмай, бошидан тилло нисор³

1 Тексиз—бекор.

2 Шу вақтларда Тошканд ўрус қўлида эканлиги унутилмасин (муал.).

3 Нисор—сочиш.

қилғанда, сан палаънат бизни туконхонага қамаб қўясан. Буродаринг бўлмаса, Қўқонжонингни кўтариб оғзингга урайди, мурунингдин мағзи саринг оқиб тушайди!

Қобил бир нарса деб тўнгиллади.

—Э, тўнгиллама, палаънат. Биз пул ошноси эмас, одам ошноси... Сени бозори подшога олиб чиқса, оғзига тиши бор деб саккиз пулга ҳам олмайди, ба худо!

Улар шу хангаманинг устида эдиларким, Чорсудаги шовқин-сурон ичидан баҳайбат бир ҳайқариқ эшитилди: бозор ола-ғовири бирдан кесилиб, бу учави ҳам ташқариға қулоқ солиб қолдилар:

Эй-й-й-й-й-й-й...

—Бозор аро йиғилишиб гул терганлар!

Қасам ёдлаб, подшога сўз берганлар!

Мирзо Анвар отлиг элга маълум киши,

Ўрда ичра қаламқашлик эрди иши.

Арзимаган гуноҳига қочди, кетди.

Бундин андак подшога озор етди.

Унинг дўсти Султонали номлиг мирзо,

Бу қочишдан чекмақдадир беҳад изо.

Мирзо Анвар гуноҳига тойилди зор,

Халойиқни тўхтатишдан мақсадим бор.

Эрта пешин асносида Султонали,

Орсиз Анвар гуноҳига ўлгай, бали.

Жамиятда ҳозир бўлса осий Анвар,

Ёки унинг дўсти ошносидин бирар.

Гуноҳингга Султонали ўлар, десин,

Эрта пешин вақти, афсус, сўлар десин.

Имонлик қул нафси учун дўстин сотмас,

Гуноҳи йўқ ошносини ўтка отмас.

Қулоқ солган гуноҳсизнинг фарёдига,

Дард қолмағай, етар ҳар вақт муродига!

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом этди. Жарнинг давомида қулоғи тиккайиб, кўзи катта очилган Қобилбой сукутка кетди...

—Нега хомуш тўхтадинг, Қобел? Акун жарчинг нима деб вақирлайди?

Қобил жавобсиз бошини чайқади.

—Гапур,—деди Шариф.—мирзо Анвар, осий Анвар, де-япти чоғи?

Қобил яна жавоб бермади.

—Забонинг бор, ахи, буродарингни тутканлар-чи?

—Йўқ.

—Бўлмаса нега ундай чикин хомуш тўхтадинг?

—Энди тутмакчилар...

—Энди тутмакчилар?—деб заҳарханда қилди Раҳим.—
Дарди харинани тутади.

—Тушунмай ётибсанлар, анови кун биз бир мирзонинг уйига борган эдик-а.

—Ҳай.

—Ана шуни, сен Анварнинг дўсти эдинг, деб баримта¹ ушлаганлар... Эртагача Анвар келмаса, шу Султоналини ўлдурар эмишлар...

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзида бирдан ўзгариш кўрилди, кўзларида ғазаб, нафрат ўти ёнди:

—Бу хон йўқ², бу даюс!—деди Раҳим.—Акун санинг лабинга кесакни ман суртай, ўртоғим Шарифни ўлдир? Бу хон йўқ, бу даюс. Азбаройи худо, даюс!

Қобил лабини тишлаб, секинроқ ишоратини қилди. Чунки хуйланиб кеткан Раҳим бутун дўконхонани бошига кийиб бақира бошлади.

—Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаша!..

—Секин-секин!—деди қўрқувлиқ Қобил ва ўрнидан туриб кетди,—бир фойдаси борми, жинни!

—Вой дар даҳанат хонаша!..

Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага қаради.

—Қўй акун, даюсинг мени ҳам бўғиз қилсин... Вой дар даҳанат...

Раҳимнинг эскидан шунинг сингари асабий оғриги бор эди. Шариф билан Қобил унинг фёълига яхши тушунар, ул бирар ҳақсизликка дуч келса, гарчи масаланинг ўзига тааллуқи бўлмаганда ҳам шунинг сингари жинни бўлиб олар эди. Раҳим уч-тўрт дақиқа сўкуниб, титраб дўконхонани бошига кўтаргандан кейин тинчиди, Қобил дўконхона эшигини ёпиб, ўртоқлари ёнига келди. Учави бир неча вақт хомуш ўлтурдилар.

—Шу бевафо дунёга бир иш қиламиз, Қобелбой,—деди яна кўзи олаланган Раҳим.—Даюсингни зиндони қаерга?

—Зиндонини нима қиласан?

1 Баримта—гаров.

2 Бу хон эмас... (жуал).

—Ана ман бор, ана Шариф, ана сан,—деди Раҳим.—
Шу тунга учавимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни
рўшнолиққа оламиз.

Қобил манглай остидан Шарифка кўз юборди. Шариф
кулимсиб, Раҳимга қаради..

—Э, сенга чи бало шуд?¹

—Ҳеч чи,—деди Раҳим.—Акун биз дунёга нима олиб
борамез, ҳай ўллуқ; дунёга ўн тилло пулимиз қолайдими,
ё уйга сочини тараб тўхтаган хотунимиз қолайдими?

—Йўқ, қолайтикони йўқ,—деди кулиб Шариф.

—Дасташа гир,—деди Раҳим. Шариф билан Қобилга
икки қўлини чўзиб, улар иккиси ҳам илжайган кўйи
қўлларини бердилар.—Лафзатон якми?

—Як-як, Раҳим дав.

—Ҳазилаш нест?

—Нест.

—Тамом,—деди икки қўлини бўшатиб Раҳим.—Шуд.

Бу аҳдлашишдан сўнг учави ҳам хомуш қолдилар.
Ташқарида шовқин-сурон давом этар, узоғроқ жойдан
қаландарлар талқини эшитилар ва дўкон ёнидаги бир кал-
лапаз зўр бериб ёғлиқ хасипини махтар эди. Полос усти-
даги чўпларни ўйнаб ўлтурган Қобилбой узоқ сукутдан
бош кўтарди.

—Меним бир неча ерларга боришим керак экан.

—Қаёнга?

—Кеча мени олиб кеткан бўзчининг уйига, ундан ке-
йин инимнинг олдига.

—Нима учун?

—Балки Султоналининг қамалиши ёлғондир, агар чин
бўлса, иним билан албатта кенгашиш керак. Урунсиз ку-
чаниб қолмайлиқ-да.

Шариф Қобилнинг сўзини маъқуллаб, бош иргатди.

—Ҳай, кет,—деди Раҳим.—Биз шу ерга бўламиз, хан-
жарларни чархка тоблаймиз. Кўб тўхтама, палаънат.

Шариф ва Қобил унинг жиддиятидан кулимсишдилар.
Қобил дўкондан чиқди.

¹ Э, сенга нима бало бўлди?

56. ХАЙР ЭНДИ, РАЪНО!

Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучлик, ҳатто эрлардан ҳам жассуроқ шахсларни кўб учратамиз. Шунинг билан бирга, уларни нақадар кучлик иродага молик бўлмасинлар, яна ҳиссиётларига мағлуб кўрамиз. Масалан: ҳикоямиз қаҳрамонни Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлга солиши—ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқи таҳсин ва Раъно ёшлиқ қизларимизга ибратдир. Лекин иродаси кучлик шу Раъно ҳозир яна ҳиссиёти кўлида мағлуб эди.

Бу кеча Анвар оғаси билан кенгашиб, шу кунлар миёнасида Тошканд кетишни ўзига жазм қилди. Раънога ҳам Қўқон билан видоёлашиш оғир сезилмади. Аммо, масала қатъий ҳал қилинғач, Раънода бир тарафдан қўрқунч, иккинчи тарафдан қизиқ яна бир жасорат туғулди; кампир билан биргалашиб ота маҳалласига борар эмиш; ўзи бир-бирининг йўлагига туриб, кампир орқали онасини айтдириб чиқар эмиш.

Туни билан шуни ўйлаб чиққан Раъно, эрталабдан бери Анварни хафа қилар, ўз сўзида исроф этар эди. Кичкина ҳужранинг сандалида қаршима-қарши ўлтурғучи Анвар ва Раъно бир-бирисидан ўпкалик қиёфатда эдилар.

—Ҳиссиётка қаттиғ берилибсан, Раъно... Ҳар қадамингда сени бир фалокат кутади, менга қолса аямга ҳам ишониб бўлмас.

—Паранжи ичида борган Раънони таниш учун ҳеч кимда каромат йўқ; аямга нега ишониб бўлмасин?

—Сен қочқан, аянгнинг обрўсини тўккан қизсан...

—Ҳеч, ҳеч... Аямнинг кўнглини мен яхши биламан, аям сиз ўйлаган хотинлардан эмас, ҳеч.

—Яхши, йўлда ҳам сени ҳеч ким танимасин, кампир ҳам аянгни алдаб олиб чиқсин, аянгнинг ўзига ҳам ишонмайлик; яна ҳар ҳолда меним учун шу қасдингдан кечсанг нима бўлади, Раъно? Биз Тошкандга бориб еткан кунимизоқ, соғлиғимизни ва узримизни айтиб, хат ёзармиз-ку, жоним.

Раъно жавоб бериш ўрнига бирдан йиғлади, анча вақт кўз ёшисини юзи орқалиқ тўкиб турди.

—Балки мен... аям билан абадий кўришмасман.

—Ҳай Раъно, Раъно,—деди Анвар. —Худоёр юз йил яшайди, биз Тошкандда ўлаемиз, деб ўйлайсанми? Хайр,

кўб бўлса Худоёр яна беш йил яшасин, ваҳоланки, унинг зулми шу йўсун давом этканда, биз чамалаган бу фурсат ҳам кўб; зеро, зулм неқадар кучайса, унинг умри шунча қисқа бўлиши тажрибалар билан собитдир. Агар шунгача ҳам сабринг етмаса, бошқа чораси топилар, Раъно, масалан, аянгни Тошкандга чақирармиз ёки гапни бир оз эскирткандан сўнг Қўқонга ўзимиз келсак ҳам бўлади.

Раъно жавобсиз яна кўз ёшисини тўка берди, бу ҳолдан сиқилган Анвар, Раънога бир оз қараб турди:

—Хўб, йиғлама. Ҳали бир-икки кунсиз йўлга чиқолмасмиз, бу кун кечаси акам келса, эрта бозорга чиқиб йўл ҳозирлигини кўрса, ҳар ҳолда бириси кун кечқурун жўнашимиз ҳам аниқ эмас. Бинобарин сен ошиқмасанг ҳам бўлади. Ундан сўнг, сенинг ўйлаган йўлинг жуда қалтис, бу тўғрида бошқачароқ тadbир топармиз...

Раъно индамади, бир энтикиб ором ҳавосини ютди ва рўймоли билан кўз ёшисини қуритди. Анвар ўпкалик илжайиб Раънони янди. Улар шу ҳолда экан, ҳужра девори кўча тарафдан уч-тўрт қайта гурс-гурс урилди. Иккисининг ҳам қулоқлари тиккайиб бир-бирисига савол назари юбордилар...

—Бегона киши эмас,—деди бир оздан кейин Анвар.—Мен Сафар ака билан кундузи учун девор уришни шарт қилган эдим... Сен чиқиб кампирга айт, эшикни очсин.

Раъно ҳужрадан чиқди. Бирар дақиқадан кейин ҳавли саҳнига бир неча оёқлар кирди. Бемаҳал йўқлашдан Анварнинг кўнгли гаш тортиб, келгучини Сафар ака бўлар деб ўйлади. Ҳужра эшиги очилиб, ичкарига бири орқасидан бири—Қобилбой билан Сафарбой кирдилар. Анвар яна онглашилмовчилик ичида қолди, Сафар аканинг тинчсиз—ҳаяжонли кўзи Анварнинг илгаридан кўриб қўйган бир неча эҳтимолларини хотирлатиб, уларга жой кўрсатди.

—Вақтсиз йўқлашларингиз сабабсиз бўлмас,—деди товшини секинроқ чиқариб Анвар.—Биздан хабар топқанларми?

Сафар ҳамроҳига қараб, икки қўлини қовуштириб енглари ичига олди.

—Йўқ...

—Султоналини қамаганларми?—деб яна сўради Анвар.—Қамаганлардир?

Сафар ва Қобил бир-бирларига қарашдилар.

—Шундай, мирзам, шундай... Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолдик—да.

Анварда қонсизланиш ва кипрак остларида ҳаракат кўрилди.

—Зарари йўқ, қутқарамиз... Қачон қамаганлар?

—Кеча кечқурун... Боя бизнинг уйга Султоналининг хотини келган эди, мен шундан эшитдим. Унинг устига акангиз бориб қолди...

—Сиз кимдан эшитдингиз, ака?

Жарчн хабарини ва бу тўғрида ўртоқлари билан берган қарорини Қобилбой сўзлади. Анвар оғасининг сўзини жиддий эшитиб, бир неча вақт ўйлаб ўлтурди.

—Сиз ва ўртоқларингизнинг ҳамиятларингизга раҳмат... Лекин бу йўл билан Султоналини қутқариш қийинроқ, балки мумкин ҳам бўлмас, деб ўйлайман.

—Агар биз унинг қамалган жойини билсак, нима учун мумкин бўлмасин, Анвар? Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёғидан хотиржамъ бўлингиз.

—Раҳмат. Албатта, бу жасоратни юраксиз кишилар қилолмас. Меним бу жасоратка умидсиз қарашим сабаби шунинг учунки, бундай шартлик ва нозик ҳабслар¹ аксар ўрданинг ўзидаги овоққа қамалғучи эди.

—Ўрдага кириш қийинми?

Анвар бош чайқади.

—Ҳеч мумкин эмас, тун бўйи элли нафар йигит ўрда кўрғони остидан айланиб турадир.

Қобилбой маъюс Сафар бўзчиға қаради. Сафар бўзчи зўр бериб мўйлабини тишлаб, узар эди.

—Зиндонга қамаган бўлсалар, эби бор экан-да, тақсир.

—Эби... Зиндонга қамашлари эҳтимолдан узоқ, Сафар ака.

Яна бир неча фурсат сукутда қолдилар. Қобилбой ҳар он тўпписини қайириб, бошини қашир эди. Анвар сандал кўрпасидаги бир ипни узиб олмоқчи бўлгандек қўлини силтар эди.

—Зиндондан хабар олдиришимиз керак экан-да, Анвар?

—Хабар олинса... бўлади.

Қобилбой Анвардан шу жавобни олиб, Сафар бўзчиға юз ўгирди:

—Мирзонинг уйига бир киши юборсақ-да, унинг хотини эрига таом келтирган бўлиб зиндонга борса... Шу қандай бўлар экан, Сафар ака?

¹ Ҳабс—маҳбус.

—Маъқул, ука, маъқул.

—Сизга-чи, Анвар?

Анвар тўғри ишорасини берди.

—Бояғи андишамизни ҳам айтиб ўтайлик,—деди Қобилбой.—Биз йўлда бу тўғрини мулоҳаза қилиб келдик, Анвар. Сўзнинг рости шуки... Сиз бу уйдан ҳозир кетсангиз маъқул. Ҳарчи одам боласи-да. Ҳалигидек жони кўзига кўриниб иқрор бўлиб қўйса...

Анвар бош чайқаб, кулимсиди.

—Султонали ундай одам эмас, бундан хотиржамъ,—деди Анвар қаноат билан ва бир оз ўйлаб турди...—Аммо Султоналининг хотини, тўғриси, бир оз хавфлироқ; хотин киши эримни қутқараман, деб нодонлиқ қилса, иш расво...

Сафар бўзчи боя Султоналининг хотини келганда, Қобилбойнинг ниятини эшитиб хотиржамъ бўлганини сўзлади.

—Жуда яхши қилинган, раҳмат... Ҳали унинг уйига киши юборсангиз, яна уқдириш, хотиржамъ қилиш керак, шундай ишонтирилсинки, эрта пешингача эрининг озод бўлишига шубҳаси қолмасин, ҳатто уни бу йўсун алданса ҳам бўладир. Эрта билангача қутқарилса, хўб, қутқарилмаса Анварнинг ўзи бориб қутқарар эмиш, агар сен шунгача сабр қилмасанг, эрингнинг яна жазо тортишига сабаб бўласан, дейилсин.

—Хўб, мирзам, хўб.

—Сизга яна бир хизмат, Сафар ака,—деди Анвар, Сафар ҳозирлик ишорасини қилиб, энгташиб олди.—Хизмат шуки, синглингиз мен билан бирга турмаса, сиз олиб кетсангиз...

—Хўб, хўб.

Анвар ўрнидан турди ва ҳозир қайтиб киришини сўзлаб ҳужрадан чиқди. Кўр киши зўр бериб гўза суғурар, кампир чиғириқ чиқарар, Раъно эса, кўзини бир нуқтага тикиб, сандал ёнида ўлтурар эди. Анвар ҳавлига тушиб, Раънони ўз тарафига имлади. Иккиси ҳавлининг чеккароғига бордилар.

—Эшитдингми, Раъно?

—Нимани?

—Уларнинг сўзини?

—Йўқ.

—Бизнинг бу ердалигимизни сезиш эҳтимоллари бор экан, Султонали қамалган, иқрор қилса эҳтимол эмиш... Раънонинг кўзи қавариб кетди.

—Аҳ?

—Қўрқма... Сен ҳозир Сафар ака билан кетасан, мен ҳам бошқа жойга бораман. Йўл ҳозирлигини кўриб битиргунча бир неча кун айрилишиб турмасак бўлмас... Сен бориб кийин.

—Ростданми?

—Ростдан, сен қўрқма, фақат бу бир эҳтиёт, ҳозир Султонаlining қамалишидан бошқа гап йўқ.

—Кийимларим ҳужрада...

—Ҳужрада бўлса улар чиққандан кейин кириб кийинарсан.

Иккиси айвонга қайтиб, Анвар ҳужрага кирди.

—Синглингиз ҳозир кийинади,—деди Анвар.—Бирга юриш яхши бўлмас, икавингиз бир оз илгариди, Раъно орқада борсин.

—Хўб.

—Ундан кейин сиз зиндон хабарини билиб, хуфтан чоғи меним олдимга келингиз, Қобил ака.

Қобил ваъда ишоратини бериб, Сафар ака билан ҳужрадан чиқди. Раъно кириб кийина бошлади. Анвар маъюс эди, бир оз шошинқираб кийинган Раънонинг латиф юзига қаттиғ тикилган эди.

—Сиз кимникага борасиз?

—Менми, мен... мен шу яқиндағи биравникага.

—Мен ҳам сиз билан турсам бўлмасмиди?

—Йўқ, хавф бор.

Раъно айрилғуси келмагандек уфлади. Кийиниб бўлиб паранжисини ҳам қўлига олди, Анвар ҳужранинг бурчагига ўтиб, Раънони ўз ёнига имлади. Раъно келгач, Анвар уни қаттиғ қучоғлаб ўпди.

—Акам сенинг ёнинга мендан хабар етказиб турар, сенга бошқа ёрдамлар ҳам қилар, Раъно.

—Тошкандга тезроқ кетайлик, мен... уч кундан ортиққа кўнмайман.

—Хўб... яна бир ўпай, Раъно.

Раъно табассум ичида яна юзини тутиб берди. Анвар бир неча вақт унинг юзидан ажралолмай турди.

—Бўлди... Улар кутишиб қолгандирлар.

Анвар уни бўшатди...

—Пулни сен олиб кет, Раъно, меним эсим йўқ, йўқотиб қўярман.

Раъно бурчакдаги кийиз тахидан бир ҳамён олтуни олди.

—Сизга бир-икки тилло бериб кетайми, балки керак бўлар?

Анвар керак эмас, деб бош чайқади. Яна шу ҳолда Раъно ҳамёндан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди:

—Шу икки тиллони холам билан отамга биттадан бериб кетаман?

—Бер, бер... Хайр энди, Раъно!

Раъно ҳам, хайр, дегандек бош ирғади ва шошиб ҳужрадан чиқди. Раъно айвондагилар билан хайрлашар экан, ҳужрада қолган Анварнинг икки кўзи жиқ ёшқа тўлиб, кўкраги кучлик-кучлик силкинди ва гавдаси ўзига оғирлиқ қилгандек деворга бориб суянди...

57. ҚЎРҚУНЧ БИР ЖАСОРАТ

Қобилбой бу сўзни эшиткучи қулоқларига ишонмагандек, Анварнинг яқинроғига сурилди.

—Нима деяпсиз, Анвар, мен яхши онгламадим?

Анвар яна ўша сўзини такрорлади. Қобилбой энди бир оз орқасига қочиб кўзини катта очди ва бир неча вақт қотиб турди...

—Сиз нима қилмоқчисиз, ука. Ўз оёгингиз билан... Йўқ, бу бўлмаган гап. Балки бу—хоннинг унга пописасидир, шу ҳийла билан мақсадига етмакчидир... Қўйинг бу гапни, ука, қўйинг...

Анвар ҳамон бояги вазиятда, кўзини бир нуқтага тикиб, сандал устидаги қоғозни оғаси яқинроғига суриб қўйди...

—Башарти пописа бўлмаса?..—деди Анвар.—Хон пописани билмайди, унинг ҳамма ҳаракати жиддий. Шундай, сиз бу хатни эртага унинг қўлига берасиз ва ундан ҳар бир ёрдамингизни аямайсиз.

—Бу ақиллиқ гап эмас, ука...

—Мен энди шунга қарор берганман, —деди Анвар ўзгаришсиз. —Бу азмдан қайтиш йўқ... Фақат, сиз ундан ёрдамингизни аямаслиққа менга сўз берсангиз бўлди.

Қобилбой энтикди, хатни қўлига олиб, бир неча фурсат сукутда ўлтурди... Сўнгра бирдан ўрнидан туриб ҳужрадан чиқа бошлади.

—Йўл бўлсин?

—Кетяппан.

—Хайр, кечирингиз.

Қобилбойдан жавоб бўлмади.

Кун қнёмға яқинлашқан. Яна бирар соатдан сўнг Султоналини ўлимга олиб чиқар эдилар. Ўрда ҳеч бир ўзгаришсиз, одатий такаллуфида ҳаракатланар, бахмал ва заррин кийган саркардалар ичкари билан ташқарига тўхтовсиз қатнашиб турар эдилар. Бу кунги девонда бир неча муқтарамларнинг чақ-чақи билан яна бошқача руҳ, икки кундан бери яна девон хизматини адо қила бошлаган бир муқтарам ёш олимнинг мулойим сиймоси мирзолар орасини яна мунаввар эткан ва юзидан ғолибият маъноси чакиллаб турган икки муфтининг мутоябаларига ёш олимнинг майин нигоҳи ҳар замон илжаар эди.

—Унинг учун икки йўл,—дер эди Шаҳодат муфти,—ё аммазодасини топиб бериш, ё ўлим, фақат икки йўл.

—Албатта шундай,—деб унинг сўзини тасдиқ қилар эди мулла Абдураҳмон.—Топиб берганда ҳам яна жазо бор, бу тарафи ҳам унутилмасин.

—Яна қандай жазо?—деб ажабланар эди мулла Калоншоҳ.

—Топиб беришни бўйнига олдим, бас, бу сўз Анварни қочирган ҳам ўзим, деган иқрордир.

Бу бийрон жавоб мулла Калоншоҳга ёқинқирамас эди.

—Топиб беришни бўйинга олмаслиқ, гуноҳсизлик деган сўздир. Дарҳақиқат, Анварнинг қаерга кетканини билмаса, қандай қилсин? Бас, бу ҳолда Султонали қатл қилинадир, гуноҳсиз ўлдириладир... Бунга ким сабаб, унинг қони кимни тутадир? Мен шунисига ҳайронман-да.

Бу сўз қаршидаги икки муқтарамни лом дедирмай қўйиб, чақ-чақ шу ерда шарт кесилди. Шаръий либос кийдириб, ўз менлигини ишка оширган мулла Калоншоҳ ғолиб ва мағрур, қўлидаги таҳрирга қаради.

Шундай: шу соат ичида Султоналини ўлим жазосига олиб чиқар эдилар. Ўрдадан ҳар ким унинг нажот топишига ишонмас; хоннинг олдига чақирилди—ўлди, башарти гуноҳи бўлиб, иқрор қилса, яна жазога қолди, вассалом. Аммо Анвар хон ҳузурига келиб ўзини унинг ҳукмига топширадир, чин йигитлик йўли билан дўстини қутқарадир, деган хаёлга ким ишонсин? Кеча жарчи кўй-гузарларни айланиб, Анварни инсофга чақирди, киши қониға қолмаслиқ фазилатини тараннум эттирди. Бироқ, Анварнинг бундай "ҳамоқати"га ахлоқан сукут этиб, виждонан музлаган ўрда арбоби ва бошқалар ишонсинми?

Шундай: ўрда арбоби бу кун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғорак бир йигит ва ўлим сари кулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуғ жасорат бир неча дақиқаларгача зулм итларини сукутка солди, уларни ишдан тўхтатди. Ўрда арбобларининг маҳкамада ўлтурганлари эшик ёнига чиқиб, йўлда борганлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан саломлашиб ўткучи арслонни тамоша қилдилар.

Анвар девонхона қаршисига етканда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мўралашқучи мирзоларга умумий бир таъзим ифода қилди ва собит қадам зиналарга оёқ кўйиб, юқориға, хон ҳузурига чиқиб кетди. Пойтахт бўсағасидаги доимий ясовуллардан ўтиб, даҳлизда тўхтади. Чунки бундан нарига ўтиш учун ҳудайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир. Биринчи эшик ёнида қўл қовуштириб турғучи Дарвеш ҳудайчи таажжуб ва ҳайрат ичида Анварни қаршилаб, иккинчи хонадаги “жаноб” ҳузурига кетди.

Тахтига тақя қилган Худоёр икки кўзи тўғрисиға икки жаллодни кўйиб, ёнидағи домла шоғовул, Турсун оталиқ ва ғайри бир неча аъёнлар билан суҳбатлашар эди.

—Пушти паноҳо!—деди ҳудайчи,—хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, доми адолатингизга таслим бўлмоқчи!

—Хиянаткаринг ким?

—Мирзо Анвар!

Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам алонг-жалонг бўлдилар.

—Келтир!

Ҳудайчи қуллик қилиб, орқасиға қайтди. Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратка солиб, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонға таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг кипрак остлари учиб, соқол туклари сиякинди ва бир оз сўз тополмағандек тамшаниб турди.

—Сен бизга хиянат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

—Иқрорман.

—Тузимни унутдинг!

—Тонмайман.

—Иқрорсен, тонмайсен, ўбдан иш!—деди заҳарханда қилиб хон,—ўлувдан ҳам қайтмайсен!

—Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман,—деди илжайиб Анвар.—Ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни қутқазиш учун келганман.

Ҳамнишинлар лабларини тишлашдилар. Худоёр истеҳзолик кулди.

—Пусулмончилик қиғансан-да?

—Албатта,—деди Анвар,—бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб пусулмончиликдан чиққач, мен пусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим.

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил туска қўйиб, манглайида терлар кўринди, газаб ўти аланга олди.

—Сенинг қиған ишинг пусулмончиликда борми, ит ули?

—Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмакчи бўлган қизга ҳам зўрлик қилиш борми, қиблаи олам.

—Чиқар буни, жаллод!

Жаллодлар ҳаракатландилар.

—Ханжаримиз қонсираган!

Анвар бош чайқаб кулди.

—Гуноҳсизни меним кўз ўнгимда банддан озод қилинмас экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблаи олам,—деди ва ўзини ташқарига торта бошлаган жаллодларни арслонларча силтаб юборди,—сизда адолат борми, жаноб?!

Қўрқунч бу ҳайқириқ Худоёрни инсофка келтирди. Жаллодларни тўхташқа ва ҳудайчини Султонанини ҳозирлашга буюрди. Кўзи қонланган Анвар икки қўлини ёнига ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда... Шундай фурсатларда гуноҳкорни адабсиз сўзлаг билан сўкиб тургучи Худоёр ҳам жим. Чунки, аён назарида ҳар бир адабсизлигига Анвар тарафидан кучлик бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Саъдий айтканча, дунёда ҳаётдан қўл ювгучидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатка солгучи унинг манфаати тақозаси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир.

Кўб фурсат ўтмай ҳудайчининг орқасида Султонани кирди, хонга қарши тургучини таниб, титради... Титрар экан, Анвардан бир оз кейинда туриб хонга таъзим қилди.

—Сиз озод бўлдингиз,—деди хон,—девонга чиқиб ўз ишингизга қаранг!

Султонали ихтиёрсизча хон томонга букулиб олди... Анвар "истеҳзоли" вазиятда Султоналига ён қаради:

—Меним қаршимга ишлаб, жанобга неқадар содиқ қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотка чиқара олмади, билъакс, сиз ўйлаганча мен—инсофсиз сизни қутқардим... Сиз шуни унутмасангиз бўлди, Султонали ака,—деди Анвар ва хонга ишорат қилди.—Қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинлар.

Султонали орқасига қайтди, қайтар экан, кўзидан бир неча томчи ёши оқиб тушди.- Жаллодлардан бири келиб, Анварнинг қўлини орқасига боғлади. Анварнинг қўли боғланар экан, Муҳаммад Ниёз домла ўрнидан туриб, хонга куллиқ қилди.

—Шу адабсизнинг гуноҳини меним учун кечсинлар.

Хон юзини четка ўгирди:

—Растага чиқаринг!

Анвар хонни ва ҳамнишинларини масхаралагандек таъзим адо қилди. Жаллод олдинга тушди, унинг орқасидан Анвар юрди ва орқадан икки нафар қуролиқ ясавул эргаштилар. Анвар ўзини ўрдага киришида қандай тетик туткан бўлса, ўлим сари чиқишида ҳам ўшандоғ парвосиз эди. Кўзи тушкан таниш ҳар кимса билан "Хайр, хўш" деган каби имлашиб олар эди. Ранги қув ўчиб ҳушсиз каби ташқи дарбоза ёнида турган Султонали билан ҳам алоҳида видоълашди. Анварнинг қарашидаги маънога тушунган Султоналининг юраги сув бўлиб оқди ва ҳушсиз, ҳиссиз, Анвар кўздан йўқолгунча қараб қолди...

Янги растада халқ қайнашар эди. Қўлида яланғоч ханжарини ушлаб, белига ойболтасини қистирган манфур жаллод орқасида келгучи маҳкумга кўзи тушкан халқдан баъзиси жазо майдониға қараб оғилди ва баъзиси нафратланган кўйи ўзини четка тортди. Жазо майдони янги раста билан ўрда богининг муюшида бир дор ва остиға қон оқизиш учун қазилган чуқурдан иборат, эди. Дор остиға келиб етдилар. Бир онда дор атофига юзлаб йиғилган томошабин халқни ясовулар четлинишка бюрдилар. Халқ орқага силжиган бўлиб, яна сиқилиша берди. Дор остида Анварнинг қўли ешилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди. Анвар таҳорат олар экан, жаллод ва ясовулар ханжар яланғочлаб унинг теварагини қуршаб турдилар. Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтиб, Анвар икки ракаъат намоз ўқуди.

Дуодан сўнг Анвар ўрнидан турди, қўлини боғлашқа бериб, атрофига бесаранжом аланглади. Теваракни сириб олган халқ олдида манфур кўзини мойландириб ўз устига тўп-тўғри қараб турган мулла Абдураҳмонни кўрди. Анвар титради. Абдураҳмон илжайди...

—Кулишка ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз,— деди Анвар. Бирдан ҳамманинг кўзи Абдураҳмонга тушди.—Фақат сиз ифлослиқ натижасида куласиз, мен... мен тўғрилик самарасини ўраман, сиз ифлос виждон билан голибсиз, мен соф виждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир?! Сизни бу ерда ким томошабин қилди. Ифлослиқ эмасми, тақсир?!

Халқ чуқур сукутда, ўз орасида турган "пешво"га киналик кўз билан тикилган эди... Жаллод қўли боғланган Анварни дор томонга олиб борди. Анвар ўз ихтиёрича чуқур ёнига ўлтурди ва ханжарини яниб келган жаллодга қўли билан "озгина тўхтаг" ишоратини қилиб, Абдураҳмон томонга кулди:

—Меним ҳолимни кўрингиз, домла,—деди Анвар кулган юзда,—қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ... Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўкараш... Нимадан бу? Бу—сизнинг каби тубанлар солган из...

Томошабинлар тоқатсизлангандек кўриндилар, Анвар узаниб ётди... Жаллод ханжарини енгига яниб Анвар устига энгашти.

.....

...Энгашти, бироқ орқадан берилган кучлик бир зарб билан Анварнинг устидан ошиб, мукканча чуқурга йиқилди. Жаллоддан беш қадам нарида турган ясовуллар ҳам кўкдаги ханжарлик қўлларини остга букалмай, кимлар биландир олишиб ётар эдилар ва шу онда кучлик шапалоқ товши эшитилиб, салласи чувалган бир ёш мулла ерга ўлтуриб қолди. Халқ тартибсизланди... Қобилбой Анварнинг дастбандини кесди ва иккиси тартибсизлик ичига кириб йўқолдилар. Қуролсизландирилган ясовуллар гурр этиб турли томонга сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар. Шу вақт бутун аъзоси эски қонларга беланган жаллод чуқурдан чиқишқа интилар эди...

Шу воқиядан икки кун сўнг ярим кеча вақти, Беш ариқ билан Хўжанд дарбозалари ўртасидаги қўргон девори остига тўрт нафар кўлага келиб тўхтади... Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаган, айниқса ой нурига қўргон девори тўсқун эди. Кўлагалар бирин-бирин қўргон деворига тирмаша бошладилар. Биринчи мартаба кунгира ёнига чиққучи эмаклар юриб атрофни текширди, текширгучининг бетига ой нури сепилиб, таниш бир юз—Сафар бўзчи зоҳир бўлди. Қўргон ташқариси кенг дарахтсиз қир, туманлик—хира ойдин ва узоқдан бир неча туп яланғоч дарахтлар кўлагаси кўринар эди. Сафар бўзчи ўзидан бир зина қуйида турган ҳамроҳларини бирин-бирин ўз ёнига чиқара бошлади. Анвар, паранжилик Раъно, энг охирда қўлида арқон кўтарган Султонали юқорига чиқдилар. Султонали аста-секин кунгира ёнига келиб, остга қаради.

—Саккиз газ бор,—деди шивирлаб Султонали.—Келинг, Анвар....

Анварнинг қўлтуғи остидан арқон солиниб боғланди. Султонали ва Сафар бўзчи Анвар билан қучоқлашиб кўришдилар... Сўнгра Анвар кунгира ёнига келиб, қуйига осилди. Сафар билан Султонали арқонни секин-секин юбориб турдилар.

—Етдим,—деган товуш келди қуйидан ва бир оздан сўнг арқон ҳам бўшалди.—Тортинг...

Арқон тортилиб олинди. Паранжиси аралаш Раъно ҳам арқонга боғланди.

—Арқонни қаттиг ушлаб, оёғингизни деворга тираб тушасиз, Раъно... Энди омон бўлинг, синглим...

—Келин ойимларга салом айтинг, сиз ҳам, амаки.

Раъно гоҳ чалғиб, гоҳ тўхтаб, қуйига силжиди. Ерга тушишка бир газ чамаси масофа қолганда девор остида кутиб турган Анвар уни кўтариб олди.

—Қўйинг, ўзим тушаман.

—Тегимиз ариқ, лойга ботасан.

Анвар шу сўзни айтиб, уч-тўрт қадам босди, Раънони "Туя тойди" ариғининг нариги чеккасига чиқариб қўйди. Раъно қўлтуғи остидаги арқонни ешди, арқон девор устига томон соғилиб олди. Анвар яна қўргон девори остига юриб чиқди ва секин юқорини чақирди.

—Султонали ака!

Қўрғон кунгирасидан Султоналининг кўлагаси қуйиға энгашти.

—Эҳтиёт бўлингиз, Султонали ака,—деди Анвар.—Сиз ҳам шу ҳафтадан кечикманг. Такрор айтаман: зинҳор кўриниш фикрига туша кўрманг.

—Хотиржамъ, хотиржамъ.

Чунки Анварнинг қутилган кунидан бошлаб Султонали ҳам яширинган эди. Гарчи, хон уни қайтадан йўқламаса ҳам, яна шу эҳтиётни мувофиқ кўрган эдилар. Султонали уй ишларини саранжомлаш учун улардан бир ҳафта кейинроқ йўлга чиқмоқчи эди.

Анвар "Туя тойди" ариғидан Раъно ёниға ўтиб, охири мартаба хайрлашдилар.

—Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!

—Хайр, амакилар!

—Оллонинг паноҳига, Анвар!

—Сафаринглар бехатар бўлсин!

Қўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиғлади. Анвар Раънони олдиға солиб, узоқда кўринган дарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадамни аранг ердан узилар эди. Йигирма қадам чамаси борғач, Раънонинг кафши лойға тишлашиб оёғ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар Раънони кўтариб олди.

—Меним этигим бор, чимға чиққунча жим тур,—деди Анвар.

—Қўрғон устида... Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади. Ўттуз қадам чамаси бориб Раънони ерга қўйди ва қўрғон устидан ҳануз мўралашиб турғучи кўлагаларға "кетинг" деган каби қўл чайқади. Иккиси яна бошлашиб кетдилар. Улар ўн беш қадам босар-босмас дарахт кўлагаси остидан икки отлиқ югуриб чиқди ва бир онда Раънолар ёниға келиб, отлиқдан бириси "тўп" этиб ерга тушти ва жилавни Анварға тўғрилаб турди.

—Акун, сувор бўлинг.

Анвар Раҳим кўмагида отқа минди. Узангидан оёғини чиқариб Раънони чақирди. Раъно—Анвар билан, Раҳим—Шариф билан мингашиб олдилар. Анвар яна қўрғон кунгирасига қаради. Ҳануз икки кўлага кўринар эди. Қамчисини уларға тўғрилаб силкитди, отни йўлга солди. Дарахт кўлагаси остида соябонлиқ араванинг шотисига така қилган Қобилбой уларни қаршилади. Раъно от орқасидан араваға ўтди. Анвар ҳам отдан кўниб, арава-

га—Раъно ёнига чиқди. Раҳим ўз отига мнниб, Қобилбой аравани йўлга солди. Икки отлиқ араванинг икки шотиси ёнига кириб қўзгалдилар. Тўғун¹ темири ердаги майда тошларга уруниб, шақ-шуқ товуш чиқара бошлади. Арава ва отлиқлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклаша борди, бора-бора кенг қирнинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. Фақат, яна бир оз тўғуннинг кучсиз—кучсиз тошқа уриниши эшитилиб турди...

Битди.

¹ Тўғун—гилдиракнинг ташқи гардиши.

МИРЗО АНВАРНИНГ КЕЙИНГИ ҲАЁТИ ТЎҒРИСИДА

Мен мирзо Анвар ҳикоясини отам марҳумдан эшиткан эдим. Мирзо Анвар Қўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида турган. Ул вақтларда бизнинг ҳавлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамга қўшни эмиш.

"Қўқондан бир мирзо кўчиб келиб, фалончининг ҳавлисини ижарага олган эмиш", деган гап чиқиб қолди,— деб ҳикоя қилар эди чол.—Мен мирзо хабарини эшитсам ҳам, бир ҳафтагача ўзини кўралмадим. Рўза кунларининг бирида биз масжиддан шом намозини ўқуб чиқар эдикким, сўфи: "Ҳаммангизни Худоёрхоннинг мирзоси ифторга таклиф қилган", деди. Биз йигирма чоғлиқ киши янги қўшнининг уйига бордиқ. Бир уй ва айвонга яхши полослар солинган, кўрпачалар ёзилган, ўртада анвоъи дастурхонлар... Биз уйга кириб ўлтургандан кейин эшик ёнида хушсурат бир йигит кўринди. Бизга тавозийланиб хуш омади айтди. Мирзо Анвар, дегани шу эмиш. Биз ифторга қарадиқ, мирзодан аҳвол сўрадиқ, тошкандлик бўлғумиз келди, деб кулди. Биз—тошкандликлар хуш кўрадирган норин қилдирибдир, хўб едик... Домла билан бир нечалар фотиҳага яқин ташқариға чиқиб кетдилар. Биз нима воқит бўлганиға тушунмадик. Орадан бир оз ўткандан кейин яна қайтиб кирдилар. Дастурхонлар йиғилиб иш фотиҳага тўхталган эдиким, домланинг олдиға бир коса сув келтириб қўйдилар. Домла никоҳ хутбасини бошлади... Биз ҳайрон бўлдиқ. Хутба охириға етиб, мирзо Анварга бир қизни никоҳладилар; биз, мирзо билан қизнинг ҳаққиға дуо қилиб, тарқалишдиқ. Лекин хилофи одат бу никоҳ ҳар биримизни таажжубга солди. Яна бирар ҳафта ўткач, бир нечамиз мирзо билан таниш бўлиб олдиқ, кейинроқ мирзони улфатчилигимизга ҳам олиб кела бошладиқ ва

шунда мирзонинг ўз оғзидан Худоёр билан кечкан жоҳаросини эшитдик, таажжубландик ва минбаъд мирзога ихлосимиз ортди..."

Чолнинг сўзига қараганда мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдирган Тошкандда (ўрус қўл остида) тинч, аммо жуда қам фақир яшаган, бойларга мирзолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмаган. Тошкандда туришининг учунчи йилларида Худоёрдан бир афвнома олиб, Раёно билан Қўқонга қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўтқач, Қўқондан келгучилар мирзонинг ўлдурилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдурилган, эски "гуноҳи" учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд "афвнома" ҳам мулла Абдурахмонларнинг найлангги бўлганми, отам бу тарафини яхши билмас эди.

Мен ушбу китобка материал йиғиш учун Қўқон бордим, яшаган кишилар билан сўзлашиб юрдим: ўзи Худоёр девонида ишламаган бўлса ҳам, Худоёр мирзоларига ҳамаср бўлган бир кекса мирзога учрашдим. Унинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўлдурилмаган. Худоёрдан сўнг анча йил яшаб, ўз ажали билан ўлган эмиш. Мен ҳайрон бўлиб қолдим ва икки ўртада тараддуланиб, мирзонинг кейинги ҳаётини шу ҳолда битиришга мажбур бўлдим.

Абдулла Қодирий—Жулқунбой

*Тошканд, 1928-нчи йил,
15 февраль*

СЎНГСЎЗ

Атоқли сўз санъаткори Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романи ўзбек совет адабиётининг биринчи ва энг яхши — классик насрий асаридир. Худди Алишер Навоий сингари мумтоз шоир унинг ўзигача ва ҳозиргача бўлмаганидек, Абдулла Қодирий ҳам ўзигача ва ўзидан кейинги давр ўзбек романчилиги ижодкорлари даврасида ягона, мислсиз сиймо бўлиб қолмоқда.

Муаллиф ўз уринишларини бу соҳадаги шунчаки бир машқ деб қараган бўлса, тарих бу камтарлик маҳсулини шундай юқори баҳоладики, "Ўткан кунлар" ҳануз ёзувчиларимиз учун бадий ижод соҳасидаги олий намунадир.

"Ўткан кунлар"нинг мазкур нашри романнынг шу кунгача эълон қилинган нусхалари орасида мукаммали ва муаллиф таҳририга мувофиқдир. Нашрга тайёрловчи заҳматкашлар ижодкор услубини, унинг қаламидан чиққан сўзларнинг асл шаклини сақлашга уриниб тўғри қилишган. Чунки маъно ва нафосатнинг барчаси ҳарфларда ифодаланади. Асарнинг лотин ёзувидаги нашри ютуқлари ҳам бу китобда ўз аксини топган. Нашр мутасаддилари илк ва кейинги нашр ҳақидаги муаллиф мулоҳазаларини ҳисобга олишга ҳаракат қилганлар.

Турғунлик йилларида ҳам қатагон йилларининг шарпаси сезилиб турганидан "Ўткан кунларнинг" бир неча нашрларидан асар композицияси, сюжети ва бош гоёлари учун муҳим бўлган бир қанча бадий парчалар кесиб олиб ташланган эди. Биринчидан, буюк миллатчилик таъсири ўлароқ илмий тарихимизда бўлганидек, чоризмнинг зобит лашкарбошилари ва аскарлари ҳақидаги ҳақиқатлар, яъни уларнинг босқинчилик вазифалари сир тутилар ва романдан ҳам бу ҳақидаги муҳим ватанпарварлик руҳи билан сугорилган нутқ қисман кесиб ташланган эди.

Иккинчидан, инқилобнинг дастлабки кунлариданоқ, динга қарши мафкуранинг тантанаси туфайли нашрларимиздан диний фикрлар юлқиб ташланаверди. Худди шундай фикрни "Ўткан кунлар" нашри ҳақида ҳам айтиш мумкин. Динга нисбатан тутилган қатагон сиёсат романдан Муҳаммад пайгамбарнинг бебаҳо ҳадислари ва бошқа ахлоқ-одобга доир диний материалларнинг қисқартириб ташланиши боиси бўлган эди.

Қайд этганимиздек, муҳтарам ўқувчилар ушбу китобдан Абдулла Қодирий ҳаламидан тушган барча сўзларни ўқишга муяссар бўладилар.

Энди нашрнинг тил хусусиятларига тегишли изоҳга келсак: Абдулла Қодирий шахси бугун учун тарихий сиймо ва унинг "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён" романлари худди Алишер Навоий дostonлари сингари адабий ёдгорлик мақомидадир. Адабий ёдгорликнинг ҳар бир сўзигина эмас, ҳар бир ҳарфи ҳам дахлсиз, асраш ва авайлашни талаб этадиган

инжулардир. Абдулла Қодирийнинг ушбу романлари, асримизнинг йигирманчи йилларидаги ўзбек адабий тилининг сўз бойлиги, нафосати, ҳиди, товушлари оламини ўзида мужассамлаштирган бадиий обидадир. Гап шундаки, 20-йиллар ўзбек адабий тилида оғзаки ва ёзма нутқ бир-бирига ҳозиргига нисбатан ҳам яқинроқ экан. Ҳозир эса чунончи "ўткан-кетган" деймиз-у, имлода "ўтган-кетган" тарзида ёзамиз ва ҳоказо. Романдаги воқеаларнинг XIX аср ўрталарида Тошкент ва Маргилонда кечганлигини ҳисобга олсак, асар тилини XX асрнинг 90-йиллари имлосига мувофиқлаштиришнинг ўзи ғайримантиқий бир ҳол эканлигини англаймиз. Ана шу мулоҳазаларга кўра, ушбу нашрда илмий-академик нашр талаблари тақозоси билан муаллиф нусхаси тили ва имлосини аслича сақлашга қарор қилинди: китобни ўқиш жараёнида ўқувчи шунга амин бўладики, аслиятга садоқат ҳатто товуш йўсини, сўз ва гап қурилишига амал қилиш асар тилига ўзига хос шира, таъсирчанлик ва жозиба бағишлаган. Гуё биз Абдулла Қодирийнинг ўз товушини тинглаётгандай бўламиз. Бинобарин, асар номининг ҳам "Ўткан кунлар" деб ёзилиши мантиқий бир ҳолдир.

Биринчи қарашда китобхонга галати туюладиган "Ўткан" сўзидан бошлаб, имлодаги сезиларли фарқлар аввал эриш туюлар, бироқ бир-икки саҳифадан сўнг китобхон воқеалар гирдобиди суза бошларкан, муаллиф тили унга шунчалик сингишиб кетадики, имло ҳақидаги хаёллар унинг ёдидан кўтарилиб кетади.

Демак, форсий ва арабий сўзларнинг асл Жулқунбойчасига ифода этилгани, асарнинг асосий сўзлари, ҳатто тиниш белгиларигача муаллиф таҳрир вариантыдаги каби сақланиши адабий ёлгорлик мақоми талаблари ижроси билан изоҳланади.

20-йиллардаги ўзбек адабий тилида ҳали классик адабиётимиз насрининг таъсири анча сезиларли эди: бунини сўз бойлигидаги тожикча ва арабча сўзларнинг кўплиги исботлаб туради. Бундай лексик бўёқ Абдулла Қодирий романларига ҳам хосдир.

Айни пайтда луғат барқарорлигининг кучлилиги билан бирга янги татар ва рус тилининг ҳам таъсир кўрсатаётгани сезилади. Чунончи, "А, Отабек", "мошинавор" (машинальный) ҳамда изоҳ тариқасида қўлланмаган "искелет" сингарилар бундан дарак бериб туради. Кўряпмизки, ўша тасодифий саноқлик сўзлар ҳисобга олинмаса, муаллифнинг ўзбек адабий тили софлигини сақлаш учун бўлган майли асар тилининг чуқур миллий қиёфа касб этишини таъминлаган.

Ҳа, мазкур икки шоҳ асар матни ўзбек адабий тилининг 20-йиллардаги асл қиёфасини ўрганиш учун муҳим адабий манба бўлиб хизмат қилади.

* * *

Абдулла Қодирий "Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" романлари билан ўзбек адабиётида шу жанр тараққиётида ўзига хос инқилоб жараёнини вужудга келтирди. Бу романларгача бўлган уринишлар, жумладан, Ҳамзанин "Янги саодат" асари мутлақо муваффақиятсизликка учради. Абдулла Қодирий жаҳон романлари қитъасига ўзбек романлари қитъасини қўшган буюк бир кашшоф бўлди.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ўзбек адабиётидаги йирик характерлар сафи: Эр Ҳубби, Рустам, Тўмарис, Широқ, Гўрўгли, Алломиш, Барчин,

Юнус пари, Аваз, Ҳасан, Равшан, Рустамхон, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Баҳром Гур, Искандарлар Отабек, Юсуфбек ҳожи, Кумуш, Мирзо Анвар, Раёно каби кўркем образлар билан мукамаллашди.

Утмиш даҳраларининг юзига қора чағланиб, бугун эъозланиб ўша қора қурумлар артилётган бир замонда “Ўткан кунлар” романи, ундаги эртаклардаги қаҳрамонлардан ўзадиган жозибали Кумуш ва Уқтам Отабеклар образи, улуг оқсоқоллик рамзи бўлган Юсуфбек ҳожи сиймолари бугунги кунда ўзгача аҳамият касб этади. Зотан замон ва кишиларимиздаги миллий уйғониш бу қаҳрамонлар сиймосига ўзгача виқор, ўзгача моҳият ато этади.

Мен бу романдан ўз замони фожиалари асосига қарши онгли курашган оқил оталар (Юсуфбек ҳожи) ва доно фарзандлар (Отабек) сиймоларини кўраман. Юсуфбек ҳожидаги элнинг бугунги ва эртанги қисматини мукамал идрок этиш, кечаётган тарихий жараёни теран таҳлил этиш ва ягона тўғри йўлни кўрсата билиш қудрати бу образга алоҳида салобат ва тафаккур қудратини бахш этган. Отабек эса оддий савдогар йигит. Бироқ, ундаги юрт қисмати учун куйинишлар, виждон ва йигитлик ҳақидаги қон-қонига сингган тасавурларни мулоҳаза қилиб кўрайлик...

Ана шу икки образни жумҳурият Олий Кенгашидаги вакиллар ва савдо соҳасидаги корчалон йигитларимизга бир қиёслаб кўрайлиг-а... Бейхитёр ким эдик ва ким бўлиб қолдик? — деган савол сиртмоғига тушиб қоламиз.

Замонамизга назар ташлаб бир асрдан кўпроқ вақт ўтиб ҳам айрим миллатдошларимизнинг Юсуфбек ҳожи ва Отабекларча мулоҳаза юрита олмасликларини ва ўзаро низоларига эрк беришларини кўриб эзилиб кетади киши. Асосий ҳаётий муаммони идрок этмаслик, асосий ёвни ажрата билмаслик касали ҳали ҳам миллатимизга хос экан, таассуф билан бугунги ҳаётимизни ҳам ўтган кунлар дегим келади!

Абдулла Қодирий қаҳрамонлари ижобий қутбининг ҳар бири ўз қиёфаси, ўз ақл зақоси, мулоҳазалиги, фикрий тўлақонлиги, онгининг олмос қадар ўткирлиги, мантиқнинг букилмаслиги, мумтоз андишаллик, тамкин, ижобий маънодаги виқор билан алоҳида кўзга ташланади.

Асардаги ижобий қаҳрамонлар билан салбий образларнинг савол-жавоблари тўла маънодаги фикрий қиличбозликдир. Муаллиф шу даражада санъаткорликда олга кетадики, бу усулдан ижобий характерлар диалогда ҳам фойдаланади. Эслайлик: Ўзбек ойим ўз хоҳишича Зайнабни Отабекка унаштириб келган. Отабек бундан беҳабар. Бироқ, зимдан бундай воқеа содир бўлишини сезиб юради.

Романининг бу ҳақдаги воқеаси баёнида Юсуфбек ҳожидай фикри тийран оқсоқол Отабекнинг кучли мантиқий мулоҳазаси олдида довдираб қолади:

“Ўзбек ойим келиб киргандан сўнг Юсуфбек ҳожи бир неча вақт ўйлаб қолди. Ўзбек ойим депсиниб-депсиниб эрига қараб олар эди. Анчагина сўзсиз ултургандан сўнг, ҳожи мулоҳимона сўз очди:

— Ўғлим, ҳали сан эшитдингми, йўқми, ҳайтовур биз санинг устинъдан бир иш қилиб қўйдик...

Отабек, маълумки, уларнинг “қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини” албатта билар эди. Шундоқ ҳам бўлса билмаганга солинди:

— Ақллик кишиларнинг угуллари устидан қилган ишлари албатта номасъул бўлмас, — деди.

Ҳожи ўғлининг бу жибодидан ерга қариди ва нима деб давом қилишини билмай қолди”.

Фарзанд жавоби шу қалар кучли маънавий қудратга эгаки, ота бундан қаттиқ таъсирланиб, бирмунча вақт ган тополмай бош эгтанча ўтиради. Ич-ичидан қилинган ишдан пушаймон бўлади. Чунки Ўзбек оғим қилган иш ақлли кишиларнинг ўз ўғиллари устидан қиладиган тўғри ишлари эмас эди... Юсуфбек ҳожи ўттиз йилдан ортиқ замондан бери бирга яшаётган думбул бўлса ҳам уй бекаси Ўзбек оғимга айбни кжламаслик учун қилинган иш ижрочиларини “биз” деб кўрсатади... Ота ўйлай-ўйлай охири шундай бир қатъий асосни ўз фарзандига рўпара қиладики, бу ваъ ҳам маъсалини узил-кесил ҳал қилади, ҳам ушбу онда аъзоларига хос бўлган буюк фазили; лафзга вафодорликнинг исботи бўлиб хизмат қилади:

“— Жуда тўғри айтасин, ўғлим; бироқ онининг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен таъбири тишлаб қолган эдим. Ҳозирда ҳам шу ҳолда қолмоқчи мажбурман... Биз ҳозир андишнинг бандаси, мен эмас онинг бировни шондириб қўйган; бизнинг ошадан лафсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайди.

Отабек ота-она орзусига, ўз таъбирича, жаноз ҳаваал бўлиб рисолик берди”.

Оқилона удум олдидаги маъсулият бизни ҳайратга солади. Негаки, бугунги интеллектуал инсон, ХХ аср фарзанди ва анча-мунча даҳолари ҳам лафсизликни давлат мақоми даражасига олиб чиқиб қўйганлар...

Юсуфбек ҳожи ва Отабек суҳбатлари худди донишмандлар савол-жавоблари и эслатади. Энди ўша ҳолатни ҳозирги ўзбек хонадонига кўчирайлик. Қандай манзарани кўраимиз? Бунда ҳам жамиятимизда ота ва ўғилнинг бундай оқилона маъқе тута олишлари кўриладими? Ота ҳурмати ва фарзанд эъзози ўтган кунлардагидекми? Тарбияда, ота-ўғил муносабатларида нималарга эришидик?..

Юсуфбек ҳожидаги босиқлик, бир қараш ёки бир хатти-ҳаракат билан тегишли маъноларини аниқлаш, беҳад оз сўзлаш, фақат муҳим гапгагина оғиз очиш, суҳбат одоби ва баҳс йўсинидаги мумтозлик — буюк тамкин эгаси фазилатларининг асосий қисми Отабекка ўтандир. Фақат янги авлод — ота қисматини такрорлашни истамайди. Энди у ўз умр йўлдоши отасининг умр йўлдошидай бўлишига кўникалмайди. Отабек ичдан ёнар қаҳрамондир. У ўз кўнглида ҳамма андиша, ўй-фикрларини муттасил таҳлил қилиш билан кун кечиради. Вақти келганда қатъий ва ҳал қилувчи амалиётга ўтади. Бировдан ёрдам сўрашни у оқиллик деб тушунади. Шунинг учун ҳам икки йиллик сарсонлик азобларини ўз бўйига олади: на отасидан, на Ҳасаналидан ёрдам сўрайди.

Кумуш — орзуоб образ. Унинг хатти-ҳаракати тасвирига келсак, Абдулла Қодирий уни фақат эркалаб чизгилар келтиради. Унинг портрети, ҳар бир хатти-ҳаракатидан муаллиф мислсиз инжа латофат кузатади. Менимча, ўзбек адабиётидаги бирор аёл қаҳрамон ижодкор томонидан бундай эркалатилган эмас. Аслида Кумуш ана шундай эркалатишларга арзийди. Оқиллик, аслик, мулоҳазалилик, садоқат, фидойилик, кўйинги, барча аёллик ижобий фазилатлари унда барқ уриб туради.

Кумуш ўз бахти учун фожиали бўлган Отабекнинг иккинчи уйданиш воқеасини эшитгач, оламни бузиб дод-фарёд қилмайди. Фақат “Мени нунтмайсизми?” деган муниса сўзи Отабекни адоий тамом қилади ва уни Кумушгагина фидо бўлишга отлантиради.

Абдулла Қодирий романчиликда сеҳрғар санъаткор: у ўқувчи кутмаган лаҳзаларда ҳам тасвир мўъжизаларини яратади. Қаҳрамонларнинг ички ва ташқи қиёфаларини, турли ҳолат ва манзараларни шундай маҳорат билан чизадими, ўша воқеа-қодисаларни китобхон аниқ тасаввур қилади, худди ўша воқеалар кўз ўнгимизда, ёнгинамизда содир бўлаётгандек туюлади. Кумушбибининг тўйи тафсилотлари, Кумушнинг ғамнок ҳолати, унинг кайфиятига монанд қизлар томонидан қуйланаётган кўшиқ, куёвнинг кириб келишини ифодаловчи тасвирлар ва ниҳоят... келин-куёвнинг учра-шувлари... Бундай манзараларни фақат буюк санъаткоргина чиза олади. Айниқса, манзара ва воқеалар тасвирида қаршилантириш усулидан кенг фойдаланади: фожиа ёнига байрамни ёнма-ён қўйиш ва шунинг аксича чечакларга тўлган баҳор манзарасида қон тўкишлар...

• • •

Асар матни устида қўлда қалам билан, кўзда қалққан ёш билан беихтиёр: "Нега Отабекни биринчи марта Марғилонда дор остидан Кумуш қутқарди... Иккинчи марта Қўқонда жаллод қўлидан Ҳасанали озодликка чиқарди-ю, Абдулла Қодирийдек ватаннинг улуг фарзандини ҳеч ким дор остидан қутқармади?!" — дея Фигон чекаман. "Тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги "хон замонлари"да ҳақиқат овозига ҳар қалай қулоқ солишган-ку, бизнинг собиқ СОЦИАЛИСТИК ЖАМИЯТИМИЗДА-ЧИ?!"

Отабекнинг ватан озодлиги йўлида қурбон бўлганлиги воқеасига келганимда, худди ўша милтиқ ўқидан муаллиф ҳам бағрини чангаллаб жон берганини ўйлаб-ўйлаб тош қотаман...

XX аср деган БУЮК ИНТИЛИШ тушунчасининг бўшга кетаётгани, асрнинг одам характерини одабий қилолмаганини ўйласам, яна Юсуфбек ҳожи ва Қутидорларга ҳавасим келади. Қутидордаги босиқлик ва мантиқ кучи, Юсуфбек ҳожидаги узоқни кўра билиш, бугуннинг дардларига малҳам топишга мутафаккирларча уриниш фазилатларини кўра эканман, муҳитдан шундай кишиларни топиб, тавоф қилгим келади. Бироқ улар нақадар оз!

Аmmo... Зайнаблар-чи? Етмиш йиллик улуг бир тарих Ўзбекистон номили мамлакатда юз минглаб Зайнабларни, яна шунча Хушрўй библиларни яратмадимми? Чунки қўлларидан китоб тортиб олиниб, миллионлаб жўякларга ҳайдалган қизларимиз, ё Зайнаб каби бахтгадо телба бўлишлари керак эди, ёки Хушрўй каби талончи ўткир аёл бўлиб "бахт" топишлари керак эди. Ора йўл йўқ эди чамаси...

Кумушларга яшаш ҳамма замонларда ҳам машаққат, қийин ва қатто фожиали бўлган. Вужуди билан машъал бўлиб ёнаётган, давр оловида куя ётган аёлларимиз — Кумушларимиз эмасми ахир?!

Мен ўзбек совет адабиётшуносларини журналистик муаммоларини адабиётдан изламасликка, матбуот муаммосини адабиёт фазилатига йўймасликка, адабиётни сўз санъати ва одамлар оламини тадқиқ этишга чорлаб, қайта-қайта "Ўткан кунлар"ни синчиклаб ўқишларини сўрайман. Ўзбек адибларини эса, тасвир жилоларининг минг хиллигини илғай билмоқ, инсон дарди ва бахтининг милён қирраларини кўра билишни ўрганмоқ учун ушбу шоҳ наср намунасини ўқишларини истардим.

Азиз китобхон! Сиз ушбу романни ўқир экансиз, Юсуфбек ҳожини, Қутидорни, уста Алимни, Мусулмонқулни, Худоберни, Отабекни, Ҳомидни мулоҳазангиз тарозусига қўйиб кўринг. Уларнинг ҳар бири кимлигини ўйланг, атрофингиздаги исмлари бошқа-ю, аммо қилмишлари муштарак кишиларга қиёсланг...

Ўзингиз кимга ўхшайсиз?

Юсуфбек ҳожи сингари совуққонларча мулоҳаза юритиб, ўз шахсингизга баҳо беринг...

Ҳаётдан бақадек қотган Зайнаблардан асл Кумушларни фарқлай билинг...

Исми-жисмига номуносиб одамлар кўпчилигини унутманг: исми Жаннат бўлса-да, Кумушлар бахтига дўзахий чуқур қазигувчи, озгина пулга имонини пулловчи оналарни таний олинг...

Содиқ-чи? Пулга содиқларни, пулни кўрганда одам жони чумолидай кўринмайдиган юзлаб замонамиз Содиқларини таний оласизми? Мутал полвон каби табиат берган улуг кучини уч-тўрт тиллага сотиб, одамларни хонавайрон қилувчи бефаросатлар атрофимизда йўқ деб ўйлайсизми?

Уста Алим ва Отабекларнинг сал ўхшаш бахтлари ва фожиаларидан ўкинманг. Йигланг, кўнглингиз ёришади. Бироқ ўкинманг. Инсон бахт учун яратилган. Бироқ нобоп жамият ўз аъзоларини бир гуруҳ қамтовоқлар ва зўравонлар қурбони қилиб қўйишини идеал жамият мисолида кўриб турибсиз.

Ҳамма бирдек бахтли бўлолмайди. Бу — чин. Бироқ кўпчилик бахтли бўла олади. Бунинг учун одамлар одамий — чин инсон бўлишлари зарур.

Инсоннинг биринчи фожиаси нодонлик ва жоқилликдир, мулоҳазасизлик ва ўз қилмишини баҳолай билмасликдир. Ўқиш идрокни кучайтиради. Сизга "Ўткан кунлар" сингари романлар мутолаасини тилайман...

Мен "Ўткан кунлар" китобини ёпар эканман, ҳозиргача кечган ҳаётимиз, ўзимизни англаб етиш, ўзлгимизни, тарихан буюк миллатимизни англашга қаратилган буюк жараён — янги кунлар қаршисида қора ўтмиш бўлиб қолишини чин юракдан истадим ва етмиш йиллик ўзбек адабиётидан "Ўткан кунлар"га тенг келадиган бошқа бирор асар тополмаганимдан ўқиндим...

Немислар Вертер ва Фаустлари қисматига куюнсалар, руслар Онегин ва Татьянага гам чексалар, ўзбеклар Отабек ва Кумушлари учун жон чекадилар, Абдулла Қодирийлари учун фигон чекадилар...

* * *

Таносух мазҳаби вакилларининг тасаввурича инсон руҳи бир неча мартаба вужуд либосини кийиб, ўз феъл-атвори ва ниятларига яраша гоҳ одам, гоҳ бўри, гоҳ шер, гоҳ тулки, гоҳ эшак, гоҳ чаён... тарзида такрор-такрор ҳаётга қайтар эмиш...

Кишилик аъзоларининг хатти-ҳаракати, феъл-атвори, қилмишларини кузатиб, беихтиёр шу таълимотда ҳам "жон" борлигига тан берамиз. Чунки шундай кишилар борки, уларнинг одамийлиги ва покдомонлигига фариштаннинг ҳаваси келади; шундай нусхалар ҳам борки, чаён уларнинг олдида ип эшолмай қолади. Агар ўхшатиш билан иш тутадиган бўлсак, кишилар-

ни феъл-атвориға кўра ҳайвонлар ва ҳашоратлар сиймосида кўрадиган бўлсақ, галати манзаралар кўз ўнгимизда жонланар эди...

"Меҳробдан чаён" романи ҳақида сўз очмоқчи бўлганимда, шу фикрлар хаёлимда чарх ураверди. Чунки бу романи олдинги "Ўткан кунлар"дан фарқини изламоқчи бўлганимда, аввал умумий ўхшашлик фикримни банд этди: ҳар иккала роман тарихий-маиший мавзудадир. Ҳар икки асар тарихимизнинг кир бир даври, XIX асрнинг 40-60 йилларини акс эттиради.

Бироқ икки китоб икки бадий жаҳондир. Нега? Чунки адабиёт — характерлар, образлар, романни хазинасидир. "Меҳробдан чаён"да "Ўткан кунлар"даги бош қаҳрамонларга хос идеаллик: мислизи сулувлик, ўктамлик унчалик сезилмайдигандек. Бироқ кейинги романдаги характерларнинг ҳар бири ўз қиёфаси, ўз тақдири, ўз тирикчилиги, ўз маишати билан билишга арзигулик сиймолардир. "Меҳробдан чаён"нинг бош қаҳрамонлари мирзо Анвар ва Раъно деймиз. Бу чин гап. Аммо асар номи бош қаҳрамон Абдураҳмон домла эканлигига ишора қилмаяптими? Қаранг-а, ахир чаёнлар ҳам яшайди-ку, яшаш учун курашади-ку! Абдураҳмон ҳам шундай одамзод уругидан чиққан бир ҳашорат-да, газанда-да, ахир!

Унинг Бухородаги "таҳсил" ниқоби остидаги ифлос яшаш тарзи, Қўқонга қайтгандан сўнг, қайта-қайта "муносиб" жойларга жойлашишга уриниши китобхон газабини қўзғатади, ижиргантиради. Бироқ нетайлик: ҳаёт ўзи бунақаларни урчишиб ётипти-ку?

Солиҳ махдум-чи? Намунали бўлмаган ўз мактабига бошқа мақалладан талабаларни жалб қилишга уриниш; мирзо Анварнинг мирзолигидан фойдаланиб, арзга келувчилардан чойчақа йиғишга уринишлари ота образини кўз ўнгимизда маънан чилпарчин этади. Аммо ҳаёт тақозосининг ўзи шу эмасми?

Гулшанни олайлик. Бир вақтлар кимсан, Худоёрхоннинг хотини эди. Кейин бир навкарга тегиб, яна ҳаётини бир қудай изга солиш учун собиқ эрига мақаллама-мақалда изгиб қиз танлайди... Бу ишда шунчалик иблисона маҳоратлар кўрсатадики... Унинг саройга кириб бориши, хон хотини олдидаги мулозамати, қирқ қизларга самимий муносабати... ҳамма-ҳаммасида ҳаёт ҳақиқати барқ уриб турипти.

Менимча, "Меҳробдан чаён" романидаги ҳар бир қаҳрамон қисмати бир тўқис фожиадир. Тойир акани оласизми, Гулшанними, Абдураҳмон домланими, Худоёрхонними, Солиҳ махдумними, Назминими... қайбирини олманг, ўз даври, ўз қисмат фожиаларини бадий кўзгуда намойиш этади. Мен Худоёрхон хотинларининг рўйхати асар учун ортиқча юк, асар шаклини бузган деб ҳисоблайман. Бу адабиётшунос фикри. Бироқ чуқур ўйлаб қарасангиз, муаллиф лаҳзалик персонажлар қисматида ҳам шахсий фожиаларни, давр фожиасини гавдалантириш пайида бўлганлар.

Абдулла Қодирий икки романида характер яратишда икки усулни қўллайди. Биринчи романида Отабек, Кумуш ва бошқа образлар портретини муаллифнинг ўзи эринмай чизади. "Меҳробдан чаён" романи қаҳрамонлари сиймосини эса ижодкор усталик билан кўпроқ бошқалар тилидан беришга уринади ва бунга тўла эришади. Агар мирзо Анвар қиёфасини кўз ўнгингизга келтирмоқчи бўлсангиз, муаллиф тасвирида дўмбоққина ёш болани кўз олдингизга келтирасиз. Мирзонинг камолот ёшидаги қусн камалини эса қирқ қизларнинг биридан сўрайсиз!

Нозик Гулшанга мирзо Анварни учратганини ҳикоя қилади:" — *Ўзи*

қандай йигит деб сўра: сурма кўйгандек оху кўзи бор, қизил олмадек тарағ юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлоби. Розия хонимникидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашқанки... биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашдик...

Шу ҳикоянинг ўзидаёқ Нозик фожиасининг янги саҳифаси синиқ қиз кўнглини яна чил-чил этади. Нозик "пари йигит"нинг кимлигини Гулшандан сўраб билади ва ниҳоят сўрайди:

— Ҳўзи уйланганмикин?

— Уйланмаган бўлганда ҳам, сени олмас.

— Албатта мени олмас, — деди Нозик, унинг товишида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлик оҳанги бор эди — Албатта... мени олмас. Менга ит теккан..."

"Менга ит теккан"... Бу гапни ўша китобда рўйхати берилган ва назарда тутилган юздан ортиқ хотин айтиши мумкин эди. Бу ит — Худоёрхон эди... Бу ит "Ўткан кунлар"даги илонвачча эди. Энди бу асарда у аждаҳога айланган.

Абдулла Қодирий ўзбек адабиёти образлар дунёсини ўз романларидаги характерлар қадериеси билан бойитди. Буларнинг ҳар бири ўз жисмоний ва маънавий-ахлоқий қиёфаси ҳамда шахсий қисмати билан китобхон кўз ўнгида саф тортади. Солиҳ махдум, Сафар бўзчи, Султонали мирзо, Тойир ака, Нигор ойим, Гулшан, Шаҳидбек, Худоёрхон қизиқлари: Зокир-гов, Бахтиёр, Баҳромлар, мирзолар: Шаҳодат муфти, мулла Калоншоқ, Самад бўқоқ, Шукур сўфи... — асар бўйлаб ёки лаҳзалик — эпизодик қаҳрамонлар ҳам эсда қоларли чизгилар билан таъминлангандирлар.

Абдулла Қодирий китобхон учун сеҳрғар санъаткор, адиблар учун ижодий мезон муаллифидир. Қаҳрамонлар тасвирининг хилма-хил усулларга бойлигидан киши ҳайратга тушади. Чунончи, адиб носирга хос бўлган муаллиф тилидан сиймо тасвирини шундай келтиради:

"Ичкаридан гўё юзи сўт билан сугорилгандек оқ, кўралай кўзи ойсиз ва булутлиқ кечасидан ҳам қорароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпган, уст-боши ипак ва олтинлар билан ғарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидаги ҳисобсиз кокиллари санама тикилган оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боғлаган, ёқа ва этакларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, Бухоро кундалидан қирғоқларига олтин уқа (қўр) тутулган енгсиз желатка кийиб, ёқут кўзлик олтин тугмаларни бўшқина солган, ҳусида мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини — мазкура Розия хоним эди".

Бу ҳолисона баҳога асосланган тасвир сиймони нақадар аниқ тасаввур этиш имконини берса, шунинг аксича башара тасқаралигига ишора қилувчи ўта киноялар: "ҳусни Юсуф", "нозанин" сўзлари китобхонда ўзгача тасаввурлар уйғотади. Зотан ўзбек адабиётидан идеал гўзал юз чиройи — Юсуф ҳуснидир.

"Унинг ёнида бўз яхтак боғичини осилтириб, ҳандалакдек бўқоғи ўнг томонини зийнатлаган ўрта яшар яна бир "ҳусни Юсуф" кўринан эди" — дея муаллиф Самад бўқоқ сиймосини чизади.

Энди асар унвонига кўра асосий қаҳрамон деса бўладиган мулла Абдураҳмон ҳақидаги айрим чизгиларни келтирайлик. Мана у шахснинг тежамкорлик билан чизилган нусхалари:

"Жилвочонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттуз ёшлар чама-

сида рангсиз ва ёшлигига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстириб, бир бурдагина юзига от тўрба осган каби бир киши эди”.

Китобхон кечатгина йигирма ёшида ҳам мўйчинак билан юзидаги тукларни терадиган Абдураҳмоннинг бу қиёфасидан жирканади албатта. Негакки, у имоматгача баъчаликни идеал бахт деб қисобларди. Азбаройи тирикчилик — энди соқолини баҳайбат ўстиришга мажбур...

Зеро муаллиф қайд этганидек: “Абдураҳмон... ҳаммабоп бўлишга қараганда хонбоп бўлишга тиришарди” деган маълумотида ҳам унинг яна бир ўзгаришга мойиллигини ўқувчи сеза олади.

Султонали тилидан Абдураҳмон образини тўлдирувчи чизгилар берилади:

— Мен ўз фикримда янглишмасман. Бу калтакесак юткан чаённинг юрагида, худой билсин сизга қариш катта адоват бор”.

Ниҳоят асар хотимасида меҳробдан чиққан чаённинг асл қиёфаси ҳақидаги муаллифнинг сўнгги чизгиси келади.

Анвар қатли манзарасида шундай тасвирга кўзимиз тушади: — *“Теваракни сириб олган халқ олдига манфур кўзини мойландириб, ўз устига тўп-тўғри қараб турган мулла Абдураҳмонни кўрди. Анвар титради, Абдураҳмон илжайди...”*

Табиат қуёш сингари бағри кенг. Инсонларча яшайдиганларни ҳам, чаёнларча яшайдиганларни ҳам ўз бағрида урчитаверади... Фақат инсон ким бўлишини ўзи танлашга масъулдир.

Дунё романчилиги ютуқлари даражасини назарда тутган қолда бир мулоҳазани айтгим келади: Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романилари ўзбек адабиёти бахтига яратилган сўз санъати мўъжизаларидир. Жаҳон китобхони ўзбек адабиётининг насри ҳақида ана шу икки роман орқали тўғри тасаввур ҳосил эта олади. Ана шу маънода Жулқунбой ўзбек романини олам миқёсига чиқарган адибдир.

ВАҲОБ РАҲМОНОВ,
тил ва адабиёт фанлари номзоди

«ЎТКАН КУНЛАР» РЎМОНИНING 1926 ВА 1933
ЙИЛЛАР НАШРЛАРИДАГИ ТАФОВУТЛАР

1. Биринчи ва иккинчи нашрларида ўрнига-ўрин киритилган сўз ва жумлалар сочма ҳарфларга олинган.

2. Иккинчи нашрида киритилган сўз ва жумлалар тўлқинли (курсив) ҳарфларга олинган.

3. Иккинчи нашрида тушириб қолдирилган сўз ва жумлалар қавс ичига олинган.

(Езмоққа ниятланганим) ушбу — «Ўткан кунлар» янги замон рўмончилиги билан...— 6-бет.

... бу донғдор саройни Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эга ла га н л а р — ...саройга Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари ж о й л а ш га н л а р...— 7-бет.

... бир-икки ҳужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла — билан.— 7-бет.

...ҳам эка жиҳатидан диққатни ўзига жалб этарлик (эди).— 8-бет.

... бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилло баробарига — ол т и н .— 9-бет.

... ундан самимий ваъдалар олиб юргучи оқ кўнгиллик бир қул эди — «қул».— 9-бет.

Отабек бу ҳолатни сизди...— буни...— 10-бет.

... отам Тошканд борганларида тўп-тўғри сизнинг эшикингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг...—...отам билан мен Тошканд борганимизда тўп-тўғри сизнинг эшикингизга тушайлик-да, сиз саройга тушинг.— 10-бет.

... деди Ҳомид эътирозланиб — эътироз қилиб.— 11-бет.

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-элли ёшлар чамасида қора қош, қора кўз (кўркам юз)...— 14-бет.

Бу ўринсиз текшириш мажлисни бир оз сукутка юборди-да...— га п.— 15-бет.

Дарҳақиқат ўз ора битмас низоъларнинг асли маншаъини ул яхши онглаб таҳлил қилар — бир қадар.— 20-бет.

Сабабига тушириш қийин бўлган истеҳзога қарши Ҳасанали сукут қилмади — аччиқга — 20-бет.

... бекнинг бунчалик антраланишига қандай маъно беришни ҳам билмас эди — билмади.— 22-бет.

Унинг ҳужраси Отабекники билан бир қаторда бўлиб, газмол, пой-афзал ва шунинг сингарии...— қалапой афзали.— 22-бет.

... туриб кетмакчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди...— уйқусираган каби товуш.— 24-бет.

Ўртадан куб фурсат ўтмади, бояги уйқусириш яна такрорланди — товуш.— 24-бет.

Охирда Ҳасанали Отабекнинг тусига бир неча қайта кўтарилиб кўйди — юзига.— 25-бет.

... ҳатто юқоридаги жавобни эшиткан вақтида нима учундир ўзини (бир турлик) кулгидан...— 25-бет.

Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унитиш...— бинобарин.— 27-бет.

... йўлакнинг ниҳоятига бориб ўнга юрилса ахтахонага...— бурилса.— 28-бет.

Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумушбиби (эди).— 29-бет.

Қиш кунлари бир тутам, «ҳа, дегунча» (кеч бўладир. Бу кун ҳам «ҳа, дегунча»га ҳам қолмай) кеч бўлган, меҳмонларнинг келишканига ярим соатлаб вақт ўткан эди.— 32-бет.

...зиёфат қуюқ-суоқлари билан тўла-тўкис давом этар эди.— тўлиб-текис.— 32-бет.

Хон томондан хирож (зако-солиқ) учун юборилган девон бекларини ўлдирган.— 34-бет.

Сизлар бу эҳтиmolга қандоғ қарайсизлар! — 36-бет.

... ундоғ бўлса сира ҳам тинчимангиз,— деди-да, ёвошгина илжайиб кўйди...— 37-бет.

... Ҳасаналини ҳалиги мулоҳазадан воз кечдириб, бошқа йўсунларни қаратмоққа мажбур этди — йўлларни.— 38-бет.

Кечлик ошни ўтказган Ҳасанали (ўз) ҳужрасидан кийиниб чиқди-да, Отабек ёнига кирди.— 38-бет.

Тўйбека бўлса ўзининг ўчоқ боши ёнидаги уйчасини титратиб хуррак отар эди — бошига кўтариб.— 44-бет.

... «Йигит наслини айбситиб бўлмайди, (тўғрисига кўчканда бу йигит наслан биздан аллақанча юқорида турадир,.)» — деб кўйди.— 45-бет.

... деб миннатдорлик қилгандек бўлар эди. (Ҳасанали уйғониб кетар ва қайтадан шу тўғрида ўйлаб бошлар эди) — «Бечора...» — 47-бет.

Ҳайтовур ялиниб, ялпоғланиб, аранг ҳаммомга юбордиқ — ҳарчи.— 52-бет.

Бу уйга ўтгуз-қирқ чамалиқ қизлар йигилганлар.— уйда — 53-бет.

... қизлар ўзларининг (энг латиф), энг гўзал бир аъзоларини бу кун...— 53-бет.

... эл ичида кулгига ҳам қолурсиз, (расво ҳам бўлурсиз) — эски шоирларча айтганда халққа афсона ҳам бўлурсиз.— 53-бет.

Нега десангиз ул келсин эди-да, агар чиндан ҳам шу қизни севган бўлса, суйганини бир кўрсин эди.— 53-бет.

Икки-уч қиз чопиб ҳавлига тушдилар-да (Кумуш) бибидан паранжини олиб уйга бошладилар.— 54-бет.

Мажлиснинг бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишига Гулсин (Гулсум) биби чидаб туролмади.— 55-бет.

Домла (Хутба бошлайди. Форсча ўқилган ҳамд, салавот ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга келиб тўхтайдир) — «Сизким Отабек Юсуфбек ҳожи ўгли Кумушбиби Мирзакарим қизини...» — 58-бет.

... Отабек бу такаллуфка чидалмайдир — такаллуфкача боролмайдир.— 58-бет.

...уйнинг оқлари, кўклари, сариқлари ва қизиллари билан товланиб хаёлий бир сиймода...— кўринишда.— 59-бет.

— Уйлаш қасрда, сиз бўлурсиз, деб кўнглимга ҳам келмаган эди,...— хаёлимга.— 61-бет.

Кумуш (биби) қизарибди.— 61-бет.

Мантиқсиз бу жавобга қарши қўрбоши аччиги билан бақирди:...— кулгули.— 65-бет.

... кўрғоннинг ташқари теграсида айланиб турайлиқ — теварағида.— 67-бет.

... қизил духобадан кийинган кўркам бир ўғлон палов еб турар эди — бахмалдан.— 68-бет.

— Давлатлари ёри берса ҳукуматимиз учун қўрқунч бўлган бузуқилар уясини топқандекман...— ҳисобланса бўлатурган.— 69-бет.

... Кумушбиби учун бу (ҳол) кутилмаган бир бахтсизлик... эди.— 75-бет.

... эрининг ҳам бу вартага тушмоғи чидай оларлиқ бир ҳол эмас эди — тушиши.— 75-бет.

Қутидор оиласида бошқа эр зоти бўлмаганлиқдан Офтоб ойм қариндошларидан «жонкуяр» деб танилган киши Кумушнинг тоғаси Аҳмадбек бўлиб, ул ҳам умрининг кўпини Қўқондами, Хўжанддами ўтқарар, шунинг учун ундан ҳам ёри кутиш узоқ гап эди. (Мана бу жиҳатдан ҳам Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Ҳасаналининг ўзи эди) *Демак* барча оғирлиқ Ҳасаналининг устида. — Қутидор оиласида бошқа эр зоти бўлмай Офтоб оймнинг бирдан-бир оғаси бўлмиш Аҳмадбек ҳам умрининг кўпини Қўқондами, Хўжанддами ўтказганликдан ундан ёри кутиш ҳам узоқ гап эди.— 76-бет.

Зиё шоҳичи билан унинг ўғли Раҳматдан яхшигина умид туткан...— умидлаган.— 76-бет.

Ҳудайчининг хабаридан сўнг мудофиълар жавоб қайтардилар — башоратидан — 83-бет.

... Азизбек қотига келиб қуллик қилди — қошига — 83-бет.

Худоёр хон исминини эшиткучи аён унинг таъзими учун ўринларидан туриб яна ўлтурдилар.— 94-бет.

Қамалган кунимдан берига ундан хабарим йўқ, тақсир.— деди-да (Отабек) Кумушка қаради.— 102-бет.

(Ноил бўлдилар), аммо ўзлари ҳам яхшигина бўлиб қолдилар.— 103-бет.

... зах ер остларида очлиқдан, ташналиқдан, совуқлиқдан (азиз) кўкрагини ерига бериб жон бердимикин? — 104-бет.

Гўё бириси қувираган тўқайга ўт туртди — тутди — 107-бет.

...чин орқалари шашвар, милтиқ, ханжар, найза ушлаган оломон билан лиқ тўла эди.— 107-бет.

... қулоқ солмай тўсин-тўска қочиб бошладилар.— 109-бет.

Ул бириччи мартаба ўлароқ ўзининг ички касалини (ҳозик деб) Пормуҳаммад қушбеғига очди.— 111-бет.

Рўмоннинг ўн учунчи фаслида:— Китобнинг — 112-бет.

...Тошқанда кўриб танишқан равишча кийимлик сипоҳлар...— ясовлик — 112-бет.

Ашадду фақир ва эҳтиёжда (авқоти талх мурурига мажбур ва масбур) ўлган қирғиз муллалари...— 114-бет.

Шояд давлат душманларини ўз оёғларидан йиғиб кетишларига сабаб бўлган бўлурман — бетиб.— 116-бет.

Ҳаммадан ҳам Ўтаббойни айтингиз, абляҳ бир одам экан, — деди, — мени сийламаганда ҳам сизни риоя қилса керак эди. — Ўтаббой... кўрнамак бир одам экан, — деди, — лоақал сизни ҳам ригоя қилмаган.— 117-бет.

Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотинларига ҳам омон эди.— умумий.— 129-бет.

...ёз кунлари айвоннинг тўрига ёслиниб Ҳасаналининг хотини бўлган Ойбодоқа, (чўри қиз Ҳанифага) хамирини ачитмасликни...— 130-бет.

...бунинг орқасидан кўратурган орзу-қавас, тўю-томошаларини шартта кесиб қўйган бу уйланишка...— бўғиб.— 130-бет.

Бир йилдан бери ичига йиғиб келган кинасини *бир варакай* тўкиб берди.— 135-бет.

Санбунга яхши ишоп — бу ишга.— 135-бет.

— Билган топиб (сўзлар, билмаган қопиб) дегандаридек...— 136-бет.

...чумчуқлар, читтаклар, тўрайлар, саввалар ва бошқа алла қанча қуш дуркумлари...— булбуллар, майналар.— 138-бет.

Бу ошншлар, (бу кечиншлар) ўзга вақтларда Отабек учун ҳузур ва ошқиш бағишлаган бўлсалар...— 139-бет.

Унинг (оний) бу ўзгариши шундан иборат эди...— 141-бет.

— Билмадим, чинми, чин эмасми, ҳайтовур қизингиздан эшиткандек бўлган эдим, — ҳарчи.— 143-бет.

Қутидор қафаска янги солинган қушдек уринмакка олган хотинни босмоқ бўлди — урина бошлаган.— 145-бет

— Ничоқни ўзингта ур, оғримаса бошқага деган бир гап бор, — деди, *қутидор* жиддий назигта, — 146-бет.

— Яхши, — деди, — мен сизнинг таклифингизга кўнайин, аммо кўнишинг ва ризолиқнинг зарури қизингизда эмасми?— зарур тарафи.— 149-бет.

Ул нима деб айтишка сўз тополмай қолди.— Отабек.— 151-бет.

— Бор-бор, ақлия, (битта) бачча бўлсангиз идиши билан сизники.— 152-бет.

...қисқаси шақарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар ортдирган ва кўбларининг тарфидан қилган кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди — кишилар.— 152-бет.

Шаҳардаги ҳар ким унинг ошнаси, каромати билан бепарю бўлганлар ҳам унинг (қизик) ҳаракатларига на тугал сўзларига қизиқар эди.— 152-бет.

— Дадам мусаллас қовоқ...— бўза.— 153-бет.

Ҳасанали (қийналди ва) ганин бошқага чалғитиш учун...— 163-бет.

(Кўзги ичидан тўзғиб, чувалиб кўринган соч толаларини тўғрилаб ўзини кузатди.)— 167-бет.

Битта тоқчадаги чети учкан, қони қочқан уч-тўртта пиёла...— Тоқчалардан биридаги.— 175-бет.

...гўё оналарнинг «зиёдош албасти»ларидек хунук қиёфада йиғитка қараб югуриб (кела) бошлади.— 175-бет.

— Билмадим, дўстанми, душманданми ҳайтовур олдинг очилмай турадир...— ҳарчи.— 175-бет.

— Сан манга ўша...ни кўрсатиб бер, тобини олиб қўй ўша онангни...— ўшанингни.— 176-бет.

Гам еманг (ака), хом бўлса ўбдан пиши тармиз, ўлмасак.— 179-бет.
Бу сўздан сўнг Ҳомид устидаги юкни отқандек сўлиш олиб қўйган эди — нафас олди.— 181-бет.

... иккинчи йигит «Содиқбой, (Содиқбой)» билан чақирнига тутиниб...— 182-бет.

Ҳар ҳолда Марғилошнинг четроғидаги боши берк бир кўчада ва (катта бир) дарбоза ёнида турганлигини тушунди.— 184-бет.

Ул ўйлаб турганда дарбоза ичкарасидан икки кишининг хайрлашиб ажралишқанлари сезилар эди — найқалар.— 184-бет.

— Ман,— деди Отабек ва ўзининг мантиқсиз жалобидан ўнғайсизланиб...— йўлсиз.— 185-бет.

Отабегнинг узрига қулоқ бермай ошга урнашка олди — бошладди.— 186-бет.

— Касбим тўқугучилиқ, Шокирбек,— деди уй эгаси ва тўхталди.— 188-бет.

Ошни сузиб келтиргач меҳмонни ошга таклиф қилишдан бурун яна тоқчадаги кўвачани олиб...— илгарди.— 190-бет.

— Уйланганмисиз, (бек)?— 190-бет.

Ваъда кунидан уч-тўрт кун ўтиб кеткан бўлса ҳам...— Ваъададан.— 193-бет.

...бир неча замон манинг учун сўз тоини ҳам қийинлашқан эди — фурсат.— 193-бет.

Унутолмас нима қилсин?— Саёқ йўлда.— 204-бет.

Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечирини билангина қолмади. (Кечалари алла қайқларга кетиб қолатурган одатлар ҳам чиқарди) ва бирикки қайта ортиқча маст бўлган ҳолда қайтиб Ҳасаналини тамом ҳайратда қолдирди.— 205-бет.

Лекин жавоб тамом ҳақиқатка мугўйир на кишини ҳайратка соларлиқ (бўлди).— 207-бет.

Бизда ким кўб йиғлайдир?— Қора кунлар.— 208-бет.

А Отабек тўғрига, катта кўчага қараб юрди — А м м о.— 218-бет.

— Мен бу кунгани, деб ўйлабман,— деди кулиб Отабек.— кулимсирраган бўлиб.— 226-бет.

Мен ҳайтовур бечора йўлини топиб олдидеб деб юрар эдим — ҳарчи.— 231-бет.

— Яхши маслаҳат, ҳутидорникига қанақа қилиб тушамиз?— бойникига.— 241-бет.

...илгариди кучланишлардан қолди ва бир-икки дафъа тўлганим жимгина жон берди — тинчиди.— 247-бет.

Тешуқнинг юқорисидан бир оз туйнук очилган бўлгани учун ичкаридан қулоққа енгилча нишиллаш эшитилар эди...— очилган эди.— 248-бет.

... бунга ҳам сизнинг билан бўлган ошналигим кўмак берганликдан сизга миннатдорлик қилишдан ожиздирман — қилиб битиришдан.— 253-бет.

— Кўтарилгани йўқ, Отабек, ёмоннинг жанозасидан яхшининг ҳикояси ф о й д а л и к кўринадир...— маъқул.— 254-бет.

— Уч кишига танҳо ўзи?— (қутидор ишонмаган эди).— 260-бет.

Кумушбиби уялиб, нетиб турмади ва кимдан деб ҳам сўраб ўлтурмади...— такаллуфланиб.— 263-бет.

Чунки мен бу ваҳшийликни ишлашда ихтиёрсиз эдим: ҳаётингизнинг, (номусингизнинг) сақланиши бунга тақозо этар эди...— 264-бет.

Бул маслаҳат фақирларнинг ақли қосирларимизга кўб тафаккурлар баъдида келиб яна раъйи савоб узларида бўлмай — илҳом илоҳидай бўлиб.— 271-бет.

(Ҳали бу ҳисобка фуқародан ўлдирилган бечоралар кирмайдир.)— 275-бет.

...«мен турган ерда қипчоқ минибони бўлсинми» деган кек орасида бу фикр унинг томонидан майдонга чақирилганлиги Юсуфбек ҳожи мулоҳазасидан ўтди — билан.— 275-бет.

Боболарнинг муқаддас тавдаси мадфун Туркистонимизни тўнгиғизхона қилишга ҳозирланган биз итлар яратгучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз — оёқ ости.— 295-бет.

Отабек гўё тоғ остида қолган эди — шошиб.— 307-бет.

Ўзбек ойим кулимсираб йўлак томонга қариydi.— 311-бет.

Шаҳло кўзлари кулимсирашга яқин ҳолда уятлик эдилар — оҳу.— 311-бет.

Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, шунинг учун кечирдик — чанқаб.— 316-бет.

Кумуш Отабекнинг елкасига қўлини ташлади.— юборди.— 331-бет.

(Маълумки) киши ойнага боққанда нечоғлиқ айбети бўлса ҳам ўзини бир камчилиги орқалиқ кўради.— 334-бет.

Шаҳло кўзлар, ўсиқ жинггила кинрақлар, қундуз қонини қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар.— оҳу.— 334-бет.

Шунчаликка бир-биравимиздан четлашиб, (мингайшиб) юришимиз кишига оғир келар экан.— 336-бет.

Сўзни чўзмоққа ҳожат йўқ; эрларимизнинг Офтоб ойимларга қарани ҳаминша шундан бошқа эмас — юқори.— 344-бет.

Йўл ҳозирликлари битиб Ўзбек ойимнинг Қутидор, Офтоб ойим ва Ойша кампирларга атаб тикдирган саруполари ҳам битди.— 350-бет.

— Баракалла, баракалла.— 366-бет.

Кимларнинг юситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири Баҳодир — (Ботур) хонга етиб... — Насрулло.— 384-бет.

... шу канизни қўлга киргизиш тўғрисида бош оғритиб, нос чакиб юрган Баҳодир хон қулогига... — Ботурхоннинг.— 384-бет.

... улардан дарҳол бир «фатвойи баҳайбат»ни талаб қилганида... — «фатво» талаб қилади.— 384-бет.

Дарюқий «холисона» бу фатвога амир Баҳодир хон «бетарафона» қиймат бериб — Насрулло хон.— 385-бет.

Амири Баҳодирнинг бу «холисона» жиҳоди — Насруллонинг.— 385-бет.

... ҳам амири Баҳодир томонидан қатл қилинди — Насрулло — 385-бет.

... ва Баҳодир томонидан ҳад урилган уламоларнинг — Насрулло.— 386-бет.

... араб (ит азоби) рўзғорга етиб турар эди.— 386-бет.

Маҳалла кишилари банорас тўғриси «зарурат» деб атаган бўлсалар ҳам... — ҳазилмандлари.— 389-бет.

... (аммо) кўбчилик маҳдумни ранжитар эдилар.— 391-бет.

... ниҳоят Лолани сув олиш учун кўза ушлаб (кўчага) чиққан ҳолатда кўрдим.— 394-бет.

Чунки, афу этасиз, ўша кезларда *шундай тўғрилорда* аччиғланишга ҳаққим бор эди... — 395-бет.

... мудавварга мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан бошқача яна бир турлук қизғин нур сочар эди.— 395 бет.

... укаларининг бутун ўюнига комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этади.— 396-бет.

Қора чивик беқасамдан ҳарир тўн кийган мавзун қад Анвар... — ипак.— 403-бет.

— Тескарига бурма (Раъно), балки сени эрга бермакчидирлар.— 404-бет.

...қулидаги х а р х а ш а қ и л и б бошлагаң болани овитиш учун теб-ранди.— х а р х а ш а л а н а.— 405-бет.

Шаҳидбек Анвар билан энтика-энтика кўришкач жой кўрсатилмасданоқ суфанинг тўрига ўлтуриб олди.— та ш л а н д и — 406-бет.

10 фасл охирида (Шаҳидбек Анвар билан сўзлашкали ва уни кўндиргали келгаңдек кўринса ҳам аслида гаризсиз одам эмасдир).— 409-бет.

— Сабаби шулки,— деди Анвар, кўзини дастурхонини алла қайси нуқтасига тиккан ҳолда,— мен бунингдек масъул, айниқса тантаналик вазибаларга ҳаваскор эмасман.— 410-бет.

...Сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир ў р у н д а ўлтуриб қолмайдилар— е р д а.— 410-бет.

— Кишилар муболага қилгаңдек менда истъдод йўқ,— деди Анвар ерга қараған ҳолда — бошини кўтармаган.— 410-бет.

— Сен ўз ишини билиб қилсанг, вазифаида сустлик кўрсатмасанг,— деди баланд товуш билан,— сенга бутун олам душман бўлганда ҳам бир мўйинини ҳам қилолмас.— 412-бет.

— Сенинг мисолинг,— деди маҳдум бир-мунча кучанган ҳолатда,— нодиран воқифдир.— 413-бет.

...Мен ҳам буни билиб турибман, болам Анвар,— деди маҳдум мулозимлашиб.— 414-бет.

... Башарти сиз бу факримни маъқул топмасангиз... албатта (мажбурман).— 415-бет.

... Анвар ўз ризолигини маҳдумнинг елгиз шахси билан билдирди...— ризолиқ сиёқини.— 415-бет.

... «ўзи ўлтур ит мизожми» деб таъна қилишларидан чўчиди — м и ж о з м и.— 416-бет.

Бир онадан неча хил бала туғиладир...— а л в о н.— 421-бет.

Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан огриди ва ўша кезларда давосиз ҳисобланган бу касалдан ўнглалмай ва-фот қилди.— замонасидаги чечекдан эмлаш аҳамиятига тушунмаганлик, яъни хонлик жаҳолатига фожиъ қурбон бўлди.— 423-бет.

Моҳлар ойимнинг Раънони Анварга бериш тўғрисидаги «беъмани, аҳамиятсиз» сўзлари...— 425-бет.

Анвар бир йил ичида ҳисоб ва ишио қоидаларини ўрганди ва бошқа дарсларида ҳам яхши муваффақият қозонди.— 426-бет.

(Анвар) Нигор ойим, Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди.— 428-бет.

Булардан биринчи муҳтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдурахмон домла (жаноблари) бўлиб...— 435-бет

Дуо қилиб қалам учисига бўзни бердим, олмайди.— узатдим.— 437-бет.

Унинг орқасича «падар лаънат, жоҳил» деди имом...— деб с ў к и н д и.— 439-бет.

Ҳозир Абдурахмон ўзининг яқин мазийсида...— энди.— 444-бет.

Раъно маҳдумнинг орқасидан нима учундир кулиб юборди.— юзи-ни қўллари билан яширди.— 456-бет.

— Жуда қаттиғми?— (деб сўради).— 456-бет.

— Ҳай, мулло Солиҳ, яна бир гапни с а ҳ в қилибман,— деди ҳазрати мударрис.— ф а р о м у ш.— 458-бет

— Кўб яхши экан,— деди,— деб қўйди.— 460-бет.

— Нима дедим ахир, шунчалик илмлари бўлса ҳам толеълари озгина пастилик қилиб турадир, дедим.— билимлари.— 462-бет.

А м м о бунда бир қанча сабаблар бўлиб...— Л е к и и.— 464-бет.

— Сен уял, уялма, барибир улар бизни жуфтлашдиранлар.— жуфтлаштирадилар.— 476-бет.

Гулшандан паранжи, чашмабандни олиб, *секингина* «хуш келдилар» деди.— 485-бет.

...оёқларига бедонадан кафш, маҳси, кийган ёш канизлар сочилган ҳолда вазифалари орқасидан юрар эдилар. Уларнинг шу яқинда турган душманга сездирмасликка тиришкандек ёки уйқуда ётқан мудоҳиш йиртқични уйғотиб юборишдан қўрққандек, оёқларини ерга секин босиб, авайлаб қўзғатишлари ва бир-бирлари билан имлашиб ночор қолганда ярим товуш чиқариб муомала қилишлари бу ҳавлида нимадир бир фавқулодда аҳвол борлигини сездиран эди. Гулшан ҳам бу аҳволга тушунгандек улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичида сўради...— 485-бет.

— Ойихоним қақирадирлар,— *деб бир каниз шивирлади.*— 486-бет.

Эшик ичкарисида қўл қовиштириб ўлтурган каниз ўрнидан туриб букилди.— турган каниз букилиб таъзим қилди.— 486-бет.

Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, гижжак, чапг каби ас-боблар соланди.— чалгувлар.— 499-бет.

Қизлардан уч-тўрттаси Нозикни таъқиб этдилар.— 502-бет.

— Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз кўнаяди. (Яна кулги кўтарилди. Қизларнинг «маъни» дан бошланган «пайрав»ларининг кейинги жумласи Гулшанга ҳам таъсир қилиб ҳиринглади). 503-бет.

(Шу йўсун) махдум бир неча ҳафтадан бери бу «хунар»ни ўзига касб қилиб олган...— 509-бет.

Улардан да м чиқа бермагач...— т о в у ш — 526-бет.

Анварнинг арабча, форсийча лафзлардан холи.— сўзлардан.— 531-бет.

...ёш «олим»ни ҳам гарчи бир «нодон» тарафидан келтирилган бўлса ҳам «заршунос» *деб* билдилар...— «қадршунос»— 532-бет.

Чақангиз сийқа эмасми, Сафар ака?— *деб сўради.*— 546-бет.

Султонали мирзо, Анварнинг қўшнилардан бириникига зарур бир юмиш билан чиқиб кетканлигини...— беклардан бириникига бир зарур иш билан кетканлигини.— 548-бет.

— Жанобларига ожизона арз...— у з р.— 562-бет.

... бу хабарни мирзо эшитса, шубҳасиз, сўюнадир — с е в и н а д и р.— 562-бет.

Махдум (мактабга) кириб ўз ўрнига ўлтургач болаларни тўхташга буюрди.— 563-бет.

... Гулшанга бир неча тилло (пул) ҳам бериб юборган эмиш...— 565-бет.

— Кеча *иккинчи дафъа* бизнинг ҳавлига кимни сўраб келдингиз?— 566-бет.

...сиз ва дўстларингизча ҳам қиз о т и топилмайдирган матоъ эмас — д е г а н — 567-бет.

Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг яқинига келтириб қўйди — ё н и г а.— 571-бет.

Бу кун қазо муншійси шу мурассаъ халтачадаги қимматли тошлар орасига қўпол бир нарса келтириб тиқди.— ф а р р о ш и, т а ш л а д и.— 573-бет.

...ҳар кеча си ўз вақтида ўлтурган Раъно гўё бу кун «бевақт» ўлтурар эди — қ а ч о н.— 574-бет.

Энди Раънонинг қар ҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ қачон чиқишини билмас (шунга биноан бир тавқ ўткунча кутиб ўлтуришни чамалар) эди.— 586-бет.

Паранжидаги хотинлардан бири (бўлган) Нигор ойим пиқ-пиқ йиглади.— 595-бет.

Чамаси, нисфи шаб — (ярим кеча) асноси...— 597-бет.

Мен бўлсам, сенгаям бали, устозинггаям (бали), деб юриппан.— 603-бет.

... бунингиз менга увал-да, ука,— *деб сиқилинқиради* — 604-бет.

... Масалан, аягни Тошкандга чақирармиз, ёки (гапни) бир оз эс-киткандан сўнг Қўқонга ўзимиз келсак ҳам бўлади.— 616-бет.

(Яна шу ҳолда) Раъно ҳамёндан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди.— 620-бет.

Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаган, айниқса *озгина кўтарилиб чиққан* ой нурига қўрғон девори тўсқун эди.— 626-бет.

(Қўрғон устида...) Қўйинг, уяламан...— 627-бет.

МУНДАРИЖА

"ЎТКАН КУНЛАР"

Ёзгучидан	6
---------------------	---

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1. Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли	7
2. Хон қизига лойиқ бир йигит	14
3. Бек ошиқ	21
4. Марғилон ҳавоси ёқмади	25
5. Киройи куявинг шундоғ бўлса	28
6. Тошканд устида қонлиқ булутлар	34
7. Мажбурият	38
8. Қутлуг бўлсин!	41
9. Қаршилаш	47
10. Тўй, қизлар мажлиси	51
11. Кутилмаган бахт	57
12. Чақимчилик	62
13. Қамоқ	66
14. Нажот истаб Тошкандга	75
15. Тошканд қамалда	78
16. Азизбек	81
17. Юсуфбек ҳожи	85
18. Жар	89

19. Ҳукмнома	94
20. Истиқлол дарди	103
21. Инқилоб	106
22. Бир ғариби бечора	112
23. Муслмонқул	118
Узр	127

ИККИНЧИ БЎЛИМ

1. Ота-она орауси	129
2. Унутмайсизми?	137
3. Қовоқ девонанинг белбоғи	152
4. Жодугар қинди	156
5. Хиёнат	166
6. Иситма орасида	174
7. Қувланиш	182
8. Бахт ва бахтсизлик	190
9. Унутолмаса нима қилсин?	204
10. Бизда ким кўб йиғлайдир?	208
11. Наво куйи	213
12. Жонсўз бир хабар ва қўрқунч бир кеч	218
13. Кулиб қарамаган бахт	222
14. Рақиб изидан	234
15. Душанба кун кечаси	245
16. Ўзни танитиш	250
17. Хайрихоҳ қотил	255

УЧУНЧИ БЎЛИМ

1. Муслмонқул исфибодига хотима	268
2. Қоронги кунлар	281
3. Қипчоққа қиргин	287
4. Ой этак билан ёпилмас	295
5. Мақтуб	298

6. Ўзбек ойим — оғма, Зайнабнинг дарди	301
7 Қудаларни кутиб олиш	308
8. Зимнан адоват	312
9. Ҳожи этак силккан	317
10. Ҳасаналининг ҳийласи	320
11. Кумушнинг сўз ўюни	325
12. Кундаш — кундашдир	331
13. Эсон бўлсақ кўришармиз	344
14. Хушрўйбиби ва Зайнаб	353
15. Эсини киргизди	357
16. Ой-куни яқин эди	362
17. Хотима	376
Ёзгучидан	378

"МЕҲРОБДАН ЧАЁН"

Рўмоннинг мавзуи тўғрисида	380
1. Раънонинг эгаси	381
2. Амир Умархоннинг канизи	383
3. Махдумнинг уйланиши ва мактабдорлиги	386
4. Махдумнинг баъзи хислатлари	388
5. Оила ва кишилар билан муомала	390
6. Нигорхоним	392
7. Раъно	394
8. Бир ўрдалиқ	397
9. Упка ва ҳазил	402
10. Хайриҳоқ бир одам	406
11. Махдумнинг таҳдиди	409
12. Бахмалбофда фақир бир оила	415
13. Танийсанми шу жажжи қизни?	418
14. Чин ўртоқ	421
15. Махдумнинг бахти	425
16. Хоннинг илтифоти	429
17. Анварнинг андишаси	432
18. Жиловхонада бир жанжал	435
19. Ифлос бир мозий	440

20. Ҳушёрлиқ	444
21. Ёрлиқ бериш маросими	448
22. Адрас тўн ва иссиг нон "фожиъаси"	454
23. Китоб сўзи	458
24. Шоирнинг сирри	463
25. Ҳаёт шамъи	468
26. Нега ерга қарайсан, Раъно?	474
27. Зулм ўчоги	478
28. Ҳарам	481
29. Огача ойим	486
30. Хоним ойимлар	492
31. Қирқ қизлар	496
32. Нозик	501
33. Янги "ҳунар"	507
34. Хайрул-умури авсатуҳо	512
35. Хон кўнгил очмоқчи	519
36. Қизиқлар	524
37. Бирикиш	530
38. Ғариб кўнгли	533
39. Бишўй, эй хирадманд...	536
40. Алдаш учун бола яхши	540
41. Чақангиз сийқа эмасми?	543
42. Қув одам экан	548
43. Чўлоқ қуш	552
44. Қоп йўқотдингизми?	557
45. "Фотиҳа — муҳри худодир"	561
46. Йигит	565
47. Очиқ хат	571
48. Тўй арафасида	575
49. Рамз	578
50. Маъшуқа маҳбаси	583
51. Жасур қиз	586
52. Дўстлиқ "каромати"	590
53. Чаённинг намоиши	596
54. Икки хил садоқат	602
55. Баримта	609

56. Хайр энди, Раъно!	615
57. Қўрқунч бир жасорат	620
Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида	629
Ўзбек романчилигининг шоҳ асарлари	631
“Ўткан кунлар” рўмоннинг 1926 ва 1933 йиллар нашрларидаги тафовутлар	640
“Меҳробдан чаён” рўмоннинг 1929 ва 1935 йиллар нашрларидаги тафовутлар	642

Гифур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ЎТКАН КУНЛАР

МЕҲРОБДАН ЧАЁН

Нашрга тайёрловчи Хонламир Қолирий

Масъул муҳаррир Ваҳоб Раҳмонов

Рассом Маркос Коргузас

Муҳаррир Убайдулла Саидуллаев

Расмлар муҳаррири Александр Кива

Техн. муҳаррир Валентина Барсукова

ИБ №5255

Босмахонага 17.01.94 да берилди. Босишга 04.08.94 да рухсат этилди. Бичими 81×108¹/₃₂. 2-нав босмахона қоғози. Тип таймс гарнитураси. Юқори босма. 34,44 шартли босма тобоқ. 36,0, нашр босма тобоғи. Жами 60 000 нусха. 1441 рақамли буюртма. Бақоси шартнома асосида. 63-94 рақамли шартнома.

Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат на-
шириёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот Коми-
тети Ижара пудратидаги Тошкент полиграфия
комбинати. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.